

ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

КІРІСПЕ

Өткен 2012 жылы Қазақстан Республикасының Президенті – Ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Назарбаев Университетіндегі Қазақстан білім қоғамы жолында» атты интерактивті дәрісін барлық жастар, студенттер, ұстаздар қауымы зор ықыласпен тыңдады. Бұл дәріс-тыңдаушылардың барлығына да үлкен серпін беріп, келешекке деген зор сенімді ұялатты, жастардың болашағына жол ашты. Дүниенің кілті, жетістіктің негізі білім, ғылым екендігін айғақтай отырып, Ел Президенті жастарға, алдағы уақытта олардың атқаратын міндеттерін де саралап берді.

Қазақстанның өсіп-өркендеуінің кілті жастарда. Ел дамуының жаңа кезеңі мен тәуелсіздігіміздің үшінші он жылдығында білімді, тәрбиелі, өнегелі жастарды қалыптастыру тәуелсіз мемлекетіміздің өркен жаюының негізі екендігін де Елбасы баса айтты. Президент дәрісінде елімізде құқықтық білімді, құқықтық білімді, құқықтық сана мен тәрбиені, одан әрі өмір талабына сай жетілдіру қажеттілігі баса айтылды.

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасы демократиялық зайырлы, әлеуметтік, құқықтық мемлекет.

Құқықтық мемлекеттің негізі атқаратын қызметі қоғамдық өмірдің барлық салаларын заң, әділетті құқық нормасымен ретке келтіру, басқару, қызмет көрсету салаларында заң талаптарын басты басшылыққа ала отырып, адам, қоғам, мемлекет мүддесіне адал қызмет атқару болып табылады.

Өйткені, құқықтық норма-әділет жолы, адам, қоғам, мемлекет мүддесінің үйлестірушісі, заңдылық пен демократияның даму негізі. Осыған орай, Президент дәрісінде Қазақстанның өркендеуі, гүлденуі, дүние жүзінде алдыңғы қатарлы мемлекет санатында көрінуі үшін құқықтық сауаттылықты, тәрбиені, сананы жетілдіру қажеттілігіне басты назар аударылғаны баршаға аян. Еліміздің әрбір азаматы өз құқығын, бостандықтарын, міндеттерін білуі тиіс, әрбір азамат құқық нормаларын, заңдылық талаптарын берік ұстануы керек. Сонда ғана мемлекетіміз саяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан дамып, тәртіп нығаяды.

Құқықтық сана, құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие әрбір азаматтың қалыптасуының, өсіп-жетілуінің басты қағидасына айналуы тиіс.

Құқықтық сана дегеніміз-тұлғаның қолданыстағы немесе қабылданатын құқық нормаларына деген көзқарастары мен сезімдерінен, оларға тиісінше баға беру мүмкіндіктерінің жиынтығы болып табылады.

Бұдан құқықтық сананың негізінен құқықтық психология және идея жиынтығынан құралатынын көреміз. Құқықтық психология қолданыстағы құқық нормаларын жетілдіруге, жаңа құқықтық нормаларды қабылдау қажеттілігінің деңгейін, сезімін білдірсе, құқықтық идея құқықтық сананың өз

дәрежесіне көтерілуінің нәтижесінде адам, қоғам, мемлекет мүддесі үшін қажетті құқық нормаларының қабылдану қажеттілігін білдіреді.

Құқықтық сана сезімнің басты мақсаты-адам, азамат, қоғам мүддесіне сәйкес келетін, олардың мүдделерін қанағаттандыратын құқықтық нормаларды ортақ игілік үшін қабылдау қажеттілігінің негізгі бастамашысы болып табылатындығында. Құқықтық мәдениет боса құқық нормаларын білу, толық түсіну, оларды басшылыққа ала отырып адамзаттың ортақ мүддесіне қызмет істеуді білдіреді.

Құқықтық мәдениет құқықтық сана сезіммен тығыз байланысты және содан негіз алып дамиды, жетіледі. Субъектінің өзінің іс-әрекетінде құқық нормаларын басшылыққа алуы оның құқықтық мәдениеттің ерекшелігін, дәрежесін білдіреді.

Құқықтық тәрбие-қоғам мүшелерінің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың іс-әрекетінің көрінісі болып табылады. Мемлекет неғұрлым құқықтық тәрбиеге ерекше мән берсе – құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық білім биік дәрежеден көрініс табады. Өйткені құқықтық сана, мәдениет, құқықтық ғылым – тәртіптің қайнар көзі, бастауы.

Тәртіп барлық жетістіктердің қайнар көзі, негізі Президент дәрісіндегі осы айтылған идеяларды жүзеге асыру үшін не істеуіміз керек деген сұрақ тұындайды. Ол үшін – отбасында, бала бақшада, орта мектепте, жоғарғы оқу орындарында құқықтық тәрбие, білім беруді заман талабына сай жетілдіру қажет. Әрбір отбасы бала тәрбиесінде дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының тиімді жақтарын ұрпақтар санасына сіңіріп, оларды заңды құрметтеуге, әділеттілікке, турашылдық жолға түсетіндей етіп тәрбиелеуі қажет.

Бала бақшаларда – еліміздің Ата Заңы Конституцияда көрсетілген – адамның, азаматтың басты құндылықтары – құқықтары мен бостандықтары туралы айқындалған түсініктердің мазмұнын мемлекеттің, мемлекетіміздің рәміздерін маңызын, мемлекеттік құрылысының негізгі ұғымдарын түсіндіру қажет. Орта мектепте оқылатын құқық негіздері пәнін қайта сапалы түрде дайындап, Қазақстанның негізгі заңы Конституциясына негіздеп шығару керек, осы пәнге бөлінген сағат санын көбейтіп, бір жүктемеге толтырып, дәріс беретін пән мұғалімінің арнаулы заң білімі болуына талап қойған жөн. Өйткені, білім сапасы ұстаздың мамандығына, білгірлігіне тікелей байланысты.

Жоғарғы оқу орындарында қазіргі кезде «Мемлекет және құқық негіздері» пәні балама пән ретінде оқытылады. Яғни, студенттердің қалауы бойынша оқу жоспарына енгізіледі. Бұл дұрыс емес. Мемлекет және құқық негіздері пәні барлық жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасында міндетті түрде оқытылатын пән болуы қажет. Президент дәрісінде, сондай-ақ, Президенттің жалпыға бірдей еңбек қоғамның 20 қағидалары атты мақаласында да құқық негіздері оқу құралын даярлау, жоғарғы білімді оқу орындарын бітірген

жастардың құқықтық білімді меңгеру қажеттілігі нақты көрсетілген. Осыған, орай осы аталған пән бойынша жаңа оқу құралын дайындау қажеттілігі өзінен-өзі туындап отыр. Құқықтық білімді жетілдіру саласында бұқаралық ақпарат құралдарының маңызы да ерекше. Елімізде құқықтық сауаттылықты насихаттайтын арнаулы телехабар арнасы да қажет.

Құқықтық білімді, сананы, тәрбиені жетілдіру – кең байтақ Қазақстанның барлық жерінде үздіксіз, біркелкі, биік дәрежеде жүзеге асырылуы керек.

Білім берудің негізгі көзі – білікті ұстаз екені ақиқат және осыған орай заң оқу орындарында ұстаздық қызметке алғанда ең алдымен олардың өзі оқытатын пәннің шын мәніндегі білгері екендігі сот, тергеу, құқық қорғау қызметіндегі тәжірибесі, болашақ заңгерлерді әділеттілікке тәрбиелейтін өзіндік адами қасиеттері, дәріс берудегі шешендік ерекшеліктері басты назарға алынуы керек. Оқытушыларды конкурстық қызметке алғанда оларды ең алдымен студенттерге дәріс оқытып, білім деңгейі туралы студенттердің де пікірі басшылыққа алынғаны жөн. Өйткені қазір ғылыми дәрежесі барлар көп, ал студенттерге дәріс беру, шынайы ұстаз болу өте жауапты іс. Жоғары білімді заңгерлердің білім саласы тиісті дәрежеде болса, мемлекетімізде заңдылық пен құқық тәртібі де биік деңгейде болады заңдылық пен құқық тәртібі биік деңгейде болады. Сонда ғана біз алдыңғы қатарлы 30-мемлекеттің қатарында боламыз.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының өркендеуіне, дамуына, дүние жүзіне танылуына тікелей әсер етіп жатқан құнды құндылықтардың бірегейі елімізде жүзеге асырылып жатқан құқықтық реформа болып табылады. Құқықтық реформаны жетілдіру – елімізде мемлекеттілікті нығайтуға, әрбір қоғам мүшесінің құқықтық сана-сезімін жетілдіруге, Қазақстан Республикасын құқықтық мемлекет ретінде әлемге танытуға жол ашатын бірден-бір жасалған алғышарт.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы әлемге өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет екендігін әлі де танытуға тиіс. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: жалпыға ортақ еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты құнды мақаласында өте көкейкесті болып табылатын. «Қазақстан құқығы» пәнін жетілдіруге аса мән беру қажеттігін атап өтті, оның болмауы, жастардың құқықтық нигилизмі мен сауатсыздығына соқтырады деп Президент ескерту жасады.

Қазіргі уақытта еліміз бойынша өскелең ұрпаққа, тұрғындарға құқықтық білім беруді жетілдіру, осыған орай оқулықтар мен оқу құралдарын өмір талабына сай дайындалған заңдарға негіздеп қайта дайындау міндеті алға қойылып отыр. Өйткені, мемлекет, қоғам, жеке адам іс-әрекеттерінің барлығы дерлік құқық нормалары арқылы реттеліп жүзеге асырылды. Демек, қоғамның әрбір мүшесі өз құқығын, міндетін заң нормалары негізінде жүзеге асыруы керек. Өйткені, құқық нормалары адамның туған сәтінен бастап өмірінің соңғы

сәтіне дейінгі қолданылатын заңдылық құралы. Қазіргі кезде кез-келген адам қоғам, мемлекет арасындағы қарым-қатынас құқықтық нормалар арқылы реттеліп, жүзеге асырылды. Қоғам мүшелері әсіресе, жастар конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық, жер, су, экология, салық, қаржы, еңбек, отбасылық құқық салаларын білуі қажеттілік.

Осы оқу құралының басты мақсаты - Қазақстан Республикасының азаматтарының құқықтық санасын, құқықтық мәдениетін, құқықтық білімін жетілдіруге арналған. Оқулық Қазақстан Республикасының заңдарына негізделген және ол құқық мәселесіне қызығушылық білдіретін барлық оқырмандарға арналған.

**Жауапты редактор-Заң Ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері А.Н. Ағыбаев.**

1-ТАРАУ. МЕМЛЕКЕТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Мемлекет және құқықтың пайда болуы

1.2 Мемлекеттің түсінігі және мәні

1.3 Мемлекеттің типтері мен нысандары

1.4 Мемлекеттің механизмі және мемлекеттің функциясы

1.5 Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам

1.6 Құқықтың түсінігі, мәні, қағидалары және функциялары

1.7 Құқықтың қайнар-көздері (нысаны), құқықтың нормасы, құқықтық қатынастар

1.8 Құқық шығармашылық және құқықты жүзеге асыру

1.9 Құқық бұзушылық және заң алдындағы жауаптылық

1.1 Мемлекет және құқықтың пайда болуы

Алғашқы қауымдық биліктің орнына мемлекеттік билік шамамен 5-6 мың жыл бұрын келді. Жердегі алғашқы мемлекеттер Солтүстік-Шығыс Африкада, Оңтүстік-Батыс және Оңтүстік-Шығыс Азияда, атап айтқанда Мысырда, Бабылда, Үндіде және Қытайда пайда болды.

Мемлекеттің пайда болуы туралы осы заманғы ғылыми көзқарастардың негізі тарихи материализмді ұстанған классиктердің еңбектерінде көрініс тапқан. Соның бірі Ф.Энгельс. Оның «Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің пайда болуы» атты еңбегі аса маңызды болып есептеледі.

Ф.Энгельстің пайымдауынша алғашқы қауымның ыдырауы және мемлекеттің пайда болуы қоғамның өндірістік экономикаға бет бұруы, өндірістік күштің дамуы, қоғамдағы өндірістік қатынастардың өзгеруі нәтижесі заңды болып табылды. Бұл үдеріс алғашқы мемлекеттердің құрылуына дейін пайда болған және ол баяу дамып келді.

Ф. Энгельс мемлекеттің пайда болуының негізгі себептерін көрсеткен:

Біріншіден, *еңбектің бөлінуі* – мал шаруашылығының егін шаруашылығынан бөлінуі, қол өнер өндірісінің бөлінуі және сауда-саттықтың орын алуы. Еңбектің бөлінуі халық санының өсуі және олардың қажеттіліктерінің артуы, өндіріс құралдарының дамуы себебінен пайда болған үрдіс. Аталғандардың барлығы шаруашылық жүргізу үшін жаңа мүмкіншіліктер ашты. Жекелеген тайпаларға өзін өзі керекті игіліктермен қатамасыз ету қажетті болмай қалды. Оларға нақты өнімді өндіру, ал өндірістің қалдығын өзге тайпаның өндіргеніне ауыстырып алған пайдалырақ бола бастады. Нәтижесінде мал шаруашылығы, егін ісі, қол өнерішілер және саудагерлер пайда болды.

Екіншіден, *жеке меншіктің пайда болуы* – еңбектің өсуі қауымдық шаруашылықтың жеке топтардың не жеке адамдардың шаруашылығына

бөлінуіне әкеп соқтырды. Қауымдық меншік алғашқысында топтық меншік болып, кейініректе жеке меншікке айналды.

Үшіншіден, *таптардың пайда болуы* – таптар еңбек ету үрдісінде өзінің материалдық жағдайымен ерекшеленетін адамдардың тобы болып табылды. Әлеуметтік қызмет пен мүліктік жағынан бөліну адамдардың жеке және шаруашылық дербестігіне, олардың өзара тәуелсіздігіне әкеп соқтырды. Қоғам бірнеше топтарға бөлінді және олардың мүдделері бірі-біріне қарама – қайшы бола бастады. Таптық күресті тоқтататын күш қажет болды. Ол мемлекет болды.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, мемлекет қоғамның өзіндік дамуының өнімі ретінде, онда пайда болған қарама-қайшылықтардың нәтижесі ретінде пайда болды. Ф.Энгельс мемлекетті – құрал, инструмент ретінде қарастырды. Дәлірек айтсақ оның ойынша, мемлекет - экономикалық қанаушы таптың қаналушы таптың қарсылығын басуға және қанауға арналған құрал болып табылды.

Мемлекеттің пайда болуы туралы мәселені зерттеуге көптеген ғалымдар ұмтылған. Осы ретте мемлекет және құқықтың пайда болуы туралы бірнеше ілімдер қалыптасып үлгерді, олардың әр қайсысы мемлекеттік ұйымдардың пайда болу қайнарын өзіндік тұрғыдан түсіндіреді.

Сол теорияларды қарастырып өтейік:

Теологиялық теория – негізін салушы ортағасырлық философ және теолог Фома Аквинский (1225-1274) болды, кейінгі өкілдерінің қатарына бельгиялық философ Мерсье Дезирені (1851-1926) және француз философы Жак Маритенді (1882-1973) жатқызуға болады. Бұл теорияның түп негізгі идеясы мемлекетті Құдай жаратқан, ал мемлекеттік билік Құдайдың жердегі билігінің жалғасы деп түсінілді. Құдайдың билігі - азаматтардың басқарушыларға толығымен бағыну қажеттілігін білдіреді. Мемлекетке бағынбау Жаратқанға бағынбау деп есептелді.

Патриархалдық теория – бұл теорияны дамытқан ежелгі грек философы Аристотель (б.э.д 384-322), сондай ақ орыс әлеуметтанушы, публицист Н. Михайловский (1842-1904) және т.б. болды. Аталған теорияның түпкі идеясы бойынша мемлекет бір отбасының дамуының нәтижесі ретінде есептелді. Басқарушының билігі отбасыдағы әкенің шексіз билігінің жалғасы ретінде қарастырылды. Мемлекеттегі басқарушы, отбасыдағы әке секілді сайланбайды және оның билігі өзгермейді әрі шексіз болып табылады. Билікке қарсы шығуға болмайды, тек әке өзінің отбасының қалған мүшелеріне қамқорлық жасай алады.

Органикалық теория – бұл теорияның өкілдері ежелгі грек философы Платон (б.э.д 427-347) және ағылшын философы Г. Спенсер (1820-1903) және т.б. болған. Бұл теорияның идеясына сәйкес мемлекет және құқық туралы көзқарас адамның ағзасы туралы көзқарасқа сай келеді. Мемлекет - әлеуметтік

дамудың нәтижесі болып табылады, ол биологиялық дамудың бір түрі. Мемлекет әрбір ағза секілді мидан (басқарушы) және оның берген тапсырмаларын орындауға арналған органдардан тұрады.

Келісім-шарт теориясы – XVII-XVIII ғасырларда пайда болды, өкілдері француз философы, ағартушы Жан Жак Руссо (1712-1778), ағылшын философтары Томас Гоббс (1588-1679) пен Джон Локк (1632-1704), орыс жазушысы А.Н. Радищев (1749-1802) және т.б. болған. Бұл теория бойынша мемлекет пен құқық соғыстар мен қақтығыстарды тоқтату мақсатында азаматтардың саналы, ерікті түрде бір келісімге келуі нәтижесі ретінде қарастырылады. Азаматтар өз еркі мен билігінің бір бөлігін мемлекетке береді. Олар заңдарды сақтауға, салық төлеуге міндеттенеді, ал есесіне билікті ұстаушыдан өз мүдделері мен қауіпсіздігін қорғауды талап етуге құқылы болып табылады. Мемлекет келісім бойынша өз азаматтарына қамқорлық жасайды. Келісім – шарт теориясы мемлекетті танып, зерттеу үшін үлкен серпіліс болды, себебі ол биліктің пайда болуы туралы діни көзқарастарды жоққа шығарды. Бұл теория демократиялық идеяны дамытты.

Күштеу теориясы – XIX ғасырда пайда болды, оның өкілдерінің қатарына неміс философы Е.Дюрингті (1833-1921), неміс саяси қайраткері К. Каутскийді (1854-1938) жатқызуға болады. Олар мемлекет пен құқықтың пайда болуын бір тайпаның екінші бір тайпаны жаулап алуы сияқты әскери және саяси сипаттағы факторлармен түсіндірген. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінде көптеген соғыстар жүргізілді, аумақты күштеп басып алу, бір тайпаның екінші бір тайпаны басып алу орын алды.

Психологиялық теория - XIX ғасырда пайда болды, оның белгілі өкілдері француз әлеуметтанушысы Г. Тард (1843-1904), австриялық психолог З. Фрейд (1856-1939), орыс философы Л. Петражицкий (1867-1931) және т.б. болды. Бұл теорияның өкілдері мемлекеттің және құқықтың пайда болуын адамзаттың психикалық белгілерінің көрінуімен, адамзат санасының заңдылықтарымен түсіндірген. Барлық әлеуметтік заңдылықтар адамның мінез-құлықтары, қызмет етуі арқылы іске асырылады. Сондықтан да адамның психикалық жай-күйі осы заңдылықтардың жүзеге асырылуына әсер етеді. Мемлекетте, құқықта белсенділер мен бәсеңділердің арасындағы психологиялық қарама-қайшылықтарды шешудің құралы ретінде қарастырылады. Қоғам екіге бөлінеді: психикасы күштілер (билік жүргізуге ұмтылатындар) және бағынуға психологиялық түрде бейім адамдар.

Қазіргі кезде заң ғылымын зерттеуші көптеген ғалымдар жоғарыда аталғандардың ішінде мемлекеттің және құқықтың пайда болуын шынайы түрде ғылыми негіздейтін ілім ретінде К.Маркс пен Ф.Энгельстің тарихи-материалистік теориясын көрсетеді.

1.2 Мемлекеттің түсінігі және мәні

Мемлекеттің ұғымын ашып, қарастыру шын мәнісінде ол туралы көзқарастарды анықтауды қалыптастыру болап табылады. Сонау антикалық дәуірде мемлекет барлық қоғам өмірін реттеп отырған. Аристотель мемлекетті жақсы өмір сүру үшін көптеген тайпалар мен ауылдардың бірігуі ретінде көрген. Ежелгі гректерде мемлекетті азаматтардың барлық саналы және өнегелік мүдделерін бір жерге шоғырлау деп есептеді. Мемлекет үнемі тарихи даму үстінде болған құбылыс.

Қазіргі кезде мемлекетке сан-алуан анықтама беруге болады. Мемлекет – қоғамдағы саяси биліктің ұйымдастырылуының ерекше нысаны болып табылады. Мемлекет – қоғамның мүддесі мен еркін ресми білдіретін саяси биліктің ұйымы. Мемлекет - биліктің аумақтық ұйымдастырылуы. Мемлекет – қоғам дамуының нәтижесі. Мемлекетке бұрынғысын, қазіргіні, болашағын сипаттайтын барлық белгілерін көрсететін жалпы ұғымын беру мүмкін емес. Қоғам дамуының нәтижесінде мемлекеттің мақсаты мен міндеттері, механизмдері мен функциялары үнемі өгерістерге ұшырап отырады. Мемлекет – қоғамды реттеп отыратын институт, құрал болып табылады. Мемлекет түрлі заңдарды қабылдау арқылы қоғам өмірінің барлық салаларына, қоғамдық қатынастарға ықпал етеді. Мемлекет – ұйымдастырылған күрделі механизм. Мемлекеттің қызмет етуі үшін мемлекеттік басқару органдары қажет және оны атқаратын лауазым иелері болуы керек. Мемлекет – адами ресурстарды басқаратын ұйым. Мемлекет өз тұрғындарының әл-ауқатын көтермелеу үшін еңбек етуге жағдай жасайды, оның жүйесін қалыптастырады.

Сонымен, мемлекет дегеніміз - өз билігін елдің барлық аумағы мен халқына тарататын, басқарудың арнайы аппаратына ие, барлығына міндетті ережелер қабылдайтын, егемендікке ие болып табылатын, қоғамның еркі мен мүддесін білдіретін биліктің егеменді, аумақтық, бірінғай саяси ұйымы болып табылады.

Мемлекеттің қоғамдағы объективтік қажеттіліктерін білу үшін, және неге мемлекетсіз қоғамның өмір сүре алмайтындығын және дамымай қалатынын анықтау үшін мемлекеттің мәнін ашу қажет. Мемлекеттің маңызды белгісі оның бүкіл қоғамды басқаратын биліктің жалғыз саяси ұйымы екендігінде, олай болса мемлекеттің мәнін ашатын көзқарастарды қарастырып көрелік:

мемлекеттің таптық мәні – мемлекет экономикалық жағынан үстем таптың билігінің саяси ұйымы ретінде қарастырылады. Бұл жерде мемлекет тек осы үстем таптың мүддесін қамтамасыз етеді. Ал қаналушы таптың мүддесі үнемі қанағаттандылырымай қалады, сондықтан қоғамда үнемі қақтығыстар орын алады және оны жою үшін зорлық әдістері қолданылады.

мемлекеттің жалпы әлеуметтік мәні – мемлекет түрлі таптар мен әлеуметтік топтардың мүдделерін қамтамасыз ету үшін жағдай жасайтын биліктің саяси ұйымы ретінде анықтауға болады.

мемлекеттің ұлттық, діни мәні – мемлекеттің жүргізетін саясатында бір ұлттың, бір діннің мүддесінің басым болуы.

Жалпы айтқанда мемлекеттің мәні санқырлы, оны тек таптық не жалпы әлеуметтік деп шектеп қоюға болмайды.

1.3 Мемлекеттің типтері мен нысандары

Мемлекеттің табиғатын тану үшін ең маңызды ғылыми типология болып табылады. Ғылыми еңбектерде мемлекеттердің бірнеше типологиясы ұсынылған.

Мемлекетті типке бөлудің екі түрлі тәсілі бар: формациялық және өркениеттік.

Мемлекеттерді типке бөлудің негізгі критерии болып *қоғамдық-экономикалық формация* танылады. Мемлекеттің формациялық типологиясы қоғамдық қатынастардың тарихи қалыптасқан нысаны болып табылады. Қоғамдық-экономикалық формация ұғымы марксистік танымның іргетасын құрайды. Формация – бұл өндірістің белгілі бір амалына негізделген қоғамның тарихи типі. Мемлекеттің формациялық типологиясын ұстанған өкілдердің (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.Ленин) пікірінше қоғам дамуының шешуші факторы экономикалық базис яғни осы қоғамның өндіру тәсілі болып табылады. Мемлекет экономикалық салада, өндірістік қатынастар аясында болып жатқан өзгерістерге қарай өзінің типін өзгертеді. Формациялық типология көбіне мемлекеттің таптық мәнін ашқан. Тарихқа белгілі бес формация бар: алғашқы-қауымдық, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және социалистік. Аталғандардың ішінде мемлекеттің типологиясының марксистік ілімінің негізінде қалыптасқан формациялық критерии бойынша мына типтегі мемлекеттер қанаушы болып есептелді: құл иеленуші, феодалдық, буржуазиялық, ал социалистік тип болса, қоғамдық өзін-өзі басқару типіне айналуы керек болған.

Экономикалық базистің типіне қарай мемлекеттің мынадай типтері бар:

- құл иеленушілік мемлекет - құл иеленуші құлға билік жүргізудің құралы болды. Тарихтағы қоғамның алғашқы мемлекеттік таптық ұйымы. Құл еркіндігі бар азаматтардың жеке меншігі ретінде танылды. Бұл мемлекеттердің негізгі мақсаты құл иеленушінің меншігін қорғау болды.

- феодалдық мемлекет – экономикалық тәуелді шаруалардың еңбегін қанаған ірі жер иеленуші болған феодалдардың диктатура жүргізу құралы болды. Мұнда мемлекет қанаушы таптың жерге, шаруаға және олардың еңбегіне құқықты қамтамасыз еткен.

- буржуазиялық мемлекет – жұмысшы таптың үстінен буржуазияның жүргізген билігін қолдау құралы болды. Жұмысшы таптың жеке бостандығы бола тұра ол өз еңбегін капиталистке сатуға мәжбүр болды.

- социалистік мемлекет – қоғамдық меншікке, өндіріс құралдарына негізделді және өз саясатында қалың халықтың мүддесін білдірді. Социалистік мемлекет еңбек етуші таптың саяси билігінің құралы болды.

Сонымен, мемлекеттің формациялық типологиясы мемлекеттің экономикалық негізі мен әлеуметтік мәнін сипаттайды, яғни қандай әлеуметтік тап қоғамды басқарып отырғанын көрсетеді. Қазіргі ғылымда формациялық типология тарихтағы бұрынғы мемлекеттерді сипаттау үшін ғана қолданылады.

Мемлекеттерді типке бөлудің екінші критерии болып *өркениеттік типология* танылады.

Өркениеттік типология ХХ ғасырда дүниеге келген. Оның негізін қалағандардың бірі ағылшын тарихшысы А.Тойнби болды. Басқа өкілдерінің қатарында М. Вебер, П. Сорокин, О. Шпенглер, У. Ростоу және т.б. болды. Мемлекеттерді типтерге бөлудің өркениеттік типологиясы көбінесе қоғамның мәдени сипатына (дінге, психологияға, моральге т.б.) көңіл бөлді. А. Тойнби өркениеттің он үш түрін ұсынған болатын, атап айтқанда, ежелгі грекиялық, римдік, сириялық, крито-микендік, православтық, батыс, араб, қиыр шығыстық, мексикалық, ирандық, қытайлық, үнділік және т.б. Оның ойынша өркениет – мәдени, экономикалық, географиялық, діни, психологиялық және өзге де факторлармен ерекшеленетін қоғамның қалыпты жай-күйі болып табылды. А. Тойнбидің көзқарасы бойынша әрбір өркениет типіне мемлекет типі сәйкес келуі керек. Мемлекеттің өркениеттік типологиясы мәдени факторларға негізделген, ол мемлекетке тікелей ықпал етеді. Өркениеттік типология адам қызметінің барлық нысандары арқылы өткенді тануға мүмкіншілік береді. Өркениеттік типология тек таптар мен әлеуметтік топтардың қарсылығын айырып білуді ғана көздемей, ол сонымен бірге жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде олардың өзара әрекеттесуі аясын да білуге жәрдемдеседі.

Мемлекеттің типологиясы мемлекеттің нысаны ұғымымен тығыз байланысты болып келеді.

Мемлекеттің нысаны мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен қызмет ету амалы болып табылады. Мемлекет нысанын оқып, зерттеу қоғамды мемлекеттік басқару қалай ұйымдастырылғанын, оны биліктің қандай органдары іске асырып жатқанын, олар қандай тәртіпте және оны кім қалыптастыратынын, қоғамдағы қатынастарды реттеу үрдісінде қандай әдістер қолданылатынын түсініп, білуге мүмкіншілік береді.

Мемлекет нысаны күрделі. Құрылымы бойынша жүйелі құбылыс болып табылады. Ол өзара байланысты үш элементтен тұрады: мемлекеттік басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны және мемлекеттік саяси режим нысаны.

1. Мемлекеттік басқару нысаны – мемлекеттік биліктің жоғары органдарының ұйымдастырылуы мен құызмет етуі ерекшеліктерін, құрылымын сипаттайтын мемлекет нысанының элементі болып табылады. Мемлекеттік биліктің жоғары органдарына мемлекет басшысын (монархты не президентті),

заң шығарушы органды (парламентті) және атқарушы биліктің жоғары органын (үкіметті) жатқызады. Басқару нысанының екі түрі бар: *монархия* және *республика*.

1) Монархия дегеніміз – биліктің мұра жолымен атадан балаға берілуіне негізделген басқару нысаны. Билік монархтың қолына шоғырланған. Монархиялық басқару нысанына мына белгілер тән болып келеді: мемлекет басшысының билігі мұраға беріледі, шексіз болады, оның карамағындағылардың еркіне тәуелсіз болады.

Монархияның мынадай түрлері бар: *абсолютті*, *дуалистік және парламенттік*. Дуалистік және парламенттік монархияны шектелген – *конституциялық монархия* деп те атайды.

Абсолютті монархия – мемлекет басшысының билігін шектейтін мемлекет механизміндегі органдар мен мекемелердің жоқ болуымен сипатталады, яғни монархтың билігі шексіз болады және оның билігін ешбір орган шектей алмайды. Тарихта абсолютті монархия ең бірінші монархиялық басқару нысаны болды. Осы кездері Бруней, Сауд Аравиясы, Катар, Кувейт елдері абсолютті монархияны ұстанатын елдер болғанымен, олардың конституциясы мен заңдарынан монархияның бұл түрін таппайсың.

Дуалистік монархия XVIII-XIX ғасырларда Еуропада кең тарала бастаған. Заң қабылдауға ерекше құқықты иеленген Парламенттің құрылуы бұл монархияның ерекшелігі болып табылады. Мемлекетті монарх басқарады. Ол үкіметті құрады және оның жұмысын бақылайды, вето құқығын иеленеді және парламентті таратуға құқылы. Басқарудың бұл нысаны Германияда, Ливияда, Түркияда, Тайландта, және т.б. мемлекеттерде болған. Қазіргі кезде заң жүзінде монархияның бұл түрі жоқ, бірақ іс жүзінде көптеген мемлекеттерде дуалистік монархияның қалдықтары әлі де сақталған, мысалы, Марокко, Иордания және т.б.

Парламенттік монархия буржуазияның саяси ықпалының нығайту нәтижесінде және еуропалық мемлекеттерде жұмысшы таптың санының өсуі нәтижесінде кең етек жая бастады. Парламенттік басқару нысанында монарх ұлт бірлігінің, ел тәуелсіздігінің символы болып табылады. Мемлекетті басқару бойынша негізгі құзырет үкіметке тиесілі болады. Монарх парламенттің ұсынысымен үкіметтің мүшелерін тағайындайды, монарх парламент қабылдаған құжаттарға қатысты вето қоюға құқығы жоқ. Көптеген парламенттік монархия мемлекеттерінде контрсигнатура институты бар.

2) Республика – мемлекеттің басқару нысанының екінші түрі. Мемлекет басшысы (президент) сайланбалы және ауыспалы болып табылады, ал оның билігі халықтың немесе өкілді орган билігінен туынды болып қарастырылады. Республиканың келесідей белгілері бар: сайланбалық, өкілеттілік мерзімінің болуы, ауыспалы болуы және т.б. Республиканың үш түрі бар: *президенттік*, *парламенттік* және *аралас*.

Президенттік республикада – президент бір мезгілде мемлекеттің басшысы және атқарушы биліктің басшысы болады. Мысалы, Аргентина, АҚШ және т.б. Президент жеке дара өзі үкіметті құрады, оны басқарады, министрлерді қызметтен босатады. Президент парламенттің алдында саяси жауапты емес. Президент заң шығарушы органды таратуға құқығы жоқ, бірақ оған вето құқығын пайдаланып ықпал ете алады.

Парламенттік республикада – үкімет саяси партиялар арқылы құрылады және парламент алдында саяси жауапты болады. Мысалы, Түркия, Израиль, Германия және т.б. Қажет болған жағдайда парламент үкіметке сенімсіздік білдіре алады. Әдетте парламенттегі партиялар өкілдерінің саны кезекті сайлаудың нәтижесі бойынша өзгеріп жатса, үкіметтің құрамы да толығымен өзгереді. Парламенттік республикада Президент парламентпен тағайындалады. Заң жүзінде оның құзыреті кең болғанымен, іс жүзінде ол тек мемлекеттің символы ғана болып табылады.

Аралас республика – жартылай президенттік және жартылай парламенттік мемлекет болып есептеледі. Аралас республикада үкіметтің жауаптылығы екі есеге артады, президент пен парламент бірлесіп отырып үкіметті құрады және қызмет етуіне бақылау жасайды. Мысалы, Австрия, Польша, Финляндия, Болгария және т.б.

2. Мемлекеттік құрылым нысаны – билік пен басқарудың аумақтық ұйымдастырылуының ерекшеліктерін сипаттайтын мемлекет нысанының элементі болып табылады. Мемлекеттің құрылым нысаны: *унитарлық* және *федеративтік* болып бөлінеді.

Унитарлық мемлекет – аумағы әкімшілік-аумақтық бірліктерге бөлінген біріңғай, біртұтас мемлекет. Мысалы, Франция, Италия, Испания, Венгрия және т.б. Унитарлық мемлекеттің екі түрі болады: *жәй* және *күрделі* унитарлық мемлекет. Жәй унитарлық мемлекет дегеніміз – аумағы тек әкімшілік-аумақтық бірліктерден тұрады (облыс, округ, провинция, аудан және т.б.) және орталықтандырылған билік қағидасы негізінде құрылады. Күрделі унитарлық мемлекет дегеніміз - өзін-өзі басқаратын құрылымдар – автономиялардан тұрады, автономиялар өзіне қатысты мәселелерді жеке-дара шешу құқығын иеленген. Мысалы, Өзбекстандағы Қарақалпақстан автономиялық республикасы, Украинадағы Крым автономиялық республикасы, Канададағы Квебек, Франциядағы Корсика автономиялық республикалар және т.б. Әлемдегі көптеген мемлекеттер унитарлық болып келеді.

Федеративтік мемлекет – бірнеше мемлекеттер мен мемлекеттік бірлестіктерден тұратын, мемлекеттік биліктің тұтастығы және оның федерация мен оның автономиялық субъектілері арасында көлденең бөлінуі қағидасына негізделген одақтық мемлекеттік аумақтық ұйым. Федерация бірнеше субъектілерден тұрады: провинциялар, штаттар, султанаттар және т.б. Бұл субъектілер көбінесе белгілі бір міндеттерді бірігіп шешу үшін ерікті түрде

одақтасады. Федерацияда билік орталықтандырылған болады. Сондай ақ федералдық деңгейдеі биліктің жоғары мемлекеттік органдарымен қатар федерация субъектілерінің биліктік құрылымдары да болады. Федерациялық мемлекеттерде көп жағдайда қос азаматтық жүйесі орын алады. Мысалы, АҚШ, Германия, Біріккен Араб Әмірлігі, Пакистан, Индия, Ресей Федерациясы, Мексика, Аргентина, Австралия және т.б. мемлекеттер федерациялық мемлекеттер болып табылады.

Федерацияны мемлекеттік одақтар, қауымдастықтар және мемлекеттердің халықаралық бірлестіктерден бөліп қарастыру қажет, олар бір емес. Мемлекетаралық бірлестіктердің ішінде белгілісі - конфедерация болып табылады. Конфедерация экономикалық, әлеуметтік, саяси және өзге де саладағы ортақ мәселелерді шешу, мақсаттарға жету үшін құрылған дербес егеменді мемлекеттердің одағы, ерекше қауымдастығы болып табылады. Мысалы, ТМД, ЕО, Британдық достастық және т.б.

3. Мемлекеттік саяси режим – мемлекеттік билікті жүзеге асыру құралдары мен әдістерінің жүйесін көрсететін мемлекет нысанының элементі болып табылады. Мемлекеттік саяси режимнің: *демократиялық* және *антидемократиялық* (демократияға қарсы) түрлері бар.

Демократиялық режимде – жалпы демократиялық құқықтар мен бостандықтар жарияланады және қамтамасыз етіледі, халық мемлекеттік органдарға сайлау, баспасөз және өзге де институттар арқылы ықпал етеді, мемлекеттік аппаратты қалыптастыру негізі ретінде саяси плюрализмге және биліктің бөлінуіне кепілдік беріледі. Демократияның мынадай белгілері бар: заңның үстем болуы; адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы; халықта жалпы және тең сайлау құқығының болуы; биліктің бөлінуі; жоғары және жергілікті мемлекеттік органдардың сайланбалы және ауыспалы болуы; саяси плюрализмнің орын алуы және т.б.

Демократияға қарсы режимде – халықтың билігі шектеледі не мүлдем жоққа шығарылады. Антидемократиялық режимге: авторитарлық және тоталитарлық режимдерді жатқызуға болады.

Авторитарлық режимде - мемлекетте заңдылық пен демократизмнің белгілері бар болғанымен, заң нормаларында баяндалғанымен, шын мәнісінде, іс жүзінде бұл нормалар мен ережелер қолданыс таппаған. Азаматтардың қоғам істерін басқаруға ықпал ету мүмкіншіліктері шектеледі. Халық қоғам мен мемлекетті басқару ісінен аластатылады және олардың негізгі құқықтары мен бостандықтары шектеледі. Биліктің бөлінуі, саяси плюрализм қағидалары бұзылады.

Тоталитарлық режимде – адам өмірінің барлық салаларын мемлекет толығымен бақылауға алады, қоғамды басқаруда мәжбүрлеу әдістері қолданылады. Бұл режимде бір мемлекеттік идеология жарияланады, бір партиялық жүйе орнайды. Тоталитарлық жүйеде заңдылық, биліктің бөлінуі

қағидалары, сайлау және сайлану құқығы болмайды. Тоталитарлық режимнің көріністерін тарих беттерінен байқауға болады, мысалы, И.Сталиннің КСРО кезіндегі билік етуі, Германиядағы фашистік режимнің орнығуы және т.б.

Мемлекеттік саяси режимге, сонымен қатар либералды режим де жатқызуға болады. Адамның құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуі идеясының болуына негізделген либералды (жартылай демократиялық) режим - қоғам мен мемлекеттің өтпелі кезеңі жағдайында пайда болады. Мұндай режимде биліктің бөлінуі қағидасы танылады, бірақ көп жағдайда либералды режимде авторитарлық режимнің белгілері кездеседі.

1.4 Мемлекеттің механизмі және мемлекеттің функциясы

Әрбір мемлекет өзінің механизмі арқылы тіршілік етеді.

Мемлекеттің механизмі – қоғамды мемлекеттік басқаруды іске асыратын арнайы органдар мен мекемелердің жүйесі болып табылады. Мемлекеттің механизмі - ол мемлекеттік органдардың өзара байланысты жүйесі болып табылады, ол мемлекеттің алдына қойған мақсаттары мен міндеттерін іске асыру құралы болып танылады. Мемлекеттің механизмі ерекше құзырлы билікке ие.

Мемлекеттік биліктің алғашқы ұйымдық нысаны және мемлекет механизмінің негізгі элементі - мемлекеттік орган болып табылады.

Мемлекеттің органы дегеніміз – заңға сәйкес өзіндік құрылымы бар, қоғамда мемлекеттік билікті іске асыруға құзыреті бар, мемлекет механизмінің өзге де бөліктерімен өзара байланыста болатын мемлекеттік аппараттың буыны, мемлекет механизмінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Мемлекет органының өзіне тән белгі-қасиеттері бар:

1 мемлекеттің барлық органдары заң негізінде құрылады;

2 мемлекет органының негізгі мәні мемлекеттік билікті жүзеге асыру болып табылады;

3 заңмен бекітілген арнайы биліктік құзыреті болады;

4 мемлекеттік қызметшілерден және құрылымдық бөлімшелерден тұрады, қажетті материалдық базасы болады.

Мемлекет органдарын келесідей етіп топтастыруға болады: мемлекеттік органның құрылуына байланысты; мемлекеттік қызметті іске асыруына байланысты; мемлекеттік органдардың сатысына қарай; өкілеттілікті жүзеге асыру тәртібі бойынша; құзыреттің мерзімі бойынша бөлінеді.

Мемлекеттік органның құрылуына байланысты – халықпен сайланатын органдар, мысалы Президент, т.б. және өзге мемлекеттік органдармен қалыптасатын органдар, мысалы Үкімет, т.б. бөлуге болады.

Мемлекеттік қызметті іске асыруға байланысты – заң шығарушы (парламент), атқарушы (үкімет, министрліктер, ведомствалар, комитеттер және

т.б.), сот органдары (жоғары, жергілікті, әскери, мамандандырылған соттар және т.б.) етіп бөлінеді.

Мемлекеттік органның сатысына қарай - орталық және жергілікті; өкілеттілікті жүзеге асыру тәртібі бойынша - жеке-дара (президент) және алқалы (парламент); құзыреттің мерзімі бойынша - тұрақты және уақытша органдар етіп бөлінеді.

Мемлекеттің механизмі белгілі бір қағидаларға сүйенеді: адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы; заңдылық; демократизм; биліктің бөлінуі қағидасы; жариялылық; кәсібилілік; жауаптылық қағидалары және т.б.

Әрбір мемлекет өз алдына қойған мақсаттары мен міндеттерін іске асыру үшін ол қызмет етуі керек. Мемлекеттің функциясы оның қызметінің басты бағыттары болып табылады. Мемлекет функциясында мемлекеттің шын мәні және оның қоғамдағы рөлі айқындалады. Мемлекеттің функциясы мемлекеттің негізгі міндеттеріне қарап белгіленеді және мемлекеттің функциясы осы міндеттерді жүзеге асыру құралы болып табылады.

Мемлекеттің міндеттері мен мемлекеттің функциясы өзара байланысты болғанымен, екеуі екі түрлі ұғымдар. Мемлекеттің міндетінде оның әлеуметтік тағайыны, белгілі бір тарихи кезеңдегі оның атқаратын рөлі көрсетіледі. Ал мемлекеттің функциясы болса міндеттерді орындау құралы болып табылады.

Мемлекеттің функциясы дегеніміз – мемлекет қызметінің негізгі бағыттары болып табылады, онда қоғамды мемлекеттік басқарудың мәні мен әлеуметтік тағайыны көрініс табады.

Мемлекеттің функциясы келесідей топтастырылады:

1. Мемлекет функциясы тарихи типіне қарай: таптық және жалпыәлеуметтік болып бөлінеді.

2. Мемлекет қызметінің негізгі бағыттары бойынша: ішкі (ел ішіндегі, ішкі саяси міндеттерді шешуге бағытталған) және сыртқы (халықаралық деңгейдегі, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасты орнатуға бағытталған) деп бөлінеді.

- мемлекеттің ішкі функциясына жатады: экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, мәдениетті, білім мен ғылымды дамыту, құқықтық тәртіпті қорғау және т.б.

- мемлекеттің сыртқы функциясына жатады: елді қорғау, бейбітшілікті қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастық (мәдени, ғылыми-техникалық, қоршаған ортаны қорғау саласындағы ынтымақтастық, мемлекетаралық экономикалық ынтымақтастық), адамзаттың жаһандық мәселелерін шешу (кедейшілікпен, терроризммен күресу, демографиялық мәселелерді шешу және т.б.).

3. Мемлекеттің функциясы: негізгі және негізгі емес (қосымша) етіп бөлінеді.

- мемлекеттің негізгі функциясы – мемлекеттің алдына қойған түпкілікті, маңызды мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру бойынша мемлекет қызметінің аса маңызды бағыттары болып табылады. Мемлекет саясатының маңызды мақсаттары мен міндеттеріне – экономикалық, әлеуметтік, саяси және т.б. жатады. Олар мазмұны жағынан өте ауқымды болып келеді, сондықтан да мемлекет механизмінің бірнеше буынының жұмысы арқылы іске асырылады.

- мемлекеттің негізгі емес (қосымша) функциясы – мемлекеттің негізгі функциясының құрамдас бөлігі, мемлекеттің жеке міндеттерінің орындалуына ықпал етеді, мемлекеттің нақты міндетінің орындалуы бойынша мемлекет қызметінің бағыттары болып табылады. Мысалы, жол салу, стихиялық апаттарды болдырмау және т.б.

4. Мемлекеттің функциясы: тұрақты және уақытша болып бөлінеді.

- мемлекеттің тұрақты функциясы – мемлекетпен оның барлық даму кезеңдерінде жүзеге асырылатын мемлекеттің қызметі (құқық қорғаушылық, заң шығарушылық және т.б.).

- мемлекеттің уақытша функциясы – белгілі бір мерзім ішінде атқарылатын мемлекеттің қызметі (төтенше апаттардың салдарымен күресу және т.б.).

Мемлекет функциялары іс жүзінде жүзеге асырылуы үшін түрлі нысандарды қолдану көзделеді.

Мемлекеттің функциясын жүзеге асырудың екі нысаны бар: құқықтық және құқықтық емес (ұйымдастырушылық).

Мемлекет функциясын жүзеге асырудың құқықтық нысаны заңмен реттелген. Мұнда мемлекет құқық негізінде, заңи тәртіпте, заңи құралдарды қолдана отырып әрекет етеді. Құқықтық нысандарға: заң шығару, мемлекеттік басқару, сот әділдігі және т.б. жатады.

Мемлекет функциясын жүзеге асырудың құқықтық емес (ұйымдастырушылық) нысаны заңмен нақты белгіленбеген және мемлекеттік аппараттың күнделікті техникалық, шаруашылық, тәрбиелеу жұмыстарын атқарумен байланысты болып келеді. Құқықтық емес (ұйымдастырушылық) нысанға: ұйымдастырушылық-регламенттік қызмет, ұйымдастырушылық-шаруашылық қызмет және ұйымдастырушылық-идеологиялық қызмет жатады.

1.5 Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам

Құқықтық мемлекет – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының толығымен қамтамасыз етілуі үшін жағдай жасайтын, сонымен қатар заңның үстемдігін жоғары қоятын, құқық арқылы мемлекеттік билікте асыра пайдаланушылықты болдырмау мақсатын алдына қоятын саяси биліктің ұйымы болып табылады.

Құқықтық мемлекеттің түпкілікті идеясы деспотизмді, тиранияны, бассыздықты болдырмауды меңзейді.

Құқықтық мемлекеттің мынадай белілері бар:

1) адамның құқықтары мен бостандықтарының толығымен қамтамасыз етілуі және қорғалуы. Бұл қағида ҚР Конституциясының 1-бабында баяндалған. Құқықтық мемлекет әрбір өзінің азаматының жеке тұлға ретінде дамуына жан-жақты қолдау көрсетуі керек. Адамның құқықтары мен бостандықтары бірінші орында тұруы қажет.

2) заңның үстемділігі – барлық конституциялық тәртіпті қатаң сақтай отырып биліктің жоғарғы органымен қабылданған заң атқарушы билік актілерімен жойыла, өзгертіле немесе тоқтата тұрыла алмайды. Заңның ең жоғарғы күші болады және ол республика аумағында әрекет етеді.

3) биліктің бөлінуі – билік заң шығарушы, атқарушы және сот биліктері болып үш тармаққа бөлінеді. Биліктің бөліну жүйесін қалыптастырған Дж. Локк пен Ш.Л. Монтескье болған. Заңдылықты қамтамасыз ету үшін, түрлі әлеуметтік топтардың тарапынан билікті асыра сілтеп пайдалануын жою үшін, саяси бостандықты бекіту үшін билікті заң шығарушы, атқарушы және сот билігі етіп тармақтарға бөлудің маңызы зор. Аталған биліктердің әрқайсысы бірі-бірімен байланысты болғанымен әрқайсысы өз қызметін дербес атқарады. Конституцияда және өзге де заңдарда белгіленген тепе-теңдік және тежемелік жүйе нақты мемлекеттік билікке қатысты құқықтық шектеулер жиынтығын құрайды.

4) мемлекет пен тұлғаның өзара жауаптылығының болуы – құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Бұл идеяны дамытқан И.Кант болған. Мемлекет заңи нысанда қоғам мен тұлғаның бостандығын белгілейді, ал мемлекеттің өзі өзіндік шешімдері мен әрекеттерінде шектеулерден бос емес. Мемлекет заңның көмегімен өзінің азаматтарымен, қоғамдық ұйымдармен, өзге де мемлекеттермен әділеттікті және теңдікті қамтамасыз ететіндей міндеттемелер алуы керек. Құқыққа бағына отырып мемлекеттік органдар құқықтық нормалардың ұйғарымдарын бұзбауы тиіс және бұл міндетті бұзғаны не орындамағаны үшін жауапты болып табылады. Мемлекеттік органдардың өз міндеттемелерін орындауы қоғам тарапынан бақыланады. Қоғам ол бақылауды референдум, сұрау салу, сайлаушылардың алдында депутаттардың есеп беруі арқылы жүзеге асырады.

5) саяси плюрализмнің болуы – көпшілік пікірлердің сан алуан болуын білдіреді. Құқықтық мемлекетте сөз бостандығы қамтамасыз етіледі.

б) азаматтық қоғамның болуы.

Азаматтық қоғам түсінігін Аристотель, Цицерон, Гоббс, Локк және т.б. Азаматтық қоғам өнегелік, діни, ұлттық, әлеуметтік-экономикалық, отбасылық қатынастар мен институттардың жиынтығы болып табылады. Бұл институттар арқылы жеке тұлғалар мен олардың топтарының мүдделері қанағаттандырылады.

Азаматтық қоғамның құрылымына жатады:

- 1) мемлекеттік емес әлеуметтік-экономикалық қатынастар мен институттар (меншік, еңбек, кәсіпкерлік);
  - 2) мемлекеттен тәуелсіз өндірушілердің болуы;
  - 3) қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар;
  - 4) саяси партиялар мен қозғалыстар;
  - 5) мемлекеттік емес білім беру саласы мен тәрбие беру саласы;
  - 6) отбасының болуы;
  - 7) мемлекеттік емес бұқаралық ақпарат құралдар жүйесінің болуы және т.б.
- Азаматтық қоғамның мынадай белгілері бар:
- 1) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының толығымен қамтамасыз етілуі;
  - 2) құқықтық мемлекеттің болуы;
  - 3) заңдылық және биліктің демократиялық сипатының болуы;
  - 4) өзін-өзі басқарушылықтың болуы;
  - 5) халықтың өмір сүруі мен әл-ауқатының қамтамасыз етілуі;
  - 6) бәсекелестіктің орын алуы;
  - 7) қоғамның еркін түрде өз ойын білдіруі және плюрализмнің болуы және т.б.

1.6 Құқықтың түсінігі, мәні, қағидалары және функциялары

Құқыққа сан алуан түсінік беруге болады. Құқықты бірнеше мағынада қарастыруға болады.

Құқық мораль, өнеге, дін нормалары тұрғысынан адамның мінез-құлқының бостандығы түрінде көрінеді. Мұнда адам әдет-ғұрып, мораль негізінде оның ресми құқыққа сай келе ме, жоқ па, оған қарамастан іс-әрекет жасау мүмкіншілігі құқығына ие болады. Бұл жерде құқық заңмен және мемлекетпен байланыста болмайды, тікелей қоғам арқылы қамтамасыз етіліп, қорғалады. Бұл құқықтың жалпы әлеуметтік мағынасын ашады.

Құқық мемлекетпен қабылданатын және қорғалатын, жалпыға ортақ нормалардың жиынтығы болып табылады. Бұл нормалар адамның жүріс-тұрысы мен мінез-құлқы ережелерінен тұрады. Ол ережелер рұқсат ететін және тиым салатын нормаларды қамтиды. Құқық заң, түрлі қаулылар мен жарлықтар түрінде болады. Бұл құқықтың заңды мағынасын ашады.

Құқық мемлекет секілді қоғам дамуының нәтижесі болып табылады. Заң тұрғысынан құқық мемлекетпен ұйымдастырылған қоғамда барлық қоғамдық қатынастарды реттейтін негізгі нормативтік реттеуші болып танылады. Құқық қоғамның мемлекеттік еркін білдіреді. Құқық бір топ не таптың ғана мүддесін емес, керісінше барлық қоғамның мүддесін қорғауға бағытталған. Құқық мемлекетпен белгіленеді және қорғалады.

Сонымен, құқық – бүкіл қоғамның еркін білдіретін, мемлекетпен белгіленетін және қорғалатын, қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған,

жалпыға бірдей міндетті, формальді анықталған заң нормаларының жүйесі болып табылады.

Құқықтың мынадай белгілері бар:

1) құқықтың еріктік сипаты – құқық адамдардың саналы, ерікті қызмет етуінің нәтижесі. Бірақ кез келген ерік құқық бола бермейді, тек мемлекеттен және қоғамның көптеген мүшелерінен туындайтын ерік қана құқық бола бастайды.

2) құқықтың жалпыға бірдей міндеттілігі – құқық барлығына, барлық азаматтарға, лауазым иелеріне, мемлекеттік органдарға және қоғамдық ұйымдарға бірдей міндетті болып табылады.

3) құқықтың мемлекетпен тығыз байланыста болуы – құқық мемлекетсіз, ал мемлекет құқықсыз өмір сүре алмайды. Құқық мемлекетпен қабылданады және қорғалады. Құқықты қолданатын мемлекет және ол құқық арқылы жазалау шараларын қолданады.

4) құқықтың нормативтілігі – құқық заң нормаларынан тұрады және ол барлық қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған, ал заң нормаларында жүріс-тұрыс және мінез-құлық ережелері орналасқан.

5) құқықтың жүйелілігі – заң нормалары бірі-бірінен қызмет ете алмайтындай бір жүйеге келтірілген және бірі-бірімен тығыз байланыста болады.

6) құқықтың формальді анықтылығы – заң нормалары қатаң белгіленген және ресми нысанда бекітілген болады. Олар заңдарда, жарлықтарда және өзге де құқықтық актілерде көрініс табады.

Құқықтың түпкілікті заңдылықтарын білдіретін қасиеттерін білу үшін құқықтың мәнін ашу қажет. Қай заманда болсын әрбір құқық әрқашанда реттеуші құрал болатыны және ол кімнің мүддесін қорғайтыны маңызды мәселе болып қала береді. Құқықтың мәніне қатысты келесідей көзқарастар бар:

1) Құқықтың таптық мәні. Бұл көзқарас бойынша құқық экономикалық үстем таптың мемлекеттік еркін білдіретін, мемлекетпен кепілдік етілген заң нормаларының жүйесі ретінде анықталады. Мұнда құқықтың басты мақсаты үстем таптың мүддесін қамтамасыз ету болып табылады. Құқықтың жалпыға бірдей міндеттілігі, формальді анықтылығы белгілері үстем таптың мүддесін қорғауға бағытталған.

2) Құқықтың әлеуметтік мәні. Бұл көзқарас бойынша құқық адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, экономикалық еркіндігін, демократияны бекіту мен қамтамасыз ету құралы ретінде пайдаланылады. Құқық барлық қоғам мүшесінің мүддесін қорғайды.

3) Құқықтың діни, ұлттық мәні. Заң актілерінде не құқықтық әдет ғұрып нормаларында бір діннің не бір ұлттың мүддесінің басым болуы көрініс табады.

Құқықтың қағидалары – құқықтың мәнін анықтайтын және білдіретін негізгі бастауы, идеясы, ережелері болып табылады.

Құқықтың қағидалары – жалпы құқықтық, салааралық және салалық болып үш үлкен топқа бөлінеді.

Жалпы құқықтық қағидалар құқықтың барлық салаларын қамтиды, ол құқықтың қазмет етуі мен дамуының объективтік заңдылықтарын көрсетеді.

Жалпы құқықтық қағидаларға мыналар жатады:

1) әділеттілік қағидасы – құқық іс - әрекет пен оның нәтижесі арасындағы, қылмыс пен жаза арасындағы өлшемді белгілейді. Әділеттілік құқықтың мазмұнында болады.

2) ізгілік қағидасы – адам, оның құқықтыары мен бостандықтары ең жоғарғы құндылық болып табылады, құқық тұлғаның жан жақты дамуы үшін жағдай жасайтын құрал болып танылады, адамның ар-намысы мен абыройына нұқсан келетіндей іс-әрекет жасауға тиым салынады.

3) заңдылық қағидасы – заң жалпыға бірдей ортақ міндетті, республика аумағында заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді барлық азаматтар, лауазымды тұлғалар, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар қатаң сақтауы тиіс.

4) демократизм қағидасы – құқық арқылы тікелей және өкілді халық билігінің институттарын бекітуді білдіреді, азаматтар мемлекет ісіне араласа алады.

5) азаматтардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидасы – құқық жынысына, нәсіліне, тіліне және өзге де жағдайына қарамастан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының тең болуына кепілдік береді.

6) құқықтар мен міндеттердің бірлігі қағидасы – құқықтар мен міндеттердің өзара байланыста болуын білдіреді, құқық болмаса міндет те жоқ, және керісінше міндет болмаса құқықта жоқ болады.

7) құқықтағы сендіру мен мәжбүрлеудің үйлесімдігі қағидасы – құқықтық нормаларда сендіру мен мәжбүрлеу шараларының арақатынасын белгілеуді талап етеді, бірінші болып сендіру әдістері, содан кейін мәжбүрлеу тәсілдері қолданылады.

Салааралық қағидаларға – мысалы жазадан қашып құтылмаушылық қағидасы (қылмыстық құқық пен әкімшілік құқықтағы) жатқызуға болады.

Салалық қағидаларға – мысалы, қылмыстық құқықтағы кінәсіздік презумпциясын жатқызуға болады.

Құқықтың функциясы – қоғамдық қатынастарды бір тәртіпке келтіруде құқықтың рөлін анықтайтын құқықтық ықпал етудің негізгі бағыттары болып табылады.

Құқықтың функциялары арқылы қоғамдағы құқықтың рөлін, орнын танып, білуге болады. Құқықтың негізгі міндеті – адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау, тәртіпті қамтамасыз ету болып табылады. Құқықтың функцияларын кең және тар мағынада қарастыруға болады.

Құқық функцияларын кең мағынада қарастыратын болсақ, оған жатқызуға болады:

1) әлеуметтік бақылау функциясы – құқық заң арқылы адамдардың жүріс тұрысы мен мінез-құлқын бақылау жүйесін белгілейді;

2) экономикалық функция - құқық заң арқылы экономикаға реттеушілік тұрғыдан әсер етеді;

3) саяси функция – құқық өз нормаларында саясаттың негізгі ережелерін анықтайды, елдің саяси құраласын бекітеді.

4) тәрбиелеу функциясы – белгілі бір идеологияның көрсете отырып құқық адамдардың сана сезіміне әсер етеді, олардың құқықтық санасын қалыптастырады.

5) мәдени-тарихи функция - құқық нормаларында негізгі рухани құндылықтар бекітіліп, дамытылады.

Құқықтың функцияларын тар мағынада екі тұрғыдан қарастыруға болады:

1) реттеуші - құқық қоғамдық қатынастарды реттейді. Реттеуші функциялардың негізінде рұқсат беретін және міндеттейтін заң нормалары бар.

2) қорғаушы – мемлекет тарапынан мәжбүрлеу шараларын қолданумен, тыйым салумен байланысты ерекшеленеді.

1.7 Құқықтың қайнар-көздері (нысаны), құқықтың нормасы, құқықтық қатынастар

Құқықтың нысаны мен қайнар көздері өзара байланысты болып келеді, бірақ өзіндік айырмашылықтары бар. Құқықтың нысаны құқықтың мазмұны қалай ұйымдастырылған және қалай көрініс табатынын көрсетсе, құқықтың қайнар көздері болса құқықтың қалыптасуын, шығуын, оның мазмұны мен нысанын анықтайтын факторлар жүйесін көрсетеді.

Сонымен, құқықтың нысаны дегеніміз – мемлекетпен танылған заң нормаларының бекітілуі амалы болып табылады, ал құқықтың қайнар көздері – бұл құқықтың шығуы, қалыптасуы болып танылады.

Заң ғылымында құқықтың қайнар көздерінің (нысанының) мынадай түрлері бар: *құқықтық әдет-ғұрып, құқықтық прецедент, нормативтік келісім-шарт, нормативтік-құқықтық акті және құқықтық доктрина.*

1. Құқықтық әдет-ғұрып әлеуметтік нормалардың ең ежелгі түрі болып табылады. Бастапқыда құқық белгілі бір халықтардың әдет-ғұрыптарының қарапайым жиынтығы болды, кейін мемлекет пайда болғаннан соң ол құқық қорғала бастады. Мысалы, қазақ халқының құқықтық мұрасы болып табылатын «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», «Әз-Тәуке ханның Жеті жарғысы» құқықтық әдет-ғұрып болып табылады. Әдет-ғұрыптар атадан балаға ауызша түрде беріліп отырған. Кейін бұл әдет-ғұрыптар жалпыға бірдей міндетті жүріс-тұрыс ережелері түрінде әрекет етіп, мемлекетпен қорғала бастады, нәтижесінде әдет-ғұрыптар құқықтық бола бастады. Бірақ барлық

әдет-ғұрыптар құқықтық болған жоқ, тек мемлекетпен танылған әдет-ғұрыптар ғана құқықтық мәнге ие болды.

Қазіргі кезде әдет-ғұрыптар құқықтың қайнар көздері ретінде Африка, Латын Америка елдерінде, Жапония, Қытай мемлекеттерінде кеңінен қолданыс тапқан. Қазақстан Республикасында құқықтық әдет-ғұрып құқықтың қайнар көзі болып табылмайды.

2. Құқықтық прецедент дегеніміз – сот немесе әкімшілік органның шығарған шешімі болашақта ұқсас істерді шешу үшін үлгі болып табылады.

Құқықтық прецеденттің *соттық* және *әкімшілік* түрлері бар. Соттық прецедент дегеніміз – азаматтық не қылмыстық іс бойынша соттың шығарған шешімі, ал әкімшілік прецедент дегеніміз – атқарушы билік органы немесе әкімшілік сотпен қабылданатын шешім болып табылады. Бұл шешімдердің заңдық күші болады.

Сот прецедентінің мынадай белгілері бар: 1) ол жоғарғы сот инстанциясымен қабылданады; 2) ол арнайы жинақтарда ресми түрде жариялануы керек 3) прецедент ұқсас істер бойынша төменгі тұрған соттарға қолдану міндетті болып табылады.

Прецедент құқықтың қайнар көздері ретінде АҚШ-та, Австралияда, Ұлыбританияда, Канадада және т.б. елдерде кеңінен қолданысқа ие болып табылады. Қазақстан Республикасында құқықтық прецедент құқықтың қайнар көзі болып табылмайды.

3. Нормативтік шарт – тараптардың тең жағдайда ерікті түрде келісімге келуін көздейтін құқық нормасының бір түрі болып табылады. Заң саласында мемлекет ішінде және халықаралық деңгейде түрлі нормативтік шарттар, атап айтқанда халықаралық шарттар мен келісімдер, жұмыс беруші мен жұмысшы ұжымның арасында жасалатын ұжымдық шарттар жасалып жатады.

Нормативтік шарттар құқықтың қайнар көзі ретінде мына салаларда қолданылады:

1) конституциялық құқықта – орталық пен жергіліктің арасында өзара қарым-қатынастың ерекшеліктерін анықтайтын шарттар жасалады;

2) еңбек құқығында – еңбектік қатынастар ұжымдық шарттар мен келісімдер арқылы реттеледі.

Қазақстан Республикасында нормативтік шарттар құқықтың қайнар көзі болып табылады.

4. Нормативтік құқықтық акті – мемлекетпен қатаң белгіленген тәртіппен қабылданатын, құқық нормаларынан тұратын ресми құжат болып табылады.

Нормативтік құқықтық актілер *заң* және *заңға негізделген актілер* болып екіге бөлінеді.

Заң дегеніміз – мемлекетпен атап айтқанда заң шығарушы органмен немесе халықпен референдумда ерекше тәртіппен қабылданатын, жалпыға бірдей міндетті болып табылатын, ең жоғарғы заңдық күшке ие, маңызды қоғамдық

қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актінің бір түрі болып табылады.

Заңның мынадай түрлері бар:

1) Конституция – мемлекеттің ең негізгі заңы, конституциялық құрылысты, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, басқару нысаны мен мемлекеттік құрылымды бекітетін саяси – құқықтық акт;

2) конституциялық заңдар – Конституцияда қарастырылатын және онымен тікелей байланысты болатын заңдар;

3) ағымдағы заңдар – конституциялық заңдардың орындалуы үшін қабылданады және қоғам өмірінің түрлі салаларын реттейтін жай заңдар болып табылады.

Заңға негізделген актілер – заңның орындалуы үшін қабылданатын қосымша актілер болып танылады.

Заңға негізделетін актілердің мынадай түрлері бар:

1) ҚР Президентінің жарлықтары мен өкімдері;

2) ҚР Үкіметінің қаулылары мен өкімдері;

3) Министрліктердің, ведомствалардың, комитеттердің бұйырықтары, нұсқаулықтары мен ережелері;

4) жергілікті мемлекеттік билік органдарының шешімдері мен қаулылары;

5) белгілі бір кәсіпорынның, мекеменің және ұйымның қабылдаған нормативтік ұйғарымдары – локальді нормативтік актілер және т.б.

Қазақстан Республикасында нормативтік құқықтық актілер құқықтың қайнар көзі болып табылады.

5. Құқықтық доктрина – атақты заңгер-ғалымдардың еңбектеріне немесе жалпыға танылған құқықтық ілімдеріне мемлекеттің рұқсатымен құқықтық нормаларды қолдану үрдісінде ресми түрде жүгінуге болатын құқықтың ерекше нысаны болып табылады.

Құқықтық доктрина англосаксондық және мұсылмандық құқықтық жүйелерде кеңінен қолданылады.

Қоғамдық қатынастар құқықтық нормалармен реттелуі тиіс.

Құқық нормасы дегеніміз – мемлекетпен белгіленген және қамтамасыз етілетін, қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жалпыға бірдей міндетті, формальді анықталған жүріс-тұрыс ережелері болып танылады.

Құқық нормасының құрылымы үш элементтен тұрады:

1) гипотеза – оның әрекет етуі шартын, яғни уақытын, орнын, субъектілік құрамын көрсететін құқық нормасының элементі.

2) диспозиция – субъектілердің құқықтары мен міндеттерін бекіту арқылы мінез-құлқын анықтайтын, гипотезада белгіленген заңды айғақтардың бар болғанында пайда болатын құқық нормасының элементі. Диспозиция құқық нормасының негізгі элементі, ол болмаса құқық нормасы да болмайды.

3) санкция – диспозицияны жүзеге асырушы субъекті үшін салдарды көрсететін құқық нормасының элементі. Санкция – жазалау шарасы болып табылады.

Құқық нормасы мынадай түрлері бар:

1) құқықтық реттеу пәні бойынша: конституциялық, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық құқықтық нормалар және т.б болып бөлінеді;

2) құқықтық реттеу әдістері бойынша: императивтік, диспозитивтік, мадақтау, ұсыныстық болып бөлінеді;

3) қызмет етуіне қарай: туынды, жалпы және арнайы нормалар болып бөлінеді;

4) сипатына қарай: материалды және процессуалды нормалар болып екіге бөлінеді.

Құқықтық норма құқықтық қатынастың пайда болуының негізі болып танылады. Құқық нормасы қоғамдық қатынастың құрамдас бөлігі болып табылатын құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған.

Құқықтық қатынастар дегеніміз – құқық нормаларымен реттелетін, қатысушыларының тиісті субъективтік құқықтары мен заңи міндеттері бар қоғамдық қатынас болып табылады.

Құқықтық қатынастардың өзіне тән элементтері бар, олар:

1) құқықтық қатынастың субъектісі – тиісті құқықтары мен міндеттерге ие болатын құқықтық қатынасқа қатысушылар. Субъектілер *жеке тұлғалар*(азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар, шетел азаматтары, қос азаматығы бар азаматтар) және *заңды тұлғалар* (мемлекеттік органдар, ұйым, ұжым, мекеме) болып екі топқа бөлінеді. Заңды тұлға дегеніміз – оқшау мүлкі бар, сол мүлікпен жауап беретін, сотта талапкер не жауапкер бола алатын, дербес мөрі, сметасы және балансы бар ұйым болып табылады. Заңды тұлғалар *коммерциялық және коммерциялық емес* болып екіге бөлінеді.

Құқықтық қатынастың субъектісі болу үшін құқық қабілеттілік және әрекет қабілеттілік болуы керек. Құқық қабілеттілік – тұлғаның құқықтар мен міндеттерге ие болуы қабілеттілігі болып табылады. Әрекет қабілеттілік – тұлғаның өз әрекеттері арқылы құқықтары мен міндеттерін іске асыру қабілеттілігі болып танылады. Жеке тұлға үшін әреке қабілеттілік толық 18 жастан басталады, ішінара 14 жастан бастап 18 жасқа дейін болады.

2) құқықтық қатынастың объектісі – құқықтық қатынастың субъектілерінің құқықтары мен міндеттері неге бағытталғандығын көрсетеді. Объектіге рухани (өмір, денсаулық, ар-намыс, абырой және т.б.) және материалдық игіліктер (ақша, зат, мүлік және т.б.) жатады.

3) құқықтық қатынастың мазмұны – субъективтік құқықтар мен заңи міндеттердің іске асырылуы деп түсініледі. Субъективтік құқық дегеніміз – субъектіге өзіндік мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін заңи мүмкін мінез-құлықтың шарасы болып табылады. Заңи міндет дегеніміз – субъективтік

құқықты іске асыру кепілдігі, құзырлы тұлғаның мүддесін қанағаттандыру үшін белгіленген заңи қажетті мінез-құлықтың шарасы болып танылады.

Құқықтық қатынастың пайда болуы үшін алғышарттар бар, олар:

- 1) құқық нормасы болуы керек;
- 2) құқық субъектілік (құқық және әрекет қабілеттілік) болуы керек;
- 3) заңды фактілер болуы керек.

Заңды фактілер – құқықтық қатынастың пайда болуына, өзгеруіне және тоқтатылуына әкеп соқтыратын нақты өмірлік жағдайлар болып табылады. Заңды фактілер оқиға және әрекеттен тұрады. Оқиға – адамның еркінен, санасынан тыс жағдайлар, мысалы, табиғи апаттар, өлім және т.б. Әрекет – адамның еркінен туындайтын жағдайлар. Ол құқыққа сай және құқыққа қарсы болады.

1.8 Құқық шығармашылық және құқықты жүзеге асыру

Құқық шығармашылық – заң нормаларын қабылдау, өзгерту және тоқтату жөніндегі мемлекеттік органдардың қызметі болып табылады.

Құқық шығармашылықтың субъектілері заңдардың референдумде қабылданатын кезінде халық, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес құрылымдар (жергілікті өзін - өзі басқару органдары, кәсіподақтар және т.б.) бола алады.

Құқық шығармашылық қызметі Конституцияда, регламенттерде көзделген процессуалдық тәртіпке сәйкес іске асырылады. Құқық шығармашылық жаңа құқықтық норманы қабылдау үшін не ескі нормаларды өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы өзгертуге не оны алып тастау үшін жасалады.

Құқық шығармашылықтың мынадай түрлері бар:

1) құқық шығармашылығының субъектілеріне қарай: референдум өткізу арқылы халықтың қатысуымен өтетін тікелей құқық шығармашылық, мемлекеттік органдардың құқық шығармашылығы, жекелеген лауазымды тұлғалардың құқық шығармашылығы, локальді құқық шығармашылығы және т.б. болып бөлінеді;

2) құқық шығармашылығының маңыздылығына қарай: заң шығармашылығы, өкілдік ету арқылы құқық шығармашылығы, заңға негізделген құқық шығармашылығы болып бөлінеді.

Құқық шығармашылық үрдісінің ең басты, негізгі құрамдас бөлігі – заң шығармашылық үрдісі болып табылады. Құқық шығармашылық үрдісі заңдардың, заңға негізделген актілердің, нормативтік шарттардың, құқықтық әдет-ғұрыптар мен құқықтық прецеденттердің қабылдаумен сипатталады.

Заң шығармашылығы үрдісінің мынадай сатылады бар:

1) заң шығару бастамасы – Конституцияда бекітілген субъектілердің ғана заңды қабылдау туралы ұсыныс енгізуге және заң шығарушы органға тиісті заң жобасын беру туралы құқығы бар. Заң шығару бастамасы құқығы заң шығарушы органға ұсынысты және заң жобасын қарастыру міндетін жүктейді,

оны қабылдау не қабылдамай тастау заң шығарушының құқығы болып табылады. ҚР Конституциясының 61 бабына сәйкес: заң шығару бастамасы құқығы ҚР Президентіне, ҚР Парламент депутаттарына, ҚР Үкіметіне тиесілі және тек қана Мәжілісте жүзеге асырылады;

2) заң жобасын талқылау – маңызды сатысы болып табылады, заң шығарушы органда субъектілердің талқылауынан басталады. Қазақстанда заң жобасын талқылау ең алдымен Мәжілісте басталады, кейін Сенатта қаралады, содан кейін барып Президенттің қол қоюына беріледі. Аталған саты құжатта тиісті сапасына жеткізу үшін, қарама-қайшылықтардың, олқылықтардың алдын алу үшін қажет;

3) заңды қабылдау – заң шығармашылық үрдісінің негізгі сатысы болып табылады, заңды қабылдау дауыс беру механизмі арқылы жүргізіледі. Тиісті дауыс беру Конституциямен және өзге де заңдармен реттеледі, нәтижесінде заң мақұлданады, мақұлданған заң Президенттің қол қойыуына жіберіледі, нәтижесінде Президент қол қояды не қайтадан қайтарып жібереді;

4) заңды жариялау – заң Конституция мен өзге де заңдарға сәйкес ресми түрде жарияланады және заңдық күшке ие болады.

Қабылданған құқықтық нормалар іс жүзінде жүзеге асырылуы тиіс. Құқықтық нормаларды жүзеге асыру – субъектінің мінез-құлқында оның ұйығарымдарының іс жүзінде іске асырылуы деп түсініледі. Құқықтың жүзеге асырылуы құқықтың өміршеңдігін көрсетеді, онсыз құқық өзінің әлеуметтік маңыздылығын жоғалтады.

Субъектілердің әрекет етуі сипатына қарай құқықты жүзеге асырудың мынадай нысандары бар:

1) құқықты сақтау – бұл арқылы тиым салынғандардан тұлға өзін алыстату керек;

2) құқықты орындау – тұлға заңда қатаң белгіленген белсеңді міндеттерді орындау қажет;

3) құқықты пайдалану – тұлға субъективтік құқықтарды іске асыра алады, соның нәтижесінде ол өзінің мүддесін қанағаттандырады және белгілі бір игіліктерге қол жеткізеді;

4) құқықты қолдану – нақты заң ісін шешу жөніндегі құзырлы органдардың биліктік қызметі болып табылады, оның нәтижесінде тиісті жеке акті қабылданады.

Құқықты қолдану – құқықты жүзеге асырудың ерекше нысаны болып табылады. Құқықты қолдану мынадай белгілермен сипатталады:

1) құқықты тек соған құзырлы субъектілер (мемлекеттік органдар, жергілікті органдар және т.б.) қолданады;

2) биліктік сипатқа ие;

3) бірнеше сатысы бар, олар: істің іс жүзіндегі және заң жүзіндегі негіздерін анықтау, шешім шығару болып табылады;

4) істі заңға сәйкес және әділ шешу үшін процессуалдық нысанда жүзеге асырылады;

5) тиісті жеке құқық қолдану актісін қолданумен байланысты болып келеді;

6) нақты құқықтық салдарды анықтауға бағытталған.

Субъектілер билік органдарының көмегісіз өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыра алмаса, мемлекеттік мәжбүрлеу қажеттілігі пайда болғанда құқық қолдану қажеттілігі туындайды.

Құқық нормасын қолданудың нәтижесінде құқық қолдану актісі жасалады. Құқық қолдану актісі – жеке биліктык ұйғарымнан тұратын, нақты заңи істі шешу нәтижесінде құзырлы органның шығарған құқықтық акті болып табылады.

Құқық қолдану актісі құқық қолдану қызметінің қорытындысы, нәтижесі болып танылады.

1.9 Құқық бұзушылық және заң алдындағы жауаптылық

Азаматтар құқыққа сай әрекеттермен қоса құқыққа қарсы әрекеттерді де жиі жасайды. Құқыққа сай әрекетке қарағанда құқық бұзушылық қоғамдық қатынастарға белгілі бір зиян әкеледі немесе осындай зиянды тигізуге қауіп тудырады. Осыған байланысты қоғам да, мемлекет те әрдайым құқық бұзушылықтың санын азайтуға ұмтылады.

Құқық бұзушылық дегеніміз – тұлғаның қоғам, мемлекет және жеке тұлғалардың мүддесіне зиян тигізетін немесе сондай зиян тигізуге қауіп төндіретін кінәлі, құқыққа қарсы, қоғамға қауіпті әрекеті болып табылады.

Әлеуметтік қауіптілігіне қарай барлық құқық бұзушылықтар: *қылмыстар* мен *теріс қылықтар* болып бөлінеді.

Қылмыстар – қоғамға жоғары дәрежелі аса қауіпі бар, қол сұғушылықтардан қылмыстық заңмен қорғалатын әлеуметтік маңызды мүдделерге қол сұғу әрекеті болып табылады.

Теріс қылықтар – қоғамға аса қауіпті емес, қоғам өмірінің барлық салаларында жасалатын, қол сұғушылықтың түрлі объектілері мен заңи салдары бар әрекеттер болып танылады.

Теріс қылықтың мынадай түрлері бар: азаматтық, әкімшілік, тәртіптік, процессуалдық және т.б.

Құқық бұзушылықтың заңды құрамы бар, олар:

1) құқық бұзушылықтың субъектісі – әрекетті жасаған құқық және әрекет қабілеті бар тұлға болып табылады.

2) құқық бұзушылықтың объектісі – құқық бұзушылық неге бағытталған, соны көрсетеді. Объект қоғамдық қатынастар, түрлі объект болса адамның өмірі, денсаулығы, абыройы, мүлкі және т.б.

3) құқық бұзушылықтың субъективтік жағы – тұлғаның өз әрекеті мен оның салдарына деген субъективтік қатынасын сипаттайтын белгілерден тұрады.

Субъективтік жақтың басты категориясы – кінә болып табылады. Кінә құқыққа қарсы жасалған әрекетке тұлғаның психикалық қатынасы болып түсініледі. Кінәнің екі нысаны бар: *қасақаналық және абайсыздық*. Қасақана: *тікелей және жанама* болады, ал абайсыздық: *менмеңдік және жеңілойлдылық* болып екіге бөлінеді.

4) құқық бұзушылықтың объективтік жағы – құқық бұзушылықты сипаттайтын сыртқы белгілердің жиынтығы болып табылады. Ол белгілер: әрекет, құқыққа қайшылық, зиянды салдар, әрекет пен зиянды салдардың арасындағы себепті байланыс және т.б.

Кез келген құқық бұзушылықтың нәтижесі заң алдындағы жауаптылыққа апарып соғады. Мемлекет құқық нормасын қабылдай отырып, субъектілердің еркінен тыс мемлекеттік мәжбүрлеу сипаты бар заңды жауаптылықты анықтайды.

Заңды жауаптылық дегеніміз – мемлекет пен құқық бұзушының арасындағы құқық бұзушылықтан туындаған құқықтық қатынас болып табылады.

Заңды жауаптылықтың мынадай белгілері бар:

1) ол – мемлекеттік мәжбүрлеуге жүгінеді, ол – құқықтық нормада көрсетілген санкцияны іске асырудың нақты нысаны;

2) құқық бұзушылық болғанда ғана басталады.

Құқық бұзушылық заңды жауаптылыққа негіз болады. Құқық бұзушылықтың құрамы заңды жауаптылық үшін іс жүзіндегі негіз, ал құқық нормасы заңды жауаптылық үшін заң жүзіндегі негіз болады.

Заң алдындағы жауаптылықтың басшылыққа алатын қағидалары бар, олар:

1) заңдылық қағидасы;

2) негіздеу қағидасы;

3) әділеттілік қағидасы;

4) мақсатқа сай болу қағидасы;

5) жазадан қашып құтыла аламау қағидасы және т.б.

Құқық бұзушылықтың түрлеріне қарай заңды жауаптылық былай топтастырылады:

1) қылмыстық жауаптылық – қылмыс орын алғанда басталады және заңды жауаптылықтың ең қатаң түрі болып танылады. Қылмыстың құрамы – қылмыстық жауаптылықтың пайда болуына негіз болып табылады. Ол жазаның тиісті мөлшерін белгілейтін арнайы құқық қолдану актісі, атап айтқанда сотың үкімі шыққаннан кейін ғана жүктеледі. Қылмыстық жауаптылық тұлғаға тікелей әсер етеді. Қылмыстық сот өндірісі іс бойынша шындыққа жету үшін және кінәліні жазалау үшін қатаң процессуалдық нысанда жүзеге асырылады.

2) азаматтық – құқықтық жауаптылық – шарттық міндеттемелерді бұзғаны үшін не шартсыз мүліктік зиян келтіргенде басталады. Мұнда құқық бұзушы мүліктік зиянды өтейді және бұзылған құқықты қалпына келтіреді. Заң айып не

қосымша жүктеме төлеу мүмкіншіліктерін қарастырған. Азаматтық – құқықтық жауаптылық соттық, арбитраждық, әкімшілік тәртіпте жүзеге асырылады.

3) әкімшілік жауаптылық - әкімшілік құқық бұзушылық орын алғанда басталады. Әкімшілік жауаптылық институты арқылы сан алуан құқық салаларының (әкімшілік, еңбек, қаржы және т.б.) нормалары жүзеге асады, сол себептен осыған қатысты актілердің саны өте көп. Соның ішінде ең басты құжаттардың бірі әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Кодекстің маңызы зор. Онда әкімшілік жауаптылықтардың мынадай түрлері көзделген: ескерту, айып, белгілі бір заттарды ақылы алу не тәркілеу, арнайы құқықтан уақытша айыру, түзеу жұмыстары, әкімшілік қамауға алу және т.б.

4) тәртіптік жауаптылық – тәртіптік теріс қылықтар орын алғанда басталады. Тәртіптік жазаға жататындар: ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, жалақысы төмен жұмысқа ауыстыру не лауазымы төмен жұмыстарға ауыстыру, жұмыстан шығару және т.б. Тәртіптік жауаптылық тәртіптік билігі бар лауазымды тұлғалар арқылы жүзеге асырылады.

5) материалдық жауаптылық – жұмысшылар мен қызметшілердің өзінің еңбектік міндеттерін атқару барысында кәсіпорынға, мекемеге, ұйыма келтірген зияны болғанда басталады.

Заңды жауаптылықтан мына жағдайларда босатылуы мүмкін:

- 1) тұлғаның есі дұрыс емес болуы;
- 2) қажетті қорғаныс,
- 3) аса қажеттілік және т.б.

Заңды жауаптылықтың негізгі функциясы – құқықтық тәртіпті сақтау және адамдарды тәрбиелеу болып танылады. Бұл екі функцияның мақсаты құқық бұзушылықтарды болдырмау болып табылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Мемлекет дегеніміз не, мемлекет қалай пайда болды?
- 2) Мемлекеттің шығуы туралы қандай теориялары бар?
- 3) Мемлекеттің нысаны дегеніміз не және оның қандай түрлері бар?
- 4) Мемлекеттің басқару нысанының түрлері қандай?
- 5) Мемлекеттің механизмі деген не?
- 6) Құқық деген не, құқықтың мәні неде?
- 7) Құқықтық қатынас деген не және оның қандай элементтері бар?
- 8) Құқық шығармашылығы деген, құқық шығармашылығының қандай сатылары бар?
- 9) Терісқылық деген не және оның түрлері қандай?
- 10) Заңды жауаптылық деген не, заңды жауаптылық қалай топтастырылады

2-ТАРАУ. ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

2.1 Құқықтың түсінігі

2.2 Құқық ұғымының мәні

2.3 Құқық функцияларының түсінігі және түрлері

2.4 Құқықтың қайнар көздері

2.5 Құқық нормасы

2.1 Құқықтың түсінігі

Жалпы ”құқық” ұғымының мағынасын терең ашу үшін, оның түсінігін, белгілерін, түрлерін, қағидаларын және осы құқықтың атқаратын қызметіне тоқталу қажет. Құқықтың түсінігі туралы заңгер ғалымдардың көзқарасын ескере, мәнін, астарын ашу, толық ұғындыра отырып жеткізе білу - басты мақсат.

Жалпы өмірде адам әр түрлі әлеуметтік қатынастарға түседі. Қарым-қатынас нәтижесінде адамдар арасында өзара әрекеттестік қалыптасады, түсіністік пайда болады, қамқорлық жасау және көмек беру жүзеге асады. Қоғамдық қатынастар әлеуметтік нормалар арқылы реттеледі, олардың арасында құқық нормалары ерекше орын иеленеді. Құқық нормалары заңдар мен нормативті құқықтық актілерде көрініс табады. Жалпы адамзаттық құндылықтар және әділеттілік, ізгілік, теңдік, бостандық идеялары құқықтың негізі болып табылады. Сонымен, құқық дегеніміз — мемлекет арқылы қамтамасыз етілетін, әділеттілік туралы адамдардың көзқарастарынан көрініс табатын, жалпыға бірдей міндетті нормалардың жиынтығы. [1]. Құқық – мемлекеттің қуатты құралы. Құқық ұғымы туралы заңгер ғалымдар түрлі пікірлер қалдырған. Сонау Рим заңгерлері, орта ғасырдағы заңгерлер түрлі пікірлер қалдырған болса, қазіргі замандағы ғалымдар осы құқықтың мән – мағынасын ашып, зерделеу үстінде. Цельса, Павла, Ульпиана, Модестина, Папиниана, Гая сынды Рим заңгерлерінің құқық түсінігін қалыптастыруда өзіндік орындары бар. Рим заңгерлерінің бірі Цельс: “құқық дегеніміз шындық пен қайырылымдылықтың өнері(jus est ars boni et aequi)”,- деп пайымдаған болса, Ульпиан: «құқық зерттеуші адам алдымен jus сөзінің қайдан шыққандығын білуі тиіс, құқық ұғымы (Отjustitia) осыдан сөзден бастау алады (мағынасы: шындық, әділдік)...»,-деген екен. Беделді заңгерлердің бірі Павел: «құқық ұғымы не әділетті болса, соны білдіреді және ол табиғаттан беріледі», - деп түсінік қалыптастырған. Ғалымдардың тұжырымдарына қарай отырып, құқық сөзін әділеттік сөзімен тығыз байланыстыруға да болады. Осыған байланысты, Ибраева Алуа Саламатқызы және Сапарғалиев Ғайрат Сапарғалиұлы жазған “Мемлекет және құқық теориясы ” кітабында құқықтың үш алтын тірегі бар деп жазылған. Олар: имандылық, өмірдің материалдық жағдайлары және мемлекет. Осылардың мазмұнын аша отырып, жалпы құқық

түсінігі имандылыққа, әдептілікке негізделеді. Иmandылықтың өзі адамдардың арасын өзара реттейтін бір күш болып табылады. Иmandылық арға, ұятқа, жұртшылықтың пікіріне сүйенеді. Ал имандылықтан құқық нәр алады. Иmandылық әділетсіздікті, жауыздықты, зорлық-зомбылықты, ұрлық және басқа да қылықтарды айыптайды, ал құқықта теріс қылықтарға тыйым салады. Ал келесі алтын тірегі, жоғарыда аталып өтілгендей, өмірдің материалдық жағдайлары. Өмірдің материалдық жағдайлары, яғни адамның өмір сүруі өндірісіне байланысты. Өндіріс нәтижелі болу үшін оның дамуына жағдай жасау керек, бұл тек мемлекеттің қолынан келеді. Мемлекет болса тұлғаға меншік құқығын береді. Мемлекет құқықты қабылдайды, қамтамасыз етеді, қорғайды, және олардың жүзеге асырылуына жағдай жасайды.

Ағылшын құқықтанушысы Генри де Брэк - тон (?—1268) «Ағылшындар заңы және дәстүрі» деген трактатында : «...құқық тек жоғары биліктің әділеттілігімен жасалғанда ғана жүзеге асырылады», - деген екен. Белгілі француз құқықтанушысы, «Кутюмы Бовези» кітабының авторы Филипп де Бомануар (1250—1296) француздардың мемлекетінде құқықтық консолидация болуын қолдаған екен.

Жалпы құқықтың ұғынудың, түсінудің бірнеше бағыттары бар:

1. Нормативистік бағыт.
2. Құқықтың табиғи-құқықтық теориясы.
3. Құқықтың діни теориясы.
4. Құқықтың тарихи бағыты.
5. Психологиялық бағыт.
6. Социологиялық бағыт.
7. Марксистік бағыт.
8. Интегративтік бағыт.

1. Нормативистік бағыт. Оны жақтаушылар (Штаммлер, Но-вогородцев, Кельзен және т.б.) құқыққа мемлекетпен қорғалатын нормалар жиынтығы ретінде анықтама береді. Нақты айтқанда, Кельзеннің концепциясына сәйкес, құқық нормалар жүйесі (пирамидасы) ретінде түсіндіріледі, оның ең басында заңшығарушы қабылдаған негізгі (егеменді) норма тұрады, және бұл жердегі әрбір төменгі норма өз заңдылығын заңды күші жоғары нормадан алады. Құқық туралы нормативистік бағыттың мазмұны ақиқатқа мемлекет қабылдаған нормативтік актілер негізінде қарау арқылы анықталады.

2. Құқықтың табиғи-құқықтық теориясы. Бұл құқық Теориясын жақтаушылар (Т.Гоббс, Д.Локк, А.Радищев және т.б.) мемлекет орнықтыратын құқыққа қоса адамға тумысынан берілетін табиғи құқық та болады деп санаған. Бұл – өмір сүруге, бостандыққа, теңдікке, меншікке және т.б. құқық. Яғни, табиғи құқық (адамның табиғи, мәңгі, өзгермейтін құқықтарының жиын-тығы) – қолданыстағы құқыққа (заңдар, прецеденттер) қарағанда жоғары құқық, бұл өз бойына сана мен мәңгілік әділеттілікті сіңіре білген құқық. Бұл теорияның

шеңберінде құқық пен заң бөліп қарастырылады, яғни, позитивтік құқықпен (мемлекет қабылдаған заңдармен) қатар адамға туған сәтінен тиесілі жоғары, шынайы, табиғи құқық та болады.

3. Құқықтың діни теориясы құқықты түсіндіруде құдай кітаптарына, ең алдымен, Інжілге негізделеді. Бұл теорияның өкілдері (Аристотель, Фома Аквинский және т.б.) егер адамға табиғи құқықтар туған сәтінен берілсе, оларды Құдай беруі мүмкін деп санаған.

4. Құқықтың тарихи мектебі. Оның өкілдері (Ф.Савиньи, Гуго, Г.Пухта және т.б.) құқықты заңшығарушы қалыптастырмайды, ол халықтық рухтың, дамуы нәтижесінде тіл сияқты өз бетімен қалыптасады деп санаған. Құқықтанушы-ғалымдар халықтық құқықтық рухтың көріністерін дәл тауып, оның ережелерін заң формулалары арқылы көрсетуі тиіс, ал заңшығарушы дайын құқықты тауып, оны қолданыстағы заңнамаға айналдыруы тиіс.

5. Психологиялық бағыт. Бұл теорияның өкілдері (Л.И.Петражицкий, Росс, И.М.Рейснер және т.б.) нормалармен қатар «құқық» түсінігіне адамдардың құқықтық санасын да, құқықтық эмоцияларын да енгізеді. Психологиялық бағыт кеңес билігінің алғашқы жылдарында аса кең қолданыста болған. Себебі, бұл кезде жаңа заңдар қалыптаспаған болатын, тіпті, деректердің өзінде соттардың істерді пролетарлық мемлекет мүддесіне сәйкес шешуінде құқықтық санаға жүгінуі танылған еді.

6. Социологиялық бағыт. Құқықтың социологиялық теориясының өкілдері (П.Эрлих, Жени, С.И.Муромцев және т.б.) құқық табиғи құқықтар мен заңдардан емес, заңдарды жүзеге асырудан көрініс табады деп санаған, яғни, құқықты өз құқықтарын белгілі бір дәрежеде жүзеге асырушы жеке және заңды тұлғалардың қызметі ретінде түсіндірген. Құқық ретінде мемлекетті құру тәжірибесі де жарияланған.

7. Марксистік бағыт. Марксистік теорияның өкілдері (Маркс, Энгельс, Ленин және т.б.) құқықты экономикалық үстемдік құрушы таптың заңға айналған еркі ретінде түсіндірген. Және таптық еріктің құқығынан көрініс тапқан мазмұнды материалдық өндірістік қатынастардың сипатымен анықтаған.

8. Интегративтік бағыт. Бұл бағытқа сәйкес шын мәнінде кемшіліксіз құқықтың болуына күмән келтіріледі, сондықтан, аталған бағыттың өкілдері әртүрлі теориялардан өз ойларынша ең дұрыстарын таңдап алып, құқыққа мынадай анықтама береді: «Құқық – бұл еркін еріктердің өзара байланыстағы күресі мен келісімін реттейтін, ресми қорғаумен қамтамасыз етілген және нақты бір қоғамда танылған теңдік пен әділеттілік нормативтерінің жиынтығы». [8].

Сонымен, құқық ең маңызды әрі ең күрделі қоғамдық құбылыс ретінде түсінілетін философиялық категория. Сондықтан да, оны бірнеше тұрғыдан қарастыру керек. Алдымен, субъективтік тұрғыдан қарастырсақ, құқық қандай да бір тұлғаның мүмкіндіктерін, әрекет еркіндігін білдіреді. Мысалы, білім алу, еңбек ету, демалу, өмір сүру, қорғану құқығы секілді тікелей субъектімен

байланысты құқықтар. Объективтік мағынадағы құқық — нормативтік құқықтық актілерде белгіленген нормалардың жиынтығын білдіреді. Бұл орайда көрсетіп кету керек — субъективтік құқық объективтік құқықтың негізінде туындайды және тоқтатылады. Мәселен, 1999 жылдың 1 маусымынан бері "объективтік құқықтың" негізінде ішкі істер органдары қызметкерлерінің қоғамдық көлікте тегін жүруге деген "субъективтік құқықтары" тоқтатылып, жеңілдіктер алынып тасталған.

2.2 Құқық ұғымының мәні

Құқық ұғымының көптеген мәні бар. Ол заң ғылымында және күнделікті өмірде қолданылады. Кең мағыналық түсінік болғандықтан әрбір адамда құқықтың мәні туралы қандай да бір пікір қалыптасады.

Заң ғылымында қ. бірнеше мағынада қолданылады:

1. Құқық заң ғылымында оқу пәнінің атауын білдіретін ұғым ретінде қолданылады (азаматтық құқық, конституциялық құқық);

2. Құқық деген ресми түрде танылған жеке және заңды тұлғалардың заңға сүйене отырып, әрекет жасау мүмкіндігі (білім алу, еңбек ету құқығы). Осы жағдайда құқық субъективтік мағынада қолданылады;

3. Құқық мемлекетпен байланысты және мінез құлық ережелерінен тұратын жүйе ретінде түсіндіріледі (нормативтік акті, заңдар, кодекс). Осы жағдайда құқық объективтік мағынада қолданылады;

4. Құқық объективтік және субъективтік құқықтың жиынтығы ретінде қолданылады (құқық жүйесі).

Құқық теориясы көбінесе объективтік мағынада қарастырады. Оған сәйкес:

Құқық – бұл жалпыға міндетті, формальді анықталған, қоғамның мүддесін білдіретін, м. бекіткен және қамтамасыз ететін, қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жүйесі.

Құқықтық объективтік және субъективтік мағыналардың біріктіріле түсінілетіндігі де жоққа шығарылмайды. Осыларға қарап құқықтың аса күрделі категория екенін білуге болады. Жалпы алғанда құқық дегеніміз — мемлекет белгілеп, мақұлдаған жалпыға міндетті мінез-құлық ережелерінің (нормалардың) жиынтығы. [7]. Құқық таптық құбылыс ретінде тарихи қалыптасты және ең бастысы экономикалық үстемдік ететін таптардың ерік – жігері мен мүдделерін білдірді. Егер әдет – ғұрыптар адамдардың сана – сезімінде сақталса, онда құқық жалпыға мәлім жазбаша түрде ресімделе бастады. Құқықтың пайда болуы - әлеуметтік байланыстардың күрделенуінің салдары, қоғамдағы қайшылықтардың шиеленісуін реттеу. Құқық – бұл мемлекет белгілеген, қамтамасыз ететін, кепіл болатын және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жалпыға міндетті, формальді анықталған құқық нормаларының жүйесі.

Құқықтың мынадай белгілері бар:

1. Ерікті сипаты ;
2. Жалпыға міндеттілігі;
3. Нормативтілігі;
4. Мемлекетпен байланысы;
5. Формальді анықтылығы;
6. Жүйелілігі.

Құқықтың жоғарғы қоғамдық міндет, мақсаты - нормативті тәртіпте қоғамда бостандықты қамтамасыз ету және кепіл болу, әділеттілікті нығайту, қоғамдық өмірден бассыздықты жоя отырып, қоғамда экономикалық және рухани факторлардың әрекетінің басымдылығына тиімді жағдай туғызу.

Құқықтың құндылығы – бұл бүкіл қоғамның, азаматтардың әлеуметтік әділетті, прогрессивті сұраныстары мен мүдделерін қанағаттандыру мақсатындағы және құралы ретіндегі құқықтың бейімділігі. Құқықтың мәні – мәдениеттендіру жағдайында қоғамдық қатынастарды реттеу, яғни нормативті негізде демократия, экономикалық бостандық, жеке адамның бостандығы жүзеге асырылатын тұрақты ұйымдасқан қоғамға жету.

Құқықтың мәнін қарастыруда екі аспектіні есепке алу маңызды: формальді және мазмұнды. Объективті құқық – бұл мемлекет белгілеген, қамтамасыз ететін, кепіл болатын және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жалпыға міндетті, формальді анықталған құқық нормаларының жүйесі. Объективті құқық - бұл белгілі бір кезеңдегі нақты мемлекеттің заңнама, құқықтық әдет – ғұрыптар, заң прецеденттері және нормативті шарттар. Ол объективтілігі жеке адамның сана – сезімне байланысты еместігімен және оған тиесілі еместігімен түсіндіріледі.

Субъективті құқық – бұл тұлғаның өз мүдделерін қанағаттандыруға арналған заңды мүмкін болатын мінез – құлықтарының өлшемі. Субъективті құқықтарға адамның нақты құқықтары жатады (еңбек етуге құқық, білім алуға құқық және т.с.). [6]. Ол субъективтілігі субъектімен тікелей байланыстылығымен және оған тиістілігімен және оның сана – сезіміне, ерік – жігеріне тәуелділігімен түсіндіріледі. Құқықтың заңды мағынасындағы мәнімен қатар (объективті, субъективті) табиғи құқықтар да бар, ол өмір сүруге құқық, бостандыққа құқық сияқты құқықтарды қамтиды. Табиғи құқықтарға жататын құқықтар қандай – да бір құжаттарда бекітілгеніне немесе бекітілмегеніне байланыссыз өмір сүре береді, және де олар заттардың, өмірдің өзінен тікелей туындайды. Табиғи құқықтан, құқықтың заңды мағынасындағылардан (объективті, субъективті) басқа позитивті құқық сияқты, яғни заңдарда және басқа да қайнар көздерде көрсетілген құқықтар да болады. Құқықтың пайда болуынан бастап және оның даму барысында оның қарама – қарсы және де сонымен біруақытта өзара байланысты екі жағы анықталды.

Көпшілік (бұқаралық) құқық – бұл мемлекеттік істер облысы, яғни мемлекеттің құрылымы мен қызметі көпшілік (бұқаралық) билік, барлық көпшілік институттар сияқты билік пен бағыныштылық бастауларына, субординация қатынастарына орнатылған.

Жеке құқық - бұл жеке істер облысы, яғни дербестікке, субъектілердің заңды теңдігіне, олардың бір – біріне бағынбаушылық бастауларына негізделген жеке бастың ерікті мәртебелерінің облысы. Құқық қоғамдық қатынастардың мемлекеттік реттеушісі ретінде – құқықтың мемлекетпен тығыз байланыстылығы өте маңызды рөл атқарады. Құқықты түсіндірудегі қазіргі уақыттағы тәсілдер: нормативті тәсіл, табиғи – құқықтық тәсіл, теологиялық, құқықтық – тарихи, психологиялық, әлеуметтік және т.б. Құқық қағидасы – бұл құқықты арнайы әлеуметтік реттеуші ретіндегі мәнін білдіретін негізгі, алғашқы бастаулар, жағдайлар, ережелер, идеялар. [4].

Таралу аясына байланысты жалпы құқықтық, сала аралық және салалық қағидалар болып бөлінеді. Құқық функциялары – бұл құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін көрсететін құқықтық ықпадың негізгі бағыттары. Құқық функцияларының түрлері: сыртқы (экономикалық, саяси, тәрбиелік) және ішкі (реттеуші және қорғаушы).

2.3 Құқықтың функцияларының түсінігі және түрлері.

Құқықтың функциялары – бұл құқықтың қоғамдық қатынастарды реттеудегі рөлін көрсететін, құқықтық әсер етудің негізгі бағыттары. Құқықтың функцияларын түрлерге бөлудің негізінде жатқан екі жақты шартты түрде бөліп қарастыруға болады:

1) сыртқы жақ, бұған сәйкес құқықтың әлеуметтік функциялары анықталады, олар: экономикалық (құқық өндірістік қатынас-тарды реттейді, меншік нысанын бекітеді және т.б.), саяси (құқық саяси қатынастарды, саяси жүйе субъектілерінің қызметін реттей-ді және т.б.), тәрбиелік (құқық белгілі бір идеологияны көрсетеді, тұлғаларға арнайы педагогикалық әсер етеді және т.б.) функциялар.

2) ішкі жақ, бұл құқықтың табиғатынан туындайды, олар – реттеуші және қорғаушы функциялар.

Реттеуші функция – бұл позитивтік жүріс-тұрыс ережелерін орнықтырудан, қоғамның, мемлекеттің, тұлғаның мүдделеріне сәйкес қатынастарды дамытуға жәрдем беру мақсатында құқық субъектілеріне субъективтік құқықтар беруден және заңды мін-деттер жүктеуден көрініс табатын, құқықтық әсер етудің әлеу-меттік мақсатпен байланысты бағыты.

Бұл функцияның шеңберінде оның екі түрін бөліп қарастырады: *реттеуші статистикалық және реттеуші динамикалық* функциялар.

Реттеуші статистикалық функция - құқықтың қоғамдық қатынастарға оларды белгілі бір құқықтық институттарда бекіту жолымен әсер етуінен

көрінеді. Статистикалық функцияны жүзеге асыруда конституцияда бекітілген саяси құқықтар мен бостандықтар институты ерекше мәнге ие.

Реттеуші динамикалық функция - құқықтың қоғамдық қатынастарға құқық субъектілерінің белсенді жүріс-тұрысын қамтамасыз ету жолымен әсер етуінен көрінеді. Ол азаматтық, әкімшілік, еңбек құқығының институттарынан көрініс табады.

Қорғаушы функция – бұл ерекше маңызды экономикалық, саяси-ұлттық және жеке қатынастарды қорғауға, заңды қорғау мен заңды жауапкершіліктің шамасын, оларды жүктеу мен орын-даудың тәртібін орнықтыруға бағытталған құқықтық әсер етудің әлеуметтік мақсатпен байланысты бағыты.[8].

Құқық бұл көрсетілгендерге қоса, оқу пәні ретінде де түсініледі (әкімшілік құқық, Азаматтық, құқық, Еңбек құқығы және т.б.).

2.4 Құқықтың қайнар көздері

Құқықтың қайнар көздері – бұл мемлекеттен туындайтын немесе құқық нормаларын көрсететін және бекітетін, оларға заңды және жалпыға міндетті күш беретін мемлекет қабылдаған ресми құжаттық нысандар. Құқықтың өзіндік ерекшелігі оның нормаларын сақтау мемлекеттің мәжбүр ету күшімен қамтамасыз етілетіндігінде. Құқықтың мәні Конституцияда және басқа да заңдарда бекітіліп, тиянақталған оның түп қазық бастауларында, негізгі қағидаларында ашылады. Оларға жататындар: саяси биліктің халықтың атынан жүзеге асуы, меншіктің дамуы, қорғалуы және олардың субъектілерінің теңдігі; демократизм, интернационализм, гуманизм.

Саяси биліктің халықтың атынан жүзеге асуы. Бұл ереже Қазақстан Республикасында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы — халық болып табылады делініп, Конституцияда дәйектелген. [5]. Халық мемлекеттік билікті тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асырады.

Меншіктің дамуы, қорғалуы және олардың субъектілерінің теңдігі— мемлекеттің материалдық-техникалық базасын құрудағы маңызды шарт.

Конституцияда Республиканың экономикасы мемлекеттік, сонымен қатар жеке меншік нысандарына негізделетіні, ал мемлекет меншіктің барлық субъектілерінің заң алдындағы мемлекеттер аумағындағы өзінің азаматтары мен заңды тұлғаларының өз мүліктеріне деген меншіктік құқығын қорғайды. [5].

Демократизм азаматтық құқықтар мен бостандықтардың кең ауқымымен ұштаса отырып, адамның мемлекеттік істерді шешуге қатысу құқығын қамтамасыз ететін оның құқықтары мен бостандықтарын заң жүзінде бекітуді білдіреді. Демократизм азаматтардың қоғам алдындағы міндеттерінің ішіндегі айрықша орын алатыны — олардың мемлекеттік істерді басқаруға қатысуы міндеттерін орындауы арқылы мейлінше толық жүзеге асады. Қазақстан

Республикасы қоғамдық, бірлестіктердің Конституция мен заңдар шеңберінде мемлекеттік істерді басқаруға, заңдарды талқылау мен қабылдауға, мемлекеттік және жергілікті деңгейдегі мәні бар мәселелерді шешуге қатысуына кепілдік береді.

Интернационализм — барлық ұлттар мен ұлыстардың өзінің саяси, шаруашылық және мәдени дамуындағы заң жүзіндегі және іс жүзіндегі теңдікті тану және оны құқықпен қамтама-сыз ету болып түсініледі. Республикамызда нәсіліне, ұлтына, тіліне және т.б. жағдаяттарға қарамастан құқық пен бостандық теңдігіне кепілдік беріледі. Еліміздегі Қазақстан халықтары Ассамблеясы интернационалдық ұйым.

Гуманизм (латын тіліндегі *hitaпиз* — адамдық, адамгершілік) — адамның жеке тұлға ретіндегі құндылықтарын, оның еркін даму және өз қабілеттерін көрсету құқығын тану. Адамның қадір-қасиеті мен құқықтарын қадірлеуді қамтамасыз ету-ден тұратын басты құқықтық принциптердің бірі — оның игіліктеріне қамқорлық, жасау.

Адамгершілік принципі Ата Заңымызда айрықша аталған. Онда әркімнің өмір сүруге құқығы бар екені, ешкімнің ез бетінше адам өмірін қиюға хакысы жоқ екені, сондай-ақ адам мен азаматтың ар-ожданы мен абыройына қол сұғуға болмайтыны жөнінде баяндалған. Сонымен қатар адамның кінәлі екендігі сот үкімімен дәлелденіп, үкім заңды күшіне енбейінше, адам қылмыс жасады деп танылмайтындығы жөніндегі қағида орнықтырылған. Осылайша, кез келген күдік дәлелденгенге дейін айыпталушы тұлғаның пайдасына шешіледі.

Құқықтың түрлері өте көп. Олар:

Вето құқығы (ағылш. *right of veto*) - Мемлекет басшысының (монарх немесе президенттің), парламент қабылдаған заңға қол қоюдан немесе әрекетке ендіруден бас тартатын субъективті құқығы.

Жерді пайдалану құқығы (ағылш. *land right*) - тұлғаның мемлекеттік меншіктегі жер учаскесін өтеулі және (немесе) өтеусіз негізде шектеусіз мерзімге (тұрақты жер пайдалану) немесе белгілі бір мерзім ішінде (уақытша жер пайдалану) иелену және пайдалану құқығы.

Айрықша құқық (ағылш. *exclusive right; prerogative*) - автордың немесе сабақтас құқықтар иеленушінің туындыны, орындаушылықты, қойылымды, фонограмманы, эфирлік немесе кәбілдік хабар тарату ұйымдарының хабарын заңмен белгіленген мерзім ішінде өз қалауы бойынша кез келген әдіспен пайдалану жөніндегі мүліктік құқығы.

Қолайлы қоршаған ортаға құқық - экологиялық құқық тобына жататын, адамның негізгі конституциялық құқықтарының біреуі. Бұл құқық ең жас «ұрпақ буынына» қатысты болып саналады. Ол басқа экологиялық құқықтармен: қоршаған ортаның жағдайы туралы шынайы ақпарат алу құқығы және экологиялық құқық бұзушылықпен адамның денсаулығы және мүлкіне келтірілген залалды өтеу құқығымен бекітіліп, толықтырылады.

Өмір сүру құқығы (ағылш. right for life) - халықаралық құқық пен көптеген демократиялық елдердің конституциясымен қорғалатын адамның жеке негізгі құқықтарының бірі. Өмір сүру құқығының мазмұны көп қырлы және әр түрлі елдерде (елім жазасының түрліше режимдері сақталуы себепті) өзара айырмашылығы болады. Қазіргі заманғы конституциялардың бірқатарында, өмір сүру құқығы, заңмен өлім жазасы тағайындалуы мүмкін қылмыс шеңберін белгілеу, сондай-ақ өлім жазасы түрінде жазалау қолданылмайтын адамдар тобын көрсету арқылы нақтыланады.

Жеке бастың құпиясын сақтау құқығы (ағылш. right for private life secrecy) - Азаматтың жеке бас құпиясын, оның ішінде хат алысу, телефон арқылы сөйлесу, күнделіктер, естеліктер, жазбалар, ішкі жан сыры, бала асырап алу, туу құпиясын, дәрігерлік, адвокаттық құпияны, банктік салымдар құпиясын сақтауға құқығы.

Жеке бас құпиясы заң құжаттарында белгіленген реттерде ғана ашылуы мүмкін. Күнделіктерді, жазбаларды, естеліктерді және басқа құжаттарды жариялауға - олардың авторының келісімімен, ал хаттарды олардың авторы мен алысушысының келісімімен ғана жариялауға жол беріледі. Олардың қайсыбірі қайтыс болған жағдайда аталған құжаттар қайтыс болған адамның артында қалған жұбайының және балаларының келісімімен жариялануы мүмкін.

Некеге тұрған азаматтардың құқықтары (ағылш. rights of getting married couple) - Неке және отбасы, ана, әке, бала мемлекеттің қорғауында болады. Некеге тұруы кезінде және отбасылық ұлттық тіл және діни белгілері бойынша азаматтардың құқықтарын шектеудің кез келген нысандарына тыйым салу. Азаматтардың неке-отбасы қатынастардағы құқықтары заң негізінде және отбасы мүшелері мен өзге азаматтардың денсаулығын, адамгершілігін, құқықтарын заңды мүдделерін қорғау мақсатында қаншалықты қажет болса, сондай шамада ғана шектелуі мүмкін.

Азаматтардың азаматтық қорғаныс жөніндегі құқықтары мен міндеттері (ағылш. rights and duties of individuals for civil defence) - Қазақстан Республикасының азаматтары, республика аумағында тұратын шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар: осы заманғы зақымдау құралдарын қолданудың табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың зардаптарынан өзінің өмірі мен денсаулығын қорғауға құқылы; азаматтық қорғаныс міндеттерін орындау кезінде қаза тапқан жағдайда қаза тапқандардың отбасыларына Қазақстан Республикасының қолданылып жүрген заңдарына сәйкес материалдық және өзге де төлемдер төленеді; сондай-ақ азаматтар: Азаматтық қорғаныс шараларын орындауға қатысуға, сондай-ақ азаматтық қорғаныс бойынша оқудан өтуге; «Баршаңыздың назарыңызға!» деген дабыл беру бойынша іс-қимыл жасаудың тәртібін, ұжымдық және жеке қорғану құралдарын пайдаланудың ережесін, қорғанудың негізгі әдістері мен зардап

шеккендерге алғашқы медициналық көмек керсету тәсілдерін білуге және орындауға міндетті. [2].

2.5 Құқық нормасы

Құқық алуан түрлі десек, құқықтың түсінігін де әр алуан тұрғыдан қарастыруға болады. Құқықтың жалпы әлеуметтік мәнін мойындай отырып, оған мынадай анықтама беруге болады: Құқық бұл - жалпыға бірдей міндетті, мемлекет күшімен қамтамасыз етілетін, қоғамдық қатынастарды реттейтін, заңда және басқа да ресми құжаттарда анықталған құқықтық норма, ережелердің жиынтығы. Құқық бірнеше бөліктен тұратын жүйелі құрылыс. Оның бір бөлігі –табиғи құқықтың мазмұны адам мен қоғамның табиғатына байланысты әлеуметтік талаптармен анықталады.

Құқықтық әлеуметтану теориясы өте күрделі. Сондықтан ол осы уақытқа дейін өз деңгейінде қалыптаса алмай келеді, өйткені, ғалымдардың арасында бұл мәселе бойынша қалыптасқан ортақ ой-пікір әлі жоқтың қасы. Ой салыстыру, таластар әлі күнге дейін қызу жүріп жатыр.

Әлеуметтанушылардың пікірінше, құқық әлеуметтануы жалпы әлеуметтанудың белгілі бір саласы болып табылады. Құқық әлеуметтануы, әлеуметтік құқықтану ұғымдары әр түрлі мағынада болып, олар әлеуметтану мен құқық ғылымдарына қолданылады. Әлеуметтік құқықтың юриспруденция ұғымы құқық ғылымдары дамуының әлеуметтік бағытымен белгілеп анықтаса, құқық әлеуметтануы (юридикалық әлеуметтану) ұғымы жалпы әлеуметтану ғылымының жеке саласындағы әлеуметтік-құқықтық зерттеулерді белгілеп анықтайды. Сонымен, бұл екі ұғымның мазмұны мен көлемі жағынан бірдей, екеуі де жалпы әлеуметтанудың қоғамдағы құқықтың саласымен айналысатын өз алдына жеке бөлімдеріне қолданылады. Біздің пікірімізше, қазіргі құқық әлеуметтануы құқықты негізінде үш мағынада қарайды.

Біріншіден, құқық – бұл міндетті түрде орындалатын әлеуметтік ережелердің жиынтығы. Екіншіден, құқық белгілі бір қызметті атқаруда адамның, қоғамның мүмкіншілігі, бостандығы, егемендігі болуын қамтамасыз етеді. Мысалы, еңбек етуге, демалуға рұқсат беруді айтады. Үшіншіден, құқық куәлік ретінде де қолданылады. Мысалы, машина жүргізу құқықығы, т.б.

Құқық ғылымының да жоғарыда көрсетілгендей әлеуметтану бөлімі бөлімі бар. Осыған орай жалпы құқықтық ғылым мемлекет пен құқықты қондырманың бір түрі ретінде қарап, оларды қоғамның барлық салаларымен, әсітесе, экономикалық құрылымымен тығыз байланыстылығын, оған беленді түрде әсер етіп отырыатынын көрсетеді. Әлеуметтану ғылымы жеке қоғамдақ және гуманитарлық (оның ішінде құқықтық) ғылымдармен тығыз байланыс, қатынастарда болып, олардағы құбылыстарды, үдерістерді, көкейтесті мәселелерді, ой-пікірлерді, істің мәні мен мазмұнын әлеуметтану тұрғысынан жан-жақты, терең зерделеуге, тұжырымдауға тырысады.

Ал, жалпы құқық ғылымы осындай әлеуметтік теориялық негіздеуді, яғни оның теориялық заңдылықтарын, әдістемелік нұсқау, бағдарламаларын, құқықтық құбылыстар мен процестерді зерттеудің ғылыми әлеуметтік әдістерін әр уақытта қажыт етіп отырады, оларды кеңінен қолдануға тырысады.

Жоғарыда көрсетілгендей, осындай жалпы әлеуметтану мен жалпы құқық ғылымының тығыз байланыстары, әсіресе, әлеуметтану құқық ғылымына кең енуіне (кіруіне) байланысты әлеуметтанудың арнаулы салалық теориясы- құқық әлеуметтануы пайда болды.

Құқық әлеуметтануы құқықты біртұтас, бірыңғай жүйе, ерекше бір әлеуметтік құрылым ретінде қарайды. Ал, мұндай құрылым әр уақытта әлеуметтік шеңберде қаралуы тиіс. Осыған орай құқық әлеуметтануы құқықтың қоғамдық қатынастар жүйесінде алатын орны мен атқаратын қызметін (функциясын), оның шығуы мендамуын, өзгеру тетігін, құқықтық (юримдикалық), ережелердің құрылымын, олардың қоғамдағы адамдарға, топтарға, жіктерге, т.б. пайдалылығын, тиімділігін, басқа да қоғам салаларымен, құбылыстармен байланыстарын, ықпалын зерттейді.

Құқық әлеуметтануы әр түрлі қоғамдық қатынастар жүйесінде, яғни құқық пен құқықтық сананың әр уақытта таптық сипатта болатынын, ақыр аяғында құқықтық экономикалық қатынастармен шарттас, тікелей байланыста, дұрысы, оларға біршама тәуелді екенін көрсетеді, сонымен қатар қоғамда құқықтық реттеудің көмегімен әлеуметтік қорғауды, бақылауды қамтамасыз етуді және қоғамдық өмірді ұйымдастыруды зерттейді.

Қоғамдық қатынастар жүйесінде құқықтық әлеуметтік ережелердің дамуы, қоғамдық тәртіпті қолдау, тілек-талаптарды реттеуші сала, ретінде талданады.

Ол құқықты, құқықтық сананы және құқықтық шығармашылықты қалыптастыру үдерісі ретінде және құқықтық, юримдикалық ережелерді қоғамның барлық деңгейінде әлеуметтік тәртіпке айналдыру үдерісі ретінде қарастырылады. Осыларға орай жалпы құқық деген не, оны әлеуметтік тұрғыдан қалай түсіну керек, деген заңды сұрақтар туады. Жоғарыда көрсетілгендей, құқық – алуан түрлі нормалардың (ережелердің), бұйрық-жарлықтардың, талап-тілектердің жиынтығы.

«Норма» деген термин латын тілінен алынған ұғым, ол ереже (яғни, мөлшер, шама деген мағынаны білдіреді. Жай тілмен айтқанда «ереже» сөзі басқарушы деген жалпылама мағынада қолданылады.

Әлеуметтік ереже дегеніміз, белгілі бір адамдар ұжымының мүддесін көздей отырып жасалған және бекітілген әрі адамдардың бір-біріне өзара қатынасының тиісті тәртібі. Бұл тиісті, міндетті тәртіп қоғам тарапынан жасалған алуан түрлі іс-шаралармен қорғалып, сақталынып отырады.

Құқықтық ереже әлеуметтік ереженің бір түрі. Құқықтық нормаға әлеуметтік норманың барлық белгілері, қасиеттері кірген. Сондықтан құқықтық

ереже әлеуметтік ережені қайталап отырады. Бұл екеуінің арақатынасы бүтін мен жартыға тең. Сонымен, жоғарыда көрсетілгендей, құқық ережесі дегеніміз, мемлекет шығарған және бекіткен, орындалуы мемлекеттік аппараттың күшімен қамтамасыз етіліп отырылатын жалпыға бірдей мінез-құлық тәртібінің ережелер жиынтығы.

Құқықтық ереженің сапалы болуы, оны жасайтын адамның өрісімен танымына, мақсатына байланысты. Оның шығатын көзі – мемлекет. Сондықтан құқықтық ережелер жалпыға бірдей міндетті, тиісті тәртіп бола отырып, қоғамдағы адамдардан, олардың алуан түрлі топтары мен топтарына, жіктерінен оны бұзбауды, сақтауды, орындауды, қорғауды талап етеді. Жалпыға міндетті ережелерге айнала отырып, құқық ережесі әлденеше құбылыс, үдерістермен ықпалдасып, қайталанып отыратын қоғамдық қатынастармен байланыста болады. Осы қайталанатын қатынастар, бір жағынан құқық ережесімен реттеліп отырса, екінші жағынан қайталанатын қатынастар құқық ережелерін жалпыға міндетті ережеге айналдырады.

Құқықтық ережелерді орындамаушылық, тәртіп бұзушылыққа қарсы мемлекет тәртібінен еріксіз, мәжбүр ету, т.б. шаралары қолданылады.

Сонымен, өзінің түрі жағынан құқық – бұл ережелер жүйесі, ол мемлекеттің белгілеп орнатуы, көндіруі немесе санкциясы арқылы жүзеге асырылып отырады.

Қоғамдық қатынастарды ұйымдастырудың маңызды құралы әлеуметтік нормалар: құқық нормалары, мораль нормалары, қоғамдық ұйымдардың нормалары, әдет, салт – дәстүр және ритуал нормалары.

Әлеуметтік нормалар – бұл адамдардың мінез – құлқын, және олардың ара – қатынасындағы ұйымның қызметін реттейтін ережелер.

Оның белгілері:

1. Әлеуметтік нормалар адамдардың мінез – құлқы ережелері болып табылады. Олар белгілі бір адамдардың ұжымы, м. пікірі бойынша адамдардың мінез – құлқы қандай болатындығын көрсетеді. Бұл үлгілер оған сәйкес адамдар өз әрекеттерін қалыптастырады.

2. Әлеуметтік нормалар – бұл жалпы сипаттағы мінез – құлық ережелері. Оның жалпы сипаты бір адамға емес, барлығына арналған.

3. Әлеуметтік нормалар – бұл қоғамдағы міндетті мінез – құлық ережелері. Құқықтық норма ғана сонымен қатар, басқа да әлеуметтік нормалар, оларды қолданатындарға міндетті. Қажетті жағдайларда әлеуметтік нормалардың міндеттілігі мәжбүрлеумен қамтамасыз етіледі.

Осы белгілерге сәйкес, әлеуметтік нормалар елеулі қоғамдық қатынастарды реттеуші болып, адамдардың мінез – құлқына белсенді әсер етеді.

Әлеуметтік нормалардың әр алуандығына байланысты, олар келесіде топтастырылады:

1. Құқықтық нормалары – бұл мемлекет. бекітетін және қорғайтын мінез – құлық ережелері.

2. Мораль нормалары – бұл қоғамдағы адамдардың жақсылық пен зұлымдылық, әділеттілік пен әділетсіздік, қадір қасиет, ар – аждан туралы моральдік түсініктеріне сәйкес қалыптасқан және қоғамдық пікір, немесе ішкі сенім негізінде қорғалатын мінез – құлық ережелері.

3. Қоғамдық ұйымның нормалары – бұл қоғамдық ұйымдардың өздері бекітетін және бұл ұйымның жарғысымен көзделген қоғамдық әсер ету шаралары көмегімен қорғалатын мінез – құлық ережелері.

4. Әдет нормалары – бұл адамдардың бірнеше рет қайталаудың нәтижесінде адамдардың әдетіне байқалған белгілі бір қоғамда қалыптасқан мінез – құлық ережелері.

5. Салт – дәстүр нормалары – адамның өмір сүруінің белгілі бір саласында уақытқа сәйкес прогрессивті ережелерді қолдаумен пайда болған тұрақты мінез – құлық ережелері.

6. Ритуал нормалары - әр түрлі саяттарды (отряд) жасаған кезде адамдардың мінез – құлық ережелерін анықтайтын және моральдік әсер ету шараларымен қорғанатын нормалар. Олар ұлттық мейрамдарды некені қиған кезде қолданады.

7. Діни, саяси, отбасылық, іскерлік нормалар.

8. Техникалық нормалар - бұл табиғат заттары, еңбек құралдары, әр түрлі техникалық құралдар мен адамдардың қарым – қатынасын реттейтін мінез – құлық ережелері. Техникалық нормалардың мақсаты: табиғат, техника күштерін дұрыс пайдалану. Техникалық нормаларға құрылыс жұмыстарын орындау ережелері, машина мен механизмдерді пайдалану нұсқаулары шикі затты, электроэнергияны, жағар майды жұмсау нормалары жатады.

Құқық көптеген адамдар мен жағдайларға таралатын, ұзақ уақыт бойы әрекет ететін құқықтық нормалардың, мінез – құлық ережелерінің күрделі әрі, әр алуан жүйесі.

Құқық нормасы құқықтық бастапқы элементі. Сондықтан да, құқыққа тән анықтама, белгілер құқықтық нормаға да тән.

Сонымен, құқық нормасы – бұл жалпыға міндетті, формальді анықталған мемлекет бкіткен не санкциялаған және қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған мінез – құлық ережелері.

Құқықтық норма әлеуметтік нормалардың бір түрі, бірақ өзіне ғана тән белгілері бар:

1. Жалпыға міндетті сипатты – бұл құқық нормасының көптеген нақты өмірлік жағдайларға және көптеген адамдарға жаралады. Құқықтық норма тек жеке тұлғаларға емес, сонымен қатар, ұйымдарға да міндетті.

2. Формальді анықтылығы – ресми құжаттарда жазбаша нысанда тиісті атаулы болады.

3. Мемлекетпен байланысы – мемлекеттік органдармен не қоғамдық ұйымдармен белгіленеді, және мемлекеттік күштеу, ынталандыру, жазалау шараларымен қамтамасыз етіледі.

4. Ұсынушы және міндеттеуші – адамдардың мүмкін не міндетті мінез – құлқын мемлекеттік үстем ережелері.

5. Микрожүйелігі – бүртүрімен байланысты гипотеза, диспозиция және санкция сияқты элементтерден тұруын білдіреді.

Құқықтық норманың құрылымы – бұл оның ішкі құрылысы, бір – бірімен байланысты құрылымдық бөліктердің болуын білдіреді.

Заңи норманың құрылымы – бұл оның функционалдық дербестігін қамтамасыз ететін қажетті элементтердің тәртіпке келтірілген тұтастығын білдіреді.

Құқықтық норманың құрылымы:

1. Гипотезадан;
2. Диспозициядан;
3. Санкциядан тұрады.

1. Гипотеза – бұл оның қолданылу жағдайын (уақыт, орын субъективті құрам) көрсететін қ. нормасының элементі.

2. Диспозиция – бұл гипотезада көрсетілген заңи фактінің туындағанда субъектілердің мінез – құлқын білдіретін құқықтық норманың бір элементі. Диспозиция норманың негізгі реттеуші бөлімі (мысалы, азаматтық құқықта диспозиция тараптардың құқықтары мен міндеттерін білдірсе, қылмыстық құқықта тиым салған әрекеттерді жасауды көрсетеді).

3. Санкция – бұл диспозицияны іске асырғаны не асырмағаны үшін субъектіге белгілі бір салдарды көрсететін құқықтық норманың бір бөлігі.

Олар жағымсыз – жазалау шаралары және жағымды – ынталандыру шаралары деп бөлінеді.

Құқықтық және нақтылы қоғамдық қатынастардың ерекшеліктерін айыра білу қажет, өйткені, қоғамдағы ережелер (нормалардың) ондағы индивидтердің (адамдардың), әлеуметтік топтардың, жіктердің мұң-мұқтажы, талап-тілектерінің жанама түрде байланысты болады, ал ресми қабылданған құқықтық ереже (норма) қоғамда құқық жүйесінің жалпы өмір сүруін қамтамасыз ететін бірден бір шарт болып есептеледі. Алуан түрлі мекемелердің, ұйымдардың әлеуметтік топтардың, индивидтердің, т.б. әр қайсысының өзіне тән, ерекше талап-тілегі, мұң-мұқтажы, мүддесі болғандықтан қоғам әр қилы “Әлеуметтік кеңістіктегі” күштердің жиынтығынан тұрады десек, қателеспеген болар едік. Сондықтан бұлардың әр қайсысы әлеуметтік өмірде әр түрлі орында, ортада, жағдайда болып, әлеуметтік ресурстарда (мысалы, экономикада, саясатта, өнерде, т.б.) теңсіздікте болады. Әлеуметтік ресурстардың негізгі бір түрі “құқықтық ресурс” деп аталады. Осыған байланысты әлеуметтанушы мынындай мәселеге ерекше назар аударуы мүмкін. Қандай кезеңдерде немесе жағдайларда

болмасын, кейбір әлеуметтік жағдайы біршама жоғары және көптеген әлеуметтік ресурстармен қамтамасыз етілген жеке адамдар мен топтар әрекет, қызмет етіп отырған құқықтық ережелерді (нормаларды) шектеуге мүмкіншіліктері бар ма, қолданыстағы, яғни, олардың жұмысын біршама тоқтата ала ма немесе кейбір құқық ережесі (нормасы) басқа бір адамдардың, топтардың мұң-мұқтажына, талап-тілегіне қарсы тұрып, кедергі келтіре ала ма немесе қоғамда жоғары тұрған адам немесе топ бола ма, т.б.

Құқықта бекітілген құқықтық актілер ережелердің (нормалардың) жиынтығы десек, онда құқық таза (яғни, юриспруденция) ғылымына жатады да әлеуметтік сипаты болмайды. Міне осыған қарап құқықты тек заңи тұрғыда емес, жан-жақты қарастыруға болатындығына көзімізді жеткізуге болады, осыған қарап құқық ұғымының соншалықты ауқымды, кең түсінік екендігін аңғаруға болады. Сонымен құқық дегеніміз - бұл жалпыға міндетті, формальді анықталған, қоғамның мүддесін білдіретін, мемлекет бекіткен және қамтамасыз ететін, қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жүйесі.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Құқық мағынасын ашып беріңіз?*
- 2. Құқық ұғымы туралы заңгер ғалымдардың ой пікірлерін атаңыз?*
- 3. Құқық түсінігін ұғынудағы бірнеше бағыттарын айтып өтіңіз?*
- 4. Құқықтың негізгі функциялары қандай?*
- 5. Құқық нормаларының мағынасын түсіндіріңіз?*
- 6. Құқықтың қайнар көзі дегенді қалай түсінесіз?*

3-ТАРАУ. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫ

3.1 Мемлекет және құқық теориясының қалыптасуының бастаулары

3.2 Кеңестік және Кеңестік Қазақстандағы мемлекет және құқық теориясының негізгі бағыттары

3.3 Тәуелсіз Қазақстандағы мемлекет және құқық теориясының дамуы

3.4 Мемлекет пен құқықтың шығуы туралы теориялар

3.1 Мемлекет және құқық теориясының қалыптасуының бастаулары

Мемлекет және құқық теориясы туралы түсініктердің бастаулары ежелгі дәуірлердегі мифтік және діни ұғым-түсініктерге барып тіреледі. Қай өркениеттің тарихына көз салмасақ та, мемлекеттік-құқықтық түсініктердің барлығы сол өркениеттерде орныққан мифтік негіздерден бастау алып жатады. Ежелгі Египеттік, Ежелгі Қытайлық, Ежелгі Үнділік және Антикалық өркениеттердің барлығында мемлекеттік-құқықтық құрылымдарды қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдарды құдайдан берілді деген ой-әуен басым екендігін көре аламыз. Оған Ежелгі египеттіктердегі «ма-ат» ұғымын ежелгі үнділіктердегі «рта», ежелгі гректердегі «дике» түсініктерін айтуға болады. Кейіннен барып, Антикалық дәуірде мемлекеттік-құқықтық ұғым-түсініктер рационалдық сипатқа ие болып, ғылыми тұрғыда негізделе бастағандай болды.

Мемлекет және құқық теориясының бастаулары да осы діни мифтік түсініктердегі рационалды кейіпке ие болып, дамып өрбіді. Ежелгі Грецияда мемлекеттік-құқықтық түсініктердің әділетті полистік жүйені жетілдірумен байланысты дамыды. Жалпы заң ғылымы арнайы ғылым саласы ретінде Ежелгі Римде өмірге келген болатын. Ежелгі Рим заңгерлері мемлекет және құқық теориясының негізгі ұғым-түсініктерінің қағидалары мен концепцияларының қалыптасуына ерекше үлес қосты. Кезінде атақты Рим заңгерлері Павел, Ульпиан, Папиниан, Гай, Модестиннің айтқан сөздері мен берген түсініктермелері заң ретінде қолданылған болатын. Ежелгі рим заңгерлері қалыптастырған заңтану ғылымы жалпы заң ғылымының болашақта дамуының бастауы және негізі болып табылды.

X-XI ғасырларда Боллонияда, Павиниде заң мектептері қалыптасып, рим заңгерлерінің заң саласындағы мұраларына қарқынды көңіл бөлуге жол ашылады. Ал кейінгі кезеңдегі қайта өрлеу дәуірінде мемлекет пен құқықтың негізгі ұғым-түсініктерінің дамуына Н.Макиавелли, Ж.Боден, Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Л.Монтескье, И.Кант және т.б. ерекше үлес қосты. Соның ішінде, мемлекет және құқық теориясының қарқынды дамуына Ш.Л.Монтескьенің қосқан үлесі ерекше. Оның бірнеше жылдар жазған «Заң рухы» туралы еңбегі позитивтік заңнаманы зерттеудің теориялық негізін

калыптастырған сүбелі еңбек болып табылды. Бұл еңбегінде ойшыл заңның қалыптасуында географиялық ортаның ықпалының қаншалықты болатындығын нақтылап, айқындап көрсеткен болатын.

Мемлект және құқық бағытындағы жалпы теориялық және методологиялық мәселелерді жетілдіруге ерекше ықпал еткен еңбектердің бірі, Г.В.Ф.Гегельдің «Құқық философиясы» болатын. «Құқық философиясында» құқықтың идеялық бастаулары сөз етіледі. Құқық философиясы арқылы ғана құқықтық таным орныққан деп айтсақ артық айтқандық болмас.

XIX ғасырдың басында құқық философиясының негізінде және құқық энциклопедиясының аясында жалпы құқық теориясы қалыптаса бастаған болатын. Осы кезеңдерде немістің ғалымы Фальк жалпы құқық философиясын құқық теориясы деп атауды ұсынды. Ғылымда құқық теориясының негізін салушы ағылшындық заңгер Д.Остин болып табылады. Оның «Құқық ғылымының» пәні атты еңбегі жалпы құқық теориясын негіздеуге алғышарт болып табылды. Д.Остиннің пайымдауы бойынша заң ғылымының жүйесінде жалпы құқықтанымдық арнайы пән болуы қажет. Ол құқықтың жалпы түсініктерін қалыптастыруға ықпал етеді деп санады. Кейіннен Д.Остиннің тұжырымын неміс заңгері А. Меркель дамытты. Ол негізінен жалпы табиғи құқық теориясының орнына жалпы құқық теориясын ұсынған болатын. Бұл қажеттілік негізінен барлық заң ғылымының жалпы мәселелерін қамтитын жүйелі арнайы ғылымның қажеттілігінен туындаған еді.

Мемлекет және құқық теориясының сан ғасырлық қалыптасуы мен дамуы жолында Қазан төңкерісіне дейінгі орыс заңгерлерінің сіңірген еңбегі ерекше болып табылады. Ресей тарихында XIX ғасырдың алғашқы жартысынан бастап, құқықтық мектептер қалыптасып, оқулықтар мен ғылыми жұмыстар өмірге келе бастады. Ресейдің тарихындағы жалпы құқық теориясының қалыптасуына ерекше еңбек сіңірген ғалымдардың бірі – Н.М. Коркунов болып табылды. Оның 1886 жылы «Жалпы құқық теориясы бойынша лекциялары» атты еңбегі шықты. Н.М. Коркунов 1853-1904 жылдар аралығында өмір сүрген Санкт-Петербург университетінің заң факультетінің профессоры қызметін ақтарған. Н.М. Коркунов жалпы құқық теориясымен қатар, мемлекеттік құқық, халықаралық құқық мәселелерімен де айналысты. Оның шығармаларында мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды тануға деген тереңдік жатыр. Құқықтың әлеуметтік астарын ашуға деген үлкен талпынысты да байқауға болады. Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейдің ғалымдарының ішінде жалпы құқық теориясының негізін салушылардың қатарына М.Н.Капустин де жатады. М.Н.Капустиннің «Құқық теориясы жалпы догматика» атты еңбегі 1868 жылы өмірге келген болатын. М.Н.Капустинді жалпы құқық теориясының негізін қалаушы алғашқы орыс ғалымының бірі деп те санауға болады. Н.М.Коркуновтың еңбегі М.Н.Капустиннің еңбегіне қарағанда мемлекет және құқық теориясынан жазылған алғашқы оқулықтардың санатына жатады. Оның ойы бойынша, құқық

философиясы мен құқық энциклопедиясы жалпы құқық теориясын арнайы пән ретінде қалыптастырудың сатылары болып табылды. Н.М.Коркунов құқық философиясының тарихын терең меңгерген ғалым болды. Сонымен қатар, Қазан төңкерісіне дейінгі Ресейдің заң ғылымы тарихында Г.Ф.Шершеневичтің атқарған ролі ерекше. Оның «Жалпы құқық теориясы» атты еңбегі мемлекет және құқық теориясын ғылым бағыты ретінде қалыптастыруда ерекше орын алады. Г.Ф.Шершеневич Қазан университетінің түлегі, 1886 жылы өзінің магистрлік диссертациясын, ал 1892 жылы өзінің докторлық диссертациясын сәтті қорғағаннан кейін алғашқы Қазан университетінде, кейіннен Мәскеу университетінде оқытушылық қызметпен айналысты. Оның негізгі еңбектері 1908 және 1912 жылдар аралығында шығып отырды. Олардың қатарына, «құқық және мемлекет туралы» жалпы ілім, жоғарыда айтып өткен «құқықтың жалпы теориясы» атты шығармалары жатады.

Қазан төңкерісіне дейін Ресейде ерекше еңбек еткен. Мемлекет және құқық теориясының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың қатарына: К.А.Неволин, П.Г.Редкин, А.Д.Гродовский, Б.Н.Чичерин, П.И.Новгородцевтер жатады.

Қазақ даласында да мемлекет және құқық теориясының бастаулары туралы ой білдірген ойшылдар да бар болған. Әрине, қазақ даласындағы мемлекеттік-құқықтық түсініктер рационалдық пайымдаудың аясына сыйа бермейді. Себебі, ежелгі қазақ даласындағы көшпенділер қоғам мен табиғатты тұтастай қабылдап, оны тұтастық ретінде түсінген болатын. Мемлекеттік-құқықтық ұғым-түсініктер де ежелгі сақ дәуірлеріне барып тіреледі. Ежелгі сақ данагөйі Анахарсистің заң туралы ойлары өзіндік таныммен ерекшеленеді. «Жан біткеннің әділеттісі – дала тағысы, өйткені олар заңға табынбайды, табиғат талабын ғана мойындайды. Табиғатты құдай жаратқан, ал заң – адам ақыл-ойының туындысы. Адам орнатқан заң тәртіптеріне табынғаннан құдай жаратқан табиғат талаптарын мойындаған әлдеқайда әділетті, патшам».

«Эллиндер зорлық пен зомбылыққа қарсы заң шығарды да, төбелеске түсіп, зорлық-зомбылығын асырғандарға сыйлық береді. Дүкендерде дүйім жұртты алдап, өтірікті судай сапырып отырып, өзгелердің алдампаз болмауына, өтірік айтпауына қалайша тыйым салуға болады?»¹, – деген ойының өзінен табиғи құқық туралы пайымдаулардың бастауын көретіндейміз.

Орта ғасырларда Қазақстан аумағында ғылым мен білім жүйесінде үлкен дүмпулер орын алды. Осы кезеңде қазақ даласындағы ғылым мен білімнің үлкен жәдігерлері өмірге келді. Орта ғасырлық қазақ даласындағы ұлы ойшылдардың бірі, Әл-Фараби мемлекеттік-құқықтық ғылымның дамуына ерекше еңбек сіңірген болатын. Әл-Фараби өзінің еңбектерінде

---

¹ Қазақстанның құқықтық және саяси ой тарихының хрестоматиясы. Оқу құралы. 2 томдық. – Аламты: Жеті жарғы, 2010. – 10 б.

мемлекеттанудың көптеген мәселесін қараумен қатар, заңтануға да мән берді. Юриспуденция өнері дегіміз – қайсыбір халықтардың дініндегі канондық правода жеткілікті түрде анық белгіленбеген қандай да бір нәрсеге болсын адамның баға беруіне және оны түзетуіне мүмкіншілік туғызатын ғылым болып табылады², – деп айқындауы құқықтануға қатысты ғылыми пайымның болғандығын аңғартады. Сонымен қатар, Әл-Фараби жалпы құқықтануды мұсылман құқығының аясында қрастырады. Ортағасырлық тағы бір ойшыл Ж.Баласағұн да мемлекет және құқықтық түсініктердің дамуына ерекше үлес қосты. Ж.Баласағұнның «Құтты білігінде» көрініс тапқан әділетті және әділетсіз заң деген идеяның өзі қазіргі кезеңде де маңыздылығын жоймаған алдыңғы қатарлы концептуалды ойлардың қатарынан орын алады. Әділетті заң кейінгі кезеңде ғалымдар айтып жүрген құқықтық заң деген идеямен астасатындығын бірден аңғаруға болатындай. Құқықтық заң туралы ойды Еуропа ғалымдары ХҮІІІ ғасырдан кейін барып, айта бастады. Ал, Ж. Баласағұн одан бірнеше ғасыр бұрын осы ойды тұжырамдауының өзі қоғамдық прогрестің көрінісі болып табылмағанда, ненің көрінісі болып табылуы мүмкін.

3.2 Кеңестік және Кеңестік Қазақстандағы мемлекет және құқық теориясының негізгі бағыттары

Кеңестік кезеңдегі мемлекет және құқық теориясының дамуы негізінен марксистік ілімнің ықпалымен қылыптасқан болатын. Кеңестік кезеңдегі қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтыған негізгі идеология коммунистік қоғамды орнатуға бағытталған таптық танымға арқа сүйеді. Мемлекет және құқық теориясының негізгі категориялары мен түсініктері де осы қысаң идеологияның аясында өрбіп, жалған ғылыми таныммен көркемделе түсті.

Кеңестік кезеңде негізінен құқықтық идеологияның орнына пролетарлық идеологияны орнықтыру басты бағыт болып табылды. Мемлекет және құқық теориясында идеялық теориялық негіз марксистік- ленинистік мемлекет және құқық туралы ілімге сүйенген базистік қатынастардан туындайтын қондырма ілімі болып табылды.

Қазан төңкерсінен кейін марксистік бағыттағы авторлардың барлығы большевиктердің қарарларын көбінесе пролетарлық құқық ретінде тани бастады. Осының негізінде пролетарлық құқық концепциясы орнығып, қалыптасты. Бұл концепцияның жақтаушыларының бірі. Д.И.Курский пролетариат диктатурасы кезеңінде «құқық» – дегеніміз пролетараттың мүддесін білдіру деп қабылданды. Кеңестік кезеңдегі маркстік құқық түсінігінің одан әрі теориялық тұрғыда дамуына П.И.Стучка ерекше үлес қосты. П.И.Стучканың пайымдауынша құқықтың таптық сипаты мойындалды. Төңкерістік диалетика сүйенген әдіс-тәсілдер басшылыққа алынды. Базистік

---

² Қазақстанның құқықтық және саяси ой тарихының хрестоматиясы. Оқу құралы. 2 томдық. – Аламты: Жеті жарғы, 2010. – 33-34 бб.

қондырма ілімі құқықты айқындаудың методологиялық негізі болып табылады. Кеңес Үкіметінің алғашқы кезеңдерінде әділет халық комиссириаты қабылдаған актілерде құқықтың таптық түсінігі орын алып отырған болатын.

Кеңестік кезеңдегі құқықтық танымның қалыптасуында тағы бір ерекше атап өтетін тұлға Е.Б. Пашуканис, оның жалпы құқық теориясы және марксизм атты еңбегінде негізінен марксизм ілімін негіздеушілердің жұмысына арқа сүйей отыра, құқықтың таптық табиғатына ерекше мән берген болатын. осы тұрғыдан алып қарғанда буржуазиялық құқық өте дамыған құқықтың соңғы типтерінің бірі болып табылады деп саналды. Бұл жоғарыда айтқан пролетариат құқығының мүмкіндігін шектеді. Ал 1930 жылдардың ортасына таман осы автор мен социалистік құқық деген негізгі концепция өмірге әкелінді. Тапсызданған кеңестік қоғам орнағандықтан, кеңестік мемлекет және оның құқығы туралы зерттеулердің де қажеттілігі туындағанына баса көңіл бөлді. Кейіннен социалистік құқық туралы идея М. Доценконың жұмыстарында одан әрі дамыған болатын.

Кеңестік кезеңдегі заң ғылымы А.Я.Вышинскийдің ерекше ықпалымен одан сайын өрби түсті. 1938 жылы ұйымдастырылған кеңестік мемлекет пен құқық ғылымының мәселелері туралы бірінші бас қосуда А.Я.Вышинскийдің құқықты түсіну туралы негізгі концепциясы қалыптасты. Құқық бұл концепцияға сәйкес үстем тап өкілдерінің мүддесін білдіретін заң тұрғысында бекітілген мемлекетпен мақұлданған жүріс-тұрыс ережесінің көрінісі болып табылды. А.Я.Вышинскийдің ұсынған құқықты түсінудің бұл концепциясы легистік құқық танымға жатады. Себебі, бұл арада заң мен құқықтың ортасындағы айырмашылық негізге алынбаған, яғни «заң» дегеніміз «құқық» деп қабылданды.

Кеңестік кезеңде 1950 жылдардың ортасынан бастап қысаң бағыттағы құқық түсінігі белгілі дәрежеде сынға ұшырады. Құқық деген тек қана нормативтік таным ғана емес, сонымен қатар құқық нормасынан да кең құқықтық қатынастарда құқықты түсінудің негізі болып табылды. Бұл концепцияны С.Ф.Кечекьян және А.А.Пионтковский ұсынған болатын. Кейіннен А.К.Стальгевич болса, құқық нормасын құқықтық қатынасты құқықты түсінудің негізі ретінде қарастыра отыра, оған құқықтық сананы да қосқан болатын. 1960-1980 жылдардың арасында құқықты түсінудің қысаң нормативтік бағытынан бас тартып, құқықты түсінудің кең көлемдегі талқыламасы орын ала бастады.

Кеңестік Қазақстанда мемлекет және құқық теориясы қазақстандық белгілі ғалымдар С.З. Зиманов, М.Т. Баймаханов, Ғ.С. Сапарғалиев, С.Н. Сәбикенов және т.б. ғалымдардың қажырлы еңбегінің арқасында өрбіп, дамыды. Осылардың ішінде қазақ заң ғылымының патриархы атанған С.З. Зимановтың атқарған еңбегі ерекше болып табылады. 1974 жылы Қазақстанда құқықтағы қарама-қарсылықтар мәселесіне қатысты мақала жазып,

ғылыми ортаны осы мәселелермен айналысуға шақырған болатын. Бұл сол кезеңдегі ерекше маңызға ие болған еңбектің бірі, М.Т.Баймахановтың монографиялық еңбегінің шығуымен байланысты болды. С.З.Зиманов негізінен құқықтағы қарама-қайшылықтың субъективті себептері мен идеологиялық ұстанымдардың арқасында зерттеле қоймағандығын айта келе, құқықтағы қарама-қайшылықты зерттеу тек қана теориялық тұрғыдан емес, тәжірибелік те маңызы зор мәселе екендігін алға тартқан болатын. Академик, С.З.Зимановтың 1982 жылы «Жалпы құқық теориясы және оның құқықтану жүйесіндегі орны» атты ғылым академиясының мемлекет және құқық институтымен сол кезеңдегі Қазақ мемлекеттік университетінің мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының бірлескен методологиялық семинарында заңгерлер мен философтардың алдында баяндаған баяндамасында құқықты түсінудің орны мен ролі кеңінен қарастырылған болатын. Бұл баяндамада тәжірибе үшін жалпы теориялық концепцияның маңызды роль атқарылатындығы айтыла келе, қазіргі кезеңдегі мемлекеттік құқықтық құрылыстағы жаңа мақсаттар мен мәселелер салалық заң ғылымының аясынан шығып жалпы құқықтану теориясының деңгейінде қарастырылуға бет бұрғандығын айқындаған болатын. Сонымен қатар, жалпы мемлекет пен құқық теориясының негізгі мәселелерін ой елегінен өткізіп, қайта қарастыру да ұсынылды. Мемлекет пен құқық теориясына қатысты 1970 жылдары белгілі заңгер ғалымдар ұсынған әр түрлі концептуалдық ойлардың жақсы және жаман қырлары ашылып талданған болатын. С.З.Зиманов жалпы мемлекет және құқық теориясын методологиялық ғылымдар қатарына жатқызуға қарсы шығып, оны методологиялық мәні бар ғылым ретінде қарастыруды ұсынды. Бұл еңбекте сонымен бірге, жалпы жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін айқындайтын ізденулерге басымдық беру қажеттілігі айтылды. Сонымен қатар, осындай арнайы заң ғылымының бағытында қалыптастыру ұсынған болатын.

С.З.Зимановтың басшылығымен мемлекет және құқық теориясының көптеген мәселелері, ғылыми ортаның талқысына түсті. 1984 жылы С.З.Зимановтың басшылығымен жоғарыда аталған институт пен кафедраның бірлескен отырысы болып, үлкен талқылау өтті. Қазақстан жағдайында С.З.Зиманов құқық социологиясының қалыптасуы мен дамуына ерекше роль атқарған ғалымдарың бірі болды. 1980 жылдардың басында С.З.Зимановтың қажырлы еңбегінің арқасында сол кезеңде Кеңес Одағында болып жатқан мемлекет пен құқықтың көптеген теориялық мәселелері туралы дискуссиялық талдаулар өткізілген болатын. Сондай талқылаудың бірі, В.С.Нерсисянцтың құқықты түсінуге қатысты мақаласы туралы талқылау болған еді. Осы кезеңде құқықты қысаң нормативтік аядан кең тұрғыда түсінуге қатысты бағыт талқылауға салынды. В.С.Нерсисянц ұсынған құқық пен заңның аражігін ашу қажеттілігі туралы концепция Кеңес Өкіметінің соңғы жылдарында және

посткеңестік жылдарда үлкен роль атқарды. Кейін қалыптасқан құқықты түсінудің либертарлық теориясының орнығуына мұрындық та болды.

3.3 Тәуелсіз Қазақстанда мемлекет және құқық теориясының дамуы

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған кезеңнен бастап мемлекет алдында дербес мемлекеттің мақсат міндеттеріне сәйкес ел мүддесін алдыға қойған қоғамдық ғылым даму қажет болды. Осы арнада да, заң ғылымы алға жылжуды бетке алған болатын. мемлекет және құқық теориясы осы үрдістің негізінде өрби бастады. Ел тәуелсіздігін жариялағанға дейін мемлекет және құқық теориясы таптық сарында өрбіп келген болса, жалпы өркениеттің жетістігіне сүйенген жаңа бағыттың негізінде даму өмір қажеттілігі екендігін уақыт көрсетті.

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында мемлекет және құқық теориясы жалпы әлемдік ғылымның жеткен жетістігінде қайта ой елегінен өткізіліп, құрылымдық жүйелері айқындала түсті. Тәуелсіздік алған алғашқы жылдарда мемлекет және құқық теориясын Қазақстанда оқыту және ғылым ретінде оны пайымдау өте күрделі қарсылықтарға ұшыраған болатын. оның объективті де себептері жоқ емес. Тәуелсіздік жылдарына дейін Қазақстанның мемлекет және құқық теориясы саласындағы мамандары көбінесе, Кеңестік орталыққа солардың негізгі тұжырымдары мен бағыттарына сүйенген болатын. Осы жағдайда бірден толыққанды тұрғыда мемлекет және құқық теориясын дамыта қою қиынның қиыны, болғаны баршамызға аян. Тағы да бұл жағдайға қол байлау болған мәселе, мемлекет және құқық теориясынан оқулықтар ісін әзірлеудің қалыптасып, орныққан тәжірибесінің болмауы да өзінің кері тартушы ролін атқарғандай болды. 1990 жылдардың екінші жартысынан бастап, қазақстандық ғалымдар тарапынан жоғарғы оқу орындарына оқулықтар әзірлеу ісі бірте-бірте қолға алына бастады.

Тәуелсіз елдің дамуында алғаш рет мемлекет және құқық теориясы бойынша оқулықты сол кезеңдегі Қазақ мемлекеттік заң институтының оқытушылары Қ.Д.Жоламан, А.ҚМұхтарова, А.Н.Тәуекеловтер (1998 ж.) әзірлеп ұсынған болатын. Әрине, бұл алғашқы оқулықтардың бірі болғандықтан, көп жағдайда сол кезеңде ғылымда орнығып қалған мемлекет және құқық теориясының құқықтық категориялары мен ұғым, түсініктеріне арқа сүйей отыра, жазылған еді. Қазақ тіліндегі алғашқы осы саладағы туындылардың бірі болғандықтан, мемлекет пен құқық теориясына қатысты келелі мәселелердің көбісі, өз деңгейінде орын алмады. Осы кезеңде қазақстандық белгілі ғалымдар Ғ.С. Сапарғалиев пен А.С. Ибраева да мемлекет және құқық теориясынан (1998 ж.) өздерінің алғашқы оқу құралдарын өмірге әкелген болатын. Бұл оқу құралының көп жағдайда өзіндік артықшылықтары да аңғарылып тұрді. Негізінен, мемлекет және құқық теориясында қалыптасқан соңғы кезеңдегі концептуалдық көзқарастар мен тұжырымдарда орын өзінің

орнын алды. Оқу құралын әзірлеушілер тарапынан құқық қайнар көзін айқындау барысында қазақ тарихындағы әдет құқығының ескерткіштері де теориялық тұрғыдан саралана отыра, жалпы мемлекет және құқық теориясындағы орны мен ролі де бағамдала түсті. Бұл оқу құралы өзінің көлемінің қысқалығына қарамастан, сол кезеңде өте өзекті қырынан танылған мемлекетті және құқықты ұғынып, түсінудің әр түрлі бағыттарын жүйелеп, берген болатын. Азаматтық қоғам мен мемлекет мәселесі де кең көлемде сипатталып, берілген.

Осы уақыт аралығында қазақстандық белгілі ғалым, профессор У.Д. Құдайбергеновтің мемлекет және құқық теориясына қатысты оқу-әдістемелік құралы да, сол кезеңдегі Д.А. Қонаев атындағы гуманитарлық институттан өмірге жолдама алған болатын. Оқу-әдістемелік құралында мемлекет және құқық теориясының негізгі түсініктері, жатық тілде айқын көрініс тапты. Белгілі саясаткерлер, ғалымдар, заңгерлердің мемлекет және құқық теориясы туралы, заң мен заңдылық туралы, еркіндік пен әділдік туралы ойларыда орын алды.

Мемлекет және құқық теориясы пәнінен толыққанды тұрғыда қамтылып жазылған тағы бір еңбектің бірі, профессор Т.А. Ағдарбековтің «Құқық және мемлекет теориясы» (2002 ж.) атты жұмысы болып табылады. «Еңбектің жетістігіне, оның соңғы кездері Ресейдегі жарық көрген «Теория гсоударства и права» оқулықтардың бәрін сүзіп шығып, жаңа идеялары мен тұжырымдарын пайдаланылғанын, ауыз толтырып айтуға болады.

Оқулықтың құрылымы және арнайы тарауларға бөлінуі, логикалық жүйені сақтау принципі негізінде іс жүзінде асырылған. Соның нәтижесінде, автордың ой-тұжырымдары мен байлам-қорытындылары әрбір тараудың параграфтарының мазмұнынан өзінің сапалы шешімін тапқан. Бұл зерттеудің тағы бір көзге түсетін ерекшелігі – мемлекет және құқық теориясының кейбір мәселелерін ашып көрсетуде тарихи әдістемелікпен тану тетіктерін молынан пайдаланғандығы. Мемлекеттің шығуы, құқықтың пайда болуы, құқықтық мемлекеттің қалыптасуы, мемлекет тетігінің түсінігі және құрамы, мемлекеттік билік сияқты т.б. көптеген мәселелерге талдау жасау барысында зерттеуші дүниежүзілік саяси-құқық тарихының мемлекет құрауда және демократиялық құқық жүйесін қалыптастыруда пайдаланған тәжірибелерін мысал ретінде жақсы дәрежеде пайдалана білген»³. 2005 жылдары профессор, Қ.Д. Жоламанның «Мемлекет және құқық теориясы» атты оқулығы да бұл бағыттың дамуына ерекше үлес қосқан еңбектердің біріне жатады. Мемлекет және құқық теориясында үрдіске айналған негізгі ұғым-түсініктерді қамтумен қатар, соңғы кезеңде осы бағытта жеткен жетістіктердің де негізгі бағыттарын айқын ашып, көрсете алған. Соңғы кезеңде мемлекет және құқық теориясынан профессорлар С.Өзбекұлы мен Ө.Қопабаевтың (2006 ж.) оқулығы жарық көрді. Бұл оқулық жаһандану заманында мемлекеттердің даму бағыттары қандай, федерация

³ Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. – Алматы. - 2002. - 7-8 бб.

құрамындағы ұлттық республика, автономия немесе ұлттардың жеке тәуелсіз мемлекет құру идеясының болашағы қандай, ұлттық мемлекет құруда дәстүрлік саяси-құқықтық институттарды енгізу мәселесі, құқықтық реттеу функциясының мүмкіндіктерін арттыру, тиімді болуының тетіктерін жасау, адам құқығын аяққа тапталмауының демократиялық сипаттағы үлгісін жасау, субъективизм мен волюнтаризмге жол бермеу, құқық бұзушылықпен күресудің жаңа тұжырымдамасы мен теориясын қалыптастыру, оны әлеуметтік практикада пайдалану⁴ мәселелерін толық ашып айқындай алды. Мемлекет пен құқықтың шығу теориясын айқындау барысында қазақтың белгілі ойшылдары Ш. Уалихановтың, Б. Сыртановтың және т.б. ой-тұжырымдарын негізге ала отыра, өрбіте білді. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқықтың негізгі ерекшеліктерінде көрсете отыра, басты-басты сипаттамаларына да жұмыста орын берді.

3.4 Мемлекет пен құқықтың шығуы туралы теориялар

Мемлекет пен құқықтың қалыптасуы мен дамуы әр елдердің тәжірибесінде, әр кұрлықтарда, әр түрлі негіздерде, әр түрлі кезеңдерде жүрген болатын. Сондықтан да, қазіргі кезеңде мемлекет пен құқықтың қалыптасуы мен дамуын түсіндіретін концепцияларда бірнеше негіздерге сүйенеді. Сонымен қатар, мемлекет пен құқықтың шығуын теориялық тұрғыда негіздейтін авторлардың да тарихи, әр түрлі кезеңдерде өмір сүргендігін есептейтін болсақ, субъективті тұрғыда да, мемлекет пен құқықтың шығуы туралы теориялардың сан алуан болатындығын көре аламыз. Мемлекет пен құқық континентальдік ерекшеліктерге байланысты, климаттық ерекшеліктерге байланысты әр түрлі тұрғыда қалыптасып, дамып отырды. Мемлекет пен құқықтың шығуы өте күрделі заңдылықтарға бағынғандықтан, бір бағытта мемлекет пен құқықтың қалыптасуы мен дамуын түсіндіре алу мүмкін емес. Сондықтан да, қазіргі кезеңде мемлекет пен құқықтың шығуына қатысты теорияларды қарастырғанда плюралистік еркіндікке ден қоя отыра, бағалаған абзал болады.

Діни теория. Бұл мемлекет пен құқықтың шығуын түсіндіретін алғашқы теориялардың бірі болып табылады. Бұл теорияның басты негізі мемлекет пен құқық та құдайдың еркімен жаратылған болып саналады. Діни теория – адамзат баласының қалыптасуымен келе жатқан ең көне теориялардың бірі. Ежелгі Египет, Ежелгі Месопотамия, Ежелгі Үндістанда тағы басқа мәдениет ошақтарында мемлекет пен құқықтың шығуы туралы алғашқы кезеңде осы теологиялық ой-тұжырымдар үстемдік құрды. Ежелгі халықтардың аңыздарына сүйенетін болсақ, мысалы, египеттіктерде алғаш адамзат қоғамын құдайлардың билегендігі туралы айтылады. Әрине, ондай аңыздарды көп халықтардың тарихынан кездестіреміз. Діни теорияның негізделуі мен дамуына Ф.Аквинский

⁴ Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2006.- 3-4 бб.

ерекше еңбек сіңірді. Ғылымда Ф.Аквинскийді осы теорияның негізін салушылардың қатарына жатқызады. Діни теория ортағасырларда батыс елдері мен шығыста кеңінен етек жайды. Діни теорияға сәйкес мемлекет құдайдың қалауымен жаралған болып саналады. Сондықтан да, дін өкілдері зайырлы мемлекеттің бастауын әрқашанда діннен шығарады. Қазіргі кезеңде Ватикандағы арнайы мемлекеттік ұстанымның бірі, мемлекет пен құқықтың шығуының осы доктринасы болып табылады. XX ғасырда бұл теорияны Ж.Маритэн дамыта түсті. Қазіргі кезеңдегі теологиялық табиғи ілім қолдайтын А.Ауэр, Э.Вольф, Ф.Харст және т.б. мемлекет пен құқықтың негізгі бастауын құдаймен байланыстырады. Мемлекет пен құқықтың шығуы туралы діни теория христиан әлемінде де және мұсылман әлемінде де кеңінен тараған ұстанымдардың бірі болып табылады. Діни теорияға сәйкес мемлекетті басқарушы тұлға құдайдың жердегі өкілі болып саналады. Сондықтан да, мемлекетті басқарушы тұлғаның талаптарын бұлжытпай орындау қажет.

Патриархалдық теория. Бұл теория да ежелгі дәуірлерден бері өмірге келген теорияның бірі. Патриархалдық теорияның негізін салушы грек ойшылы Аристотель болып табылады. Патриархалдық теорияға сәйкес мемлекет өсіп-өніп күрделенген отбасынан шығады. Сондықтан да, отбасындағы билік әкеге тиеселі болғандықтан, бұл теория бойынша да мемлекетті басқарушының билігі әке билігімен теңестіріледі. Қоғам мүшелерінің барлығы сол әкенің баласы ретінде танылып, әке билігіне мүлтіксіз бағынуға тиісті деп саналады. Кейінгі кезеңдерде бұл теорияны Р.Филмер, Н.К.Михайловский өрбітіп, дамытты. Р.Филмердің ойы бойынша, абсолюттік монархия мемлекеттің патриархалдық теориясына негіз болатын бірден-бір жүйе болып саналып, адам алғашқы монарх болып табылды. Ал монархияның басқа нысандарының барлығы, оның туындысы ретінде саналды. Абсолюттік монархтың билігіне қарсы шығу, әке билігіне қарсы келуімен теңестіріліп, үлкен күнәнің қатарына жатады деп есептелінген. Кейінгі кезеңдерде бұл теорияны Г.Гроций, Г.В.Ф.Гегель сынаған болатын. Қазіргі кезеңдегі ғылым патриархалдық теорияны теріске шығарады. Себебі, осы уақытқа дейін мұндай жолмен пайда болған мемлекетті адамзат тарихынан кездестіру мүмкін болған жоқ. Керісінше, қазіргі ғалымдардың пайымдауынша патриархалды отбасы мемлекетпен бірге өмірге келген деп саналады.

Күштеу теориясы. Батыс елдерінде кеңінен етек жая тараған теорияның бірі, күштеу теориясы болып табылады. Күштеу теориясының өмірге келу уақыт аралығына тоқталатын болсақ, бұл теория негізінен XIX ғасырдың жемісіне жатады. Бұл теорияның негізін салушылар немістің философ экономисті Е.Дюринг австриялық мемлекеттанушы Л.Гумплович болып табылады. Сонымен қатар, бұл теорияның тағы бір өкілі К.Каутский. Күштеу теориясы мемлекетті ішкі және сыртқы күштеудің нәтижесінде, зорлықтың нәтижесінде өмірге келді деп пайымдайды. Мемлекет

пен құқықтың пайда болуы әскери саяси факторлармен түсіндіреді. Яғни, бір тайпаның басып алу нәтижесінде мемлекет пайда болады. Көп жағдайда, бұл теорияның өкілдері, әлсіз тайпаларды күшті тайпалардың басып алуын өз ұстанымдарын дәлелдеу үшін ұсынады. Бұл теорияға терең мән беріп қарайтын болсақ, оның бастауларының өзі ежелгі дәуірлерге барып тірелетіндігін байқаймыз. Күштеу теориясының рухани қолдаушылары ежелгі дәуірдегі софистер болып табылды. Софистердің негізгі идеясы да, күштіні әлсіздің мүддесі үшін тұсаулау керек деген идеямен негізделеді. Күштеу теориясы көп жағдайда өткен кезеңдердегі Герман, Венгр мемлекеттерінің қалыптасу тарихын нақты тарихи көрініс ретінде ұсынады. Мемлекет күшті тайпаларға қарағанда әлсіз тайпаларға өте қажет болып табылады. Сол арқылы ол тайпалар күшейіп мемлекеттілік құру сатысына өтеді. Мемлекет күштеудің нәтижесінде өмірге келсе де, болашақта жалпы үйлестірушінің қызметін атқарады. Күшті мен де әлсізді қорғаудың бірден-бір ұйымы болып қызмет жасайды деп айқындайды. Күштеу теориясы бізге тарихтан белгілі фашистік Германияның ресми идеологиясына айналған болатын.

Келісім-шарт теориясы. Келісім-шарт теориясы мемлекет пен құқықтың шығуын түсіндіретін философиялық-құқықтық теорияның бірі. Келісім-шарт теориясының бастаулары, оның кейбір элементтері мен идеялары, Ежелгі Шығыс және Ежелгі Антика дәуірлеріне барып тіреледі. Ал теориялық концепция ретінде ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда қалыптасып, дамыды. Келісім-шарт теориясының негізін Г.Гроций, Т.Гоббс, Дж.Локк, Б.Спиноза, Ж.Ж.Руссо, А.Н.Радищев және т.б. қалаған болатын. Келісім-шарт теориясына сәйкес мемлекет пайда болғанға дейін адамдар табиғи қалыпта өмір сүрді. Табиғи қалып «алтын ғасыр» барлығына қарсы соғысы шектеусіз, еркіндік т.б. тұрғыда түсіндіріледі. Келісім-шарт теориясы табиғи құқық концепциясымен астасады. Табиғи жағдайда өмір сүріп жатқан адамдар ортадағы қарама-қайшылықтардың нәтижесінде құқықтарының белгілі бір бөлігін «мемлекет» деген ұйымға беріп, соның талаптарына сәйкес өмір сүру туралы өзара қоғамдық келісімге келеді. Әрине, бұл теория бойынша мемлекет адамдардың құқығына қол сұғатын болса, келісімге сәйкес мемлекеттен бас тартуына шартты бұзуларына қоғам мүшелерінің еркі сақталады. Келісім-шарт теориясы өзінің прогрессивтік сипатымен ерекшеленген теориялардың қатарына жатады. Келісім-шарт теориясы құқықтық мемлекеттің концептуалдық негізі болып табылған теориялардың бірі. Бұл теорияның негізгі талаптары 1789 жылғы «Адам мен азамат құқықтарының» Декларациясына енгізілген болатын. Қанша алдыңғы қатарлы теория болып табылса да, кезінде феодалдық сословиелік билікке қарсы қойылған, еуропаның көп елдерін демократиялық жолға түсуге итермелеген концептуалды бағыттағы ой-тұжырымдарға сүйенсе де, осы уақытқа дейін бұл теорияның шынайылығын дәлелдейтін ғылыми мәліметтер

жоқ деп айтуға болады. Бұл теория көп жағдайда мемлекет пен құқықтың пайда болуының экономикалық басқа да алғышарттарын негізге алмайды.

Органикалық теория. XIX ғасырлардағы жаратылыстану ғылымының үлкен жетістіктері қоғамдық ғылым өкілдері тарапынан қоғамдық құбылыстарды да сол жеткен жетістіктер аясында қайта саралауға қанаттандырған болатын. Осы аралықта әлеуметтанушы, мемлекеттанушы ғалымдар тарапынан органикалық теория негізделіп, өмірге келді. Органикалық теорияның басты идеясы мемлекетті тірі организммен байланыстырып, тірі организмнің жұмыс істеуімен салыстырып, негіздеу болып табылған еді. Қоғамды тірі организммен салыстыру тарихқа көз жүгіртетін болсақ, Ежелгі Үнді қоғамына барып тіреледі. Кейіннен грек ойшылы Платонда мемлекетті, заңды тірі организммен салыстыра талдап, олардың ортасындағы ортақтықтарды іздеуге тырысқан болатын. Сонда да болса, органикалық теорияның негізін салушылардың қатарына, XIX ғасырдың өкілдері Швейцар заңгері И.К.Блюнчли, ағылшын ғалымы Г.Спенсер, француз әлеуметтанушысы Р.Вормс жатады. Органикалық теорияға сәйкес адамзат тірі организмнің төменгі сатысының жоғарғы сатыға өту нәтижесінде өмірге келді деп саналады. Осының негізінде табиғи сұрыптаудың нәтижесінде адамдар біртұтас организм мемлекетке бірігеді. Органикалық теория өкілдері көршілес қауымдардың бір-бірімен күресінің нәтижесінде тұтастай бір организм қалыптаса деп санады. Бұл күресте табиғи сұрыптаудың нәтижесін көрсетеді. Қоғамның жоғарғы мүшелері мемлекеттің сыртқы қызметін атқарған болса, ал қоғамның төменгі мүшелері мемлекеттің ішкі қызметін атқаруға міндетті болды.

Психологиялық теория. Мемлекет пен құқықтың пайда болуын түсіндіруге негізделген психологиялық теория XX ғасыр белестерінде өмірге келген болатын. психологиялық теория қазіргі кезеңдегі құқықтанудың кеңінен дамып келе жатқан бағыты ретінде әлеуметтанумен және басқа да қоғамдық ғылымдармен қатар өмір сүріп отырды. Психологиялық теорияның өкілдері ретінде: Г.Тард, (Франция), Л.Кнапп, М.Рейснер, Э.Ленинг (Германия), А.Росс, Р.Вест, П.А.Сорокин және т.б. танылады. Психологиялық теорияның негізгі өкілі социолог-құқықтанушы Л.Петражицкийдің пайымдауы бойынша, құқықтың негізін қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық шарттары анықтамайды, адамның психикалық жағдайы айқындайды. Адамның психикалық жағдайы, этикалық құқықты қалыптастырады. Психологиялық теорияға сәйкес мемлекет жеке тұлғаның қауымда өмір сүруге ұмтылысымен белгілі бір адамның бір адамға бағыныштылық жағдайда болуға деген ішкі психикалық қажеттілігінен пайда болып қалыптасады. Адамдар табиғатынан екі түрге бөлінеді. Бір адамдар бағындыруға ұмтылады, ал екінші адамдар бағынышты болып өмір сүруге бейім болып тұрады. Осы адам санасындағы негізгі шарттар теорияның концептуалдық бастауы болып табылады. Бұл теорияны жақтаушылар негізінен тарихтағы мысалдарды алға тартады.

Мысалы, тарихта өзінің беделімен елді бағындырған патшалар, корольдер, монархтар қаншама кездеседі. Солардың саяси белсенді қызметін дәріптей отыра, өздерінің концептуалдық көзқарастарын айқындауға тырысып бағады.

XX ғасырдың 30 жылдарынан бастап, американдық әлеуметтік заңтану психологиялық теорияның кейбір талаптарын қабылдағандай болды. Яғни, соттың өз еркімен іс қарауы құқықтық эмоцияны жүзеге асырудың көрінісі ретінде қабылданды. Қазіргі кезеңдегі психологиялық теория өкілдері, жеке тұлғаның психологиялық ерекшелігінен гөрі, әр түрлі әлеуметтік топтардың, кәсіби ұжымдардың, отбасылардың ерекшеліктерін ескеру тұрғысынан, өздерінің концепцияларын дамытуда.

Нормативтік теория. Қазіргі жаңа кезеңдегі құқық табиғатын түсіндіруге бағытталған теориялардың бірі болып табылады. Бұл теорияға сәйкес құқық әлеуметтік-психологиялық, тарихи мәндермен байланыса жоқ, тек объективті логикалық сипатқа ие болған құбылыс деп танылады. Бұл теорияның басты негіздеушісі австриялық құқықтанушы Г.Кельзен болып табылады. Нормативтік құқық түсінуге байланысты субъективтік құқық екінші тұрғыда қарастырылатын түсінік болып табылады да, құқықтың нормативтік қыры негізгі айқындаушы фактор болып саналады. Нормативтік құқықтаным тұрғысынан қарайтын болсақ, «құқық» дегеніміз – нормативтік тұрғыда бекітілген ережелермен тікелей сәйкес келеді. Г.Кельзен өзінің концепциясы бойынша, таза құқықтың табиғатын айқындайтын ілімді қалыптастыруға ұмтылған болатын. Нормативтік бағыттың негізгі идеяларын мынандай жағдайлармен түсіндіруге болады:

1) Кельзеннің концепциясы бойынша, құқықты нормалардың жүйесі (пирамидасы) ретінде ойлау, яғни ең жоғарысында негізгі (тәуелсіз) заң шығарушымен қабылданған норма болады, одан әрбір кіші нормалар өзінің заңдылығын алады, себебі ол норманың өте маңызды заңды күші болуға тиісті;

2) Кельзен бойынша, құқықтың болмысы барып тұрған міндеттілік аясына жатады;

3) Нормалар пирамидасының негізінде жеке актілер бар-соттың шешімі, келісім шарттар, әкімшілік нұсқаулар, олар да өз жағынан құқық түсінігіне қосылып негізгі (ең алдымен конституциялық) нормаға сай болуға міндетті⁵.

Тарихи-құқық мектебі. XIX ғасырда Германияда пайда болған құқық ғылымының бағыты болып табылады. тарихи-құқық мектебінің негізін қалаушылар Г.Гуго, К.Савиньи, Г.Ф.Пухта болып табылады. Олар негізінен табиғи-құқық теориясына өздерінің идеяларын қарсы қойды. Тарихи-құқық мектебі өкілдерінің ойы бойынша, құқықтың негізгі қайнар көзі әдет-ғұрыптар болып табылады деп саналды. Құқықты кодификациялау басқа да тұрғыдан жасау, мүлдем терістелді. Құқық халық рухымен байланысты өрбіп, дамитын құбылыс деп есептеліп, оны тілдің дамуымен салыстырып қарады.

⁵ Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2012. – 132 б.

К.Савиньидің ойы бойынша, ақыл-ой емес, заң шығару емес, құқықты жасайтын құқық өзіндік ішкі даму заңдылығына сәйкес қалыптасып, дамиды тарихи-құбылыс ретінде қабылданды. Құқық түзушілік ұзақ тарихи үрдісті қажет етеді деп есептелді. Құқықты халық санасының дамуымен тікелей байланыста қарастырды. Соған сәйкес құқықты тарихи тұрғыда оқып үйренуді ұсынды. Оның ішінде С.Савиньидің рим құқығын оқып үйренуді алға тартты. Құқықтың тарихи мектебін одан әрі дамыту Г.Ф.Пухтаға бұйырылды. Оның ойы бойынша, құқық көзге көрінбейтін тұрғыда қалыптасады, бірақ та ол дамымайды. Құқықтың алғашқы нысаны әдет-ғұрып болып табылады, мемлекет оны кейіннен заң ретінде бекітеді, содан кейін барып оны заңгерлер оны оқып үйренеді және талқылайды. Құқықтық сананың басты сатыларының бірі, заңгерлер тарапынан барқұқықты оқып үйрену болып табылады. Бұл теория өзінің табиғаты бойынша консервативтік сипаттағы ілімдердің қатарына жатады.

Құқықтың реалистік мектебі. Құқықтың табиғатын тануға қатысты бұл бағыт Д.Франк мен К.Леввелін теориялық тұрғыда негізделген құқықтық мектептің көрініс болып табылады. Бұл бағыт өкілдері құқықты түсіну үшін шынайы өмірлік жағдайды тану қажет деп пайымдады. Д. Франктің ойы бойынша, құқықты соттың арнайы белгілі істегі шешімі тұрғысында ғана, тануға болады деп санады. Шынайы құқықты егер нақты жағдайда нақты шешім шықпайынша тану мүмкін емес, сондықтан да, қабылданған шешім болашақтағы жағдайларға қатысты жүріс-тұрыс ережесін тудырмайды. Оның ойы бойынша құқық жүріс-тұрыс ережесі емес, тек қана шешім болып табылады. құқықтың нормативтік сипатын терістей отыра, заңдар мен нормативтік - құқықтық актілер құқықты тудыруы мүмкін емес деп санады. Құқықтық норманы елес, сағым деп деп бағалай отыра, ол құқықты шынайы өмірге бейімдеуге тосқауыл болады деп қарастырды. Сот шешімді номарның негізінде емес, өзіндік ішкі сенімнің негізінде қабылдайтын болғандықтан, нақты өмірлік жағдай құқықты айқындайды. Бұл теорияның өкілдері көбінесе, нақты жағдайлар құқықты өмірге әкеледі деп бағалай отыра, құқықтың нормативтік сипатын, оның заңдық күшін, заңдылық қағидасын мойындамады. Құқықты түсіндірудің бұл бағыты англосаксондық құқықтық жүйеге негізделген американдық құқықтық жүйенің жұмыс істеу табиғатынан туындаған теорияның бірі.

Табиғи-құқық теориясы. Табиғи-құқық теориясы ежелгі дәуірлерден келе жатқан құқықты түсінудің көне түрлерінің бірі болып табылады. Табиғи-құқық теориясы бойынша құқық адамзат табиғатынан ажырағысыз құбылыстың қатарына жатады. Табиғи-құқық теориясы біздің дәуірімізге дейінгі V-IV ғасырларда Ежелгі Грецияда дами бастады. Кейіннен, рим заңгерлері мен философтары да табиғи-құқық теориясының дамуына үлес қосты. Табиғи-құқық теориясы кейіннен XVIII-XIX ғасырларда қайтадан жаңа тұрғыда Г.Гроций,

Б.Спиноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо және т.б. ойшылдар тарапынан дамытылды. Табиғи - құқық адам табиғатының мызғымастығымен түсіндіріледі. XIX ғасырдың аяғына табиғи құқық қайта өрлеуді бастан кешіреді. Оған сәйкес табиғи-құқық әлемде тарихи тұрғыда өзгеріп отыратын құбылыс ретінде қабылданып, түсіндіріледі. Кезінде батыс әлемі табиғи-құқықты алға тарта отыра, коммунистік идеалдарды теріске шығарғанын жақсы білеміз. Қазіргі кезеңде табиғи-құқық дамыған елдердің конституциялардың барлығында көрініс тапқан. Табиғи-құқық адамның бөлінбес өмір сүруін білдіретін құқықтық ұстанымдар мен бостандықтардың көрінісінен тұрады.

Тарихи-материалистік теория. Мемлекет пен құқықтың шығуын түсіндіретін бұл теорияның негізін салушылар К.Маркс пен Ф.Энгельс және В.И.Ленин, Г.В.Плеханов т.б. болып табылады. Материалистік теория өзінің бастауын, Л.Морганның идеяларынан алатындығын баршамыз жақсы білеміз. Тарихи-материалистік теорияны көп жағдайда таптық теория деп те айтып жатады. бұл теорияға сәйкес мемлекет әлеуметтік-экономикалық дамудың негізінде алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауымен, жеке меншіктің қалыптасуымен өмірге келеді деп түсіндіріледі. Мемлекет қанаушы таптың мүддесін білдіретін заңды органдарды көрсететін болса, құқық сол қанаушы топтың қаналушы топты езіп жаншуға бағытталған заңды құралының көрінісі. Мемлекет пен құқық та, бұл теорияға сәйкес экономикалық дамуға негізделе отыра, қалыптасқанмен таптық қайшылықтың жемісі болып табылады. Көбінесе, бұл теорияның осы бағыты Кеңестік заң ғылымында кеңінен дәріптелді. Тарихи-материалистік теорияның екінші сипаттамасына мән берілмеді. Оған сәйкес тарихи-материалистік теория бойынша мемлекет пен құқық экономикалық дамудың нәтижесінде қоғамның күрделенуі барысында өмірге келеді. Сонымен қатар, жалпы қоғамдық мәселелерді шешудің құралы ретінде пайда болады. Көп жағдайда тарихи-материалистік теория мемлекет пен құқықтың пайда болуының шынайы табиғатын ашуға бірден-бір жақындаған теориялардың бірі болып табылады.

Лебертарлық заңдық концепция. Мемлекет пен құқықты түсінудің бұл концепциясының астарында форальді тұрғыдағы теңдік идеясы жатыр. Бұл концепция ресейлік белгілі ғалымдар В.С. Нерсисянц, В.А. Четвернин тарапынан дамытылуда. Құқық негізінен еркіндіктің өлшемі ретінде айқындалып, түсіндіріледі. Былайша, айтып қарағанда құқық еркіндіктің математикалық өлшемі. Әлеуметтік қатынастардағы тұлғалардың арасындағы еркіндіктің сақталуы, яғни олардың құқықтық құралдар арқылы еркін әрекет ету мүмкіндігі, осы концепцияның негізгі бағытын айқындайды.

Тұлғаның еркіндігі мен олардың мүмкіндігі тең дәрежеде қарастырылады. Қазіргі кезеңдегі Кеңестік кеңістіктегі бірден-бір өмір сүруге қабілетті мемлекет пен құқықты түсінудің концепциясы осы болып табылады. Бұл концепцияның

басты идеясы мемлекет пен құқықтың да негізгі өзегі жеке тұлғаның еркіндігінде жатқандығын дәріптеу.

Бақылау сұрақтары:

1. Ежелгі дәуірдегі мемлекет және құқық туралы ұғым-түсініктердің мазмұны қандай болды?

2. Рим заңгерлері заң ғылымының арнайы ғылым саласы ретінде дамуына қандай үлес қосты?

3. Жаңа заманда мемлекет және құқық теориясының жеке ғылым ретінде қалыптасып дамуына ерекше үлес қосқан ойшылдарды және олардың еңбектерін атаңыз.

4. Кеңестік Қазақстандағы мемлекет және құқық теориясының даму бағыттары мен ерекшеліктеріне сипаттама беріңіз.

5. Мемлекет пен құқықтың пайда болуын түсіндіретін қандай теорияларды білесіз?

4-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ

4.1 Конституциялық құқық-ұлттық құқықтың жетекші саласы

4.2 Конституция және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы

4.3 Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтық жағдайы

4.4 Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесі

4.5 Мемлекеттік органдар жүйесі

4.5.1 Қазақстан Республикасының Президенті

4.5.2 Қазақстан Республикасының Парламенті

4.5.3 Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі

4.1 Конституциялық құқық-ұлттық құқықтың жетекші саласы

Конституциялық құқықтың пәні болып қоғамдық қатынастардың кешені табылады. Берілген қатынастар біртұтас және қоғам мен мемлекеттің құрылымының негізін сипаттайтын және бекітетін бір саланың пәні болып табылады. Бұл қатынастарда қоғам мен мемлекеттің мәні мен табиғаты көрініс табады. Конституциялық құқық қоғам өмірінің барлық салаларында қалыптасатын қатынастарды реттейді: саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани және т.б. Басқа салалар өмірдің бір саласындағы қоғамдық қатынастарға ғана әсер етеді. Мысалы: әкімшілік құқықтың пәні болып әкімшілік қатынастар, еңбек құқығында пәні болып еңбек қатынастары табылады.

Конституциялық құқықтың пәнінің ерекшелігі болып оның нормалары берілген салалардағы белгілі қатынастарды ғана реттеуі табылады. Оның пәні болып көрсетілген салалардағы негіз болып табылатын қатынастар табылады. Қарастырылып отырған қатынастардың жиынтығы қоғамды біртұтас жүйе, билікті жүзеге асыру тетігі халық, қоғам мен мемлекеттің істерін ұйымдастырумен сипатталады.

Осы қатынастарды қарастырып өтейік. Олар үш типке бөлінеді:

Қазақстан Республикасының Конституциялық құрылымының негізін сипаттайтын қоғамдық қатынастар. Бұл қатынастар мемлекеттің түбегейлі бекітілімдер мен қағидаларды сипаттайды. Аталған қатынастарда олар сапалық сипаттамада көрсетіледі: суверенитет, басқару нысаны, мемлекеттік құрылым нысаны, биліктің тиесілілігі, саяси режим, қоғамның саяси жүйесінің жалпы сипаттары.

Сонымен қатар, бұл қатынастар экономикалық жүйенің біртұтас негіздерін сипаттайды: конституциялық құқық мемлекеттік және жеке меншіктің бірдей танылуын және дамуын, шаруашылық қызметтің әдістерін, еңбектің қорғалуын, меншік иелерінің құқықтарының кепілдіктерінің жалпы

қағидаларын, білім, ғылым, мәдениет, әлеуметтік сала, табиғатты пайдалану және т.б. салаларда қоғамды ұйымдастырудың жалпы қағидаларын бекітеді.

2. Ерекше топты Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтық жағдайының негіздерін іске асыратын қоғамдық қатынастар құрайды. Конституциялық құқықтың пәні болып ҚР азаматтығына тиесілігін, адамның қоғам мен мемлекеттегі жағдайын сипаттайтын қағидаларды, оның құқықтары, бостандықтары мен міндеттерін анықтайтын қатынастар табылады. Дәл осы қатынастар қоғам құрайтын әлеуметтік байланыстардың негізі болып табылады.

Бұл қатынастар тек Қазақстан Республикасының азаматтарының құқықтық жағдайының негіздерін ғана емес, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық жағдайына қатысты.

3. Конституциялық құқықтың пәні болып табылатын қоғамдық қатынастардың келесі тобы – мемлекеттік тетік және жергілікті өзін өзі басқару органдарының қызметі мен ұйымдастыру қағидалары.

Конституциялық-құқықтық нормалар мемлекеттік билік және жергілікті өзін өзі басқару органдарының жүйесінің негізгі қағидаларын, мемлекеттік аппарат, органдардың түрлерін, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарының құқықтық мәртебесін, олардың құрылу тәртібі, құзіреттері, қызметінің нысандарын, олардың актілері мен жүйесін, жергілікті өзін өзі басқару қағидаларын бекітеді.

Конституциялық құқықтың пәнін құрайтын қоғамдық қатынастар басқа құқық салаларымен реттелетін қатынастардан ерекшеліктері:

Олар құқықпен реттелетін қатынастардың негізі болып табылатын, өйткені оларда қоғамдық байланыстардың мазмұнын анықтайтын қоғам мен мемлекеттің құрылысының негізі сипатталады;

Бұл қатынастар қоғам мен мемлекеттің құрылысын біртұтас ағза, бірігей саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйе ретінде сипаттайды. Басқа құқық салалары қоғамдық қатынастардың дамуына нақты мемлекеттік әсер ету салаларымен байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді;

Бұл қатынастар Қазақстан халқы, ұлттар санына кіретін субъектілердің ерекше шеңберімен сипатталады;

Олардың бекітілуінің ерекше құқықтық нысаны. Олардың негізгілері ҚР Конституциясы мен конституциялық актілерімен реттелінеді.

Конституциялық құқықтың пәнінің ерекшеліктері оның құқықтық реттеу әдістерінің ерекшеліктерін де негіздейді. Конституциялық құқық негізгі екі әдісті қолданады:

Құқық бекітуші – конституциялық құқық қоғамдық қатынастарға қоғам мен мемлекеттің құрылымы, меншік нысандары, ҚР азаматтарының құқықтық жағдайының негіздері және т.б. маңызды саяси, экономикалық және ұйымдастырушылық қағидаларын бекіту арқылы әсер етеді.

Құқық тыйым салушы – конституциялық құқық қоғамдық қатынастарды белгілі мінез құлыққа конституциялық тыйым салу арқылы реттейді. Мысалы, 1995 жылғы ҚР Конституциясының 39 бабының 3 тармағы бойынша: саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір түрде шектеуге жол берілмейді.

Конституциялық құқықтың пәні мен әдістерінің сипаттамасынан оның түсінігін берейік:

ҚР Конституциялық құқығы – бұл қоғам мен мемлекеттің құрылымының негіздерін: ҚР Конституциялық құрылысының негіздерін, адам мен азаматтың мәртебесінің негіздерін, сонымен қатар мемлекеттік тетік пен жергілікті өзін өзі басқару органдарының қызметі мен ұйымдастырылуының қағидаларын бекітетін құқықтық нормалардың жиынтығынан тұратын ұлттық құқықтың жетекші саласы.

Конституциялық-құқықтық нормалар – бұл конституциялық құқықтың пәні болып табылатын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар. Олар жалпы құқық жүйесінің бөлігі болып табылады және басқа салалардың құқықтық нормаларына ортақ белгілерге ие. Басқа нормалар сияқты олар мемлекеттен тарайды, мемлекеттің құқықтық актілерінде бекітілген жалпыға бірдей міндетті мінез құлық ержелері, мемлекетпен қорғалады және қамтамасыз етіледі.

Бірақ, конституциялық құқықтық нормалардың басқа құқық салаларының нормаларынан бөлек ерекшеліктері бар:

Тікелей мақсатқа арналғандығы. Барлық құқықтық нормалардың жалпы мақсаты қоғамдық қатынастарды реттеу болып табылады. Бірақ әртүрлі құқық салаларының тікелей реттеу мақсаттары әртүрлі. Конституциялық құқықтың нормаларының мақсаты – қоғам мен мемлекеттің құрылысының негіздерін бекітеді;

Мазмұны, яғни олар реттейтін қоғамдық қатынастар аясы;

Қайнар көздері – негізін қалаушы, маңызды нормалар Конституцияда, яғни барлық құқық жүйесінде жоғары заң күші бар актіде бекітілген;

Құрылымдық ерекшеліктері. Конституциялық нормалардың көбісінде басқа құқықтық нормаларға тән дәстүрлі үш элементті құрылым болмайды. Оларда кімге арналғандығы, кімге қандай құқық пен міндет жүктейтіндігі, берілген нормалардың қолдану жағдайлары және оларды бұзған үшін қандай жауапкершілік қолданатындылығы көрсетілмеген. Конституциялық құқықта жалпы пегтеушілік сипатқа ие нормалар көп (норма-қрғидалар, норма-міндеттер және т.б.). Мұндай нормалар әдетте бір диспозициядан тұрады және өте сирек санкциясы болады.

Оқып үйрену және қолдану ыңғайлылығы үшін конституциялық құқықтың нормаларын әртүрлі негіздер бойынша әртүрлі түрлерге жіктейді.

Конституциялық-құқықтық институт – бұл осы құқық саласының пәні болып табылатын қоғамдық қатынастар жүйесінің өзара байланысты белгілі

бөлігін реттейтін ҚР конституциялық құқықтың нормаларының жиынтығы. Конституциялық құқық саласының институттарға бөлінуінің критеріі қандай? Бұл критерий – өзара байланыс, реттелетін қатынастардың ортақ белгілерінің бар болуы, олардың арасындағы біртекті байланыс. Конституциялық-құқықтық институт ішкі бірлігі бар өзара байланысты қоғамдық қатынастардың кешенін реттейді. Мысалы, ҚР азаматтық институты азаматтықты алу, тоқтату тәртібін және т.б. реттейтін нормаларды біріктіреді.

Конституциялық- құқықтық қатынастар– бұл қатысушылары конституциялық құқық нормалармен бекітілген құқықтар мен міндеттермен өзара байланысты қоғамдық қатынастар.

Конституциялық-құқықтық қатынастарға құқықтық қатынастардың бір түрі ретінде барлық құқықтық қатынастарға тән белгілер тән. Олар конституциялық құқықтың нормаларымен анықталған шек пен сипатта қоғамдық қатынастардың қатысушыларының арасындағы заңи байланысты анықтайды, ерікті қатынастар болып табылады, өйткені адамдардың еркі мен санасына байланысты, мемлекетпен қорғалады және қамтамасыз етіледі.

Сонымен қатар, оларға ерекшеліктер тән. Олар:

Мазмұны, конституциялық құқықтың пәнін құрайтын қатынастардың ерекше аясында пайда болады;

Құқықтық қатынастар жүйесіндегі мәні. Құқықтық қатынастардың заңи мазмұны олардың қатысушыларының құқықтары мен міндеттерінен тұрады. Конституциялық-құқықтық қатынастарда олар тікелей немесе жанама қоғам мен мемлекеттің негізі және негізгі қағидаларын бекітумен байланысты. Осыдан, конституциялық-құқықтық қатынастар құқықтық қатынастар жүйесінде белгілі рөл ойнайды;

Қатысушылардың ерекше шеңбері.

Конституциялық құқықтың жүйесі – бұл тізбектілік пен өзара байланыспен ерекшелінетін, конституциялық құқықтық нормалардың өзара ерекше орналасуымен, олардың арнайы құқықтық құрылымдарға бірігуімен сипатталатын ғылыми негізделген оның ішкі құрылымы.

Конституциялық құқықтың басқа қайнар көздері – бұл конституциялық-құқықтық нормалар көрініс тапқан құқықтық актілер.

4.2 Конституция және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылымы

Конституция – бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси ұйымдасуының негіздері мен маңызды қағидаларын, мемлекеттің құрылымын және қоғам мен мемлекеттегі тұлғаның мәртебесінің негізін бекітетін Негізгі Заң немесе мемлекеттің заңдар тобы.

Конституцияның функциялары:

Құрылтайшылық (немесе бекіту) функциясы. Бұл функция Негізгі Заң Конституциялық құрылыс пен мемлекеттің саясатының негіздері мен қағидаларын құрастырып, бекітеді. Конституция елдегі құқықтық тәртіптің негізін қалайды. Ол қоғамдағы құқықтық қатынастардың құрылысын анықтайды. Конституция азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын, олардың міндеттерін, біздің қоғамға тән меншік нысандарын бекітеді. Бұлар ҚР Негізгі Заңының құрылтайшылық функциясының негізгі көрінісінің бірі болып табылады.

Ұйымдастырушылық функциясы. Конституция барлық мемлекеттік органдардың қызметінің нысандары және негізгі функцияларын, жүйесін бекітеді, яғни Конституция мемлекеттік тетіктің жергілікті өзін өзі басқарумен бірге ұйымдасып, тиімді әрекет етуінің негізін қалайды.

Құқықтық функция – Конституция құқықтық жүйенің ядросы ретінде, әртүрлі құқық салаларының негізгі қағидаларын заңи бекітеді, оларды біртұтас құқықтық жүйеге біріктіреді. Конституция жоғары заң күшіне ие. Барлық заңдар және мемлекеттік органдардың өзге де актілері оның негізінде және оған сәйкес қабылданады. Негізгі Заң мемлекеттің нормативтік актілерінің жүйесін, олардың бағыныштылығын, күшін жою тәртібін бекітеді.

Сыртқы саяси функция. Конституция мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің фундаменти болып табылады.

Жоғарыда аталғандармен қатар, Конституцияның тағы бір функциясын атап өтуге болады – мүдделердің үйлесімділігі мен тиімді тіркесуі:

- а) әртүрлі кластар мен әлеуметтік топтардың,
- б) еліміздің барлық ұлттары мен халықтарының,
- в) тұлға, қоғам мен мемлекеттің мүдделерінің үйлесуі.

Конституцияның қағидалары – бұл оларға сәйкес Конституция қабылданатын және әрекет ететін негізгі бастамалар, онда жазылған бастамашыл идеялар. Конституцияның қағидалары экономикалық, саяси және әлеуметтік болып жіктеледі.

Экономикалық қағидалар:

Өндіріс құралдары үшін меншік нысандарының көптігі қағидасы.

Нарықтық экономика қағидасы.

Кәсіпорын, бірлестіктер, ұйымдардың шаруашылық дербестігі және бастамашылдығы қағидасы.

Экономикалық құралдар мен ынталандырудың кең қолданылуы қағидасы.

Шағын және орта бизнестің кең дамуы қағидасы.

Саяси қағидалар:

Халықтың билік етуі.

Көп партиялылық қағидасы.

Демократизм қағидасы.

Зандылық қағидасы.

Азаматтардың теңдігі қағидасы.

Саяси плюрализм және жариялылық қағидасы.

Жергілікті өзін өзі басқаруды дамыту қағидасы.

Әлеуметтік қағидалар:

Барлық кластардың, әлеуметтік деңгейлердің мүдделерінің үйлесімділігі қағидасы.

Рассалар мен ұлттардың теңдігі.

Интернационализм қағидасы.

Меншіктің еркінділігі және қол сұғылмауы қағидасы.

Тұлғаның шынайы жан жақты дамуы қағидасы.

Шығармашылық еркіндігі мен қабілеттерін дамыту қағидасы.

Конституцияның заңи қасиеттері – негізгі заң ретіндегі оның белгілері.

Конституция құқықтық акт, заң болып табылады және оларға тән барлық белгілерге ие. Ол жоғары мемлекеттік билік органдарымен қабылданатын, қоғам өмірінің барлық салаларын қамтитын ерекше қатынастар тобын реттейтін, сонымен қатар тұрақты көп мәрте қолданылатын, әрекет етуінде мемлекеттің беделі мен күшіне сүйенетін жалпыға бірдей міндетті нормативтік акт.

Конституция жоғары заң күшіне ие. Ол екі аспектіде көрініс табады.

Жағымды аспектіде, жоғары заң күші мемлекеттің барлық заңдары ҚР Конституциясына сәйкес келетіндігімен сипатталады.

Жағымсыз жағы – ҚР Конституциясының жоғарылығы Кронституцияға сәйкес еместер жойылатындығымен сипатталады.

Конституция ағымдағы заңнаманың базасы болып табылады. Ағымдағы заңнама Конституцияның ережелерін дамытады және тереңдетеді. Көбінесе Конституцияның өзі оның нормаларын дамытатын нормативті актілердің қабылдану қажеттілігін көрсетеді.

Конституцияға қабылдану және өзгеріс енгізудің ерекше тәртібі тән.

Біздің Конституцияға тән елгілер:

Негіз салушы сипат – Негізгі Заң маңызды қоғамдық қатынастарды реттейді. Конституциялық реттеу жадпы сипатта болады. Оның міндеті,

біріншіден, қоғамдық қатынастардың ең негізгісін ашу және бекіту;

екіншіден, ол үшін минимум нормаларды қолдану;

үшіншіден, іріктелген нормаларла нақты қоғамдық қатынастардың мәнін көрсету, ол нормалар олардың заңнама актілерінде кейін көрініс табу үшін бағыттары мен мазмұнын анықтау керек.

Конституция – «жұмыс істеуші» Конституция, яғни оның нормалары тікелей жүзеге асады, ол қағидалар мен ережелерді тек бекітіп қана қоймай, олардың жүзеге асуы үшін сәйкес нормативтік актілерді қабылдауды, осы қағидалар мен ережелерді жүзеге асуды қамтамасыз ететін белгілі ұйымдастырушылық шараларды қолдануды көздейді.

Біздің Конституцияға сабақтастық белгілер тән. Қоғам дамуының әртүрлі кезеңдерде қабылданған әр Конституция оның алдында қабылданған Конституцияның қағидалар мен ережелерін сақтайды және қабылдайды.

Кепілдендірілген және тұрақтылық.

Конституция әртүрлі негіздер бойынша бірнеше түрлерге бөлінеді:

Негізгі заңның объектілеу әдісі бойынша, яғни онда құрылтайшының еркінің объективті көрінуіне байланысты Конституциялар жазылған және жазылмаған болып бөлінеді.

Жазылған конституциялар белгілі жүйемен құрастырылған біртұтас құжат түрінде дайындалған. Әдетте жазылған Конституция Преамбула, негізгі мәтін және өтпелі ережелер немесе қосымшалардан тұрады. Біздің 1995 жылғы Конституция Преамбула және 9 тараудан тұрады, соңғысы «Қорытынды және өтпелі ережелер» деп аталады.

Жазылмаған Конституциялар сирек кездеседі. Қазіргі таңда олар тек Ұлыбритания және Жаңа Зеландияда қолданады. Жазылмаған конституцияда құқықтық реттеу пәндерінің көлемі жазылған конституциядай, бірақ оның ережелері бір актіде емес шектелген құқықтың қайнар көздерінде жазылған, яғни жазылмаған конституцияның объективті нысаны анықталмаған. Мысалы, заманауи британдық жазылмаған Конституциясы әртүрлі қайнар көздерден тұратын аса күрделі конгломерат болып табылады. Бұл Конституция үнемі өзгертіліп және толықтырылып тұрады.

Өзгерту, толықтырылулар мен өзгерістерді енгізу әдістеріне байланысты Конституциялар қатаң және жұмсақ болып бөлінеді.

Қатаң Конституцияларға өзгерістер мен толықтырулар ерекше тәртіппен, әдеттегі заң шығару процедурасына қарағанда күрделі тәртіппен енгізіледі. Егер парламенттік заңдар жай көпшілік дауыспен қабылданса (кворумның 50% +1), ал Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізудің ерекше тәртібі Негізгі заңның өзінде бекітіледі (51 бап (1); 62 т.3; 91 бап). Біздің Конституция – қатаң.

Жұмсақ Конституцияларға жай парламенттік заңдар сияқты тәртіппен өзгерістер мен толықтырулар енгізіледі. Бұл жағдайда ешқандай ерекше тәртіп көзделмеген, өйткені негізгі заңның жазылған мәтіннің өзі жоқ. Бұл конституцияның түрлеріне Ұлыбритания және Жаңа Зеландияның Конституциялары жатады.

Нысаны бойынша жазылған Конституциялар кодификацияланған және кодификацияланбаған түрлерге бөлінеді. Кодифицияланған Конституциялар бір жазылған актіден тұрады, ал кодификацияланбаған Конституциялар бірнеше жазылған актілерден тұрады (Біздің Конституция - кодификацияланған).

Федеративті мемлекеттерге жалпы федеративтік Конституция және федерация субъектілерінің Конституцияларының болуы тән. Мысалы, Ресей Федерациясы, КСРО. Бірақ бұл барлық федерацияларға тән емес, мысалы

Индияда Индияның Конституциясы, ал Джамму және Кашмир штаттарынан басқа штаттарда конституциялар жоқ.

ҚР Конституциясының дамуының негізгі кезеңдері. Әдебиеттерде Қазақстан Республикасында конституциялық заңнаманың қалыптасуы мен дамуының 4 кезеңін атап өтеді:

1988 жылдан 1990 жылдың қазан айына дейін – конституциялық реформаның басталу және даму кезеңі; кеңестік конституциялық заңнаманың реформалары.

1990 ж. қазаннан 1993 ж. қаңтарға дейін – ҚР суверенитеті және тәуелсіздігінің қалыптасуы және заңи бекітілу кезеңі және тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясының жобасының дайындалуы.

1993 ж. қаңтар – 1995 ж. тамыз – тәуелсіз Қазақстан Республикасының бірінші Конституциясының кезеңі.

1995 ж. тамыз – қазіргі кезге дейін – 1995 жылғы Конституция кезеңі.

1995 жылғы ҚР Конституциясы ҚР Конституциялық құрылысының негізін бекітеді.

ҚР Конституциялық құрылысы – бұл ҚР Конституциясында бекітілген біздің мемлекеттің ұйымдасу әдісі мен нысандарын сипаттайтын қоғамдық қатынастардың құрылыстық жүйесі. ҚР Конституциялық құрылысына қоғамда қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жүйесі кіргендіктен, оның бекітілуіне жеке құқықтық нормалар және жеке құқық салалары емес ұлттық құқықтың барлық салалары қатысады.

Құқықтық нормалардың ішінде бірінші орынды ҚР конституциялық құрылысын реттейтін Конституция нормалары иеленеді. Бұл Конституция жоғары заң күшіне ие және ағымдағы заңнаманың базасы болып табылатындағымен негізделеді.

Олардың ішінде демократиялық идеалдар, гумандық мәні көрініс табатын ҚР конституциялық құрылысының негіздері мен қағидаларын бекітетін нормалар ерекше орын алады. Негіздер мен қағидалар ретінде Қазақстан Республикасын конституциялық мемлекеттің сипатын қамтамасыз ететін конституциялық құрылыстың негіздері танылады.

Біздің мемлекеттіліктің сипаттайтын қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы ҚР конституциялық құқық жүйесінде ерекше орын алатын «ҚР Конституциялық құрылысының негіздері» конституциялық-құқықтық институтын құрайды.

Біздің мемлекеттілігіміздің негізі бола отырып, конституциялық құрылыс негіздері (Конституцияның өзге де нормалары сияқты) Конституцияның 91 бабында бекітілген ерекше тәртіппен өзгертілуі мүмкін. Конституциямен бекітілген унитарлық пен мемлекеттің аумақтық біртұтастығы, Республиканың басқару нысаны өзгертілмейді (91 б., 2 т.).

Демократиялық мемлекет – Қазақстанды республика, халықтың билігі, биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлінуін; идеологиялық және саяси көртүрлілік және өзін-өзі басқаруды қамтамасыз ететін республикалық құрылысы бар мемлекет ретінде анықтайтын түсінік.

Республикалық құрылысы бар мемлекетте халық Конституцияны қабылдайтын құрылтайшылық билікке ие, халық мемлекет басшысы мен Парламентті тікелей сайлап, құзырет уақыты аяқталғанда ауыстыру билігіне ие.

Республикалық құрылыс (президенттік, парламенттік немесе аралас басқару нысанына қарамастан), қазақстандықтардың көбісінің мүдделерінің жоғары мемлекеттік органдардың қорғауын және еркін шынайы білдіруіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, демократиялық мемлекет әлеуметтік жағдайы мен ұлтына қарамастан жеке азаматтардың мүдделерін білдіруге мүмкіндік береді, ҚР Конституциясында оларға сөз бостандығын, тілін және ұлтын таңдау, бірлестіктерге кіру құқығы, митинг және шерулерге, пикеттерге, жеке және ұжымдық еңбек дауларына, ереуілдерге шығуға, мемлекеттік қызметке тең қолжетімділікке, мемлекеттің істерін басқаруға қатысуға және т.б. құқықтарды береді.

Демократиялық мемлекет ретінде Республика қызметінің негізін қалаушы қағидалардың бірі ретінде «қоғамдық келісім және саяси тұрақтылық» (Конституцияның 1 б., 2 т.). Демократиялық мемлекеттегі саяси режим билікті жүзеге асырудың демократиялық әдістер мен тәсілдерді басым қолданады.

Демократиялық мемлекетте халықтың билік ету қағидасы жүзеге асады, ол барлық биліктің халыққа тиесілілігін білдіреді, сонымен қатар осы билікті халықпен толық деңгейде мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару нысанында суверендік билік мен мүдделердің сәйкестігін білдіреді.

Біртұтас мемлекеттік биліктің тармақтарға бөліну қағидасы – елдегі билікті күштеп иеленуді болдыртпауға кепілдік беретін Қазақстан Республикасының негізгі қағидаларының бірі. 1995 жылғы Конституциямен мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының үйлесімді әрекет етуіне байланысты ҚР Президентінің құзыретіне сәйкес Парламент, Үкімет және Республиканың Жоғары Сотының құзыреттері бөлінеді және нақты белгіленеді.

Конституцияның 5-бабы идеологиялық және саяси көптүрлілік, яғни плюрализмді тануды бекітеді. Қоғамдық және мемлекеттік институттардың араласуына, мемлекеттік органдарда саяси партиялардың құрылуына жол берілмейді. 1993 жылғы Конституция ешқандай идеология мемлекеттік ретінде белгілене алмайтындығы бекітілген. Идеологиялық және саяси көптүрлілік барлық әлеуметтік-саяси немесе өзге де ұйымдарға Конституцияның шегіндегі саяси аспектідегі қызметтері елдің саяси өміріне әсер ету мүмкіндіктерін беруді білдіреді.

Зайырлы мемлекет. Бұл Қазақстан Республикасында діне мекемелер мен діннің Қазақстанда ислам, православие және басқа да сенімді ұстанушы конфессияларға бірдей қарайтын мемлекеттен аластатылғанын білдіреді. Кезкелген мемлекеттік немесе міндеттік дін жоқ. Діни көзқарастағы саяси патияларды құруға жол берілмейді. Мемлекеттік органдар канондық құқық емес Конституцияның негізінде құрылады және әрекет етеді.

Сонымен қатар, әркім ар-ождан бостандығы құқығына ие бола алады, оның жүзеге асуы мемлекет алдындағы жалпы адамдық және азаматтық құқықтар мен міндеттерін шектемеу керек. Сенім немесе атеизм – әрбір адамның жеке өмірінің мәселесі.

Мемлекет елде сенім бостандығы және діни бірлестіктердің қызметі туралы заңнаманы бекітеді және орындалуын қадағалайды.

Қазақстан аумағында шетел діни бірлестіктердің қызметі, Республикада олардың орталықтарымен осы бірлестіктердің жетекшілерін тағайындау сәйкес мемлекеттік органдардың келісімдері арқылы ғана мүмкін болады.

Құқықтық мемлекет – бұл заңның жоғарылығы қамтамасыз етілетін мемлекет, және де заңның жоғарылығы тек аталып қана қоймай өмірдегі нақты әрекет етуші кепілдіктер жүйесімен қамтамасыз етілуі керек. Құқықтық мемлекет – бұл ҚР ұмтылған сапа және бастамасы 1995 жылғы ҚР Конституциясында белгіленген. Қазақстан конституциялық мемлекеті – азаматтар үшін – «заңмен тыйым салынбағанның барлығына рұқсат етілген» және мемлекеттік органдар мен лауазымлы тұлғалар үшін – «заңда тікелей көрсетілгенге ғана рұқсат етілген» деген негізгі қағидалары бар құқықтық мемлекеттің бастамасы.

Құқықтық мемлекеттіліктің қалыптасуы неге байланысты: сәйкес экономикалық және саяси алғышарттарға, қоғамдық құқықтық санадағы заңи идеализм мен құқықтық нигилизмді жою, халық пен мемлекеттің лауазымды тұлғаларының құқықтық мәдениетін көтеру, барлық заң жүйесін қалыпқа келтіру және сот әділдігін көтеру және т.б.

Мемлекеттіліктің құқықтық ретінде сипаттамасының критерийлері қандай: халықаралық стандарттар деңгейінде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандақтарына кепілдік беру; Конституцияның жоғарылығы және құқықтық заңдылықтың бекітілуі, экономикалық еркіндікті орнату және мемлекеттің экономикалық қызметінің шектерін нақты анықтау; республикалық саяси құрылыс және тұрақты тиімді басқару нысаны; мемлекеттік биліктің біртұтастығы және оның «тепе-теңдік тежемелік» жүйе негізінде тармақтарға бөлінуі; сот билігінің тәуелсіздігі; мемлекет пен азаматтардың өзара жауапкершілігі. Аталған белгілер 1995 жылғы Конституция нормаларында көрініс тапқан және шынайы жүзеге асуы керек.

Әлеуметтік мемлекет. ҚР Конституциясының 1 б., 1 т. Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде бекітеді. Ол өзіне ғана тән белгілерге ие.

Ең алдымен, әлеуметтік мемлекет адам мен қоғамға біртұтас қызмет етеді, оның бөлек топ және деңгейі, немесе ұлттар мен халыққа қызмет етпейді, бірақ қоғамдағы қиындықтар мен игіліктіреді бірдей үйлестіру жолы арқылы әлеуметтік теңсіздікті жоюға, жеңілдетуге тырысады.

Мемлекетті әлеуметтік ретінде сипаттау Конституциямен кепілдендірілген мемлекетпен білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, мәдениет, әлеуметтік жұмыспен қамту, еңбекті қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру, кірістері төмен халық тобына адрестік көмек, әлеуметтік салаларына қодау көрсетуді білдіреді. Әлеуметтік мемлекет одан күнкөріс минимумын қамтамасыз ету және өмір сүруге жағдай жасау, денсаулық пен өмірінің экологиялық қауіпсіздігін қоса алғанда адам мен азаматтың талап ету құқығын таниды.

Ол үшін әлеуметтік мемлекет жалпы және мақсатты әлеуметті бағдарламаларды дайындайды және жүзеге асырады, қоғам мен нақты азаматтар санатының мүдделері үшін макроэкономикалық жоспарлау мен бюджеттік қаржыландыруды қолданады.

4.3 Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтық жағдайы

Толық көлемдегі азаматтардың құқықтық жағдайы – бұл кез келген құқық салаларының нормаларын жүзеге асыру үрдісінде пайда болатын құқықтық қатынастар субъектісі ретінде ие болатын барлық құқықтар, бостандықтар және міндеттердің жиынтығы. Конституциялық құқық азаматтардың құқықтық жағдайын бекітуде ерекше рөл атқарады.

Ол азаматтардың құқықтық жағдайының негіздерін бекітеді – бұл біздің мемлекеттің азаматтығына тиесілілігінен ғана туындайтын, өзге де жағдайларға байланысты емес (мысалы, меншікті иелену, авторлық құқық, тұрғын үйді жалдау, некеде тұру және т.б.) құқықтар мен міндеттердің жалпы қағидаларының жиынтығы.

Азаматтардың құқықтық жағдайының негіздері келесі элементтерден тұрады:

Азаматтыққа тиесілігін анықтау және азаматтыққа қатысты қатынастарды реттеуге байланысты құқықтық ұстанымдар. Азаматтықты иелену тұлғаның құқықтық субъектілігінің жалпы әмбебап шарты болып табылады;

Зани бекітілген азаматтардың мәртебесінің жалпы қағидалары, олар берілген қоғамдық қатынастардың қандай құқық саласымен реттелуіне байланыссыз азаматтардың құқықсубъектілік және құқықабілеттілікті жүзеге асыруының барлық аясында көрініс табады;

Азаматтан ажыратылмайтын негізгі құқықтар мен бостандықтар, оларды өз құқық қабілеттігін жүзеге асыруына байланыссыз құқық субъектісі ретінде кез-

келген тұлға иеленеді. Мұнда, сонымен қатар, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері кіреді;

Олардың құқық субъектілігінің ажырамас белгісін құрайтын азаматтардың негізгі міндеттері.

Тұлғаның құқықтық жағдайының негіздерінің, азаматтардың құқықтық мәртебесінің берілген элементтері мемлекет пен тұлғаның өзара қарым қатынасын ерекше аясын сипаттайды – олардың саяси–құқықтық байланысы, ол жерде тұлға мемлекеттің азаматы ретінде көрінеді.

Азаматтардың құқықтық жағдайының негіздерін бекітетін институт конституциялық құрылыстың негіздерін бекітетін нормалардың жиынтығынан кейінгі ҚР конституциялық құқық жүйесінде ерекше орын алады. Ол 1995 жылғы ҚР Конституциясының 2–тарауы – «Адам және азамат». Бұндай кезектілік заңды. Конституциялық құрылыстың негіздері адам мен азаматтың құқықтық жағдайы туындайтын қоғамдық құрылыстың бастамасын анықтайды.

Қазақстан Республикасындағы азаматтардың құқықтық жағдайының қағидалары ҚР азаматтарының құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің көлемін анықтайды, олардың құқықтық мәртебесінің негізгі мазмұнын құрайды. Бірақ азаматтықтың анықтамасы және негізгі құқықтар, бостандықтар мен міндеттерді бекіту, азаматтардың құқықтық жағдайының барлық жақтарын қамтымайды. Құқықтық қолдану және міндеттерді орындаудың негізінде жатқан бастапқы қағидалар да ерекше маңызға ие. Олар мына жағдайларды көрсетеді: көрсетеді мемлекетте барлық азаматтардың арасында құқықтар мен міндеттердің бірдей бөлінуі қамтамасыз етіледі ме; қоғамның материалдық-техникалық дамуының деңгейіне сәйкес құқықтарды мемлекет бекітеді ме; ол құқықтарды пайдалануға шынайы жағдай жасайды ма, олардың дамуына, қорғалуына үлесін қосады ма. Көрсетілген факторлар Конституцияда бекітілген азаматтардың құқықтық жағдайының жалпы қағидаларында көрініс табады.

ҚР азаматтарының құқықтық жағдайының қағидалары – бұл құқық, мемлекетпен танылатын және қорғалатын негізгі бастамалар, олардан адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын пайдалану, олардың міндеттерін орындау жүзеге асады.

Тұлғаның құқықтық жағдайының қағидалары әмбебап мағынаға ие. Олар қоғамның барлық мүшелерінің мәртебесінің негізгі белгілерін анықтайды, қандай құқық саласымен бекітілуіне байланыссыз барлық құқықтар мен міндеттерге таралады.

Бұл қағидаларға:

Азаматтардың теңдігі.

Әрбір азаматтың құқықтары мен міндеттерінің біртұтастығы. Құқықтар мен бостандықтарын жүзеге асыру өз міндеттерін орындаудан ажырамайды.

Құқық, бостандық және міндеттердің жалпылығы (адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының ажырамастығы, оларды шектеуді болдырмау презумпциясы қағидасы).

Жеке мүддені дамыту басымдығы және олардың мемлекеттік және қоғам мүдделерімен бірігуі.

Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарына кепілдік беру. Заңи кепілдіктер – бұл азаматтардың құқықтары және бостандықтарының жүзеге асуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін барлық құқықтық құралдар. Оларға жалпы құқықтардың кепілдіктері және әрбір құқықтың нақты кепілдіктерінің конституциялық бекітілуі жатады. Қолданыстағы құқықтың барлық салаларында бұл кепілдіктердің негіздемесі бар.

Жалпы тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру тетігі құқықтар мен бостандықтардың қолданылуын бекіту және қамтамасыз ету бойынша қызметтің барлық аяларын және оның барлық бағыттарын қамту керек, олар:

құқықтар мен бостандықтардың заңи бекітілуі;

құқықтар мен бостандықтарды нақты пайдалануды қамтамасыз ету, сонымен қатар оларды бұзумен күресте мемлекеттің қорғау жүйесі;

азаматтардың қоғамдық-саяси белсенділігін дамыту;

құқықтар мен бостандықтарды қорғауға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық бақылау;

әрбір азаматтың өзінің құқықтары, бостандықтары мен міндеттері туралы білім деңгейін көтеру;

азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын қоғамдық ұйымдарды дамыту.

Азаматтық – мемлекеттің заңмен тануына негізделген тұлға мен мемлекеттің арасындағы саяси-құқықтық байланыс, оның салдарынан берілген тұлғаның толық көлемде сол мемлекеттің суверендік билігі, азаматтардың құқықтары, бостандықтар мен міндеттері, оның мемлекет аумағында және оның аумағынан тыс мемлекетпен қорғалуы таратылады.

Азаматтықтың қағидалары – азаматтық институтының мәнін сипаттайтын және оның негізгі мазмұнын құрайтын бастамалар, идеялар. Қазақстан Республикасының азаматтығының жалпы және арнайы қағидаларын қарастырып өтейік.

Жалпы (конституциялық) қағидалар:

Мемлекеттік суверенитеттің жоғарылығы қағидасы;

Тепе-теңдік қағидасы;

Гуманизм қағидасы;

Азаматтың құқықтары, бостандықтары мен міндеттерінің біртұтастығы қағидасы

Қазақстан Республикасының азаматтығының арнайы қағидаларына мыналар жатады:

ҚР азаматтылығына тиесілік қағидасы;

Бір азаматтылық қағидасы;

Тепе-теңдік азаматтылық қағидасы;

Қос азаматтылықты танымау қағидасы (азматтылықтың ерекшелігі);

ҚР азаматтылығын алу кезінде қан және топырақ қағидаларының бірігуі;

ҚР азаматтылығынан айыру мүмкін еместігі қағидасы;

мемлекет пен азаматтың өзара жауапкершілігі қағидасы;

ҚР аумағынан тыс жүрген азаматтардың мемлекетпен қорғау қағидасы;

ҚР азаматтығының сақталуы қағидасы;

ҚР азаматын басқа мемлекетке беруге жол бермеу қағидасы.

Тұлғаның құқықтық жағдайы заңи құқықтар, бостандықтар мен міндеттердің жиынтығымен анықталады. Бірақ, құқықтық мәртебені рәсімдеген кезде шешуші мәнге негізгі, конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттер ие. Өйткені олар:

Тұлға мен қоғам арасындағы маңызды қоғамдық қатынастар ясын реттейді;

Өздерінің қоғамдық-саяси мәніне байланысты Конституцияда бекітілген;

Ағымдағы заңнамада бекітілген барлық өзге де құқықтар мен бостандықтардың түрлері үшін анықтаушы, шешуші болып табылады;

Негізгі құқықтар, бостандықтар мен міндеттер ҚР азаматы болып табылатын тұлғаға бекітіледі. Бұл ҚР Конституциясында ерекше бекітілген. ҚР азаматтарының негізгі құқықтары мен бостандықтарының пайда болу негізі, олардың алғышарты олардың азаматтыққа тиесілік болып табылады. Олар азаматпен өзінің құқық қабілеттілігін жүзеге асыруымен байланысты емес және құқық субъектісі ретінде кез-келген азаматқа тән;

Негізгі құқықтар, бостандықтар мен міндеттер азаматтың еркіне байланысты иеленбейді және иеліктен шығарылмайды. Олар оған азаматтық үшін тиесілі және азаматтықтан айырылған кезде ғана жойылады;

Негізгі құқықтар, бостандықтар мен міндеттерге жалпылық тән, яғни олар ҚР азаматтарының барлығы үшін тең және бірдей;

Олар ерекше жүзеге асу тетігімен айрықшаланады, яғни тікелей жүзеге асады, нақты аяда кез-келген құқықтық қатынастың алғышарты бола алады, құқықтық қатынастың кез-келген қатысушысы үшін ажырамас, тұрақты құқық болып табылады.

Негізгі құқық (бостандық) – бұл Конституциямен бекітілген және мемлекетпен кепілдендірілген, ҚР азаматтығынан шығатын, ол әрбір азаматқа мінез-құлқын таңдау, оған берілген игіліктерді жеке және қоғамдық мүдделер үшін пайдалану мүмкіндігі.

Негізгі міндет – біздің мемлекетпен белгіленген, Конституциямен бекітілген қоғамның мүдделерін қамтамасыз етуге қатысуға қажетті әрбір

азаматқа жүріс-тұрыстың белгілі түрі мен көлемін белгілеу және оларды орындамаған ретте жауапкершілікке тарту қажеттілігі.

Азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыру кепілдіктері – бұл азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының нақты жүзеге асуын және жаң жақты қорғалуын қамтамасыз ететін жағдайлар, тәсілдер, әдістер, нысандар.

ҚР Конституциясына адам құқықтары туралы концептуалды идеялар салынған.

Олар мемлекетпен азаматтардың ажырамас құқықтарын тану арқылы құрастырылған. Ол мемлекеттің халыққа құқықтарын «сый» ретінде берумен сипатталатын кеңес конституцияларына тән «патерналистік» ұстанымнан босатылған. Қазір мемлекет жарылқаушы рөлінде емес, осы құқықтардың кепілі ретінде анықталады. Бұл ретте мемлекет пен азаматтың теңдігі мен өзара міндеттері аталып өтіледі.

Конституцияда азаматтардың барлық құқықтары мен бостандықтары сот тәртібімен қорғалады деген қағидасы бар, ҚР Конституциясының 13 және 22 баптары «барлығы өз құқықтары мен бостандықтарының сотпен қорғалуына құқығы бар» екендігін бекітеді.

Конституцияда азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының Адам құқығының Жалпы Декларациясына және халықаралық міндеттемелерге сәйкестігі туралы идея бар.

Конституцияға алдағы Конституцияларда айтылмаған немесе толық көрсетілмеген құқықтар, бостандықтардың бірқатары енгізілген, сонымен қатар алдағы бекітілген құқықтар мен міндеттердің мазмұнына маңызды өзгерістер енгізілген.

Конституцияға сәйкес азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын келесі түрлерге бөлуге болады: азаматтық (жеке) құқықтар; саяси құқықтар мен бостандықтар; экономикалық және әлеуметтік құқықтар.

4.4 Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесі

ҚР сайлау жүйесі – бұл мемлекетте азаматтарды сайлауға тартуға, депутаттың сайлаушылармен қарым-қатынасын және сайлауды ұйымдастыру негіздерін анықтауды қамтитын әрекет етуші өкілді органдар (Парламент және Маслихаттар), сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдарын құру реті.

Сайлау құқығы – бұл ҚР Президенті, өкілді билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлау процесінде пайда болатын қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығын білдіретін конституциялық құқықтың маңызды институттарының бірі болып табылады.

Сайлау құқығы жиынтығын құрайтын нормалар 1993 жылғы Конституцияның арнайы «Сайлау» атты 18-тарауында көрініс тапқан, 1995 жылғы Конституцияда мұндай бөлім немесе арнайы сайлауға арналған тарау

бекітілмеген. Сайлау құқығының Президентті сайлауға арналған нормалары тиісінше «Президент» атты III тарауының 41-бабында айқындалған, ҚР Парламенті Сенаты мен Мәжілісін сайлау «Парламент» атты IV тарауының 50-51 б.б. айқындалған, жергілікті өкілді органдарды сайлау нормалары – маслихаттар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары - «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару» VIII тарауында 86-баптың 2-3 тармақтарында, 89-баптың 2-тармағында көрініс тапқан.

Осы конституциялық нормаларды дамыту мақсатында «ҚР сайлау туралы» 1995 жылғы 28 қыркүйектегі Конституциялық Заңы шықты. 1995 жылғы Конституция және осы Конституциялық Заң сайлау құқығының қайнар көздеріне жатады. «Сайлау құқығы» сондай-ақ басқа мағынада қолданылады. Ол азаматтың сайлауға қатысу, Президентті сайлау және оған сайлануға, өкілді органдарды және жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлау және оларға сайлануға қатысты субъективтік құқықтарын білдіреді. Сайлау құқығының «белсенді» және «бәсең» түсініктері ажыратылады.

Белсенді сайлау құқығы - Республиканың он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысу құқығы.

Бәсең сайлау құқығы - Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаты немесе жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығы.

ҚР 1995 жылғы Конституциясы мен «ҚР Сайлау туралы» Конституциялық Заңы сайлау құқығының келесідей қағидаларын көрсетеді: Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлау келесі негідерде жүзеге асырылады:

1. Жалпыға бірдей;
2. Тікелей сайлау құқығы;
3. Жасырын дауыс беру арқылы;
4. Республика Парламенті Сенатының депутаттарын сайлау жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі;
5. Республика азаматтарының сайлауға қатысуы ерікті болып табылады.

Жалпыға бірдей сайлау құқығы

«ҚР Сайлау туралы» Конституциялық Заңының 4-бабының 1-тармағына сәйкес, жалпыға бірдей белсенді сайлау құқығы - Республиканың он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына,

тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, сайлауда дауыс беруге қатысу құқығы болып табылады.

Бәсең сайлау құқығы бұл - Қазақстан Республикасы азаматтарының Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасы Парламентінің, мәслихатының депутаты немесе жергілікті өзін-өзі басқару органына мүше болып сайлану құқығы. Бұл – жас шектелімі, мемлекеттік тілді меңгеру цензасы.

ҚР Конституциясының 41-бабының 2-тармағына сәйкес, Республика Президенті болып тұмысынан Республика азаматы болып табылатын қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда соңғы он бес жыл бойы тұратын Республика азаматы сайлана алады.

Мәжіліс депутаты болып жасы жиырма беске толған, ҚР-да соңғы 10 жыл тұрған адам сайлана алды. Масихат депутаты болып 20 жасқа толған ҚР азаматы сайлана алады.

Сайлауға сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтар қатыспайды.

Тең сайлау құқығы сайлаушылардың Республика Президенті, партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламенті Мәжілісінің депутаттары және мәслихаттарының депутаттары сайлауына тең негіздерде қатысуын әрі олардың әрқайсысының бір сайлау бюллетеніне тиісінше бір дауысы болатындығын білдіреді.

Тең сайлау құқығының бірінші элементі – сайлауға тең негізде қатысу – бірде бір сайлаушы басқа сайлаушы алдында артықшылықтарға ие бола алмайтындығымен қамтамасыз етіледі (Мысалы, ҚР «Сайлау туралы» Заңының 21-бабына сәйкес, сайлау округтері Республиканың әкімшілік-аумақтық бөлінісі және сайлаушылардың мөлшермен бірдей саны болуы ескеріліп құрылады). Барлық азаматтардың сайлау құқығы заңмен теңдей негізде қорғалады.

Тең сайлау құқығының екінші элементі - сайлаушылардың әрқайсысының бір сайлау бюллетеніне тиісінше бір дауысы болатындығы сайлаушы сайлаушылардың тек бір тізімге енуін қамтамасыз етуді білдіреді (ҚР «Сайлау туралы» Заңының 24-бабы); әрбір сайлаушы (таңдаушы) өзі дауыс береді (Заңның 41-бабының 1-тармағы), сайлауда дауыс құқығын басқа біреуге беруге және сол сияқты басқа адам үшін дауыс беруге жол берілмейді (Заңның 41-бабының 2-тармағы); дауыс беруге арналған бюллетеньдер сайлаушыларға (таңдаушыларға) сайлаушылар тізімдері (таңдаушылар тізімдері) негізінде сайлаушының (таңдаушының) жеке басын куәландыратын құжатты көрсетуі бойынша беріледі; сайлаушылар (таңдаушылар) тізімге бюллетеньдерді алғандығы туралы қол қояды; комиссияның бюллетеньді берген мүшесі оларға өзінің қолын қояды, сондай-ақ бюллетеньді алған сайлаушының (таңдаушының) тізімдегі тегінің тұсына қол қояды (41-баптың 3-5-тармақтары).

Төте сайлау құқығы – сайлау құқығының келесі бір қағидасы. Республика Президентін, Парламенті Мәжілісінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін азаматтар тікелей сайлайды. Бұл сайлаушылар арқылы емес, өздігінен екендігін білдіреді. Бұл органдарды сайлау таңдаушылар коллегиясымен емес, тұрғын халықпен тікелей сайлауды білдіреді.

Парламент Сенаты депутаттарын сайлауда келесідей сайлау құқығының қағидасы орын алған: жанама сайлау құқығы. Бұл Парламент Сенатының депутаттарын сайлауға таңдаушылар - мәслихаттардың депутаты болып табылатын Республика азаматтары қатысуын білдіреді. ҚР Конституциясына сәйкес Парламент Сенаты депутаттарын сайлауда таңдаушы ҚР азаматтары, яғни мәслихат депутаттары қатысады.

Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын Республика Президенті тағайындайды.

Таңдаушылар Сенат депутаттарын сайлауға тең негіздерде қатысады әрі олардың әрқайсысының Сенат депутатын сайлаған кезде бір дауысы болады.

Конституцияға сәйкес, Сенат депутаттарын жасырын дауыс беру арқылы сайлау құқығы шектеулермен жүзеге асырылады. Сенат депутаты болып келесі азаматтар таныла алады:

ҚР азаматтығында кем дегенде 5 жыл тұрған;

30 жасқа толған;

Жоғарғы білімі бар және кем дегенде 5 жыл жұмыс өтілі бар;

Тиісті облыс, республикалық маңызы бар қала не астана аумағында кем дегенде 3 жыл тұрақты тұратын;

ҚР-да соңғы 10 жыл тұрған.

Сайлау құқығының келесі қағидасы - жасырын дауыс беру. Республика Президентін, Парламентінің және мәслихаттарының депутаттарын, өзге де жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүшелерін сайлауда жасырын дауыс беріледі әрі сайлаушылардың еркін білдіруіне қандай да болсын бақылау жасау мүмкіндігіне жол берілмейді.

Сайлау құқығының соңғы қағидасы – азаматтардың сайлауға ерікті түрде қатысуы. Азаматты сайлауға қатысуға немесе қатыспауға мәжбүрлеуге, сондай-ақ оның еркін білдіруді шектеуге ешкімнің де құқығы жоқ.

4.5 Мемлекеттік органдар жүйесі

4.5.1 Қазақстан Республикасының Президенті

1995 жылғы Конституцияға сәйкес Республика Президенті мемлекеттің басшысы, оның жоғарғы лауазымды тұлғасы болып табылады. ҚР Президентінің құқықтық мәртебесін анықтайтын бекітілген құқықтық қағидалар болып Конституцияның 40-бабының ережелері мен Конституция мәтінінде Президентке арналған басшы орны табылады.

1995 жылғы Конституцияда алғаш рет Президент мемлекет басшысы ғана емес, сондай-ақ, жоғарғы лауазымды тұлғасы болып табылатындығын бекітілді. 1993 жылғы Конституцияда Президент мемлекет басшысы болып табылады және Республиканың атқарушы биліктің бірыңғай жүйесін басқаратындығы бекітілген болатын. Байқағанымыздай, 1995 жылғы Конституцияда Президенттің құқықтық мәртебесінің анықтамасы басқаша көрініс алған. Президент мемлекет басшысы да, жоғарғы лауазымды тұлғасы деп бекітілуі қалай түсіндіріледі? Бұл Президенттің мәнін, оның мемлекет ішінде де, сонымен қатар, халықаралық аренада да өкілеттігінің маңыздылығымен айқындалады. Көптеген шетелдің Конституцияларында да Президентті мемлекет басшысы деп тану салтты болып танылады. Мұндай қадам ССР Одағының Президентінің мәртебесін анықтауда да болған, мұнымен біздің Республикамыздың Президентінің құқықтық мәртебесін анықтаудағы сабақтастықтың өзге де сипаттары түсіндіріледі. Қазіргі әрекет етуші Конституцияның құрастырушылары әр түрлі мемлекеттік билік салаларының, басқа мемлекеттік органдар арасындағы өзара қатынасының барынша үйлесімді моделін құрастыруды міндет етіп қойған.

Сондықтан 1995 жылғы Конституцияда Президенттің авторитарлық басқарушыға айналуына кедергі жасайтын нақты кепілдіктер орын алған:

ҚР Президентінің өкілеттік мерзімінің 5-жылдық мерзіммен шектелуі;

Президенттің жалпыхалықпен тікелей сайлануы, оның баламалылығы;

Президенттің 2 мерзім қатар таққа сайлануының мүмкін еместігі;

Конституциямен көзделген жағдайларда оны лауазымынан шеттету мүмкіндігі.

Конституцияның 40-бабы Президенттің мәртебесін мемлекеттің басшысы және жоғарғы лауазымды тұлға деп бекітіп, Президенттің мынадай қызметтерімен байланысты жалпылама нысанын анықтайды:

Президент халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі болып табылады.

Бұл дегеніміз Президент Конституцияны қорғау тетігінің тоқтаусыз қызметіне, (сондай-ақ, Конституцияның 3-бабы) жауаптылығын білдіреді. Президент өз алдына сайлауда көрініс тапқан халықтың еркін көздейді.

Президент барлық жағынан азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының кепілдегінің қорғалуына қамқорлық көрсетуі қажет.

Президент мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Бұл қызметті жүзеге асыруда Президент өзімен бекітілген өкілдіктерді пайдаланып, Конституция мен заңдарға сәйкес әрекет ете алады.

Президент мемлекеттің маңызды ішкі және сыртқы бағыттарын айқындайды. Өзінің өкілдіктері шегінде әрекет ету талаптары Президенттің осы қызметіне де сәйкес келеді. Бұл қызметтің орындалу негізін Президент сайлауалды науқаны кезінде де, яғни ол өзінің бағдарламасын сайлауалды науқанға ұсынған кезде-ақ нақтылайды.

Бұл қызмет сондай-ақ, Президенттің жыл сайынғы ҚР халқына Жолдауларында да жүзеге асырылады. Республика Президенті жыл сайын ауызша немесе жазбаша нысандағы елдің жағдайы мен Республиканың ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарымен Қазақстан халқына Жолдауын ұсынады. Мұндай Жолдау бағдарламалық сипатты иеленеді және Парламенттің, Үкіметтің, сондай-ақ, өзге де мемлекеттік билік органдарының қызметімен жүзеге асырылады.

Президент мемлекет ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстан атынан өкілдік етеді.

«Президент туралы» Конституциялық Заңының 1-бабы Президенттің құқықтық мәртебесін анықтап, келесідей мәнге ие ережелермен толықтырылады:

Республика Президентіне халықтың және мемлекет атынан шығуына құқығы бар.

Президент, оның абыройы мен қадыр-қасиетіне ешкімнің тиісуіне жол берілмейді. Президенттің абыройы мен қадыр-қасиетіне қол сұғушылық заңмен қудаланады.

Республика Президенті болып тұмысынан Республика азаматы болып табылатын 40 жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі Қазақстанда соңғы 15 жыл бойы тұратын Республика азаматы сайлана алады.

Президентті құзыретінен мезгілінен бұрын босату – ҚР Президенті науқасына байланысты тұрақты қызметін жүзеге асыруға қабылетсіз болған жағдайда мезгілінен бұрын құзыретінен босатылуы мүмкін. Мұндай жағдайда Парламент әр Палата депутаттарының тең санынан және медицинаның тиісті саласындағы мамандардан тұратын комиссия құрылады.

Мезгілінен бұрын босату туралы шешім Парламент Палаталарының бірлескен отырысында комиссияның қорытындысымен белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталған туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы негізінде әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде $\frac{3}{4}$ көпшілігімен қабылданады.

Президент өзінің міндеттерін атқару кезінде жасаған іс-әрекеті үшін тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда, яғни соғыс не қарулы қақтығыс кезінде жау жағына шығып кету, шет мемлекеттің Республикаға қарсы дұшпандық әрекетін жүзеге асыруына көмектесу арқылы көрінген ҚР-ның сыртқы қауіпсіздігі мен тәуелсіздігіне нұқсан келтіру немесе әлсірету мақсатында әдейі жасаған жағдайда, жауап береді. Бұл әрекеті үшін белгіленген тәртіппен Парламент оны қызметінен кетіруі мүмкін. Айыптау мен оны тергеу туралы шешім Мәжіліс депутаттарының инициативасымен депутаттардың жалпы санының кемінде 1/3 көпшілігімен қабылданады.

Тағылған айыпты тексеруді Сенат ұйымдастырады және оның нәтижелері Сенат депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен Парламент Палаталары бірлескен отырысының қарауына беріледі. Бұл мәселе бойынша түпкілікті шешім айып тағудың негізділігі туралы Жоғарғы Сот қорытындысы және белгіленген конституциялық рәсімдердің сақталғаны туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы болған жағдайда әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде $\frac{3}{4}$ көпшілік даусымен Парламент Палаталарының бірлескен отырысында қабылданады.

Айып тағылған кезден бастап 2 ай ішінде түпкілікті шешім қабылдамау ҚР Президентіне қарсы тағылған айыптың күші жойылған деп тануға әкеп соғады. Республиканың Президентіне мемлекетке опасыздық жасады деп тағылған айыптың қабылданбауы оның қай кезеңінде де осы мәселенің қаралуына себепші болған Мәжіліс депутаттарының өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға әкеп соғады.

Қазақстан Республикасының Президенті қызметінен мерзімінен бұрын босатылған немесе кетірілген, сондай-ақ ол қайтыс болған жағдайда Республика Президентінің өкілеттігі қалған мерзімге Парламент Сенатының Төрағасына ауысады; Сенат Төрағасының өзіне Президент өкілеттігін қабылдауы мүмкін болмаған жағдайда ол Парламент Мәжілісінің Төрағасына ауысады; Мәжіліс Төрағасының өзіне Президент өкілеттігін қабылдауы мүмкін болмаған жағдайда ол Республиканың Премьер-Министріне ауысады. Өзіне Республика Президентінің өкілеттігін қабылдаған адам тиісінше Сенат Төрағасының, Мәжіліс Төрағасының немесе Премьер-Министрдің өкілеттігін доғарады.

Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігін қабылдаған адамның Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтыруларға бастамашы болуға құқығы жоқ.

4.5.2 Қазақстан Республикасының Парламенті

1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясының 49-бабына сәйкес, Парламент - Қазақстан Республикасының заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы. Парламенттің өкілеттігі оның бірінші сессиясы ашылған сәттен

басталып, жаңадан сайланған Парламенттің бірінші сессиясы жұмысқа кіріскен кезден аяқталады. Парламенттің өкілеттігі Конституцияда көзделген реттер мен тәртіп бойынша мерзімінен бұрын тоқтатылуы мүмкін. Парламенттің ұйымдастырылуы мен қызметі, оның депутаттарының құқықтық жағдайы конституциялық заңмен белгіленеді.

Парламент институтын конституциялық нормалар реттейді. Конституцияның IV бөлімі Парламентке арналған, одан басқа «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» 1995 жылғы 16 қазандағы № 2529 Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы реттейді.

Парламенттың ұйымдары мен қызмет тәртібін толық қамтитын, ол Парламент Регламенттері: Жалпы регламент, Палат (Сенат пен Мажиліс) регламенты, сонымен қатар 1997 ж. 7 мамырдағы «ҚР Парламенттың О комитеттері мен комиссиялары туралы заңы.

Парламент тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: Сенаттан және Мәжілістен тұрады. Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі - алты жыл, Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі - бес жыл.

Сенат конституциялық заңда белгіленген тәртіппен әр облыстан, республикалық маңызы бар қаладан және Қазақстан Республикасының астанасынан екі адамнан өкілдік ететін депутаттардан құралады. Сенатта қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, Сенаттың он бес депутатын Республика Президенті тағайындайды.

Мәжіліс конституциялық заңда белгіленген тәртіппен сайланатын жүз жеті депутаттан тұрады. Мәжілістің тоқсан сегіз депутатын сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы жүзеге асырылады. Мәжілістің тоғыз депутатын Қазақстан халқы Ассамблеясы сайлайды. Конституцияда Парламент депутаты екі палатың депутаты бір мезгілде бола алмайтындығы ерекше көрсетілген.

Парламенттің құзыреттері бірнеше топтарға бөлінеді:

Палаталардың ортақ отырысында жүзеге асырылатын құзыретті;

Парламенттың жалпы құзыреті, Палаталардың бөлек отырыстарында кезекпен алдымен Мәжілісте, содан кейін Сената қаралатын мәселелер;

Сенаттың қарауындағана болатын мәселелер;

Мәжілістің қарауындағана болатын мәселелер;

әр Палата дербес шешетін мәселелер, өзге Палатаның қатысуынсыз.

Парламенттың ұйымдастырушылық құқықтық құзыретін жүзеге асыруы:

Парламент Сессиялары. Парламент сессиясы оның Палаталарының бірлескен және бөлек отырыстары түрінде өткізіледі. Парламенттің бірінші сессиясын Қазақстан Республикасының Президенті сайлау қорытындылары жарияланған күннен бастап отыз күннен кешіктірмей шақырады. Парламенттің

кезекті сессиялары жылына бір рет қыркүйектің бірінші жұмыс күнінен маусымның соңғы жұмыс күніне дейін өткізіледі.

Парламент сессиясын, әдетте, Республика Президенті ашады және сессия Сенат пен Мәжілістің бірлескен отырыстарында жабылады. Парламент сессиялары аралығындағы кезеңде Республика Президенті өз бастамасымен, палаталар төрағаларының немесе Парламент депутаттары жалпы санының кемінде үштен бірінің ұсынысымен Парламенттің кезектен тыс сессиясын шақыра алады. Онда сессияны шақыруға негіз болған мәселелер ғана қаралады. Палаталардың бірлескен және бөлек отырыстары оларға әр Палата депутаттарының жалпы санының кемінде үштен екісі қатысқан жағдайда өткізіледі. Палаталардың бірлескен және бөлек отырыстары ашық отырыстар болып табылады. Регламенттерде көзделген реттерде жабық отырыстар өткізілуі мүмкін. Республика Президентінің, Премьер-Министр мен Үкімет мүшелерінің, Ұлттық Банк Төрағасының, Бас Прокурордың, Ұлттық қауіпсіздік комитеті Төрағасының кез келген отырыстарға қатысуға және сөз сөйлеуге құқығы бар.

Парламент тыңдаулар. Парламент Палаталары өз құзыретінің шеңберінде тыңдаулар өткізеді. Палаталардың Бюросының шешімімен өткізіледі. Олар ашық және жабық болады. Парламент тыңдаулары Палаталардың бөлек немесе ортақ отырыстарында өткізілмейді.

Парламенттың жұмыс органдары. Сенат пен Мәжілістің тұрақты комитеті мен Палаталардың ортақ комиссиялары жұмыс органдары болып танылады. Палаталардың тұрақты комитеттері заң жобасының жұмысын, алдын ала қаралауды және сұрақтарды дайындауды жүзеге асырады. Тұрақты комитеттер құрылғаннан олардың құрамының санын анықтайды, тұрақты комитеттер мүшесі сайлайды, әр Палатадан жеті адамнан аспау керек (халықаралық қатынастан, заңтанудан, экономикалық реформадан).

Палаталардың ортақ жұмысы үшін Сенат пен Мәжіліс ортақ комиссия құрады, мүшелік саны Палаталардың келісімі бойынша анықталады. Комиссия мүшелерін сайлау Палаталардың әрқайсысымен жүзеге асырылады.

Парламенттың координациялық органдары. Координациялық органдары болып Сенат және Мәжіліс Бюролары танылады.

Мәжіліс Бюросы Парламент Мәжілісінің үйлестіруші органы болып табылады және Мәжіліс Төрағасы жанынан құрылады.

Бюро құрамына Парламент Мәжілісі мен Сенаттың Төрағасының орынбасарлары, Мәжілістің тұрақты комитеттерінің төрағалары, Мәжілісте өкілдік ететін саяси партиялар фракцияларының жетекшілері кіреді. Құзыретіне:

Палаталардың комитеттері мен комиссияларының координациялық жұмысын жүзеге асырады;

Парламент пен оның Палаталарының қарауына заң жобасы мен өзге де шешімдерді дайындайды;

Комитеттердің ортақ мәселелеріне қатысты қызметіне ұйымдастыруда көмек көрсетеді;

Палатаның өзге де ұйымдастырушылық қызметіне қатысты жұмысы атқарады.

Бюро Палатларының отырыстары Палат төрағасымен шақырылады, 2/3 мүшесі болған жағдайда өткізілген болып саналады.

ҚР Парламентінің Палаталарының төрағалары. Төрағалар Парламент Палаталарын басқарады. Палаталарды мемлекеттік тілді еркін меңгерген өз депутаттарының арасынан Палаталар депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен жасырын дауыс беру арқылы Сенат пен Мәжіліс сайлаған төрағалар басқарады.

Сенат Төрағасының қызметіне кандидатураны Қазақстан Республикасының Президенті ұсынады. Мәжіліс Төрағасының қызметіне кандидатураларды Палатаның депутаттары ұсынады.

Палаталардың төрағалары, егер бұл үшін Палаталардың депутаттары жалпы санының көпшілігі дауыс берсе, қызметтен кері шақырылып алынуы мүмкін, сондай-ақ олар өз еркімен орнынан түсуге хақылы.

Парламент Палаталарының төрағалары:

- 1) Палаталардың отырыстарын шақырып, оларға төрағалық етеді;
- 2) Палаталардың қарауына енгізілетін мәселелерді әзірлеуге жалпы басшылық жасайды;
- 3) Палаталар төрағаларының орынбасарлары қызметіне сайлау үшін Палаталарға кандидатуралар ұсынады;
- 4) Палаталар қызметінде регламенттің сақталуын қамтамасыз етеді;
- 5) Палаталардың үйлестіру органдарының қызметіне басшылық жасайды;
- 6) Палаталар шығаратын актілерге қол қояды;
- 7) палаталарға Конституциялық Кеңестің, Орталық сайлау комиссиясының, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің мүшесі қызметіне тағайындау үшін кандидатуралар ұсынады;
- 8) өздеріне Парламент регламенті жүктейтін басқа да міндеттерді атқарады.

Мәжіліс Төрағасы:

- 1) Парламент сессияларын ашады;
- 2) Палаталардың кезекті бірлескен отырыстарын шақырады, Палаталардың кезекті және кезектен тыс бірлескен отырыстарына төрағалық етеді. Палаталардың төрағалары өз құзыретіндегі мәселелер бойынша өкімдер шығарады.

Парламент Мәжілісінің Төрағасы Палаталардың кезекті бірлескен жалпы отырыстарын шақырады, Парламент Палаталарының кезекті және кезектен тыс бірлескен жалпы отырыстарына төрағалық етеді.

Сенат пен Мәжіліс төрағаларының бір-бір орынбасарлары болады, Палата төрағасының ұсынысы бойынша көпшілік дауыс жинаған депутат сайланады. Палата төрағасының орынбасарлары төрағаның құзырет беруімен арнайы функцияларын атқарады, сонымен қатар, төраға болмаған немесе қызметін жүзеге асыруға мүмкіндігі болмаған жағдайда төрағаның құзыреті беріледі. Төраға орынбасарын лауазымынан босата алады, егер оған Палата депутаттарының көпшілігі дауыс берсе.

4.5.3 Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі

Конституциялық бақылау (конституциялық қадағалау) – бұл актілер мен бұқара биліктің (мемлекеттік органдардың), сонымен қатар бұқаралық қызмет атқарушы (азаматтардың санаттары мен топтардың басқа да мүдделерін білдіруге құрылған) қоғамдық бірлестіктер әрекетінің Конституцияға сәйкестігін тексерудің кез-келген нысаны.

Конституциялық бақылау идеясы 17 ғасырда Ұлыбританияда пайда болған және Құпия Кеңестің егер отарларға немесе жалпы құқыққа арналып шығарылған заңдары легислатур заңдары (заңнамалар жинағы) ағылшын Парламентінің заңдарына қайшы келсе, легислатур заңдарын (заңнамалар жинағы) жарамсыз деп танитын қызметімен байланысты болған деп есептеледі.

Алайда, конституциялық бақылау қазіргі түсінік бойынша ең алғаш АҚШ-та 1803 жылы Мэдисонға қарсы Мэрбэри ісінде пайда болды. Маршаллдың басшылығымен Жоғарғы Сот федеративті Конституция – елдің жоғары заңы және Конституцияға қайшы келуші кез-келген заң сотпен жарамсыз деп танылуы мүмкін деп жарялады. Бұл мысал кейінірек латынамерикасы елдерінде (1891 жылы Бразилияда, 1917 жылы Уругвайда және т.б.) жалғасын тапқан болатын. Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейін оған кейбір еуропалық елдер - Норвегия, Греция, Швейцария қосылды.

Еуропада Бірінші Дүниежүзілік соғыстан кейін қазіргі уақытта бұрынғы КСРО территориясы мен басқа да континенттерге тараған конституциялық қадағалаудың өзіндік үлгісі жасап шығарылды. Оны барлық посткеңестік елдер қабылдады. еуропалық үлгі идеясының авторы - 1920 жылғы австриялық Федеральдық заңды дайындауға қатысушы, кейін Конституциялық соттың мүшесі, австриялық заңгер Ганс Кельзен.

Конституциялық қадағалаудың негізгі міндеттері:

Атқарушы және заңнамалық биліктер арасындағы және басқа да әртүрлі билік тармақтары арасындағы қақтығыстарды (конфликтарды) болдырмау. Қазіргі жағдайда бұл міндетті шешпейінше биліктің бөлінуі қағидасының әрекетін тиімді жүзеге асыру мүмкін емес. Мұндай қақтығыстар

құқықшығармашылық қызметте және мемлекеттік басқару аппаратының билік құзіреттілігін жүзеге асыру кезінде туындайды және билік органдары мен басқару тарапынан өте жоғары деңгейде потенциалды қауіпті билікіті кері пайдалану мен бұзу тұлғалардың бостандығы саласында маңызды болып саналады.

Азаматтардың құқықтары мен бостандығын, азаматтардың теңдігін қамтамасыз етілуіне кепілдік берумен қамтамасыз ету.

Актілердің барлық нормаларының Конституцияға сәйкестігін, заңдардың тиісінше қолдануын қамтамасыз ету.

Конституция нормаларын түсіндіру.

Олар әртүрлі негіздер бойынша жіктелуі мүмкін.

Конституциялық бекітуге байланысты Конституциялық қадағалауды органдары:

а) арнайы немесе өз қызметтері бойынша немесе өздерінің кейбір қызметтерін жүзеге асыру кезінде конституциялық бақылауды атқаратын - мемлекет басшысы, үкімет, Парламент, соттар, әкімшілік соттар

б) сот немесе квазисоттық конституциялық бақылаудың мамандандырылған органдары

Президентпен, Парламентпен, Үкіметпен және басқа да органдармен жүзеге асырылатын конституциялық бақылау кейде саяси органдар деп аталады немесе аталған органдар саяси қызмет атқарады. Олар белгілі бір уақыт аралығына сайланады, сайлау олардың құрамын толықтай өзгерту мүмкін және саяси курстың ауысуына әкелуі мүмкін. Сондықтан олармен жүзеге асырылатын конституциялық бақылау ағымдағы саяси міндеттермен теңестіріледі және тұрақсыз деп есептеледі.

Соттық талаптар негізінде айқындалған Конституцияның соттық қорғауының екі негізгі жүйесі болып табылатын конституциялық қадағалаудың сот және квазисоттық органдары тұрақтылыққа ие. Біріншіден, бұл қорғау жалпы соттар жүйесі арқылы оларың бір немесе бірнеше қызметтерімен байланысты жүзеге асырылуы мүмкін. Екіншіден, ол ерекше органға - жалпы соттар жүйесіне кірмейтін Конституциялық Кеңеске тапсырылуы мүмкін.

Конституциялық Кеңес қызметі мен ұйымдастырылу қағидалары:

Конституциялық Кеңестің тәуелсіздігі мен дербестігі. Конституциялық Кеңес өз уәкілеттілігін жүзеге асыру кезінде дербес және мемлекеттік органдардан, ұйымдардан, лауазымды адамдар мен азаматтардан тәуелсіз, тек Конституцияға бағынады.

Конституциялық Кеңес құзіреттілігі қағидасы. Ол өз өкілеттілігін Конституция мен 1995 жылғы 29 желтоқсандағы Президент Жарлығын басшылыққа ала отырып жүзеге асырады, соттардың немесе басқа мемлекеттік органдардың құзыретіне жататын барлық жағдайларда өзге мәселелерді анықтау мен зерттеуге бармай-ақ өз өкілеттігін жүзеге асырады. Осыған байланысты

мәні бойынша өз құзыретіне кірмейтін өтініштер келіп түскен жағдайда Конституциялық Кеңес конституциялық өндіріске қабылдаудан бас тартады.

Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелерінің тәуелсіздігі. Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелері өз міндеттерін атқару кезінде тәуелсіз және Конституция мен 1995 жылғы 29 желтоқсандағы Президент Жарлығына бағынады. Басқа актілердің оларға міндетті күші жоқ. Олардың қызметіне кез-келген араласу, сонымен қатар күш көрсету немесе басқа да кез-келген нысандағы әсер ету рұқсат етілмейді және заң бойынша жауапкершілікке тартылады.

Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелері қызметі конституциялық өндіріс мәселелері бойынша есеп берілмейді. Олардан ешкім өз уәкілеттілігін жүзеге асыру мәселелері бойынша есеп талап етуге құқығы жоқ.

Қорытынды шешім шығарылғанға дейін Конституциялық Кеңестің қарауына арқау болып отырған мәселелер бойынша ешкімнің де пікір немесе кеңес сұрауға, ал Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелерінің, Конституциялық Кеңестің отырысынан басқа кезде, пікір айтуға немесе кеңес беруге хақы жоқ.

Конституциялық Кеңестің мүшелері өкілеттік мерзімі ішінде ауыстырылмайды. Олардың өкілеттігін, Конституциялық заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, тоқтатуға немесе тоқтата тұруға болмайды.

Егер Конституциялық Кеңестің қарауындағы мәселеге тікелей жеке немесе жанама мүдделілігіне байланысты өзінің әділдігіне күмән тууы мүмкін болса, Конституциялық Кеңестің Төрағасы немесе мүшесі бұл мәселені қараудан бас тартуға міндетті, мұны Конституциялық Кеңес қанағаттандыруға тиіс.

Конституциялық Кеңес мүшесінің сотта немесе өзге құқық қолдану органдарында, заңды өкілдіктен басқа, қорғауды немесе өкілдікті жүзеге асыруға, құқықтарды жүзеге асыру мен міндеттерден босату ісінде қандай адамдарға болса да қамқоршылық жасауға хақы жоқ.

Конституциялық Кеңес мүшелеріне ешкімнің тиіспеуі. Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелерін өз өкілеттігі мерзімі ішінде тұтқынға алуға, күштеп әкелуге, оған сот тәртібімен белгіленетін әкімшілік жазалау шараларын қолдануға, қылмыс үстінде ұсталған немесе ауыр қылмыс жасалған реттерді қоспағанда, Парламенттің келісімінсіз қылмыстық жауапқа тартуға болмайды.

Конституциялық Кеңестің Төрағасына немесе мүшесіне қатысты қылмыстық істі анықтау мен тергеуді жүзеге асыратын республикалық мемлекеттік органның басшысы ғана қозғай алады. Істі тергеу барысында заңдылықтың сақталуын қадағалауды Республиканың Бас Прокуроры жүзеге асырады, ол Парламентке Конституциялық Кеңестің Төрағасын немесе мүшесін қылмыстық жауапқа тартуға келісім беру туралы ұсыныс енгізеді.

Конституциялық Кеңестің Төрағасына немесе мүшесіне қатысты қылмыстық істі Республика Жоғарғы Соты қарайды.

Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелері тәртіптік жауапкершілікке тартылмайды.

Конституциялық Кеңестің мүшесін, егер осы Конституциялық заңға сәйкес оның өкілеттігі тоқтатыла тұрмаған болса, Конституциялық Кеңестің отырысына қатысудан шеттетуге ешкімнің хақы жоқ.

Конституциялық Кеңес Төрағасы мен мүшелері құқықтарының теңдігі. Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшелері Конституциялық Кеңес жүргізіп жатқан мәселелерді қарауда және олар бойынша шешімдер қабылдауда, Егер шешім қабылдау кезінде Конституциялық Кеңес мүшелерінің дауыстары тепе-тең бөлінген болса, Конституциялық Кеңес Төрағасының даусы шешуші дауыс болып табылатын жағдайды қоспағанда, тең құқықтарға ие болады.

Конституциялық Кеңестің құрамы, сайлау тәртібі және уәкілеттілік мерзімдері.

Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі 7 мүшеден тұрады, олардың өкілеттігі 6 жылға созылады. Республиканың экс-Президенттері құқығы бойынша ғұмыр бойы Конституциялық Кеңестің мүшелері болып табылады.

Конституциялық Кеңестің құрылу тәртібі. Конституциялық Кеңестің Төрағасын Республиканың Президенті тағайындайды және дауыс тең бөлінген жағдайда оның даусы шешуші болып табылады.

Конституциялық Кеңестің 2-мүшесін Сенат, 2-мүшесін Мәжіліс, 2 мүшесін - Республика Президенті тағайындайды. Конституциялық Кеңес мүшелерінің жартысы әрбір 3 жыл сайын жаңартылып отырады.

Конституциялық Кеңестің құрамына 30 жасқа толған, Республика аумағында тұратын, жоғары заң білімі, заң мамандығы бойынша кемінде бес жыл жұмыс стажы бар Республика азаматы тағайындала алады. Конституциялық Кеңестің Төрағасы мен мүшесінің қызметі депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқарумен, кәсіпкерлікпен айналысумен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кірумен сыйыспайды..

Бақылау сұрақтары:

1. *Конституциялық құқық-ұлттық құқықтың жетекші саласы ретінде мәнін ашыңыз*
2. *Конституциялық құқықтың құқықтық нормаларының ерекшеліктерін атаңыз*

3. Конституция және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысының негіздері
4. Қазақстан Республикасында азаматтардың құқықтық жағдайы
5. Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесінің жалпы сипаттамасы
6. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының жүйесі
7. Қазақстан Республикасының Президентінің құқықтық жағдайы
8. Қазақстан Республикасының Парламентінің құқықтық жағдайы
9. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің құқықтық жағдайы

5-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ

- 5.1 Азаматтық құқық қазақстан құқығының саласы ретінде: пәні және әдістері**
- 5.2 Азаматтық құқықтың қағидалары**
- 5.3 Азаматтық құқықтың қайнар көздері**
- 5.4 Азаматтық заңның уақыттағы, кеңістіктегі және адамдар арасында қолданылуы**
- 5.5 Азаматтық құқықтық қатынастар. Азаматтық құқықтың субъектілері**
  - 5.5.1 Заңды тұлғалар және олардың ұйымдастырушылық-құқықтық формалары**
  - 5.5.2 Азаматтық құқықтың объектілері**
- 5.6 Азаматтық құқықтағы мәміле**
- 5.7 Меншік құқығы: алынуы мен тоқтатылуы**
- 5.8 Азаматтық құқықтағы міндеттемелер: түсінігі және түрлері, әрекет ету мерзімі**
- 5.9 Шарт: түсінігі, түрлері, жасасу тәртібі және қолданылуы**
- 5.10 Азаматтық құқықтық жауапкершілік**

5.1 Азаматтық құқық қазақстан құқығының саласы ретінде: пәні және әдістері

Азаматтық құқық – қоғам өмірінде айрықша орын алатын қазақстандық құқықтың бір саласы. Тұрмысымыздағы кез келген ең қарапайым деген жағдайларды еске салсақ, бұлардың қатарында азаматтық-құқықтық тәртіптің орын алатынын байқау тіптен қиын емес. Сізді академияға апаратын автобусқа кіріп, сіз жолақысын төлейсіз, сол арқылы тасымалдау шарты бойынша қатынасқа түсесіз. Академияға келіп гардеробқа пальтоңызды өткізесіз, сол арқылы мүлікті сақтау шартын жасайсыз. Үзіліс кезінде студенттік асханаға барып түскі ас ішесіз, бұл жерде де азаматтық-құқықтық қатынасқа түсесіз – алып-сату шартымен байланысты қатынастар. Сізге киіміңізді химиялық тазалауға беру керек, ол үшін мердігерлік шартын жасасуыңыз тиіс. Сіз оқырман билеті арқылы кітапханадан кітап алдыңыз, ал бұл саяп келгенде несие шарты қатынастарына әкелді.

Әрине бүгінгі күндері барлығы да бірқалыпты еш кемшілік те байқала қоймайды, десек те адамдар өздері түсетін қатынастардың заңи табиғатын түсіне бермейді. Ал егер оқиғаның бірізділігі бұзылатын болса, бұл жайттардың құқықтық мінезі өзінен бірден хабар береді: бұндай қатынастардың қатысушылары жағдайды жақсы бағамдай отырып, өз құқықтарын қорғау мақсатында бір-бірлеріне наразылық білдіріп, міндеттердің орындалуын талап етеді, күзіретті мемлекеттік органдардан көмек сұрайды. Келтірілген мысалдан

байқағандарыңыздай, азаматтық құқық қоғамдық қатынастарда кең ауқымды қызмет атқарады. Оның қызметі азаматтарға да, мекемелерге де, кей жағдайларда мемлекетке де таралады.

Барлық құқық саласы екі жағдаймен сипатталады: біріншіден, білгілі бір реттеуші пәнімен, яғни өзі арқылы реттеліп, бікітіліп және қорғалатын қоғамдық қатынастармен, екіншіден, белгілі бір реттеуші әдісімен, яғни құқықтық қатынастарға қатысушы ретінде адамдардың жөнді тәртібін қамтамасыз ету үшін аталған жиынтықталған заңи нормалар негізінде мемлекет осы ерекше ерекше тәсілдерді қолданады.

Азаматтық құқықтың пәні ретінде ең алдымен мүліктік қатынастар танылады. Мүліктік қатынастардың өзге қоғамдық қатынастардан ерекшелігі сол, олар белгілі бір экономикалық құндылықтарға иелік етеді. Ал сол экономикалық құндылықтарға иелік ету үшін, олар табиғаттың өзінен берілсе де, өндіріс қажеттіліктерімен, мысалға, жер немесе материалдық өндіріс процесі кезінде пайда болмаса да, адам еңбегінің азықтарымен, мысалға, рухани шығармашылық нәтижелерімен (ғылым, әдебиет, өнер туындылары) байланыста болуы керек. Мүліктік қатынастардың басым көпшілігі өндіріс қажеттіліктері ретінде көрініс табатын адамдардың өндіріс қызметі процесінің немесе тұтыну пәнімен орнығатындығы да сондықтан. Осыған сәйкес мүліктік қатынастарды - өндіріс қажеттіліктерімен, тұтыну пәнімен немесе өзге де адам еңбегінің жемісімен байланыста болатын, белгілі бір экономикалық құндылықтарға иелік ететін қоғамдық қатынас ретінде анықтауға болады.

Мүліктік қатынастар түрлі формада көрініс табады, ал ол өз кезегінде оның тек азаматтық құқықпен ғана емес, өзге де құқық салаларымен реттеліп, қорғалатындығын білдіреді. Азаматтық құқық нормалары мүліктік қатынастарды белгілі бір формада ғана реттеп отырады. Ал бұл қарастырылған форма азаматтық құқықтың пәнін орнықтыратындай етіп анықталуы тиіс.

Мүліктік қатынастарды қорғау саласындағы азаматтық құқықтың басқа құқық салаларынан шектеулілігі құнды белгісі арқылы танылады. Егер біреу ұрлыққа оқталса ол азаматтық емес, қылмыстық жауапкершілікке тартылады, себебі қоғамдық қатынастарға қол сұғу арқылы ол меншік иесіне ешқандай мүліктік залал келтірмейді және белгіленген құны бар мүлкіне тиіспейді. Егер де қылмыстық әрекет мүлікке зиян келтіретін болса, қылмыскер бір мезетте қылмыстық та, азаматтық та жауапкершілікке тартылады. Осы ретте қылмыстық жаза қылмыскердің тұлғасына қарсы бағытталады, ал келтірілген зардаптың заттай немесе ақшалай өтеуі азаматтық құқықтық норма негізінде тағайындалады. Олай болса тек реттелуі емес, мүліктік қатынастардың қорғалуы да, ол қатынастар құнды формада болатындықтан азаматтық-құқықтық нормалармен жүзеге асады.

Мүліктіктен басқа, азаматтық құқықтың реттеу пәні болып жеке мүліктік емес қатынастар да танылады.

Бұндай бағыттағы қатынастар ешқандай экономикалық құндылыққа ие емес, себебі біздің жағдайда ар-намыс, абырой, есім, авторлық секілді жеке қатынастарды туындататын жайларды ақшаға сатып ала алмайсыз. Олар азаматтың тұлғасынан ажырамайды және бөлінбейді, тек соған тәнін және жеке тұлғалық қасиеттерін білдіреді. Экономикалық құндылықтарға иелік етпесе де, жеке мүліктік емес қатынастар өз қатысушылары үшін өзге, барынша маңызды мағына үстейді, маңыздылығы сол қоғаммен бағаланатын жеке тұлғаның шынайы артықшылығы мен кемшіліктері көрінеді. Мысалға автор өз шығармасындағы бұрмалаушылықты жоюды талап етсе, ол ешқандай мүліктік мақсаттарды көздемейді, тек оның қабілетін өзі жасаған еңбегі арқылы қоғамның бағалауына мүмкіндік беруді талап етеді. Аты, ар-намысы, абыройы және өзге де жеке қасиеттердің заңи қорғалуы да осындай мағынағы ие. Аталған жағдайларды есепке ала отырып, жеке мүліктік емес қатынастардың анықтамасын азаматтың жеке тұлғасы көрініс тауып және оның қоғам тарапынан бағалануы арқылы көрініс табатын қоғамдық қатынастар деп анықтауға болады.

Жеке мүліктік емес қатынастар қызмет етуші азаматтық заңнамамен кең көлемде реттелмеуде. Өзіндік мінезі бар жеке игіліктер де кездесіп жатады және сол себептен де оның иесі құқық нормаларымен реттелетін қандай да бір қоғамдық қатынастарда тұратындығына қарамастан құқықтық қорғауды қажет етеді. Осындай игіліктердің қатарына ар-намыс пен қадір-қасиетті жатқызуымызға болады. Сонымен қатар мүліктік қатынастардың қатысушыларымен тығыз байланыста болатын жеке қатынастар да кездеседі және біртұтас кешенде осы қатынастармен тұрақтанады. Мысалға ғылым, әдебиет және өнер туындыларын жасауға байланысты автор шығармашылығының бірыңғай актісі өзара тығыз байланысты жеке және мүліктік қатынастардың бір уақытта туындауына әкеледі. Аталған екі қатынастың бір-бірінен айырмашылығы азаматтық құқықтың реттеу пәнін анықтаған кезде назарға алынуы тиіс. Қолданыстағы азаматтық заң кез келген жеке мүліктік емес қатынастарды қамтымайды, тек өзі арқылы реттелетін мүліктік қатынастармен байланысы барларын ғана қамтиды.

Осылайша, азаматтық құқықтың өзге құқық салаларымен шекарасы былайша анықталады: мүліктік қатынастар үшін – бағалау құнының формасы бойынша, ал мүліктік емес қатынастар үшін – бағаланатын мүліктік қатынастардың байланысы бойынша. Алайда жеке мүліктік емес қатынастардың екі түрі бар: мүліктікпен байланысты (мысалға, авторлық қатынастар) және олармен бацланысты емес (мысалға, азаматтың ар-намыс мен қадір-қасиеті). Алғашқысы азаматтық құқықтың жалпы ережелері бойынша реттеледі, екіншісі – азаматтық-құқықтық аясынан алынып тасталған заңнамалық актілер арқылы реттеледі немесе жеке мүліктік емес құқықтар мүлде осылайша реттелуге жатпайды. Құқық саласын сипаттау үшін тек пәнін

анықтау аздық етеді және де азаматтық-құқықтық реттеу әдісін анықтау керек. Реттеу әдісі ретінде мемлекет қатысушыларға қажет тәртіп ережелеріне қол жеткізетін әдістер мен тәсілдер жүйесі жатқызылады. Тиым салу мен міндеттеу әдістеріне қарағанда, азаматтық-құқықтық реттеу әдісінің жалпы сипаттамасы жалпыға бірдей қолжетімділігімен ерекшеленеді, яғни мемлекет заңмен тиым салған немесе өзге біреулердің заңды мүддесіне қол сұғатын әрекеттерден басқа, өздері қалаған, мүдделеріне сәйкес келетін кез келген әрекеттерді жүзеге асыра алады.

Азаматтық құқық бірегей құқық саласы ретінде мүліктік қатынастарды бағалау құны шеңберінде реттеуші нормалардың жиынтығы. Азаматтық құқық сонымен бірге мүліктікпен байланысты жеке мүліктік емес қатынастарды да және де заңнамалық актілермен қарастырылған немесе осы қатынастардан туындайтындардан басқа өзге де жеке мүліктік емес қатынастарды реттейді.

5.2. Азаматтық құқықтың қағидалары.

Қайсыбір заңның немесе заң институтының қағидасы оның жүйесінің іргетасын құрайтын негізгі ережелер мен бастаулардан тұрады.

Бірінші кезекте біз оларды жалпылама заң ережелерінен бөліп қарастыруға тырысамыз.

Біздің білуімізше төмендегідей азаматтық заңның қағидаларын қарастыруға болады:

- а) азаматтық-құқықтық қатынас субъектілерінің теңдігі;
- б) меншік ешкімнің тиіспеуі;
- в) азаматтық-құқықтық шарт еркіндігі;
- г) азаматтық-құқықтық қатынастардың негізгі субъектісі ретінде кәсіпкерлер мен тұтынушыларды қорғау;
- д) жеке істер мен жеке өмірге мемлекет пен үшінші жақтың араласпауы;
- е) азаматтық құқықтардың қорғаныштылығы;

Аталған қағидаларға барлық азаматтық-құқықтық нормативті актілер сәйкес келуі тиіс, ең алдымен – ҚР-ның Азаматтық кодексі. Аталғандардың басым көпшілігі «Азаматтық заңдардың негізгі бастаулары» деп аталатын АҚ-тің 2 – бабында көрініс тапқан. Бұл қағидаларың барлығы өзара тығыз байланысты, бірін-бірі толықтырып тұрады және бір ортақ жүйені құрайды.

Аталған қағидалардың әрқайсысына сипаттама беріп өтейік.

Азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектілерінің теңдігі: Бұл теңдік мынадай жалпыметодологиялық алғышарттармен күрделендірілген: азаматтық құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде иемденуде де, жүзеге асыруда да, азаматтық құқықтардың қорғалуында да заңмен тең деп мойындалған және олардың бұзылғаны үшін міндеттеме мен жауапкершілікте бір-біріне бағынбайтын субъектілер танылады.

Меншікке ешкімнің тиіспеуі: Аталмыш қағиданың маңыздылығы меншік елдің барлық экономикалық жүйесінің іргетасы екендігімен байланыстырылады. Бұл қағида мемлекеттің мемлекеттік емес меншікке араласуына мүмкіндік беретін бұрын қабылданған қарарлардан бас тартуын атап өтеді. Сондықтан да ешкімнің тиіспеу қағидасы Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс тапты. (6-бап, 26-бет)

Азаматтық заңдардың маңызды қағидаларының бірі **азаматтық шарт еркіндігі.**(АК 380-бап). Бұл кез келген тұлға өз қалауы бойынша және еш мәжбүр етусіз құқылы:

- а) осы немесе өзге де шарт жасасуға түсуге;
- б) өзі шарт жасасқысы келетін әріптесті таңдауға;
- в) шарт талаптарын айқындауға;

Осы ретте атап өтерлік жайт, әріптес те осындай құқықтарға иелік етеді. Сондықтан жалған азаматтық-құқықтық шарт ретінде тек ерікті және өзара келісілген келісімдер ғана танылады.

Азаматтық заңның келесі қағидасы **жеке істер мен жеке өмірге әлдекімнің араласуына жол бермеу.** Бұл қағида азаматтық құқықтық қатынастарда жеке мүліктік сипат деңгейінде таралады. Әлдекімдердің жеке істерге араласуына жол бермеу және де біреудің жеке өміріне, жеке құжаттары мен қатынастарына қол сұқпауды білдіреді.

Азаматтық заң қағидалары қатарына жеткілікті негіздер арқылы **кәсіпкерлер мен тұтынушылардың құқықтарын қорғауды** да жатқызуға болады. Бір қарағанда аталған азаматтық құқықтық қатынастар субъектілері арасында мүдделер қақтығысы бар сияқты көрінеді және сондықтан да біреуінің қорғалуы екіншісімен сәйкес келе бермейді. Керісінше кейбір (тұтынушыларды) өзге бір (кәсіпкерлерден) қорғау қажет.

Бірақ бұл – үстіртін жасалған пайымдау. Еш талас тудырмайтын айырмашылықтарда кәсіпкерлердің де, тұтынушылардың да жалған мүдделерінің қорғалуы түптеп келгенде бір мақсатқа – тұтынушылардың мүдделері мен қажеттіліктерін толықтай қанағаттаныратын, өзгеше жүзеге аса алмайтын кәсіпкерліктің дамуына жол ашады. Ал бұл – өркениетті экономиканың басты міндетін құрайтын тұтынушы мүдделерінің толықтай қанағаттандырылуы. Бірақ, әрине, кәсіпкер, бір қырынан тұтынушы мүддесін тікелей қорғайтын нақты қажеттіліктер көбіне-көп әртүрлі болып келеді.

Әрине ең соңында азаматтық заң қағидалары ішінде атап өтетін азаматтық құқық бөлігі оның **қорғаныштылығы.** Құқық мемлекет тарапынан сенімді қорғалмаса әрекет етуге қабілетсіз декларативті ұйғарымдарға және іске аспайтын субъективті мүмкіндіктерге айналады. Азаматтық құқықтарды қорғаудың шара жүйесі ретіндегі жалпы сипаттамасы, құқықтарды бұзған және зардаптардың алдын алған жағдайда құқыққа ешкімнің тиіспеуіне, оның жүзеге асуына, қайта қалпына келтірілуіне бағытталған. АК 9-бапта қарастырылған. Ал

егер құқықты қорғайтын заңмен айқындалған шараларға келсек, онда олар жеткілікті және әрқилы.

5.3. Азаматтық құқықтың қайнар көздері.

Азаматтық құқықтың қайнар көзі ретінде нормативтік құқықтық актілер және өзге де азаматтық-құқықтық нормалар түсіндіріледі. Нормативтік құқықтық актілердің түрлері «Нормативтік құқықтық актілер туралы» заңның 3-бабында көрсетілген. Бірақ та аталған актілердің барлық баптары азаматтық құқық нормаларын қарастыра алмайды. Орталық мемлекеттік органдардың барлық нормативтік құқықтық қаулылары азаматтық құқық нормаларын қамти алмайды, ал тек осы реттегі мүмкіндік заңмен қарастырылғанда ғана өзінде көрініс табады. Бұл АҚ-тің 3-бабында тікелей бекітілген. Сонымен қатар азаматтық құқық нормалары «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Заң қызметінің сыртында ғана көрініс табатын дерекнамаларда кездеседі. Азаматтық құқықтың қайнар көздеріне ғұрыптар мен Қазақстан Республикасымен ратификацияланған халықаралық шарттар жатады. Азаматтық қатынастар ғұрыптармен реттеле алады, соның ішінде егер ҚР-ның азаматтық заңдарына қайшы келмесе іскерлік айналымдағы ғұрыптармен. (3-б., 4-т.)

Азаматтық құқық қайнар көздерінің түпкілікті түсінігі азаматтық заңнама болып табылады. Азаматтық заңнама – азаматтық құқықтың барлық қайнар көздерін қамтитын кең әрі ауқымды түсінік. Заң актілері азаматтық заңнаманың құрамдас бөлігі және тек мыналарды ғана қамтиды: а) АҚ; б) заңдар; в) Президенттің заңи күші бар Жарлықтары; г) азаматтық-құқықтық нормаларды қамтитын Парламенттің, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің қаулылары;

Заңи күші бойынша Азаматтық құқықтың қайнар көздері «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Заңның бабымен қарастырылған нормативтік құқықтық актілердің жалпы бағыныштылығына сәйкес анықталады.

Бұл иерархияда жоғары сатыда ҚР Конституциясы тұрады, одан кейін Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар, конституциялық заңдар мен ҚР Президентінің конституциялық заңи күші бар жарлықтары, кодекстер, заңдар және Президенттің заңи күші бар жарлықтары, Парламент және оның палаталарының нормативтік қаулылары, Президенттің нормативтік жарлықтары, Үкіметтің нормативтік қаулылары және т.б.

Кез келген төмен тұрған нормативтік құқықтық актілер жоғары тұрған нормативтік құқықтық актілерге қарсы келе алмайды.

5.4 Азаматтық заңның уақыттағы, кеңістіктегі және адамдар арасында қолданылуы.

Азаматтық заңнаманың қызметін анықтау, яғни ол оның қай уақыттан

бастап және қай уақытқа шейін қызмет ететіндігімен, қандай территория мен қандай адамдарға таралатындығы турасындағы бірқатар сұрақтарға жауап береді. Заңның кері қызметі азаматтық-құқықтық норма қызметінің бастапқы кезімен байланысты.

Азаматтық заңдардың уақытқа қарай қолданылуы. Азаматтық заңнаманың уақытына қарай қолданылуының жалпы ережесі – азаматтық заңнама актілерінің кері күші болмайды және іске асқаннан кейін ғана туындайтын қатынастарға қолданылады. Жүзеге асқаннан кейін туындайтын қатынастарға азаматтық заңнаманың уақытына қарай қолданылуының жекелеген жағдайы, нормативтік актінің тікелей кері күші болғанда ғана қолданылады. Аталмыш жекелеген жағдай өзі қатысатын қатынастарда субъектіге билік оның құқықтық мәртебесін және қатынастардағы орнын өзгерте алатын дербес билік етуші қызметін атқару тиісті болатын уақыт пен идеяға жатады. Бұл жекелеген жағдай құқықтық жүйеде құқық субъектісінің мемлекетпен байланыстарын нығайту бағытында сақталуы тиіс. (қылмыстық жазаны жеңілдету, салықтарды төмендету, оның құқықтарын кеңейту және т.б.)

Азаматтық заңдардың адамдар ортасында қолдауылуы Қазақстан Республикасы

азаматтары мен заңды тұлғалары үшін көзделген барлық құқықтар мен міндеттер, шетелдік физикалық және заңды тұлғаларға, егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе азаматтығы жоқ тұлғаларға да теңдей иелік ете алатындай ережелермен айқындалады.(3-б., 7-т АҚ).

Азаматтық заңдардың территориялық қызметі оның Қазақстанның мемлекеттік

барлық территориясында қолданылатын барлық принциптермен, белгіленген шекарамен және де мемлекеттік территорияға тиісті: аумақтық сулар, шетелдегі мемлекет елшілігінің аумағы, ҚР-ның туы астындағы теңіз кемелерімен анықталады.

5.5 Азаматтық құқықтық қатынастар. Азаматтық құқықтың субъектілері

Азаматтық құқықтық қатынас деп азаматтық құқықпен реттелетін мүліктік қатынастар және де қатысушылары субъективті азаматтық құқықтар мен міндеттер арқылы байланысқан мүліктік емес қатынастар жатады. Азаматтық құқықтық қатынастар - қатысушылары азаматтық құқықтар мен міндеттерге иелік ететін қоғамдық қатынастар. Азаматтық құқықтық қатынастар біржақты немесе өзара (екіжақты) болуы мүмкін. Біржақты құқықтық қатынастарда бір ғана субъект тек қана құқықтарға ие болады, ал тағы бірі міндеттерге. Бірақ ең жиі ұшырасатыны қатысушылары құқықтар мен міндеттерге ие болатын екіжақты құқықтық қатынастар. Бұл екі құқықтық қатынастардың айырмашылығы тәжірибелік тұрғыда айтарлықтай елеулі. Біржақты құқықтық

қатынастарды атқарудың кезектілігі жайында еш мәселе туындамайды, ал өзара құқықтық қатынастарда бұл елеулі орын алады: себебі екі тарап та кең өкілеттіктерге ие және заңда өзгеше көзделмесе немесе құқықтық қатынас мінездемесінен туындамаса олар міндеттері мен өкілеттіктерін бір уақытта жүзеге асыруға тиісті.

Азаматтық құқықтық қатынастардың ерекшеліктері: біріншіден, азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілері заңи тұрғыда тең құқылы, бір-бірінен тәуелсіз, сол арқылы да басқа құқық салаларынан ерекшеленеді; екіншіден, азаматтық құқықтық қатынастар заңмен қарастырылған және заңмен қарастырылмаған негіздерде туындайды; үшіншіден азаматтық құқықтық қатынастардың талаптары мен мазмұнын бекітуде тараптардың келісімі ескеріледі; төртіншіден, тағы бір ерекшелігі ретінің өзгешелігінде және бұзылған азаматтық құқықтардың қорғалуы тәсілінде жатыр.

Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілері мен объектілері: Азаматтық құқықтар мен міндеттер құқықтық қатынастардың субъектісі деп аталатын құқықтық қатынастардың қатысушыларына тиесілі. Азаматтық заңдармен реттелетін қатынастардың қатысушылары азаматтар, заңды тұлғалар, мемлекет және де әкімшілік-аумақтық бірліктер. Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектілері ретінде физикалық және заңи тұлғалар, әкімшілік-аумақтық бірліктер және мемлекет тұтастай қатысады. Бұлардың барлығы азаматтық құқық субъектілікке ие, яғни азаматтық құқықтар мен міндеттерге және оларды жүзеге асыруға қабілетті. Сол арқылы құқық субъектілік, азаматтық құқық субъектісі қандай қасиеттерге иелік етуге тиіс екендігін анықтайды. Құқық субъектілік ғылымда құқық пен әрекет қабілеттіліктің бірлестігі ретінде қарастырылады. Аталған субъектілердің құқықтық қатынастарда барлығының қатысуының басты алғышарты олардың азаматтық құқық қабілеттілік пен азаматтық әрекет қабілеттілікке топтастырылуы.

Жеке тұлға ретінде Қазақстан Республикасының азаматтары, шет ел азаматтары және де азаматтығы жоқ адамдар ұғынылады.

Құқық қабілеттілік ҚР-ның барлық азаматтарымен мойындалады. ҚР-ның азаматтарымен теңдей азаматтық құқық қабілеттілікті шет ел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар пайдалана алады. Олардың ҚР-дағы азаматтық құқық қабілеттілігі қазақстандық заңдармен анықталады. Азаматтық құқық қабілеттілік өз кезегінде заңмен мойындалған құқықтар мен міндеттерді атқаруды қамтиды. Заң бойынша азаматтық құқықтарды иелену қабілеті мен міндеттерді атқару барлық азаматтармен теңдей мойындалады. Азаматтардың құқық қабілеттілігі ол туған кезде басталып қайтыс болған соң тоқтатылады.

Барлық азаматтармен теңдей мойындалатын құқық қабілеттіліктен, азаматтардың әрекет қабілеттілігі бірдей бола алмайды, неге десеңіз адамның психикалық, ақыл-ой және физикалық толысу тұрғысынан жасына және өзге де факторларға байланысты бағыныштылық сипатта болады. Азамат құқықтарға

ие болып және оны жүзеге асырып, өз әрекеттері арқылы өзі үшін азаматтық міндеттер жасап және оларды орындауы үшін, жасайтын іс-әрекеттерден келетін зардаптарды түсініп және мойындауы тиіс. Аталған мән-жайларды есепке ала отырып, азаматтардың толық әрекет қабілеттілігін, он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігін және он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігін ажырата білу керек.

Толық әрекет қабілеттілік – азаматтың өз әрекеттері арқылы заңмен қарастырылған кез келген мүліктік және мүліктік емес құқықтар мен міндеттерге ие болып, өзі үшін кез келген азаматтық міндеттер қалыптастырып және оларды жүзеге асыруы. Азаматтық заңдардың кәмелеттік жасқа толмағандарға беретін әрект қабілеттілігі толық емес, кәмелетке толмағандар барлық құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыра алмайды, тек заңмен көрсетілгендеріне ғана құқылы.

Толық емес 14 жастан 18 жасқа шейін. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар мәмілелерді ата-анасының, асырап алушысының және қамқоршысының рұқсатымен жүзеге асырады. Ол алтыға толған кәмелетке толмағандар, егер ол еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін болса немесе ата-анасының, асырап алушысының немесе қамқоршысының келісімімен кәсіпкерлік қызметпен айналысатын болса толық әрекет қабілетті деп танылуы мүмкін.

Кәмелетке толмаған адамды толығымен әрекет қабілетті деп жариялау (эмансипация) қамқоршы органның және қорғаншының ата-анасының, асырап алушысының немесе қамқоршысының келісімі бойынша не ондай келісім болмаған жағдайда сот шешімі бойынша жүргізіледі. Эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам, Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес болуы үшін жас шектеуі белгіленген құқықтар мен міндеттерді қоспағанда азаматтық құқықтарға ие болады және міндеттерді (оның ішінде өзінің зиян келтіруі салдарынан туындаған міндеттер бойынша) жауапкершілікте болады.

Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың әрекет қабілеттілігі. Кәмелетке толмаған, он төрт жасқа дейінгілер үшін мәмілелерді ата-анасы, асырап алушысы немесе қамқоршысы, егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе жүзеге асырады. Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандар өздерінің жасына лайықты, жасай салып орындалатын ұсақ мәмілелерді жасауға құқылы.

Ішінара 6 жастан 14 жасқа дейін (нашақорлар, маскүнемдер, ақыл-есі дұрыс еместер); балалардың толық әрекет қабілетті еместігі (6 жасқа дейін). Жүйке ауруы немесе ақыл-есінің кемдігі салдарынан өз әрекеттерінің мәнін жете түсіне алмайтын азаматты сот әрекет қабілеттігі жоқ деп тануы мүмкін, соған байланысты оған қорғаншылық белгіленеді. Әрекет қабілеттігі жоқ деп танылған азаматтың атынан мәмілелерді оның қорғаншысы жүзеге асырады.

Әрекет қабілеттілігі жоқ адам сауығып кеткен немесе денсаулығы едәуір жақсарған жағдайда сот оны әрекет қабілеттігі бар деп таниды, бұдан кейін одан қорғаншылық алынады. Спирт ішімдіктерін немесе есірткі заттарғасалыну салдарынан өз отбасын материалдық жағынан ауыр жағдайға ұшыратқан азаматтың әрекет қабілеттігін сот Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу Кодексінде белгіленген тәртіп бойынша шектелуі мүмкін. Ожәне ған қамқоршылық белгіленеді. Ол тұрмыстық ұсақ мәмілелерді жасауға құқылы. Басқа мәмілелер жасауды, табысын алуды, зейнетақысын және өзге де кіріс көздерін алуды және оларға билік етуді ол тек қамқоршысының келісімімен жүзеге асыра алады. Азамат спирт ішімдіктеріне немесе есірткі заттарға және нашақорлыққа салынуды тоқтатқан реттерде сот оның әрекет қабілеттілігіне қойылған шектеуді жояды. Сот шешімінің негізінде азаматқа белгіленген қамқоршылықтың күші жойылады. Заң актілерінде көрсетілген жағдайлар мен реттерден басқа жағдайда, ешкім де құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттіліктен шектелуге тиісті емес.

Азаматтың есімі. Азаматтың есімі оның азаматтық-құқықтық қатынастарға қатысушы ретінде жеке тұлғалық қасиеттерін көрсететін белгі ретінде сипатталады. Азаматтық айналымда қатынастарды әрбір қатысушысының есімін нақты атамай көз алдымызға елестету тіптен қиынға соғады.

Есімге деген құқық – азаматтың ажырағысыз құқығы. Есім тұлғаның қоғам алдындағы жеке тұлғалық қасиеттерін дәріптейтін әлеуметтік маңызды функцияны жүзеге асырады. Азамат өз құқықтары мен міндеттерін есімін қолдану арқылы жүзеге асырады. Есім және де мәміле жасасатын және міндеттерді атқаратын тұлға жөнінде белгілі бір пайымдаулар жасау үшін де қажет. Яғни, есім азаматтық құқықтық қатынастың нақты қатысушысы кім екендігі турасында пайымдаулар жасау үшін керек.

Есім – дүниге келгенде берілетін азаматтың жеке атауы. АҚ-тің 15–бабының 1-тармағына сәйкес, азаматтың есімі ретінде тегі, азаматтың жеке есімі және өз қалауы бойынша әкесінің аты түсіндіріледі. Бірақ қандай жағдай болмасын азаматтың тегі, аты және әкесінің аты (егер ол бар болса) міндетті түрде АХАЖ бөлімінде тіркелуі тиісті.

Қызмет етуші заңнамаға сәйкес азаматтарға келесідей реттерде есімін өзгертуге мүмкіндіктер берілген:

Біріншіден, некені тіркеген кезде. Некеге тұратын тұлғаларға тегін өзгертуге құқық беріледі. «Неке және отбасы туралы» Заңның 30-бабына сәйкес, олар некеге дейінгі тегін немесе ортақ тек ретінде жұбайлардың біреуінің тегін таңдауға немесе некеге тұрушы өз тегіне тағы да бір тек, яғни жұбайынікін қосуы да мүмкін (қос тек).

Екіншіден, тек неке бұзылған кезде өзгертілуі мүмкін: жұбайы жарының тегін сақтап қалуға немесе бұрынғы тегіне қайта оралуға құқылы («Неке және отбасы туралы» Заң 30-бап 3-тармақ).

Үшіншіден, тегі, аты, әкесінің аты жағымсыз естілсе.

Төртіншіден, азамат 16 жасқа толғаннан кейін өз есімі мен тегін өзгертуге құқылы (мысалға, атасының немесе өзге тұлғаның және т.б тектерді иеленгісі келсе).

Заңдарда көрсетілген жағдайларға сәйкес, азаматтар жасырын есім (бүркеншік есім) пайдалануға құқылы. Жасырын есім қолдану мүмкіндігі «Авторлық және аралас құқық туралы» Заңда қарастырылған.

Азамат өз есімі оның келісімінсіз пайдаланылған жағдайда, оған тыйым салынуын талап етуге құқылы. Десек те «Авторлық құқық және аралас құқық туралы» заңның 19 бабына сәйкес автордың келісімінсіз және ешқандай сыйақы мөлшерлемесінсіз, бірақ міндетті түрде автордың есімін көрсетіп, дәйексөз ретінде қолданып, газет беттерінде оның туындарын жариялауға жол беріледі. Азаматтың есімін заңсыз пайдаану нәтижесінде оған келтірілген зиян өтелуге міндеттеледі. Азаматтың есімі оның абыройына, қадір-қасиетіне нұқсан келтірген немесе бұрмаланған болса ол моральдық зиянның өтелуін талап етуге және де оның абыройына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне және т.б. нұқсан келтіретін реттерде дәлелді айғақтардың ұсынылуын талап етуге құқылы. (141-143 б.б. АҚ)

Азаматтың тұрғалықты жері. Азаматтың жеке тұлғалық қасиеттерін көрсететін тағы бір белгі оның тұрғылықты жері, яғни азамат тұрғылықты немесе уақытша тұратын елді мекен.

Өзінің құқық қабілеттілігін жүзеге асыра отырып, азамат өзіне жайлы тұрғылықты жерді таңдауға құқылы. Тағы да бір реттерде азаматтардың кейбір сатыларына заң тұрғылықты жерін айқындап береді. Біріншіден, 14 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың тұрғылықты жері, олардың ата-аналарының, асырап алушылардың немесе қамқоршылардың тұрғылықты жері болып саналады. Ата-аналар арасында келіспеушілік туындаған жағдайда тұрғылықты жер сот бойынша айқындалады. Екіншіден, әрекет қабілеттілігі жоқ азаматтың тұрғылықты жері оның қамқоршысының тұрғылықты жері болып саналады. Тұрғылықты жердің анықталуы азаматтардың құқықтарының жүзеге асып және орындалуында маңызды рол атқарады. Тұрғылықты мекен-жай түсінігімен, азаматқа талап қойылып, міндеттерді атқарудың орнын анықтағанда азаматтың белгілі бір мекенде екендігімен байланыстырылады.

Азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тану. АҚ-тің 28-бабының 1-тармағына сәйкес, азаматтың тұрғылықты немесе басым уақытта тұратын жерінде ол жөнінде бір жыл бойы деректер болмаса, азамат хабар-ошарсыз кеткен деп танылады. Хабар-ошарсыз кетті деп танитын бір жыл мерзім ол туралы соңғы мәліметтер алынған күннен басталады (мысалға, жоғалған

адамның соңғы хаты немесе соңғы қоңырау шалуы). Азаматтың өзі және ол туралы мәліметтердің болмауы оны хабар-ошарсыз кетті деп тану үшін жеткіліксіз. Сонымен қатар, аталған тұлғаны іздестіру жөніндегі шаралар жүргізілуі тиіс, ал енді сол жағдайда, мекенін анықтау мүмкін болмаса, азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тануға болады. Хабар-ошарсыз жоғалған тұлғаларды іздестіруді ішкі істер органдары жүзеге асырады. Мүдделі тұлғалар хабар-ошарсыз кеткен адамның тұрғылықты жері бойынша немесе соңғы тұрған жері бойынша өтініш жазуға құқылы. Негізінен хабар-ошарсыз кеткен адам жөнінде өтінішті оның отбасы мүшелері ұсынады. Өтініште өтініш жазушы үшін қандай мақсаттарда азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тану керектігі көрсетілуі тиіс. Азаматты хабар-ошарсыз кетті деп шешім шығару үшін сот туыстарынан алынған сауалнамалар мен өзі қызмет істеген мекемеден алынған мәліметтер, адрестік бюро мен ішкі істер органдары және т.б салынған сұраулардың жауаптарын негізге алады. Азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тану азаматтық кодексте және өзге де заңнамалық актілерде көзделген ретте біраз құқықтық зардаптарға әкеп соғады. Хабар-ошарсыз кетті деп танылған адам келген немесе оның тұрған жері белгілі болған жағдайда сот жаңа шешім арқылы бұрынғысынан бас тарту үшін, сотқа азамат тарапынан өтініш жазылуы тиіс. Ол мүлкіне қорғаншылық белгілеу туралы шешімнің күшін жояды, ал қамқоршылық жасаған тұлғадан мүлікті сақтау және басқару жөніндегі міндеттерді жүзеге асырудан бас тартады. Асырауда болған тұлға бойынша, қарыздарын төлеу, мүлкін басқару туралы құқық және т.б. міндеттер қайтып келген азаматтың өзі арқылы жүзеге асырылады.

Азаматты өлді деп жариялау. Егер азамат туралы үш жыл оның тұрғылықты жерінде үш жыл бойы мәлімет болмаса, сот шешімі негізінде ол өлді деп жарияланады.

Азаматты өлді деп жариялау үшін бір ретте келесідей талаптар болуы тиіс:

Егер азаматтың тұрғылықты жерінде ол туралы үш жыл бойы деректер болмаса, ал егер өлім қатері төнген немесе жазатайым оқиғаан қаза тапты деп жорамалдауға негіз болатын жағдайларда, оның жазатайым оқиғалардан жоғалғанын немесе өлім қатері төнгеннен бастап саналатын алты ай мерзім ішінде:

Жер сілкінісі, дауыл, су тасқыны және т.б

Жазатайым оқиғалар – кеменің төңкерілуі, ұшақтың құлауы, теміржол көлігіндегі апат, өрт оқиғалары және т.б.

Бұндай жағдайдарда азаматтың мүрдесі табылмаса да, оның қазаға ұшырауы әбден мүмкін.

Қабылданған шараларға қарамастан оның тірі не өлі екені жөнінде ешқандай мәліметтер ала алмау және оны анықтауға еш мүмкіндіктердің болмауы; Азаматтың ұзақ уақыт бойы хабар-ошарсыз кетуі азаматта сылтаулардың жоқтығын көрсетеді. Егер азамат жекелеген себептерге

байланысты қасақана жасырынған болса (мысалға жасалған қылмысы үшін жасырынады, несие берушілерден және т.б).

Азаматты өлді деп жариялайтын үш жыл мерзімді қарастыра отырып, атап өтетін жайт, әскери қызметшіні және сол уақытта соғыс қимылдарында болған тұлғаларды өлді деп жариялау үшін оны есептеудің және мерзімін анықтаудың өзге мерзімі көрсетілген. АҚ-тің 31-бабының 2-тармағына сәйкес, соғыс қимылдарына байланысты хабар-ошарсыз жоғалып кеткен әскери қызметші немесе өзге адам соғыс қимылдары аяқталған күннен бастап кемінде екі жыл өткеннен кейін қлді деп жариялануы мүмкін. Екіжылдық мерзімі де бар, ол соғыс нақтылы аяқталды деген сәттен бастап. Соғыс аяқталғанға дейін әскери қызметшілер мен өзге тұлғаларды өлді деп жариялауға болмайды, яғни әскери қимылдар олардың оралуына кедергі болуы мүмкін. Азаматты өлді деп жариялаған кезде оның өлімінің презумпциясы әрекет етеді. Азаматты өлді деп жариялау – заңи өлім. Бірақ физикалықтан гөрі, заңи өлім әрқашан қайтып орала бермейді емес. Егер азамат нақтылы тірі болса (ол келген немесе оның келгендігі туралы мәліметтер келіп түссе), жаңа сот шешімімен азаматты өлді деп жариялау туралы шешімнен бас тартылады.

Азаматты өлді деп жариялау сотпен оның отбасы мүшелерінің, прокурордың, қамқоршы органдардың және қорғаншының және өзге де мүдделі тұлғалардың өтінішімен ерекше іс ретінде қаралады. Азаматты өлді деп жариялау туралы өтініш өтініш берушінің қатысуымен қаралады, егер ол істі оның қатысуынсыз қарауды талап етпесе. Заңда азаматты өлді деп жариялау туралы құқықтық зардаптардың болмауы, азаматтың нақтылы өлімінен кейін болатын зардаптармен тығыз байланысты. Олардың қатарына мүліктің ашылуын, некенің тоқтатылуын және жеке міндеттердің (мысалға, алименттердің, зйнетақылардың төленуінің тоқтатылуы), сенім қызметінің тоқтатылуы. Азаматты өлді деп жариялау туралы мерзім ұзақ болғанымен, өлді деп жариялаған азаматымыз шын мәнісінде тірі болуы да әбден мүмкін.

Соттың азаматты өлді деп жариялау туралы шешімнің күшін жоюы оның құқықтарының қайта қалпына келтірілуіне әкеп соғады, бірақ барлығының емес. Мысалға, жары жаңа некеге тұрса, онда онымен байланысты некелік қатынастар мүлде қалпына келтірілмейді.

5.5.1 Заңды тұлғалар және олардың ұйымдастырушылық-құқықтық формалары

Азаматтық айналымда азаматтардан басқа, өзге де қатысушылар әрекет етеді. Табиғи, нақты тегіне иелік ететін жеке тұлғаларға қарағанда, бұл қатысушылар құқық туындысы және заңды тұлғалар деп аталады.

АҚ-тің 1-бабының 1-тармағына сәйкес, заңды тұлға ретінде меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқығындағы оқшау мүлкі бар және сол мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап беретін, өз атымен мүліктік

және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, оларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бола алатын ұйым танылады. Ескеретін жайт, барлық ұйымдар заңды тұлға бола алмайды. Заңды тұлғаның негізгі белгілері: ұйымдық бірлік, өзінің мүлкінің болуы, азаматтық қатынастарда өз атынан қатыса алу қабілеті. Мақсатына қарай заңды тұлғалар коммерциялық және коммерциялық емес деп бөлінеді. Коммерциялық заңды тұлғалар – мемлекеттік мекемелер, шаруашылық серіктестіктер, өндірістік кооперативтер. Коммерциялық емес заңды тұлғалар кәсіпорындар, қоғамдық бірлестіктер, діни бірлестіктер, қоғамдық қорлар, тұтыну кооперативтері, акционерлік қоғамдар заңнамалық актілермен қарастырылған өзге формалар.

5.5.2 Азаматтық құқықтың объектілері.

Азаматтық құқықтық қатынастардың объектілері – аталған құқықтық қатынастар бағытталған және тиісінше ықпал ететін игіліктер. Азаматтық құқықтық атынастардың объектілеріне мыналар жатады:

Заттар, ақша мен құнды қағаздарды қоса алғанда;

Өзге мүліктер, соның ішінде мүліктік құқықтар;

Жұмыс және қызмет;

Ақпарат;

Интеллектуалдық қызмет жетістіктері;

Мүліктік емес игіліктер (өмір, денсаулық, тұлғаның абыройы, ар-намысы, сыйлы есімі және т.б)

Құқықтық қатынастардың келесі бір түрі – абсолютті(толық) және салыстырмалы. Бұлайша бөлу қатысушылардың белгілерімен байланысты. Абсолютті құқықтық қатынастар деп, субъективті азаматтық құқықтарға ие тұлғаларға міндетті тұлғалардың белгісіз бір тобы қарсы тұратын қатынас түрін айтамыз.

Салыстырмалы құқықтық қатынастар деп, өкілетті тұлғаға қатаң негізде алдын ала белгілі адамдар тобы қарсы келеді.

5.6 Азаматтық құқықтағы мәміле

Мәміле ретінде азаматтар мен заңды тұлғалардың азаматтық құқықтары мен міндеттерін белгілеуге, өзгертуге немесе тоқтатуға бағытталған әрекеттерін айтамыз. Мәміле анықтамасынан біз оны әрекет деп танымыз, яғни ерікті, саналы түрдегі азаматтық құқық субъектісінің актісін айтамыз. Мәмілені жасау үш әрекеттің бірі арқылы білдіріледі: тікелей (ауызша немесе жазбаша), бағдарлы әрекеттер немесе үндемей қалу арқылы. Қазақстандық заңнама мәмілеге қатысты біраз ережелерді қамтиды. Ол яғни белгілі бланкілердің жасалуы, мөрмен бекітілуі, арнаулы органдарда рәсімделуі, хат арқылы бекітілуі, жеделхат, факс арқылы және т.б. жасалуы. Осы нысанның сақталуы

талас туған жағдайда объективті шындықтың орнауына және де мәміленің заңдылығын да көрсетеді.

Мәміленің ауызша, жазбаша және нотариалды нысаны. Нысанына қарай мәміле ауызша және жазбаша нысанда жасалады. Жазбаша өз кезегінде жай және нотариалдық болып бөлінеді. Заңнама басқа да нысанның жасалуына жол береді.

Ерік білдіруге нысанына қатысты үндемей қалуға келсек, адамдар көбіне «үндемей қалу – келісімнің белгісі» дейтін күнделікті тұрмыстық қатынастарға қарағанда, азаматтық құқықтық қатынастар кері бағытты ұстанады, үндемей қалу келісімнің белгісі емес және тек заң актілерінде көзделген реттерде ғана мәміле жасасу үшін үндемей қалуға еріктілік мағынасы беріледі.

Мысалға, үндемей қалған тұлғаның мәмілеге түсу еркін мүлікті жалдау шартының қайта қалпына келтірілуі жөніндегі нормалар, егер жалға беруші тарапынан қарсылық болмаған жағдайда жалға алушы шарттың мерзімі біткен соң дамүлікті пайдалана беретін болса, шарт нақ сондай талаптармен белгісіз мерзімге қайта жаңартылған деп есептелінеді (558-бап АҚ) немесе бұл ретте мұрагерлік құқықты иеленген мұрагердің үндемей қалса (1072-бап АҚ) заң үндемей қалуға оң факті мағынасын береді.

Бағдарлы әрекет – тұлғаның мәміле жасауға ықыласын білдіреді. Бағдарлы әрекетке мысал ретінде, мұраға қалдырылған мүлікке иелік ететін немесе басқаратын немесе оның мүлікке құқығын куәландыратын құжаттарды алуға ниеттенген мұрагердің белсене кіріскен әрекетін айтамыз. Бұл әрекеттер мұрагердің мұрадан бас тартқысы келмейтіндігін білдіреді, сондықтан ол мұрадан бас тарту құқығын жоғалтады (1074-бап).

Мәміле бірнеше негіздерге байланысты түрлерге бөлінеді. Азаматтық құқық ғылымында оның келесідей негізгі түрлері қарастырылады.

Біржақты және екіжақты немесе көпжақты мәмілелер.

Біржақты мәміленің жасалуы үшін, ерік білдіруі бағытталған сипатқа бір немесе бірнеше тұлғалардың ерік білдіруі қажет және жеткілікті. (мысалға, бірнеше тұлғаның атынан сенімхат берілуі). Біржақты мәмілелерге: сенімхаттың берілуі, қарыздың кешірілуі, өсиет, марапаттың жария түрде өтуіне сендіру, конкурстың жария түрде өтуіне сендіру, кең өкілеттіліктерге ие өкілмен жасалған мәміленің өкіл атынан қолдауға ие болуы жәе т.б жатады.

Біржақты мәміле жасаған адамға міндеттемелер жүктейді. Ол адамдарға заң құжаттарында белгіленген не сол адамдармен келісім болған реттерде ғана міндет джүктей алады.

Азаматтық құқық мәмілелерінің көбісі **біржақты немесе көпжақты мәмілелерге** (шарттарға) жатады. Бұндай мәмілелерде екі немесе одан да көп тұлғалардың ерік білдіруі керек. Аталмыш жағдайларда ерік білдіру бірбағытталған емес, қарама-қарсы болады.

Көпжақты мәміле ретінде заңды тұлғаны құру туралы құрылтай шарт, қарапайым серіктестіктің шарты танылады (білесіп қызмет істеу туралы шарт) және т.б.

5.7 Меншік құқығы: алынуы және тоқтатылуы

Меншік құқығы – әрбір құқықтық қатынас қатысушысының экономикалық әрекеті негізінде жататын, маңызды азаматтық субъективтік құқық. 1-тармақ. 188-бап: меншік құқығы дегеніміз – субъектінің заң құжаттары арқылы танылатын және қорғалатын өзіне тиесілі мүлікті өз қалауынша иелену, пайдалану және бмлік ету құқығы.

Иелену құқығы дегеніміз іс жүзінде иелену, яғни оны иеленуге заңи негізделген құқықтардың болуы.

Пайдалану құқығы – мүліктің пайдалы ерекшелігін, жемісі мен кірісін алып алу.

Көбінесе иелену мен пайдалану өкілеттіктері, соның ішінде пайдалануда мүліктің табиғи ерекшеліктерін беру мен тұтыну нысаны, бір уақытта жүзеге асады. Бірақ олардың әр түрлі уақытта жүзеге асуы да мүмкін.

Бақылау өкілеттіктері заттың заңи тағдырын анықтауға бағытталған, меншік иесіне тиесілі меншік иесінің әрекеті арқылы жасалады: мәміленің аталмыш затқа қатысты жасалуы, құқық өкілеттіктерінің басқа біреулерге берілуі, мүлікке құқықтардан бас тарту, тіптен оның жойылуы.

Меншік иесі затқа өз құқығын сақтай отырып, барлық өкілеттіктерді уақытша немесе біржола толықтай мөлшерде өзге біреуге беруге құқылы. Меншік құқығы шектеусіз болып табылады. Ол бір атаулы күнге немесе оқиғаға байланысты тоқтатылуы мүмкін емес. Меншік құқығының тоқтатылуы меншік иесінің өзі арқылы жасалған мәмілеге сәйкес меншік иесінің өз қалауы бойынша немесе АҚ көзделген меншік иесінің еркінен басқа реттерде.

Меншік құқығы белгіленген реттерде меншік құқық иесі иелік еткен сәттен бастап жасалған деп танылады. Бұлайша иелік ету өзге тұлғаның құқығы мен еркінен тәуелсіз немесе керісінше, аталған мүлікке үміткер меншік иесінің ерікті әрекетіне байланысты. Мүлікті сатып алушының меншік құқығы шарт бойынша затты берген сәтте басталады, егер заң актілері мен шартта өзгеше көзделмесе. Дәл осы, затты беру сәтінде, осыған дейінгі меншік иесінің құқықтары тоқтатылады және меншік иесі ретінде шарт бойынша мүлікті сатып алушы танылады. Меншік құқығының өзгеге өтуінің үлкен тәжірибелік мәні бар, себебі осы сәттен бастап меншік құқығымен байланысты мүлік құрылымы мен ауырпалығы өзгеге өте бастайды. Сатып алушыда меншік құқығының туындау сәтін анықтаудың үлкен тәжірибелік мәні бар, себебі азаматтық заңнама бойынша мүліктің кездейсоқ жойылу немесе бүліну қаупі сатып алушыда меншік құқығы пайда болған сәттен басталады.

Меншік құқығын иемденудің **бастапқы және туынды әдістері** бар.

Бастапқыға келесідей меншік құқығын иемденудің келесідей әдістерін жатқызуға болады:

- жаңа затты дайындау немесе жасап шығару;
- нәтижелерді алу;
- қайта жасау (спецификация);
- айналым меншікке жалпыға қолжетімді жиын үшін немесе затты жатқызу;
- шаруашылық емес дүние-мүліктерді алу;
- айналым меншікке меншік иесі бас тартқан қозғалмайтын заттарды жатқызу;
- өз бетінше салынған құрылысқа меншік құқығын мойындау;
- заттарды тауып алу;
- қараусыз қалған жануарлардың меншігіне өту;
- көмбенің табылуы;
- меншік иесінен алынған мүлікті иемдену.

Меншік құқығын иемденудің туынды түрі ретінде танылады:

Шарттар және мүлікті меншіктен шығару мен иемденуге байланысты мәмілелер;

Кірістерді алу;

Мемлекет иелігінен алу және приватизация;

Мұрагерлік;

Занды тұлғаны мүлікті өткізу кезінде қайта құру;

Тұтыну кооперативаның жарнасымен меншік құқығын иемдену;

Мемлекет мүлкіне алу;

Реквизиция;

Тәркілеу;

Меншік иесінің міндеттері бойынша жаза тағайындау;

Шаруашылық емес сипаттағы мүлікті сатып алу;

Үй жануарларына салғырт қарағаны үшін ақы төлеу. Меншік құқығы пайда болуының туынды әдісінде сатып алушыға, осыған дейінгі меншік иесіне тиесілі ауыртпалықтар өтеді. Мысалға, мүлікті жалдауға кепілге берілген немесе тапсырылған меншік құқығын өткізу кезінде, кепіл құқығы немесе жалдау шарты жаңа меншік иесі үшін күшін сақтайды.

Меншік құқығы құқық нормалары осы құқықты иемдену және де тоқтатуды байланыстыратын нақты заңи фактілер негізінде (оқиғалар мен әрекет) туындап және жоғалады. Бір ғана заңи факті мүліктің жойылу және бүлінуінен, жеке немесе өндіріс процесінде тұтынудан өзге реттерде, бір тұлғада меншік құқығының тоқтатылуына және өзге тұлғада туындауына негіз болады.

Меншік құқығын қорғау барлық құқық жүйесінде маңызды міндеттерді атқарады. Азаматтық құқық нормалары меншік құқығын қорғаумен байланысты

құқық нормалары жүйесінде ерекше орын алады. Бұл жағдай, бірінші кезекте, саланың пәнімен күрделендірілген: азаматтық заңнамамен ақша-айырбас және өзге де мүліктік қатынастар және де мүліктікпен байланысты жеке мүліктік емес қатынастар реттеледі.

5.8 Азаматтық құқықтағы міндеттемелер: түсінігі және түрлері, әрекет ету мерзімі

Міндеттеме – несие беруші борышқордан өз міндеттерін орындауды талап етуге құқылы және белгілі бір әрекет жасаудан тартынуға міндеттілігімен күрделендірілген мүлік және өзге еңбек нәтижелерінің орын ауыстыруымен байланысты азаматтық заңнамамен бекітілген қоғамдық қатынастар.

Міндеттемеге түрлі азаматтық құқықтық қатынастар жатады. Олардың басым көпшілігін азаматтық құқықтық шарттар құрайды: сату-сатып алу, мердігерлік, комиссия, міндеттеме, сақтау, тасымалдау, экспедиция, сақтандыру және т.б. Өзге де азаматтық құқықтық қатынастар секілді міндеттеменің заңи мазмұны, оның субъектісінің өкілеттігін мен міндеттерін туындатады. Бірақ басқа құқықтық қатынастардан ерекшелігі, бұл жерде өкілеттік - талап ету құқығы нысанына, ал міндеттеме – қарыз нысанына жатады. Міндеттеме элементтерінің қатарында ықпалшара (санкция) ерекше орын алады. Барлық міндеттемелерді қорғайтын шаралардың ерекшелігі сол, егер борышқор өз міндеттерін ерікті түрде орындамаса, несие беруші (кредитор) оның орындалуын талап етуге құқылы. Міндеттемелерді қорғау басқа да мәжбүрлеу шараларына жүгінуі мүмкін. Міндеттемелер бұзылған жағдайдағы мәжбүрлеу шаралары, міндеттеменің ықпалшарасы (санкция) деп аталады. Міндеттеменің туындауы оның орындалуын талап етеді. Міндеттеменің орындалуымен борышқордың заңи маңызды нәтижеге жетуге бағытталған – затқа меншік құқығының орнауы, қарыздың қайтарылуы, әдеби туындының жасалуы, залалды өтеу және т.б. белсенді әрекеттер түсіндіріледі.

Міндеттеменің орындалу мерзімі құқық қайнар көздерінің бірқатарымен анықталады: міндеттеме шарттары, заңнама талаптары, іскерлік айналым ғұрыптары, өзге де әдетте қойылатын талаптар, сот актілерімен.

Заң міндеттемені орындаудың келесідей түрлерін бекітеді:

а) айқындалған мерзім – тараптарға белгілі орындау күні.

б) айқындалған мерзім – белгіленген шектік мерзімнің кез келген сәтінде орындау.

в) айқындалмаған мерзім – тараптарға белгісіз және қалыптасқан жағдайда математикалық тұрғыдан есептеу мүмкін болмайтын уақыт аралығы.

Келіспеушіліктердің алдын алу мақсатында заң бір ортақ шешімге келіп әрекеттер жасау үшін деп түсіндірілетін ақылға қонымды мерзімді ұсынады (АК 277-бап 2-тармағының 1-тармақшасы). Орындау мерзімі талап ету сәтімен анықталған міндеттемені (немесе қалай алсақ та «алғашқы талап бойынша»),

«талаптың келіп түсуімен байланысты»), борышқор жеті күн ішінде орындауға міндетті. «Бірқалыпты» орындаумен («шұғыл атқару», «баяу емес», «қысқа мерзімде», «бірден», «кейінге қалдырусыз» және т.б.) әдетте борышқордың несие беруші талаптарын сол сәтте немесе сол күні алған әрекеттерінің жиынтығы түсіндіріледі. Мысалға, мекеменің гардеробына немесе сақтау камерасында сақталатын заттар, оның иесі екенін куәландыратын белгі – жетон, талон және т.б. көрсетілген сәтте бірден беріледі.

Тағы да бір міндеттемені орындау мерзімінің түрі – жалпы және жеке. Жалпы мерзім ретінде міндеттемелерді орындаудың тұтастай сәті қамтылады, сондықтан да кейде оны «ақырғы», «максимальды» немесе «шекті» дейді, ал жеке – міндеттеменің жекелеген сатыларының белгілі бір уақыт аралығында аяқталуы, сол себептен де «аралық мерзім» деген синоним туындайды.

Міндеттемелерді орындау пәні бойынша түрлерге саны мен пәнінің құрамына байланысты бөлінеді.

Пәндерінің санына байланысты жиынтықтаған кезде бір және бірнеше пәнімен міндеттемелерді ажыратып алады. Бірнеше пән ол альтернативті және факультативті міндеттемелерге тән. Пәнінің құрамына қарай жиынтықтаған кезде міндеттемелер ақшалай және табиғи болып бөлінеді.

Міндеттеменің тоқтатылуы борышқор мен несие берушінің арасында құқықтық байланыстардың тоқтағанын, құқықтық қатынастардың және оның құрамын құрайтын субъективті құқықтар мен міндеттердің жоғалғанын білдіреді.

5.9 Шарт: түсінігі, түрлері, жасасу тәртібі және қолданылуы.

Шарт ретінде екі тұлғалардың азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеу, өзгерту немесе тоқтату туралы келісімі танылады. Шарт түсінігі неғұрлым кең мағынадағы азаматтық-құқықтық мәміле түсінігінен ерекшеленеді: шарт – екі немесе бірнеше тараптардың мүдделерінің сәйкестігіне байланысты жасалатын мәміле. Шарт деп танылған келісім, заңды нысан деп саналады, себебі ол белгілі бір азаматтық-құқықтық зардаптарға әкеледі. Шарт мазмұны тараптармен тұжырымдалған немесе шарт қортындысы пайда болған заңнамадан бастау алатын талаптарының жиынтығын айтады.

Шарттың түрлері. Біржақты немесе біржақты шарттар. Шарт – әрқашанда екі немесе көпжақты келісім, сондықтан да біржақты мен екіжақты шарттарды бір-бірінен ажырату құқықтардың туындауы белгісі және бір тараптың ерік білдіруіне байланысты емес біржақты мәмілелердегідей, басқа белгі – шарт бойынша тараптардың құқықтар мен міндеттерді теңдей бөлу бойынша жүзеге асады.

Ақылы және ақысыз шарт. Егер заңдардан, шарттың мазмұнынан немесе мәнінен өзгеше туындамаса шарт әрқашан ақылы болуы мүмкін (АК 384-бап, 3-тармақ). Ақысыз шарт ретінде, бір тарап екінші бір тарапқа одан ақы алмай немесе ешнәрсе бермей бірнәрсе ұсынуды міндетіне алған шарт танылады.

Аты аталған және аты аталмаған шарт. Шарт еркіндігі қағидасы заңдарда көзделген де және көзделмеген де шартты жасасуға мүмкіндік береді, бірақ ол заңға қайшы келмеуі тиіс, сол арқылы да аты аталған және аты аталмаған шарттардың аражігі ажыратылады (АК 380-бап, 2-тармақ). Аты аталған – заңнамамен бекітілген шарттар.

Үшінші жақтың пайдасына жасалатын шарт. Бұл тараптар бекіткендей несие берушіге емес, шартта көрсетілген және көрсетілмеген және борышқордан міндеттемені өзінің пайдасына орындауды талап етуге құқығы бар үшінші жаққа борышқор орындап беруге міндетті деп көрсеткен шартты айтамыз.

Жария шарт. Коммерциялық ұйыммен жасалған және өз қызметінің сипатына қарай оған өтінішпен келген әрбір адамға қатысты жүзеге асырылатын тауарларды сату, жұмыстарды атқару немесе қызмет көрсету жөніндегі оның міндеттемелерін белгілейтін шарт жария шарт деп мойындалады (бөлшек сауда, қоғамдық көлікпен тасымалдау, байланыс қызметін көрсету, энергиямен қамтамасыз ету, медицина, мейманхана қызметін көрсету және т.б.).

Қосылу шарты. АК ережелерін тараптардың біреуі формулярында немесе өзге стандартты нысандарда белгілеген және басқа тарап оны ұсынылған шартта тұтастай қосылу жолы деп қабылдай алатын шарт қосылу шарты деп танылады.

Алдын ала жасалатын шарт. Алдын ала жасалатын шарт тараптар ала жасалатын шартта көзделген жағдайларда мүлік беру, жұмыс орындау немесе қызмет көрсету туралы болашақта шарт жасасуға міндеттенеді. Алдын ала жасалатын шарт негізгі шарттың пәнін және өзге де елеулі талаптарын орнықтыруға бағытталған шарт мазмұнын қамтуы тиіс.

Шарттың жасалуы өз еріктері негізінде болашақ шарт қатысушыларының мәмілеге түсуін қарастырады. Шарттық мәмілені жасалды деп тану үшін, міндетті түрде екі немесе бірнеше тұлғалардың азаматтық құқықтар мн міндеттерді орнықтыру, өзгерту немесе тоқтату туралы келісімі болуы тиіс.

Шарттың өзгеруі туралы түсінік ретінде шарттың бір тарабының ерікті іс-әрекет жасауы немесе қос тараптың шарттың ретінің өзгеруі мен талаптарды орындауға байланысты келісімді іс-әрекеті түсіндіріледі.

Шартты тоқтату туралы түсінік ретінде біржақты ретте жасалатын тараптардың ерікті іс-әрекеті және келісім бойынша шарттық құқықтар мен міндеттердің болашақта тоқтатылуына бағытталған іс-әрекеттер түсіндіріледі. Тараптар арқылы шарттың өзгеруі мен тоқтатылуы екі әдіспен жүзеге асады: тараптардың келісімі бойынша немесе біржақты реттерде.

5.10 Азаматтық-құқықтық жауапкершілік.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік – құқық бұзғаны үшін белгіленетін заңи жауапкершіліктің бір түрі ғана. **Азаматтық-құқықтық жауапкершілік түсінігімен** азаматтық-құқықтық қатынас субъектісіне қолданылатын, бұзған тұлғаларға жауапкершілік жүктелетін және басым құқықтарға ие тұлғадан бұзғанымен байланысты мүліктік зардаптардың өтеміне жүретін, заңнамамен немесе шартпен қарастырылған **мүлікті өндіріп алу немесе мүліктің ауырпалығы** түсіндіріледі. Жауапкершілік қарыз-бұзушының өзіне тиесілі құқықтарынан айырылуымен де байланыстырылады.

Жауапкершілікке тарту азаматтық-құқықтық бұзушылықтарға қатысты құқық нормаларының ықпалшарасын (санкция) жүзеге асырумен байланыстырылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізгі қызметі – **өтемақы алу**: несие беруші мүдделерінің толықтай қалпына келтірілуі.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік төмендегідей жолдармен жүзеге асуы мүмкін:

а) несие берушінің қарсылықтарын қанағаттандыратындай деңгейде борышқордың өз еркімен жауапкершілік соммасын төлеуі;

б) қарыз беруші-бұзушыдан жауапкершілік соммасын өндіріп алатын, несие берушінің біржақты әрекеті немесе борышқордың міндетін орындауына байланысты осындай соманы төлем ақыдан ұстап қалу. Бірақ осы ретте атап өтерлік жайт, бір тараптың біржақты іс-әрекеттерге наразылығы көбінесе соттың дауды шешуін талап етеді;

в) құзіретті органдардың (бірінші кезекте соттың) борышқорға міндеттерді орындамағаны үшін жауапкершілік жүктеу немесе лайықсыз міндеттерін орындауға байланысты шешімдерін орындау;

АК-тің 349-бабының 2-тармағына сәйкес міндеттемені бұзғаны үшін борышқорды жауапқа тарту несие берушінің талап етуі бойынша жүргізіледі, яғни оның құқықтарының жүзеге асырылуы болып табылады. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің субъектісі азаматтар да, заңды тұлғалар да, мемлекет те, әкімшілік-аумақтық бірліктер де бола алады. Азаматтық-құқықтық жауапкершілікке түрткі болатын жағдай, АК-тің 349 бабына сәйкес, борышқордың несие берушінің алдында міндеттерінің бұзылуы болып табылады. Бұзушылықпен орындамау, лайықсыз міндеттерді орындамау түсіндіріледі. Жауапкершіліктің негізгі және әмбебап нысаны міндеттеменің бұзылуынан келтірілген залалдарды өтеу саналады.

Міндеттеменің бұзылуынан келтірілген материалдық залалдан басқа, бұзақылықтың жәбірленушісі моральдық зиянның да өтелуін талап етуге құқылы (АК 352-бап).

Моральдық зиянды өтеу. Моральдық зиян түсінігі АК-тің 951-бабында айқындалған. Ол – «жеке тұлғалардың және заңды тұлғалардың өзіндік мүліктік

емес игіліктері мен құқықтарын бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, соның ішінде жәбірленушінің өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, ұысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.)». Жан азабы ретінде адамның эмоционалды-ерікті уайым-қайғы сезімдері қорлау, ызаландыру, ұысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б. түсінуіміз тиіс. Бұл сезімдер мысалға, жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына және де туған-туысқандарының құқықтарына қарсы озбырлық әрекеттер арқылы туындауы мүмкін. Заңсыз айыру немесе еркін жүріп-тұру бостандығын шектеу; денсаулыққа зиян келтіру, соның ішінде денесінің ашық жерлерін қорлайтын тыртықтар мен кескіндер салу; отбасының, жеке, дәрігерлік құпияларды жариялау; құпия хат алмасуды, телефон немесе телеграф хабарламаларын бұзу; азаматтың ар-ожданы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін мәліметтер тарату; есімі мен кескінге деген құқықтарын бұзу; авторлық және аралас құқықтарды бұзу және т.б. Тән азабы ретінде азаматтың құқығына қарсы зорлау әрекеті немесе денсаулығына зиян келтіру арқылы көрініс тапқан физикалық ауруды түсінген жөн. АҚ-тің 4-тармағына сәйкес заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда, азаматтың мүліктік құқықтарын бұзатын әрекеттер (әрекетсіздік) арқылы келтірілген моральдық зиян өтелуге жатпайды, мысалға, жетіспеушілік нәтижесінде келтірілген тауарлар, жұмыстар, қызметтер.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Азаматтық құқықтың түсінігі, пәні және реттеу әдістері*
- 2. Азаматтық құқықтың қайнар көздері және жүйесі*
- 3. Азаматтық құқықтық қатынастардың түсінігі және түрлері, жүйесі*
- 4. Азаматтық құқықтық қатынастардың мазмұны, субъектілері және объектілері*
- 5. Құқық қабілеттілік және әрекет қабілеттілік ұғымдары*
- 6. Заңды тұлғалардың түсінігі, белгілері және түрлері*
- 7. Мемлекеттің азаматтық құқықтық қатынастарға қатысуының нысандары*
- 8. Мәміле түсінігі, нысаны. Мәміленің жарамдылығының жарамсыздығының негіздері*
- 9. Азаматтық құқықтарды жүзеге асырудың және қорғаудың мерзімдері*

6-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ

6.1 Азаматтық іс жүргізу құқығы: түсінігі, белгілері, пәні, реттеу әдістері, жүйесі, қағидалары

6.2 Азаматтық іс жүргізудің сатылары

6.3 Азаматтық іс жүргізу құқығы

6.4 Азаматтық іс жүргізу принциптері

6.5 Азаматтық іс жүргізудегі құқықтық қатынастар

6.6 Іс жүргізу мерзімдері

6.7 Ерекше талап қою арқылы іс жүргізу

6.8 Заң күшіне енген сот актілеріне апелляциялық тәртібімен іс жүргізу

6.1 Азаматтық іс жүргізу құқығы: түсінігі, белгілері, пәні, реттеу әдістері, жүйесі, қағидалары.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13 бабымен әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы екендігі танылады. Осы баппен әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғауға және әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар екендігі анықталған. Соттарда қаралатын істердің көпшілігі азаматтық істер болып табылады. Бұлар-азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, экологиялық, қаржы, салық және ведомстволық бағыныстағы соттардың қарастылығына жатқызылған басқа да құқық қатынастарынан туындайтын даулар.

Азаматтық істерді қарау мен шешу тәртібі азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдармен белгіленеді.

Азаматтық іс жүргізу бұл сот және басқа субъектілер арасындағы азаматтық істі қарау мен шешу кезіндегі құрылатын азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелген азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастар және процессуалдық әрекеттер жиынтығы. Іс жүргізудің басты мақсаты - бұзылған құқықты қалпына келтіру немесе заңмен қорғалатын мүддені қорғау болып табылады. Азаматтық іс жүргізу (процесс) соттың, тараптардың (талап қоюшы мен жауапкер), басқа да процеске қатысушылардың (прокурор, өкілдер, сот хатшысы және т.б.) процессуалдық әрекеттерін, олардың іс жүргізу құқықтары мен міндеттерін жинақтайды. Сотқа, басқа да қатысушыларға процеске қатысу мақсатына жету үшін заңмен белгіленген іс жүргізу құқықтары беріліп, соған сәйкес іс жүргізу міндеттері жүктеледі

Азаматтық іс жүргізудің нысанына тән белгілер:

- сот істерін қарау және шешу тәртібі алдын ала азаматтық іс жүргізу

құқықтық нормаларымен белгіленген;

- істің аяқталуына мүдделі тұлғалардың сот мәжілісінде істің қаралуына қатысуға құқығы бар және өз құқықтары мен мүдделерін қорғай алады;
- сот шешімі іс бойынша сот отырысында дәлелдемелер арқылы анықталған деректерге сүйенуі қажет және ол заңға сәйкес болуы керек.

ҚР АІЖК-сі соттың қарауына жататын барлық азаматтық істерді бес түрге бөледі:

- бұйрық арқылы іс жүргізу;
- сырттай өндіріс;
- талап қою арқылы іс жүргізу;
- ерекше талап қою арқылы іс жүргізу;
- ерекше іс жүргізу.

6.2 Азаматтық іс жүргізудің сатылары

Азаматтық процестің сатылары мынадай мақсаттарға жетуге бағытталған процессуалдық әрекеттердің жиынтығы: талап арызды (шағымды) қабылдау, сот қарауына істерді әзірлеу, сотта іс қарау, сот актілерін шығыру және т.б.

Азаматтық іс жүргізу саласын құрайтын кешенді нормалардың түпкі мақсаты соттардың азаматтық істерді қарастыру және талдау барысында іс жүргізудің құқықтық тәртібін тиісті деңгеймен қамтамасыз ету болып табылады.

Азаматтық іс жүргізу сатыларын былай бөліп қарастыруға болады:

1. Істі сотта қарауға әзірлеу сатысы.
2. Сотта іс қарау сатысы.
3. Заң күшіне енбеген сот шешімдері мен ұйғарымдарына апелляциялық шағым беру және наразылық келтіру арқылы қайта қарау сатысы (апелляциялық өндіріс).
4. Сот актілерін орындау сатысы.
5. Заң күшіне енген сот актілерін қадағалау тәртібі бойынша қайта қарау сатысы (қадағалау өндірісі).
6. Заң күшіне енген сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау сатысы.

1. Істі сотта қарауға әзірлеу сатысы.

Сотта іс қарауға дайындық барысында судья келесі міндеттерді жүзеге асырады: 1) істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайларды айқындау; 2) тараптардың құқықтық қатынастарын және басшылыққа алынуға тиісті заңды анықтау; 3) іске қатысатын адамдардың құрамы мен процестің басқа да қатысушылары туралы мәселені шешу; 4) әрбір тарап өз пайымдауларын негіздеу үшін ұсынуға тиіс дәлелдемелерді анықтау.

ҚР АІЖК 167 бабында істі сотта қарауға әзірлеуге қатысты мерзімдер белгіленген. Азаматтық істерді сотта қарауға әзірлеу, егер заң актілерінде өзгеше белгіленбесе, арыз қабылданған күннен бастап *жеті күн* мерзімнен кешіктірілмей жүргізілуге тиіс. Алименттерді өндіріп алу туралы, мертігуден немесе денсаулықтың өзге де зақымдануынан келтірілген зиянды өтеу туралы істерден басқа, айрықша күрделі істер бойынша ерекше жағдайларда, сондай-ақ асыраушысынан айрылуына байланысты және еңбек қатынастарынан туындайтын талаптар бойынша бұл мерзім судьяның дәлелді ұйғарымы бойынша *бір айға дейін* ұзартылуы мүмкін. Кодексте жекелеген санаттағы істер бойынша заңнамалық актілер негізінде істі дайындаудың *өзге де* мерзімдері белгіленуі мүмкін.

Істі сотта қарауға дайындық барысында судья істі сотта қарауға әзірлеу туралы ұйғарым шығарады және жүргізілуге тиісті әрекеттерді белгілеп көрсетеді. Бірінші кезекте судья арыздың көшірмелерін және оған қоса тіркелген құжаттарды жауапкерге жібереді. Судья жауапкерге талап арыздың көшірмесін және талап қоюшының талаптарын негіздейтін оған қоса тіркелетін құжаттарды жібереді не тапсырады және өзі белгілеген мерзімде талап арызға пікір (қарсылық) білдіруді және өз пікірін (қарсылығын) негіздеуге дәлелдемелер беруді ұсынады. Жауапкердің пікірі мен дәлелдемелерді бермеуі істегі бар дәлелдемелер бойынша істі қарауға кедергі келтірмейді.

Судья қойылған талаптарды анықтайды, тараптарға және үшінші тұлғаларға қажетті дәлелдемелер жинауға жәрдемдеседі. Егер қаралатын іс бойынша қажет болса процеске мүдделі тұлғалар, сарапшыларды, аудармашыны, куәларды және т.б. қатыстыру мәселесін шешеді. Судья іс жеткілікті әзірленген деп тапса, оны сот мәжілісінде қарауға тағайындау туралы ұйғарым шығарады.

2. Сотта іс қарау сатысы. Бұл сатыда сот (жеке дара) сот отырысында іс материалдарын қарайды, істі мәні бойынша шешеді немесе іс бойынша өндірісті қысқартады. Жалпы ереже бойынша шешім қабылдаумен аяқталады.

3. Заң күшіне енбеген сот шешімдері мен ұйғарымдарына апелляциялық шағым беру және наразылық келтіру арқылы қайта қарау сатысы (апелляциялық өндіріс).

Бұл сатыда соттың шығарған шешімімен не ұйғарымымен тараптар, үшінші тұлғалар келіспесе, олар осы істі қараған соттан келесі жоғары тұрған сотқа шешім шығарған күннен бастап 15 күн мерзім ішінде апелляциялық шағым бере алады, ал прокурор өзінің наразылығын келтіре алады. Сондай-ақ, олардың келесі сотқа осы іске байланысты қосымша дәлелдемелерін ұсынуға құқықтары бар. Осы саты бойынша істі қараған сот (алқа, 3 судьядан кем болмау керек) соттың қаулы шығарады.

4. Сот актілерін орындау сатысы. Бұл сатыда соттың заң күшіне енген актісі (шешімі, ұйғарымы, қаулысы) борышкердің өз еркімен немесе сот орындаушының мәжбүрлеу шарасын қолдануымен орындалады (жалпы мерзімі 2 ай).

5. Заң күшіне енген сот актілерін қадағалау тәртібі бойынша қайта қарау сатысы (қадағалау өндірісі).

Сот шешімінің дәлелсіздігі немесе материалдың немесе іс жүргізудің құқық нормаларының елеулі түрде бұзылуы сол шешімді бақылау ретінде бұзуға негіз болады. Сот істі қадағалау тәртібімен қараудың нәтижесінде кеңесу бөлмесінде мынандай шешімдердің бірін қабылдайды:

- Бірінші, апелляциялық, қадағалау сатысындағы шешімді өзгеріссіз, ал шағымды, наразылықты қанағаттандырмай тастайды;
- Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық немесе бөлігіндегі күшін жояды және істі бірінші, апелляциялық сатыдағы сотта жаңадан қарауға жібереді;
- Бірінші, апелляциялық сатыдағы сот шешімінің толық немесе бөлігіндегі күшін жояды және талап арызын қарамай тастайды немесе іс бойынша іс жүргізуді қысқартады;
- Іс бойынша шығарылған шешімдердің біреуін күшінде қалдырады;
- Бірінші, апелляциялық, қадағалау сатысындағы соттың шешімін өзгертеді немесе оның күшін жояды, материалдың құқық нормаларын қолдануда және түсіндіруде қате жіберілген болса, істі жаңадан қарауға жібермей, жаңа шешім шығарады.

Істі қадағалау тәртібімен қарау кезінде сот істе бар материалдар бойынша шағым, наразылық дәлелді шегінде бірінші, апелляциялық сатыдағы соттар шығарған сот актілерінің заңдылығы мен негізділігін тексереді. Сот құрамы үш судьядан кем болмауы тиіс. Істі қарағаннан кейін сот қаулы шығарады.

6. Заң күшіне енген сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау сатысы.

Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша бұл ерекше саты деп аталады.

Шешімдерді жаңадан анықталған мәнжайлар бойынша қайта қарауға мыналар негіз болады:

- іс үшін елеулі маңызы бар, арыз берушіге белгілі болуы мүмкін емес мән жайлар;
- заңды күшіне енген сот үкімі бойынша анықталған, заңсыз немесе дәлелсіз шешім шығаруға негіз болған куәнің біле тұра берген жалған жауабы, сарапшылардың біле тұра жасаған жалған қорытындысы, аудармашының біле тұра теріс жасаған аудармасы, құжаттардың немесе айғақтық заттардың жалғандығы;
- заңды күшіне енген сот үкімі бойынша анықталған, тараптардың, іске қатысушы басқа адамдардың немесе олардың өкілдерінің қылмыстық әрекеттері не болмаса судьялардың осы істі қараған кезде жасаған қылмыстық әрекеттері;
- сот шешімін шығаруға негіз болған басқа органның қаулысының бұзылуы.

Шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау туралы осы шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны

шығарған сотқа арыз береді. Олар: іске қатысқан адамдар немесе прокурор. Мұндай арызды іске қатысушы адамдар қайта қарау үшін негіз болатын мән-жайлар анықталған күннен бастап үш ай ішінде бере алады. Бұл саты бойынша қайта қарау негіздері ҚР АІЖК-нің 404-бабында көрсетілген.

6.3 Азаматтық іс жүргізу құқығы

Азаматтық іс жүргізу құқығы – мемлекет белгілеген құқықтық нормалардың соттардың азаматтық істерді қарау және шешу тәртібін, басқаша айтқанда, азаматтық істер бойынша сот әділдігін сондай-ақ сот қаулыларын мәжбүрлеп орындау тәртібін реттейтін жиынтығы немесе жүйесі.

Азаматтық іс жүргізу құқығы жеке, дербес құқық болып табылады, оның да дербес нысанасы және реттеу әдісі бар. Азаматтық іс жүргізу құқығының реттейтін нысанасы сот пен іс жүргізуге қатысушы тұлғалар, яғни азаматтық сот ісін жүргізуге қатысушылар арасында туындайтын қоғамдық қатынастар болып табылады.

Азаматтық іс жүргізу құқығы. Азаматтық істер жүргізу тәртібімен ұлттық құқықтың кейбір басқа да салаларынан (еңбектік, жер және т.б.) туып отыратын даулар қаралып, шешіледі. Азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларын бұлжытпай сақтап отыру бұл істерді қарап шешетін сот органдарына әрбір істің ақиқатына жетуге кепілдік береді, демек мұның өзі сайып келгенде, жеке адамның құқығын, қоғамның мүддесін, мемлекеттің игілігін пәрменді де жанжақты қорғауға мүмкіндік береді.

Сот төрелегін жүзеге асыруда қоғамдың қатынастарды реттейтін азаматтық іс жүргізу құқығы құқық жүйесінде дербес құқық саласы болып саналады. Азаматтық іс жүргізу құқығының пәні азаматтық іс жүргізу болып табылады. Азаматтық іс жүргізу құқығы мен азаматтық іс жүргізудің пәндерін бірбірінен ажырата білу керек. Олардың ұғымдарын айта кету керек. Азаматтық іс жүргізу құқық жүйесі екі (Жалпы және Ерекше) бөлімнен тұратынын ескерген жөн. Жалпы бөліміне: жалпы ережелер, азаматтық сот ісін жүргізудің міндеттері мен принциптерін, ведомстволық бағыныстылық және соттылық туралы жалпы ережелерді, іске қатысушы тұлғалар туралы жалпы ережелерді, сот хабарлаулары мен шақырулары туралы жалпы ережелерді, іс жүргізу мерзімдерінің жалпы ережелерін және т.б. жатқызуға болады. Ерекше бөліміне: бірінші сатыдағы сотта іс жүргізуді, бұйрық арқылы іс жүргізуді, талап қою бойынша іс жүргізуді, ерекше талап қоюмен іс жүргізуді, ерекше іс жүргізуді, сот қаулыларын қайта қарау бойынша іс жүргізуді, жойылған сот ісін немесе атқару ісін жүргізуді қалпына келтіруді, халықаралық процесс және т.б. жатқызуға болады.

Азаматтық іс жүргізу құқығы – соттардың азаматтық істерді қарастыру және шешу тәртібін белгілейтін жеке құқық саласы. Ол өз реттеу аясы бойынша, яғни қоғамдық қатынастар шегі бойынша жекелік сипатқа ие. Ол қатынастардың реттелуіне сала нормалары әсер етеді. Бұл – сотпен азаматтық

істерді талқылау және шешу тәртібі; соттар мен өзге органдар қаулыларын орындау, іс жүргізу қатынастары субъектілерінің мәртебелік сұрақтарын шешу тәртібі.

Реттелетін қоғамдық қатынастарының ерекшеліктеріне, олардың субъектілік құрамы мен нақты құқықтық мүмкіндіктер кешеніне, тұлғалардың құқықтық жағдайларына сәйкес, *саланың әдісі* айқындалады. Саланың әдісі ретінде қалыптасатын қоғамдық қатынастар субъектілерінің тәртібіне (заңи мәні бар – әрекеттеріне) ықпал ету тәсілі (құқықтық тұрғыдан араласу тәсілі) болып танылады. Іс жүргізушілік әдебиетте саланың келесі екі тәсілін бөліп қарастырады: *императивтік және диспозитивтік*, кейбір оқулықтарда оларға *императивті – диспозитивтік* деп жалпы атау беріледі.

Соттың іс жүргізу әрекеттері билік сипатында жасалады, олар өздері арнап шығарылған тұлғалар үшін міндетті, өйткені оларды мемлекеттік билік органы шығарады және мәжбүрлеу күші бар құқық нормасына негізделген. Іске қатысушы тұлғалар жасайтын іс жүргізу әрекеттері диспозитивтік сипатта болады. Азаматтық іс талап қоюшының талап-арыздан бас тарту туралы арызы бойынша немесе тараптардың бітісу келісімін жасауы себепті қысқартылуы мүмкін. Азаматтық істің өзіндік ерекшелігі осында.

Процессуалдық құқықтық кепілдіктер. Азаматтық процессуалдың нормалардың жүйеленуі: реттеуші, дефинитивтік, жалпы, арнайы, ерекше, императивтік, диспозитивтік, құқық беруші, міндеттеуші, рұқсат етпеу нормалары. Азаматтық іс жүргізу құқықтық нормалардың құрылымы: гипотезалар (бір жақты, екі жақты, белгіленген, белгіленбеген және т.б.), диспозициялар (жай, сипаттамалы, сілтемелі, бланкеттік), санкциялардың түрлері.

6.4 Азаматтық іс жүргізу принциптері

Біздің елімізде жоғары заң күші бар және бүкіл аумақта тікелей қолданылатын Конституция әр адамның, ұйымның бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сот арқылы қорғау мүмкіндігін бекітеді. Осындай қорғанудың негізгі нысаны азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен істерді қарап шешу болып табылады.

Азаматтық істерді сотта қарап шешуге көптеген құқық субъектілері қатысады. Олардың барлығы сот ісін жүргізуде оның принциптерін сақтап ұстануға тиіс. Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері сотта тараптар арасындағы құқықтық дауды демократиялық жолымен дұрыс және жылдам шешуге үлкен үлес қосады.

Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптерінің түсінігін беру үшін ең алдымен оны жалпы құқық принциптерінен бастаған дұрыс. Принцип латын сөзінде (бастапқы) деген негізгі мағынаны білдіреді: объективтік (қандай болмасын

ғылымның, теорияның негізгі ережелері) және субъективтік (болмысқа қатынасын белгілейтін адамның ішкі қасиеті сендіру).

Құқық принциптерінің мәні әлеуметтік-құқықтық шындық ғалымдар тұрғысынан объективті зерттелгенде ғана айқындалады. Құқық принципі дегеніміз – белгілі бір қоғам мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және саяси даму заңдылықтарының ерекше құқықтық көрінісі.

Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптерінің маңыздылығын соттың құқық қолдану тәжірибесінен байқауға болады. Сотта азаматтық істерді қарайтын және шешетін төрағалық етуші судьялар азаматтық сот ісін жүргізудің принциптерін басшылыққа алып қолданады. Оларды қолдану арқылы азаматтық істер бойынша сот төрелігі дұрыс және уақтылы атқарылады. Егер сот қолданыстағы заң нормаларында белгілі қатынасты реттеу қарастырылмаған болса, онда мұндай жағдайда ұқсас қатынастарды реттейтін құқық нормаларын қолданады, ал мұндай нормалар болмаған жағдайда оны реттеуге принциптерді қолданады.

Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері дегеніміз - азаматтық іс жүргізудің демократиялық және қайырымдылық мәнін ашатын, оны құрайтын процессуалдың нормалар, сатылар және институттарды анықтайтын, сондай-ақ, азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыруда мемлекет қойған мақсат пен міндеттерді орындауға азаматтық іс жүргізу қызметін бағыттайтын, азаматтық іс жүргізу құқығымен бекітілген бастапқы идеялар.

ҚР АІЖКде сот пен іске қатысушылар арасындағы қатынасты реттеуге, сондай-ақ нақты азаматтық істі шешуге бағытталған азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері құқықтық нормаларда бекітілген. Олар азаматтық іс жүргізу құқығының жеке зерттеу құқықтық институты болып танылады.

Азаматтық іс жүргізудің құқық саласында құқықтық нормалар қабылдау және қолдану қызметінде азаматтық сот ісін жүргізу принциптерінің мәні зор екенін байқауға болады. Азаматтық сот ісін жүргізу міндеттерін орындаудың бастапқы шарты ретінде азаматтық сот ісін жүргізу принциптерін сақтау және оларға сәйкес іс жүргізу әрекеттерін сот және басқа да іске қатысушыларымен жасау болып танылады.

Азаматтық сот ісін жүргізу принциптерінің мән-мағынасы туралы дұрыс көрініс алу азаматтық іс жүргізу құқықтық саласының дамуына және азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыруына соттардың қызметін жетілдіру үшін қажет.

Азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері соттармен құқықтық нормаларды дұрыс түсінуге және қолдануға септігін тигізеді, заң шығару тәжірибесі үшін негіз қалаушы болып табылады. Сондықтан принциптер азаматтық іс жүргізу құқық саласында мазмұны бойынша жаңа құқық нормалар әзірлеп қабылдауға және қолданыстағыларын өзгертіп жаңартуға маңызды үлес қосады.

Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде азаматтық сот ісін жүргізу принциптерін бұзбай қолдану және олардың кеңінен таралуы оның демократиялық және құқықтық мемлекет болуына кепілдік беретіні даусыз.

Құқық нормаларын қолдану сот қызметінде іс жүргізу нормаларын дұрыс түсінуге және қолдануға азаматтық сот ісін жүргізу принциптерінің мәнін білу қажет-ақ. Тек қана азаматтық сот ісін жүргізу принциптерінің мәнмағынасын біліп түсінгенде ғана төрағалық етуші судья және басқа да қатысушылар өздерінің іс жүргізу құқықтарын дұрыс пайдаланады және іс жүргізу міндеттерін дұрыс орындай алады. Осылай, азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыруда сот, іске қатысушылар және тағы басқалары ҚР АІЖКде белгіленген мынандай нормаларды ескерулері тиіс:

- істерді шешу кезінде соттың заңды бұзуына болмайды және ол заңсыз сот актілерінің күшін жоюға әкеп соғады. Заңның бұзылуына кінәлі судья заңда белгіленгендей жауапты болады;

- азаматтық сот ісін жүргізу принциптерін бұзу оның сипаты мен маңыздылығына қарай, шығарылған сот актілерінің күшін жоюға әкеп соғады (23бап).

Басында жазылғандай, бірқалыпты және өзгермейтін құқық принциптері болмайды. Сондықтан қолданыстағы заңнамамен бекітілген азаматтық сот ісін жүргізу принциптері жалпы жиынтығы бойынша зерттеуге жатқызылады.

Азаматтық іс жүргізу құқық нормаларымен реттелген азаматтық сот ісін жүргізудің бастапқы идеяларына, негіздеріне сүйене отырып құрылады. Осы азаматтық сот ісін жүргізудің бастапқы идеялары (принциптері) азаматтық істер бойынша сот төрелігінің тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Барлық азаматтық сот ісін жүргізудің принциптері жиынтығы бойынша бірбірімен тығыз байланыс құрып және бірбірін толықтыра отырып, біртұтас жүйе құрайды. Жүйе дегеніміз нақты тұтастықты құрайтын, бірбірімен тиісті қатынаста болатын көптеген элементтер. Осылайша, азаматтық сот ісін жүргізу бірбірімен байланыстағы принциптердің жиынтығын құрайды. Тиісінше принциптер өзара байланыс пен қатынаста болып біртұтас жүйе құрайды.

Азаматтық сот ісін жүргізу принциптерінің жүйесі объективті сипатта болуына қарамастан, заң әдебиеттерінде оның құрамы және осы жүйеге кіретін кейбір жеке принциптердің атауы бойынша бірқатар ой - пікірлер бар.

Азаматтық іс жүргізу құқығының қағидаларына - заңдарда бекітілген жалпы, маңызды жетекшілікке алатын негізгі ережелер мен сот қызметі негізделген. Бұл қағидалар мықты нормалар түрінде тұжырымдалған олар құқық нормаларының жалпы ережелерінде бейнеленеді.

6.5 Азаматтық іс жүргізудегі құқықтық қатынастар

Құқықтық қатынас құқық нормаларымен реттелген, құрамында өзара алмасылып отыратын құқықтар және міндеттермен айшықталған құқық

субъектілері арасында заңдың байланысы бар қоғамдық қатынастар. Азаматтық іс жүргізу қатынасы құқық қорғау қатынастарына жатады. Олардың пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуы заңдың жағдаяттармен, заңдың маңызы бар нақтылы мәнжайлармен байланысты, олармен құқық нормасы азаматтық іс жүргізу құқық субъектілерінің іс жүргізу құқықтары мен іс жүргізу міндеттерінің пайда болуы, өзгертілуі және тоқтатылуын байланыстырады.

Азаматтық іс жүргізу қатынастары сотқа талап арыз, арыз және шағым берген кезде пайда болады. Азаматтық іс жүргізу құқықтары мен азаматтық іс жүргізу міндеттері азаматтық іс жүргізу қатынастарының мазмұнын құрайды.

Азаматтық істерді қарап шешуде азаматтық іс жүргізу құқық қатынастарының мынандай түрлерін байқауға болады: *негізгі, қосымша және қызметтік-көмек көрсетушілік*.

Негізгі іс жүргізу құқық қатынастары талап қоюмен іс жүргізу, ерекше талап қоюмен іс жүргізуде сот пен тараптар (талап қоюшы және жауапкер) арасында және ерекше іс жүргізуде сот пен арыз беруші арасында болады.

Қосымша іс жүргізу құқық қатынастары іс бойынша қорытынды беру үшін прокурордың, мемлекеттік органның немесе жергілікті өзін-өзі басқару органның қатысуымен өткенде (АІЖКтің 55, 57 баптары), сондай-ақ үшінші тұлғалардың қатысуымен өткенде (АІЖКтің 52, 53 баптары) туындайды.

Қызметтік-көмек көрсетушілік іс жүргізу құқық қатынастары іс бойынша өз қызмет бабы бойынша көмек көрсету үшін аудармашының, сарапшының, куәлардың, қоғамдық өкілдердің қатысуымен өткенде туындайды.

Азаматтық іс жүргізу құқық қатынастарының ерекшелігі оның биліктік сипатында, яғни биліктік қатынастылығында. Азаматтық іс жүргізу құқық қатынастарының субъектілері - сот және өзге сот ісін жүргізуге қатысушысы билік және бағынушылық қатынаста болады. Оған дәлел ҚР Конституциясының сот билігін бекітуі.

Жоғарыда айтылғанның бәрі азаматтық іс жүргізу құқық қатынасының түсінігіне анықтама беруге болатынын білдіреді. Сонымен *азаматтық іс жүргізу құқық қатынасы* бұл субъективтік құқықтармен заңмен қорғалатын мүддені қорғау үшін сот пен өзге азаматтық процестің қатысушылары арасындағы азаматтық іс жүргізу құқық нормаларымен реттелген қоғамдың қатынастар.

Азаматтық іс жүргізу құқық қатынастарының объектісін 2 түрге бөліп қарастыруға болады: *жалпы және арнайы*.

Жалпы объект- сотпен қаралып, шешілуге немесе қорғалуға жататын материалдың құқықтық дау немесе заңмен қорғалатын мүдде.

Арнайы объект- нақты, белгілі құқық қатынасын жүзеге асыруда жасалатын қорытынды (мысалы, сот пен сарапшы арасында азаматтық іс жүргізу құқық қатынасының объектісі болып осы сарапшының өзінің арнайы білімі негізінде іс үшін мәні бар фактілер туралы қорытындысы).

Азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастың мазмұны азаматтық процестегі субъектілерінің іс жүргізу құқықтары мен міндеттері, ал кейбір процессуалистердің пікірінше (А.А.Мельников) субъектілердің мінезқұлқы, яғни өз құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырудағы әрекеттері.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының субъектілері. Азаматтық іс жүргізу қатынастарының субъектілері азаматтар мен заңды тұлғалар бола алады. Соның қатарына азаматтық іс жүргізу қатынастарына шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар және шетелдік заңды тұлғалар қатыса алады. Процеске қатысушылардың бәрін, олардың іске қатынастығына орай, белгіленген топтарға бөлінеді: *сот, іске қатысушылар және сот төрелігін жүзеге асыруына жәрдемдесушілер.*

Сот азаматтық іс жүргізу қатынасының міндетті субъектісі ретінде қаралады. Республикада азаматтық, төрелік, қылмыстық және басқа да істерді қарайтын, соттардан тыс ешқандай орган жоқ. Сот азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғайтын, ол бұзылған жағдайда оны қалпына келтіретін барынша ықпалды нысан болып табылады. Соттар қайсыбіреулердің еркіне қарамастан тек Конституция мен Республика заңдарына сәйкес, өздеріне Республика атынан берілген билікті жүзеге асырады, іс жүргізу нысанында заңмен белгіленген сот ісін қарауға процесс мүшелерінің барлығының да белсенді түрде қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді, істің ақиқатын ашады және ол бойынша заңды және негізделген шешім шығарады. Соттарға мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану құқығы берілген. Сот азаматтық және шаруашылық істер жөніндегі шешімдерімен кінәлі тараптарды (талап қоюшыны немесе жауапкерді) тиісті тәртіпке шақырады, оларды міндеттері мен жауапкершілігін орындауға, оның ішінде жауапкердің есепшотынан талап қоюшының пайдасына ақшалай қаражат өндіруге не мүліктерін өндіруге мәжбүрлейді. Істі сот отырыстарында қарау мен шешу ҚР Конституцияның 77 бабында және ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексінің жалпы бөлімінің 2-тарауында аталған принциптерге негізделеді.

Іске қатысушыларды азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде танымыз. Олардың құрамына ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексінің 44 бабына сәйкес:

- тараптарды (талап қоюшы мен жауапкерді);
- үшінші тұлғаларды (даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдейтін және даудың нысанасына дербес талаптарын мәлімдемейтін);
- прокурор;
- мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдар;
- ҚР АІЖКнің 56, 57 баптарымен көрсетілген негіздер бойынша процеске қатысатын ұйымдар немесе жеке адамдар;
- арыз берушілер және басқа да мүдделі тұлғаларды (ҚР АІЖКнің 289 бабы) жатқызамыз.

Сот төрелігін жүзеге асыруына жәрдемдесушілер азаматтық іс жүргізу құқықтық қатынастарының субъектілері. Олардың қатарына: аудармашы, куә, маман, сот приставы, сот хатшысы, сот орындаушысы, өкіл және т.б. жатқызылады.

Азаматтық іс жүргізудегі (процестегі) тараптар.

Азаматтық іс жүргізудегі тараптар іске қатысушы тұлғалар қатарына жатады (АІЖКнің 44 бабы). Жеке тұлға болсын, заңды тұлға болсын (кәсіпорын, мекеме, ұйымдар) өздеріне келтірілген зиянды сот арқылы өндіріп алуға хақысы бар.

Тараптар сотта субъективтік құқықтары немесе заңмен қорғалатын жеке мүддесі туралы даулары қаралып және шешілуге тиіс іске қатысушы тұлғалар.

Тараптар деп *талап қоюшы* мен *жауапкерді* атайды. Талап қоюшы мен жауапкер ретінде жеке тұлғалар (ҚР азаматы, шетел азаматы және азаматтығы жоқ адам) мен заңды тұлғалар (мекемелер, ұйымдар және кәсіпорындар) болып табылады.

Талап қоюшы сотқа талап арыз беру арқылы өзінің субъективтік құқықтары мен заңмен қорғалатын мүддесін қорғаушы тұлға. Қазіргі азаматтық іс жүргізу заңында талап қоюшының азаматтық процеске қатысуының 2 негізі көрсетіледі: біріншіден, талап қоюшы өз мүдделері және құқықтарын көздеп талап қою арқылы қатысады; екіншіден, басқа тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінеді. Бірінші жағдайда талап қоюшы іс ясүргізуін өзі бастайды, ал екінші жағдайда ол іске қатысуға соттан рұқсат сұрайды.

Жауапкер талап қоюшының талабы бойынша сот алдында жауап беретін тұлға. Талап қоюшының айтуынша жауапкер оның субъективтік құқығын немесе заңмен қорғалатын мүддесін бұзып не дауға салып отыр. Талап қоюшы мен жауапкер сотта қаралуға жататын даулы құқық қатынасының немесе заңмен қорғалатын мүдденің субъектілері.

Азаматтық іс жүргізуде тараптар ретінде қатысушы үшін азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігі (АІЖКнің 45бабы) болуы тиіс, ал сотта өзінің іс жүргізу құқықтарын жүзеге асыру үшін азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеттігі (АІЖКнің 4ббабы) қажет.

Азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігі азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттеріне ие болу қабілеттілігі, материалдың құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдар үшін бірдей дәрежеде танылады. Азаматтарға азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттері туғаннан беріліп, өлгенде ғана тоқтатылады.

Азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеттігі сотта құқықтарын өз ісәрекетімен жүзеге асыру және міндеттерін орындау, іс жүргізуді өкілге тапсыру қабілеттігі. Заңды тұлғ анық азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігі мен әрекет қабілеттігі мемлекеттік тіркеуден өткен кезде және оны куәландыратын сәйкесті құжат болғанда басталады. Азаматтардың іс жүргізу әрекет қабілеттілігі толық көлемде

18 жасқа толғаннан кейін ғана басталады. 16 жасқа толған атаанасының рұқсатымен үйленген немесе шарт бойынша кәсіпкерлік ісәрекетпен айналасатын болса оны толық азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеті бар деп танымыз. 14-18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әрекет қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта олардың атааналары немесе өзге де заңды өкілдері қорғайды, алайда, сот мұндай істерге кәмелетке толмағандардың немесе әрекет қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың өздерін тартуға міндетті.

Тараптардың азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттері. ҚР АІЖКі 48 бабының 5 бөлігіне сәйкес: тараптар іс жүргізу құқықтарын тең пайдаланады және бірдей іс жүргізу міндетін мойнына алады деген.

Тараптардың азаматтық іс жүргізу құқықтарын: жалпы және арнайы деп бөліп қарастырса болады. *Жалпы* бұл тараптардан басқа да іске қатысушы тұлғаларға тән құқықтар: іс материалдарымен танысуға, олардан үзінділер жазып алуға және көшірмелер түсіруге, қарсылықтарын мәлімдеуге, дәлелдеме табыс етуге және оларды зерттеуге қатысуға және т.б. (ҚР АІЖКнің 47 бабы). *Арнайы* ҚР АІЖКнің 32, 49, 50, 156, 158 және т.б. баптарында көзделген. Мысалы, талап қоюшы талаптық негіздемесін немесе нысанасын өзгертуге, талап қою талабының мөлшерін үлғайтуға не азайтуға немесе талап қоюдан бас тартуға құқылы. Жауапкер талап қоюды толық не жартылай тануға, немесе талаптан бас тартуға құқылы.

Тараптардың азаматтық іс жүргізу міндеттерін: жалпы және арнайы деп бөліп қарастырса болады. *Жалпы* тараптар өздеріне берілген барлық іс жүргізу құқықтарын адал пайдалануға, сот отырысындағы тәртіпті сақтау, сотта төрағалық етушінің қаулыларына бағынуға тиіс. *Арнайы* ол азаматтық іс жүргізудің сатыларына және нақты іс жүргізу әрекеттердің мінезіне байланысты. Осылай, талап қоюшы сотқа өзі ұсынған талап арызында міндетті түрде заңда көрсетілген мәліметтер бар болу керек (ҚР АІЖКнің 150бабы); әр тарап (талап қоюшы мен жауапкер) өзінің талаптарының және қарсылықтарының негізі ретінде сілтеме жасайтын мәнжайларды дәлелдеуі тиіс (ҚР АІЖКнің 65 бабы).

Сот төрелігін тек соттық жүзеге асыруы. Ол Қазақстанда сот қана мемлекет пен тұтастай қоғамның атынан сот төрелігін жүзеге асыра алатындығын білдіреді. Соттың биліктік өкілдіктерін басқа біреудің иемденіп алуына тыйым салынады және құқықтық жауапкершілікке әкеліп соғады.

Судьялардың ауыстырылмайтындығы және сайланбайтындығы. Соттар тұрақты судьялардан тұрады. Судьялардың өкілеттігі тек заңда белгіленген негіздер бойынша ғана тоқталуы немесе кідірілуі мүмкін. Судьялар Конституция мен жоғарыда аталған Конституциялық заңға сәйкес сайланады немесе тағайындалады. Сондай-ақ судьялардың өкілетіктері нақты мерзіммен шектелмеген.

Судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек заңға ғана бағынуы. Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға бағынады. Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеліп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Азаматтар мен ұйымдардың заң мен сот алдындағы теңдігі. Азаматтық сот ісін жүргізу барысында азаматтардың ешқайсысына артықшылық берілмейді және олардың ешқайсысы да қандай да мән-жайлары себепті кемсітілмеуге тиіс.

Жеке адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу. Азаматтық іс бойынша іс жүргізу кезінде азаматтық процеске қатысушы адамның ар-ожданын қорлайтын немесе қадір-қасиетін кемсітетін шешімдер мен іс-әрекеттерге тыйым салынады.

Сотта істі қараудың жариялылығы. Бұл принцип барлық соттарда істі қарау ашық сот отырысында жүргізілетінін білдіреді. Заңда сот отырысына қатысқысы келетіндердің барлығына рұқсат берілген, соның ішінде БАҚ өкілдеріне де. Сот отырысының залына, егер іске қатысы бар адамдар немесе куә болмаса, он алты жасқа толмаған азаматтар жіберілмейді.

Сот ісін жүргізу тілі. Қазақстан Республикасында сот ісін жүргізу тек мемлекеттік (қазақ) не орыс тілдерінде, тең дәрежеде жүргізілетіндігін білуге болады.

Соттың қызметіндегі заңдылық деген соттың құқық нормаларын дұрыс қолдануын, шығарылатын актілердің және жасалатын барлық іс жүргізу әрекеттерінің қолданыстағы заңдарына сәйкестігін білдіреді.

Бәсекелестік тараптардың заңды мүдделерінің қарама-қайшылығынан келіп шығады, ол азаматтық процестегі айтысу қажеттілігін негіздейді. Тараптың әрқайсысы өзіне онтайлы сот шешімін қабылдатқысы келеді. Сондықтан бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау барысында өзінің құқықтық ұстанымын сақтауға өз талаптары мен қарсылықтарын дәлелдеуге және негіздеуге міндетті.

Тараптардың іс жүргізудегі тең құқықтылығы материалдық құқықтық қатынастардың (азаматтық, отбасы, еңбек және т.б.) субъектілерінің теңдігіне сүйенеді (тең құқықтық жағдайы) және іс жүргізу құқықтары мен талаптардың іс жүргізу міндеттерінің теңдігін белгілейді.

Сот талқылауының тікелейлігі. Сот істі қарау барысында іс бойынша дәлелдемелер мен өзге де мән-жайларды: Іске қатысушы тараптар мен басқа адамдардың түсініктерін, куәгердің айғақтарын, сарапшылардың қорытынды-сын, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қорытындыларын тыңдауға, заттай дәлелдемелерді қарауға, дыбыс жазбаларын тыңдауға және бейне жазбаларды, кино, фотоматериалдарды қарауға, жаңартылған өзге де материалдармен танысып шығуға тікелей міндетті.

Сонымен, адам мен азаматтың құқықтары ішінде құқықтарды сот арқылы қорғаудың маңызы зор. Азаматтардың құқықтарын қорғау бойынша сот билігі органдарының қызметі азаматтық іс жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру тәртібін реттейтін құқық нормаларының жиынтығы, сондай-ақ сот қаулыларын мәжбүрлеп орындату тәртібі азаматтық іс жүргізу құқығы деп аталады.

6.6 Іс жүргізу мерзімдері

Іс жүргізу мерзімдері. Іс жүргізу мерзімдері бұл талап (талап арыз, арыз, шағым) бойынша азаматтық істерді қозғау, қарау мен шешу (шешім шығару), оларды (апелляциялық, қадағалау және жаңадан анықталған мәнжайлар бойынша) қайта қарау тәртібін ҚР азаматтық іс жүргізу кодексімен белгіленген мерзімдер.

Азаматтық істерді қарау мерзімдері.

Сотқа талап арызы түскен күннен бастап судья 5 (бес) күн мерзімде ол бойынша сот ісін жүргізу үшін қабылдау туралы мәселені шешуге құқы бар. Азаматтық істерді сотта қарауға әзірлеу, егер заң актілерінде өзгеше белгіленбесе, арыз қабылданған күннен бастап 7 (жеті) күн мерзімнен кешіктірілмей жүргізілуге тиіс. Жалпы азаматтық іс жүргізу заңына сәйкес азаматтық істер істі сот талқылауына әзірлеу аяқталған сәттен бастап 2 (екі) айға дейінгі мерзімде қаралып, шешіледі, ал жұмысын қалпына келтіру туралы, алимент өндіріп алу туралы және мемлекеттік органдардың, жергілікті өзінөзі басқару органдарының, лауазымды адамдардың, мемлекеттік қызметшілердің шешімдерін, әрекеттерін (әрекетсіздігін) даулау туралы істер 1(бір) айға дейінгі мерзімде қаралып, шешіледі.

Іс жүргізу мерзімдерін есептеу. Іс жүргізу әрекеттерін жасауға арналған мерзімдер сөзсіз болуға тиіс оқиға көрсетіле отырып, дәлмедәл күнтізбелік күнмен немесе жылдармен, айлармен немесе күндермен есептелетін уақыт кезеңімен белгіленеді. Соңғы жағдайда өрекет бүкіл кезеңнің ішінде жасалуы мүмкін. Кезеңмен есептелетін іс жүргізу мерзімінің ағымы оның басталуы белгіленген күнтізбелік күннен немесе оқиға болған күннен кейінгі күні басталады (ҚР АІЖК-нің 124-бабы).

Іс жүргізу мерзімдерін ұзарту. Сот тағайындаған мерзімдерді сот ұзарта алады. Заңмен белгіленген мерзімдерді, егер олар сот дәлелді деп таныған себептермен өткізіліп алынса, сот қалпына келтіре алады. Өткізіліп алынған мерзімді қалпына келтіру туралы *өтініш* іс жүргізу әрекеттерін жасауға тиісті болатын сотқа беріледі. Сот бұл өтінішті мәселенің қаралатын орны мен уақыты хабарланатын іске қатысушы адамдардың қатысуымен қарайды, алайда, олардың келмей қалуы соттың алдына қойылған мәселені шешу үшін кедергі болып табылмайды (ҚР АІЖК-і 128-бабының 3-бөлігі). Іс жүргізу мерзімдерін ұзарту немесе ұзартудан бас тарту туралы *сот ұйғарым* шығарады.

Іс жүргізу мерзімдерін қалпына келтіру. Мерзімді қалпына келтіру туралы *өтініш* берумен қатар ол бойынша мерзімі өткізіліп алынған қажетті іс жүргізу әрекеттері жасалуға (құқық қорғау туралы талап қойылуға, шағым берілуге, құжаттар табыс етілуге және т.б.) тиіс (ҚР АІЖК-і 128-бабының 4-бөлігі). Іс жүргізу мерзімдерін қалпына келтіру немесе келтіруден бас тарту туралы *сот ұйғарым* шығарады.

Сырттай іс жүргізу және сырттай шешім шығару

ҚР АІЖК-і 260- бабының 1 бөлігіне сәйкес: "Отырыстың өткізілетін орны мен уақыты тиісті түрде хабарланған, келмей қалуының дәлелді себептерін хабарламаған және істі өзі жоқта қарауды сұрамаған жауапкер сот отырысына келмей қалған жағдайда, егер талап қоюшы бұған қарсы болмаса, іс сырттай іс жүргізу тәртібімен қаралуы мүмкін".

Сырттай іс жүргізу тәртібі бойынша іс қарау үшін мынадай 5 (бес) негіздеме қажет:

- жауапкер келмеген жағдайда;
- жауапкер тиісті түрде сот отырысының өтетін орнымен уақыты туралы хабарланса;
- іс бойынша талап қоюшы қарсы болмау;
- жауапкер өзінің келмей қалуының себептерін хабарламаған болса;
- жауапкер істі өзі жоқта қарауды сұрамаған болса. Жоғарыда аталған негіздемелердің барлығы талап қоюмен істі қарауда орын алғанда сот істі сырттай іс жүргізу тәртібімен қарайды.

Іс ҚР АІЖК-тің 260 бап 1) тармағында көрсетілген негіздемелер жиынтығы болған жағдайда ғана:

- жауапкер істің қаралу орны мен уақыты туралы тиісті түрде хабардар етілсе;
- жауапкер сот мәжілісіне дәлелді себептермен келмей қалса немесе келмей қалуының дәлелді себептері туралы хабарламаса;
- жауапкердің істі өзі жоқта қарау туралы өтініші болмаса;
- талап қоюшының істі жауапкер жоқта қарауға келісімі болса;
- талап қоюшының істі жауапкер жоқта қарауға келісіміне қарамастан, жауапкер сот мәжілісіне дәлелді себепсіз екінші рет келмей қалса, сырттай іс жүргізу тәртібі бойынша қаралуы мүмкін.

Сырттай іс жүргізу тәртібі мен істі қараудың мақсаттары:

- жауапкерді тәртіпке салу;
- өзінің мінезқұлқы үшін жауапкершілікті нығайту;
- жауапкер тарапынан қиянат жасаудың алдын алу;
- азаматтық істі тез қарап шешу.

Сырттай шешімнің көшірмесі жауапкерге оның шығарылған күннен бастап үш күннен кешіктірілмей, оның тапсырылғаны туралы хабарланатын етіп жіберіледі. *Сырттай шешімнің көшірмесі* сот отырысына қатыспаған талап

коюшыға да ол шығарылған күннен бастап үш күннен кешіктірілмей, оның тапсырылғаны туралы хабарланатын етіп жіберіледі (ҚР АІЖК-нің 263-бабы). Апелляциялық шағым немесе наразылық берудің 15 (он бес) күн мерзімі сырттай шешімнің күшін жою туралы арыз беру 5 (бес) күн мерзімі өткен соң есептеледі.

Бұйрық арқылы іс жүргізу

Сот бұйрығы бұл өндіріп алушының ақшалай сомаларды өндіріп алу немесе жылжымалы мүлікті борышкерді немесе өндіріп алушыны олардың түсіндірмелерін тықдау үшін шақырмайақ және сотта іс қарамайақ, даусыз талаптар бойынша борышкерден талап ету туралы арызы бойынша шығарылған судьяның актісі. *Сот бұйрығы* атқарушылық құжат күші бар сот актісі, яғни мәні және күші бойынша сот шешіміне теңестірілген.

Сот бұйрығы АІЖКнің 140-бабында аталған талаптары бойынша берілуі мүмкін:

Егер өндіріп алушы сот бұйрығын беру туралы арызбен қоса борышкердің міндеттемелігін растайтын құжаттарды олардың сәйкесті көшірмелерімен ұсынса. Ал табыс етілмесе, судья арыз қабылдаудан бас тартады.

Даусыз талаптардың түпкілікті тізімі ҚР АІЖК-нің 140-бабында көрсетілген.

Сот бұйрығы судьямен жекедара шығарылады:

- егер талап нотариатта куәландырылған мәмілеге негізделсе;
- егер талап жазбаша мәмілеге негізделсе және оны жауапкер таныса;
- егер талап төленбеген вексельге, акцептің болмауына және нотариус жасаған акцептің күні белгіленбеуіне білдірілген наразылыққа негізделсе;
- егер әкеліктің белгіленуіне немесе үшінші тұлғаларды тарту қажеттігіне қатысы жоқ, кәмелетке толмаған балалар үшін алименттерді өндіріп алу туралы талап мәлімделген болса;
- егер азаматтардан және заңды тұлғалардан салықтар мен басқа да міндетті төлемдер бойынша бересіні өндіріп алу туралы талап мәлімделген болса;
- егер қызметкерге аударылған, бірақ төленбеген жалақы мен өзге де төлемдерді өндіріп алу туралы талап мәлімделген болса;
- егер жауапкерді немесе борышкерді іздестіру жөніндегі шығындарды өндіріп алу туралы талаптарды ішкі істер органдары немесе қаржы полициясы мәлімдеген болса;
- егер Қазақстан Республикасының заң актілеріне сәйкес лизинг нысанасын даусыз талап ету туралы талап мәлімделген болса;
- егер кепіл берушіборышкерге кепілге салынған затынан өндіріп алу туралы ломбардтық талабы мәлімделген болса, шығарылады.

Егер талап «Тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы» Заңының 20 бабының ережелеріне негізделген болса және борышкер оны мойындаса, сомасы 50 (елу) айлық орта көрсеткішке дейінгі мөлшердегі тұтынушылар құқықтарын қорғау туралы талап, сот бұйрығын шығару тәртібімен қаралуға жатады. Тауардың

(жұмыстардың, қызметтердің) тиісті емес сапасымен келтірілген шығындарды өтеу туралы талаптар ғана емес, өзге де өтеу туралы талаптар мәлімделген кезде (моральдық зиянның орнын ақшалай толтыру, айыппұл, іс жүргізу жөніндегі шығындарды өтеу және т.б.), өтініш талап қою бойынша өндірісінің тәртібімен қаралуға жатады.

Сот бұйрығының күшін жою туралы арызын бере алатын борышкер заңмен белгіленген мерзіммен шектелген. Борышкер сот бұйрығының көшірмесін алған күннен бастап *10 (он) күн* мерзімде байланыстық кез келген құралдарын пайдалана отырып, мәлімделген талапқа келіспеген қарсылығын бұйрық шығарған сотқа жіберуге құқылы (ҚР АІЖК-тің 147 бабының 2 бөлігі).

6.7 Ерекше талап қою арқылы іс жүргізу

Ерекше талап қою арқылы іс жүргізу істері азаматтар мен заңды тұлғалардың мемлекеттік билік, жергілікті өзінөзі басқару органдарының, қоғамдың бірлестіктердің, ұйымдардың, лауазымды және мемлекеттік қызметкерлердің, олардың ішінде сот орындаушылардың, шешімдері мен әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) даулар айту туралы істер. Ерекше талап қоюмен іс жүргізу істердің талап қою бойынша іс жүргізу істерімен *жалпы ұқсастығы және бір-бірінен айырмашылығы бар*.

Жалпы ұқсастығы:

- құқық туралы дау.
- АІЖКде белгіленген талап арызды (арызды) қабылдаудан бас тарту туралы, талап арызды (арызды) қараусыз қайтару туралы немесе оны қозғаусыз қалдыру туралы ережелер (ҚР АІЖКнің 153, 154, 155баптары).

Жалпы бір- бірінен айырмашылығы:

-талап қою істер бойынша дау азаматтық, отбасылық, еңбек құқықтық қатынастарынан туындайды, субъектілер өзара тең құқылы, ал мемлекеттік, әкімшілік және қаржы құқықтық қатынастарының қатысушылары (бір жағынан азамат пен заңды тұлға, ал екінші жағынан мемлекеттік қызметкер) үшін билік және бағыну қатынастары төн. Бірақ бұл теңсіздік тек материалдың құқықтық қатынастарында орын алады. Егер құқық туралы дау туындаса азамат пен заңды тұлға бір жағынан және мемлекеттік орган (лауазымды адам) екінші жағынан сот алдында тең құқылы.

Талап қою бойынша іс жүргізу *талап арызбен*, ал ерекше талап қою бойынша іс жүргізу *шағым* немесе *арызбен* қозғалады.

Ерекше талап қою арқылы іс жүргізу істері ҚР АІЖК-нің 3 бөлімшесінде көрсетілген.

Олардың қатарына мынадай істер жатқызылады:

- Сайлауға, референдумдарға қатысушы азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің сайлау құқықтарын қорғау туралыарыздар бойынша іс жүргізу (ҚР АІЖК-нің 25 тарауы).

- Жергілікті атқарушы органдардың азаматтардың алқаби ретінде қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысу құқықтарын бұзатын шешімдеріне, әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) дау айту жөніндегі арыздар бойынша іс жүргізу (ҚР АІЖКнің 251 тарауы).

- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер қарауға уәкілетті органдар (лауазымды адамдар) қаулыларына дау айту туралы істер бойынша іс жүргізу (ҚР АІЖК-нің 26 тарауы).

- Мемлекеттік өкімет, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, қоғамдық бірлестіктердің, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен мемлекеттік қызметшілердің шешімдері мен әрекеттеріне (немесе әрекетсіздігіне) дау айту туралы іс бойынша іс жүргізу (ҚР АІЖКнің 27 тарауы).

- Нормативтік құқықтық актілердің заңдылығына орай даулар туралы іс бойынша іс жүргізу (ҚР АІЖКнің 28 тарауы).

- Прокурордың органдар мен лауазымды адамдардың актілері мен іс-әрекеттерін заңсыз деп тану туралы жүгінуі (ҚР АІЖК-нің 29 тарауы).

Ерекше іс жүргізу. *Ерекше іс жүргізу* бұл арнайы соттың азаматтық санаттағы істеріне жатқызылған, құқық туралы дауы жоқ және қорғаудың арнайы құралдар мен тәсілдерді қолданумен сипатталатын азаматтық іс жүргізудің дербес түрі. Сот олардың заң фактілерін (әрекеттерін, оқиғаларын, жағдайларын) айқындау арқылы азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асырады.

ҚР АІЖКне свйкес *заң фактілерін анықтаудың екі тәртібі* бар: *әкімшілік тәртіп* және *соттың тәртіп*.

Ерекше жүргізілетін істерді ҚР АІЖКтің 31-38 тарауларында белгіленген алыныстармен және толықтырулармен қоса талап қою ережелері бойынша соттар қарайды.

Сот ерекше іс жүргізу тәртібімен қарайтын істерге:

- 1) заңдың маңызы бар фактілерді анықтау туралы;
- 2) азаматты хабар-ошарсыз кетті деп тану туралы зкөне азаматты қайтыс болды деп жариялау туралы;
- 3) азаматты өрекетке қабілеті шектеулі немесе әрекетке қабілетсіз деп тану туралы;
- 4) азаматты психиатриялық стационарға мәжбүрлеп жатқызу туралы;
- 5) заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің банкроттығы туралы;
- 6) жылжымалы затты иесіз деп тану және жылжымайтын мүлікке коммуналдың меншік құқығын тану туралы;
- 7) азаматтық хал актілері жазуларының дұрыс еместігін анықтау туралы;
- 8) нотариаттық әрекеттерге немесе оларды жасаудан бас тартуға шағымдар бойынша;

9) бағалы қағаздарды көрсетуші адамның жоғалған бағалы қағаздар және ордерлік бағалы қағаздар (шақырту ісін жүргізу) бойынша құқықтарын қалпына келтіру туралы істер;

10) бала асырап алу туралы істер;

11) Қазақстан Республикасының және (немесе) басқа мемлекеттің аумағында экстремизмді немесе террористік қызметті жүзеге асыратын шетелдік немесе халықаралық ұйымды экстремистік немесе террористік ұйым деп тану туралы істер жатады.

6.8 Заң күшіне енбеген сот актілеріне апелляциялық тәртібімен іс жүргізу

Апелляциялық сатыдағы сот заңды күшіне енбеген, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының шешімдерінен басқа, бірінші сатыдағы сот шешімдеріне апелляциялық шағым мен наразылықты қарайтын екінші сатыдағы (жоғары тұрған) сот. Апелляциялық сатыдағы сотта істер бірінші сатыдағы сотта істер қарау ережесі бойынша АІЖК-нің ерекшеліктерімен қаралады.

Апелляция бір қатар мемлекеттерде (қылмыстық және азаматтық істер бойынша) сот қаулысына шағымданудың бір нысаны, тараптардың шағымдары бойынша және шағымда көзделген талап шегінде істі мәні бойынша қарайтын екінші сатыдағы сот.

Сот шешіміне жазбаша нысанда апелляциялық шағым мен наразылық берілуі мүмкін.

Сот шешіміне *апелляциялық шағым жасау құқығы* іске қатысушы тараптар мен басқа да тұлғаларға тиесілі. Сот шешіміне *апелляциялық наразылық келтіру құқығы* істі қарауға қатысушы прокурорға тиесілі. Жалпы ереже бойынша Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры мен оның орынбасарлары, облыс прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар мен олардың орынбасарлары, аудандардың прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар мен олардың орынбасарлары өздерінің құзыреті шегінде істі қарауға қатысуына қарамастан, сот шешіміне наразылық келтіруге құқылы.

Бірінші сатпыдағы соттық апелляциялық шағымды, наразылықты алғаннан кейінгі:

-шағымның, наразылықтық және оған қоса тіркелген жазбаша дәлелдемелердің көшірмелерін келесі күннен кешіктірмей іске қатысушы адамдарға жібереді;

-шағымдануға, наразылық келтіруге белгіленген 15 (он бес) күн мерзім өткеннен кейін істі апелляциялық сатыға жібереді;

-іске қатысушы адамдарды істі апелляциялық сатыда қараудың орны мен уақыты туралы тиісінше хабарлайды.

Осы апелляциялық шағымдар мен наразылықтарды қарайтын соттар: аудандық және оларға теңестірілген соттар шығарған шешімдерге - облыстық және оған теңестірілген соттың азаматтық істер жөніндегі алқасы;

облыстық және оларға теңестірілген бірінші сатыдағы соттар шығарған шешімдерге Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының азаматтық істер жөніндегі алқасы.

Занды күшіне енген сот актілерін қадағалау тәртібімен іс жүргізу

Қадағалау өндірісі азаматтық іс жүргізудің дербес сатысы. Сотта қадағалау тәртібімен *заңды күшіне енген сот актілері* қайта қаралуға жатады.

Қадағалау тәртібімен уайта қаралатын сот актілері: 1) бірінші сатыдағы соттың шешімдері;

2) апелляциялық және қадағалау сатысындағы соттардың қаулылары;

3) бірінші сатыдағы соттың істің одан әрі жылжуына кедергі келтіретін ұйғарымдары;

4) істе тараптар болып табылмайтын адамдардың мүдделерін қозғайтын сот актілері сот қадағалауы тәртібімен қайта қаралуы мүмкін.

Қадағалау тәртібімен қайта қарауға жатпайтын сот актілері:

-апелляциялық және қадағалау сатысындағы соттардың қаулыларын қоспағанда, бірінші сатыдағы соттың заңды күшіне енген сот бұйрықтары, ұйғарымдары;

-занды күшіне енген, талап сомасы бес мың айлық есептік көрсеткіштен кем болған жағдайда жеке тұлғалардың және талап сомасы жиырма мың айлық есептік көрсеткіштен кем болған жағдайда заңды тұлғалардың мүліктік мүдделеріне байланысты шешімдер, ұйғарымдар (қаулылар) ҚР Жоғарғы Сотының қадағалау алқасында қайта қарауға жатпайды (ҚР АІЖК-сі 384-бабының 2 және 3 бөлігі).

ҚР Жоғарғы Соты қадағалау алқасының қаулылары қабылданған қаулының адамдардың өміріне, денсаулығына не Қазақстан Республикасының экономикасы мен қауіпсіздігіне орны толмас ауыр салдарларға әкеп ссықтыруы мүмкін екені туралы деректердің анықталуына байланысты ерекше жағдайларда қайта қаралуы мүмкін.

Соттың шешімі, ұйғарымы, қаулысы заңды күшіне енген күннен бастап 1 (бір) жыл ішінде қадағалау шағымын, наразылығын беруге болады.

Істі қарау кезінде қадағалау сатысының сотына прокурордың қатысуы міндетті (ҚР АІЖК-і 398-бабының 1-бөлігі).

Занды күшіне енген сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау жөнінде іс жүргізу

Азаматтық іс жүргізу құқығы істі сотта қадағалау тәртібімен қатар заңды күшіне енген сот шешімдерін, ұйғарымдарын және қаулыларын қайта қараудың

екінші нысаны болып табылатын жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша істерді қайта қарау ерекше тәртібін көздейді. Осы екі нысанның өзара айырмашылығын процессуалистер ең бастысы істерді қайта қараудың негіздері мен әдістері бойынша жүргізеді.

Сот шешімдерін, ұйғарымдарын және қаулыларын жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау азаматтық процестің дербес сатысы.

ҚР АІЖК-сі бойынша заңды күшіне енген шешімдерді, ұйғарымдар мен қаулыларды жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарау негіздері болып мыналар табылады:

1) арыз берушіге белгілі болмаған және белгілі бола алмаған іс үшін елеулі мәнжайлар;

2) заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленген, заңсыз не негізсіз шешім шығаруға әкеп соңқан, куәнің көрінеу жалған жауаптары, сарапшының көрінеу жалған қорытындысы, көрінеу дұрыс аудармау, құжаттардың не заттай дәлелдемелердің жалғандығы;

3) заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленген, тараптардың, іске қатысушы басқа адамдардың, не олардың өкілдерінің қылмысты әрекеттері немесе судьялардың сол істі қарау кезінде жасаған қылмысты әрекеттері;

4) белгілі бір шешімді, ұйғарымды немесе қаулыны шығаруға негіз болған сот шешімінің, үкімінің немесе қаулысының не өзге де орган қаулысының күшін жою;

5) Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің соттың сот актісін шығаруы кезінде қолданған заңын немесе өзге нормативтік құқықтық актісін конституциялық емес деп тануы (ҚР АІЖК-тің 404-бабы).

Шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша іс жүргізу

Шетелдік тұлғалар өздерінің бұзылған немесе дау айтылып отырған құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін Қазақстан Республикасының соттарына жүгінуге құқылы.

Соттарда шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша сот ісін жүргізу ҚР-сы Конституциясына, ҚР-сы халықаралық шарттарына, ҚР-сы АІЖК және өзге де заңдарға сәйкес жүзеге асырылады.

Шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша іс жүргізу ҚР АІЖК-нің 45 тарауында белгіленген ережелер бойынша жүзеге асырылады.

Сотта шетелдік тұлғалардың қатысуымен істі қарау үшін алдымен олардың азаматтық іс жүргізуге әрекет қабілеттігін анықтау қажет. ҚР АІЖК-нің 414 және 415- баптары шетелдік тұлғалардың азаматтық іс жүргізуге әрекет қабілеттігі жөнінде ережелерді көздейді.

Шетелдік тұлғалар қатысуымен істерді мына соттар қарауы мүмкін:

ҚР-нің облыстық және оларға теңестірілген соттар (ҚР АІЖК-і 28 баптық 1 бөлігінің 2) тармақшасы және 2 бөлігі);

ҚР-нің Жоғарғы Соты (ҚР АІЖКі 29бабының 2 бөлігі);

Шетелдік соттар (ҚР АІЖКі 421бабының 1 және 2 бөліктері);

Аралық соттар (ҚР АІЖКі 25бабы). Шетелдік соттың құзыреті ҚР АІЖКтің 33бабында көзделген жағдайларды қоспағанда, тараптардың жазбаша келісіммен көзделуі мүмкін. Мұндай келісім болған жағдайда сот жауапкердің өтінімімен, егер мұндай өтінім істі мәні бойынша қарау басталғанға дейін мәлімделсе, арыздыңарамайтастайды(ҚР АІЖК-тің 33, 419 баптары).

Шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша Қазақстан Республикасы соттарының (жалпы және айрықша) құзыреті ҚР АІЖКнің 416 және 417-баптарымен регламенттелген. Шетелдік тұлғалар қатысатын істер бойынша Қазақстан Республикасының соты келесі жағдайларда *арызды қарамай тастайды, ал іс бойынша іс жүргізуді қысқартады:*

- егер сол мәселе туралы және сол негіздер бойынша сол тараптар арасындағы дау жөнінде Қазақстан Республикасының сот шешімдерін өзара тану және сот шешімдерін орындауды көздейтін халықаралық шарты бар шет мемлекеттің соты бұрын шешім шығарып қойған болса (ҚР АІЖКі 421бабының 1бөлігі);

- егер шет мемлекеттің сотында сол тараптар арасындағы, сол мәселе туралы және сол негіздер бойынша шешімді Қазақстан Республикасында танылуға тиісті дау жөнінде бұрын қозғалған іс болса (ҚР АІЖКі 421бабының 2бөлігі).

Атқарушылық іс жүргізу. Атқарушылық іс жүргізу дегеніміз бұл соттың нормативтік актілерін және басқа органдардың юрисдикциялық актілерін мәжбүрлеп орындату мақсаты болып табылатын азаматтық іс жүргізудің бір сатысы.

«Атқарушылық іс жүргізу жәе сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасы заңының 1бабына сәйкес атқарушылық іс жүргізудің мынадай міндеттері көзделген:

азаматтық және шаруашылық істер жөніндегі сот шешімдерін, ұйғарымдары мен қаулыларын міндетті және уақытылы орындау;

мүлікті өндіріп алу бөлігінде қылмыстық істер жөніндегі үкімдер мен қаулыларды міндетті және уақытылы орындау;

осы заңда көзделген жағдайларда өзге де органдардың, шешімдері мен қаулыларын орындау.

Атқарушылық іс жүргізу органдары мен қатысушылары оның субъектілері болып танылады.

Атқарушылық іс жүргізу органдары "Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" ҚР заңының 4 бабында аталған. Олардың қатарына:

- ҚР Жоғарғы және жергілікті соттары;
- ҚР Жоғарғы Сот жақындағы сот өкімшілік комитеті (сот орындаушысы, сот приставы);
- ҚРсы әділет министрлігі және оның аумақтық органдары;
- Соттар мен басқа да органдардың ақшалай сомаларды өндіріп алу жөніндегі қаулыларын орындауды жүзеге асыратын салық органдары;
- Соттар мен басқа да органдардың ақшалай сомаларды өндіріп алу жөніндегі қаулыларын орындауды жүзеге асыратын екінші деңгейдегі банктер және банктік емес қаржылық мекемелер (мысалы, ломбард);
- Сот орындаушысының талабы бойынша орындауды жүзеге асыратын өзге де органдар, ұйымдар мен лауазымды адамдар жатқызылады.

Сотқа берілетін талап қойылған арызға баж төлеуге тиіс (А.І.Ж.К. 101-бап.).

Азаматтық істер сотқа арыз түскен сәттен бастап екі айға дейінгі мерзімде қаралып шешіледі.

Бақылау сұрақтары:

1. *Қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасына сәйкес азаматтық іс жүргізудің қандай түрлерін білесіз?*
2. *Азаматтық іс жүргізу құқығына жалпы сипаттама беріңіз?*
3. *Азаматтық іс жүргізу сатыларына сипаттама беріңіз?*
4. *Азаматтық іс жүргізу құқығының әдістері мен міндеттері қандай?*
5. *Азаматтық іс жүргізу құқығы қандай принциптерге негізделген?*
6. *Азаматтық іс жүргізу сатыларының түсінігі, түрлері және міндеттері?*
7. *Азаматтық процессте талап қоюшы, оның іс жүргізу құқықтары мен міндеттері.*

7-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

- 7.1 Мұрагерлік құқығының түсінігі, мақсаты және міндеттері**
- 7.2 Мұрагерлік туралы түсінік және оның мәні**
- 7.3 Мұрагерліктің маңызы**
- 7.4 Мұрагерлік құқығының жүйесі**
- 7.5 Мұрагерлік құқығының әдістері. Мұрагерліктің негіздері**
- 7.6 Заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлік. Занды мұрагерлік**
- 7.7 Ұсыну құқығы бойынша мұрагерлік**
- 7.8 Мұра алу**
- 7.9 Мұрагерлік құқығының қайнар көздері**
- 7.10 Мұрагерлік құқығының құқықтық институттары**

7.1 Мұрагерлік құқығының түсінігі, мақсаты және міндеттері

Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің Мұрагерлік құқық атты бөлімінде бірнеше жаңа ережелер қабылданды. Мұрагерлік қатынастар Азаматтық Кодекстің 1038-1083 баптарымен реттеледі (ерекше бөлім). 1999 жылдың 1 шілдесінде Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексіне (ерекше бөлім) қол қойып, Кодекс сол күні күшіне енді. Ал 1 шілдеге дейін Қазақстанда 1994 жылы қабылданған Азаматтық Кодекстің жалпы бөлімі күшінде болды, 1999 жылы 1 шілдесінен бастап Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі толықтай қолданысқа өтті. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодекстің ерекше бөлімінің болмауы республикадағы экономикалық қатынастарды реттеуді қиындатты. 1963 жылы қабылданған Қазақ ССР Азаматтық Кодекстің нормалары нарықтық экономика принциптеріне қайшы келсе де, іс жүзінде қолданылды. Мұрагерлік құқық қандай болу керек деген сұрақта ғалымдар әртүрлі пікір ұстанады. Бірақ оның бәрі — жеке мүлік ұрпақтан ұрпаққа ауысатынын жақтайды.

Қоғамдық өмірдің түпкілікті ауысуы біздің елімізде көптеген салалардағы құқықтық реттеуді дамытуды талап етеді. Мұрагерлік бұл экономикалық мазмұны бар қатынастар.

Кеңес заманындағы мұрагерлік құқық — Рим құқығының негізінде жасалған, жақсы дамыған институт. Бірақ көне мүліктік жүйеде көптеген мәселелер өз шешімін таппады. Ал жаңа заңдағы бекітілген ережелер сол мәселелерді қайта көтеріп, жаңа проблемаларды туындатты.

Жұмыстың **мақсаты** - мұрагерлік құқықпен байланысты проблемаларды талдау. Осы мақсаттан туындайтын **міндеттер**: мұрагерлік құқықпен байланысты Қазақстандық заңдарды және Халықаралық құқықтық реттеуді талдау, жүйелеу және зерттеу.

Мұрагерлік құқықтық қатынастар көптеген нормативті акттермен, мысалы Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Азаматтық құқық негіздерімен, көптеген басқа да институттар мен шешімдермен реттеледі.

7.2 Мұрагерлік туралы түсінік және оның мәні

Мұрагерлік құқық азаматтық құқықтың бір бөлігі болып табылады.

Мұрагерлік – қайтыс болған азамат (мұра қалдырушы) мүліктің басқа адамға (адамдарға) – мұрагерлерге ауысуы. Қайтыс болған азаматтың мұрасы басқа адамдарға әмбебап құқық мирасқорлығы талаптарымен, егер Азаматтық Кодекстің 6-бөлімінің ережелерінен өзгеше туындамаса, бірыңғай тұтас нәрсе ретінде және бірақ мезгілде ауысады. Мұрагерлік ҚР Азаматтық Кодексімен, ал тікелей өзі белгілеген жағдайда өзге заң актілерімен реттеледі. Мұрагерлік құқық азаматтық құқықтың бір бөлігі болып табылады. Мұрагерлік құқық - қайтыс болған адамның мүлкінің мұрагеріне көшу тәртібін белгілейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Мұрагерліктің негізгі объектісі – мұра қалдырушының өмірі кезінде мұрагерлер пайдаланылатын мүлік азаматтардың жеке меншігі. «Мұрагерлік құқық – жеке тұлғаның өлімінен кейін оның жеке құқық қатынастарының жалғасын немесе тағдарын реттейтін құқық» деп анықтағандар да бар. Алайда өлген жеке тұлғаның отбасы, жеке ұйымдарға мүшелік, бала асырап алуы сияқты жеке құқық қатынастарын мұрагерлік құқығы реттемейтіндіктен, бұл анықтама мұрагерлік құқығы үшін өте кең анықтама болса керек. Сонымен мұрагерлік құқығына анықтама беретін болсақ, бір жеке тұлғаның өлімінен кейін оның мүлкінің (мүліктік құқықтары мен міндеттерінің) тағдырын белгілейтін құқық институты десек дұрысырақ болар.

Мұралық құқығы - сол тұлғаның субъективті құқығы. Мұрагерлік құқық-мұра мирасқорлығымен байланысты қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 26 бабының 2 тармағында «мүлекке және мұралыққа заң кепіл береді» делінген.

7.3 Мұрагерліктің маңызы

Мұрагерліктің маңызын айтқан кезде, оны жалпы адамзат өмір сүруінің бір мақсатына жатқызу керек. Мысалы қайтыс болған азаматтың құқықтары мен міндеттері мұрагерлік бойынша ешкімге өтпесе қандай салдарға әкелер еді?

Мұрагерлік ешкімге өтпесе, сол тұлғаның жақын адамдарына кері әсер етер еді, өйткені олар өмір сүруге қаражаттары болмаушы еді. Жинаған қаражатымен не істейтінін білмеген адамдардың іскери белсенділігі төмендеуші еді.

Бұл көптеген акционерлік қоғамдардың, банктердің, сақтандыру компаниялардың және т. б. күйреуіне әкелер еді. Егер өз істерін құрып, кейіннен сенімді қолға бере алмаса істі қандай мақсатпен жүргізеді.

Қайтыс болған азаматтың кредиторлары өз талаптарын кімге қоятындарын білмейтін еді. Адам бүкіл өмірі бойына жұмыс істеп, өз мүлкін жақын адамдарына қалдыруға мүдделі.

7.4 Мұрагерлік құқығының жүйесі

Қазақстан мұрагерлік құқығы Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінің соңы, алтыншы бөлімінде мұрагерлік құқық тақырыбында реттеліп, жалпы ережелер (1038-1045 баптар), өсиет бойынша мұрагерлік (1046-1059 баптар), заңды мұрагерлік (1060-1071 баптар), мұра алу (1072-1083 баптар) деп төрт тарауға бөлінген. Қазақстан Республикасы азаматтық кодексі ерекше бөлім ережелері бірінші шілде 1999 жылдан кейінгі қатынастарға қолданылады. Бұдан бұрынғы бірінші наурыз 1995 жылға дейінгі қатынастарға АҚ-тің жалпы ережелерімен бірге 1963 жылға ҚазақКСР азаматтық кодексі, ерекше бөлім ережелерімен реттеледі. Кодекстен кейін сатылық деңгейіне қарай заң күші бар президент жарлықтары, парламент қаулылары, сенат пен мәжіліс қаулылары, үкімет қаулыларында көрсетілген ережелер қолданылады. Бұл жерде айта кететін жәйт, азаматтық құқықтық қатынастың, азаматтық кодекстің жалпы бөлімінде де ерекше бөлімінде де реттелуі. Яғни жалпы ереже мен ерекше ереже қайшылығы. Бұл туралы азаматтық кодексіміз ашық бір нұсқау көрсетпеген. Мұндай жағдайларда, жеке ереже белгіленген қатынастарды ерекше қарастырғандықтан ерекше бөлім ережелерін қолдану. Бұл да құқық салалары қатынастарында жалпыға белгілі ережелерден. Ал керісінше, ерекше бөлімде қарастырылмаған қағида жалпы бөлімде қарастырылса, жалпы бөлімдегі ережелерді ерекше бөлімге қолданамыз.

7.5 Мұрагерлік құқығының әдістері. Мұрагерліктің негіздері

Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 1039 бабына сәйкес мұрагерліктің негіздері заң бойынша немесе өсиет болып табылады. Әлемдік тәжірибеде басқа мұрагерлік негіз жоқ. Заң бойынша мұрагерлік өсиет болмаса ғана жүзеге асырылады. Ал тәжірибеде заң бойынша мұрагерлік өсиеттен жиі кездеседі. Кейде мұрагерлік заң бойынша да, өсиет бойынша да өтеді. Мысалы, мұра қалдырушы өсиетінде өз қызына пәтерін қалдыратынын жазады, ал басқа мүліктер туралы жазбайды. Сонда пәтер өсиет бойынша өтеді де, басқа мүліктер заң бойынша өтеді. Өсиет немесе заң бойынша мүлікті мұра ету үшін бірқатар заңды фактілер қажет. Заң бойынша мұрагерлікке кем дегенде екі факт керек. Біріншіден, мұраны қабылдайтын тұлға заң бойынша мұрагерлердің қатарында

болу керек, екіншіден мұра ашылу керек. Өсиет бойынша мұра қалдырушы өз өсиетінде мүлікті кімге қалдыратынын көрсетеді. Сондықтан, өсиет жоқ болса да, бар болса да, оның мазмұнына қарамастан мұрагерлік заңда қарастырылған фактілер бар жағдайда ғана жүзеге асады.

Мұра дегеніміз мұра қалдырушыдан мұрагерге құқық мирасқорлығы тәртібінде өтетін мүлік. Мұра түсінігін анықтау үшін мұрагерлерге немене және қалай өтеді деген сұраққа жауап беру керек. Мұрагерліктің жалпы ережесі қиын емес. Мұра қалдырушының барлық мүліктік құқықтары мен міндеттері мұрагерге өтеді. Мұра құрамына кейбір ерекше жағдайлардан басқа бар мүліктік құқықтары мен міндеттері кіреді. Мұрагерліктің келесі өзгешеліктерін бөліп көрсету қажет:

біріншіден, мұра не мұралық мүлік құрамына қайтыс болған азаматтың құқықтары (актив) мен қарыздары (пассив) кіреді.

екіншіден, мұрагерлік бойынша тек мұра қалдырушы тірі кезінде иеленген құқықтар ғана өтеді. Сондықтан мұра қалдырушы тірі кезінде ие болмаған, ол қайтыс болған кезде пайда болған құқықтар мұра құрамына енбейді. Мысалы өз жанұясының пайдасына жасалған өмірді сақтандыру шарты. Бұл мұрагерлік мирасқорлығы емес, өйткені сақтандыру ақшасын алу мұра қалдырушы қайтыс болған жағдайда ғана беріледі. Осындай жағдайларда мұрагер мұра қалдырушы иеленбеген құқықтарға ие болады.

үшіншіден, мұра қалдырушының кейбір құқықтары мен міндеттері өз табиғатына байланысты мұрагерлерге өте алмайды. Мұрагерлік мүліктің құрамына жеке сипаттағы құқықтар мен міндеттер кірмейді. Ең алдымен, бұл алименттік құқықтар мен міндеттер, пәтерді пайдалану құқы, қоғамдық мекемеде және т. б. мүшелік құқы.

төртіншіден, мұрагерге өтетін кейбір құқықтар мен міндеттер заң бойынша өтпеуі мүмкін.

бесіншіден, мұрагерлік бойынша тек мүліктік ғана емес, мүліктік емес мазмұны бар құқықтар мен міндеттер өтеді. Мұрагерлік бойынша атқа ие болу құқығы, авторлық құқық өтпейді.

7.6 Заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлік. Заңды мұрагерлік

Заң бойынша мұрагер болу құқығын бірінші кезекте тең үлеспен мұра қалдырушының балалары, соның ішінде ол қайтыс болғаннан кейін тірі туған балалары, сондай-ақ мұра қалдырушының жұбайы мен ата-анасы алады.

Заң бойынша мұрагер болу құқығын екінші кезекте тең үлеспен мұра қалдырушының ата-анасы бір, ата-анасы бөлек аға-інілері мен апа-сіңлілері (қарындастары), сондай-ақ оның әкесі жағынан да, анасы жағынан да атасы мен әжесі алады

Заң бойынша мұрагер болу құқығын үшінші кезекте тең үлеспен мұра қалдырушының туған немере ағалары мен апалары алады.

Заң бойынша мұрагер болу құқығын төртінші кезекте мұра қалдырушының алтыншы атаға дейінгілерін қосқанда басқа туыстары алады, бұл ретте туыстық дәрежесі неғұрлым жақын туыстар туыстықтың неғұрлым алысырақ дәрежедегі туыстарын мұрагерліктен шеттетеді. Туыстық дәрежесінің жақындығы ортақ ата-бабасынан туу саны негізінде анықталады. Әрбір дүниеге келу бір ата (бір туыстық) дәрежесі деп аталады. Мұрагерлікке шақырылған төртінші кезектегі мұрагерлер тең үлесте мұрагер болады.

Заң бойынша мұрагер болу құқығын бесінші кезекте, егер мұра қалдырушымен бір отбасында кемінде он жыл бірге тұрса, тең үлеспен оның туыстас аға-інілері мен апа-сіңлілері, (қарындастары), өгей әкесі мен өгей шешесі алады.

Заң бойынша мұрагер болу құқығын алтыншы кезекте тең үлеспен мұра қалдырушының асырауындағы еңбекке жарамсыз адамдар алады.

Мұрагерлер жоғарыда көзделген кезек тәртібімен мұрагерлікке шақырылады.

Заң бойынша мұрагерлік кезінде, бір жағынан, асырап алынған және оның ұрпақтары және екінші жағынан, асырап алушы мен оның туыстары қандас туыстарға теңестіріледі. Асырап алынғандар мен олардың ұрпақтары асырап алынушының туған ата-анасы, оның басқа да қандас туыстары қайтыс болғаннан кейін заң бойынша мұрагер болмайды. Асырап алынушылардың ата-анасы мен оның басқа да қандас туыстары асырап алынушы және оның ұрпақтары қайтыс болғаннан кейін заң бойынша мұрагер болмайды. Заң бойынша мұрагерлердің әрбір келесі кезегі алдыңғы кезектегі мұрагерлер болмаған, оларды мұрадан шеттеткен, олар мұраны қабылдамаған не одан бас тартқан жағдайда, азаматтық кодекстегі кейбір жағдайларды қоспағанда, мұрагерлік құқығын алады. Заң бойынша мұрагерлерді мұрагерлікке шақырудың кезектілігі туралы және олардың мұрадағы үлестерінің мөлшері туралы ережелері мүдделі мұрагерлердің мұра ашылғаннан кейін жасалып, нотариат куәландырған келісімімен өзгертілуі мүмкін. Мұндай келісім оған қатыспайтын мұрагерлердің, сондай-ақ міндетті үлеске құқығы бар мұрагерлердің құқықтарын қозғамауы тиіс.

7.7 Ұсыну құқығы бойынша мұрагерлік

Егер заң бойынша мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болса, ашылатын мұрадағы оның үлесі ұсыну құқығы бойынша оның ұрпақтарына ауысады. Қайтыс

болған мұрагердің үлесі заң бойынша мұрагер ұсынған туыстығы бірдей дәрежедегі ұрпақтар арасында тең бөлінеді. Тікелей өзінен тарайтын туыстық бойынша мұрагерлік жағдайында ұсыну құқығы туыстық дәреже шектелмей қолданылады, ал көлденең туыстық бойынша мұрагерлік жағдайында ұсыну құқығын тиісінше оның туған аға-інілерін (апа-сіңлілерін, қарындастарын) ұсына отырып, мұра қалдырушының жиендері не оның туған немере ағасын немесе апасын ұсына отырып, немере аға-інілері мен апа-сіңлілері (қарындастары) алады.

Мұра қалдырушының асырауындағы еңбекке жарамсыз адамдар

Мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін кемінде бір жыл оның асырауында болған және онымен бірге тұрған еңбекке жарамсыз адамдар заң бойынша мұрагерлер қатарына жатады. Басқа да заң бойынша мұрагерлер болған кезде олар мұрагер болуға шақырылатын кезектегі мұрагерлермен бірге мұра алады. Егер мұра қалдырушымен бірге тұрған-тұрмағандығына қарамастан, мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін кем дегенде бір жыл оның асырауында болса, Азаматтық Кодекстің 1061-1066-баптарында аталған заң бойынша мұрагерлердің қатарына жататын, бірақ мұрагерлікке шақырылатын кезектегі мұрагерлердің тобына кірмейтін еңбекке жарамсыз адамдар, осы кезектегі мұрагерлермен бірге мұра алады. Мұрагерлікке шақырылатын адамдар, басқа да заң бойынша мұрагерлер болған кезде мұраның төрттен бірінен аспайтын бөлігін мұраға алады.

Мұрадағы міндетті үлеске құқық

Мұра қалдырушының кәмелетке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балалары, сондай-ақ оның еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасы, өсиеттің мазмұнына қарамастан, заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің (міндетті үлес) кемінде жартысын мұраға алады. Мұндай үлеске құқығы бар мұрагер өсиет бойынша және (немесе) заң бойынша мұрадан алатынның барлығы, оның ішінде әдеттегі үй жабдықтары мен үй-іші тұрмысында ұсталатын заттардан тұратын мүліктің құны және мұндай мұрагердің пайдасына белгіленген өсиеттік бас тартудың құны, міндетті үлеске есептеледі. Мұрадағы міндетті үлеске құқығы бар мұрагер үшін өсиетте белгіленген кез келген шектеулер мен жүктеулер өзіне ауысатын мұраның міндетті үлесінен асатын бөлігіне қатысты ғана жарамды болады.

Мұра алу кезіндегі ерлі-зайыптылардың құқықтары

Ерлі-зайыптыларға өсиетке немесе заңға орай тиесілі мұрагерлік құқықтың мұра қалдырушымен некеде тұру жағдайына байланысты оның басқа да мүліктік құқықтарына, оның ішінде мүліктің некеде тұрғанда бірге тапқан бөлігіне меншік құқығына қатысы жоқ. Егер мұра қалдырушымен неке мұра ашылғанға дейін іс жүзінде тоқтатылғандығы және ерлі-зайыптылардың мұра ашылғанға дейін кемінде бес жыл бөлек тұрғандығы дәлелденсе, сот шешімімен ерлі-зайыптылар заң бойынша мұрагерліктен шеттетілуі мүмкін.

Өсиет бойынша мұрагерлік. Азаматтың ол қайтыс болған жағдайда өзіне тиесілі мүлікке билік ету жөнінде өз ықтиярын білдіруі өсиет болып танылады. Азамат өзінің барлық мүлкін немесе оның бір бөлігін заң бойынша мұрагерлер тобына кіретін де, кірмейтін де бір не бірнеше адамға, сондай-ақ заңды тұлғаларға және мемлекетке өсиет етіп қалдыра алады. Өсиетті өзі жасауға тиіс. Өкіл арқылы өсиет жасауға жол берілмейді. Өсиет қалдырушы себебін түсіндірместен заң бойынша мұрагерлердің біреуін, бірнешеуін немесе барлығын мұрадан айыруға құқылы. Егер өсиеттен өзгеше туындамаса, заң бойынша мұрагерді мұрадан айыру оның ұсынылу құқығы бойынша мұрагерлік етуші ұрпақтарына қолданылмайды.

Мұра қалдырушы кез келген мүлік туралы өкімді қамтитын өсиет жасауға құқылы. Мұра қалдырушы жасалған өсиеттің оны жасағаннан кейін кез келген уақытта күшін жоюға және өзгертуге ерікті және күшін жоюдың немесе өзгертудің себебін көрсетуге міндетті емес. Мұра қалдырушының өсиетте өзі мұрагер етіп тағайындаған адамдарға, олар қайтыс болған жағдайда өз кезегінде өсиет еткен мүлікті белгілі бір түрде билік ету міндетін жүктеуге құқығы жоқ.

Өсиеттің нысаны

Өсиет оның жасалған жері мен уақыты көрсетіле отырып, жазбаша нысанда жасалып, нотариатта куәландырылуға тиіс. Нотариатта куәландырылған өсиеттер; нотариатта куәландырылғандарға теңестірілетін өсиеттер тиісінше ресімделген болып танылады. Өсиетке өсиет қалдырушының өзі қол қоюы қажет. Егер өсиет қалдырушы дене кемістіктеріне, науқастығына немесе сауатсыздығына байланысты өсиетке өзі қол қоя алмаса, оның өтініші бойынша оған нотариустың немесе өсиетті куәландырушы басқа адамның қатысуымен өсиет қалдырушының өсиетке өзі қол қоя алмауының себебін көрсете отырып, басқа азаматтың қол қоюы мүмкін. Өсиетті жазу, оған қол қою немесе куәландыру кезінде куәлар қатысуға тиіс болған жағдайларда:

-нотариус немесе өсиетті куәландыратын өзге адам;

-пайдасына өсиет жазылған немесе өсиет қалдырудан бас тартылған адам, оның зайыбы, оның балалары, ата-аналары, немерелері мен шөберелері, сондай-ақ өсиет қалдырушының заң бойынша мұрагерлері;
-толық әрекетке қабілеттілігін иеленбейтін азаматтар;
-сауатсыз және өсиетті оқуға қабілетсіз басқа да адамдар;
-жалған жауап бергені үшін соттылығы бар адамдар куә бола алмайды, сондай-ақ өсиет қалдырушының орнына өсиетке қол қоя алмайды.

Талап қойылған өсиет

Өсиет қалдырушы мұрагер мінез-құлқының сипатына қатысты мұра алуды белгілі бір талаппен байланыстыруға құқылы. Мұрагер тағайындау немесе мұра алу құқығынан айыру туралы өкімге енгізілген заңға қарсы талаптар жарамсыз болады. Өсиетке енгізілген мұрагердің денсаулық жағдайы бойынша немесе өзге де объективті себептерге байланысты мұрагер үшін орындалмайтын талаптар мұрагердің талап қоюы бойынша жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Мүліктің өсиет етілмей қалған бөлігіне мұрагерлік

Мүліктің өсиет етілмей қалған бөлігі Азаматтық Кодекстің 1061-1066-баптарындағы тәртіппен мұрагерлікке шақырылған мұрагерлер арасында заң бойынша бөлінеді. Бұл мұрагерлердің қатарына заң бойынша мүліктің басқа бөлігі өсиет арқылы қалдырылған мұрагерлер де кіреді.

Нотариатта куәландырылған өсиет

Нотариатта куәландырылған өсиетті өсиет қалдырушы жазуы керек не өсиет қалдырушының айтуымен куәның қатысуы арқылы нотариус жазуға тиіс. Өсиет қалдырушының айтуымен өсиет жазылған кезде нотариус жалпы жұрт қабылдаған техникалық құралдарды (жазу машинкасы, дербес компьютер және т.б.) пайдалануы мүмкін. Өсиет қалдырушының айтуы бойынша нотариус жазған өсиетті өсиетке қол қойылғанға дейін нотариус пен куәның қатысуы арқылы өсиет қалдырушы толық оқып шығуға тиіс. Егер өсиет қалдырушы дене кемістіктеріне, науқастығына немесе сауатсыздығына байланысты өсиетті өзі оқи алмайтын болса, ол үшін оның мәтінін нотариустың қатысуымен куә оқып береді, ол туралы өсиет қалдырушының өсиетті өзі оқи алмауының себептері көрсетіліп, өсиетте тиісті жазба жасалады. Егер нотариат куәландырған өсиет куәның қатысуымен жасалса, өсиетте куәның тегі, аты және тұрақты тұратын жері көрсетілуге тиіс. Осындай мәліметтер өсиетке өсиет қалдырушының орнына қол қойған адамға қатысты да енгізілуі тиіс. Өсиет қалдырушының тілегі бойынша нотариус өсиеттің мазмұнымен таныспай-ақ оны

куәландырады (құпия өсиет). Құпия өсиет, оның жарамсыз болып қалу қауіпімен, өсиет қалдырушының өз қолымен жазылуға және қолы қойылуға, екі куәның және нотариустың қатысуымен куәлар қол қоятын конвертке салынып, желімденуге тиіс. Куәлар қол қойған конверт куәлардың және нотариустың қатысуымен, нотариус куәландырып қол қоятын басқа конвертке салынып желімденеді. Нотариус жоқ елді мекендерде тұратын адамдардың өсиетін заң актілерінде нотариат әрекеттерін жасауға уәкілдік берілген лауазымды адамдар куәландырады.

Нотариата куәландырылғандарға теңестірілетін өсиеттер

Нотариатта куәландырылған өсиеттерге:

- 1) ауруханаларда, санаторийлерде, өзге де емдеу-алдын алу мекемелерінде емделіп жатқан, сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлерде тұратын азаматтардың осы ауруханалардың, санаторийлердің, өзге де емдеу-алдын алу мекемелерінің бас дәрігерлері және кезекші дәрігерлері, сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлердің директорлары, бас дәрігерлері куәландырған өсиеттері;
- 2) госпитальдарда, санаторийлерде және басқа да әскери-емдеу мекемелерінде емделіп жатқан әскери қызметшілер мен басқа адамдардың осы госпитальдардың, санаторийлердің және басқа да әскери-емдеу мекемелерінің бастықтары, олардың медицина бөлімі жөніндегі орынбасарлары, аға және кезекші дәрігерлері куәландырған өсиеттері;
- 3) жүзу кезінде Қазақстан Республикасының жалауымен теңіз кемелерінде немесе ішкі жүзу кемелерінде жүрген азаматтардың осы кемелердің капитандары куәландырған өсиеттері;
- 4) барлау және басқа да экспедицияда жүрген азаматтардың осы экспедициялардың бастықтары куәландырған өсиеттері;
- 5) нотариустары және нотариат әрекеттерін жасауға уәкілдік берілген лауазымды адамдары жоқ әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің, әскери-оқу орындарының орналасқан мекендеріндегі әскери қызметшілердің өсиеттері, сондай-ақ осы бөлімдерде жұмыс істейтін жай адамдардың, олардың отбасы мүшелерінің және әскери қызметшілердің отбасы мүшелерінің де әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелер мен оқу орындарының командирлері (бастықтары) куәландырған өсиеттері;
- 6) бас бостандығынан айыру орындарындағы адамдардың бас бостандығынан айыру орындарының бастықтары куәландырған өсиеттері теңестіріледі. Жоғарыда бірінші тізімде келтірілген лауазымды адамдар куәландырылған өсиеттің бір данасын нотариат туралы заңдарға сәйкес нотариустың сақтауына беруге міндетті. Өсиеттің нотариатта куәландырылуы туралы талаптарды қоспағанда, мұндай өсиеттердің өзгелеріне тиісінше Азаматтық Кодекстің 1051-бабының ережелері қолданылады.

Өсиеттің күшін жою және оны өзгерту

Өсиет қалдырушы өзі жасаған өсиеттің кез келген уақытта күшін жоюға немесе оны өзгертуге құқылы. Өсиеттің күші: 1) нотариат кеңсесіне бұрын өзі жасаған өсиеттің толық күшін жою туралы өтініш беру; 2) жаңа өсиет жасау жолымен жойылуы мүмкін. Нотариат кеңсесіне бұрын өзі жасаған өсиеттің белгілі бір бөлігін өзгерту туралы өтініш беру; бұрын жасалған өсиетті бөліктері бойынша өзгертетін жаңа өсиет жасау жолымен өзгертілуі мүмкін. Бұрын жасалып, кейінгі өсиет арқылы толық немесе ішінара күші жойылған өсиет, егер өсиет қалдырушы өз кезегінде соңғысының күшін жойса немесе өзгертсе, қалпына келтірілмейді.

Тарауларының маңызы:

1-Өсиет бойынша мұрагерлік

Азаматтың ол қайтыс болған жағдайда өзіне тиесілі мүлікке бтлік ету жөнінде өз ықтиярын білдіруі өсиет болып танылады.

Талап қойылған өсиет

Өсиет қалдырушы мұрагер мінез-құлқының сипатына қатысты мұра алуды белгілі бір талаппен байланыстыруға құқылы.

Мұрагер тағайындау немесе мұра алу құқығынан айыру туралы өкімге енгізілген заңға қарсы талаптар жарамсыз болады.

Мұрагерлерді қосымша тағайындау

Өсиет қалдырушы өсиетте көрсетілген мұрагер мұра ашылғанға дейін қайтыс болған,оны қабылдамаған не одан бас тартқан немесе тәртіппен лайықсыз мұрагер ретінде мұрагерліктен шеттетілген жағдайда,сондай-ақ мұрагер мұра қалдырушының заңды талаптарын өсиет бойынша орындамаған жағдайда ,басқа мұрагер тағайындай алады.

Нотариатта куәландырылған өсиет:

Нотариатта куәландырылған өсиетті өсиет қалдырушы жазуы керек не өсиет қалдырушының айтуымен куәнің қатысуы арқылы нотариус жазуға тиіс. Өсиет қалдырушының айтуымен өсиет жазылған кезде нотариус жалпы жұрт қабылдаған техникалық құралдарды пайдалану мүмкін

Өсиет қалдырушының айтуы бойынша нотариус жазған өсиетті өсиетке қол қойылғанға дейін нотариус пен куәнің қатысуы арқылы өсиет қалдырушы толық оқып шығуы тиіс.

Нотариатта куәландырылғандарға теңестірілетін өсиеттер:

Нотариатта куәландырылған өсиеттер:

-ауруханаларда,санаторийларда,өзге де емдеу-алдын алу мекемелерінде емделіп жатқан,сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлерде ыұратын азаматтардың осы ауруханалардың,санаторийлердің,басқа да емдеу-алдын алу мекемелерінің бас дәрігерлері және кезекші дәрігерлері,сондай-ақ қарттар мен мүгедектерге арналған үйлердің директорлары,бас дәрігерлері куәландырылған өсиеттері;

-госпитальдарда,санаторийлерде және басқа да әскери-емдеу мекемелерінде емделіп жатқан әскери қызметшілер мен басқа адамдардың осы госпитальдардың,санаторийлердің және басқа да әскери-емдеу мекемелерінің бастықтары,олардың медицина бөлімі жөніндегі орынбасарлары,аға және кезекші дәрігерлері куәландырған өсиеттері;

-жүзу кезінде ҚР жалауымен теңіз кемелерінде немесе ішкі жүзу кемелерінде жүрген азаматтардың осы аемелердің капитандары куәландырған өсиеттері;

Өсиеттің күшін жою және оны өзгерту: Өсиет қалдырушы өзі жасаған өсиеттің кез келген уақытта күшін жоюға немесе оны өзгертуге құқылы;

Өсиеттің күші:

-нотариат кеңсесіне бұрын өзі жасаған өсиеттің толық күшін жою туралы өтініш беру;

-жаңа өсиет жасау жолымен жойылуы мүмкін;

Өсиет:

-нотариат кеңсесіне бұрын өзі жасаған өсиеттің белгілі бір бөлігін өзгерту туралы өтініш бері;

-бұрын жасалған өсиетті юөліктері бойынша өзгертетін жаңа өсиет жасау жолымен өзгертілуі мүмкін;

Бұрын жасалып,кейінгі өсиет арқылы толық немесе ішінара күші жойылған өсиет,егер өсиет қалдырушы өз кезегінде соңғысының күшін жойса немесе өзгертсе,қалпына келтірілмейді.

Өсиеттің құпиясы:

Нотариустың,өсиетті куәландыратын басқа адамның,куәлардың,сондай-ақ өсиет қалдырушының орнына өсиетку қол қоятын азаматтың мұра ашылғанға дейін өсиеттің мазмұнына,оның жасалуына,күші жойылуына немесе өзгертілуіне қатысты мәліметтерді жария етуге құқығы жоқ.

Өсиетке түсінік беру:

Нотариус,өсиетті орындаушы немесе сот өсиетке түсінік берген кезде ондағы сөздер мен тіркестердің дәлме-дәл мәні назарға алынады.Өсиеттің қандай да болсын ережесінің дәлме-дәл мағынасы түсініксіз болған кезде ол осы ережені басқа ережелермен және өсиеттің тұтас

Өсиеттің жарамсыздығы:

Тиісті нысанда жасалмаған өсиет жарамсыз болады. Өсиетті жасаудың,оған қол қоюдың және оны куәландырудың белгілінген тәртібінің бұзылуы салдарынан

өсиетті жарамсыз деп танудан мүлктік зардап шеккен адамның талабы бойынша өсиет жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Өсиеттік бас тарту(легат):

Өсиет қалдырушы өсиет бойынша мұрагерге мұра есебінен өсиеттік бас тартуды орындауды талап ету құқығын алатын бір немесе бірнеше адамның пайдасына қандай да болсын міндеттемені орындауды жүктеуге тиіс.

Жүктеу: Өсиет қалдырушы өсиет бойынша мұрагерге қандай да болсын әрекет жасау немесе кредит беруші ретінде осы міндетті атқаруды талап ету құқығын ешкімге ұсынбастан одан тартыну міндетін жүктей алады. Жалпыға пайдалы мақсатты жүзеге асыру үшін осындай міндет мұра қалдырушы жүктелуі мүмкін.

Өсиеттің орындалуы:

Өсиет қалдырушы өсиетті орындауды мұрагер болып табылмайтын, өсиетте өзі көрсеткен адамға, өсиет жүктелген өкілге тапсыра алады. Өсиетті орындаушы:

- мұраны қорғауды және оны басқаруды жүзеге асыруға;
- мұраның өз пайдасына ашылуы туралы барлық мұрагерлер мен бас тартылушыларды хабардар ету үшін мүмкін болған барлық шараларды қолдануға;
- мұра қалдырушыға тиесілі ақша сомасын алуға;

Заңды мұрагерлік. Заң бойынша мұрагерлер кезделген кезек тәртібімен мұрагерлікке шақырылады.

Заң бойынша мұрагерлердің бірінші кезегі:

Заң бойынша мұрагер болу құқығын бірінші кезекті мұра қалдырушының балалары, оның ішінде ол қайтыс болғаннан кейін тірі туған балалары, сондай-ақ мұра қалдырушының жұбайы мен ата-анасы тең үлеспен алады.

Заң бойынша мұрагерлердің екінші кезегі:

Егер бірінші кезектегі мұрагерлер болмаса, заң бойынша мұрагер болу құқығын екінші кезекте мұра қалдырушының бір екі, бір шешеден туған және әкесі немесе шешесі бөлек аға-інілері мен апа-қарындастары сондай-ақ оның әкесі жағынан да, анасы жағынан да атасы мен әжесі – тең үлеспен алады.

Заң бойынша мұрагерлердің үшінші кезегі:

Егер бірінші және екінші мұрагерлер болмаса, заң бойынша мұрагер болу құқығын үшінші кезекте мұра қалдырушының әкесімен бірге туған ағалары мен апалары, нағашы ағалары мен нағашы апалары тең үлеспен алады. Мұра қалдырушының немере аға-інілері, апа-қарындастары мұраны ұсыны құқығы бойынша алады.

Кейінгі кезектегі мұрагерлер:

Егер бірінші, екінші және үшінші кезектегі мұрагерлер болмаса, заң бойынша мұрагерлік құқығын мұра қалдырушының алдыңғы кезектердегі мұрагерлеріне жатпайтын, үшінші, төртінші және бесінші туыстық дәрежесіндегі туыстары

алады.Туыстық дәрежесі туыстарды бір-бірінен сатылап алшақтататын туу санымен айқындалады.Мұра қалдырушының өзіне дүниеге келуі бұл қатарға жатпайды.

Ұсыну құқығы бойынша мұрагерлік:

Мұра ашылғанға дейін немесе мұра қалдырушымен бір мезгілде қайтыс болған заңды мұрагердің үлесі көзделген жағдайларда ұсыну құқығы бойынша оның тиісті ұрпақтарына өтеді және олардың арасында тең бөлінеді.

*Мұра қалдырушының асырауындағы еңбекке жарамсыз адамдар:*Егер мұра қалдырушымен бірге тұрғандығына немесе тұрмағандығына қарамастан,мұра қалдырушы қайтыс болғанға дейін кемінде бір жыл оның асырауында болса, заң бойынша мұрагерлерге жататын,мұраның ашылу күніне дейін еңбекке жарамсыз болған,бірақ мұрагерлікке шақырылатын кезектегі мұрагерлердің тобына кірмейтін азаматтар заң бойынша осы кезектегі мұрагерлермен бірге және тең мұра алады.

Мұрадағы міндетті үлеске құқық:

Мұра қалдырушының кәмелетке толмаған немесе еңбекке жарамсыз балалары,сондай-ақ оның еңбекке жарамсыз жұбайы мен ата-анасы,өсиеттің мазмұнына қарамастан,заң бойынша мұрагерлік кезінде олардың әрқайсысына тиесілі болатын үлестің кемінде жартысын мұраға алады.

Мұра алу кезіндегі ерлі-зайыптылардың құқықтары:

Ерлі-зайыптыларға өсиетке немесе заңға орай тиесілі мұрагерлік құқықтың мұра қалдырушымен некеде тұру жағдайына байланысты оның басқа да мүліктік құқықтарына,оның ішінде мүліктің некеде тұрғанда бірге тапқан бөлігіне меншік құқығына қатысы жоқ.

Мұраны қорғау және заң бойынша мұрагерлік кезінде оны басқару:

Мүліктің бір бөлігі өсиет бойынша мұраға қалдырылған жағдайда мұра қалдырушы тағайындаған өсиетті орындаушы мұраның заң бойынша мұрагерлік тәртібімен ауысатын бөлігін де қоса алғанда,барлық мұраны қорғауды және оны басқаруды жүзеге асырады.

7.8 Мұра алу

Мұраны қабылдау:

Мұрагер мұраны алу үшін оны қабылдауға тиіс.

Мұрагердің мұраны бір бөлігін қабылдағаны өзіне тиесілі барлық мұраны қабылдағанын білдіреді.

Мұрагерді бір мезгілде бірнеше негіздер бойынша мұра алуға шақырған кезде мұрагер осы негіздердің бірі бойынша,оның бірнешеуі бойынша немесе барлық негіздер бойынша өзіне тиесілі мұраны қабылдай алады.

Мұра қабылдау тәсілдері:

Мұраны қабылдау мұраны ашылған жердегі нотариусқа немесе заңға мұра алу құқығы туралы куәлікті беруге уәкілетті лауазымды адамға мұрагердің мұраны

қабылдау туралы өтінішін не мұрагердің мұраға құқық туралы куәлік бері туралы өтінішін беру арқылы жүзеге асырылады.

Мұраны қабылдау мерзімі:

Мұраның ашылу күнінен бастап алты ай ішінде мұра қабылдануы мүмкін.

Белгіленген мерзімнің аяқталуына қрай мұраны қабылдау:

Егер мұрагер мұраны қабылдау үшін белгіленген мерзімді дәлелді себептер бойынша өткізіп алған болса және мұраны қабылдау үшін белгіленген мерзімді өткізіп алған мұрагер бұл мерзімді өткізу себептері жойылғаннан екінші алты айдың ішінде сотқа жүгінген жағдайда осы мерзімді өткізіп алған мұрагердің өтініші бойынша сот бұл мерзімді қалпына келтіре және мұрагер мұраны қабылдады деп тани алады.

Мұраны қабылдау құқығының ауысуы(мұрагерлік трансмиссия):

Егер заң бойынша немесе өсиет бойынша мұрагер мұраны мұраның оған тиесілі үлесін қабылдау құқығы оның мұрагерлеріне ауысады.

Мұраға құқық туралы куәлік беру:

Мұра ашылған жер бойынша нотариус мұрагердің өтінішімен оған мұрагерлікке құқық туралы куәлік беруге міндетті.

Мұрагерлікке құқық туралы куәлік мұра ашылған күннен бастап алты ай өткеннен кейін беріледі.

Мұрадан бас тарту құқығы:

Мұрагер мұра ашылған күннен бастап алты айдың ішінде мұрадан бас тартуға құқылы. Дәлелді себептер болған жағдайда бұл мерзімді сот ұзартуы мүмкін, алайда бұл екі айдан аспауға тиіс.

Мұрадан бас тарту мұрагердің мұраның ашылған жері бойынша нотариусқа арыз беруімен жасалады.

Өсиеттік бас тартуды алудан бас тарту құқығы:

Бас тартылушы өсиеттік бас тартудан бас тартуға құқылы. Ішінара бас тартуға, ескерту жасап, шарт қойып немесе басқа адамның пайдасына бас тартуға жол берілмейді.

Мұраны бөлу:

Мұраны қабылдаған кез келген заң бойынша мұрагер мұраны бөлуді талап етуге құқылы.

Мұраны бөлу мұрагерлердің келісімі бойынша оларға тиесілі үлестерге сәйкес, ал келісімге қол жетпеген кезде-сот тәртібімен жүргізіледі.

Болмаған мұрагерлердің құқықтары:

Егер мұрагерлердің арасында тұратын жері белгісіз адамдар болса, қалған мұрагерлер, өсиетті орындаушы және нотариус олардың тұратын жерін анықтауға және оларды мұрагерлікке шақыруға қисынды шаралар қолдануға міндетті.

Жекелеген мұрагерлердің мұраға кіретін мүлікке басым құқығы:

Мұра ашылғанға дейін юір жыл ішінде мұра қалдырушымен бірге тұрған мұрагерлер тұрғын үйді, сондай-ақ үй жабдықтары мен үй-іші заттарын мұраға алуға басым құқықы ие болады.

Мұралық үлестердің үстелуі:

Мұрагер мұрадан бас тартқан не ол осы Кодексте аталған мекен-жайлар бойынша шығып қалған жағдайда мұраның мұндай мұрагерге есептелуге тиіс бөлігі мұрагерлікке шақырылған заң бойынша мұрагерлерге түседі және олардың арасында өздерінің мұралық үлестеріне бара-бара бөлінеді.

Мұраның есебінен төлеуге жататын шығындар:

Мұра қалдырушының қайтыс болар алдындағы науқасы туғызған қажетті шығындарды, мұра қалдырушыны жеолуге арналған шығындарды, мұрағы қорғауға, басқаруға, өсиетті орындауға, сондай-ақ өсиетті орындаушыға немесе мұраны сенімгерлікпен басқарушыға сыйақы төлеуге байланысты шығындарды өтеу туралы талаптар ол мұрагерлер арасында бөлінгенге дейін мұра есебінен қанағаттандырылуға тиіс.

Мұра қалдырушының борыштарын кредит берушілердің өндіріп алуы:

Мұра қалдырушының кредит берушілері өздерінің мұра қалдырушының міндеттемелерінен туындайтын талаптарын өсиетті орындаушыға немесе әрбір мұрагер ауысқан мүлік құнынң шегінде ортақ борышқорлар ретінде жауап беретін мұрагерлерге қоюға құқылы.

Шаруа немесе фермер қожалығындағы мұрагерлік:

Шаруа немесе фермер қожалығының мүшесі қайтыс болған жағдайда мұра жалпы ережелер бойынша ашылады. Мұрагердің осы мүлікке жалпы меншіктегі оның үлесіне мөлшерлес ақшалай өтемақы алуға құқығы бар.

7.9 Мұрагерлік құқығының қайнар көздері

Мұрагерлік – өте ертеден келе жатқан көне институттардың бірі. Мұрагерлік институтының қалыптасу тарихына көз жіберсек, оның адамзат қоғамымен бірге жасалып, бірге дамып отырғанын байқаймыз. Алайда, алғашқы қауымдық қоғам кезеңінде, адамдардың қажеттіліктері қазіргі заманмен салыстырғанда өте қарапайым болып және оны қанағаттандыру құралдарының жетімсіздігі әсерінен болар, ол кезеңдерде әлі мұрагерлік деген түсінік қалыптастаған еді. Мүмкін, оны мұраға қалдыратын мүліктердің жоқтығымен де түсіндіруге болар. Әрине, ол заманда да аңшылық, балық аулау құралдары, жабайы аңдар терілері, үйді ұстауға қажетті жабдықтар, т.б. адам өміріне қажетті құралдар әкеден балаға, рудан руға өтіп отырған. Әкеден балаға мұра түсінігі, бәлкім, осыдан қалған болар.

Сонымен, мұндай жағдайда туындайтын қатынастар құқық нормаларымен емес, ғасырлар бойғы дәстүрлермен реттелетін еді. Соған сәйкес, бұл қатынастарды жүзеге асырылатын. Кейінірек шаруашылық мүліктері дамыған сайын, адамдардың

қатынастары күрделене келе, тайпалық қатынастар әлсіреген кезде қайтыс болған адамның мүлкі кімге қалады, оған кім ие болады деген заңды сұрақ әркімнің көкейінде тұратын болды. Осылайша қоғам әлеуметтік топтарға бөліне келе, жеке меншік қалыптаса түсіп, осылармен бірге Мұрагерлік те пайда болып, дами берді. Кейін келе мемлекеттің пайда болуына орай, әлеуметтік жіктелістің айқындала түсуі меншіктің алуан түрлілігін тудырды. Оның айқын көрінісі, саяси биліктің ең жоғарғы нысаны саналатын мемлекеттік тақ мұрагерлігінің пайда болуы дер едік. Тақ мұрагерлігі әр елде, әр түрлі тарихи кезеңдерде әр түрлі аталғанымен сипаты жағынан бәрі де монархиялық (әкеден балаға, ағадан ініге) дара билеуге саяды. Ал, түбі бір түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихында ерте заманнан бері мұрагерліктің әскери, әкімшілік, тайпалық, рулық, аумақтық, мүліктік және рухани дәстүрлі жалғастығы немесе мұрагерлігі қалыптасқан болатын. Біздің ата-бабаларымыз құрып, қалыптастырған үлкендікішілі мемлекеттерде мемлекет – халық – әскер үштігінің бірлігі бұлжымас салттық дәстүрмен біте қайнасқан. Ру, тайпаның әрбір мүшесі мемлекетті қорғауға, оның амандығын сақтауға міндетті болумен бірге, өзін сол мемлекеттің толық құқықты мүшесі әрі «мұрагері» деп кәміл сенетін. Мәселен, біздің этникалық тегіміз, прототүрік хұндар империясының дәуірінде қалыптасқан мұрагерлік үрдісінен бір мысал келтірсек. Хұн тәңірқұты Тұманның жарлығы бойынша соғыс майданында қаза болған сарбаздың сүйегін далада қалдырмай, өз еліне алып келген әскерге марқұмның бала-шағасына, мал-мүлкіне иелік ету құқығы берілгендігі Қытайдың «тарихнама» атты жазбасында атап көрсетілген. Демек, біз бұдан мұрагерлік дәстүрінің мындаған жалдық тарихы бар екенін аңғарамыз. Мұндағы назар аударарлық екі жағдайы атап өтелік: бірінші елден шалғайда, жат жерде жорықта жүрген кез келген сарбаз ажал жетіп қаза болса, сүйегі далада қалып, ит-құсқа жем болмайтынына, туған жерден топырақ бұйыратынына нық сенімде болады. Екіншіден, майданда мерт болған боздақтың артында қалған бала-шағасы бас иесіз қалмай, қамқоршысы болатынына сеніммен жүре алады. Сөйтіп, әскер мен халық және мемлекетке біртұтас өмір сүруге кепілдік берілгенін көреміз. Бұл жағдай қазақ халқының өмірінде де күні көріністе өз жалғасын тауып келгендігі белгілі. Мұрагерліктен туындайтын қатынастар адам өміріне етене жақын болғандықтан, қай дәуірде де өз жалғастығын тауып келген. Мысалы, қазақтың көне халықтық тәжирибесінде мұраны бөлу жөнінде ертеден келе жатқан мынадай бір аңыз бар. Бір адам үш баласына 17 жылқыны мұраға қалдырып, дүние салады. Тұңғышына жартысын, ортаншысына үштен бірін өсиет еткен. Бұлар үлестерін бөлісе алмай, дағдарып отырғанда бір арық атты жолушы кездеседі. Жолаушы өз атын әлгі жалқыларға қосып, «Енді үлестерінді ала беріңдер», - дейді,

18 жылқыдан тұнғыш баласы 9, ортаншысы 6, кенжесі 2 жылқы алып, бітіседі. Сөйтіп, жолаушының арық аты артық қалады. Мұнан көретініміз, өте ертеде-ақ мұра жағдайы, оны бөлісу сияқты мәселелер қазақ халқында да кездесіп, қал-қадерінше шешіліп отырған жылдың 22 мамырында қабылданған «Об основных частных имущественных правах, признаваемых РСФСР, охраняемых ее законами и защищаемых судами РСФСР» деген декретте, егер мураның жалпы құны 10000 алтын рубльден аспайтын болса, мураны жубайының және тікелей ұрпақтарының заң бойынша және есиет бойынша мұрагерлік жолымен алу құқығы бекітіліп, әрі осы декрет негізінде Азаматтық кодекстің мұрагерлік құқық, белімінің іргесі қаланған болатын. Жоғарыда атап өткеніміздей, солақай саясат дамуын шектеп келген мұрагерлік институты, тек 1945 жылы ғана кеңірек тыныстауға мүмкіндік алды. Осы жылдың 14 наурызында қабылданған СССР Жоғарғы Кеңес Президиумының «О наследниках по закону и по завещанию» деген Жарлығымен заң бойынша және есиет бойынша мұрагерлік құқығы едәуір кеңіді. Мұндағы демократиялық қағидалар кейінірек Азаматтық кодексте өз көрінісін тапты. Осындай небір бұралаң жолдардан өткен мұрагерлік құқығы тәуелсіз Қазақстан заңдарында өзіне лайықты орынын алды деп есептейміз. Еліміздің құқық жүйесінде мұрагерлік құқығы азаматтық құқықтың үлкен бір бөлімі ретінде бекітілген. Әрі, біздің республикадағы әрекеттегі заңдарға сәйкес, мураның көлеміне шектеу жоқ. Мұрагерлік құқық қатынастарының пайда болуының негізі мұра. Мұраның бірден-бір критерийі меншік. Еліміздің Ата заңы, Конституциямыздың 26-бабының, 1-тармағында «Қазақстан Республикасының азаматтары заңды түрде алған қандай да болсын мүлік жеке меншігінде ұстай алады» деп мүлікке жеке меншік нысанын заңмен бекіткен. Осы аталған баптың 2-тармағында «меншік, оның ішінде мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі деп көрсетілген. Сонда, қазіргідей адамзат қоғамы белгілі бір рухани, экономикалық даму кезеңіне жеткен дәірде мұрагерлік адамзатқа не береді, оның маңызы неде деген заңды сұрақ туындайды. Иә, мұрагерлік институты өмірде мүліктік құқықтар мен міндеттер жиынтығы бар кезде үлкен маңызға ие болары белгілі. Сөйтіп, мұрагерлік құқығы адамның болашағының кепілі ретінде көрінеді. Қоғамның кез келген мүшесі өз емірінде жинаған барлық материалдық және рухани құндылықтарының өмірден өткеннен кейін ұрпақтарына қалуын қалаған сезімде өмір суретіндегі белгілі, әрі сол үшін қызмет етеді.

7.10 Мұрагерлік құқығының құқықтық институттары

Мұрагерлік институттың консервативтілігі соншалық, оған қандай да бір маңызды өзгерістерді қолдану мүмкін емес, себебі оны қайта қалпына келтіру

қиынға соғады. Дегенмен де уақыт өз толықтыруларын енгізіп отыр, бұл өмірдің өзгеруімен, сондай-ақ адамдардың өз талаптарының өзгеруімен де байланысты. Мұндай жағдайда қоғамда болып жатқан өзгерістерге соқтықпайынша, мұрагерлік құқық институты өзгеріссіз қалуы мүмкін емес. Ол барлық құқық сияқты бүтіндей жаңа уақыттың және жаңа саясаттың талаптарына жауап беруі керек. Аталған мәселелер теориялық деңгейде өңделмесе, мұрагерлік құқықтық қатынастарды реттейтін азаматтық заңдарды толық жетілдіру процесі қиындайды.

Жоғарыда айтылған мәселелер және теориядағы мұрагерлікке қатысты өзге де мәселелер, заңдар мен тәжірибелер ғылыми-теориялық зерттеулерге мұқтаж. Сонымен қатар мұрагерлік құқық институтында құқықтық реттеулерді толық жетілдіру бойынша, соның ішінде меншік құқығына ие болу және т.б. мұрагерлік құқық институтына қатысты өзге де мәселелерді өңдеу және оған баға беру керек. Мұрагерлік қатынастарды реттейтін негіздердің жүйесін дамыту мәселелерінің мәнін түсіну қажет, сонымен қатар нотариалды және сот тәжірибесінде азаматтардың мұрагерлік құқығын жүзеге асыру кезінде пайда болатын мәселелердің онды жолдарын табу қажет.

Демек, зерттеу жұмысының өзектілігі мұрагерлік институтын жан-жақты және терең теориялық зерттеу қажеттілігінің алдын ала анықтау, сонымен қатар осы салада пайда болған құқықтық мәселелерді кешенді шешу болып табылады.

Аяқтай келе, мұрагерлік дегеніміз қайтыс болған азамат (мұра қалдырушы) мүлкінің басқа тұлғаға (мұрагерлерге) өтуі. Мұрагерлік қатынастың субъектілері мұра қалдырушы және мұрагер болып табылады. Заң бойынша мұрагерлікте жеке тұлғалар мұра қалдырушы мен мұрагер бола алады, ал өсиет бойынша жеке және заңды тұлғалар, мемлекет, яғни азаматтық құқықтық қатынастың барлық субъектілері мұра қалдырушы және мұрагер бола алады. Мұрагерлердің құрамы мұра ашылған күні анықталады, ал мұра мұра қалдырушы қайтыс болған жағдайда ашылады. Осыған байланысты, мұра ашылған күні тірі болған адамдар мұрагер бола алады. Мұра ашылған күннің ертесінде қайтыс болған мұрагердің мүлік құқықтары мен міндеттері оның ұрпақтарына өтеді. Азаматтық Кодекс өсиетті жасаудың және қол қоюдың жаңа ережелерін бекітті. Бұл жаңа ережелер бойынша өсиетті өсиетші өзі немесе оның сөзінен нотариус жаза алады. Бұл жағдайда өсиет жасауда куәгердің қатысуы қажет және ол туралы мәліметтер өсиетке енгізілуі керек. Азаматтық Кодекстің 1051 бабы 1 тармақшасы бойынша өсиетті жасаған кезде нотариустың жалпыға танымал техникалық құралдарды пайдалануға рұқсат етілген (жазу машинкасы, жеке компьютер). Азаматтық Кодекстің 1070 бабында ерлі-зайыптыларды мұрагерліктен шеттету қарастырылған. Бүгінгі күнге дейін

мұрагерлік қатынаста көптеген проблемалар жиналып қалды. Кейбір проблемалар азаматтардың әртүрлі шаруашылық қоғамдастықтарға және серіктестіктерге мүше болуына байланысты туындайды. Жаңа Азаматтық Кодекс Конституциядағы «мұрагерлік құқыққа кепіл беріледі» деген ережені қамтамасыз ету керек. Азаматтық Кодекс өсиеттің еркіндігіне құқық берген. Бірақ 18 жасқа толмағандарды және еңбекке жарамсыздарды мұрадан айыруға жол берілмейді. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодекстің 1051 бабының 4 тармақшасында өсиетті өсиетші нотариусқа жабық конвертте беруге құқылы. Ал нотариус өсиетті тек ол қайтыс болған күні ғана ашады. Азаматтық Кодекстің Мұрагерлік құқыққа арнаған бөліміндегі жаңа ережелер бойынша мұрагерлердің қатары үштен беске дейін өсті. Жақын болашақта Қазақстанда да мұрагерлік құқықтың рөлі өседі. Соңғы кезде көпшілікте қымбат мүліктер пайда болды. Мысалы, жекелендірілген жер учаскелері және пәтерлер, акциялар, облигациялар және т. б. Бұл адамдарды олар қайтыс болғаннан кейін мүліктерінің қайда қалатыны қызықтырады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Мұрагерлік құқығы дегеніміз не?*
- 2. Мұрагерлік құқығының қайнар көздері?*
- 3. Мұрагерлік құқығының әдістері қалай жіктеледі?*
- 4. Мұра алу кезіндегі ерлі-зайыптылардың қандай құқықтары бар?*
- 5. Нотариатта куәландырылатын өсиет?*
- 6. Нотариатта куәландырылуға теңестірілетін өсиеттер?*

8-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОТБАСЫ ЖӘНЕ НЕКЕ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

8.1 Қазақстан Республикасы заңдары бойынша отбасы және неке түсініктері

8.2 Неке қатынастарының құқықтық негіздері және қағидалары

8.3 Некеге тұру тәртібі

8.4 Некенің жарамсыздығы және оның салдары

8.5 ҚР азаматтарының шетел азаматтарымен жасалатын некелік құқықтық қатынастары

8.6 Некені тоқтату негіздері

8.7 Ерлі-зайыптылардың жеке мүліктік емес құқықтары мен міндеттері

8.8 Ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттері

8.9 Ата – ана құқықтары мен міндеттерінің мазмұны және түрлері

8.10 Ата-аналардың, балалардың және отбасының басқа да мүшелерінің арасындағы алименттік қатынастары

8.1 Қазақстан Республикасы заңдары бойынша отбасы және неке түсініктері

Отбасы – қоғамның ең басты ұясы. Сондықтан, мемлекет оған ерекше қамқорлықпен қарайды, кім-кімнің болсын сырттан заңсыз араласуына жол бермейді және қорғайды.

Әрине некеге отырған, отау тіккен адамдарға мемлекет те белгілі бір талаптар қояды. Тек осындай талаптар орындалған жағдайда ғана, мемлекет неке, отбасына қамқорлық жасау туралы міндеттемелер қабылдайды. Мұндай талаптар кездейсоқ емес, олар азаматтардың кемелденуіне және қоғамның мүдделеріне байланысты туындайды. Сондықтан, отау тігу үшін заңда көзделген шарттарды сақтау қажет.

Отбасы – барлық адамға қажетті нәрсе. Адамның отбасын құруы - өз алдына маңызды әрі жауапты ісі болып келеді.

Кәзіргі кезде отбасы құқығы институтының маңыздылығы күрт өсуде. Себебі мемлекетіміздегі болып отырған жағдайлар отбасынан басталады және отбасыға байланысты жүреді. Ондай жағдайлардың бірі – халықтың әлеуметтік – экономикалық ахуалы. Себебі мемлекеттің әлеуметтік жағдайы, әрбір қадамы отбасыға тікелей әсерін тигізуде.

Сонымен қатар, социология ғылымы отбасын тұтас қоғамдық организмнің бөлігі, әлеуметтік тәрбие беретін ұжым ретінде қарастырады. Яғни, философиялық тұрғыдан отбасы әр түрлі қатынастардың өзара байланысып ұштасқан ұясы деуге болады және отбасының құқықтық негізін білу өзекті болып табылады.

Отбасы - неке, туыстықтан туындайтын өзара құқық пен міндеттермен байланысты бірге тұратын тұлғалардың бірлестігі.

Отбасының қоғамдық дамудағы және әрбір адамның қалыптасуындағы құндылығы мен маңызы халықаралық қауымдастықпен танылған. Мысалы, Адам құқықтары саласы бойынша халықаралық- құқықтық құжаттарда (1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтырының Жалпыға бірдей декларациясы, 1966 жылғы 10 желтоқсанындағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтары туралы халықаралық пактісі) отбасы қоғаммен мемлекет тарапынан қорғауды талап ететін қоғамның табиғи және негізгі бөлігі деп айтылған. Бұл мәселе европалық елдердің көпшілігінің конституциялық заңдарында белгіленген. Мысалы, Италияның Конституциясында отбасы некеге негізделген табиғи одақ деп танылған, ал Греция Конституциясында отбасы ұлттың дамуымен сақтаудың негізі делінген.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 31 бабында «неке және отбасы мемлекеттің қорғауында болады» делінген.

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің бірінші бабында, «неке(ерлі-зайыптылық) - ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одақ» деп белгіленген.

Неке - тарихи қалыптасқан, қоғаммен белгіленіп, реттелетін еркек пен әйелдің бір-біріне, балаларына және қоғамға қатысты құқықтары мен міндеттерін орнататын қатынастардың нысаны. Неке туралы заңдарды сараптау некенің басты белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, неке мемлекетпен қорғалатын көпжақтық байланысқа негізделген еркекпен әйелдің одағы. Қазақстан Республикасында полигамиалық одақтан гөрі бір ғана одақ танылады. Полигамалық одақ мұсылман елдерінде орын алған, өйткені ол жерде көп әйел алуға рұқсат етілген.

Екіншіден, неке ерікті одақ. Некеге отыру ерікті және дербес, ешқандай мәжбүрлеусіз жүзеге асырылуға тиіс. Тек некеге отырушылардың келісімімен еркі болуы керек.

Үшіншіден, неке тең құқылы одақ. Некелесіп жатқандар жеке құқықтар (тегін еркін тандауға, тұратын жерін еркін белгілеуге, бала тәрбиелеуге) мен некеде пайда болған мүлікке өзара тең құқыққа ие.

Төртіншіден, неке мемлекетпен белгіленген ережені сақтайтын одақ. Сол себептен, заң мемлекеттік азаматтық хал актілерін жазу органдарында қиылған неке ғана заңды болып танылады, ал жалған неке - отбасын құру ниетінсіз заңда белгіленген тәртіппен жасалған және ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін туғызбайтын неке. Мешітте қиылған некеге тыйым салынбайды, бірақ одан ешқандай отбасы заңдарымен белгіленген зардаптар туындамайды.

Бесіншіден, неке ұғымына оның отбасы құру мақсаты кіреді. Кейбір ғалымдар бұл мақсатты некенің элементтеріне жатқызбайды, олар толық неке деп бала туу зардаптары бар неке дейді. Олар бала туу және оларды тәрбиелеу табиғи - биологиялық қана емес, отбасы мен некенің маңызды әлеуметтік функциясы дейді.

Некені заңды белгілеу оның тіркеуінде. Заң бойынша тек қана заңды негізде тіркелген неке ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Некені тіркеу азаматтық заң актілерді жазу органдарында немесе (ауылдық жерлерде) жергілікті өзін-өзі басқару органдарында жүзеге асырылады. Некені тіркеуде азаматтар, қоғам және мемлекет мүдделі. Некені тіркеу оның тіркеу шарттарының сақтауды қамтамасыз етеді; ерлі-зайыптылармен осы некеден туған балалардың мүліктік құқықтарымен мүдделерін қорғау мақсатында жасалады. «Некеге туру» куәлігі некені тіркегенін растайды.

Неке ұғымына байланысты бірнеше көзқарастар бар.

1. Шет ел ғалымдарының көпшілігі некеге отыруды азаматтық шарттарға отырумен теңестіреді. «Франция құқығында неке заңмен белгіленген нысанда бекітілген азаматтық шарт. Бұл шарт еркек пен әйелді еркектің басшылығында бірлесіп қолдау үшін біріктіреді».

2. Отбасы құқығының отандық доктринасы некені келесі анықтамасын береді: неке - ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімі жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықты одағы.

Кейбір авторлар неке – еркекпен әйелдің өмірлік одағы деп белгілейді.

Басқа ғалымдар некенің балаларды туу және тәрбиелеу мақсатын белгілейді. Өкінішке орай, статистика әлемдегі некенің 20 % баласыз деп көрсетеді. Сол себептен, бұл белгіні неке анықтамасына қосу дұрыс емес.

Отбасы құқығы теориясы отбасының заңды және социологиялық анықтамаларын береді.

Социологиялық тұрғыдан отбасы бірге өмір сүруге және өзара көмек көрсетумен сипатталатын, некеге, туыстықта, бала тәрбиелеуге алуға негізделген тұлғалардың одағы. Бұл жерде ең бастысы нақты отбасылық қатынастар, қамқорлық. Осы мәселе бойынша Г.Ф.Шершеневич былай дейді:

«Отбасы күйеуі, әйелі және балаларының тұрақты бірге тұруы және некемен байланысты тұлғалардың одағы».

Заңды мағынада отбасы – заңды құқықтар және міндеттермен байланысты тұлғалардың одағы. Басқа сөзбен айтқанда, отбасы құқықтық қатынас ретінде түсіндіріледі. Отбасы құқығы ең алдымен неке және ата-ана қатынастарына заңды мағына береді.

Сонымен, отбасы дегеніміз - некеден, туыстықтан, бала асырап алудан немесе балаларды тәрбиеге алудың өзге де нысандарынан туындайтын мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге байланысты және отбасы қатынастарын нығайту мен дамытуға жәрдемдесуге тиісті адамдар тобы. Социологиялық тұрғыдан отбасы жойылса да немесе мүлдем болмаған кезде де, заңды түрде отбасы өмір сүре береді. Мысалы, әкемен баласының отбасылық бірлігі сақтала береді, егер әкесі үйден кетіп қалған және өзінің баласының жағдайымен көп жылдан бері қол үзген болса да.

Отбасының бар болуы барлық әлеуметтік институттар сияқты қоғамдық қажеттілікке негізделген. Барлық әлеуметтік институттар сияқты отбасы қоғамның дамуымен қалыптасуына керекті іс-әрекетпен қатынастар жүйесінен тұрады.

Біріншіден, отбасы – көптеген адами қарым қатынастардан тұратын күрделі философиялық категория.

Екіншіден, отбасы - өзара және моральдық жауапкершіліктен, өзара көмек корсетуден, тұрмыстық бірліктен, қандық туыстықтан, некеден тұратын кіші әлеуметтік топ. Сонымен қатар, отбасы некелік одақпен қандық байланыста негізделген қоғамның бірлігі. Отбасының келесі функциялары бар: репродуктивтік, тәрбиелік, шаруашылық – экономикалық, қайта қалпына келтіру, реттеуіш, коммуникативтік.

Отбасының репродуктивтік функциясы екі негізгі мақсатты орындайды: қоғамдық - халықты биологиялық тұрғыдан өндіру және жеке – бала қажеттілігін қанағаттандыру. Отбасында үлкендермен балалар тәрбиеленеді. Сондықтан отбасының өсіп келе жатқан ұрпаққа ықпалының маңызы өте зор. Сол себептен, отбасының тәрбиелік функциясы үш аспектіні қамтиды.

Бірінші – бала тұлғасының қалыптасуы, оның қабілеті мен мүддесін дамыту, үлкендермен балаларға жиналған әлеуметтік іс – тәжірибені беру, интеллектің байыту, эстетикалық дамыту, физикалық дамуына ықпал жасау, денсаулығын нығайту және санитарлық-гигиеналық мәдениетін қалыптастыру.

Екінші аспект – бүкіл ғұмыр бойы отбасы өзінің әр бір мүшесінің тұлғасының дамуына ықпал етеді.

Үшінші аспект – балаларының тұрақты ата-аналарына әсері. Осы тұрғыда ата-ана өздерін белсенді тәрбиелеуге мәжбүр болады.

Отбасының шаруашылық-экономикалық функциясы отбасының өз мүшелері арасында мықты экономикалық байланыстарды қамтамасыз етеді,

өзінің еңбекке жарамсыз мүшелерімен кәмелетке толмағандарды материалдық жағынан ұстап тұруға, оларға көмек көрсетуді үнемі қамтамасыз етеді.

8.2 Неке қатынастарының құқықтық негіздері және қағидалары

Қазақстан Республикасы отбасы неке қатынастары Қазақстан Республикасы Конституциясымен (30.08.1995.), Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексімен (26.12.2011.), Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексімен (Жалпы бөлімі – 27.12.1994. және Ерекше бөлімі – 01.07.1999.), Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы Заңымен (20.12.1991.), Қазақстан Республикасының Үкіметі қауылысымен бекітілген Патронат туралы ережесімен (30.12.1999.), Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу Кодексімен (13.07.1999.) Қазақстан Республикасының Нотариат туралы Заңымен (14.07.1997.) Қазақстан Республикасының Азаматтардың ұрпақты болу құқықтары және оларды жүзеге асыру кепілдіктері туралы Заңымен (16.06.2004.) т.б. нормативті-құқықтық актілермен реттеледі.

Отбасы неке қатынастары толығымен Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексімен реттеледі.

Отбасы құқығының бастаулары жайлы айтқанда аталған сала құқығының азаматтық құқыққа жақындығын атап өткен жөн. Осыдан шығатын қорытынды, заң неке-отбасы заңдарымен реттелмеген отбасы мүшелері арасындағы мүліктік және мүліктік емес өзіндік қатынастарға азаматтық заңдар қолданылатын (5-бап) арнайы атап көрсетеді. Азаматтық Кодексті қолдану заң ретінде немесе құқық ретінде де жүзеге асырылуы мүмкін, мұның өзі оның жалпы бастаулары мен мәнінен туындайтын жәйт.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 2-бабы Қазақстан Республикасының неке-отбасы заңдары мынадай принциптерге негізделетінін белгілейді:

- 1) еркек пен әйелдің некелік (ерлі-зайыптылық) одағының еріктілігі;
- 2) отбасындағы ерлі-зайыптылар құқықтарының теңдігі;
- 3) отбасының ісіне кімнің болса да өз бетінше араласуына жол берілмеушілік;
- 4) отбасы ішіндегі мәселелерді өзара келісім арқылы шешу;
- 5) балалардың отбасында тәрбиелену басымдығы, олардың өсіп-жетілуі мен әл-ауқатты болуына қамқорлық;
- 6) отбасының кәмелетке толмаған, қарт және еңбекке қабілетсіз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін басымдықпен қорғау;
- 7) отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын қамтамасыз ету, осы құқықтарды сот арқылы қорғау мүмкіндіктері;
- 8) отбасының барлық мүшелерінің салауатты өмір салтын қолдау.

8.3 Некеге тұру тәртібі

Неке қию некелесуге ерік білдірген тұлғалармен азаматтық хал актілерін жазу органдарына арыз бергеннен бір ай өткен соң жасалады. Бірақ заңда некені бекіту негіздері және оған кедергі болатын жағдайлар көзделген. Некеге отыру шарттарын сақтау некенің заңды күшін белгілейді, оған заңды күш береді. Некеге отыру шарттары дегеніміз – некені заңды деп тануға және тіркеуге негіз болатын жағдайлар. Некеге отыру шарттары материалдық және формальдық түрде болады.

Материалдық шарттарға некеге тұрушы еркек пен әйелдің өзара ерікті келісімі және олардың неке жасына жетуі қажет. Некелесушілердің ерікті, ешқандай күштеусіз өзара келісімі қажет және олар дербес отбасын құруға ерік білдіруге тиіс. Қазақстан Республикасында неке жасы әйел мен еркек үшін он сегіз жас болып белгіленген. Бұл кезде тұлға физикалық, интеллектуалдық, психикалық тұрғыдан дамыған болып есептеледі. Өкіл арқылы некелесуге жол берілмейді. Куәлардың болуы қажет емес.

Некеге отырушы жақтардың арасында ешқандай жасырын мәліметтер болмауы тиіс. Мысалы, егер некелесушілердің біреуі созылмалы ауыруға немесе ВИЧ-инфекциясына шалдыққан болса, оны жасырмай айтуы керек. Бұл жағдай некеге отырушыларға некелесуге кедергі болмайды, бірақ некені дұрыс емес деп тануға мүмкіндік береді.

Некеге тұруға тілек білдіруші адамдарға медициналық, сондай-ақ медициналық-генетикалық мәселелер және репродукциялық денсаулық қорғау мәселелері бойынша консультация беру мен тексеруді мамандандырылған денсаулық сақтау мекемелері және некеге тұратын адамдардың екеуінің келісімімен ғана жүргізеді.

Некеге тұратын адамдарды тексерудің нәтижелері медициналық құпия болып табылады және ол некеге тұруға ниеттенген адамға тексеруден өткен адамның келісімімен ғана хабарлануы мүмкін.

Кейбір жағдайларда дәлелді себептер болған кезде (бала туылса, кәмелетке толмағанның аяғы ауыр болса, әскерге шақырылса) мемлекеттік тіркеу орны бойынша азаматтық хал актілерін жазу органдары неке жасын екі жылдан аспайтын мерзімге төмендетуі мүмкін.

Неке жасын төмендету туралы өтінішті некеге тұруға тілек білдірушілер немесе олардың ата-аналары, не қорғаншылары (қамқоршылары) белгіленген неке жасын төмендету қажеттігін туғызатын себептерді көрсете отырып қозғай алады. Барлық жағдайларда неке жасын төмендетуге тек некеге тұрушылардың келісімімен ғана жол беріледі. Неке жасына толмаған адамдар арасындағы некеге ата-аналарының не қорғаншыларының келісімімен ғана рұқсат етіледі.

Некені тіркеу некелесушілердің қатысуымен азаматтық хал актілерді тіркеу органдарында жүзеге асырылады. Неке қиюдын алдында некелесушілерге бір ай мерзім беріледі. Оның маңызы осы мерзім шеңберінде некелесушілер

өздерінің еріктерінің салмақтылығын тексереді. Егер дәлелді себептер болса бұл мерзім (екі айға дейін ғана) ия ұзартылады, ия қысқартылады. Мерзімнің ұзартылуы некелесушінің біреуінің жол сапарға кетуі немесе ауырып қалуы болуы мүмкін. Мерзімнің қысқартылуы біреуінің қатты ауырып қалуына, жүктілікке байланысты болуы мүмкін. Кейбір жағдайларда неке арыз берген кездеде бекітілуі мүмкін. Ол ерекше жағдайларда болуы мүмкін, мысалы, егер некелесушілердің біреуінің өміріне қауіп төніп тұрса (өлу үстіндегі ауыру болса, жарақаттанса) немесе бала туылса, ия болмаса қалыңдығының аяғы ауыр болса.

Некенің формальдық шарттары дегеніміз - оның нысанына қатысты негіздер. Некені заңды қалпына келтіру оның тіркелуінде. ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 13 бабына сәйкес неке (ерлі-зайыптылық) некеге отыратын (ерлі-зайыпты болатын) адамдардың тікелей қатысуымен тіркеуші органдарда не арнайы мемлекеттік неке сарайларында қиылады. Бұл жағдай Қазақстан Республикасының тыс жеріндегі Қазақстан азаматтарына тиесілі емес. Қазақстан Республикасынан тыс жерде тұрып жатқан Қазақстан азаматтары некелерін ҚР консулдық мекемелерінде немесе дипломатиялық өкілдіктерде қиюға құқылы.

Егер АХАЖ органдары неке тіркеуден бас тартса некелесушілер сотқа арыз беруге құқылы.

Қазақстан Республикасының заңдары бойынша адамдар арасында неке қиылуына жол берілмейтін негіздер бар. Егер неке қиюшының біреуі болса да басқа тіркелген некеде тұрса; тікелей ата-тегі бойынша және өзінен тарайтын жақын туыстардың (ата-аналар мен балалардың, атасының, әжесінің және немерелерінің), ата-анасы бір және ата-анасы бөлек әкесі немесе анасы ортақ ағалы-інілер мен апалы-сіңілілердің (аға-қарындастардың); асырап алушылар мен асырап алғандардың; біреуін болса да психикалық ауруының немесе ақыл есі кемдігінің салдарынан сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың арасында жол берілмейді.

Кәзіргі кезде некеге отыру шарт негізінде жасалуы мүмкін, ол шартты неке шарты деп атайды.

Неке шарты дегеніміз некеге отырып жатқан тұлғалардың некедегі және неке бұзылған кездегі олардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін белгілейтін келісім.

Неке шарты некеге дейін немесе некеден кейін кез келген уақытта жасалады.

Некеге дейінгі неке шарты заңды күшіне неке мемлекеттік тіркеуден өткеннен кейін енеді. Бірақ тараптардың неке шарты бойынша құқық пен міндеттерінің туындауын белгілі бір жағдаймен байланыстыруы мүмкін.

Егер неке шарты жасалғанымен неке тіркелмесе, онда неке шарты заңды күшіне енбейді.

Неке шарты жазбаша түрде жасалып нотариалдық куәләндырудан өтуі керек.

Неке шартының субъектілері некеге тұрып жатқан тұлғалар болады. Сонымен қатар неке шартың тіркелген некедегі ерлі-зайыптыларға жасасуға болады.

Неке шартың сенімхат бойынша өкіл арқылы жасауға болмайды. Неке және отбасы заңы неке шартының тараптарына некеге отырушыларды және ерлі-зайыптыларды жатқызады. Яғни, неке шарты тараптарының өздерімен жасалуға тиіс.

Неке шартымен ерлі-зайыптылар өздерінің некедегі және неке бұзылғаннан кейінгі мүліктік қатынастарын белгілеуге құқылы. Өздерінің келісімі бойынша ортақ мүліктерінің құқықтық режимдерін анықтайды. Ол үлестік, біріккен немесе бөлек болуы мүмкін. Неке шарты мүліктін барлығына емес бір бөлігіне қана жасалуы мүмкін.

Неке шарты бойынша ерлі-зайыптылардың мүлікке байланысты құқытары мен міндеттерін, оңы ұстап тұру бойынша құқытары мен міндеттерін, отбасылық шығындар мен табыстар бойынша қатысу тәртібі мен тәсілін, неке бұзылған кезде қай мүлік кімге қалатыны жайлы мәселелер реттеледі.

Неке заңсыз деп танылса неке шарты заңды күшін жояды. Ерлі-зайыптылар неке шартың кез келген уақытта өздерінің келісімімен өзгертуге немесе бұзуға құқылы, бірақ жазбаша түрде және нотариалды куәләндыру арқылы. Шартты орындаудан бір жақты бас тартуға тыйым салынады. Ерлі-зайыптылардың біреуінің талабы бойынша шартты өзгерту немесе тоқтату сот арқылы шешіледі.

Неке тоқталған кезден неке шарты да тоқталады. Неке азаматтық хал актілерді жазу органдарындағы тоқталған болса неке шарты ажырасуды мемлекеттік тіркеуге алған кезден тоқтатылады. Сот арқылы тоқтатылған неке соттың шешімінің заңды күшіне енген кезінен тоқтатылады. Бірақ, егер неке шартында неке тоқтатылғаннан кейінгі жағдай көзделген болса, онда ол бөлімінде неке шартының іс-әрекеті жүзеге асырыла береді.

8.4 Некенің жарамсыздығы және оның салдары

Жалған жасалған неке, мәжбүрлеп қиылған неке жарамсыз деп танылады. Сонымен бірге, егер некеге тұрушы адамдардың біреуі екіншісінен құрылған отбасы мүшелеріне, жеке басының және қоғамның қауіпсіздігіне нақты қатер төндіретін ауруы бар екенін жасырса, соңғысы сотқа некені жарамсыз деп тану туралы талаппен жүгінуге құқылы. Некені жарамсыз деп сот таниды. Сот некені жарамсыз деп тану туралы соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш күн ішінде соттың осы шешімімен некеге тұру мемлекеттік тіркелген жердегі азаматтық хал актілерін жазу органына көшірме жіберуге міндетті. Некенің жарамсыздығы оның қиылған күнінен бастап танылады.

Некені жарамсыз деп тануды талап ете алатын адамдар:

1) егер неке жасына толмаған адаммен неке қиылса, кәмелетке толмаған жұбайы, оның ата-анасы (оларды ауыстыратын адамдар), қорғаншы және қамқоршы орган немесе прокурор құқылы. Кәмелетке толмаған жұбай он сегіз жасқа толғаннан кейін некені жарамсыз деп тануды талап етуге тек оның өзі ғана құқылы;

2) егер некеге тұруға ерлі-зайыптылардың бірінің ерікті келісімі болмаған жағдайда: мәжбүр ету, алдау, қателесу немесе өзінің жай-күйінің салдарынан некеге тұруды мемлекеттік тіркеу кезінде өзінің әрекеттерінің маңызын түсінбей және өзін-өзі билей алмауы себепті неке қиылған болса, некеге тұру арқылы құқығы бұзылған жұбай, сондай-ақ прокурор;

3) некені қиюға кедергі келтіретін мән-жайлардың бар екенін білмеген жұбай, әрекетке қабілетсіз деп танылған жұбайдың қорғаншысы, оның алдындағы бұзылмаған неке бойынша жұбайы, сондай-ақ қорғаншы және қамқоршы орган мен прокурор;

4) жалған некеге тұру жағдайында прокурор, сондай-ақ некенің жалғандығы туралы білмеген жұбайы;

5) құқығы бұзылған жұбай құқылы.

Неке жасына толмаған адаммен, сондай-ақ сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адаммен қиылған некені жарамсыз деп тану туралы істі қарау кезінде іске қатысуға қорғаншы және қамқоршы орган тартылады.

Некені жарамсыз деп танудың салдары келесілер болады:

Ерлі-зайыптылардың отбасылық және неке құқықтары мен міндеттерін туғызбайды.

Некесі жарамсыз деп танылған адамдар бірлесіп сатып алған мүліктің құқықтық режимі Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің үлестік меншік туралы ережелерімен реттеледі. Ерлі-зайыптылар жасасқан неке шарты жарамсыз деп танылады.

Некені жарамсыз деп тану мұндай некеде туған немесе неке жарамсыз деп танылған күннен бастап екі жүз жетпіс күн ішінде туған балалардың құқығына нұқсан келтірмейді.

Некені жарамсыз деп тану туралы шешім шығарған кезде сот некені жарамсыз деп тану үшін негізге алынған мән-жайлардан некеге тұру кезінде бейхабар болған жұбайдың (адал ниетті жұбай) екінші жұбайдан асырауға қаражат алу құқығын тануға құқылы, ал некені жарамсыз деп таныған кезге дейін бірлесіп сатып алынған мүлікті бөлуге, сондай-ақ неке шартын толық немесе ішінара жарамды деп тануға құқылы.

Адал ниетті жұбай азаматтық заңдарда көзделген ережелер бойынша өзіне келтірілген материалдық және моральдық зиянды өтеуді талап етуге құқылы.

Адал ниетті жұбай некені жарамсыз деп таныған кезде өзі неке қиюды мемлекеттік тіркеу кезінде таңдаған тегін сақтап қалуға құқылы.

8.5 ҚР азаматтарының шетел азаматтарымен жасалатын некелік құқықтық қатынастары

1. Қазақстан Республикасында Қазақстан азаматтарының шетел азаматтарымен некеге отыруы. Қазіргі заман жағдайында, халықаралық қатынас пен әріптестіктің дамуы кезінде қазақстандық азаматтардың шетел азаматтарымен некелесуі көптеп орын алып отыр. Мұндай некені бекіту, өз кезегінде балалар мен олардың ата-аналарының түрлі азаматтықта болу жағдайларын көбейтеді.

Қазақстан Республикасында қазақстандық азамат пен шетел азаматының некесі, сонымен қатар шетелдіктердің де некесі бекітіле береді. Біздің заңнама, өз азаматтарымыздың басқа шетел мемлекетінің азаматымен некелесуге тыйым салып, ол үшін рұқсат сұрауды талап етпейді.

Біздің азаматтардың шетел азаматтарымен некелесуі, сонымен қатар шетел азаматтарының өздерінің арасында некелерін бекітуі Қазақстан Республикасының заңнамасына бағынады. Басқа сөзбен айтқанда, бұл салада «некеге отыру жер заңы» немесе «*lex loci celebrationis*» деген коллизиялық қағида қолданылады. Неке біздің заңнамада көзделген нысан бойынша жасалады, яғни азаматтық хал актілерін жазу органдарында, осы некені тіркеудің бекітілген ережелерін сақтай отырып тіркеледі. Қазақстан Республикасында некені діни жолмен бекіту қандай да бір құқықтық салдарға жетелемейді, бірақ бұны адамдар өз арасында тануы да мүмкін.

Қазақстан Республикасында некеге тұру туралы келісім некеге тұрушылардың өздерімен жасалуы тиіс болып табылады. Бірқатар елдерде (Испания, Перу т.б.) некеге тұрушылар сенімхат беріп, өкіл арқылы некеге тұруларына жол беріледі. Біздің заң мұндай өкілдік етуге жол бермейді.

Шетелдіктердің де некеге тұруларының материалдық шарттары олардың ұлттық заңнамасымен емес, біздің заңнама бойынша анықталады. Мәселен, қазақстандық неке және отбасы заңнамасына сәйкес некеге отыру үшін екі жақты келісім, белгілі бір жасқа толу және тағы басқа талаптар қойылады.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 11-бабында «Егер тұлғалардың бірі басқа некеде тіркелген болса, онда ол жаңа некеге отыра алмайды» делінген, яғни егер шетелдіктің өз заңы көп әйел алушылыққа жол берсе, онда ол біздің республикамызда некеге отыра алмайды. Шетелдік азамат, егер оның өз заңы екі некеге рұқсат бергеннің өзінде бізде некесін тіркеуді талап ете алмайды. Кейбір мұсылмандық елдерде (Түркия, Ирак) екі некеге рұқсат етілмейді.

Шетелдіктер, сонымен қатар, біздің азаматтар некеге тұрған кезде, некеге тұруға ешқандай кедергі жоқ екендігі тексеріледі және мұндай тексерістің ең бастысы оның басқа некеде тұрған-тұрмағандығы анықталады. Некеге тұруға кедергілердің бар екендігін айту міндеті некеде тұрушыларда болып келеді.

Некеге тұрушының басқа некеге тұрмағандығы дәлелдейтін бірден-бір дәлел оның басқа некесі туралы Азаматтық хал актілерін жазу органдарында ол туралы жазбаның болмауы болып табылады. Егер шетелдік біздің Республикада некеге отыру ниетін білдіретін болса, ол өзінің мемлекетінің тиісті органынан өз мемлекетінде ешкіммен некеде тұрмайтындығын дәлелдейтін анықтама қағазын алып келуге міндетті. Тәжірибеде әдетте мұндай анықтама қағаздары Қазақстан Республикасындағы тиісті мемлекеттің елшілігімен немесе консулдығымен беріледі.

Біздің құқыққа белгісіз басқа мемлекеттердің шектеулері (нәсілдік, діни, ата-ана келісімнің болмауы, т.б.) біздің елде некені тіркеуден бас тартуға негіз болып табылмайды. Бұл шетелдіктердің Қазақстан Республикасында тіркейтін некелеріне де байланысты болып табылады. Тәжірибеде шетелдікпен некеге отыруға толық емес, ішінара шектеулер қойылатыны анық. Мысалы, некеге отыру үшін рұқсат алу Венгрия, Үндістанда, Иракта, Италияда және тағы басқа да мемлекеттерде бекітілген.

Біздің азаматтардың шетелдік азаматтармен некелерін тіркеу кезінде бірқатар жағдайда некеге отырушы шетелдіктің де заңнамасы басшылыққа алынуы керек, өйткені, бұл жағдайда некені жарамсыз деп тану басқа мемлекетте орын алмауы анық. Мынадай мысалды келтірсек болады: егер, некеге тұрушының елінің заңнамасы бойынша ол келісім алмаған кезде неке ол елде жарамсыз болып қалуы мүмкін. Мұндай жағдайларда біздің АХАЖ органдары некеге тұрушыларда оның мұндай некеге отыруға келісім бар-жоқтығын анықтауы керек. Егер де мұндай келісім болмаса, некеге отырушылармен келісіле отырып, шетелдіктің осындай келісімді алуы үшін уақыт беріледі. Егер де осы белгіленген уақытта органға қажет келісімді алып келмейтін болса, бірақ некеге тұрушылар некені тіркеуді талап етіп отырса, неке тіркеуші орган мұндай келісімнің болмауына қарамастан некені тіркеуге міндетті болып табылады. Мұндай неке біздің заңнама бойынша танылғанымен, тиісті шетелдіктің мемлекетінде бұл неке танылмайды. Бұл өз кезегінде біздің мемлекеттің азаматының өзінің некелескен адамның мемлекетіне барған уақытында құқығының шектелуіне алып келуі мүмкін.

80-жылдары Болгариямен, Вьетнаммен, Венгриямен, Финляндиямен бекітілген құқықтық көмек көрсету туралы шарттарда некені бекіту нысаны неке бекітілген мемлекеттің заңымен анықталатындығы айтылады.

Материалдық шарттар жағдайын да құқықтық көмек көрсету шарттары қамтып кеткен. Мысалы, Вьетнаммен КСРО-ның арасында жасалған құқықтық көмек көрсету шарттарында ерлі-зайыптылардың мүліктік жағдайы сол азаматы болып табылатын мемлекеттің заңнамасымен шешіледі деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасының Азаматтық туралы Заңында Қазақстан Республикасы азаматының шетел азаматымен некеге тұруы немесе онымен некені тоқтатуы азаматтықтың өзгеруіне алып келмейді деп көрсеткен.

Бір некелесушінің өз азаматтығын өзгертуі екінші азаматтың азаматтығының өзгеруіне алып келмейді.

Консулдық некелер. Біздің заңнама Қазақстан Республикасының аумағында консулдық некелерді, яғни шетелдік дипломатиялық өкілдіктер мен елшіліктерде жасалатын некені таниды.

Шетел азаматтарының арасында Қазақстан Республикасының аумағында елшіліктер мен өкілдіктерде жасалатын некелер екі жақты танудың негізінде ғана жарамды болып танылады. Ол үшін елшілік жіберіп жатқан елдің Қазақстан Республикасымен тиісті келісімі болуы қажет. Бұған қоса мұндай некелердің жарамдылығына тағы бірқатар талаптар қойылады: а) екі жақты келісімнің болуы, яғни шетел мемлекетінде осындай консулдықтардағы некенің танылуы; ә) некеге тұрушы екі тұлға да сол елшілік пен консулдықты жіберген мемлекеттердің азаматы болуы.

Басқа мемлекеттермен жасалған консулдық конвенциялар өз мемлекетінің азаматының некесін консулға тіркеуге рұқсат етеді. Мұндай консулдық конвенциялардың көпшілігінде консул сол келуші мемлекеттің заңына сәйкес некені тіркеуі тиіс деп көрсетілген. Тек кейбір консулдық конвенцияларда ғана консул некені өзінің келген мемлекетінің заңнамасына қарсы болмаса, өз мемлекетінің заңы бойынша тіркеуіне болады деп көрсетілген. Куба мен Финляндия арасындағы консулдық конвенцияларға сәйкес, консул некені тек өзі келген мемлекеттің заңнамасына қайшы болмаған жағдайда ғана өз мемлекетінің заңы бойынша тіркеуі тиіс болып табылады.

Консулдық конвенцияларда осындай некенің тіркелгендігі туралы жергілікті өзін - өзі басқару органдарына хабарлау қажеттігі туралы жазба жасалуы мүмкін.

Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдіктермен басқа мемлекетте некеге отыруы. Қазақстан Республикасының азаматтары шетелдіктермен біздің аумақта да, сонымен қатар, басқа мемлекет аумағында да некелесуі мүмкін. Мұндай некелер сол некеге отырушы мемлекеттің заңдарының талаптарымен қойылған неке нысанына сәйкес болуы шарт. Тиісті мемлекеттің муниципалитетінде, мэриясында немесе басқа да органдарында және діни ғұрыптарды сақтай отырып жасалған неке сол мемлекетте танылғанымен, кейінен, біздің мемлекетте танылуы мүмкін бе деген сұрақ туады. Біздің заңнама бұл орайда нақты жауапты беріп отыр.

Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің ережесіне сәйкес, егер неке Қазақстан Республикасының аумағынан тыс, сол тиісті мемлекеттің заңнамасы бекіткен нысанда тіркелетін болса және ол Қазақстан Республикасының некені тіркеуге байланысты заң талаптарына қайшы болмайтын болса, ол неке заңды деп танылуы ықтимал болып табылады.

8.6 Некені тоқтату негіздері

ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы кодексі некені тоқтатудың екі тәсілін белгілейді: жұбайының (зайыбының) қайтыс болуы және оны өлді немесе олардың біреуі хабар-ошарсыз кеткен деп жариялау және некені тоқтату.

Жұбайының қайтыс болуы еркек пен әйел арасындағы одақты жояды, өйткені еркек пен әйел арасындағы одақ белгілі бір мерзімге емес ерлі-зайыптылардың ғұмыры бойынша жүреді. Бұндай жағдай ерлі-зайыптылардың біреуі соттың шешімі бойынша өлді деп жарияланса немесе хабар ошарсыз кетті деп танылса да туындайды. Сот қайтыс болды деп жариялаған немесе сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныған жұбайы келген және тиісті сот шешімі күшін жойған жағдайда некені ерлі-зайыптылардың бірлескен өтініші бойынша азаматтық хал актілерін жазу органы қалпына келтіруі мүмкін. Егер жұбайлардың екіншісі жаңа некеге отырса, некені қалпына келтіруге болмайды. Егер неке қию кезінде тараптарға (немесе тараптардың біреуіне) қайтыс болды немесе хабар-ошарсыз кетті деп танылған жұбайы тірі екені белгілі болса, бұл ереже қолданылмайды.

Некені тоқтатудың келесі негізі ажырасу. Қазақстан Республикасында ажырасу көп және жылдан жылға оның саны өсуде. Ажырасу келешектегі ерлі-зайыптылардың арасындағы құқықтық қатынастарды тоқтады. Ажырасу арнайы мемлекеттік органдарда жүргізіледі: азаматтық хал актілерді жазу органдарында және сотта. Нақты неке қатынастарының болмауы, қаншалықты ұзақ болса да некенің заңды күшін жоймайды.

Неке ерлі-зайыптылардың біреуінің немесе екеуінің де өтініші бойынша, сондай-ақ сот әрекетке қабілетсіз деп таныған жұбайдың қорғаншысының өтініші бойынша оны бұзу жолымен тоқтатылуы мүмкін.

Некені әйелдің жүктілігі кезеңінде және бала туғаннан кейінгі бір жыл ішінде әйелдің келісімінсіз бұзуға болмайды. Бұл кезде күйеуі әйелінің келісімісіз ажырасуға арыз бере алмайды. Бұл ереже баласы өлі болып туылса да немесе бір жылға дейін өмір сүрмесе де қолданылады. Егер әйелінің келісімі болмаса сот талап арызды қабылдаудан бас тартады және істі тоқтатады.

Азаматтық хал актілерін жазу органдарында некені бұзу кәметке толмаған ортақ балалары жоқ және бір-біріне мүліктік және өзге де талаптар қоймайтын ерлі-зайыптылардың некені бұзуға өзара келісуі жағдайында жүргізіледі.

Ерлі-зайыптыларға ортақ кәметке толмаған балаларының болуына қарамастан, ерлі-зайыптылардың біреуінің өтініші бойынша, егер ерлі зайыптылардың екіншісін:

- 1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса;
- 2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса;

3) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталса, неке азаматтық хал актілерін жазу органдарында бұзылады.

Некенің бұзылуын мемлекеттік тіркеуді азаматтық хал актілерін жазу органы азаматтық хал актілерін мемлекеттік тіркеу үшін белгіленген тәртіппен жүргізеді. Азаматтық хал актілерді жазу органдарындағы некені тоқтату және некені тоқтату куәлігі арыз берген күннен бастап бір ай мерзімде жүзеге асырылады. Заңмен бұл мерзім ұзартылмайды да қысқартылмайды. Бірақ дәлелді себептер болған кезде ерлі-зайыптылардың арызы бойынша некені тоқтатуды тіркеу басқа мерзімге ауыстырылуы мүмкін. Бұл кезде ажырасуды тіркеу олардың келген күнімен жүргізіледі. Ажырасуға арыз берген кезде АХАЖ органдарына ерлі-зайыптылардың екеуіде келуге міндетті. Егер біреуі келе алмайтын болса, ол нотариуспен куәләндырылған бөлек арыз жазуға тиіс. Неке ерлі-зайыптылардың біреуінің қатысуымен бұзыла береді.

Егер ерлі-зайыптылар АХАЖ органдарына некесін бұзуды тіркеуге келмесе ажырасу жөніндегі арыз берілмеген болып есептеледі. Қайтадан берген арыз жаңадан берілген болып есептеледі және бір айлық мерзімді күтеді. АХАЖ органдарындағы некені тоқтату ол туралы азаматтық хал актілерді тіркеу кітабында жазылған күннен бастап тоқтатылады. Егер өлген немесе хабар ошарсыз кеткен тұлға қайтып келген болса, тиісті сот шешімдері тоқтатылады, ал неке ерлі-зайыптылардың арыздары бойынша АХАЖ органымен қайта қалпына келтіруі мүмкін, егер олар осы уақытқа дейін басқа некеге отырмаса.

Неке сот тәртібімен келесі жағдайларда тоқтатылады:

Біріншіден, ерлі-зайыптыларда кәмелетке толмаған ортақ балалардың болуы.

Екіншіден, ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзуға келісімі болмаған кезде.

Үшіншіден, егер ерлі-зайыптылардың біреуі өзінің қарсылығы болмауына қарамастан, некені бұзудан өз әрекеттері не әрекетсіздігі арқылы жалтарса.

Төртіншіден, ерлі-зайыптылардың бір-біріне мүліктік талаптары болған жағдайларда жүргізіледі.

Егер ерлі-зайыптылар бірге тұратын болса ажырасу туралы талап арыз олардың мекен жайы бойынша беріледі, ал егер бөлек тұратын болса жауапкер-жұбайы тұратын мекен жай бойынша беріледі. Егер талап берушімен кәмелетке толмаған балалары тұрса немесе жауапкердің мекен жайына денсаулығына байланысты талап беруші баруға қиналса ажырасу процессі талапкердің мекен жайы бойынша қарастырылуы мүмкін. Немесе ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша ажырасу жөніндегі іс біреуінің мекен жайы бойынша қаралады.

Ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзуға келісім болмаған жағдайда іс сотта қаралады және егер сот ерлі-зайыптылардың одан әрі бірлесіп өмір сүруі және отбасын сақтауы мүмкін еместігін анықтаса, неке сот тәртібімен бұзылады.

Сонымен қатар, ерлі-зайыптылардың біреуінің некені бұзуға келісімі болмаған жағдайда, сот ерлі-зайыптыларды татуластыруға шаралар қолдануға және ерлі-зайыптыларға татуласу үшін үш ай көлемінде мерзім тағайындай отырып, істі қарауды кейінге қалдырады. Егер ерлі-зайыптыларды татуластыру жөніндегі шаралар нәтижесіз болып шықса және ерлі-зайыптылар (олардың біреуі) некені бұзуды талап етсе, неке бұзылады.

Некені сот тәртібімен бұзу ерлі-зайыптылар некені бұзу туралы арыз берген күннен бастап кемінде бір ай өткен соң жүргізіледі. Ерекше жағдайларда сот бір айдан кем мерзім белгілеуі мүмкін.

Әдетте некені бұзу туралы арыздар соттын ашық мәжілісінде қаралады. Бірақ ерлі-зайыптылардың біреуі немесе екеуінің өтініші бойынша, егер олардың өмірінің жыныстық жақтары қаралатын болса, сот жабық мәжілісте өтеді.

Ажырасудың бірнеше себептерін айқындауға болады. Бірінші себептері объективтік жағдайлармен байланысты. Мысалы, егер ерлі-зайыптылардың біреуі көптен бері қатты ауыруға шалдықса, біреуінде бедеулік болса, тұратын үйі болмаса.

Екінші себептері субъективтік жағдайлармен байланысты, ол жұбайының тәртібінің дұрыс еместігі, егер ерлі-зайыптылық өмірінің бұзылуында жұбайының біреуінің кінәсі болса. Мысалы, үнемі ішкілікке салыну, есірткі заттарға әуестілік таныту, қызғаншылық, ерлі-зайыптылық сенімсіздік, отбасылық қиындыққа төзбеу, бала тәрбиелеудегі келіспеушілік, ата-аналарының отбасылық өмірге араласуынан туындайтын ұрыс-керістер.

Сонымен қатар, некені бұзу туралы шешім шығару кезінде сот келесі мәселелерге назар аударуға тиіс: некені сот тәртібімен бұзу кезінде ерлі-зайыптылар соттың қарауына кәмелетке толмаған балалар өздерінің қайсысымен тұратындығы туралы, балаларды және (немесе) еңбекке жарамсыз мұқтаж жұбайын асырауға қаражат төлеу тәртібі туралы, бұл қаражаттың мөлшері туралы не ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы келісім ұсына алады.

Егер ерлі-зайыптылардың арасында келісім болмаса, сондай-ақ ол келісім балалардың немесе ерлі-зайыптылардың біреуінің мүдделерін бұзатындығы анықталса, сот:

1) неке бұзылғаннан кейін кәмелетке толмаған балалар ата-анасының қайсысымен тұратындығын айқындауға;

2) балаларды асырауға алимент ата-аналардың қайсысынан және қандай мөлшерде өндіріліп алынатынын белгілеуге;

3) ерлі-зайыптылардың (олардың біреуінің) талап етуі бойынша олардың бірлескен ортақ меншігіндегі мүлікті бөлуді жүргізуге;

4) екінші жұбайдан асырауға қаражат алуға құқығы бар жұбайдың талап етуі бойынша осы асырау қаражатының мөлшерін айқындауға міндетті.

Азаматтық хал актілерін жазу органдарында бұзылатын неке азаматтық хал актілерін жазу кітабында некенің бұзылғандығы мемлекеттік тіркелген күннен бастап, ал неке сотта бұзылған жағдайда - соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап тоқтатылады. Сот некені бұзу туралы соттың шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш күн ішінде сот шешімінің көшірмесін шешім шығарылған жердегі, сондай-ақ неке қию мемлекеттік тіркелген жердегі азаматтық хал актілерін жазу органына жолдауға міндетті.

Ерлі-зайыптылардың азаматтық хал актілерін жазу органында некенің бұзылғаны туралы куәлік алғанға дейін жаңадан некеге тұруға құқығы жоқ.

8.7 Ерлі-зайыптылардың жеке мүліктік емес құқықтары мен міндеттері

Некеге отырған соң ерлі-зайыптылар отбасын құрады. Отбасылық өмірдің бақыты мен қуанышы олардың әрқайсысының отбасында алған тәрбиеге, өздеріне, өзара қарымқатынастарына байланысты. Сонымен қатар, ерлі-зайыптылар арасындағы қарымқатынасқа құқықтық реттеуде ықпал етеді.

Кез келген отбасында ерлі-зайыптылардың арасында жеке және мүліктік қатынастар пайда болады. Олар адамгершілік нормалармен реттеледі, бірақ құқықпен реттелетін қатынастарда бар. Олар құқықтық қатынастар болып аталады.

Заңға сәйкес ерлі-зайыптылар тең құқықтарды пайдаланады және тең міндеттерді атқарады. Алайда, ерлі-зайыптылардың ешқайсысы да жеке құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыру кезінде артықшылықты пайдалануға тиіс емес.

Жеке құқықтық қатынастар дегеніміз ерлі-зайыптылармен некеге отыру және тоқтату кезінде өз бетінше тектерін тандау, отбасының кез келген мәселелерін бірлесіп шешу, ерлі-зайыптылардың әрқайсысы қызмет, кәсіп түрін, тұрғылықты жерді ерікті тандау, бала асырап алуға келісім беру, тағы да басқа мәселелерге байланысты қатынастар. Осы қатынастарды қарастырайық.

Ерлі-зайыптылар некеге отырған кезде тектерін тандауға құқықтары бар.

Тектің маңызды әлеуметтік қызметі бар, өйткені ол тұлғаны қоғамда даралайтын қасиет. Ерлі-зайыптылар өздерінің қалауы бойынша некеге дейінгі тектерін сақтап қалуға немесе екеуінің біреуінің тегін алуға құқылы. Әдетті өмірде әйелі қуеунің тегіне өтеді немесе ерлі-зайыптылардың ортақ тегі болады. Бұл текті олардың балалары да иемденеді. Текті тандау неке қию кезінде жасалады. Ерлі-зайыптының біреуі екіншісінің тегін өзінің тегіне қосуы мүмкін.

Сонымен қатар, ерлі-зайыптылардың біреуінің тегін өзгертуі екінші жұбайдың тегін өзгертуіне әкеп соқпайды және неке бұзылған жағдайда ерлі-зайыптылар ортақ текті сақтауға немесе өздерінің некеге тұрғанға дейінгі тегін қалпына келтіруге құқылы.

Отбасылық мәселелерді бірлесіп шешу дегеніміз шаруашылықты ортақ жүргізуді, балаларды тәрбиелеуді, олардың денсаулығына қамқорлық білдіруді, мүлікке иемденуді қамтиды. Отбасында ерлі-зайыптылар тең құқықтармен міндеттерге ие, ешқайсысына басымдылық берілмейді. Бұл мәселе өзара көмек көрсетумен өзара түсіністікті белгілейді.

Ерлі-зайыптылардың ешқайсысы да өзінің еркін екіншісіне тануға құқылы емес. Егер ерлі-зайыптылар кейбір мәселеде келісімге келе алмаса, онда олар өз дауларын шешу үшін заңда көрсетілген органдарға шағымдануға құқылы. Мәселен, ерлі-зайыптылар арасында балалар тәрбиесімен тек таңдауда келісім болмаса, бұл мәселені қорғаншы және қамқоршы органдар арқылы шеше алады.

Мекен жайын еркін таңдау дегеніміз ерлі-зайыптылар бірлесе отырып тұрақты тұратын жерін таңдайды және қалауынша әр қайсысы кез келген жерде тұра алады.

Тұрғылықты жерді таңдау еркі мынаны қамтиды: ерлі-зайыптылардың жеке тұруларына болады, немесе әртүрлі тұрғын үйлерді иемденуге құқылы. Бірақ, еркек пен әйел басын біріктіру үшін некеге тұратындықтан, отбасын құруға және оны нығайтуға мұндай құқықтардың пайдасы болмайды. Заңда көрсетілген тұрғылықты жерді таңдау еркіне ие болу құқығының мәні ерлі-зайыптылардың ешқайсысы да бір-бірін белгілі бір жерде тұруға мәжбүр ете алмайтындығына, ал таңдау екі жақтың өзара келісімімен жүзеге асырылуы керек.

Заң ерлі-зайыптылардың бірге тұруына жағдайлар жасайды және бірінің басқа бір тұрақты мекенге көшуі жағдайында екіншісінің де сонда баруына мүмкіндік туғызады (қоныс аударушының жұбайына және отбасының басқа да мүшелеріне көтерме ақы жәрдемін төлеу, жас мамандарды бөлу кезінде отбасының мүддесі ескерілуі және т.б.)

Ерлі-зайыптылар өздерінің қалауы бойынша кәсіп пен мамандық таңдауға құқылы.

Қызмет пен мамандықты ерікті таңдау құқығы ерлі-зайыптылардың оқу орындарына түсу, мамандық таңдау, сол таңдап алған мамандық бойынша жұмыс орынның табу жөніндегі мәселелерді жеке өздерінің шешулеріне болатындығын көрсетеді. Әдетте, қызмет пен мамандық таңдау ерлі-зайыптылардың екі жақты келісімдері бойынша отбасы мүддесін ойластыра отырып жүзеге асыратын ісі.

Ерлі-зайыптылардың жеке құқықтары тұлғалардың өздерімен тығыз байланысты және оларға қол сұғушылық көзделмейді. Олардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі заңмен ғана шектеледі.

Жеке құқықтары мен қатар жеке міндеттер де бар. Олар:

- отбасындағы қарымқатынасты өзара түсіністік пен өзара көмек негізінде жүзеге асыру;

- отбасын нығайту мен жақсартуға ықпал жасау;
- өз баларының дамуы мен жағдайының жақсаруына қамқорлық жасау.

8.8 Ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттері

Отбасында мүліктік қатынастарда пайда болады. Өзінің әлеуметтік қызметін (бала туу, оларды тәрбиелеу, материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін) орындау үшін отбасына экономикалық негіз – мүлік керек. Ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастар көбіне заңмен белгіленеді. Ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары отбасылық қана емес, азаматтық заңменен де реттеледі.

Ерлі-зайыптылардың мүліктік қатынастары екі топқа бөлінеді:

- ерлі-зайыптылардың неке кезіндегі пайда болған мүліктеріне байланысты қатынастары;

- өзара материалдық ұстап тұрумен байланысты қатынастар.

Отбасылық заң ерлі-зайыптылардың мүлігінің реттелуін екі құқықтық тәртіппен қарастырады: заңды және шартты.

Ерлі-зайыптылардың мүлігінің реттеудің заңды тәртібі шарт жоқ кезде іс-әрекетін жүргізеді. Ерлі-зайыптыларға тиесілі мүлік ортақ немесе бөлек болуы мүмкін.

Ерлі-зайыптылардың бөлек мүлігі әр қайсысына меншік құқығы негізінде тиесілі мүлік. Оларға жататындар, некеге дейінгі ерлі-зайыптылардың әр қайсысына тиесілі болған мүлік (мысалы, автокөлік, банктегі салым). Сонымен қатар әр қайсысының меншігіне неке кезінде сыйға алған мүлікті, мұраға алған мүлікті жатқызуға болады. Егер сыйлық екеуіне берілген болса, онда ол ортақ мүлік болып есептеледі. «Тойда алынған сыйлықтар» бойынша даулар соттармен кімге берілгені бойынша шешіледі. Егер біреуіне берілген болса ерлі-зайыптының жеке мүлігі болып есептеледі. Ерлі-зайыптылардың бір-біріне жасалған сыйлықтар бөлек мүлік болып табылады.

Ақысыз мәміле бойынша алынған мүлік ерлі-зайыптылардың бөлек мүлігі болып табылады. Ол ақысыз жеке меншікке берілген мүлік (пәтерді ақысыз жекешелендіру негізде алу). Ақысызға әр түрлі марапаттауларды да, премияларды жатқызуға болады (мысалы, оқудағы, спортағы, ғылымдағы жетістіктер үшін). Үнемі берілетін премиялар еңбек үшін берілетін сыйақы ретінде қарастырылады, сондықтан ол ерлі-зайыптылардың ортақ мүлігі болып табылады.

Жеке пайдаланатын заттар (киім, аяқ-киім, өз басы тазалығы заттар) некеде алынған болса да бөлек мүлікке жатады. Бұлардың қатарына кәсіби қызмет заттары жатпайды (музыкалық аспаптар, фото заттар, арнайы кітапхана).

Жалпы ережеден ауытқу ережесі бар, әшекейлік бұйымдар заң бойынша анықталмаған, оның қандай затқа жататынын нақты жағдайда сот арқылы шешіледі. Көбіне ол құнды металдан жасалған бұйымдар, қымбат тұратын

әшекейлік заттар, құнды тастар, сирек кездесетін терілер. Әшекейлік бұйымдар (әйелінің бриллианты бар жүзігі, күйеуінің алтын сағаты) біреуінің қажеттілігін өтегенімен, ортақ мүлік болып есептеледі.

Ерлі-зайыптылар уақытша бөлек тұрса (мысалы, әскерде борышын өтеп жатса, ұзақ мерзімді сапарға кетсе) немесе айырылысу жағдайында болса да некеде алынған мүлік ортақ болып табылады.

Бөлек мүлікке ерлі-зайыптылардың әр қайсысы өз бетінше иеленіп, пайдаланып билік етеді. Яғни, мүлікке билік ету үшін ерлі-зайыптының біреуінің меншігіндегі мүлікке келесісінің келісімі керек емес.

Ортақ мүлікке заң некеде пайда болған мүлікті жатқызады. Оның құрамына ерлі-зайыптылардың еңбек, кәсіпкерлік қызметтен алынған табыстар, зейнетақы, жәрдемақы, басқа да ақшалай соммалар жатады. Ерлі-зайыптыларға әр түрлі мүлік тиесілі болуы мүмкін: үй, пәтер, автокөлік, дача, бағалы қағаздар, үй-құрылыс кооперативтеріндегі жарналар.

Ортақ меншік мүлікті алынған негізіне қарамастан орнатылады, мысалы мүлік сатып алынуы мүмкін, сыйға алынуы мүмкін немесе айырбас арқылы алынуы мүмкін. Мүлік кімнің атына, ерлі-зайыптылардың қайсысының ақшасына алынғанының маңызы жоқ. Сонымен қатар, құқық орнататын құжат кімнің атына берілгенінің де маңызы жоқ. Мысалы, неке кезіндегі сатып алынған автокөлік және оның құжаты ерлі-зайыптылардың біреуінің атына берілсе де ортақ меншік болып саналады. Неке кезінде сатып алынған немесе жанадан салынған үйде дәл осылай шешіледі.

Ерлі-зайыптылық ортақ ережесі тек тіркелген некедегі пайда болған мүлікке іс-әрекетін жүргізеді. Некелік қатынастар болғанымен тіркелмеген неке мүлікке ортақ меншік белгілемейді. Бұл кезде әр қайсысы өзі сатып алған мүліктің иесі болады. Егер мүлік екеуінің қаржысына алынған болса, онда ортақ үлестік меншік пайда болады және оның реттелуі азаматтық кодекстің ережесімен шешіледі.

Отбасылық заң мүліктің заңды режиміне ерлі-зайыптылардың біріккен меншігін белгілейді. Ол үлессіз болып табылады. Ортақ қаржыға алынған мүлікке құқық ерлі-зайыптылардың қосқан ақшасының мөлшеріне қарамастан туындайды. Ерлі-зайыптылардың ортақ біріккен меншіктегі үлестері мүлікті бөлген кезде анықталады. Олар тең болады. Бұл теңділік ерлі-зайыптылардың біреуінің дербес табысы болмаған кезде де сақталады. Мысалы, егер біреуі неке кезінде үй шаруашылығында болған болса, бала күтімімен айналысса немесе басқа да себептер (ұзақ ауыр науқастанса, мүгедек болса) бойынша табыс таппаса.

Ерлі-зайыптылардың біреуіне тиесілі мүлік те ортақ болуы мүмкін, егер неке кезінде ол мүлікке салым салынған болса және ол салым оның құнын едәуір көбейтсе (күрделі өндеу, қайтақұру, қайта жабдықтау). Мысалы, әйеліне некеге дейін меншік негізінде бір этажды дача тиесілі болған. Неке отырған соң

күйеуі бағбан үйге қайта құрылыс жасап, оған едәуір қаржы салды (фундаментін нығайтты, екінші этаж салды, шатырын темірмен қаптады). Бұл жағдайда күйеуі дачаны ортақ мүлік деп тануға құқылы.

Заң ерлі-зайыптылардың ортақ мүлікті иеленіп, пайдалануға байланысты құқықты жүзеге асыру үшін теңдік қағидасын және билік етуіне өзара келісім керектігін белгілейді. Ортақ мүлікке билік ету үшін немесе мәміле жасасу үшін екінші ерлі-зайыптының келісімі керектігі белгіленген. Егер бұндай мәмілелерде екінші жақтың келісімі болмаса мәміле жарамсыз болып табылады. Кейбір кезде отбасы заңы мәміле жасау үшін екінші ерлі-зайыптының келісімін жазбаша түрде алуды көздейді. Ол нотариалды куәләндыруды немесе мемлекеттік тіркеуді талап ететін мәмілелер. Егер келісім болмаса екінші ерлі-зайыпты мәмілені жарамсыз деп тануға талап етуге құқылы. Дауды шешу үшін заң бір жылдық талап қою мерзімін белгілейді. Ол мерзім тұлға мәміле жасалғаны жайлы білген кезден бастап басталады. Егер ерлі-зайыптының біреуі сот арқылы хабар-ошарсыз кеткен болып танылса, онда оның келісімі талап етілмейді.

Шаруа қожалығының мүшелері-ерлі-зайыптылардың мүлікке ие болу, пайдалану, билік ету тәртібтері азаматтық заң арқылы жүзеге асырылады. Шаруа қожалығына тек қана ерлі-зайыптылар, олардың балалары емес, туыстық байланысы бар немесе жоқ тұлғалар да кіре алады. Егер шартпен басқашалай белгіленбеген болса шаруа қожалығының мүлігі оның мүшелеріне ортақ біріккен меншік негізінде тиесілі болады. Яғни ол мүлікке иелену, пайдалану және билік ету құқығы шаруа қожалығының барлық мүшелерінің келісімі бойынша жүргізіледі. Фермер-ерлі-зайыптылардың мүлігін бөлу ерекше тәртіппен жүргізіледі. Бұл жерде ортақ біріккен меншіктің екі түрі пайда болады: ерлі-зайыптылардың және қожалық мүшелерінің. Шаруа қожалығынан шығып жатып өзінің үлесін талап етуші ерлі-зайыпты ортақ меншіктегі үлеске; некеге дейінгі мүлікке; ерлі-зайыптылардың мүлігіндегі үлеске құқылы. Шаруа қожалығынан шығып жатқан ерлі-зайыпты тек оның ортақ меншіктегі үлесіне сай ақшалай өтемге құқылы, ал қожалыққа тиесілі жер, өндіріс құралдары бөлінбейді.

Ерлі-зайыптылардың ортақ меншіктегі мүлігі неке кезінде, неке бұзылған кезде, ерлі-зайыптылардың біреуінің несиеберушісінің талабы бойынша бөлінеді.

Бөліске ерлі-зайыптылардың тек ортақ мүлігі ұшырайды. Егер мүлік өз қаражатына алынған болса, онда ол жағдай ескерілуге тиіс.

Заң егер ерлі-зайыптылардың арасында мүлік жөнінде дау болмаса, мүлікті нотариалдық куәләндырылған келісім негізінде бөлуге рұқсат береді.

Ерлі-зайыптылардың мүлікті бөлу және ортақ мүліктегі үлесті анықтау жөніндегі даулар сотпен шешіледі. Сот мүліктің қайсысы кімге тиесілі екендігін анықтайды және кімге берілу керектігін шешеді. Кәметке толмаған

балаларының қажеттілігін өтеу үшін алынған заттар бөліске жатпайды (киім, аяқ-киім, мектепке және спортқа арналған заттар, музыкалық аспаптар, балалар кітапханасы). Бұл заттар бала кіммен қалады соған беріледі. Бұл кезде өтем ақы өндірілмейді. Ортақ мүлікті бөлген кезде кәмелетке толмаған балаларының атына салынған салымдар бөлінбейді. Бұндай салымдар баланың меншігі болып табылады және бөліске ұшырамайды.

Заң ортақ мүліктегі үлестін теңдігін белгілейді. Сот кәмелетке толмаған баланың мүддесін ескере отырып, бұл ережеден ауытқуы мүмкін. Сот үлестердін мөлшерін өзгертуге құқылы, егер ерлі-зайыптының біреуі белгілі себептерге байланысты табыс таппаған болса немесе ортақ мүлікті отбасының мүддесіне зиян келтіріп жұмсаса. Бұл жағдай мүлікті бөлу кезде болу керек. Мысалы, кәмелетке толмаған балалар мүлікті бөлу кезінде кәмелетке толса, онда сот баламен қалатын ерлі-зайыптының үлесін көбейтпейді.

Ерлі-зайыптылардың мүлігі заттай немесе құны бойынша бөлінеді. Бөліске нақты заттармен қатар үшінші тұлғалардағы заттар да (мысалы, жалдау, жалға алу шарттары) жатады.

Мүлікті бөлген кезде ерлі-зайыптылардың ортақ мүліктегі үлестері ескерілуге тиіс. Егер ерлі-зайыптылардың біреуіне ортақ мүліктегі үлесінен құны көп заттар берілсе, онда екінші ерлі-зайыптыға ортақ мүліктегі басқа заттар беріледі немесе ақшалай өтем жасалады. Соттар кәсіби қызмет заттарын оны пайдаланған ерлі-зайыптыға қалдырады (мысалы, скрипка, компьютер).

Мүлікті бөлген кезде отбасы заңымен қатар азаматтық заң да қолданылады. Мысалы, бөлінбейтін заттың орнына ерлі-зайыптының келісімі бойынша ақшалай өтем беріледі.

Несие мекемелеріндегі ерлі-зайыптының біреуінің атына салынған салымдар, егер олар ортақ мүлік есебінен салынған болса, бөліске ұшырайды. Ал, егер оның бір бөлігі некеге дейінгі мүлікті құраса, онда бөліске тек ортақ мүлікті құрайтын мүлік ұшырайды.

Егер банктегі салым басқа біреулердің атына (анасының, әпкесінің) салынған болса, онда ерлі-зайыптының біреуі оны бөлдеуге құқығы жоқ, бірақ сотқа осы жағдайды ескеруді талап етеді.

Некенің іс жүзінде тоқтатылуына байланысты бөлек тұрған кезде ерлі-зайыптылардың әрқайсысы тапқан мүлікті сот олардың әрқайсысының меншігі деп тануы мүмкін.

Жалпы ортақ меншік болып табылатын мүлікке ерлі-зайыптылар өзара келісім бойынша иелік ете алады. Ерлі-зайыптылардың әрқайсысы жалпы мүлікке байланысты өз бетінше келісім жасай алады. Бұл жерде «Неке және отбасы» Заңның талап етуі бойынша басқа жұбайдың келісімін алуы қажет. Ортақ мүлікке байланысты нотариалды рәсімдеуді талап ететін мәміле жасау үшін (мәселен, тұрғын үйді сату кезінде) екінші жұбайдың жазбаша келісімі қажет.

Ерлі-зайыптылардың әрқайсысы некені тоқтатқан сәтте де, сондай-ақ некеде тұрған кезінде де жалпы ортақ мүлікті бөлісуді талап етуге құқылы. Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөліске салғанда олардың үлестері тең болуы тиіс. Жоғарыда көрсетілгендей, отбасының жалпы табысына ерлі-зайыптылардың әрқайсысының қосқан үлесінің көлемі жалпы ереже бойынша ескерілмейді. Сонымен бірге жекелеген жағдайларда сотқа кәмелетке толмаған балалардың мүдделерін немесе ерлі-зайыптылардың біреуінің мүдделерін ескере отырып ерлі-зайыптылардың үлестерінің теңдігі негізін ескермеу құқығы берілген («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің 37-бабы).

Ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкінің есебінен ерлі-зайыптылар өздерінің кәмелетке толмаған ортақ балаларының атына салған салымдары сол балаларға тиесілі болып есептеледі және ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлген кезде есепке алынбайды.

Ерлі-зайыптылардың талап етуінен басқа ортақ мүлікті бөлу несие беруші ерлі-зайыптылардың біреуінің үлесінен өндіріп алу үшін ерлі-зайыптылардың ортақ мүлкін бөлу туралы кредит берушінің мәлімдеуі жағдайында талабын да жүргізілуі мүмкін.

Ортақ мүлікті бөлген кезде ерлі-зайыптылардың әрқайсысына қандай заттың берілетінін сот айқындауы керек.

Егер ерлі-зайыптылардың біріне берілетін зат құны жағынан оның үлесінен артып кетіп жатса, онда екіншісіне бұл үшін тиісті өтемақы төленеді.

8.9 Ата – ана құқықтары мен міндеттерінің мазмұны және түрлері

Ата-ана құқықтары мен міндеттері ішінде аса маңыздысы ата-ананың балалар тәрбиесіне құқығы болып табылады. Бұл құқықты іске асыру сонымен бірге ата-ана міндеті болып табылады.

Тәрбие балаларға ықпал етудің ұзаққа созылған процесі. Бұл процесс ата-ананың нысаналы іс-қимыл жүргізуі, сондай-ақ ата-ана мен баланың үнемі тікелей қарым-қатынасы нәтижесінде жүргізілетін процесс, балаға ата-ана өнегесі мен мінез-құлқы әсер етеді. Тәрбиелеуге құқық мазмұны заңда анықталмаған. Заң тәрбие процесін толық бөлшектеп реттей алмайды. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің 60-бабында тәрбие құқығы жалпы түрде берілген. Мұнда ата-ана баланың денсаулығы, психикалық, дене, рухани және адамгершілікте дамуына қамқорлық жасауға міндетті делінген. Қандай қамқорлық, қандай әдістер мен тәсілдер қолданатынын ата-ана өзі шешеді. Ата-ана заңымен белгіленген шеңберден шыққанға дейін, тәрбие тәсілін таңдауға еркі бар. Мұндай шектеулер «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінің 67-бабында белгіленген ата-ана өз балаларының психикалық және денсаулығына зиян келтіруге құқығы жоқ. Тәрбие әдістерін адам абыройын төмендететін тұрпайы, қатал әрекеттерден балаларды зәбірлеу немесе пайдаланудан адал болуы тиіс.

Тәрбие - бұл сондай-ақ балалар тарапынан белгілі қарсылық тұдырады. Сонымен, ата-ананың бала тәрбие құқығына балалардың тәрбиеге шыдамдылық міндеті қарсы тұрады.

Ата-ана өз балаларына кейбір мәжбүрлеу шараларын қолдануға құқылы. Дегенмен бұл құқық шеңберінен шықпауы тиіс. Мысалы, ата-ана балаларға бір жерлерге баруға тыйым салуға, үйге кеш қайтуға рұқсат бермеуге құқылы. Ата-аналар қолданатын барлық мәжбүрлеу шаралары тұрмыстық сипатта, заң олардың түрлерін, сипатын анықтамайды.

Олардың бірде-біреуі мемлекеттік мәжбүрлеу құрамдары көмегі мен орындалуы мүмкін емес. Мемлекеттік органдар балаларға ата-анасын тыңдамағаны үшін емес, әкімшілік немесе қылмыстық тыйымдарды бұзғаны үшін мәжбүрлеу шараларын қолдана алады.

Ата-анасының барлық басқа адамдар алдында өз балаларын тәрбиелеуге құқығы басым. Бұл олар баланы тәрбиелеуде басқа үшінші тұлғаларды, тіпті жақын туыстарын да шеттеуге құқылы.

Тәрбие құқығының бірқатар құқықтар қамтиды. Ең алдымен тәрбие іс жүзінде баланың ата-анасы екеуімен де жеке қарым-қатынасынсыз мүмкін емес. Сондықтан ата-ананың баламен жеке қарым-қатынастан бас тартуы тәрбиелеу міндетін бұзу болып табылады. Бұл құқықты жүзеге асыру үшін ата-анаға өз балаларымен бірге тұру мүмкіндігі берілген, бұл сонымен бірге олардың міндеті болып табылады.

Ата-ана баланы заң немесе сот шешімінің негізінсіз өзінде ұстаған кез-келген адамнан баланы қайтаруды талап етуге құқылы. Ата-ана балаларымен 14 жасқа дейін бірге тұруға міндетті. Дегенмен, олардың балаларды тәрбие немесе білім мекемелеріне орналастыруға, жақын туыстарына тәрбиеге беруге құқығы бар. Балаларды осындай мекемелерге немесе адамдарға тәрбиелеуге беру туралы шешім қабылдау да ата-ананың тәрбиелеуге құқығын жүзеге асыру әдістерінің бірі болып табылады. Олар біріншіден, олардың таңдауына жауапкершілік жүктейді. Екіншіден, баланың туыстарында немесе балалар мекемесінде болуы ата-анада бала тәрбиесі міндетінен құтқармайды.

Тәрбие құқығына баланы діни тәрбиелеу құқығы да кіреді. Баланың дінді таңдауын ата-ана өзара келісіп жүзеге асырады. Егер олар келісімге келе алмаса, дауды шешу үшін қамқоршылық органы қабылдайтын ең ұтымды шешім, әр түрлі дінді ұстанатын ата-ана балаға осы діндер жайлы барынша көп ақпарат беріп, бала кәмелетке толғаннан кейін, оған өз бетімен шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Тәрбие құқығының маңызды компоненті білім беру құқығы болып табылады. Ата-ана балаларға негізгі білім алуды қамтамасыз етуге міндетті. Балаға білім беру түрі мен білім мекемесін таңдау ата-ана еркінде. Бала өскен сайын ата-ана баланың өзінің пікірін де ескеруге міндетті. Олар балаға білім алуға жағдай жасауға міндетті, білім беру мекемесіне баруға кедергі келтіруге

құқығы жоқ. Егер ата-ана діни немесе өзге пиғылмен баланың білім алуына кедергі келтірсе, онда бұл оларды ата-ана құқығының айыруға негіз бола алады.

Ата-анаға сондай-ақ өз балаларының мүдделерін қорғауға құқық беріледі. Ата-анаға бұл құқықты жүзеге асыру үшін арнайы құқық талап етілмейді.

Бала тәрбиелеуші ата-аналар өздерінің қабілеттері мен қаржылық мүмкіндіктерінің шегінде оның дене, психикалық, адамгершілік және рухани жағынан дамуына қажетті өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін негізгі жауапкершілікте болады.

Ата-аналар өз балаларының заңды өкілі болып табылады және кез-келген жеке және заңды тұлғаларға қатысты, оның ішінде соттарда арнаулы өкілеттісіз олардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды.

Егер қорғаншы және қамқоршы орган ата-аналар мен балалар мүдделерінің арасында қайшылық барын анықтаса, ата-аналардың өз балаларының мүдделерін білдіруге құқығы жоқ. Ата-аналар мен балалардың арасында келіспеушілік болған жағдайда қорғаншы және қамқоршы орган балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін өкіл тағайындауға міндетті.

Ата-аналар балалардың орта білім алуын қамтамасыз етуге міндетті. Ата-аналардың балалардың пікірін ескере отырып, орта білім алғанға дейін білім беру мекемесі мен балаларды оқыту нысанын таңдауға құқығы бар.

Балалардың тәрбиесі мен білім алуына қатысты барлық мәселелерді балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып, өзара келісімі бойынша ата-аналар шешеді. Ата-аналардың арасында келіспеушіліктерді шешу үшін қорғаншы және қамқоршы органға немесе сотқа жүгінуге құқылы.

Балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау жөніндегі ата-аналардың құқықтары мен міндеттері. Ата-ана құқықтарын балалардың мүдделеріне қарама-қайшы жүзеге асыруға болмайды. Балалардың мүдделерін қамтамасыз ету олардың ата-аналары қамқоршылығының негізгі мәні болуға тиіс.

Ата-ана құқықтарын жүзеге асыру кезінде ата-аналар балалардың психикалық денсаулығына, олардың адамгершілік жағынан дамуына зиян келтіруге құқығы жоқ. Балаларды тәрбиелеу әдістерінде адамның қадір-қасиетін кемсітетін немқұрайлық, қатігездік, дөрекілік, балаларды қорлау немесе қанау болмауға тиіс.

Ата-ана құқықтарын балалардың құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіре отырып жүзеге асыратын ата-аналар заңда белгіленген тәртіп пен жауап береді.

Баласынан бөлек тұратын ата - ананың баласымен қарым - қатынас жасауға, оны тәрбиелеуге және баланың білім алуы мәселелерін шешуге қатысуға құқығы бар.

Бала бірге тұратын ата-ана егер мұндай қарым-қатынас жасау баланың дене және психикалық денсаулығына, оның адамгершілік дамуына зиян келтірмесе, баланың екінші ата-анасымен қарам қатынас жасауына кедергі болмауға тиіс.

Ата-аналары бөлек тұрып жатқан жағдайда балалардың тұратын жері ата-аналарының келісімімен белгіленеді.

Келісім болмаған жағдайда ата-аналардың арасындағы дауды балалардың мүдделерін негізге алып және балалардың пікірін ескере отырып сот шешеді. Бұл орайда сот баланың ата-аналарының әрқайсысына, аға-інілері мен апасыңділеріне үйірлігін, баланың жасын, ата-аналардың адамгершілік және өзге де жеке қасиеттерін ата-аналардың әрқайсысы мен баланың арасында орын алған қатынастарды, олардың дамыту және тәрбиелеу үшін балаға жағдай жасау мүмкіндігін ескереді.

Ата-аналар бөлек тұратын ата-ананың ата-ана құқығын жүзеге асыру тәртібі жазбаша түрде келісім жасауға құқылы.

Егер ата-аналар келісімге келе алмаса, ата-аналардың талап етуі бойынша дауды қорғаншы және қамқоршы органның қатысуымен сот шешеді.

Соттың шешімі орындалмаған жағдайда кінәлі ата-анаға заңдарда көзделген шаралар қолданылады.

8.10 Ата-аналардың, балалардың және отбасының басқа да мүшелерінің арасындағы алименттік қатынастар

Ата-аналар мен балалардың алименттік міндеттемелері. Республиканың Ата Заңының 27-бабы балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу – ата-ананың құқығы әрі міндеті деп тұжырымдайды.

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 138-146-баптарында ата-аналар өздерінің кәмелетке толмаған балаларын және кәмелетке толған, бірақ еңбекке жарамсыз балаларын бағып-күтуге, асырауға міндеті екендігі көрсетілген.

Бұл міндетті орындамаған ата-аналардан балаларды бағып-күтуге арналған қаржы өндіріп алынады. Ата-аналардың 18-ге толмаған балаларды (кәмелетке толмағандарды) бағып-күтуі міндетті саналады. Тіпті кәмелетке толмаған балалар материалдық жағынан қамтамасыз етілген болса да, мәселен олар ата-аналарымен әжелерінің бағып-күтуінде болса да, немесе жұмыс істеп өздерін асырап жүрсе де, ата-анасы оларға алимент төлеуге тиіс. Тек сот шешімімен кейбір жағдайларда алимент мөлшері кемітілуі мүмкін.

Ал, кәмелетке толған балаларға келетін болсақ, олар еңбекке жарамсыз болған немесе материалдық көмекті қажетсініп отырған жағдайда ғана ата-аналарынан алимент өндіріліп алынады.

Алимент мөлшері әртүрлі болып белгіленеді. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 139-бабына сәйкес кәмелетке толмаған балаларға ата-аналарынан мынадай мөлшерде алимент өндіріп алынады (алимент төлеу

жөнінде келісім болмаған жағдайда сот арқылы): бір балаға - ата-анасы табысының немесе өзге де кірісінің – төрттен бірін, екі балаға, - үштен бірін, үш және одан да көп балаға тең жартысын өндіріп алады.

Ата-ананың табысынан үлестік қатынаста алимент өндіріп алу мүмкін болмаған немесе қиындық тудырған жекелеген жағдайларда кәмелетке толмаған балаларына сот тұрақты ақша сомасында алимент мөлшерін белгілейді.

Еңбекке жарамды кәмелетке толған балаларға ата-аналарының алимент төлеу мөлшері сот алимент төленетін кезде қолданылып жүрген айлық есептік көрсеткішке еселенген қатынасында, тараптардың материалдық және отбасылық жағдайлары мен назар аударарлық басқа да мүдделерін негізге ала отырып белгіленеді («Неке және отбасы туралы» Заңның 129-бабы).

Балалар өз тұрғысынан ата-аналары туралы қамқорлық жасауға және көмек көрсетуге міндетті. Еңбекке жарамсыз, көмекке зәру болып отырған ата-аналарын бағып-күту кәмелетке толған, еңбекке қабілетті балалардың конституциялық міндеті болып табылады («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» Кодексінің 145-бабы, Ата заңның 27-бабының 3-тармағы).

Әрбір баладан өндіріп алынатын алимент мөлшерін сот бағып-күтуді қажетсініп отырған адамдар (ата-анасында кәмелетке толған бірнеше балалары болған жағдайда) мен сондай-ақ қамқорлық жасауға материалдық және отбасылық жағдайларын негізге ала отырып, алимент төлеу кезіндегі айлық есептік көрсеткішке еселенген қатынастарында белгілейді.

Отбасының басқа мүшелерінің алименттік міндеттемелері. Ерлі-зайыптылар, ата-аналар және балалар бір-бірімен жақын туыстық қатынаста болады, сондықтан да отбасы мүшелерін бағып-күту жас деңгейіне немесе денсаулық жағдайына байланысты өзін-өзі қамтамасыз ету мүмкіндігінен айырылған отбасы мүшелерін бағып, заң бойынша ең алдымен соларға жүктеледі.

Жұбайынан, ата-анасынан немесе балаларынан бағып, күтуге тиесілі көмекті алу мүмкін болмаған жағдайда заң бойынша бұл міндет отбасының заңда көрсетілген басқа мүшелеріне жүктеледі. Біздің республикамыздың «Неке және отбасы туралы» Заңының белгілі бір заңдылық жағдайларында алимент төлеуге міндетті саналатын отбасының басқа мүшелерімен бірге, аталарға, әжелерге де немерелерге де, бауыр-қарындастарға да, өгей әке-шешелерге де, өгей ұлдар мен өгей қыздарға да қатысы бар.

Жоғарыда айтылғандай, мұндай келісім болмаған жағдайда алимент өндіріп алу сот жолымен жүзеге асырылады, бұл да неке-отбасы заңдары арқылы реттеліп отырады (149-162-баптары).

Алимент алушы жұбайдың еңбекке жарамсыздығы зейнетақы жөніндегі заңдарға сәйкес анықталады. Бұл заң бойынша мүгедектердің барлық үш тобы да (I,II,III), сондай-ақ зейнет жасына жеткен азаматтар еңбекке жарамсыз деп

танылады. Бұл адамдар зейнетақы алатын, алмайтындығына қарамастан еңбекке жарамсыз деп танылады.

Алимент алушы талап етудің екінші шарты – мұқтаждық, яғни бұл дегеніміз еңбекке жарамсыз жұбайдың өмір сүруге жетерлік қаражатының болмауы деген сөз.

Бұрынғы заң бойынша, еңбекке жарамды болғанмен де мұқтаждық көріп отырған жұбайдың басқа жұбайдан алимент алуға құқы болмаған. Жаңа заңда мұқтаждық көріп отырған жұбайының (еңбекке жарамды болса да) мүгедек ортақ баланы бағып күткені үшін жұбайынан алимент алу мүмкіндігі қарастырылған.

Материалдық қолдау көрсету талап етіліп отырған жұбайдың қаражат жағдайы соған лайық болуға тиіс. Егер оның қаражат жағдайы бұған сай болмаса, талап етуші жұбайының еңбекке жарамсыздығы мен мұқтаждығы дәлелді болғанына қарамастан, ол одан материалдық көмек ала алмайды. Алдыңғысының материалдық қолдауы оның қолда бар мүлкі, табысы, отбасылық жағдайы есепке алына отырып әрбір нақты жағдайға орай белгіленіп отырады.

Алимент алушы жұбайдың материалдық жағдайы да дәл осылайша анықталуы керек, өйткені алынатын көмектің мөлшері де материалдық және отбасылық жағдайларға байланысты болмақ. Оның мөлшері алиментті төлеу кезінде белгіленген айлық есептік көрсеткіштің еселік қатынасымен бекітіледі.

Бақылау сұрақтары:

1. *Неке дегеніміз не, отбасы ұғымына жалпы сипаттама беріңіз?*
2. *Мемлекет тарапынан неке, отбасына жасалатын кепілдіктер?*
3. *Неке және отбасы қатынастары қандай қағидаларға негізделеді?*
4. *Некеге тұру шарттары қандай?*
5. *Қандай адамдар араларында неке қиылуына жол берілмейді?*
6. *Некені тоқтату және бұзу негіздері қандай?*
7. *Ерлі-зайыптылардың жеке мүлкі емес және мүлкі құқықтық қатынастарының ұғымы?*
8. *Қандай жағдайда ата-аналар ата-аналық құқықтан айырылуы мүмкін?*
9. *Алиментті қай уақыттан бастап төлеттіреді?*
10. *Ата-аналарына алимент төлеуден балалары қандай жағдайда босатылады?*

9-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

9.1 Еңбек құқығының пәні, реттеу әдісі, жүйесі, қағидалары, қайнар көздері. Еңбек құқығының түсінігі және құқық жүйесінде алатын орны

9.2 Еңбек құқығының субъектілері: түсінігі және түрлері. Еңбек құқығының субъектілері ретінде – азаматтар. Еңбек құқығының субъектілері ретінде – жұмыс берушілер. Кәсіптік одақтар.Әлеуметтік әріптестер

9.3 Еңбек құқығы саласындағы құқықтық қатынастар жүйесі, ұғымы. Еңбекті құқықтық қатынастың пайда болуы, өзгеруі мен тоқтатылу негіздері

9.4 Еңбек шартының түсінігі мен мазмұны. Жеке еңбек шарты. Еңбек шартын бұзу мен тоқтату негіздері, өндірістік есебі мен рәсімдеуі. Ұжымдық шарттың түсінігі, маңызы. Ұжымдық шартты жасау, өзгерту және бекіту тәртібі

9.5 Жұмыс уақыты түсінігі, оның ұзақтығы мен түрлері, нормалары. Жұмыс уақытының режимі және оларды қалыптастыру тәртібі. Жұмыс уақытының ерекше режимі. Түнгі жұмыс уақыты мен үстеме жұмыс уақыты. Әйелдердің және отбасылық міндеттері бар өзге адамдардың еңбегін реттеу ерекшеліктері. 18 жасқа толмаған қызметкерлердің еңбегін реттеу ерекшеліктері

9.6 Демалыс уақытының түсінігі мен түрлері. Жұмыс уақытындағы үзіліс. Жыл сайынғы еңбек демалысы. Оны беру тәртібі, өзгерту және ұзартылуы. Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысының ұзақтығы. ҚР Еңбек кодексі оқу демалысына ақы төлеу тәртібі

9.7 Еңбекке ақы төлеудің түсінігі мен құқықтық реттелуі. Қалыпты жұмыс. Қалыпты еңбек жағдайларынан ауытқыған кезде еңбекті қорғау. Кепілдіктер мен өтемақы төлемдерінің түсінігі мен түрлері. Қазіргі кезде еңбекке ақы төлеудің түсінігі мен құқықтық реттелуі

9.8 Еңбек құқығы бойынша материалдық жауапкершіліктің түсінігі. Қызметкерге келтірген зиян үшін жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі. Тәртіптік өндіріп алудың түрлері, оларды қолдану, беру тәртібі. Тәртіптік жауапкершілік.Тәртіптік қылық. Жұмыс берушіге келтірілген зиян үшін қызметкерді материалдық жауапкершілікке тарту негіздері

9.9 Еңбек дауларының түсінігі мен түрлері. Жеке еңбек дауларын шешу тәртібі. Ұжымдық еңбек дауларының түсінігі мен тараптары. Ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібі.

9.1 Еңбек құқығының пәні, реттеу әдісі, жүйесі, қағидалары, қайнар көздері. Еңбек құқығының түсінігі және құқық жүйесінде алатын орны

Азаматтар еңбек ету бостандығын Конституциялық құқықтан әр түрлі нысанда қолдана алады. Бірақ халықтың басым көпшілігі дүние жүзінде жалдамалы еңбек тобының тұлғаларына кіреді. Жалдамалы еңбек саласында құқықтық қатынастарды реттеудің алғашқы әрекеті ХІХ ғ. өндірістік революция кезеңінде басталды. Сол кездегі қоғамға және мемлекетке жалдамалы еңбектің тұлғаларының еңбегін асыра пайдаланудан қорғау түсінігі келді. Мақсаты: жұмыс күшін қалыпты пайдалану ж/е ұлттың денсаулығын сақтау. Сол кезде жұмыс уақытының ұзақтығы, демалыс уақыты, жалақы, еңбекті қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру туралы алғашқы нормативтік құқықтық актілер пайда болды.

ҚР Конституциясының 12- бабына сәйкес заңдармен белгіленген құқықтар шектелмейді. Негізгі фундаменталдық құқықтар заңдармен шектелуі мүмкін, осы конституцияның 39-бабына сәйкес. Олар:

- мемлекеттің конституциялық құрылымы мен тұтастығын сақтау мақсатында;

- денсаулығын, құқықтарын сақтау мақсатында. Мыс, шетел еңбек күшін жалдауда белгіленген тәртіпте, негіздемелерге байланысты олар тек ғана белгіленген квота шегінде және лицензия алу тәртібінде жұмыспен қамтылады. Аталған тұлғаларға байланысты шектеулер 1997 жылғы «көші-қон туралы» заңға, 23.01.2001 жылғы «халықты жұмыспен қамту туралы» заңға сәйкес белгіленген.

Қызметке қабылдауда, яғни еңбек шартын жасауға байланысты шектеулер келесі негіздемелерге байланысты орын беруі мүмкін:

- денсаулық, жасына байланысты қызметкердің ауыр зиянды қауіпті жұмыстарға қабылдамау;

- қызметкердің білімділігінің не мамандығына байланысты, сонымен қатар сот үкіміне байланысты белгілі бір лауазымға қабылдамау;

- соғыс кезеңінде табиғи немесе табиғи техногендік апаттың жол беруіне байланысты қабылдамау және т.б.

Еңбек құқығының пәні және жүйесі

Еңбек құқығының пәні болып тек еңбек емес, сонымен қатар еңбек үрдісіндегі еңбек қатынастары және олардан туындайтын, еңбекке қатысты бар қатынастар да табылады. ҚР «Еңбек туралы» заңында: жұмыс беруші мен қызметкердің арасындағы еңбек қатынастары нормативтік құқықтық

актілермен, еңбек туралы заңдарға сәйкес жасалған жеке еңбек, ұжымдық шарттармен реттеледі.

Еңбек құқығының жүйесі 2-ге бөлінеді:

- Жалпы: еңбек құқығының түсінігі, мақсаты, еңбек заңдарының қағидалары, еңбек қатынастарының пайда болу негіздері, еңбек қатынастарының субъектілері, еңбек қатынастарын реттеудегі мемлекеттік органдардың құзіреті, еңбек заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік.

- Ерекше: еңбек шарты, еңбек тәртібі, жұмыс уақыты, демалыс уақыты, еңбек төлемақысы, кәсіби даярлық, тараптардың материалдық жауапкершілігі, жұмысқа тұруы, жеке және ұжымдық еңбек дауларын қарау, жұмыскердің жекелеген санаттағы еңбек ерекшеліктерін реттеу, еңбек заңдарын бақылау.

Еңбек құқығындағы құқықтық реттеу әдістері.

Еңбек құқығының әдістері – еңбектік қатынастарды реттеуге қолданылатын тәсілдер деп танымыз. Тәсілдер:

- орталықтан мемлекеттік реттеу;
- шарттық реттеу;
- локальдік актілерді қолдана реттеу (жергілікті).

Әдістерін келесі белгілері бойынша анықтауға болады:

- Еңбектік және одан туындайтын қатынастарды реттеудегі императивті және диспозитивті нормалардың бірлесуімен;

- құқықтық реттеу пәніндегі орталықтандырылған, локальдік және шартты әдістердің бірлесуі;

- қоғамдық қатынастарды реттеуде әлеуметтік әріптестік келісімдері кеңінен қолданылумен;

- жалдамалы еңбекті қолдануды реттеудің бірлігі мен дифференциясы (біртұтастығы); еңбек дауларын шешудің ерекше тәртіппен белгіленуі.

Әдістердің ерекшеліктері:

- еңбек қатынастарын реттеуде келісім әдістерін басым қолдану;
- жекеше және ұжымдық әдістерді қолдану;
- еңбекте ынталандыру мен міндеттеу әдістерін тиімді қолдану.

Еңбек қатынастарын реттеудің басты әдісі - әлеуметтік-әріптестік әдіс:

- кәсіпорын деңгейде – ұжымдық шарт;
- салалық және өңірлік деңгейде – салалық келісімдер, аймақтық келісімдер;
- республикалық деңгейде – бас келісім.

Еңбек құқығының қағидалары.

Кез келген құқық саласының оны басқа құқық салаларынан ажырататын негізгі белгілерінің бірі – қағидаларының жүйесі.

Құқықтық қағидалар- қандай да бір құқық саласының түпнегізін айқындайтын ж/е нормаларынан көрініс табатын негізгі идеялар, ереже, бастау. Еңбек құқығының қағидалары еңбек қатынастарын реттеу үшін негізге алынатын басты идеялар. Жалпы құқықтық қағидаларға барлық құқық саласына тән принциптер жатады. Дәстүрлі түрде мына қағидалар жатады:

Демократизм қағидасы - Демократизмнің мемлекеттік емес нысандары әлеуметтік әріптестік және ұйымдастырушылық, басқарушылық қатынастарды қызметкердің өз өкілдері яғни кәсіподақтар арқылы билікті жүзеге асыру жолымен еңбек құқығында көрініс тапқан;

Заңдылық қағидасы – демократиялық саяси жүйенің жалпы қағидасы ретінде еңбектік заңның бірлігі мен үстемдігінен өкілетті органдардың, жұмыс берушілердің, қызметкерлердің, еңбек пен халықты әлеуметтік қорғау саласындағы заңдар мен НҚА-ді орындаудан ҚР азаматтарының еңбек құқықтарының кепілдендірілуімен көрініс табады;

Азаматтар мен ұйымдардың заң мен сот алдындағы теңдігі қағидасы – тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының теңдігін осы құқықтарды мемлекетпен тең негізде қорғалуын және заң алдындағы бірдей жауапкершілігін көрсетеді. Еңбек құқығының осы қағидасы келесі нормалар арқылы нақтыланады;

Азаматтарға еңбек етуге өз қабілеттерін қолдануға тең мүмкіндіктер ұсыну;

Еңбек қатынастарындағы жұмыс берушілердің құқықтары мен міндеттерінің теңдігі.

Ізгілік – адамды жоғарғы құндылық деп санай отырып, адамның өмірін, құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қарастырып, жан-жақты дамуын бағыттай отырып еңбек ету бостандығы қалыптастыру үшін негіз б.т.Қауіпсіздік, санитария, гигиена талаптарын анықтай отырып еңбек заңнамалары қызметкердің өмірі мен денсаулығын қорғайды.

Еңбек құқығының қайнар көздері. Еңбек құқығының қайнар көздері ретінде мемлекеттің күзіретті органдарының еңбек және өзге де қоғамдық қатынастарды реттеу саласындағы құқық шығарушы қызметінің нәтижелерін тануға болады. Яғни еңбек құқығының қайнар көздері – бұл жалданбалы қызметкерлердің еңбегін пайдалану және ұйымдастыру жөніндегі қатынастарды, еңбек нарығын реттейтін нормативтік құқықтық актілер. В.Н.Уваров атағандай, нормативтік құқықтық актілер екі түрге бөлінеді: негізгі және туынды.

Еңбек заңнамасында негізгі нормативтік құқықтық актілерге ҚР Конституциясы, Конституциялық заңдар, еңбек туралы жекелеген заңдар, ҚР Президентінің НҚ жарлықтары, ҚР Үкіметінің, Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Соттың қаулылары, министрліктердің және өзге де орталық мемлекеттік органдар басшыларының нормативтік бұйрықтары, еңбек

мәселелері жөніндегі мемлекеттік комитеттің және өзге де орталық мемлекеттік органдардың нормативтік қаулылары, мәслихаттар мен әкімдердің еңбекті ұйымдастырудан жергілікті мәселелері жөніндегі нормативтік шешімдер жатады.

Еңбек заңнамасы саласындағы туынды нормативтік құқықтық актілерге әр түрлі ережелер, нұсқаулар, ұсыныстар және т.б жатады. Туынды актілер негізгі нормативтік құқықтық актілердің негізінде қабылданады және олармен бірге біртұтас жүйені құрайды.

Қазақстан Республикасының заңнамасы: ҚР Конституциясы, Конституцияға толықтырулар мен өзгертулерді енгізуге байланысты қабылданған заңдар, Конституциялық заңдардан кейінгі басымдылықты кодекстер алады. Сол кодекстердің бірі – Еңбек кодексі болып табылады. Ол негізгі екі бөлімнен тұрады:

- Жалпы бөлімде: еңбек құқығының түсінігі, мақсаты, еңбек заңдарының қағидалары, еңбек қатынастарының пайда болу негіздері, еңбек қатынастарының субъектілері, еңбек қатынастарын реттеудегі мемлекеттік органдардың құзіреті, еңбек заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік қарастырылады.

- Ерекше бөлімінде: еңбек шарты, еңбек тәртібі, жұмыс уақыты, демалыс уақыты, еңбек төлемақысы, кәсіби даярлық, тараптардың материалдық жауапкершілігі, жұмысқа тұруы, жеке және ұжымдық еңбек дауларын қарау, жұмыскердің жекелеген санаттағы еңбек ерекшеліктерін реттеу, еңбек заңдарын бақылау қарастырылады.

9.2 Еңбек құқығының субъектілері: түсінігі және түрлері. Еңбек құқығының субъектілері ретінде – азаматтар. Еңбек құқығының субъектілері ретінде – жұмыс берушілер. Кәсіптік одақтар. Әлеуметтік әріптестер

Кез-келген құқық саласы сияқты еңбек құқығының да өзінің субъектілері бар. Осы субъектілер арқылы құқық саласының жалпы құқық жүйесіндегі ерекшеліктері анықталады. Қазіргі кезде еңбек құқығы қатынастарына субъектілер ретінде еңбекке қабілетті азаматтар (қызметкерлер), ұйымдар (жұмыс беруші, яғни кез келген меншік нысанындағы жеке және заңды тұлғалар), еңбек ұжымдары, кәсіптік одақтар және мемлекеттік органдар қатысады. Еңбек құқығы субъектісінің құқықтық мәртебесі ретінде қолданыстағы заңнамаға сәйкес оның еңбек саласындағы негізгі құқықтық жағдайы аталады. Құқықтық мәртебенің келесідей негізгі элементтері бар:

- Еңбекке құқық қабілеттігі (құқық деликтқабілеттігі);
- Негізгі (статуттық) еңбек құқықтар және міндеттер;
- Осы құқықтар мен міндеттердің заңды жалпы және арнайы кепілдіктері;
- Еңбек құқық бұзушылықтары үшін заңда көзделген жауапкершілік.

Еңбек құқығы субъектілерінің маңызды ерекшелігі – оларда еңбекке құқық қабілеттік пен әрекет қабілеттік бір мезгілде болуы тиіс. Есте сақтайтын бір жайт: еңбекке құқық қабілеттік дегеніміз бұл тек еңбек құқығының субъектілері ғана иеленетін ерекше қасиет.

Еңбек құқығының субъектілері ретінде – азаматтар.

Азаматтар еңбек құқығы субъектілерінің ішінде саны жағынан көп тараған және ең кең таралған тобы. Азаматтар еңбек құқығының субъектісі ретінде жалданбалы еңбек қызметкерлеріне, кәсіпкерлерге, жұмыс істейтін меншік иелеріне бөлінеді. Жалданбалы еңбек қызметкерлері, өз кезегінде, жұмысшыларға, инженерлік-техникалық құрамға, қызметшілерге, жұмыс істейтін зейнеткерлерге және т.б. бөлінеді. Барлық азаматтарға еңбек құқық қабілеттігінің жалпы талаптары да таралады, олар: жасына қатысты қойылатын талап, ерікті және әлеуметтік талап.

Азаматтардың еңбек құқығы субъектілері ретінде еңбекке қатысты іс жүзіндегі қабілеті болуы тиіс. Әрине, бұл қабілеттер жекелеген адамның дене және ақыл-ой ерекшеліктеріне байланысты болады. Еңбек заңнамасына сәйкес 16 жасқа толған азаматтарды ғана жұмысқа алуға болады. Жекелеген жағдайларда 15 жастағы, кейде 14 жастағы жас өспірімдерді де жұмысқа алуға рұқсат етіледі. Мемлекеттік қызметке кіруші тұлғалардың жасы 18 жастан кем болмауы тиіс.

Ерікті талап азаматтардың еңбекке және кәсіпкерлік қызметке қатысты ерікті қабілетінің жағдайын білдіреді. Соттың шешімімен әрекет қабілеттігінен айырылған тұлғалар еңбек құқығының субъектілері бола алмайды.

Әлеуметтік талап ҚР азаматтарының барлығы үшін еңбек құқық субъектілігін білдіреді, яғни, қолданыстағы заңнамада барлық еңбекке қабілетті азаматтар үшін еңбек саласындағы тең мүмкіндіктер берілген. ҚР Конституциясына сәйкес әрбір азамат еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар.

Еңбек құқығының субъектілері ретінде – жұмыс берушілер.

Еңбек заңнамасының нормаларына сәйкес жұмыс беруші ретінде қызметкермен еңбек шартын бекіткен және оған жұмыс берген жеке не заңды тұлға табылады. Яғни, азаматтарға жұмыс беретін, олардың еңбегін төлейтін және жұмыс берушінің құқықтары мен міндеттерін орындайтын фермерлер, жеке кәсіпкерлер, ұйымдар, мекемелер, кәсіпорындар, шаруашылықтар, кооперативтер, серіктестіктер және т.б. жұмыс берушілер болып табылады. Еңбек құқығының субъектілері ретіндегі жұмыс берушілерді жеке тұлғалар, коммерциялық, коммерциялық емес және мемлекеттік кәсіпорындар деп бөлуге болады.

Коммерциялық ұйымдар мемлекеттік кәсіпорын, шаруашылық серіктестік, акционерлік қоғам, өндірістік кооперативтер нысанында құрылуы мүмкін.

Коммерциялық емес ұйымдар мекеме, қоғамдық бірлестік, акционерлік қоғам, тұтынушылар кооперативі, қоғамдық қор, діни бірлестік және заңда көзделген өзге де нысанда құрылуы мүмкін. Мемлекеттік кәсіпорындар мемлекеттік тіркеуден өткен және жаңа заңнамада көзделген жағдайларда лицензия алған сәттен бастап туындайды. Жұмыс беруші ұйымның ұйымдардың қызметі оның таратылуымен байланысты тоқтатылады.

Қызметкер ретінде ҚР азаматтарының құқықабілеттілік критерийі

Азаматтар еңбек құқығы субъектілерінің ішінде саны жағынан көп тараған және ең кең таралған тобы. Азаматтар еңбек құқығының субъектісі ретінде жалданбалы еңбек қызметкерлеріне, кәсіпкерлерге, жұмыс істейтін меншік иелеріне бөлінеді. Жалданбалы еңбек қызметкерлері, өз кезегінде, жұмысшыларға, инженерлік-техникалық құрамға, қызметшілерге, жұмыс істейтін зейнеткерлерге және т.б. бөлінеді. Барлық азаматтарға еңбек құқықабілеттілігінің жалпы талаптары да таралады, олар: жасына қатысты қойылатын талап, ерікті және әлеуметтік талап.

Азаматтардың еңбек құқығы субъектілері ретінде еңбекке қатысты іс жүзіндегі қабілеті болуы тиіс. Әрине, бұл қабілеттер жекелеген адамның дене және ақыл-ой ерекшеліктеріне байланысты болады. Еңбек заңнамасына сәйкес 16 жасқа толған азаматтарды ғана жұмысқа алуға болады. Жекелеген жағдайларда 15 жастағы, кейде 14 жастағы жас өспірімдерді де жұмысқа алуға рұқсат етіледі. Мемлекеттік қызметке кіруші тұлғалардың жасы 18 жастан кем болмауы тиіс.

Ерікті талап азаматтардың еңбекке және кәсіпкерлік қызметке қатысты ерікті қабілетінің жағдайын білдіреді. Соттың шешімімен әрекет қабілеттілігінен айырылған тұлғалар еңбек құқығының субъектілері бола алмайды.

Әлеуметтік талап ҚР азаматтарының барлығы үшін еңбек құқықабілеттілігін білдіреді, яғни, қолданыстағы заңнамада барлық еңбекке қабілетті азаматтар үшін еңбек саласындағы тең мүмкіндіктер берілген. ҚР Конституциясына сәйкес әрбір азамат еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар.

Қызметкер ретінде шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ адамдардың құқықабілеттілік критерийі

Жұмысқа алу кезінде жынысына, нәсіліне, ұлтына және дінге көзқарасына байланысты құқықтарды тікелей не жанама шектеуге не қандайда бір артықшылықтарды белгілеуге жол берілмейді. ҚР Конституциясында көрсетілгендей ҚР азаматтарына берілген құқықтар мен міндеттер, сондай-ақ шетел және азаматтығы жоқ адамдарға да қолданылады. Олар сонымен қатар міндеттер мен жауапкершілікті мойнынына алады.

Шетелдік тұлғалар да еңбек құқығының субъектісі болуы мүмкін. Шетелдік азаматтарға жалақы төлеу, жұмыс уақыты мен демалыс уақытын белгілеу және т.б. мәселелері жеке еңбек шартында көзделуі мүмкін. Әрекет қабілеттігінің және жас шамасы сәйкес келуі тиіс.

Жұмыс берушілердің (жеке, заңды тұлғалардың) құқық қабілеттілік критерийі

Жұмыс беруші дегеніміз - жұмыскер өзімен құқықтық қатынаста болатын заңды немесе жеке тұлға. Жұмыс берушілердің еңбектік құқық субъектілігі олар мем-к тіркеуден өткеннен бастап туындайды. Заңды тұлға құқығына ие болған қоғамдық, діни және басқа ұйымдар да жұмыс беруші бола алады. Бұл ұйымдардың еңбектік құқық субъектілігінде олардың жарғыларынан туындайтын бірқатар ерекшеліктер бар. Жұмыс беруші – ұйымдардың еңбек құқық субъектілігін екі өлшеммен анықтауға болады: жедел ж\е мүліктік. Жедел өлшем мамандарды таңдауды, орналастыруды ж\е ұйымдастыруды жүзеге асыруды, еңбекті қорғауды ж\е қызметкерлердің өз еңбек міндеттерін орындауы үшін қауіпсіз ж\е қажетті еңбек жағдайларын жасауды білдіреді. Мүліктік талап еңбектің ақылы сипатымен б-ты ж\е жұмыс берушінің жалданбалы еңбекті төлеу қабілетін білдіреді. Бұл үшін жұмыс берушіде белгілі бір материалдық (мүліктік) база болуы тиіс, бірақ, шын мәнінде еңбек құқық субъектілігі үшін жалақы қоры ғана аса зор мәнге ие.

Кәсіптік одақтар – бұл өз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау және білдіру мақсаттарында қызметкерлерді ортақ өндірістік, кәсіби мүдделердің негізінде біріктіретін, тіркелген жеке мүшелігі бар дербес қоғамдық бірлестіктер.

Кәсіподақтардың құқықтары:

- мемлекеттік ж\е шаруашылық органдармен, қоғамдық ұйымдармен, кәсіпкерлермен ж\е олардың бірлестіктерімен (одақтарымен, ассоциацияларымен) өзара қатынастарда өз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін білдіріп, қорғау, өз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатымен сотқа талап қою, сотта, төрелік сотта, басқа органдарда олардың мүдделерін қорғау, оларға өзге де құқылық көмек көрсету, заң консультацияларын ж\е құқылық көмек көрсететін басқа да қызметтер құру ж\е еңбек дауларын қарау ж\е заңдарға сәйкес ұжымдық еңбек дауларын (жанжалдарын) шешіуге қатысу, келісімдер мен ұжымдық шарттар жасасу;

- ақша қорларын қалыптастыру;

- кәсіподақ мүшелерінің құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтіретін, прокурорлық қадағалау саласындағы құқылық актілерге наразылық білдіру туралы, кәсіподақтар, еңбекті қорғау ж\е қауіпсіздік техникасы жөніндегі заңдарды бұзушы адамдарға қарсы іс қозғау туралы прокуратураға өтініш жасау;

- бағаның өсуіне байланысты ең төменгі тұтыну бюджетінің жәе оның жекелеген тұтыну себептерінің нақтылы-заттай құрылымы мен құрамын қайта қарауға, еңбекке ақы төлеуді, зейнетақыларды жәе жәрдемақыларды қайта қарауға қатысу;

- өз кәсіподағы мүшелерінің кәсіпорындары мен жұмыс орындарына өз өкілдерін жіберу.

ҚР заңдарында, жұмыс берушілермен жасалған келісімдерде жәе шарттарда кәсіптік одақтардың өзге де құқықтары белгіленуі мүмкін.

Әлеуметтік әріптестік институтының түсінігі, мәселелері мен қағидалары.

Әлеуметтік-әріптестік институты – еңбек құқығының арнайы институты. Қатысушылары:

- мемлекет;
- жұмыс берушілер;
- қызметкерлер.

Әлеуметтік әріптестік институтының пәні – ол мүдделі тұлғалардың қатысуымен мемлекеттің, аумақтың, өндірістік саланың мүмкіндігін ескеріп, қолданыстағы заңнама негізінде бірлесе отырып, әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу.

Реттеу нысаны:

- республикалық деңгейде – бас келісім;
- аумақтық деңгейде – тарифтік келісім;
- салалық деңгейде – салалық- тарифтік келісім.

Принциптері:

- тараптар өкілдерінің өкілеттілігі;
- тараптардың тең құқықтылығы;
- талқыланатын мәселелерді таңдау еркіндігі;
- міндеттемелер қабылдау еріктілігі;
- тараптар мүдделерін құрметтеу;
- ұжымдық шарттарды, келісімдерді орындау міндеттілігі;
- келісім бойынша қабылданған міндеттемелерді өз кінәсі бойынша орындамағаны үшін тараптардың, олардың өкілдерінің жауаптылығы;
- әлеуметтік әріптестікті нығайту мен дамытуға мемлекеттің жәрдемдесуі;
- қабылданатын шешімдердің жариялылығы.

Еңбек құқық қатынасы саласындағы әлеуметтік-әріптестік.

ҚР-дағы әлеуметтік-әріптестік:

- әлеуметтік, еңбек жәе олармен б-ты экономикалық қатынастарды реттеудің тиімді тетігін жасау;

- қоғамның барлық жіктерінің мүдделерін объективті ескеру негізінде әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге жәрдемдесу;
- ұжымдық еңбек дауларын шешуге жәрдемдесу;
- әлеуметтік еңбек қатынастары саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі ұсыныстарды талдап-тұжырымдау;
- қызметкерлердің еңбек саласындағы құқықтарының кепілдіктерін қамтамасыз етуге жәрдемдесу, оларды әлеуметтік қорғауды жүзеге асыру;
- барлық деңгейдегі әлеуметтік-әріптестік тараптары арасындағы кеңестер мен келіссөздер процесіне жәрдемдесу міндеттерін шешуге бағытталған.

Әлеуметтік-әріптестік органдары:

- республикалық деңгейде - әлеуметтік-әріптестік пен әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу жөніндегі республикалық үшжақты комиссия;
- салалық деңгейде – әлеуметтік-әріптестік пен әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу жөніндегі салалық комиссия;
- өңірлік (облыстық, қалалық, аудандық) деңгейде - әлеуметтік-әріптестік пен әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу жөніндегі облыстық, қалалық, аудандық комиссиялар;
- ұйымдар деңгейінде – қызметкерлердің өкілдері мен жұмыс берушінің арасында еңбек саласындағы өзара нақты міндеттемелерді белгілейтін келісімдер және ұжымдық шарттар нысанында қамтамасыз етіледі, ал шет ел қатысатын ұйымдарда оны ҚР резиденттері халықаралық шарттардың (келісімдердің) және ҚР заңнамасының негізінде қамтамасыз етеді.

Тараптары- тиісті атқарушы органдар атынан мемлекет, белгіленген тәртіппен уәкілеттік берілген өз өкілдері атынан қызметкерлер мен жұмыс берушілер.

Әлеуметтік әріптестік келісімдер және олардың топтастырылуы.

Әлеуметтік-әріптестік келісімдер әрекет ету саласы бойынша келесі түрлерге бөлінеді:

- республикалық деңгейде ҚР Үкіметі, жұмыс берушілердің республикалық бірлестіктерімен қызметкерлердің республикалық бірлестіктері арасында Бас келісім жасалады. Бұл акт әлеуметтік-еңбек қатынастарын ең жоғары деңгейде реттеудің жалпы қағидаларын белгілейді. Бұл келісімде тараптардың халықты жұмыспен қамту, еңбекақы төлеу және азаматтарға тиесілі өзге де кепілдіктер, әлеуметтік жағдайы нашар тұлғаларды әлеуметтік қорғау, қоғамда ұлттық келісім мен бітімгершілікті қамтамасыз ету саласындағы міндеттемелері басым сипатқа иеленген.

- өңірлік деңгейде жергілікті атқарушы органдар, жұмыс берушілер мен қызметкерлердің өкілетті өкілдері арасында өңірлік (облыстық, қалалық, аудандық) келісімдер жасалады.

- Салалық деңгейде тиісті атқарушы органдар, жұмыс берушілер мен қызметкерлердің өкілетті өкілдері арасында салалық (тарифтік) келісім жасалады.

9.3 Еңбек құқығы саласындағы құқықтық қатынастар жүйесі, ұғымы.

Еңбекті құқықтық қатынастың пайда болуы, өзгеруі мен тоқтатылу негіздері

Еңбек құқықтық қатынастар дегеніміз жұмыскермен жұмыс беруші арасындағы еңбек шарты негізінде еңбекті қолдану жайындағы заңдық қатынастар. Тек құқықтық қатынастар шеңберінде ғана нақты азаматтар мен басқа субъектілердің еңбек құқықтарының нормаларында қарастырылған субъективтік құқықтары мен заңдық міндеттері арасындағы байланыс болады. Құқықтық қатынастар субъектілердің еңбек құқығының нормаларымен реттелетін, өзара келісілген жеке – еріктік қатынастарын бекітудің қажетті және міндетті формасы болып табылады. Еңбек құқығы субъектілерінің өз құқықтарын жүзеге асыруға бағытталған әрекеттерінің бір-біріне деген заңды талаптарының іске асуы тек құқықтық қатынастар шеңберінде ғана болады. Құқықтық қатынас тараптарының құқықтары мен міндеттерін жүзеге асырылуына мемлекет кепілдік береді, тиісті жағдайда мемлекеттің қолдауына сүйенуге болады.

Субъективтік құқық және заңдық міндеттер нақты құқықтық қатынастардың мазмұнын құрайды және оларды жүзеге асыру үшін еңбек құқығы субъектілері тарапынан нақты әрекеттер болуға тиіс. Еңбек құқығы саласындағы құқықтық қатынастардың жекелеген түрлерінде тараптардың субъективтік құқықтары мен міндеттері жұмыскердің жеке еңбек шартына сәйкес өзіне жұмыс берілуін талап етуі жұмыс берушінің сондай жұмыс беруге міндеттілігімен туындайды, ол жұмыскердің өзі атқарған қызметі үшін еңбекақы алуға құқығы жұмыс берушінің еңбекақыны келісілген мөлшерде және мерзімде беріп тұру жөніндегі міндетінен туындайды. Еңбек құқығында екі жақты, кейбір жағдайларда үш жақты болады. Бас келісімді, облыстық және салалық келісімдерді жасағанда үш жақ қатысады; кәсіподақ бірлестігі, жұмыс берушілер бірлестігі және тиісті мемлекеттік орган. Құқықтық қатынастар регулятивті болады, бұл дегеніміз – олар еңбек құқықтары субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің құқықтық реттеудің осы салаға тән әдістері негізде белгілеумен байланысты болуы. Еңбектік құқықтық қатынастардың ерекшеліктері еңбек жағдайын шартта белгілеу тәртібімен, еңбектік құқықтық қатынастар туындаған кезден бастап жақтардың теңдігі мен және жұмыскердің әрі қарайғы еңбек процесінде жұмыс берушіге бағынышты болатындығымен, еңбекті ұйымдастыруды және қолдануды орталықтан нормалау мен жергілікті реттеу арасындағы

үйлесумен байланысты. Еңбек құқығы саласындағы құқықтық қатынастардың мазмұны тұрақты болмайды. Республикадағы экономикалық реформа және нарықтық қатынастардың қалыптасуы жағдайында еңбек туралы заңдар тез өзгеруде, сондықтан құқықтық қатынастардың сипаты мен мазмұны да өзгереді. Еңбектік құқықтық қатынастары негізгі болып табылады, олар еңбек құқықтарының нормаларымен реттелетін қатынастар жүйесінің өзегі болып саналады. Тек осы еңбектік құқық қатынастары ғана жұмыс берушілер мен жалданбалы еңбек адамдарының еңбектік құқық қатынастарына тән ерекшеліктерін білдіреді. Еңбек қатынастарымен тығыз байланысты басқа да қатынастардың ерекшелігі – олар еңбектік құқық қатынастары объективті қажеттіліктен туындайды, себебі әңгіме жұмыскерлер ұжымының бірлескен еңбегің ұйымдастырудың, адамдардың өндіріс процесіндегі іс-қимылын үлестірудің қажет екеніні жайында: еңбектің орғалуын және еңбек заңнамасының сақталуын қадағалауға қатысты қатынастар еңбекті қорғау туралы заңдардың және басқа да нормативтік актілердің сақталуына жалпы және арнайы мемлекеттік бақылау мен қадағалауды тұрақты жүзеге асыруды өндірістің қажет етіп отырғандығынан туындайды. Еңбектік құқық қатынастар жинақталып құқық қатынастарының еңбек құқығының мәнін құрайтын біріңғай жүйесін береді.

Еңбек құқығы саласындағы құқықтық қатынастар жүйесі:

а) еңбектік құқық қатынастары; ә) жұмысқа орналастыру бойынша қатынастары; б) ұйымдық - басқару құқық қатынастары; в) жұмыскерлерді кәсіби даярлау бойынша құқық қатынастары; г) әлеуметтік- экономикалық қатынастар; д) еңбектің қорғалуын және еңбек заңдарының сақталуын қадағалау бойынша қатынастары; ж) еңбек дауларын қарау бойынша қатынастарынан тұрады.

Еңбектік құқық қатынастарының олардан туындайтын басқа қатынастар мен өзара байланыстары – жұмыскерлердің еңбегін кәсіпорынның еңбек ұжымы шеңберінде ұйымдастыру және қолдану. Ал олардың айырмашылығы – олар негізінен субъективтік құқықтар мен міндеттердің мазмұны мен сонымен қатар туындау, өзгеру және тоқтау негіздері бойынша өзгешеліктермен байланысты.

Еңбектік құқық қатынастарынан туындаған барлық қатынастар, уақыттық критерийлер бойынша үш топқа бірігеді: 1) еңбектік қатынастардан бұрын алған; 2) еңбектік қатынастар мен бірге жүретін; 3) еңбектік қатынастардан туындайтын. Бұрын болған құқықтық қатынастар, еңбектік қатынастардың алдында туындап тоқтайды. Оларға жұмыспен қамтылу және жұмысқа орналастыру бойынша, кәсіби даярлық бойынша құқықтық қатынастар жатады. Бірге жүретін құқықтық қатынастар еңбек қатынастарымен бірге туындап, бірге жүреді. Оларға ұйымдық-басқару құқық қатынастары, еңбектің қорғалуын және еңбек заңдарының сақталуын

мемлекеттік қадағалау және бақылау бойынша құқықтық қатынастар, әлеуметтік-экономикалық қатынастар, еңбек дауларын шешу бойынша қатынастар жатады. Бірге жүретін құқықтық қатынастардың қызметтік рөлі-олар еңбек қатынастарының сақталуына дұрыс жағдай тудырады. Еңбек қатынастарынан туындайтын құқықтық қатынастар сол еңбек қатынастары тоқтаған кезден туындайды, олар бір жағдайда жұмыстан шығарылған жағдайда материалдық қамтамасыз етуге, ал бір жағдайда- заңсыз жұмыстан шығарылған адамды жұмысқа қайта орналастыруға бағыттылық алады.

Еңбек қатынастарына қатысушылар өзара субъективтік құқықтармен және міндеттермен байланысты, олардың орындалуына мемлекет заңда белгіленген әртүрлі шаралар және міндеттердің орындалмағаны үшін көзделген жауаптылық арқылы кепілдік береді. Еңбек құқығы теориясы мен заңнама еңбектік құқық қатынастарына жақтардың белгілі бір еңбек қызметін, жеке еңбек және ұжымдық шарттар негізінде жүзеге асыру барысында жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы туындайтын қатынастар жатады. Еңбек қатынастарының мазмұнында – бір жақ ішкі еңбек тәртібіне бағына отырып белгілі бір мамандық, кәсіп немесе лауазым бойынша жұмыс орындауға міндетті, ал екінші жақ оған заңнамада, ұжымдық шартта және келісімде көзделген еңбекақыны төлеуді және еңбек жағдайын қамтамасыз етуге міндетіне алады. Еңбек құқығының нормаларымен реттелген еңбек қатынасы жақтарының субъективті құқықтары мен тиісті міндеттері түрінде байланыстың заңдық формасын алады. Екі жақты сипаттағы байланыс жұмыскер мен жұмыс берушінің еңбектік құқық қатынастарының мазмұнын құрайтын міндеттерін қамтиды. Еңбектік құқық қатынастары азаматты нақты кәсіпорынның еңбек ұжымының құрамына кіргізуді қажет етеді, сондықтан сол ұжымның қызметкеріне айналады. Еңбек ұжымына кіргізу – еңбектік құқық қатынастарының анықтауыштық белгісі, ол жұмыскерлердің еңбек міндетінің сипатына қарамайды.

Азаматты кәсіпорынның еңбек ұжымына кіргізу фактісі еңбектік құқық қатынастарының басқа бір өзіндік ерекшеліктерімен байланысты.

Жұмыс берушінің келісімінсіз жұмыскер осы жұмысты орындай алатын басқа адаммен алмастыра алмайды. Жұмыскердің өзіне тапсырылған, мамандықтың, кәсіптің немесе лауазымның белгілі бір түріне жататын еңбек міндетін орындауы еңбектік құқық қатынастарының объектісі болып табылады. Жұмыскердің еңбек міндеттерінің тегін анықтау еңбектік құқық қатынастарының өзінше нышаны, ол жақтардың уақытша міндеттерін белгілеумен байланысты және еңбектік құқық қатынастарының ары қарайғы тағдырына әсерін тигізеді.

Еңбектік құқық қатынастарының жақтарын кәсіпорынның ішкі еңбек тәртібіне бағындыру – еңбектік құқық қатынастарына тән белгі. Еңбек

ұжымы жұмысының ішкі тәртібінің ережелерін сақтау өндірістің объективтік қажеттілігі болып табылады, себебі ол жұмыс уақытын ұтымды пайдаланумен, жұмысты сапалы орындаумен байланысты.

Еңбек құқығында жалақы жүйесі жұмыскердің белгілі бір көрсеткіштерге сәйкес жұмсалған еңбегі мен ол еңбекке жасалған төлем мөлшері арасындағы қатынасты анықтаудың тәсілі ретінде қарастырылады. Еңбек үшін жалақы түрінде сыйақы беру жөніндегі жақтардың құқықтары мен міндеттері – еңбектік құқық қатынастарының ажырамас нышаны. Еңбектік құқық қатынастарында ұзақ мерзімді, тұрақты сипаты бар. Бұл еңбектік құқық қатынастарында жұмыскердің біржолғы жұмыс тапсырмасын орындамай, тиісті кәсіпке, мамандыққа немесе лауазымға жататын белгілі бір еңбек міндеттің орындауымен байланысты. Еңбектік құқық қатынастарының ұзақ уақыттылық сипаты оның мазмұнына, яғни жақтардың құқықтары мен міндеттеріне байланысты, олардың орындалу мерзімі бұл жерде еш рөл атқармайды. Өзінің жұмыс уақытының басынын аяғына дейін өзіне жүктелген еңбек міндетін атқарады, ал үзіліс кезінде еңбектік құқық қатынастары үзілмейді. Еңбекті қолданумен байланысты азаматтық құқық қатынастарында жұмысты орындаушы кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның тізімдік құрамына кіргізілмейді. Ал жақтардың міндеттемесі жұмыстың орындалу процесіне емес, оның ақтық нәтижесіне қатысты белгіленеді. Тапсырыс беруші екінші жақтан өздері алдын ала келіскен нақты- жеке жұмыстың орындалуын талап ете алады, тек айрықша жағдайда ғана жұмыскерге ол жұмысқа қабылданғанда көзделген жұмыс тегіне жатпайтын тапсырма жүргізуге жол беріледі.

Өндірістік кооперативтер мүшелерінің еңбек қатынастары Қазақстан Республикасының Президентінің 5.10.1995 ж. «Өндірістік кооператив туралы» заң күші бар Жарлығымен және кооперативтің құрылтай құжаттарымен, ал кооперативте жеке еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адамдардың еңбек қатынастары- еңбек туралы заңмен реттеледі. Кооперативте жұмыс істеген уақыт еңбек өтіміне кіреді. Ал кооперативте еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адамдар жалдамалы қызметкердің еңбек ұжымын құрайды. Кооперативтік ұйымдарда еңбекті ұйыдастырудың жеке қолданудың ерекшелігі, еңбектік құқық қатынастары мүшелікпен байланысты кешенді қатынастардың табиғи бөлігі болып келеді.

Еңбектік құқық қатынастары жақтарының бірқатар нақты өкілеттіліктерінен және оларға сай міндеттерінен тұрады. Оларға жұмыс уақыты мен демалыс уақыты, жалақы, еңбек тәртібі, еңбекті қорғау, материалдық жауаптылық бойынша құқықтық қатынастар жатады.

Еңбектік құқық қатынастарының субъектілері ретінде, бір жағынан жұмыс - беруші танылады. Жақтар ажырамас заңдық қасиет ретінде еңбектік құқық субъектілікті иемденеді және еңбектік құқық қатынастарының субъектілері бола алады.

Еңбек қатынастарының құқықтық реттеу тетігі жақтардың іс жүзіндегі әрекетінің еңбек құқығы нормаларының талаптарына сай келуін қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл нормативтік-құқықтық міндеттеулерді еңбектік құқық қатынастары жақтарының субъективтік құқықтары мен заңдық міндеттеріне аудару жолымен жүзеге асырылады. Азаматтар мен жұмыс берушілердің негізгі құқықтарына: азаматтардың еркін еңбекке, қызмет түрін және кәсіпті еркін таңдауға құқығы; еңбектің ыңғайлы және қауіпсіз жағдайына, дем алуға, заңда белгіленген ең аз мөлшерден кем емес еңбекақыға құқығы кіреді. Бұл құқықтарды нақтылау және бөлшектеу оларды еңбектік құқық қатынастарының нақты субъектілерінің субъективтік құқықтарының қатарына жатқызады. Бұл жағдайда субъективтік құқық қатынасы мазмұнының элементі ретінде мына мүмкіндіктерді қамтиды: жұмыскердің өзінің немесе жұмыс берушінің белгілі бір іс-қимылын, міндетті субъектілерден тиісті іс-қимылдарды талап етуді, міндеттемені басқа жақ орындалмаған немесе дұрыс орындамаған жағдайда мәжбүрлеу тетігін пайдалануды қамтиды. Еңбек туралы заң жұмыскерге белгіленген тәртіпте жұмыс берушімен жеке еңбек шартын жасауға, өзгертуге және бұзуға, бірдей еңбек үшін еш кемітусіз бірдей еңбекақы алуға; қауіпсіздік пен гигиена талаптарына жауап беретін еңбек жағдайына; егер өзге заң актілеріне басқадай көзделмеген болса кәсіпшілер одағына немесе басқа қоғамдық бірлестіктерге еркімен мүше болуға; демалысқа; өзінің еңбек міндетін орындау кезінде денсаулығына немесе мүлкіне келген зиянды өндіріп алуға; өтем және кепілдеме алуға; жақтардың келісімі бойынша немесе сот арқылы еңбек дауларын шешуге; жұмыс берушіден жеке еңбек шартында екінші жақтың мүддесін білдіретін лауазымды адамның өкілеттілігін растауын талап етуге; ұжымдық шартты жасауға қатысуға және жұмыс берушінің актілерімен танысуға, өзінің кәсіби біліктілігін көтеруге құқылы.

Субъективтік еңбек міндеттері еңбектік құқық қатынастарына қатысушы жақ ретіндегі жұмыскердің тиісті іс-қимылымен байланысты. Жұмыскердің міндетіне: жеке еңбек, ұжымдық шарттарына және жұмыс берушінің актілеріне келісілген еңбек міндеттерін адал орындау; жұмыс процесінде жұмыс берушіге материалдық зиян келтіруіне жол бермеу; еңбекті қорғау, өрт қауіпсіздігі және өндірістік санитария жөніндегі талаптарын орындау; жеке еңбек шартына сәйкес өзіне сеніп тапсырылған, қызметтік, коммерциялық және заңмен қорғалатын және басқадай құпия болып табылатын деректерді жария етпеу; адамдардың өмірі мен денсаулығына, жұмыс беруші мен жұмыскерлердің мүліктерінің сақталуына қауіп төндіретін жағдайдың туындағанын хабарлау жұмыскердің жалпы еңбек міндеттері кәсіпорынның ішкі еңбек тәртібінің ережелерінде, лауазымдық нұсқаулар мен ережелерде мамандық бойынша анықтамаларда нақтыланады.

Еңбектік құқық қатынастарында ұзақ уақыттылық сипат болғанымен, олар өзгеріссіз қалмайды. Өмірдегі болып тұратын жағдайлар оларды туындатады, өзгертеді және тоқтатады. Құқық теориясында мұндай мән-жайлар заңдық фактілер деп аталады. Ал, кейбір фактілердің болуы азаматқа еңбектік құқықсубъектілі иемденуіне мүмкіндік тудырады.

Еңбектік құқық қатынастарының туындауының өзіндік ерекше негіздемесіне жеке еңбек шарты жатады. Бұл сапада еңбек шарты заң актісі, яғни еңбектік құқық қатынастарын белгілеу мақсатында жасалған заңды әрекет деп қарастырылады. Алайда еңбектік құқық қатынастарының өзінің құрамы жағынан күрделі заң фактісі негізінде туындайтын жағдайлар да кездеседі. Бұл дегеніміз еңбектік құқық қатынастарының еңбек шарты және қосымша акт негізінде туындауы мүмкін.

Жалпы ереже бойынша еңбектік құқық қатынастарының өзгеруі жақтардың келісімі арқылы да болуы мүмкін. Бұл ретте ауыстыруға келісім анық және нақты көрсетілуі тиіс. Өндірісіне қажеттілік бойынша немесе өндірістің тоқтап қалуына байланысты басқа жұмысқа уақытша ауыстырылған жағдайларын басқа реттерде уақытша ауыстыруға да жұмыскердің келісімі керек. Бұл көрсетілген жағдайларда басқа жұмысқа ауыстыру туралы ынта жұмыс берушіден шығады. Егер еңбектік құқық қатынастарын өзгерту туралы ынта жұмыскерден шықса, онда оған жұмыс берушінің рұқсаты керек.

Еңбек қатынастарына тікелей байланысты қатынастарды атап кетсек:

Негізгі қатынастар - еңбек құқығы пәнінің басты элементі, мұнда жұмыс берушінің (ұйым, жеке кәсіпкер) қызметкердің еңбекке қабілетін (оның жұмыс күшін, білімін, дағдыларын және т.б.) пайдалануымен байланысты еңбек қатынастары шарттық және ақылы негізде жүзеге асырылады. Қызметкер өз еңбегі үшін алдын-ала белгіленген нормалар (тарифтер) бойынша жалақы не ұйым табысының бөлігін алады, ал жұмыс беруші өзіне қажетті еңбек өнімін алады. Еңбек қатынастарына қызметкер де, жұмыс беруші де өз еріктерімен қатысады.

Еңбек қатынастарының ерекше белгілері:

а) **еңбек үрдісінде туындайды және дамиды.** Қызметкер өзіне жүктелген белгілі бір еңбек функциясын орындайды, ал бұл функция тұрақты сипатқа ие және соңғы нәтижемен аяқталмайды, яғни, еңбек қатынастары – бұл ұзақ уақытқа созылатын қатынастар;

ә) жұмыс беруші өзіне қажетті еңбек өнімін алады, ал қызметкер еңбек шартының жағдайларына қарай белгілі бір ақы алатын **ақылы қатынастар**;

б) еңбек қатынастары **ерік білдірудің** белгісі болып табылады, яғни, еңбек және еңбек қатынастары мәжбүрлі түрде жүзеге асырылмайды, еңбек қатынастарына қызметкер де, жұмыс беруші де өз еріктерімен қатысады.

Еңбек құқық қатынастарының өндірістік құқық қатынастарынан ерекшелігі және жалпы сипаттамасы.

ҚР еңбек құқығына қатысты сабақтас құқықтар болып азаматтық, аграрлық және жер құқықтары, әкімшілік және әлеуметтік қамтамасыз ету құқықтары болып табылады. Еңбек заңдары азаматтық заңдармен тығыз байланысты, дегенмен олардың айырмашылықтары бар.

- Еңбек қатынастарының пәні және негізгі мазмұны болып еңбек үрдісі, ал азаматтық қатынастардың (тұрмыстық мердігерлік, тапсырма, әдеби тапсырыс шарттары б-ша) пәні – еңбектің өнімі б.т.;

- Қызметкер еңбек қатынастарында белгілі бір жұмысты (белгілі бір мамандық, біліктілік, лауазым б-ша) істеуге міндеттенеді;

- Қызметкер өзінің жұмысын белгілі бір ұжымның шеңберінде атқарады, мұнда ол еңбек шарасын орындауға, жұмыс уақытының режимін сақтауға, ішкі еңбек тәртібінің ережелеріне бағынуға міндеттенеді.

Бұдан шығатын қорытынды, еңбек қатынастары мен азаматтық құқықтық қатынастарды ажырату олардың мазмұнына байланысты. Еңбек және азаматтық қатынастарды ажыратуға қатысты даулы жағдайларда еңбек құқығының нормалары үстемдікке ие. ҚР Азаматтық Кодексінің 1-бабына сәйкес, бұл қатынастар еңбек заңдарымен реттелмеген жағдайда ғана, еңбек қатынастарына азаматтық заңдар қолданылады.

Еңбектік құқықтық қатынастың пайда болуы, өзгеруі мен тоқтатылу негіздері.

ҚР заңдарында өзгеше белгіленбесе, еңбек қатынастары қызметкер мен жұмыс берушінің арасында Еңбек Кодексіне сәйкес жасалған еңбек шартының негізінде туындайды. ҚР заңдарында, құрылтай құжаттарында, жұмыс берушінің актілерінде белгіленген жағдайларда және тәртіпте еңбек шартын жасау алдында:

- лауазымға сайлану (сайлау);
- тиісті лауазымға орналасуға конкурс бойынша сайлану;
- лауазымға тағайындау және лауазымға бекіту;
- заңда уәкілеттік берілген органдардың белгіленген квота есебіне жұмысқа жіберілуі;
- еңбек шартын жасасу туралы сот шешімін шығару рәсімдері болуы мүмкін.

Жұмыс берушінің актісінің құқықтық мәртебесі.

ҚР Еңбек кодексінің 10-бабына сәйкес, еңбек қатынастары, сондай-ақ еңбек қатынастарына тікелей байланысты өзге де қатынастар еңбек шартында, жұмыс берушінің актісінде, келісімде және ұжымдық шартта реттеледі. Әлеуметтік әріптестік тараптары келісімдерінің, ұжымдық шарттың, еңбек шартының, жұмыс беруші актілерінің, ҚР еңбек заңнамасымен салыстырғанда

қызметкерлердің жағдайын нашарлататын ережелері жарамсыз деп танылады. Келісімдердің, ұж.шарттың, еңбек шартының талаптары біржақты тәртіппен өзгеруге жатпайды. Жұмыс беруші Еңбек кодексіне және өзге де нормативтік құқықтық актілерге, еңбек шартына, келісімдерге, ұжымдық шартқа сәйкес өз құзыреті шегінде актілер шығарады. Жұмыс беруші Еңбек кодексінде, ұжымдық шартта көзделген жағдайларда, қызметкерлер өкілдерінің келісімі бойынша немесе пікірін ескере отырып, актілер шығарады. Жұмыс берушінің ҚР еңбек заңдарымен, ұжымдық шартпен, келісімдермен салыстырғанда қызметкерлердің жағдайын нашарлататын не жұмыс берушінің еңбек қатынастарына өзге де қатысушыларының пікірінсіз өзі ғана, яғни рәсімдер сақталмай шығарылған актілері жарамсыз болып табылады. Актіні шығарар алдында жұмыс беруші оның жобасын және ол бойынша негіздемені ҚР ЕК-нің 266-бабына сәйкес құрылатын комиссияға ұсынады. Ол комиссия жұмыс беруші актісінің жобасы табыс етілген күннен бастап 3 жұмыс күнінің аспайтын мерзімде талқыға салады. Комиссияның шешімдері хаттамамен рәсімделеді, онда қызметкерлер өкілдерінің жұмыс беруші актісінің жобасымен келісетіні не келіспейтіні көрсетіледі, ұсыныстары болса қоса жазылады.

9.4 Еңбек шартының түсінігі мен мазмұны. Жеке еңбек шарты. Еңбек шартын бұзу мен тоқтату негіздері, өндірістік есебі мен рәсімдеуі.

Ұжымдық шарттың түсінігі, маңызы. Ұжымдық шартты жасау, өзгерту және бекіту тәртібі

Жеке еңбек шарты дегеніміз бұл қызметкердің ішкі еңбек тәртібіне бағына отырып, белгілі бір еңбек функциясын (белгілі бір мамандық, біліктілік және кәсіп бойынша жұмысты) орындау міндетін, ал жұмыс берушінің қызметкерге уақтылы және толық көлемде жалақы төлеп отыру және қалыпты еңбек жағдайларын қам. ету міндетін көздейтін қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы жазбаша келісім.

Еңбек шартында:

1. тараптардың деректемелері:

- Жұмыс беруші- жеке тұлғаның тегі, аты, әкесінің аты, тұрақты тұратын мекен-жайы, жеке басын куәландыратын құжаттың атауы, нөмірі, салық төлеушінің тіркеу нөмірі;

- Қызметкердің тегі, аты, әкесінің аты, жеке басын куәландыратын құжаттың атауы, нөмірі, берілген күні, салық төлеушінің тіркеу нөмірі, әлеуметтік жеке коды;

2. белгілі бір мамандық, біліктілік немесе лауазым бойынша жұмысы (еңбек функциясы);

3. жұмыстың атқарылатын орны;

4. еңбек шартының мерзімі;

5. жұмыстың басталу күні;

6. жұмыс уақыты мен тынығу уақытының режимі;

7. еңбекке ақы төлеу мөлшері мен өзге де шарттары;
8. жұмыс беруші мен қызметкердің құқықтары мен міндеттері;
9. еңбек шартын өзгерту мен тоқтату тәртібі,
10. егер жұмыс ауыр жұмыстарға жататын болса және (н\е) зиянды (ерекше зиянды) және (н\е) қауіпті жағдайларда орындалатын болса, еңбек жағдайларының сипаттамасы, кепілдіктер мен өтемақылар;
11. кепілдіктер мен өтемақы төлемдері, оларды төлеу тәртібі;
12. сақтандыру ж-де талаптар;
13. тараптардың жауапкершілігі;
14. жасалу күні мен реттік нөмірі болуы тиіс.

ҚР еңбек заңнамасымен салыстырғанда қызметкердің жағдайын нашарлататын еңбек шартының ережелері жарамсыз деп танылады.

Еңбек шартын бекіту.

Еңбек шарты жазбаша нысанда кемінде 2 дана етіп жасалады ж\е оған тараптардың қолдары қойылады. Еңбек шарты бір-бір данадан қызметкер мен жұмыс берушіде сақталады. Қызметкердің еңбек шартының бір данасын алуы жазбаша нысанда расталады. Еңбек шартына, оның ішінде басқа жұмысқа ауыстыру кезінде, өзгерістер мен толықтырулар енгізуді тараптар жазбаша нысанда жүзеге асырады. Еңбек шартының талаптарын өзгерту туралы ұсынысты еңбек шарты тараптарының бірі жазбаша нысанда береді ж\е екінші тарап оны берілген күннен бастап күнтізбелік 7 күн ішінде қарайды.

Қызметкердің еңбек қызметін растайтын құжаттардың тізімі.

Қызметкердің еңбек қызметін растайтын құжаттарға:

- Еңбек кітапшасы;
- Тоқтату күні мен оны тоқтатудың негізі туралы жұмыс берушінің белгісі бар еңбек шарты;
- Еңбек шартының жасалуы ж\е тоқтатылуы негізінде еңбек қатынастарының туындауын ж\е тоқтатылуын растайтын жұмыс беруші актілерінен үзінді көшірмелер;
- Қызметкерлерге жалақы төлеу ведомосынан үзінді көшірмелер;
- Жұмыс берушінің қолы қойылған, ұйымның мөрімен расталған не нотариат растаған қызмет ету тізімі (қызметкердің жұмысы, еңбек қызметі туралы мәліметтер тізбесі);
- Қызметкердің еңбек қызмет туралы мәліметтер қамтылған мұрағаттық анықтама жатады.

Жас мөлшері ж\е медико-биологиялық критерийлері бойынша еңбек құқығындағы құқық қатынастарының сыныпталуы.

Еңбек құқығында еңбек шартын жасасуға жол берілетін жас мөлшері болып 16 жас табылады. Ата-анасының біреуінің, қорғаншысының, қамқоршысының н\е асырап алушысының жазбаша келісімімен:

- Орта білім беру ұйымында негізгі орта, жалпы орта білім алған жағдайда, 15 жасқа толған азаматтармен;
- Сабақтан бос уақытында, денсаулығына зиян келтірмейтін ж\е оқу процесін бұзбайтын жұмысты орындау үшін, 14 жасқа толған оқушылармен;
- Кинематография ұйымдарында, театрларда, театр ж\е концерт ұйымдарында, цирктерде денсаулығына ж\е адамгершілік тұрғысынан дамуына нұқсан келтірмей, шығармалар жасауға ж\е (н\е) орындауға қатысу үшін белгіленген талаптарды сақтай отырып, 14 жасқа толмаған адамдармен еңбек шарты жасалуы мүмкін.

Осы жағдайларда еңбек шартына кәмелетке толмаған адаммен қатар оның ата-анасының біреуі, қорғаншысы, қамқоршысы н\е асырап алушысы қол қоюға тиіс.

Мүгедектер әдеттегідей еңбек жағдайлары бар не мүгедектер еңбегін пайдаланатын мамандандырылған ұйымдарда оңалтудың жеке бағдарламасын ескере отырып, жұмыс берушілермен еңбек шарттарын жасасуға құқылы.

Соттың шешімімен әрекет қабілеттігі шектелген тұлғалар мемлекеттік қызметке алынбайды. Бұл ережені мына жағдаймен түсіндіруге болады: жүйке ауыруының, ақыл-ой қабілетінің нашарлауы салдарынан азамат өзінің еңбектегі міндеттерін саналы түрде орындай алмайды, қызметтік, кәсіпкерлік және еңбек қызметін бақылай алмайды.

Басқа жұмысқа тұрақты н\е уақытша ауыстыру

Бір ұйымда басқа жұмысқа, не ұйыммен бірге басқа жерге ауыстыруға, ҚР Еңбек туралы заңында көзделген жағдайларды қоспағанда, жеке еңбек шартында тиісті өзгерістер енгізіле отырып, қызметкердің жазбаша келісімімен ғана жол беріледі. Басқа жұмысқа ауыстыруды бірнеше негіздер бойынша түрлерге бөлуге болады, соның ішінде мерзімі бойынша: тұрақты ж\е уақытша. **Басқа жұмысқа уақытша ауыстыру.** Бір кәсіпорынның (мекеменің, ұйымның) ішіндегі бұл ауыстыру, кез келген жұмысқа ауыстыру кезіндегі сияқты тек еңбек шарты тараптарының келісімімен жүзеге асады. Жұмыс беруші қызметкердің келісімі бойынша оны басқа жұмысқа ауыстыра алады. Қолданыстағы заңдарда бұл ауыстырулардың шекті мерзімі көрсетілген. Заңнамада қызметкерді **оның келісімінсіз**: өндірістік қажеттілік ж\е бос тұрып қалу жағдайында басқа жұмысқа ауыстыру мүмкіндігі көрсетілген 43-44 баптар бойынша қызметкерді оның келісімінсіз 1 айға дейін кез келген жұмысқа оның біліктілігі мен мамандығын ескерместен басқа жұмысқа уақытша ауыстыру

мүмкіншілігі көрсетілген. Бірақ, бұл қызметкердің денсаулық жағдайына зақым келтіретіндей болса, мұндай ауыстыруға жол берілмейді.

Жұмыстан шеттетудің негіздері мен тәртіптері

ҚР заңдарында көзделген жағдайларда, жұмыс беруші тиісті уәкілетті мемлекеттік органдардың актілері негізінде қызметкерді жұмыстан шеттетуге міндетті.

Жұмыс беруші ҚР ЕК-нің 50-бабына сәйкес

- Жұмыста алкогольдік, нашақорлық, уытқұмарлық масаңдық (соларға ұқсас) жағдайында болған н\е жұмыс күні ішінде осындай масаңдық туғызатын заттарды пайдаланған;
- Еңбек қауіпсіздігі ж\е еңбекті қорғау ережелері бойынша емтихан тапсырмаған;
- Жұмыс беруші берген жеке ж\е (н\е) ұжымдық қорғану құралдарын пайдаланбаған;
- ҚР заңнамасына сәйкес міндетті болып табылатын болса, медициналық тексеруден не ауысым алдындағы медициналық куәландырудан өтпеген;
- Егер оның іс-әрекеттері н\е әрекетсіздігі авариялық ахуал туғызуға, еңбекті қорғау, өрт қауіпсіздігі ережелерінің не көліктегі қозғалыс қауіпсіздігінің бұзылуына әкеп соғуы мүмкін болса, қызметкерді жұмыстан шеттетуге міндетті.

Жұмыстан шеттету кезеңінде қызметкердің жалақысы сақталмайды ж\е еңбекке уақытша қабілетсіздігі бойынша жұмыс берушінің есебінен жәрдемақы төленбейді.

Қызметкерді жұмыстан шеттету оны шеттету үшін негіз болған себептер анықталғанға ж\е (н\е) жойылғанға дейінгі мерзімге жүзеге асырылады. Жұмыс беруші қызметкерді жұмыстан заңсыз шеттеткен жағдайда оның жалақысы сақталады.

Еңбек шартын бұзу мен тоқтату негіздері, өндірістік есебі мен рәсімдеуі.

1. Жеке еңбек шарты:

- мерзімнің бітуі бойынша;
- тараптардың еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша тоқтатылуы мүмкін.
- Жеке еңбек шарты:
- тараптардың келісімі бойынша;
- тараптардың бірінің бастамасы бойынша;
- заң актілерінде көзделген өзге де негіздер бойынша бұзылуы мүмкін.

Жұмыс беруші – жеке тұлға қайтыс болған (сот қайтыс боды деп хабарлаған н\е хабарсыз кетті деп таныған) жағдайда еңбек шартының тоқтатылуын ж\е үй қызметкерлеріне еңбек шартының тоқтатылуын қоспағанда, еңбек шартының тоқтатылуы жұмыс берушінің актісімен ресімделеді. Жұмыс берушінің актісінде еңбек шартын тоқтатудың негізі көрсетілуі тиіс. жұмыстың соңғы күні еңбек шартының тоқтатылған күні болып табылады. Жұмыс берушінің еңбек шартын тоқтату туралы актісінің көшірмесі үш күн мерзімде қызметкерге тапсырылады не оған хабарламалы хатпен жіберіледі.

Еңбек шартын тоқтату негіздері.

Еңбек шартын тоқтату – бұл жұмыс беруші мен қызметкердің арасындағы еңбек құқығы қатынастарының тоқтатылуы. Тоқтату негіздері мыналар:

- тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу;
- еңбек шарты мерзімінің аяқталуы;
- жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- қызметкердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу;
- тараптардың еркінен тыс мән-жайлар;
- қызметкердің еңбек қатынастарын жалғастырудан бас тартуы;
- ҚР заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, қызметкердің сайланбалы жұмысқа (лауазымға) ауысуы немесе еңбек қатынастарын жалғастыру мүмкіндігін болғызбайтын лауазымға тағайындалуы;
- Еңбек шартын жасау талаптарының бұзылуы;
- Жұмыс берушінің атқарушы органы басшысымен жасалған еңбек шартында көзделген негіздер болып табылады.

Қызметкердің еркі бойынша еңбек шартын бұзу негіздері.

Қызметкер жұмыс берушіге бір ай бұрын жазбаша ескерте отырып, еңбек шартын өзінің еркі бойынша бұзуға құқылы. Еңбек шарты қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы келісім бойынша ескерту мерзімі аяқталғанға дейін бұзылуы мүмкін.

Еңбек шартын бұзу жұмысты жалғастыру мүмкіндігінің болмауына байланысты жағдайларда, қызметкер еңбек шартын өтініште көрсетілген мерзімде бұзу туралы жұмыс берушіге жазбаша ескертеді.

Қызметкер жұмыс берушінің еңбек шарты талаптарын орындамағаны туралы оған жазбаша хабарлауға құқылы. Егер жеті күн мерзім өткен соң жұмыс берушінің еңбек шарты талаптарын орындамауы жалғасқан жағдайда, қызметкер үш жұмыс күнінен кешіктірмей жұмыс берушіге жазбаша ескерте отырып, еңбек шартын бұзуға құқылы. Қызметкер ескерту мерзімі ішінде еңбек шартын бұзу туралы өтінішін жазбаша нысанда қайтарып алуға құқылы.

Еңбек міндеттерін өрескел бұзғаны үшін еңбек шартын бұзу.

Еңбек туралы Заңның 26-бабының 9 тармағында қызметкер еңбек міндеттерін бір рет өрескел бұзған жағдайда жеке еңбек шартының бұзылуы көзделген. Мұндай заң бұзушылықтар тізімі заңнамада берілген. Мысалы, қызметкердің еңбек міндеттерін бір рет өрескел бұзғандығына мыналар жатады: бір жұмыс күнінде дәлелді себептерсіз жұмыста 3 сағат бойы болмауы; жұмыста болмауға жұмыс берушінің келісімінсіз өз бетімен еңбек демалысына кетуі, жұмысқа келмеген күндерді өз бетімен пайдалану, жеке еңбек шартының мерзімі аяқталғанға дейін жұмысқа шықпауы; жұмысқа алкогольдік немесе нашақорлық масаң күйде немесе өзге де уыттық улану жағдайында келуі; жұмыс күні ішінде алкогольдік, нашақорлық, масаңдық н\е өзге де жағынан улану жағдайын туғызатын заттарды пайдалану; қызметкердің еңбек қорғау немесе өрт қауіпсіздігі не көліктегі жүріс қауіпсіздігі ережелерін бұзып, оның жарақат алу мен аварияларды қоса алғанда, ауыр зардаптарға әкеп соғуы немесе әкеп соғу мүмкіндігі; жұмыс орны бойынша соттың заңды күшіне енген үкімімен немесе қаулысымен белгіленген мүлікті (соның ішінде ұсақ заттарды) ұрлауы. Осы негіздер жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзуға әкеп соғады.

Қызметкердің денсаулығы не қызметкердің кәсіби даярлығы сәйкес еместігіне байланысты еңбек шартын бұзу негіздері.

Біліктілігінің жетіспеуі салдарынан және өзінің жұмысын жалғастыруына денсаулық жағдайының кедергі келтіруі салдарынан қызметкер атқарып жүрген лауазымына немесе орындайтын жұмысына сәйкес келмеген жағдайда жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шарты бұзылады. Атқаратын қызметіне немесе орындайтын жұмысына сәйкессіздік мынадай объективтік мәліметтермен дәлелденуі тиіс: қызметкерлердің жұмыс істеу нормасын орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны жөніндегі рапорттармен немесе баяндамалармен, жұмыстағы ақаулар туралы актпен және т.б. қолданыстағы заңдарға сәйкес қызметкердердің кейбір санаттары біліктілік санаттарын иелену үшін белгілі бір мерзім ішінде аттестациядан өтуі тиіс. Денсаулығына байланысты жұмыстың сапасына әсер етпесе, оның өзі үшін және еңбек ұжымының өзге мүшелері және ол қызмет көрсететін тұлғалар үшін қауіпсіз болса, қызметкердің созылмалы аурулармен ауруы немесе оның белгілі топ мүгедегі болуы қызметкерді аталған негіз бойынша жұмыстан босатудың себебі болмайды. Қызметкердің денсаулық жағдайы медициналық мекеменің қортындысымен дәлелденуі тиіс. Егер қорытынды болмаса, онда қызметкерді денсаулық жағдайына байланысты жұмыстан босату, құқыққа қайшы болып табылады.

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғаларды тергеп-тексеру мен есепке алу.

Жазатайым оқиға туралы акт толтырылып, оған еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау қызметінің және ұйым бөлімшесінің басшылары, сондай-ақ ұйым қызметкерлерінің өкілдері қол қояды және оны жұмыс беруші бекітіп, ұйымның мөрімен расталады.

Улану жағдайында жазатайым оқиға туралы актіге халықтың санитарлық-эпидемиологиялық сауаттылығы саласындағы мемлекеттік органның өкілі де қол қояды. Егер жұмыс беруші жеке тұлға болса, жазатайым оқиға туралы акт толтырып, оған жұмыс беруші қол қояды. Акт тергеп-тексеру материалдарына сәйкес рәсімделуге тиіс. егер өндірістегі жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру кезінде комиссия зиянның туындауына немесе ұлғаюына өрескел абайсыздық себеп болғанын анықтаса, онда комиссия тараптардың аралас жауапкершілігін қолданып, қызметкер мен жұмыс берішінің кінәсін процентпен айқындайды. әрбір жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру аяқталғаннан кейін жұмыс беруші үш күннен кешіктірмей зардап шеккен адамға немесе оның сенімді адамына жазатайым оқиға туралы актіні беруге міндетті, актінің бір данасы жұмыс берушімен тиісті шарттық қатынастары бар сақтандыру ұйымына, ал екіншісі – мемлекеттің еңбек инспекциясына жіберіледі. Актімен рәсімделген әрбір жазатайым оқиға өндірістегі жазатайым оқиғаларды және денсаулыққа келтірілген өзге де зақымдануларды тіркеу журналына жазылады және өндірістегі уақытша еңбекке қабілетсіздігі мен жарақаттану туралы статистикалық есепке енгізіледі, оған жұмыс беруші қол қойып, белгіленген тәртіппен статистика органдарына ұсынады. Жазатайым оқиғаны тергеп-тексеру материалдары ұйымда қырық бес жыл бойы сақталуға тиіс.

Қызметкердің келісімінсіз оны басқа жұмысқа ауыстыру жағдайлары

Өндірістік қажеттілік болған, оның ішінде жоқ қызметкерді уақытша алмастырған жағдайда, жұмыс берушінің қызметкерді оның келісімінсіз күнтізбелік жыл ішінде бір айға дейінгі мерзімге, орындалатын жұмыс бойынша еңбегіне ақы төлеп, бірақ бұрынғы жұмысындағы орташа жалақысынан кем емес жалақымен, еңбек шартында келісілмеген және денсаулық жағдайы бойынша қайшы келмейтін сол ұйымдағы, сол жердегі басқа жұмысқа ауыстыруға құқығы бар.

Жұмыс берушінің бос тұрып қалу жағдайында қызметкердің мамандығын, біліктілігін ескере отырып, оның келісімінсіз, күнтізбелік жыл ішінде бір айдан аспайтын мерзімге, оны денсаулық жағдайы бойынша қайшы келмейтін басқа жұмысқа ауыстыруға құқығы бар. Бос тұрып қалу жағдайындағы ауыстыру кезінде қызметкердің еңбегіне ақы төлеу орындалатын жұмыс бойынша, бірақ

оның бұрынғы жұмысындағы орташа айлық жалақысының кемінде үштен екісі мөлшерінде жүргізіледі. еңбек жағдайының өзгеруіне байланысты қызметкер жұмысты жалғастырудан бас тартса, қызметкердің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзылуы мүмкін.

Қызметкердің теріс қылықтары үшін еңбек шартын бұзу және тәрбиелеу шараларын өткізу; қызметкерлер еңбекке уақытша қабілетсіздігі салдарынан ұзақ уақыт бойы жұмысқа шықпаған жағдайда еңбек шартын бұзу.

Қызметкердің теріс қылық жасағаны үшін Еңбек Кодексі белгіленген жағдайларда еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу түріндегі тәртіптік жаза қолдануға құқылы. Тәртіптік жаза ретінде ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс қарастырылады. Егер ауру ҚР Үкіметі бекіткен еңбекке қабілетсіздіктің анағұрлым ұзақ мерзімі белгіленген аурулар тізбесіне енгізілген жағдайларды қоспағанда, қызметкерлер еңбекке уақытша қабілетсіздігі салдарынан екі айдан астам уақыт жұмысқа шықпаған жағдайларда бұзылуы мүмкін. Егер бұл қызметкердің жұмыста болмауы өндірістің мүдделерін бұзбаса, жұмыс беруші қызметкердің лауазымын белгіленген 2 айдан астам мерзімге дейін сақтауға немесе оған осы ұйымда басқа жұмысты ұсынуға құқылы. Жұмыс беруші қызметкерді бұл негіз бойынша қызметінен ол жазылып, жұмысқа шыққан кезде емес, тек ол аурып жатқан кезде ғана босата алады. егер қызметкер жазылып, жұмысқа ауырғанынан бері 2 ай өтпестен бұрын шықса, жұмыстан бұл негіз бойынша босату құқыққа қайшы болып табылады.

Еңбек шартының азаматтық құқық шарттарының белгілерінен айырмашылығы:

- 1) Құқықтық қатынас (тапсырма, мердігерлік, өтелмелі қызмет көрсету шарттары) анықталады;
- 2) Шарттың тараптарына байланысты, мыс, ЕШ б/ша жұмыс беруші (заңды және жеке тұлғалар) және қызметкер (мемлекеттік, азаматтық қызметтер, және т.б)
- 3) Шарттың жасалу нысанына байланысты (ЕШ міндетті жазбаша түрде жасалуы);
- 4) Шарттың бұзылу тәртібі;
- 5) Шарттың мазмұнын анықтауға байланысты.

Еңбек шарты жағдайларының 3 түрі болады:

- қажетті жағдайлар: жұмыс орны, қызмет функциясы, лауазымы, жалақы көлемі).
- қажетті туынды жағдайлар: заңнамада туындайтын жағдайлар. Мыс, мемлекеттік қызметкер – 3-5 жыл, тағайындау арқылы -1 жыл, сайлау арқылы – 3 жыл.
- шартты (факультативті) жағдайлар.

Қызметкер өз міндетін қайталап орындамағаны үшін еңбек шартын бұзу негіздері; бұрын осы жұмысты атқарған қызметкер жұмысына қайта алынған жағдайда еңбек шартын бұзу.

Жұмыс беруші қызметкердің тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін:

- ескерту;
- сөгіс;
- қатаң сөгіс;
- ҚР ЕК-де белгіленген жағдайларда еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзу түріндегі тәртіптік жаза қолдана алады.

Қызметкердің штат саны мен құрамының қысқартылуына, ұйымның таратылуына байланысты еңбек шартын бұзу негіздері.

Еңбек Кодексінің 54-бабының 1,2 тармағына сәйкес қызметкер жұмыстан босатылуы мүмкін(кәсіпорынның таратылуы, штат санының қысқартуға себеп).

Жұмыс берушімен келесі міндеттемелерді орындау тәртібінде:

- кем дегенде 1 ай бұрын ескертуі;
- орта көлемдегі жәрдемақыны төлеуді;
- сол босатылатын жұмыс орындары туралы ақпаратты кемінде 2 ай бұрын жергілікті халықты жұмыспен қамту органдарына хабарлама беруді жүзеге асыра отырып қызметкерді жұмыстан босатады.

Ұжымдық шарттың түсінігі мен маңызы.

Ұжымдық шарт – бұл әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттейтін және қызметкерлермен жұмыс берушінің арасында жасалатын жазбаша шарт ретінде ресімделген құқықтық акт. Бұл бір не бірнеше жұмыс берушілер және бір не бірнеше кәсіптік одақтар, не оған мүше емес, келіссөздер жүргізу үшін өз ұйымын құрған қызметкерлер қол қойған жазбаша шарт түрінде ресімделген құқықтық акт. Тиісті түрде ресімделген ұжымдық шарт локальдық нормативтік құқықтық акт болып табылады. Жеке еңбек шартына қарағанда ұжымдық шарт тараптардың еңбек жағдайының жалпы ережелеріне байланысты келісімі болып табылады, бүкіл ұжымның не қызметкерлердің жекелеген топтарының

мүдделерін қамтиды. Ұжымдық шарттың тараптары: қызметкерлер - өз өкілдері арқылы; жұмыс беруші – ұйымның басшысы н/е ұйымның жарғысына сәйкес өкілеттіктерге ие өзге де тұлға арқылы. Бұл нақты бір кәсіпорында н/е ұйымда әлеуметтік-экономикалық және еңбек қатынастарды реттеу үшін тараптарман келісілген және қабылданған ережелер. Аталған ережелерді үш түрге бөлуге болады. Атап айтсақ: нормативтік, міндетті және ақпараттық.

Еңбек шартының мерзімі. Жұмысқа қабылдау кезіндегі сынақ.

Еңбек шарты:

- Белгіленбеген мерзімге;
- 1 жылдан кем емес белгілі бір мерзімге жасалуы мүмкін.

Бұрын 1 жылдан кем емес белгілі бір мерзімге шарт жасасқан қызметкермен жеке еңбек шарты қайта жасалған жағдайда, оның ішінде еңбек шартының мерзімі ұзартылған кезде, ол белгіленбеген мерзімге жасалған болып есептеледі.

Еңбек шарты белгіленбеген мерзімге жасалған қызметкерлер үшін көзделген кепілдіктер менөтемақыларды берудер жалтару мақсатында еңбек шарттарын белгілі бір мерзімге жасауға тыйым салынады.

Егер еңбек шартының қолданылу мерзімі аяқталған кезде тараптардың бірде-бірі тәулік ішінде еңбек қатынастарын тоқтатуды талап етпеген болса, онда ол белгіленбеген мерзімге жасалған болып есептеледі.;

- Белгілі бір жұмыстың орындалу уақытына;
- Жұмыста уақытша болмаған қызметкерді ауыстыру уақытына;
- Маусымдық жұмысты орындау уақытына жасалуы мүмкін.

Жұмыс беруші- заңды тұлғаның атқарушы органының басшысы лауазымындағы жұмысқа жұмыс берушінің құрылтай құжаттарында н\е тараптардың келісімінде белгіленген мерзімге жасалады. Егер еңбек шартында оның қолданылу мерзімі айтылмаса, онда шарт белгіленбеген мерзімге жасалған болып есептеледі.

Еңбек шартында қызметкердің тапсырылатын жұмысқа біліктілігінің сәйкестігін тексеру мақсатымен сынақ мерзімі туралы талап белгіленуі мүмкін. Бұл талап еңбек шартында болмаса, қызметкер жұмысқа сынақ мерзімінсіз қабылданды деп есептеледі. Сынақ мерзімі еңбек шарты күшіне енген күннен басталады. Сынақ мерзімі қызметкердің стажына қосылады ж\е 3 айдан аспауы тиіс. Қызметкер жұмыста іс жүзінде болмаған кезең сынақ мерзіміне қосылмайды.

Ұжымдық шартты жасау, өзгерту және бекіту тәртібі.

Кез келген тарап ұжымдық шарт жобасын әзірлеудің бастамашысы бола алады. Жобаны әзірлеу үшін тараптар тепе-тең негізде комиссия құрады. Жұмыс беруші тараптардың келісімі б/ша ұжымдық шартты әзірлеу мен жасасу үшін қажетті жағдайды жасауды қамтамасыз етеді. Комиссия әзірленген ұжымдық шарттың жобасын ұйым қызметкерлері міндетті түрде талқылауға тиіс. Жобаны түскен ескертпелер мен ұсыныстарды ескере отырып комиссия пысықтайды. Тараптардың келісіміне қол жеткізілгенде ұжымдық шарт кемінде 2 данада жасалады және оған тараптардың өкілдері қол қояды. Ұжымдық шартқа қол қойылғанға дейін еңбек ұжымы оны жалпы жиналыста (конференцияда) бекітуі қажет.

9.4 Жұмыс уақыты түсінігі, оның ұзақтығы мен түрлері, нормалары.

Жұмыс уақытының режимі және оларды қалыптастыру тәртібі. Жұмыс уақытының ерекше режимі. Түнгі жұмыс уақыты мен үстеме жұмыс уақыты. Әйелдердің және отбасылық міндеттері бар өзге адамдардың еңбегін реттеу ерекшеліктері. 18 жасқа толмаған қызметкерлердің еңбегін реттеу ерекшеліктері

Жұмыс уақыты – бұл қызметкер заңдарға, ұжымдық және жеке еңбек шарттарына, ішкі тәртіп ережелеріне сәйкес еңбек міндеттерін орындайтын уақыт.

5 күндік жұмыс аптасы кезінде күнделікті жұмыстың ұзақтығы апталық норма 40 сағат болғанда – 8 сағаттан, апталық норма 36 сағат болғанда – 7 сағат 12 минуттан және апталық норма 24 сағат болғанда 5 сағаттан аспауға тиіс.

6 күндік жұмыс уақыты кезінде күнделікті жұмыстың ұзақтығы апталық норма 40сағат болғанда – 7 сағаттан, апталық норма 36 сағаттан болғанда – 6 сағаттан және апталық норма 24 сағат болғанда 4 сағаттан аспауы тиіс.

Қолданыстағы еңбек туралы заңдар жұмыс уақытының келесі түрлерін көздейді: қалыпты ұзақтығы, қысқартылған ұзақтығы және толық емес жұмыс уақыты. Жұмыс уақытының қалыпты ұзақтығы аптасына 40 сағаттан аспауы тиіс. Жұмыс уақытының қалыпты ұзақтығы – бұл адамның өмір сүруіне және дамуына зиян тигізбейтін, жыл, апта, күн бойғы еңбек ұзақтығы.

Кейбір қызметкерлер санатына олардың жасын, жұмысының ауырлығын және өзге де бірқатар факторларды ескере отырып, тараптардың өзара келісімі бойынша аптасына 36 сағаттан аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленуі мүмкін.

Толық емес жұмыс уақыты – бұл белгіленген жұмыс уақытының қалыпты не қысқартылған ұзақтығының бөлігі. Мұнда жұмыс күні кезінде күнделікті жұмыстың ұзақтығы жұмыс күндерінің саны сақтала отырып азаяды.

Жұмыс уақытының режимі және оларды қалыптастыру тәртібі. Жұмыс уақытының ерекше режимі.

Белгілі бір есепті кезеңдегі (апта, ай, т.б.) жұмыс уақыты мен демалу уақытының ара қатынасы (алмасуы) **жұмыс уақытының режимі** деп аталады. Оның негізгі элементтеріне: аптадағы жұмыс күнінің саны, күнделікті жұмыстың басталуы және аяқталуы, жұмыс ауысымының ұзақтығы және алмасуы жатады. Жұмыс уақытының режимі жұмыс аптасының типіне байланысты. Кәсіпорындардың (ұйымдардың, мекемелердің) қызметкерлері үшін 2 демалыс күні бар 5-күндік жұмыс аптасы белгіленген. Бұл жағдайда күнделікті жұмыстың ұзақтығы жұмыс беруші жұмыс ерекшелігін, еңбек ұжымының пікірін және жұмыс аптасының белгіленген ұзақтығын сақтай отырып бекіткен оның актілерімен және ауысымдық графиктерімен анықталады. Егер өндірістің сипатына және кәсіпорындағы (мекемедегі, ұйымдағы) жұмыс жағдайларына баты 5 күндік жұмыс аптасын енгізу тиімсіз болса, онда 1 демалыс күні бар 6 күндік жұмыс аптасы сақталады. **Жылжымалы (оралымды) график.** Жұмыстың жылжымалы графигі жұмыскерлердің өз әлеуметтік-тұрмыстық және басқа жеке мұқтаждықтарын өндіріс мүддесімен үйлестіру үшін қолайлы жағдай тудыру мақсатында енгізіледі. Бұл график экономиканың барлық саласындағы кәсіпорындарда 5 күндік, 6 күндік жұмыс аптасы жағдайында да, жұмыстың басқа режимдерінде де қолданылуы мүмкін және 3 бөлімнен тұрады:

- «бекітілген уақыт» - жұмыскер өз жұмыс орнында болуға міндетті уақыт;
- «айнымалы уақыт» - осы уақыт аралығында жұмыскер жұмысты өз қалауы бойынша бастауға және аяқтауға құқылы;
- «тамақтану және демалу үшін үзілістер» - «айнымалы уақыт» - 30 минуттан кем емес және 2 сағаттан артпайтын уақыт, оны жұмыскерлер демалуға және тамақтануға пайдалануы тиіс. Бұл кезең жұмыс уақытына саналмайды.

Түнгі жұмыс уақыты мен үстеме жұмыс уақыты.

22 сағаттан бастап таңғы сағат 6-ға дейінгі уақыт түнгі уақыт болып есептеледі. Жүкті әйелдерді түнгі уақытта жұмыс істеуге тартуға олардың келісімімен ғана жол беріледі. Түнгі уақытта жұмыс істеуден 18 жасқа толмаған адамдар мен түнгі уақытта жұмыс істеуге тыйым салатын медициналық қорытындысы болған жағдайда өзге де адамдар жіберілмейді. Түнгі уақыттағы жұмыс кезінде жұмыс уақытының белгіленген ұзақтығы 1 сағатқа қысқарады. Қысқартылған уақыт үшін кейін еңбекпен өтеу көзделмейді.

Үстеме жұмыстарға: жүкті әйелдер, 18 жасқа толмаған қызметкерлер жіберілмейді. Үстеме жұмыстар әрбір қызметкер үшін тәулік ішінде – 2 сағаттан, ал ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды және қауіпті

жұмыстарда 1 сағаттан аспауға тиіс. Үстеме жұмыстарға жалпы ұзақтығы айына 12 сағаттан және жылына 120 сағаттан аспауы тиіс.

Әйелдердің және отбасылық міндеттері бар өзге адамдардың еңбегін реттеу ерекшеліктері.

Жүкті әйелдермен, 3 жасқа дейінгі балалары бар әйелдермен, 14 жасқа дейінгі баланы (18 жасқа дейінгі мүгедек-баланы) тәрбиелеп отырған жалғыз басты аналарды, аталған балалар санатын анасыз тәрбиелеп отырған өзге де тұлғалармен еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзуға, ЕК-нің 54-бабы 1-тармағының 1), 3)-18) белгіленген жағдайларды қоспағанда жол берілмейді. Әйелдердің еңбегін ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) және қауіпті жұмыстарда пайдалануға тыйым салынады. Әйелдердің өздері үшін белгіленген шекті нормалардан асатын жүкті қолмен көтеруіне және жылжытуына тыйым салынады. Тынығуға және тамақтануға арналған үзілістерден, ауысымшылық және арнайы үзілістерден басқа, 1,5 жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, 1,5 жасқа дейінгі балаларды анасыз тәрбиелеп отырған әкелерге (асырап алушыларға) баланы (балаларды) тамақтандыру үшін жұмыстың кемінде әрбір 3 сағаты сайын:

- 1 баласы болғанда - әрбір үзіліс кемінде 30 минут;
- 2 және одан көп баласы бар болғанда - әрбір үзіліс кемінде 1 сағат болатын қосымша үзілістер болады.

Жұмыс беруші жүкті әйелдің, 3 жасқа толмаған баласы (балалары) бар әйелдің, 3 дейінгі балаларды анасыз тәрбиелеп отырған әкенің, асырап алушының, сондай-ақ отбасының ауру мүшесіне медициналық қорытындыға сәйкес күтім жасайтын қызметкердің жазбаша өтініші бойынша оларға толық емес жұмыс уақыты режимін береді.

18 жасқа толмаған қызметкерлердің еңбегін реттеу ерекшеліктері.

18 жасқа толмаған қызметкерлер еңбек қатынастарында құқықтары бойынша кәмелетке толғандармен теңестіріледі, ал еңбекті қорғау, жұмыс уақыты, демалыс уақыты және басқада еңбек жағдайлары саласында ЕК-гі қосымша кепілдіктерді пайдаланады. 18 жасқа толмаған қызметкерлердің еңбегін ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды және қауіпті жұмыстарда, сондай-ақ орындалуы олардың денсаулығы мен имандылығының дамуына зиян келтіруі мүмкін жұмыстарда (алкоголь өнімдерін, темекі өнімдерін тасымалдау, өндіру және сату, түнгі ойын-сауық мекемелеріндегі жұмыс) қолдануға тыйым саынады. 18 жасқа толмаған қызметкерлердің өздеріне белгіленген шекті нормалардан артық жүктерді тасуына және қозғалтуына тыйым салынады.

18 жасқа толмаған қызметкерлерге:

- Он төрт жастан 16 жасқа дейінгі қызметкерлер үшін – аптасына 24 сағаттан аспайтын;
- 16-18 қызметкерлер үшін – аптасына 36 сағаттан аспайтын;
- Білім беру мекемелерінде оқитын және оқу жылы ішінде оқуды жұмыспен қатар алып жүретін 14-16 жасқа дейінгі оқушыларға – күніне 2,5 сағат, 16-18 оқушыларға күніне 3,5 сағат жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді.
- ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды және қаіпті жұмыстарда істейтін қызметкерлер үшін жұмыс уақытының аптасына 36 сағаттан аспайтын қысқартылған ұзақтығы белгіленеді.

9.5 Демалыс уақытының түсінігі мен түрлері. Жұмыс уақытындағы үзіліс. Жыл сайынғы еңбек демалысы. Оны беру тәртібі, өзгерту және ұзартылуы. Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысының ұзақтығы. ҚР Еңбек кодексі оқу демалысына ақы төлеу тәртібі

Еңбек құқығында демалыс уақыты ретінде қызметкердің еңбек міндеттерін орындаудан бос уақыты танылады. Бұл уақытты олар өз қалауы бойынша пайдалана алады. Заңдарда қызметкерге демалу және тамақтану үшін үзіліс белгіленген.

Еңбек туралы заңдарда демалыс уақытының келесі түрлері белгіленген:

- Күнделікті жұмыс барысындағы үзіліс – тынығуға және тамақтануға арналған үзіліс, ауысымшылық және арнаулы үзілістер;
- Жұмыс күндері арасындағы күн сайынғы – ауысымаралық демалыс күндері,
- Апта сайынғы демалыс күндері,
- Жыл сайынғы мереке күндері,
- Жыл сайынғы еңбек демалысы.

Қызметкерге күнделікті жұмыс (жұмыс ауысымы) ішінде тынығуға және тамақтануға арналған ұзақтығы жарты сағаттан кем болмайтын бір үзіліс берілуі тиіс. Ол күнделікті жұмыс басталғаннан кемінде 3 сағат өткеннен кейін және 4 сағаттан кешіктірілмей берілуі керек. Ұзақтығы 8 сағаттан асатын күнделікті жұмыста жұмыс уақытының икемді жиынтық есебі кезінде тынығуға және тамақтануға арналған үзіліс күнделікті жұмыс басталғаннан кемінде 4 сағаттан кейін белгіленуі мүмкін, тынығуға және тамақтануға арналған үзіліс беру уақыты, оның ұзақтығы еңбек тәртіптемесі ережесінде, еңбек шартында, ұжымдық шартта белгіленеді.

Жұмыс уақытының жиынтық есебін белгілеу кезінде жұмыстың аяқталуы мен келесі жұмыс күнінің (жұмыс ауысымының) басталуы арасындағы қызметкердің демалыс ұзақтығының сақталуы міндетті болып табылады. Қызметкердің жұмыстың аяқталуы мен оның келесі күні басталуы (жұмыс

ауысымы) арасындағы күнделікті (ауысымаралық) тынығуының ұзақтығы 12 сағаттан кем болмауға тиіс.

Жыл сайынғы еңбек демалысы. Оны беру тәртібі, өзгерту және ұзартылуы.

Қызметкерлерге демалыстың мынадай түрлері:

- жыл сайынғы ақылы еңбек демалыстары;
- әлеуметтік демалыстар беріледі.

Мұндағы жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы – қызметкердің тынығуына, жұмыс қабілетін қалпына келтіруіне, денсаулығын нығайтуына және қызметкердің өзге де қажеттіліктеріне арналады және жұмыс орны мен орташа жалақысы сақтала отырып, белгілі бір күнтізбелік күндер санына беріледі. Еңбек демалысына ақы төлеу ол басталғанға дейін күнтізбелік үш күннен кешіктірілмей жүргізіледі. Егер қызметкердің жекелеген санаттары үшін басқа нормативтік құқықтық актілерде, еңбек шартында, ұжымдық шартта және жұмыс берушінің актілерінде көп күн саны 24 күн болатын жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы беріледі. Қызметкерге жұмыс істеген бірінші және келесі жылдары үшін жыл сайынғы ақылы еңбек демалыс тараптардың келісімі бойынша жұмыс жылының кез келген уақытында беріледі. Жыл сайынғы еңбек демалысы қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы келісім бойынша бөліктерге бөлінуі мүмкін. Жыл сайынғы еңбек демалысы: қызметкер жұмысқа уақытша жарамсыз болған, жүктілікке және босануға байланысты демалыста болған; егер бұл үшін заңда босату көзделсе, қызметкер жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы уақытында мемлекеттік міндеттер атқарған жағдайларда, толық не бір бөлігі ұзартылуы мүмкін.

Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысының ұзақтығы.

Жеке еңбек шарты бойынша жұмыс істеушілерге жұмыс орны сақтала (қызметі) мен орташа жалақысы сақтала отырып, ақы төленетін жыл сайынғы еңбек демалысына кепілдік беріледі. Еңбек демалысына ақы төлеу ол басталғанға дейін күнтізбелік үш күннен кешіктірмей жүргізіледі. Егер қызметкердің жекелеген санаттары үшін басқа нормативтік құқықтық актілерде, еңбек шартында, ұжымдық шартта және жұмыс берушінің актілерінде көп күн саны көзделмесе, қызметкерлерге ұзақтығы күнтізбелік 24 күн болатын жыл сайынғы ақылы еңбек демалысы беріледі. Қатарынан екі жыл бойы еңбек демалысын бермеуге тыйым салынады.

Жыл сайынғы ақылы еңбек демалысының ұзақтығы қолданылатын жұмыс режимдері мен кестелеріне қарамастан, еңбек демалысы күндеріне тура келетін мереке күндері есепке алынбай, күнтізбелік күндермен есептеледі. Жыл сайынғы еңбек демалысының жалпы ұзақтығын есептеу кезінде жыл сайынғы

қосымша еңбек демалыстары жыл сайынғы негізгі еңбек демалысына қосылады. Бұл ретте жыл сайынғы еңбек демалысының жалпы ұзақтығы ең жоғарғы шекпен шектелмейді.

ҚР Еңбек кодексі оқу демалысына ақы төлеу тәртібі

Тараптардың келісімі бойынша қызметкерге оның өтініші негізінде жалақысы сақталмайтын демалыс берілуі мүмкін. Соның бірі - оқу демалыс жалақысы сақталмайтын демалыс ретінде қарастырылады. Білім беру ұйымында оқитын қызметкерге емтихандар тапсыру, диплом жобасын дайындау және қорғау, бітірушілер емтихандарын тапсыру кезеңінде ақы төленбейтін қосымша демалыс берілуі мүмкін. Оқу демалыстары оқу орындары көрсеткен мерзімдерде беріледі және пайдаланылады. Оқу демалысын беру жағдайлары жеке еңбек, ұжымдық шарттарда белгіленеді. Егер жеке еңбек немесе ұжымдық шарттарда бұл жөнінде көзделмесе, жұмыс беруші оқу демалысын беруге міндетті емес. Мерзімі – қызметкердің өтінішіне байланысты.

9.6 Еңбекке ақы төлеудің түсінігі мен құқықтық реттелуі. Қалыпты жұмыс. Қалыпты еңбек жағдайларынан ауытқыған кезде еңбекті қорғау. Кепілдіктер мен өтемақы төлемдерінің түсінігі мен түрлері. Қазіргі кезде еңбекке ақы төлеудің түсінігі мен құқықтық реттелуі

Жалақы – еңбек шарты бойынша нақты еңбек функциясын атқару үшін, жұмыс үшін төленетін, тараптардың келісімімен белгіленетін, бірақ, заңдарда белгіленген шектен кем болмауы тиіс ай сайынғы ақы, төлемдер. Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасымен әрбір қызметкерге бірдей еңбегі үшін қандай да болмасын кемсітусіз бірдей ақы алуға кепілдік берілген және де қызметкерге Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінде, еңбек шартында, ұжымдық шартта, жұмыс берушінің актілерінде көзделген жалақы мен өзге де төлемдерді уақтылы және толық мөлшерде төлеу жұмыс берушіге міндеттелген. Жалақы төлеудің тәртібі мен мерзімдері Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексінің 134 бабына сәйкес жүргізілуі қажет. Осы баптың талабына сәйкес жалақы Қазақстан Республикасының ұлттық валютасындағы ақшалай нысанда айына кемінде бір рет, келесі айдың бірінші онкүндігінен кешіктірілмей төленуге жатады. Жалақы төленетін күн еңбек шартында, ұжымдық шартта көрсетілуі тиіс.

ҚР Конституциясы және ҚР еңбек заңдары бірдей еңбек үшін: бірдей ұзақтықтағы, күрделіліктегі еңбек үшін жыныс, нәсіл, жас, ұлт және т.б. белгілері үшін кемсітусіз бірдей ақы төлеуді кепілдейді. Ең төмен жалақы мөлшері меншік нысанына қарамастан, ұйымдарда жалданып жұмыс істейтін адамдарға ақшалай төлемдердің ҚР Конституциясы кепілдік берген ең төмен мөлшері. Жалақының ең төмен мөлшері тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы ҚР заңымен жыл сайын белгіленетін айлық жалақының ең

төменгі мөлшері ең төмен күнкөріс деңгейінен кем болмауы тиіс және ол қосымша ақылар мен үстеме ақыларды, өтемақы төлемдері мен әлеуметтік төлемдерді, сыйлықақылар мен басқа да ынталандыратын төлемдерді қамтымайды және жұмыс істелген уақытқа барабар төленеді.

Қалыпты жұмыс.

Еңбектің күн, апта, жыл бойғы, адамның дамуына және өмір сүруіне зиянын тигізбейтін ұзақтығы қалыпты деп танылады. Еңбек туралы күшіндегі заңнамаға сәйкес кәсіпорындардағы жұмыскерлердің жұмыс уақытының ұзақтығы 40 сағаттан аспауға тиіс. Оны тараптардың келісімімен көбейтуге болмайды. Бұл норма экономиканың саласына, кәсіпке, мамандыққа, лауазымға қарамастан, жәй, қалыпты еңбек жағдайларында жұмыс істейтін барлық жұмыскерлерге тарайды. Ұзақтығы қалыпты жұмыс күні мыналарға есептелген:

а) артық күш жұмсауды қажет етпейтін және жүйке тоздырмайтын жағдайларда жұмыс істейтін жұмысшылар мен қызметкерлерге;

б) 6 күндік жұмыс аптасы жағдайында жәй календарлық тәулікке сай. Сондықтан да қалыпты ұзақтықтағы жұмыс күніне 6 күндік жұмыс аптасы болғандағы 5 күндік жұмыс аптасы, сондай-ақ үздіксіз өндіріс жағдайындағы 8 сағаттық және өте ұзақ күнделікті жұмыс жатқызылмайды.

Қалыпты еңбек жағдайларынан ауытқыған кезде еңбекті қорғау. Тарифтік ставкалар, лауазымдық еңбекақылар еңбектің қалыпты жағдайларына және режиміне арналған. Қалыпты жағдайдан ауытқу кезінде жұмыс орындау барысында ұйым қызметкерлерге тиісті қосымша ақыларды төлеуі тиіс. Қосымша ақылардың мөлшері мен оларды төлеудің жағдайларын ұйымдардың өздері анықтайды және ұжымдық шарттарда көрсетіледі.

Мысалы, белгілі бір ұйымда өзінің негізгі жұмысымен қатар өзге мамандық (лауазым) бойынша басқа қызметті қоса атқарған кезінде жұмыста уақытша болмаған қызметкердің міндеттерін орындау кезінде еңбекке ақы төлеу үшін қосымша ақы төлеу жолымен жүзеге асады. Мұндай қосымша ақылардың мөлшерін басшылық қызметкерлермен келісе отырып белгілейді.

Маусымдық жұмыстарда істейтін қызметкерлердің еңбегін реттеу ерекшеліктері.

Климаттық және өзге де табиғи жағдайлары белгілі бір, бірақ 1 жылдан аспайтын кезең (маусым) ішінде орындалатын жұмыстар маусымдық деп танылады. Еңбек шартында маусымдық жұмыстар орындауға арналған шарт жасасу туралы талап және жұмыстарды орындаудың айқындалған кезеңі көрсетілуге тиіс. Маусымдық жұмыстарға арналған еңбек шартын жасасу

кезінде қызметкердің өзіне тапсырылатын жұмысқа сәйкестігін тексеру мақсатында сынақ мерзімі белгіленбейді. Маусымдық жұмыстарда істейтін қызметкерлермен еңбек шарты 1) жұмыс берушідегі жұмыстар өндірістік сипаттағы себептер б/ша 2 аптадан артық мерзімге тоқтатылған; 2) қызметкер еңбекке уақытша жарамсыздығы салдарынан қатарынан 1 ай бойы жұмысқа шықпаған жағдайларда жұмыс берушінің бастамасы б/ша бұзылуы мүмкін. Мемлекеттік жұмыста істейтін қызметкер, бұл туралы жұмыс берушіні күнтізбелік 7 күн бұрын жазбаша түрде ескерте отырып, еңбек шартын өз бастамасы б/ша бұзуға құқылы.

Қызметкерлердің қысқартылған жұмыс уақытына құқығы және оның шегі.

Кейбір қызметкерлер санатына олардың жасын, жұмысының ауырлығын ж\е өзге де бірқатар факторларды ескере отырып, тараптардың өзара келісімі бойынша аптасына 36 сағ-н аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленуі мүмкін. **(ҚР ЕК-нің 78-бабы):**

- 14-16 жасқа дейінгі қызметкерлер үшін – аптасына 24 сағ-н аспайтын;
- 16-18 жасқа дейін – аптасына 36 сағ-н аспайтын
- Ауыр дене жұмыстарында ж\е еңбек жағдайлары зиянды жұмыстарда істейтін қызметкерлер үшін – аптасына 36 сағ-н аспайтын;
- I ж\е II топтағы мүгедектер үшін - аптасына 36 сағ-н аспайтын;
- Білім беру мекемелерінде оқитын ж\е оқу жылы ішінде оқуды жұмыспен қатар алып жүретін 14-16 жасқа дейінгі оқушыларға – күніне 2,5 сағат, 16-18 жасқа дейінгі оқушыларға күніне 3,5 сағат жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді.

Ауыр жұмыстарда, еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) және (н\е) қауіпті жұмыстарда істейтін қызметкерлердің еңбегін реттеудің ерекшеліктері.

Кейбір қызметкерлер санатына олардың жасын, жұмысының ауырлығын ж\е өзге де бірқатар факторларды ескере отырып, тараптардың өзара келісімі б-ша аптасына 36 сағ-н аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленуі мүмкін. **(ҚР ЕК-нің 78-бабы):**

- 14-16 жасқа дейінгі қызметкерлер үшін;
- 16-18 жасқа дейін;
- Ауыр дене жұмыстарында ж\е еңбек жағдайлары зиянды жұмыстарда істейтін қызметкерлер үшін;
- I ж\е II топтағы мүгедектер үшін.

Жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығына құқық беретін өндірістердің, цехтардың, кәсіптер мен лауазымдардың тізімін, сондай-ақ ауыр жұмыстардың, еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) ж\е (н\е) қауіпті жұмыстардың тізбесін еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган денсаулық сақтау

саласындағы уәкілетті мем-к органмен келісімі б-ша анықталады. Жыл сайынғы ақылы қосымша еңбек демалыстары қызметкерлерге өндірістердің, цехтардың, кәсіптер мен лауазымдардың тізіміне, сондай-ақ жыл сайынғы ақылы еңбек демалысына құқық беретін ауыр жұмыстардың, еңбек жағдайлары зиянды (ерекше зиянды) ж\е (н\е) қауіпті жұмыстардың тізбесіне сәйкес беріледі. Демалыстың бұл түрінің ұзақтығын, сондай-ақ оны берудің шартын еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті мемлекеттік органмен келісе отырып айқындайды. Ұйым қызметкерлеріне еңбек жағдайлары б-ша жұмыс берушінің қаражаты есебінен еңбек жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органдар белгілейтіннен төмен емес нормаларда арнайы киім, аяқ киім ж\е басқа да дара қорғану құралдары, жуу ж\е зарарсыздандыру материалдары, сүт, емдеу-профилактикалық тағамдары беріледі.

Кепілдіктер мен өтемақы төлемдерінің түсінігі мен түрлері.

Кепілдік төлемдер ретінде заңда көзделген себепті жағдайларда қызметкердің өз еңбек міндеттерін іс жүзінде орындамаған уақытында төленетін төлемдері танылады. Олардың жалақыдан айырмашылығы: жалақы еңбектің нәтижесінде төленсе, кепілдік төлемдер еңбек және оның нәтижелері үшін емес, заңдарда көзделген жағдайларда еңбекке ақы төлеуді кепілдейді. Кепілдік төлемдер мынадай жағдайларда беріледі:

- Қызметкердің мемлекеттік н/е қоғамдық міндеттерді орындау кезіндегі кепілдіктер;
- Медициналық тексеруден өту кезіндегі кепілдіктер;
- Біліктілігін арттыруға және қайта даярлауға жіберілетін қызметкерлерге арналған кепілдіктер;
- Ұжымдық шарттарды және келісімдерді жасау кезінде келіссөздерге қатысқаны үшін кепілдіктер;
- Ақы төленетін жыл сайынғы еңбек демалысы кезіндегі кепілдіктер.

Өтемақылық деп қызметкерге еңбек міндеттерін орындаумен н/е басқа жерге жұмысқа ауысуы себепті көшуімен байланысты шығындарды өтеу мақсаттарына ие төлемдер аталады. Түрлері:

- Иссапарларға жіберілетін қызметкерлер үшін өтемақы төлемдері;
- Қызметкерді жұмыс берушімен бірге басқа жерге ауыстыру кезіндегі өтемақылар;
- Қызметкердің жеке мүлкін жұмыс берушінің мүддесіне пайдалануға байланысты өтемақы төлемдері;
- жұмыс жолда өтетін н/е жүріп-тұру сипаты бар не қызмет ету учаскелері шегіндегі қызметтік сапарлармен байланысты болатын жағдайларда қызметкерге өтемақы төлемдері;
- Жұмысынан айырылуына байланысты берілетін өтемақы төлемдері.

9.7 Еңбек құқығы бойынша материалдық жауапкершіліктің түсінігі. Қызметкерге келтірген зиян үшін жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі. Тәртіптік өндіріп алудың түрлері, оларды қолдану, беру тәртібі. Тәртіптік жауапкершілік.Тәртіптік қылық. Жұмыс берушіге келтірілген зиян үшін қызметкерді материалдық жауапкершілікке тарту негіздері

Еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі - бір тараптың екінші тарапқа келтірілген материалдық зиянды заңға сәйкес өтеу міндетінен тұрады. Егер заңдарда өзгеше көзделмесе, еңбек шартының тарабын материалдық жауапкершілікке тартудың негізі болып осы шартының II-тарабына құқыққа қайшы және кінәлі зиян келтіру табылады. Зиян келтірген тұлғаның кінәсі болмаған жағдайда да шығынды өтеу міндеті заңдарда көзделуі мүмкін.

Заңдар материалдық жауапкершіліктің екі түрін көзейді:

Қызметкердің жұмыс берушінің алдындағы материалдық жауапкершілігі;

Жұмыс берушінің қызметкердің алдындағы материалдық жауапкершілігі.

Жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі туындайтын жағдайлар:

- Зиянды құқыққа қайшы түрде келтіру;
- Құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік) пен туындаған зиянның арасындағы себепті байланыс;
- Кәсіпорынның кінәсі.

Бұл жағдайда құқыққа қайшылық қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етпеуді білдіреді. Құқыққа қайшы болып нәтижесінде денсаулығына зақым әкелген әрекет те, әрекетсіздік те танылуы мүмкін. Себепті байланыс қызметкерге келтірілген зиянның жұмыс берушінің құқыққа қайшы әрекетінің (әрекетсіздігінің) нәтижесінде туындауын білдіреді. Кәсіпорынның кінәсі жәбірленген тұлғаға қауіпсіз еңбек жағдайларымен қамтамасыз етпеген оның қызметкерлерінің кінәсін білдіреді.

Қызметкердің еңбек міндеттерін атқаруына б-ты оның өміріне ж\е (н\е) денсаулығына зиян келтірілгенде жұмыс беруші қызметкерге келтірілген зиянды ҚР Азаматтық заңнамаға сәйкес өтеуі тиіс, қызметкерде сақтандыру төлемдері болмаған жағдайда толық көлемде өтеледі, ал сақтандыру төлемдері болған кезде жұмыс беруші қызметкерге сақтандыру сомасы мен зиянның нақты мөлшері арасындағы айырманы өтеуге міндетті.

Қызметкер басқа жұмысқа заңсыз ауыстырылған, жұмыс орнына жіберілмеген, еңбек шартының талаптары біржақты өзгертілген, қызметкер жұмыстан шеттетілген, еңбек шарты негізсіз бұзылған жағдайда, жұмыс беруші қызметкердің алмай қалған жалақысы мен оған тиесілі өзге де төлемдерді өтеуге міндетті.

Қызметкерге келтірген зиян үшін жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі.

Жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігі туындайтын жағдайлар:

- Зиянды құқыққа қайшы түрде келтіру;
- Құқыққа қайшы әрекет (әрекетсіздік) пен туындаған зиянның арасындағы себепті байланыс;
- Кәсіпорынның кінәсі.

Бұл жағдайда құқыққа қайшылық қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етпеуді білдіреді. Құқыққа қайшы болып нәтижесінде денсаулығына зақым әкелген әрекет те, әрекетсіздік те танылуы мүмкін. Себепті байланыс қызметкерге келтірілген зиянның жұмыс берушінің құқыққа қайшы әрекетінің (әрекетсіздігінің) нәтижесінде туындауын білдіреді. Кәсіпорынның кінәсі жәбірленген тұлғаға қауіпсіз еңбек жағдайларымен қамтамасыз етпеген оның қызметкерлерінің кінәсін білдіреді.

Қызметкердің еңбек міндеттерін атқаруына б-ты оның өміріне ж\е (н\е) денсаулығына зиян келтірілгенде жұмыс беруші қызметкерге келтірілген зиянды ҚР Азаматтық заңнамаға сәйкес өтеуі тиіс, қызметкерде сақтандыру төлемдері болмаған жағдайда толық көлемде өтеледі, ал сақтандыру төлемдері болған кезде жұмыс беруші қызметкерге сақтандыру сомасы мен зиянның нақты мөлшері арасындағы айырманы өтеуге міндетті.

Қызметкер басқа жұмысқа заңсыз ауыстырылған, жұмыс орнына жіберілмеген, еңбек шартының талаптары біржақты өзгертілген, қызметкер жұмыстан шеттетілген, еңбек шарты негізсіз бұзылған жағдайда, жұмыс беруші қызметкердің алмай қалған жалақысы мен оған тиесілі өзге де төлемдерді өтеуге міндетті.

Тәртіптік өндіріп алудың түрлері, оларды қолдану, беру тәртібі.

Тәртіптік теріс қылық болып жұмыс берушінің заңсыз қызметті жүзеге асыруға бағытталған әрекеттері табылады. Бір тәртіптік теріс қылық үшін тек бір тәртіптік жаза ғана тағайындалады. Мысалы, қызметкердің жұмысқа себепсіз жағдаймен келмегені үшін оған сөгіс жариялап, қызметінен босатуға болмайды. Бірақ, қызметкерге бір тәртіптік теріс қылығы үшін бір тәртіптік жазамен қатар өзге де тәртіптік емес шараларды қолдануға болады. Мысалы,

егер қызметкердің тәртіптік теріс қылығының нәтижесінде жұмыс берушіге қандай да бір материалдық зиян келтірілген болса, онда қызметкер тәртіптік жауаркершілікпен қатар материалдық жауапкершілікке де тартылады. Жұмыс беруші өзінің актісін шығару арқылы тәртіптік жаза қолданады. Жұмыс беруші тәртіптік жазаны қолданғанға дейін қызметкерден жазбаша түсініктеме талап етуге міндетті. Қызметкердің жазбаша түсініктеме беруден бас тартуы тәртіптік жаза қолдануға кедергі жасай алмайды. Қызметкер аталған түсініктемені беруден бас тартқан жағдайда тиісті акт жасалады. Тәртіптік жазаның қолданылу мерзімі ол қолданылған күннен бастап 6 айдан аспауға тиіс. Егер осы мерзім ішінде қызметкер жаңа тәртіптік жазаға тартылмаса, оның тәртіптік жазасы жоқ деп есептеледі. Қызметкерге тәртіптік жаза қолданған жұмыс беруші өзінің бастамасымен, қызметкердің немесе оның тікелей басшысының өтінуімен, қызметкерлер өкілінің өтініші бойынша тәртіптік жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға болады.

Тәртіптік жауапкершілік. Тәртіптік қылық.

Жұмыс беруші еңбек тәртіптемесінің ережелерін қызметкерлер өкілдерімен келісе отырып бекітеді. Еңбек тәртіптемесінің ережелерін орындау жұмыс берушілер мен қызметкерлер үшін міндетті болып табылады.

Жұмыс беруші қызметкердің тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін:

- ескерту;
- сөгіс;
- қатаң сөгіс;
- ҚР ЕК-де белгіленген жағдайларда еңбек шартын жұмыс берушінің бастамасы бойынша бұзу түріндегі тәртіптік жаза қолдана алады.

ҚР ЕК-де жә өзге де заңдарында көзделмеген тәртіптік жазаларды қолдануға жол берілмейді. Тәртіптік жаза қолдану құқығы жұмыс берушіге берілген. Тәртіптік жаза қолданғанда жұмыс беруші жасалған теріс қылықтың ауырлығын; оны жасаған кездегі мән-жайды, қызметкердің оны жасар алдындағы мінез-құлқын, оның еңбекке көзқарасын, сондай-ақ тәртәптәк жазаның жасалған теріс қылықтың ауырлығына сай келетіндігін ескертуге тиіс.

Тәртіптік теріс қылық дегеніміз мемлекеттік қызметкердің өзіне жүктелген міндетті заңға қайшы келіп жә кінәлі болып орындамауы нә дұрыс орындамауы, лауазымдық өкілеттігін асыра пайдалануы, мемлекеттік жә еңбек тәртібін бұзуы, қызметтік әдеп нормаларын бұзуы, сондай-ақ мемлекеттік қызметте болуымен б-ты заңнамада белгіленген шектеулерді сақтамауы.

Тәртіптік теріс қылықтың түрлері:

- Елеулі;

- Қатерлі.

Бұрын берілген жазасы алынбай тұрып, 1 жыл ішінде қайталап жасаған жәле оған қатысты қызметке толық сай келмейтіндігі туралы ескерту жасауға тұрарлық теріс қылығы **елеуліге** жатады.

Жасағаны үшін күшіндегі еңбек заңнамасында, мемлекеттік қызмет туралы заңнамада жәле республиканың сыбайлас жемқорлық туралы заңнамасында көзделген негіздемелер бша жұмыстан шығару көзделген теріс қылықтар **қатерліге** жатады.

Жұмыс берушіге келтірілген зиян үшін қызметкерді материалдық жауапкершілікке тарту негіздері.

Қызметкердің материалдық жауапкершілігі өзімен бірге еңбек құқығы қатынастарының қатысушысы болып табылатын жұмыс берушіге өзінің кінәсімен келтірілген мүліктік зиянды өтеу міндетінен тұрады. Қызметкердің материалдық жауапкершілігі келесі шарттар бір мезетте орын алған жағдайда туындайды:

Жұмыс берушіге келтірілген ***шынайы зиян***. Тікелей шынайы зиян ретінде қолдағы,

шынайы мүлікке оны (нәле оның бөлігін) жоғалту, өз бетімен иемденіп алу, нашарлату, бүлдіру, құнын төмендету арқылы келтірілген зиян түсіндіріледі;

Нәтижесінде зиян келтірілген ***әрекеттің құқыққа қайшылығы*** (мысалы, құрылыс

материалдарын ұрлау) нәле ***әрекетсіздіктің құқыққа қайшылығы*** (мысалы, жанармайды асыра жұмсаудың алдын алуға қатысты шаралар қолданбау), яғни қызметкердің өзіне жүктелген еңбек міндеттерін бұзуы;

Қызметкердің зиянды келтірудегі кінәсі. Зиян қызметкердің кінәсімен келтірілген

жағдайда оған материалдық жауапкершілік жүктеледі. Зиянды келтіруші тұлғаның өз әрекеттерінің салдарынан алдын ала білуінен нәле білу мүмкіндігінің болуынан, сонымен қатар оның өзінің жасаған әрекетіне қатынасынан кінәнің материалдық жауапкершіліктің шарты ретіндегі ерекшелігі көрініс табады.

9.8 Еңбек дауларының түсінігі мен түрлері. Жеке еңбек дауларын шешу тәртібі. Ұжымдық еңбек дауларының түсінігі мен тараптары. Ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібі.

Еңбек даулары ретінде қызметкер мен жұмыс берушінің арасындағы тікелей келіссөздермен реттелмеген, қолданыстағы заңдарда қолдану, жаңа еңбек жағдайларын белгілеу және еңбек жағдайларын өзгерту жөніндегі мәселелерге қатысты келіспеушіліктер танылады. Еңбек дауларының туындауына әсер ететін себептер алуан түрлі болуы мүмкін. Бұл себептерге және еңбек дауының пәнінен қарай еңбек дауларын келесі түрлерге бөлуге болады.

Субъективтік құрам б-ша , яғни еңбек дауына қатысушылардың құрамы бойынша еңбек даулары:

- Жеке еңбек даулары;
- Ұжымдық еңбек даулары болып бөлінеді.

Жеке еңбек даулары бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтіру н\е тануға б-ты, еңбек туралы заңдарға, ұжымдық шартқа ж\е еңбек туралы өзге де келісімдерге б-ты талаптарын жұмыс берушіге білдірген жекелеген қызметкерлердің бастамасы б-ша туындайды. Ж.е.д. бір жағынан – қызметкер, екінші жағынан – жұмыс беруші қатысады. Ж.е.д пәні – еңбек қатынастары да, олармен тығыз байланысты өзге қатынастар да б.т Қызметі б-ша ауыстыру, қызметінен босату, біліктілікті н\е дәрежені көтеру ж\е т.б. туралы даулар – жеке еңбек даулары б.т.

Ұжымдық еңбек даулары – бұл жұмыс берушінің және қызметкерлер ұжымының арасында ұйымдарда жалақы төлеу мәселесіне, ұжымдық шарттар мен келісімдерді бекітуге және орындауға, сонымен қатар, қолданыстағы заңдардың, ұжымдық шарттардың және келісімдердің ережелерін қолдану мәселелеріне қатысты туындайтын келіспеушіліктер.

Ұжымдық еңбек дауларының тараптары болып, бір жағынан, жұмыс беруші (немесе жұмыс берушілердің бірлестігі), екінші жағынан, ұйымның ұжымы (ұйымдар бірлестігі) табылады. Ұжымдық еңбек дауының тараптары өз өкілеттіктерін өкілдері арқылы жүзеге асырады. Қызметкерлердің өкілдері ретінде кәсіптік одақтардың органдары және олардың бірлестіктері, ұйым қызметкерлерінің жиналысында (конференциясында) құрылған қоғамдық органдар, филиалдар, өкілдіктер танылады. Жұмыс берушілердің өкілдері ретінде ұйым басшылары немесе ұйымның жарғысына сәйкес өзге де уәкілетті тұлғалар, жұмыс берушілердің бірлестіктері немесе жұмыс берушінің өзге де уәкілетті органдары болуы мүмкін.

Жеке еңбек дауларын шешу тәртібі.

Жеке еңбек дауларын келісім комиссиялары ж\е (н\е) соттар қарайды. Жеке еңбек дауларын еңбек дауы тараптарының өтініші бойынша келісім

комиссиясы, еңбек шартының тараптарының өз қалауы бойынша тікелей сотқа жүгінуге болады. Келісім комиссиясы тепе-теңдік негізінде жұмыс берушінің және қызметкерлердің өкілдерінің бірдей санынан құрылады. Келісу комиссиясының сандық құрамы, жұмыс істеу тәртібі және келісім комиссиясының өкілеттілігінің мерзімі жұмыс беруші мен қызметкерлердің арасындағы келісімі бойынша қызметкерлердің жалпы жиналысында белгіленеді. Келісу комиссиясы еңбек дауын өтініш берген күннен бастап 7 күндік мерзім ішінде қарайды. Қарау нәтижесі бойынша келісім комиссиясының шешімі қабылданады, ол қабылданған күннен бастап 3 жұмыс күннен кешіктірілмей өтініш иесіне беріледі. Жеке еңбек дауларын қарау жөніндегі органдарға жүгіну үшін мынадай мерзімдер белгіленген:

- Жұмысқа қайта алу туралы даулар бойынша – жұмыс берушінің еңбек шартын бұзу туралы актісінің көшірмесі табыс етілген күннен бастап 3 ай;
- Басқа еңбек даулары бойынша – қызметкер және жұмыс беруші өз құқығы бұзылғандығы туралы білген және білуге тиіс болған күннен бастап 1 жыл.

Ұжымдық еңбек дауларының түсінігі мен тараптары.

- Ұжымдық еңбек даулары – бұл жұмыс берушінің және қызметкерлер ұжымының арасында ұйымдарда жалақы төлеу мәселесіне, ұжымдық шарттар мен келісімдерді бекітуге және орындауға, сонымен қатар, қолданыстағы заңдардың, ұжымдық шарттардың және келісімдердің ережелерін қолдану мәселелеріне қатысты туындайтын келіспеушіліктер.

- Ұжымдық еңбек дауларының тараптары болып, бір жағынан, жұмыс беруші (немесе жұмыс берушілердің бірлестігі), екінші жағынан, ұйымның ұжымы (ұйымдар бірлестігі) табылады. Ұжымдық еңбек дауының тараптары өз өкілеттіктерін өкілдері арқылы жүзеге асырады. Қызметкерлердің өкілдері ретінде кәсіптік одақтардың органдары және олардың бірлестіктері, ұйым қызметкерлерінің жиналысында (конференциясында) құрылған қоғамдық органдар, филиалдар, өкілдіктер танылады. Жұмыс берушілердің өкілдері ретінде ұйым басшылары немесе ұйымның жарғысына сәйкес өзге де уәкілетті тұлғалар, жұмыс берушілердің бірлестіктері немесе жұмыс берушінің өзге де уәкілетті органдары болуы мүмкін.

Ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібі.

Ұжымдық еңбек дауы жұмыс берушіге жалпы жиналыстың (конференцияның) шешімімен бекітілген қызметкерлер талаптары туралы жазбаша хабарлама берілген күннен бастап немесе жұмыс беруші, жұмыс берушілердің бірлестігі өз шешімдерін хабарламаған жағдайда туындаған болып есептеледі.

Ұжымдық еңбек дауларға қатысты құқық ҚР Конституциясында және ҚР 1996 жылғы 8-шілдедегі «Ұжымдық еңбек даулары және ереуілдер туралы» заңында бекітілген. Бұл заң қызметкерлердің ұжымдық құқықтары мен мүдделерін қорғауды және ұжымдақ еңбек дауларын шешудің белгіленген тәртібін кепілдейді.

Ұжымдық еңбек дауларын шешудің келесі кезеңдерден тұрады:

- талаптар қою. Бұл кезеңде еңбек ұжымы ұйымдағы еңбек ақысын төлеу тәртібін бекіту және өзгерту, келісімдерді орындау және өзгерту мәселелеріне қатысты талаптар қояды.
- дауды тараптардың қарауы. Бұл кезеңде жұмыс беруші еңбек ұжымының талаптарын оларды қабылдаған күннен бастап үш жұмыс күнінде қарауға және даудың мәні бойынша келісімге келуге, шешім және ұсыныстарын еңбек ұжымына жазбаша түрде ұсынуға міндетті.
- дауды келісім комиссиясының қарауы. Бұл жұмыс берушінің шешімі еңбек ұжымын қанағаттандырмаса, осыған жүгінеді.
- ұжымдық еңбек дауын делдалдың қатысуымен шешу (әрқашан бола бермейді).
- ұжымдық еңбек дауларын еңбек арбитражында қарау. (Ол нақты бір ұжымдық еңбек дауларын шешу үшін).

Бақылау сұрақтары:

1. *Еңбек құқығының түсінігін беріңіз.*
2. *Еңбек құқығының қағидалары.*
3. *Жеке еңбек шарты дегеніміз не, жұмыс уақыты және демалыс уақытының түсінігін беріңіз?*
4. *Еңбек тәртібі – тәртіптік және материалдық жауапкершілік.*
5. *Ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібі.*
6. *Тәртіптік өндіріп алудың түрлерін атаңыз.*

10-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҒЫ

- 10.1 ҚР Әкімшілік құқығының түсінігі, атқарушы билік**
- 10.2 Қазақстан Республикасы атқарушы билік органдары**
- 10.3 Жеке және заңды тұлғалардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі**
- 10.4 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі**
- 10.5 Мемлекеттік басқарудың әдістері**
- 10.6 Әкімшілік мәжбүрлеу**
- 10.7 Әкімшілік жауапкершілік**
- 10.8 Әкімшілік жазалау шаралары**
- 10.9 Әкімшілік-құқықтық режимдер**

10.1 ҚР Әкімшілік құқығының түсінігі. Атқарушы билік

Әкімшілік құқық Қазақстан Республикасында атқарушы билік органдарын қалыптастыру мен олардың қызметі барысында пайда болатын, өзгеретін және тоқтатылатын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар жүйесін құрайтын құқықтың негізгі салаларының бірі болып табылады. Басқаша айтқанда, әкімшілік құқық өз кезегінде Қазақстан Республикасы арнайы өкілетті мемлекеттік органдары – атқарушы билік органдары арқылы іске асырылатын, мемлекеттік басқарудың құқықтық жағын қарастырады.

ҚР Конституциясы мемлекеттік билікті үш тармаққа бөледі: заң шығарушы, атқарушы және сот билігі (ҚР Конституциясы 3б./4т.). «Атқарушы билік» деген атауының өзі оның қызметін айқындап береді. Атқарушы органдар бірінші кезекте, қабылданған заңдар мен ҚР Президентінің тапсырмаларының дұрыс атқарылуын, сондай-ақ еліміздің сот органдарының шығарған шешімдері мен үкімдерін, қабылдаған қаулыларының орындалуын қамтамасыз етуі тиіс. Өз кезегінде заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарының өзара қарым-қатынасы мен өзара әрекет ету мәселелері, сондай-ақ Қазақстанның атқарушы билік органдарының ішкі құрылым мәселелері мен қызметінің тәртібі, олардың құқықтары мен өкілеттіктері де нормативтік реттеуді қажет етеді. Осы аталған мәселелердің барлығы әкімшілік құқықтың нормаларымен қамтамасыз етіледі. Аталған нормалармен реттелетін құқықтық қатынастар құқық теориясында әкімшілік құқықтық қатынастар деп аталады.

Өзге құқық салаларында қалыптасатын құқықтық қатынастарға қарағанда әкімшілік құқықтық қатынастар өзіндік ерекшеліктерге ие, олардың ең маңыздыларына мыналарды жатқызуға болады:

- біріншіден, құқықтық қатынастардың қатысушыларының кемінде біреуі атқарушы билік органы болуы тиіс. Мысалы, жаңа туған сәбиді тіркеу, автокөлікті тіркеу немесе есептен шығару, қандай да бір қызметке лицензия алу

мәселелерін атқарушы билік органдары жүзеге асырады және бұл құқықтық қатынастар автоматты түрде әкімшілік құқықтық қатынастар болып табылады.

- екіншіден, құқықтық қатынаста мемлекеттік басқару органының болуы бұл құқықтық қатынастардың императивтілігін (биліктік-бағынышылық) қамтамасыз етеді, бұл ретте нақ атқарушы билік органы аталған құқықтық қатынастардың шарттарын анықтайды. Мұндай құқықтық қатынастардың көпшілігі атқарушы органның бастамасы бойынша пайда болады. Мысалы, салық төлеу, тексеру жұмыстары, айыппұл салу.

- үшіншіден, өзге құқықтық қатынастарда субъектілер (яғни мәртебелері бойынша тең) деп аталатын құқықтық қатынастардың қатысушылары әкімшілік құқықта субъектілер (тек биліктік өкілеттіктерге ие атқарушы органдар) және объектілер (жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ бағынышты мемлекеттік органдар мен мемлекеттік органдардың биліктік тапсырмаларын орындайтын бағынышты болып табылатын мемлекеттік органдардың бөлімшелері) болып бөлінеді.

- төртіншіден, мемлекеттік тапсырмаларды бұзған немесе құқықтық қатынастарға қатысушыларының құқықтары шектелген не оған қысым жасалған жағдайда, құқыққа қайшы әрекетке келесі бағыттар бойынша шағымдануға болады:

1) сот тәртібінде, соның ішінде әкімшілік соттар арқылы;

2) әкімшілік тәртіпте – жоғары тұрған органға немесе лауазымды тұлғаға арыз беру арқылы.

Әкімшілік құқықтың қайнар көздері материалдық (тәжірибелік жағдайлар), ғылыми (ғылыми доктриналар, шығармалар, зерттеулер) және нормативтік болып бөлінеді.

Нормативтік қайнар көздер сәйкес әкімшілік-құқықтық қатынастарды реттемелеуші нормативтік актілердің күрделі сатылы (иерархиялық) жүйесін құрайды. Оларға келесілер жатады: ҚР конституциясы, ҚР конституциялық заңдары, ҚР Кодекстері (Әкімшілік құқықбұзушылық туралы ҚР Кодексі ерекше орын алады), ҚР Заңдары, ҚР Президентінің Жарлықтары, ҚР Жоғары Сотының Қаулылары (Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңнаманы соттардың қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы N 18 Нормативтік қаулысы), ҚР Үкіметінің Қаулылары, министрліктердің, агенттіктердің және ведомствалардың актілері, әкімдер мен маслихаттардың шешімдері мен бұйрықтары.

10.2 Қазақстан Республикасы атқарушы билік органдары

Қазақстан Республикасы атқарушы билік органдары үш буынға (звеноға) бөліп қарастыруға болатын мемлекеттік органдардың біртұтас жүйесін құрайды:

1. ҚР жоғары атқарушы билік органы – Қазақстан Республикасы Үкіметі.
2. ҚР орталық атқарушы билік органдары – министрліктер, агенттіктер, ведомстволар.

3. ҚР жергілікті атқарушы билік органдары – әкімдіктер.

Конституцияға сәйкес ҚР Үкіметі – атқарушы билігін жүзеге асыратын, атқарушы органдардың жүйесін басқаратын және олардың қызметіне басшылық жасайтын жоғары атқарушы билік органы болып табылады. Үкіметтің құқықтық жағдайы ҚР Конституциясымен және «ҚР Үкімет туралы» ҚР 1995 жылғы 18 желтоқсандағы Конституциялық заңымен анықталады.

Үкіметтің құрылымы:

1. Үкіметті ҚР Парламентінің келісімімен Президент қызметке тағайындайтын Премьер-Министр басқарады. Премьер-министрдің өкілеттілік мерзімі елдің Президентінің қызмет мерзіміне бара-бар болады, яғни Үкімет жаңадан сайланған Қазақстан Республикасы Президентінің алдында өз өкілеттігін доғарады. Премьер-министр Конституция нормаларының, заңдардың және ҚР Президентінің тапсырмаларын орындау мәселелері бойынша, сондай-ақ мемлекеттің барлық атқарушы билік органдары жүйесі қызметінің тиімділігі мәселелеріне байланысты тікелей мемлекет басшысына есеп береді.

2. Үкімет мүшелері: министрлер; ҚР Үкіметі құрамына кіретін агенттіктердің төрағалары; Премьер-министрдің кеңсесінің жетекшісі. Оларды Премьер-министрдің тізім бойынша ұсынысы негізінде ҚР Президенті қызметке тағайындайды. Республика Үкіметі Президенттің өкілеттігі мерзімі шеңберінде қызметін жүзеге асырады және жаңадан сайланған Қазақстан Республикасы Президентінің алдында өз өкілеттігін доғарады. Республика Үкіметі өз міндетін Үкіметтің жаңа құрамын бекіткенге дейін жалғастырады. Премьер-министрдің орнынан түсуі бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді.

Заңнамада Үкіметтің ҚР Парламентінің тарапынан – кейбір жағдайларда сенімсіздік білдіру арқылы отставкаға жіберу жағдайлары қарастырылған. Бұл жағдайлар ҚР Конституциясында нақты көрініс тапқан және биліктің екі тармағының арасында шешілмейтін келіспеушіліктің (қайшылықтың) болуының дәлелі болып табылады.

ҚР Конституциясы және «ҚР Үкіметі туралы» Конституциялық заң жоғары атқарушы билік органының өкілеттіктеріне бірқатар мәселелерді жатқызады, солардың негізгілері ретінде келесі мәселелерді атап өтуге болады:

1) мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі бағыттарын, оны жүзеге асыру жөніндегі стратегиялық және тактикалық шараларды әзірлейді;

2) Республика Президенті белгілейтін тәртіппен республикалық бюджетті әзірлеу мен оны өзгертуге қатысады, Парламентке республикалық бюджетті және оның атқарылуы туралы есепті ұсынады, бюджеттің атқарылуын қамтамасыз етеді;

3) Республиканың қаржы жүйесін нығайту жөніндегі шараларды әзірлейді және жүзеге асырады; мемлекеттік валюта, қаржы және материалдық ресурстарды жасақтау мен пайдалануда заңның сақталуына мемлекеттік бақылауды қамтамасыз етеді;

4) мемлекеттік меншікті басқаруды ұйымдастырады, оны пайдалану жөніндегі шараларды талдап жасайды және жүзеге асырады, мемлекеттік меншік құқығын қорғауды қамтамасыз етеді;

5) құқықтық саясатты іске асыруды қамтамасыз етеді; азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау және сақтау, заңдылық пен құқық тәртібін, Республиканың қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін, Республиканың аумақтық тұтастығы мен мемлекеттік шекарасын күзетуді қамтамасыз ету жөніндегі шараларды әзірлеп, жүзеге асырады;

6) келіссөздер жүргізу мен үкіметаралық келісімдерге қол қою туралы шешімдер қабылдайды; Республиканың шет мемлекеттермен, халықаралық және аймақтық ұйымдармен өзара қарым-қатынасын дамытуды қамтамасыз етеді; сыртқы экономикалық саясатты жүзеге асыру жөнінде шаралар әзірлейді, сыртқы сауданы дамыту жөнінде шаралар қолданады; халықаралық қаржы ұйымдарымен ынтымақтастықты және өзара іс-қимылды жүзеге асырады.

Республика Үкіметі Республика Конституциясының, заңдарының, Президент актілерінің, өзге нормативтік құқықтық актілердің негізінде және оларды орындау үшін өз өкілеттігі шегінде республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болатын, барлық жеке және заңды тұлғаларға міндетті нормативтік және жеке қаулылар шығарады.

Қазақстан Республикасының орталық атқарушы билік органдары мемлекеттік басқарудың әр түрлі саласында мемлекеттік басқаруды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың күрделі және ең үлкен құрылымын құрайды. Орталық атқарушы билік органдары министрліктерге, агенттіктерге және ведомстваларға бөлінеді.

Министрліктер – ҚР Үкіметі құрамына кіретін және мемлекеттік басқарудың бір немесе бірнеше саласында мемлекеттік басқару және реттеу қызметін жүзеге асыратын орталық атқарушы органдар (жалпы түрде саяси, экономикалық және әлеуметтік деп шектеледі). Министрліктер тікелей ҚР Президентіне бағынышты және оларды Премьер-министрдің ұсынысы бойынша Президент құрады, таратады және қайта құрады. Министрліктер туралы ережелер ҚР Үкіметінің Қаулыларымен бекітіледі.

Агенттіктер – ҚР Үкіметі құрамына кірмейтін және салааралық үйлестіру қызметін жүзеге асыратын орталық атқарушы орган. Айта кететін жайт, агенттіктердің министрліктерден айырмашылығы қандай да бір салаға басшылық жасамайды, бірақ оларға нақты бір мемлекеттік саясатты жүзеге асыруды қамтамасыз ету қызметі жүктеледі. Мысалы, мемлекеттік қызмет істері агенттігі мемлекеттік қызмет саласында кадрлық саясаттың орындалуын

камтамасыз етеді, жер ресурстарын басқару жөніндегі агенттік мемлекеттің жер саясатын жүзеге асырады. Агенттіктер екі түрге бөлінеді: Үкімет құрамына кіретін және ҚР Үкіметінің құрамына кірмейтін агенттіктер. Агенттіктер туралы ережелер ҚР Үкіметінің қаулысымен бекітіледі.

Ведомстволар – министрліктердің құрылымдық бөлімшелері болып табылатын орталық мемлекеттік органдар.

Министрліктер, агенттіктер және ведомстволар өз құзыреттері шегінде өдеріне бағынышты құрылымдар мен ұйымдарға қатысты бұйрықтар шығарады.

Жергілікті атқарушы органдар – әкімдіктерді әкімдер басқарады.

Әкім – жергілікті атқарушы органды (ол құрылған жағдайда) басқаратын және тиісті аумақта мемлекеттік саясаттың жүргізілуін, Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік органдарының барлық аумақтық бөлімшелерінің үйлесімді қызмет істеуін, тиісті бюджеттен қаржыландырылатын атқарушы органдарға басшылықты қамтамасыз ететін, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жергілікті мемлекеттік басқару өкілеттігі және өзін-өзі басқару функциялары берілген, тиісті аумақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының жай-күйіне жауапты Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің өкілі. Әкімдер мен әкімдіктердің құқықтық мәртебесі «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы Заңында көрсетілген.

Әкімдер қызметке келесі тәртіпте тағайындалады:

1. Облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) әкімін қызметке облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) маслихатының келісімімен Қазақстан Республикасы Президенті тағайындайды.

2. Аудандық, қалалық, қала ішіндегі аудандық әкімдер маслихаттың келісімімен жоғары тұрған әкімдермен тағайындалады. «Қазақстан – 2050» мемлекеттік даму стратегиясына сәйкес 2013 жылдан бастап әкімдерді сайлау енгізіледі, бұл мемлекеттік басқаруды демократияландыру процесін әрі қарай дамытудың тағы да бір сертінді қадамы болып табылады.

Әкімдердің өкілеттік мерзімі ҚР Президенті өкілеттігі мерзімімен анықталады.

«Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 23 қаңтардағы Заңында аумақтық әкімдердің келесідей негізгі құзыреттері көрініс тапқан:

1) тиісті әкімшілік-аумақтық бөлініс аумағында тиісті аудандық (қалалық) әкімдіктің лауазымды адамы болып табылады және мемлекеттік органдармен, ұйымдармен және азаматтармен өзара қарым-қатынастарда оның атынан сенімхатсыз өкілдік етеді;

2) азаматтардың өтініштерін, арыздарын, шағымдарын қарайды, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөнінде шаралар қолданады;

3) салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді жинауға жәрдемдеседі;

4) әкім аппараты әкімшісі болып табылатын бюджеттік бағдарламаларды әзірлеп, тиісті мәслихаттың бекітуі үшін жоғары тұрған әкімдіктің қарауына енгізеді;

5) стратегиялық жоспарды және (немесе) әкім аппараты әкімшісі болып табылатын бюджеттік бағдарламаны әзірлеу кезінде жергілікті қоғамдастық жиналысының (жиынының) талқылауына Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасына сәйкес аудан (облыстық маңызы бар қала) бюджетінің құрамында көзделген бағыттар бойынша жергілікті маңызы бар мәселелерді қаржыландыру жөніндегі ұсыныстарды шығаруға құқылы;

6) азаматтар мен заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасы Конституциясының, заңдарының, Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметі актілерінің, орталық және жергілікті мемлекеттік органдар нормативтік құқықтық актілерінің нормаларын орындауына жәрдемдеседі;

7) өз құзыреті шегінде жер қатынастарын реттеуді жүзеге асырады;

8) аудандық маңызы бар қаланың, кенттің, ауылдың (селоның), ауылдық (селолық) округтің мемлекеттік тұрғын үй қорының сақталуын, сондай-ақ аудандық маңызы бар қалаларда, кенттерде, ауылдарда (селоларда), ауылдық (селолық) округтерде автомобиль жолдарының салынуын, қайта жанартылуын, жөнделуін және күтіп ұсталуын қамтамасыз етеді;

9) шаруа (фермер) қожалықтарын ұйымдастыруға, кәсіпкерлік қызметті дамытуға жәрдемдеседі;

10) өз құзыреті шегінде әскери міндеттілік және әскери қызмет, азаматтық қорғаныс, сондай-ақ жұмылдыру дайындығы мен жұмылдыру туралы мәселелер бойынша Қазақстан Республикасы заңнамасының орындалуын ұйымдастырады және қамтамасыз етеді;

11) әділет органдары жоқ жерлерде Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен нотариаттық іс-қимылдар жасауды, азаматтық хал актілерін тіркеуді ұйымдастырады;

12) тарихи және мәдени мұраны сақтау жөніндегі жұмысты ұйымдастырады;

13) табысы аз адамдарды анықтайды, жоғары тұрған органдарға еңбекпен қамтуды қамтамасыз ету, атаулы әлеуметтік көмек көрсету жөнінде ұсыныс енгізеді, жалғыздікті қарттарға және еңбекке жарамсыз азаматтарға үйінде қызмет көрсетуді ұйымдастырады;

14) жергілікті әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына жәрдемдеседі;

15) қоғамдық көлік қозғалысын ұйымдастырады;

16) шұғыл медициналық көмек көрсету қажет болған жағдайда ауруларды дәрігерлік көмек көрсететін таяу жердегі денсаулық сақтау ұйымына дейін жеткізіп салуды ұйымдастырады;

17) жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимыл жасайды;

18) шаруашылықтар бойынша статистикалық есепке алуды жүзеге асырады;

19) жергілікті бюджетті бекіту (нақтылау) кезінде қала, аудан (облыстық маңызы бар қала) мәслихаты сессияларының жұмысына қатысады;

20) республикалық маңызы бар қалада, астанада, облыстық маңызы бар қалаларда орналасқан мәдениет мекемелерін қоспағанда, мектепке дейін тәрбие беретін және оқытатын ұйымдардың, мәдениет мекемелерінің қызметін қамтамасыз етеді;

21) өз құзыреті шегінде елді мекендерді сумен жабдықтауды ұйымдастырады және су пайдалану мәселелерін реттейді;

22) елді мекендерді абаттандыру, жарықтандыру, көгалдандыру және санитарлық тазарту жөніндегі жұмыстарды ұйымдастырады;

23) туысы жоқ адамдарды жерлеуді және зираттар мен өзге де жерлеу орындарын тиісті қалпында күтіп-ұстау жөніндегі қоғамдық жұмыстарды ұйымдастырады.

Әкімдік Қазақстан Республикасының Конституциясы, заңдары, Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметінің актілері, өзге де нормативтік құқықтық актілер негізінде және оларды орындау орайында қаулылар шығарады. Әкім нормативтік-құқықтық сипаттағы шешімдер және әкімшілік-басқарушылық, жедел және дербес сипаттағы мәселелер бойынша өкімдер шығарады.

10.3 Жеке және заңды тұлғалардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі.

Әкімшілік құқықтық мәртебе конституциялық мәртебенің құрамдас бөлігі болып табылады және субъектілердің атқарушы билік органдарымен (лауызымды тұлғалармен) қарым-қатынасы барысында пайда болатын құқықтары мен міндеттерінің жиынтағын құрайды. Әкімшілік-құқықтық мәртебенің құрамы ретінде әкімшілік құқық қабілеттілік және әкімшілік әрекет қабілеттілік танылады.

Әкімшілік құқық қабілеттілік – бұл әкімшілік құқық нормаларымен бекітілген, яғни атқарушы билік органдарына қатысты бекітілген құқықтар мен міндеттерді иелену мүмкіндігі. Әкімшілік әрекет қабілеттілік – бұл әкімшілік-құқықтық нормаларда көрініс тапқан құқықтар мен бостандықтарды іс жүзіне асыру, сондай-ақ міндеттерді орындау мүмкіндігі.

Әкімшілік құқық қабілеттілік адам туылған сәттен бастап пайда болады және ол адамның бүкіл өмірі бойы жалғасады. Жартылай әкімшілік әрекет қабілеттілік 14 жастан басталады, ал толық әрекет қабілеттілік тұлға 18 жасқа толған сәттен басталады.

Әкімшілік құқықтар конституциялық құқықтардың құрамдас бөлігі болып табылады және 4 түрге бөлінеді: 1. Азаматтардың мемлекеттік басқару мәселелеріне қатысу құқықтары. 2. Азаматтардың мемлекеттің олардың өміріне араласуына құқықтары. 3. Арнайы құқықтар. 4. Қорғануға құқық.

1. Азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысу құқықтары келесі құқықтары қамтиды: а) мемлекеттік қызметке орналасу құқығы – тиісті білім дәрежесі мен дайындығы бар 18 жасқа толған Қазақстан Республикасының азаматы мемлекеттік қызметке кіру мүмкін иеленеді (ҚР «Мемлекеттік қызмет туралы» 23 шілде 1999 жылғы Заңы); б) белсенді және енжар сайлау құқығы («Сайлау туралы» 28 қыркүйек 1995 жылғы ҚР Конституциялық Заңы); в) саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерге мүше болу құқығы («Қоғамдық бірлестіктер туралы» 31 мамыр 1996 жылғы ҚР Заңы); г) заңда көрсетілген тәртіпте қажетті ақпарат пен құжаттарға қол жеткізу құқығы. Бұл ретте мемлекеттік органдардың азаматтардың жеке бастарына қатысты немесе олардың жақын туыстарына қатысты ақпаратқа қол жетімділік құқығын шекеулеріне жол берілмейді.

2. Екінші бөлік негізінен әлеуметтік кепілдіктер мен құқықтарды қамтиды. Мысалы, азаматтар мемлекет тарапынан белгілі бір көмектер алуға құқылы, атап айтқанда медициналық, техникалық, ұйымдастырушылық және ақылы негізде өзге де көмек түрлерін алуға және тегін игіліктер алуға мүмкіндіктері бар, мысалы мектепте білім алу.

3. Арнайы құқықтар ретінде белгілі бір талаптарға сәйкес келген жағдайда азаматтардың өтініштері негізінде мемлекет тарапынан берілетін азаматтардың құқықтары танылады. Мысалы, көлік құралдарын жүргізуге рұқсат, қару алып жүруге және сақтауға құқық, аң аулауға құқық.

4. Қорғануға құқық соттық және әкімшілік арыз беру құқығы деп бөлінеді. Құқықтар мен заңды мүдделерді қорғау, соның ішінде сот тәртібінде қорғау. Қорғанудың бір түрі өкілетті мемлекеттік органдарға әкімшілік арыз беру болып табылады. «Жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау тәртібі туралы» 12 қаңтар 2007 жылғы ҚР Заңына сәйкес, қарау үшін өзге субъектілерден, лауазымды тұлғалардан ақпарат алу не жергілікті жерге барып тексеру талап етілмейтін жеке және (немесе) заңды тұлғаның өтініші күнтізбелік он бес күн ішінде қаралады. ал егер қосымша зерделеу немесе тексеру жүргізу қажет болған жағдайларда, қарау мерзімі күнтізбелік отыз күннен аспайтын мерзімге ұзартылуы мүмкін. Сондай-ақ, азамат өз өмірін, мүлкі мен жақындарын заңда тыйым салынбаған әдістермен – қажетті қорғану, соның ішінде қару пайдалана отырып қорғану арқылы қорғану құқығын жүзеге асыра алады.

Әкімшілік міндеттер азаматтардың Қазақстан Республикасы Конституция мен заңнамаларын құрметтеу мен оны орындау міндеттеріне негізделеді. Бұл аталғандардан мынадай міндеттер туындайды: мемлекеттік органдарға

өкілеттіктерін жүзеге асыруға көмек көрсету, қажетті құжаттар мен ақпараттарды беру, ережелер мен нұсқаулықтарды орындау және сақтау және т.б.

Заңнамада азаматтардың құқықтары мен бостандықтары шектелуі мүмкін негіздер бекітілген, атап айтқанда: а) төтенше жағдайлар; б) азаматтың құқық бұзушылық жасауы; в) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында; г) қоғамдық қызметтермен байланысты қажетті шектеулер.

Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар да «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» 19 маусым 1995 жылғы ҚР Заңында және өзге де нормативтік-құқықтық актілерде бекітілген кейбір әкімшілік құқықтар мен міндеттерді иеленеді.

Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес шетел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар ұлттық қауіпсіздікке байланысты қойылған кейбір шектеулерді қоспағанда, Республикада азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады. Ондай шектеулерге мынарады жатқызуға болады: кейбір саяси құқықтардың болмауы (белсенді және енжар сайлау құқығы, саяси партияларға мүше болу құқығы, саяси ұйымдарды қаржыландыру құқығы), Қазақстан Республикасы территориясында еркін жүріп-тұру құқығын шектеу (көші-қоны полициясында тіркеуге тұруы тиіс, белгілі бір орындарда болуға тыйым салу), мемлекеттік қызметке, әскери қызметке қабылдану құқығын шектеу және т.б. Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар ҚР азаматтарымен бірдей міндеттер атқарады. Сонымен қатар, шетел азаматтары Қазақстан Республикасы аумағынан күштеп шығарылуы мүмкін.

ҚР азаматтық кодексіне сәйкес заңды тұлғаларға кәсіпорындар, мекемелер және қоғамдық бірлестіктер жатады. Олар мемлекетке қатысты арнайы заңдарда немесе заңға негізделген актілерде бекітілген белгілі бір құқықтарды иеленіп, міндеттер атқаруы мүмкін, мысалы ең жалпы түрде бұл құқықтар ретінде мыналарды атауға болады: мемлекет тарапынан ішкі істеріне араласпау құқығы; өз құқықтары мен заңды мүдделерін сот арқылы не әкімшілік жолмен қорғау құқығы; заңды тұлға құру және оны тарту құқығы және т.б. Құқықтардың ауқымы заңды тұлғаның мәртебесіне қарай анықталады, мысалы, саяси партия сайлауға қатысуға, үгіт насихат жүргізуге құқылы. Діни бірлестіктер діни орталықтар құруға, діни оқулықтар шығаруға және т.б. қызметіне сәйкес әрекеттер жасауға құқылы. Яғни, заңды тұлғалардың құқықтық мәртебесі азаматтық кодекс, «Саяси партиялар туралы», «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңдармен реттелетін құрылу мақсатына байланысты.

Заңды тұлғалардың негізгі міндеттері мемлекеттік тіркеуден өту, заңда көзделген жағдайларда қайта тіркеуден өту, коммерциялық қызметін жүзеге асыру үшін лицензия алу, салық төлеу, мемлекеттік органдардың өз

өкілеттіктерін жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау, қажетті ақпаратпен және құжаттармен қамтамасыз ету, есеп беру және т.б.

10.4 Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі

Мемлекеттік қызмет мәселелерін «Мемлекеттік қызметті туралы» 23 шілде 1999 жылғы ҚР Заңы реттейді.

Мемлекеттік қызмет ретінде мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді атқару жөніндегі мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы қызметі түсініледі.

«Мемлекеттік қызметті туралы» ҚР Заңына сәйкес, мемлекеттік қызметші – мемлекеттік органда заңнамада белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттерден не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан ақы төленетін лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттікті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы болып табылады.

Мемлекеттік қызметшілер лауазымдарының құрамына мемлекеттік қызметшілердің саяси және әкімшілік лауазымдары кіреді.

Саяси қызметшілер - мемлекеттік саяси қызметші – тағайындалуы (сайлануы), босатылуы және қызметі саяси-айқындаушы сипатта болатын және саяси мақсаттар мен міндеттерді іске асыру үшін жауапты болатын мемлекеттік қызметші. Оларға мыналарды жатқызамыз:

Саяси қызметкерлерге: 1) Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайтын мемлекеттік саяси қызметшілер, олардың орынбасарлары; 2) Қазақстан Республикасы Парламентінің Палаталары және Парламент Палаталарының Төрағалары тағайындайтын және сайлайтын мемлекеттік саяси қызметшілер, олардың орынбасарлары; 3) Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты жанындағы соттардың қызметін қамтамасыз ету департаментін (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты аппаратын) басқаратын мемлекеттік саяси қызметші, оның орынбасарлары; 4) Конституцияға сәйкес Президент пен Үкіметтің өкілдері болып табылатын мемлекеттік саяси қызметшілер; 5) орталық атқарушы органдарды басқаратын мемлекеттік саяси қызметшілер (басшылар) олардың орынбасарлары атқаратын лауазымдар жатады.

Мемлекеттік қызметшілердің қалған барлығы мемлекеттік әкімшілік қызметшілер қатарына жатқызылады.

Атқаратын қызметінің түріне байланысты Заңда қызметке қабылдау мен қызметін өткерудің ерекше тәртібі көзделген. Сонымен, саяси қызметшілер конституцияда белгіленген тәртіпке сәйкес тағайындайды, ал әкімшілік қызметшілер конкурс негізінде тағайындалады. Әкімшілік қызметшілерлер үш жылда бір рет қызметіне сәйкестігін тексеру мақсатында аттестациядан өтуі тиіс. Сонымен қатар, Заңға сәйкес саяси және әкімшілік қызметшілерге ортақ

құқықтар мен міндеттер және ортақ шектеулер қойылады. Сонымен, мемлекеттік қызметшілерге қойылатын шектеулерге мыналар жатады:

1) өкілді органдардың депутаты болуға;
2) педагогтік, ғылыми және өзге де шығармашылық қызметті қоспағанда, басқа да ақылы қызметпен айналысуға; 3) кәсіпкерлік қызметпен айналысуға, соның ішінде, егер коммерциялық ұйымды басқаруға тікелей қатысу Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес оның қызметтік міндетіне кірмейтін болса, егер "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы" Қазақстан Республикасының Заңында өзгеше белгіленбесе, ұйымдық-құқықтық нысанына қарамастан, коммерциялық ұйымды басқаруға қатысуға;

4) үшінші тұлғалардың істері бойынша өзі қызмет істейтін не өзіне тікелей бағынысты немесе өзінің бақылауындағы мемлекеттік органда өкіл болуға;

5) өзінің қызметтік іс-әрекетін материалдық-техникалық, қаржылық және ақпараттық қамтамасыз ету құралдарын, басқа да мемлекеттік мүлік пен қызметтік ақпаратты қызметтік емес мақсатта пайдалануға;

6) ереуілдерді қоса алғанда, мемлекеттік органдардың қалыпты жұмыс істеуіне және қызметтік міндеттерді орындауға кедергі келтіретін әрекеттерге қатысуға;

7) лауазымдық өкілеттігін орындауға байланысты азаматтар мен заңды тұлғалар көрсететін қызметті жеке мақсатына пайдалануға құқығы жоқ.

Мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігі ҚР Қылмыстық Кодексімен, ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексімен (бұдан әрі ҚР ӘҚБтК) және мемлекеттік әкімшілік және саяси қызметшілерге тәртіптік жаза қолдану Ережелерімен реттеледі.

10.5 Мемлекеттік басқарудың әдістері

Мемлекеттік басқарудың әдісі түсінігі мемлекеттік басқару нысаны түсінігіне өте жақын. Нысаннан өзгелігі мемлекеттік басқарудың әдістері ретінде басқарылатын объектілерге (жеке және заңды тұлғалар) әсер етудің тәсілдері мен амалдары, яғни атқарушы биліктің міндеттері мен қызметін іс жүзіне асыру жолдары түсініледі. Олар әралуан және сантүрлі.

Әкімшілік – құқықтық әдістер мемлекеттік басқарудың мақсаттарына қол жеткізу үшін қолданылады.

Бұдан басқа, мемлекеттік басқарудың әдістерін әкімшілік және экономикалық деп жіктеу қалыптасқан.

Экономикалық әдістер басқарылушылардың жүріс-тұрысына олардың экономикалық мүдделері арқылы ықпал етеді, айталық, кедендік тарифтік ставкаларды көтермелеу немесе төмендету, тауар әкелімі мен тауардың әкетіліміне әсер ету. Аталған жағдайда мемлекет тек қызметті ынталандырады,

ал қалғаны экономикалық қызығушылыққа байланысты болады. Бұдан басқа экономикалық санкциялар қолдану арқылы реттеу мүмкіндіктері бар, мысалы, лицензиядан айыру, айыппұл салу және т.б. Бұл да қолданыстағы заңнамаға сәйкес қызметті ынталандырады.

Мемлекеттік басқарудың әкімшілік әдісі бұл басқару объектісіне экономикалық әсер етуден тысқары тікелей әсер болып табылатын, сендіру мен мәжбүрлеуден тұрады.

Сендіру жалпыға мәлім ең тиімді әдіс және басқарылушы объектінің санасы арқылы мінез-құлқына әсер ету болып табылады. Сендіруге келесілерді жатқызуға болады: тәрбие, құқықтық тәрбие, үгіт-насихат. Одан басқа, жеке бір әдіс ретінде материалдық (стипендияны көтеру, құнды сыйлықтар) және моральдық (атақтар, медаль, орден, құрмет грамотасы және т.б.) деп бөлінетін көтермелеуді атауға табылады.

Мәжбүрлеу – бұл сендіру тиімсіз болған жағдайда қолданылатын әдістің түрі. Мәжбүрлеу басқарылушыларға олардың тікелей мүдделері (материалдық немесе тікелей өздеріне) арқылы әсер ету шарасы. Мәжбүрлеу ретінде мәжбүрлеу шаралары кешенін құрайтын және заңды жауапкершіліктен тұратын қосымша шараларды атаймыз.

Мәжбүрлеу құқыққа сай және құқыққа қайшы болып бөлінеді.

Құқыққа сай мәжбүрлеу шаралары – бұл заңнамада тікелей көрініс тапқан және оларды қолдану тәртібі мен негіздері де арнайы құқықтық нормалармен реттеледі.

Құқыққа қайшы мәжбүрлеу шаралары – бұл қолдануға тыйым салынған шаралар. Мысалы, өзінше билік ету, бандократия, яғни қоғамда бандылық топтардың шексіз билік етуі, зорлық – зомбылықпен азаптау, тыйым салынған арнайы құралдарды қолдану (электрошок, жүйке байлану газдары және т.б.).

Сәйкесінше, мемлекеттік басқару әдістеріне тек құқыққа сай мәжбүрлеу шаралары ғана жатқызылады. Қолдану негіздеріне байланысты құқыққа сай мәжбүрлеу шаралары қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік болып бөлінеді.

10.6 Әкімшілік мәжбүрлеу.

Әкімшілік құқық нормалары азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, заңдылықты және құқықтық тәртіпті сақтау мақсатында мемлекеттік басқару саласында қолданылатын мәжбүрлеу әсер ету шараларының кең көлемін бекітеді.

Әкімшілік мәжбүрлеу – атқарушы билік субъектілері және әкімшілік сот қолданатын, құқыққа қайшы әрекеттерден алдын ала сақтандыру және оларды болдырмау мақсатында, сондай – ақ әкімшілік құқық бұзушылықтар жасағаны үшін жазалау шарасы ретінде әкімшілік құқық нормаларында бекітілген

мәжбүрлеу шараларын атқарушы билік субъектілері мен әкімшілік соттардың қолдануынан тұратын мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше түрі. Сәйкесінше, әкімшілік мәжбүрлеу шаралары мынадай түрлерге бөлінеді:

- Әкімшілік алдын алу(ескерту) шаралары;
- Әкімшілік бұлтартпау шаралары;
- Әкімшілік жауапкершілік;
- Келтірілген шығынның орнын толтыру.

1. Әкімшілік алдын алу (ескерту) шаралары – мемлекеттік басқару саласындағы

мүмкін болатын құқық бұзушылықтардың, сонымен қатар қоғамға қауіпті құбылыстардың алдын алу мақсатында қолданылатын әкімшілік мәжбүрлеу шарасының бір түрі.

Заңнамада әкімшілік алдын алу (ескерту) шараларының ондаған түрі көрсетілген. Мысал ретінде карантин енгізу; мемлекеттік шекараның уақытша жабылуы; құжаттарды тексеру; тұрғын немесе басқа да ғимараттарға кіру; көлік немесе жаяу жүрушілердің қозғалысын тоқтату немесе шектеу; заттарды, жүкті тексеру; жеке тексеру; азаматтарды мәжбүрлеп медициналық куәландыру. Әкімшілік алдын алудың(ескертудің) нақты шаралары қоғам өмірінің әртүрлі салаларын реттейтін нормативтік актілермен реттеледі. Солардың бірнеше түрін қарастырайық. Сонымен, карантин – бұл санитарлы-эпидемиялық шаралардың бірі ретінде санитарлық заңнамалармен реттеледі. Ол инфекциялық, паразиттік және уланудың туындауы мен жайылып кетуінің алдын алу(ескерту) мақсатында енгізіледі. Мемлекеттік шекараның уақытша жабылуы мемлекеттік шекараны қорғау туралы заңнамамен реттеледі. Аталған шара азаматтардың денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, мемлекеттік және ұлттық қауіпсіздікті қорғау мақсатында енгізіледі. Мемлекеттік шекара мына жағдайларда жабылады:

- Босқындардың жаппай өтуі кезінде;
- Біздің республиканың немесе шекаралас мемлекеттің территориясындағы жаппай немесе қарулы тәртіпсіздік кезінде;
- Қоғамға қауіпті инфекциялық ауру ошағының пайда болуы және оның Қазақстан территориясына әкелінуі мүмкін жағдайларда;
- Шекаралас мемлекетпен саяси және әскери жағдайдың ушығуы. Әскери жағдайдың енгізілуі;
- Табиғи немесе техногенді сипаттағы төтенше жағдайдың туындауы кезінде.

Құжаттарды тексеру әкімшілік алдын алудың (ескертудің), сондай - ақ мәжбүрлеудің ең қиын түрлерінің бірі болып табылады. Ол, бір жағынан, алдын алу (ескерту) шарасы ретінде, ал екінші жағынан, әкімшілік жауапкершілікке тартуды қамтамасыз ететін процессуалдық шара ретінде де қарастырылуы мүмкін. Бұл шара ішкі істер органдарымен, кеден органдарымен және шекара органдарымен қаралуы мүмкін.

Алдын алу (ескерту) сипатындағы шаралардың тағы бір түріне көшелер мен жолдардағы көлік және жаяу жүрушілердің қозғалысын уақытша шектеу немесе тоқтату, сондай-ақ, ол жерлерде қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында жол полициясы органдары жүргізетін жұмыстардың барлық түрлері жатады. Ол Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2011 жылғы 1 қыркүйектегі Бұйрығымен бекітілген «ҚР ішкі істер органдарының жол қозғалысы қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі Нұсқаулықта» бекітілген.

Аталған шараны қолданудың негізі болып мыналар табылады: жаппай наразылық білдіруге, митингтерге, шерулерге, жаппай сайранға шығу, спорттық іс-шаралар немесе жаппай тәртіпсіздіктер өткізу; жөндеу немесе басқа да жұмыстарды жүргізу; дүлей апат немесе ірі апат не зілзала; үкіметтік салтанатты шеру қозғалысы не балаларды тасу және т.б.

2. Әкімшілік бұлтартпау шаралары – заңдылық пен құқықтық тәртіпті, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету процесінде атқарушы билік органдары қызметінің маңызды элементі. Әкімшілік бұлтартпау құқыққа қайшы әрекеттерді жасауды тоқтату, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сондай-ақ қоғамдық тәртіпті қорғау мақсатында ішкі істер органдары және арнайы уәкілетті органдармен қолданылатын іс-шаралар кешенін құрайды. Әкімшілік бұлтартпау шарасын қолданудың мақсаты - құқыққа қайшы әрекетті тоқтату, бұзылған тәртіпті қалпына келтіру. Бұлтартпау шаралары барлық тұлғаларға, соның ішінде әрекет қабілеттілігі жоқ және кәмелет жасына толмаған тұлғаларға, сондай-ақ иммунитеті бар тұлғаларға да қолданылады.

Әкімшілік бұлтартпау шаралары жеке тұлғаға, оның мүлкіне, ұйымдарға қолданылуы мүмкін. Аталған шараларды жүйелеудің неғұрлым классикалық тәсілі болып оларды физикалық әсер ету шаралары және материалдық әсер ету шаралары деп бөлу табылады. Бұлтартпау шараларының бір мысалы 18 қыркүйек 2009 жылғы «Халықтың денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» №193-IV ҚР Кодексінде бекітілген мәжбүрлеп емдеу жатады. Мұндай емдеу сот шешімі бойынша қоғамға қауіпті аурумен ауыратын және емделуден жалтарып жүрген тұлғаларға қатысты қолданылады. Мәжбүрлеп емдеу мемлекеттік бюджет қаржысы есебінен жүзеге асырылады және мынадай тұлғаларға қолданылады:

- алкоголизммен, нашақорлықпен немесе уытқұмарлықпен ауырады деп танылған адамдарға;
- туберкулезбен ауыратын науқастарға;
- психикасының бұзылуынан (ауруынан) зардап шегуші адамдарға қолданылады.

Алдын-ала (сақтандыру) ұстау - құқыққа қайшы әрекеттерді тоқтату және олардың салдары туралы ескерту мақсатында жүргізілетін уақытша бас

бостандығынан айыру. Олардың қатарына айықтырғыштарға орналастыруды, панасыз қалған кәмелетке толмағандарды ұстауды жатқызуға болады.

Әкімшілік бұлтартпаудың **арнайы шаралары** тек жеке тұлғаларға ғана және тек қатаң анықталған жағдайда, негізде қолданылады. Аталған шараларды қолдану тек құқық қорғау органдары қызметкерлеріне, мемлекеттік объектілерді қорғау кезінде әскери қызметшілерге берілген. Аталған шаралар адамның өзіне қол сұғылмаушылық құқығын бұзады, сондай-ақ бұл шараларды қолдану адамның денсаулығына зиян келтіруі мүмкін, сондықтан да оларды қолданудың негіздері мен тәртібі ҚР арнайы заңнамамен нақты реттелген.

Арнайы шараларға жатады: физикалық күш қолдану; арнайы құралдарды және атыс қаруларын қолдану. Физикалық күш ретінде күрес тәсілдерін қолдану танылады. Арнаулы құралдар – қоғамдық тәртіпті қорғау, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау бойынша өздерінің өкілеттіктерін орындау кезінде ішкі істер органдары қызметкерлері қолданатын қорғану мен шабуылдау техникалық құралдарының арсеналы.

Атыс қаруларын қолдануға рұқсат берілетін жағдайлар: азаматтарды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, кепілдегілерді босату; ішкі істер органдары қызметкерлеріне жасалған шабуылды тойтару; азаматтардың тұрғын үйлеріне, ішкі істер органдары қорғайтын объектілерге, мемлекеттік ұйымдардың ғимаратына жасалған шабуылды тойтару, қызметтік немесе әскери жасаққа жасалған шабуылды тойтару; қарсылық көрсеткен немесе қылмыс жасау үстінде ұсталған, қамаудан қашуды ұйымдастырған тұлғаларды ұстау, қаруланған тұлғаларды ұстау үшін; егер көлік жүргізушісі ішкі істер органдары қызметкерлерінің заңды талаптарына бағынбаса және азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндірсе, көлік құралдарын оларға зиян келтіру арқылы тоқтату; аңдардың шабуылынан қорғану үшін; дабыл белгісін не көмекке шақыру белгісін беру; сондай-ақ, қажетті қорғану мен аса қажеттілік туындаған барлық жағдайларда. Арнайы шараларды әйелдер мен кәмелетке толмағандарға қарсы қолдануға тыйым салынады, егер олар қарулы шабуыл жасау, қарулы қарсылық көрсету, адамдарды, көлік құралдарын, сондай-ақ әуе кемелерін кепілге алу немесе топтық шабуыл жасамған болса.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізуді қамтамасыз ету шаралары әкімшілік мәжбүрлеу шараларының ішінде ерекше орын алады. Оларды әкімшішілік жауапкершілікке тарту барысында құқық қорғау органдары қолданады және құқық бұзушылықтың алдын алу және тоқтату бұлтартпаушаралар сипатында болуы мүмкін. Ондай шаралардың қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасалатын жерге жеткізу;
- жеке адамды әкімшілік түрде ұстау;
- алып келу;
- жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеу;

- жеке тексеріп шығу және көлік құралын, шағын көлемді кемені және заттарды тексеріп шығу;

-құжаттар мен заттарды алып қою;

Көлік құралын немесе шағын көлемді кемені жүргізуден шеттету және оның алкогольмен, есірткімен, уытқұмарлықпен масаю күйін куәландыру;

-көлік құралын немесе шағын көлемді кемені ұстау, жеткізу және пайдалануға тыйым салу;

-тексеру;

-жеке адамның алкогольмен, есірткімен немесе уытқұмарлықпен масаю күйін медициналық куәландыру.

-заңды тұлғаға тиесілі үй-жайларды, аумақтарды, сондағы тауарларды, көлік құралдарын және өзге де мүлікті, сондай-ақ тиісті құжаттарды қарап шығу;

-заңды тұлғаға тиесілі құжаттарды алып қою;

-заңды тұлғаға тиесілі тауарларға, көлік құралдарына және өзге де мүлікке тыйым салу немесе алып қою.

Әкімшілік іс жүргізуді қамтамасыз ету шаралары нақты мақсаттарға ие және сол мақсаттарға қол жеткізу мақсатында қолданылады:

- әкімшілік құқық бұзушылықтың жолын кесу;

- әкімшілік құқық бұзушылық жасауға сезіктінің жеке басын анықтау;

- әкімшілік құқық бұзушылық жасалған жерде жасау мүмкін болмағанда, әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасау;

- істің уақытылы және дұрыс қаралуы мен іс жөнінде қабылданған қаулының орындалуын қамтамасыз ету.

Осылайша, әкімшілік құқық бұзушылықтың жасау фактісінің өзі әкімшілік-құқықтық қамтамасыз ету шараларын қолдануға негіз бола алмайды.

Мысалы, ең көп сұрақ тудыратын шаралардың бірі кей жағдайларда міндетті түрде әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаны емес, кез келеген адамды оның жеке басын анықтау мақсатында, құқық бұзушылыққа қатысы жоқ жағдайларды анықтау мақсатында да қолданылатын әкімшілік ұстау болып табылады. Ұстаудың мұндай түрлері жеткілікті негіздерсіз жүргізілетіндіктен заңсыз болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған шаралардың барлығы қандай да бір рәсімдерді сақтау қажеттілігімен байланысты.

Мысалы әкімшілік ұстау ӘҚБтК-те көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті уақыт ішінде жүзеге асырылады және үш сағаттан ұзақ болмауы керек. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасының режимін, шекара және кеден режимдерін немесе Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы және кеден одағының кедендік шекарасы арқылы өту бекетіндегі режимді бұзғаны туралы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының континенттік қайраңындағы, аумақтық суларындағы (теңізіндегі) және ішкі суларындағы әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған адам - қажет болған

жағдайларда жеке басын анықтау үшін және құқық бұзушылықтың мән-жайын анықтау үшін бұл туралы ұсталған кезден бастап жиырма төрт сағат ішінде прокурорға жазбаша хабарланып, қырық сегіз сағатқа дейін ұсталуы мүмкін. Төтенше жағдай жарияланған жерде коменданттық сағат енгізілуіне байланысты белгіленген тәртіпті бұзуға жол берген адамдарды ішкі істер органдарының қызметкерлері (полиция) немесе әскери сақшылар коменданттық сағат аяқталғанға дейін, ал қолдарында құжаттары жоқтарды - олардың кім екенін анықтағанға дейін, бірақ қырық сегіз сағаттан аспайтын уақытқа ұстай алады (ҚР ӘҚБтК 620-624 б.б.)

Адамның жеке басын тексеруді тексерілушімен бір жыныстағы адам және осы жыныстас екі куәгердің қатысуымен жүргізе алады.

Көлік құралдарын тексеруді, яғни құрылғылық тұтастығын бұзбай жүзеге асырылатын тексеруді екі куәгердің қатысуымен уәкілдік берілген лауазымды адамдар жүргізеді. Әкімшілік іс жүргізуді қамтамасыз ету шараларының барлығы хаттама жасаумен және хаттамада құқық бұзушы туралы мәліметтерді көрсету арқылы қамтамасыз етіледі.

10.7 Әкімшілік жауапкершілік

Әкімшілік жауапкершілік – бұл заңды жауапкершіліктің бір түрі. Кез келген заңды жауапкершілік сияқты құқыққа қайшы әрекет салдарынан құқық нормаларында бекітілген жағымсыз салдар болып табылады.

Әкімшілік жауапкершілік – Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде(ҚР ӘҚБтК) көзделген әрекеттер үшін жеке және заңды тұлғаларға қатысты әкімшілік соттармен және мемлекеттік құзыретті органдармен (лауазымды тұлғалармен) қолданылатын заңды жауапкершіліктің бір түрі. Әкімшілік жауапкершілік өзге заңды жауапкершіліктің түрлерінен ажыратуға мүкіндік беретін өзіндік ерекшеліктерге ие. Оларға:

- Әкімшілік жауапкершілікке тартудың негізі әкімшілік құқық бұзушылық жасау болып табылады. Әкімшілік құқық бұзушылықтың қылмыстан айырмашылығы қоғамдық қауіптілік дәрежесінде. Қауіптілік дәрежесі төмен құқық бұзушылықтарға сәйкесінше жеңілірек жазалау шаралары белгіленеді;
- ҚР ӘҚБтК сәйкес, әкімшілік құқық жауапкершілікке жеке және заңды тұлғалар тартылуы мүмкін;
- Әкімшілік құзыреттілікке ие мемлекеттік органдар шеңберінің кеңдігі. Бұл ретте, Қазақстандағы әкімшілік жауапкершілік институтын жетілдіру мақсатында біраз уақыттан бері әкімшілік құқық бұзушылықтар бойынша мамандандырылған әкімшілік соттар жұмыс істейді.
- Қылмыстық іс жүргізу бойынша өндіріске қарағанда әкімшілік жауапкершілікке тарту тәртібі қарапайым нысанымен ерекшеленеді, оның басты себебі әкімшілік құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік деңгейінің

төмен болуы және оған тез және үнемді түрде кері жауап қайтару қажеттілігінде;

- Заңнамада бекітілген әкімшілік жазалау шаралары қылмыстық жауапкершілік түрлеріне қарағанда жеңілірек болып табылады;

- Әкімшілік жауапкершілікке тартылу соттылыққа (қылмыстық жауапкершіліктен айырмашылығы) немесе жұмыстан шығарылуға әкеп соқпайды (тәртіптік жапакершіліктен айырмашылығы).

Әкімшілік жауапкершілік мәселелерін реттейтін негізгі нормативтік-акт болып 2001 жылы 31 қаңтарда қабылданған Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі табылады.

Әкімшілік құқық бұзушылық – бұл жеке адамның әкімшілік жауаптылық көзделген құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасалған) іс-әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы іс-әрекеті не әрекетсіздігі.

Әкімшілік құқық бұзушылық әкімшілік жауапкершілікке тартудың құқықтық негізі ретінде өзінің құрамына ие және оның элементтеріне: объектісі, субъектісі, объективтік және субъективтік жағы жатады.

Әкімшілік құқық бұзушылықтың объекті ӘҚБТК қорғайтын қоғамдық қатынастар болып табылады. Әкімшілік жауапкершілікке 16 жасқа толған жеке тұлға және заңды тұлғалар – **әкімшілік құқық бұзушылықтың субъектілері**, тартылуы мүмкін.

Әкімшілік теріс қылықтың **субъективтік жағы** субъектінің жасаған жағымсыз әрекетіне психикалық қатынасымен сипатталады. Субъективтік жақ кінә, ниет және мақсаттан тұрады. Кінәнің нысандары: қасақана және абайсызд.

Объективтік жағы – құқыққа қайшы әрекеттің сыртқы көрінісі болып табылады. Объективтік жақтың негізгі элементтері әрекет (әрекетсіздік), қоғамға қауіпті зардап, әрекет (әрекетсіздік) пен зарбаптың арасындағы себепті байланыс. Әкімшілік құқық бұзушылықтардың көпшілігі формальдық құрам, яғни қоғамға қауіпті зардаптың туындауын қажет етпейтін болып келеді. Кейде әкімшілік құқық бұзушылық құрамын қалыптастыруда уақыты, орны, жағдайдары сияқты элементтер де кездеседі.

10.8 Әкімшілік жазалау шаралары

Әкімшілік жауапкершілікке тартудың мәні құқыққа қайшы әрекет жасау салдарынан туындайтын теріс сипаттағы шаралар болып табылатын – жаза тағайындау болып табылады. Әкімшілік жаза Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде көзделген құқық бұзушылық жасаған үшін жауапкершілік шарасы болып табылады.

Әкімшілік жазалау шаралары мәжбүрлі сипатқа ие, құқық бұзушыға түрлі ауыртпалықтар жүктеумен сипатталады және әкімшілік құқық бұзушылық

жасаған тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын және заңды мүдделерінен айыру немесе шектеуден көрініс табады.

1. Ескерту – моральдық әсер етудің негізгі шарасы. Ескерту жасау ешқандай мүліктік немесе физикалық зардапқа әкеп соқпайды, бірақ әкімшілік жаза қолдануға уәкілетті органның (лауазымды адамның) жасалған құқық бұзушылыққа ресми түрде теріс баға беруінен және жеке немесе заңды тұлғаны құқыққа қарсы мінез-құлыққа жол беруге болмайтындығы туралы сақтандырудан тұрады. Ескерту әрқашан жазбаша түрде жасалады, ауызша ескерту жазалау шарасы ретінде танылмайды. Аталған шараның өзіндік зардаптары бар, атап айтсақ, жауапкершілікке тартылу фактісін тіркейді, ал ол өз кезегінде дәл осындай теріс қылықты қайта жасаған жағдайда ауырлататын мән-жай ретінде ескерілуіне әкеліп соғады.

2. Әкімшілік айыппұл – барлық дерлік құқық бұзушылық түрлері үшін белгіленетін ақшалай, ең кең тараған және ықпалды жазалау шарасы. Жалпы ережеге сәйкес, әкімшілік жаза қолдану кезінде қолданылып жүрген заңға сәйкес белгіленетін айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сай келетін көлемде есептеледі. Сондай-ақ айыппұл мөлшері:

- қоршаған ортаға келтірілген зиян сомасының;
- орындалмаған немесе тиісінше орындалмаған салық міндеттемесі сомасының;
- аударылмаған (уақтылы аударылмаған) әлеуметтік аударымдар сомасының;
- аударылмаған, уақтылы және (немесе) толық есептелмеген, ұсталмаған (есепке жазылмаған) және (немесе) төленбеген (аударылмаған) міндетті зейнетақы жарналары сомасының;
- заңсыз кәсіпкерлік нәтижесінде алынған акцизделетін тауарлар құны сомасының;
- Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы заңнамасының талаптарына сәйкес есепке алынбаған не тиісті түрде есепке алынбаған соманың;
- Қазақстан Республикасының қаржы заңнамасын бұза отырып жасалған (жүргізілген) мәміле (операция) сомасының;
- монополистік қызметті жүзеге асыру немесе Қазақстан Республикасының электр энергетикасы туралы, табиғи монополиялар және реттелетін нарықтар туралы заңнамасын, қаржы нарығын және қаржы ұйымдарының қызметін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзу нәтижесінде алынған табыс (түсім) сомасының;
- құқық бұзушылық жасалған, бірақ бір жылдан аспайтын кезең үшін бекітілген нормативтерден тыс пайдаланылған энергетикалық ресурстар құнының;
- есепке жатқызылмаған ұлттық және шетел валютасы сомасының пайызымен көрсетіледі.

ӘҚБТК-те айыппұлдың ең төменгі және жоғарғы мөлшері бекітілген: жеке тұлғалар үшін – 1/5 және 500 АЕК(айлық есептік көрсеткіш); лауазымды адамға, дара кәсіпкерге, жеке нотариусқа, жеке сот орындаушысына, адвокатқа, сондай-ақ заңды тұлғаға салынатын айыппұлдың мөлшері – 5 және 1000 АЕК және ірі кәсіпкерлік субъектісі болып табылатын заңды тұлғалар үшін - 20 және 2000 АЕК.

- пайыздарда сомандан орындалмаған- немесе орындалған міндеттемесінің еместіісті бейнесімен;

3. Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы не нысанасы болған затты өтемін төлеп алып қою. Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы не нысанасы болған затты өтемін төлеп алып қою, оны судья қаулысының негізінде мәжбүрлеп алып қоюдан және сот актілерін орындау үшін көзделген тәртіппен кейіннен өткізуден тұратын мүліктік жаза. Осындай затты өткізуден түскен соманы сот орындаушысы оларды өткізу жөніндегі шығыстарды шегере отырып(коммисиялық дүкен – 5%, аукцион – 10%), меншік иесіне береді. Аңшылық қаруды, атыс оқ-дәрілерін және аңшылықтың басқа да қаруларын өтемін төлеп алып қоюды аң аулау өмір сүруінің негізгі заңды көзі болып табылатын адамдарға қолдануға болмайды. Өтемін төлеп алып қою тек қасақана құқық бұзушылық үшін ғана қолданылуы мүмкін.

4.Әкімшілік құқық бұзушылық жасау құралы не нысанасы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу. Бұл жазалау шарасы да мүліктік жазалау шарасы ретінде заңнамада белгіленген тәртіппен мемлекет меншігіне мәжбүрлеп өтеусіз өндіріп алудан тұрады, бұл ретте тәртіп бұзушының меншігі болып табылатын зат қана тәркіленуге жатады. Тәркілеуді судья қолданады және заңнаманың бабында әкімшілік жаза ретінде көзделген жағдайларда тағайындалуы мүмкін. Аңшылық қаруды, оның оқ-дәрілерін және басқа да рұқсат етілген аң аулау және балық аулау құралдарын тәркілеуді аң аулау (балық аулау) өмір сүруінің негізгі заңды көзі болып табылатын адамдарға қолдануға болмайды.

Сонымен қатар, құқыққа қайшы әрекет нәтежиесінде алынған мүлік немесе ақша құралдары да тәркілеуге жатады.

5. Арнаулы құқықтан айыру – тек сот тәртібімен қолданылатын және құқықты пайдалану тәртібінің өрескел немесе үнемі бұзылғаны үшін қолданылатын, тұлғаның белгілі бір құқықтарынан айырды көздейтін жазалау шарасы болып табылады.

Арнаулы құқықтар ретінде ооны алу және пайдалану үшін мемлекеттік органдардың арнайы рұқсаты қажет құқықтар танылады. Ондай құқықтарға ӘҚБТК мыналарды жатқызады:

- көлік құралдарын жүргізу құқығы;
- аң және балық аулау құқығы;
- оқ-дәрілерін және балық аулау құралдарын сақтау мен алып жүру;

Көлік құралдарын жүргізу құқығын қоспағанда, арнаулы құқықтан айыру мерзімі бір айдан кем болмауға және екі жылдан аспауға тиіс.

Көлік құралдарын жүргізу құқығынан айыру мерзімі алты айдан екі жылға дейін болуы мүмкін, ал алкогольден, есірткіден және (немесе) уытқұмарлықтан мас күйінде көлік құралдарын жүргізгені үшін құқықтан айыру мерзімі екі жылдан он жылға дейін болуы мүмкін.

Көлік құралын масаң күйде жүргізу, масаң күйді куәландырудан белгіленген тәртіппен өтуден жалтару, сондай-ақ аталған адамдардың белгіленген ережелерді бұза отырып, өздері қатысушысы болған жол-көлік оқиғалары болған жерден кетіп қалу жағдайларын қоспағанда, көлік құралдарын жүргізу құқығынан айыруды, бұл құралдарды мүгедектігіне байланысты пайдаланатын адамдарға қолдануға болмайды. Аң аулау, балық аулау құқығынан, аң аулау қаруларын, оның оқ-дәрілерін және балық аулау құралдарын сақтау мен алып жүру құқығынан айыруды, осы құқықты пайдалану тәртібін үнемі бұзушылықты қоспағанда, аң аулау (балық аулау) өмір сүруінің негізгі заңды көзі болып табылатын адамдарға қолдануға болмайды.

6. Лицензиядан, арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәліктен) айыру не белгілі бір қызмет түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға оның қолданылуын (оны) тоқтата тұру, оның ішінде тізілімнен алып тастау.

Аталған жазалау шарасын қолдану айтарлықтай құқықтық және материалдық сипаттағы зардаптарға әкеліп соғады. Бұл жазалау шарасының мәні берілген лицензияларда, арнаулы рұқсаттарда, біліктілік аттестаттарда көрсетілген белгілі бір әрекеттерді жасау немесе қызмет түрімен айналысуына тыйым салуда болып табылады. (Қазақстан Республикасының «Лицензиялау туралы» 11 қаңтар 2007 жылғы Заңы). ӘҚБтК 54 бабында бұл жазалау шарасы қолданылуы мүмкін субъектілер шеңбері көрсетілген – жеке тұлғаларды, дара кәсіпкерлерді, жеке нотариустарды, жеке сот орындаушыларын, адвокаттарды және заңды тұлғалар.

Лицензиядан айыру тек сот тәртібінде шешілуі мүмкін, ал тоқтата тұру сот тәртібінде, сондай-ақ соттан тыс тәртіппен де шешілуі мүмкін. Белгілі бір қызмет түріне не белгілі бір іс-әрекеттер жасауға лицензияның қолданылуын тоқтата тұру немесе арнаулы рұқсаттан, біліктілік аттестатынан (куәліктен) уақытша айыру алты айға дейінгі мерзімге белгіленеді.

7. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін немесе қызметінің жекелеген түрлерін тоқтата тұру не оған тыйым салу. Бұл шара атауы айтып тұрғандай жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларға қатысты қолданылады. ӘҚБтК сәйкес бұл жазалау шарасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілетті органның (лауазымды адамның) өтініші бойынша 10 күн мерзімі ішінде тек сот тәртібімен ғана жүргізіледі. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін немесе қызметінің жекелеген түрлерін тоқтата тұру немесе оған тыйым салу туралы талап қою өтініші

Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген тәртіппен және негіздерде сотқа жіберіледі. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін немесе қызметінің жекелеген түрлерін тоқтата тұру түріндегі әкімшілік жазалау шарасы бұзушылықты жою үшін сот белгілеген мерзімде қажетті іс-әрекеттер (іс-шаралар) жүргізу арқылы оны жоюға болатын жағдайларда қолданылады. Жеке кәсіпкердің немесе заңды тұлғаның қызметін немесе қызметінің жекелеген түрлерін тоқтата тұруға немесе оған тыйым салуға, сот шешімінсіз ерекше жағдайларда, талап қою өтінішін сотқа белгіленген мерзімде міндетті түрде табыс ету арқылы үш күннен аспайтын мерзімге жол беріледі. Бұл орайда қызметке тыйым салу немесе оны тоқтата тұру актісі сот шешімі шығарылғанға дейін қолданылады.

Жеке меншік тауарларын сақтау қоймасы иесінің қызметін тоқтата тұруды Қазақстан Республикасының кеден заңнамасында белгіленген негіздер бойынша және тәртіппен кеден ісі саласындағы уәкілетті орган жүзеге асырады.

8. Заңсыз салып жатқан немесе салынған құрылысты мәжбүрлеп бұзып тастау.

Тек екі құрамда ғана болатын өз бетінше, яғни құрылысқа тиісті рұқсат алмай, сондай-ақ құрылыс талаптарын не ғимараттарды, тұрғын үй-жайларды, ғимарат бөліктерін қайта жоспарлау кезінде өрескел бұза отырып құрылыс жүргізген үшін қолданылады. Соттың қаулысы негізінде қолданылады.

9. Әкімшілік қамауға алу – құқық бұзушыны жеке бостандығынан уақытша айыруға және Заңнамада көрсетілген мерзімге қамауға алуға бағытталған әкімшілік жазалау шараларының ең қатаң түрлерінің бірі. Осыған байланысты әкімшілік қамауға алу ерекше жағдайларда ғана сотпен тұлғаларға қарсы және өзге де құқық бұзушылықтардың (негізінен қоғамдық тәртіпке қарсы құқық бұзушылықтар үшін) жекелеген түрлері үшін белгіленеді. Әкімшілік қамауға алуды судья ерекше жағдайларда қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге тағайындайды. Әкімшілік ұстау мерзімі әкімшілік қамауға алу мерзіміне қосылады.

Аталған жазалау шарасын жүкті әйелдерге және он төрт жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, он сегіз жасқа толмаған адамдарға, I және II топтардағы мүгедектерге, сондай-ақ елу сегіз жастан асқан әйелдер мен алпыс үш жастан асқан еркектерге қолдануға болмайды. Әкімшілік қамауға алу соттылыққа және жұмыстан босатылуға әкеліп соқпайды. Қамауға алынған тұлғалар осындай жағдайларға арналған ішкі істер органдарының арнайы уақытша орналастыру мекемелерінде ұсталады.

10. Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының шегінен әкімшілік жолмен кетіру.

Бұл шара тек шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғаларға қатысты сот тәртібінде қолданылады.

Әкімшілік жолмен кетіруге ұшырайтын тұлғалардың басым көпшілігі заңсыз түрде жүрген және тұрып жатқан, яғни пасторттық режимді бұзған және жұмыс жасауға рұқсаты жоқ адамдар.

Келтірілген шығынның орнын толтыру әкімшілік мәжбүрлеу шараларының бір түрі болып табылады. Оларды қолдану әкімшілік құқық бұзушылық салдарынан келтірілген зиянның орнын толтыру және бұзылған тәртіпті қалпына келтіру мақсатын көздейді.

Қолданыстағы ӘҚБтК материалдық және моральдық зиянның орнын толдыруды бекітеді. Материалдық зиянды өтеу шараларына: 1) меншік иесіне қайтарылуы тиіс мүлікті әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаның заңсыз иелігінен алып; 2) келтірілген зиянды өтеу.

Моральдық зиянды өтеу туралы талап Қазақстан Республикасы азаматтық іс жүргізу кодексіне сәйкес талап өндірісі тәртібінде беріледі.

10.9 Әкімшілік-құқықтық режимдер

Әкімшілік-құқықтық режимдер бұл құқықтық режимдердің ерекше түрі болып табылады. Олар қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету және қолдаудың белгілі бір жағдайларында субъектілердің жұмыс істеуінің белгілі бір тәртібін көрсетеді.

Әкімшілік-құқықтық режим мемлекеттік басқару аясында кең тараған. Әкімшілік-құқықтық режимдер институтының өзіне тән ерекшелігі болып тұлғалардың, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделеріне ішкі және сыртқы қауіп-қатердің болуында. Әкімшілік-құқықтық режимдердің басты мақсаты қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қауіпті төмендету үшін кедергілер құру болып табылады, бірақ та көбінесе бұл жағдайларда қолданылатын шаралар мәжбүрлеуші сипата болады. Дәл осы әкімшілік-құқықтық режимдерді енгізу қатаң анықталған тәсілдер, құралдар қолдану арқылы, жұмыс істеу мен өмір тіршілігінің тұрақты жағдайларын қамтамасыз ету мен қорғауға мүмкіндік беретін орта қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Барлық әкімшілік-құқықтық режимдер жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын шектейді. Сәйкесінше олардың енгізілуі және қызмет етуінің негіздері мен тәртібі заңнамалық деңгейдегі арнайы нормативтік-құқықтық актілермен реттеледі. Арнайы заңдардың негізіне Президент жарлықтары және биліктің арнайы құзыретті атқарушы органдарының құқық қолдану сипатындағы актілері қабылдануы мүмкін.

Әкімшілік-құқықтық режимдердің көптеген түрлері бар. Әкімшілік-құқықтық режимдерді түрлі белгілер (критерий) бойынша бөлуге болады. Сонымен, аумақтық (территориялық) белгісі бойынша жалпы мемлекеттік және жергілікті режимдерді ажыратамыз. Әрекет ету уақытына байланысты режимдердің тұрақты, уақытша және жағдайға байланысты түрлері болады. Объекті бойынша әкімшілік-құқықтық режимдер атомдық энергетика режимі, су

қоймасы режимі, уақытша ұстау изоляторының режимі, қылмыстық-атқарушылық мекемелер режимі және т.б. болып бөлінеді.

Мемлекеттік құпия режимі 15 наурыз 1999 жылғы «Мемлекеттік құпиялар туралы» ҚР Заңымен реттелінеді және тұрақты режим болып табылады. Аталмыш заңға сәйкес мемлекеттік құпиялар - таратылуын мемлекет жалпы қабылданған халықаралық құқық нормаларына қайшы келмейтін әскери, экономикалық, ғылыми-техникалық, сыртқы экономикалық, сыртқы саяси, барлаушылық, қарсы барлаушылық, жедел-ізвестірушілік және өзге де қызметті тиімді жүзеге асыру мақсатымен шектейтін, мемлекет қорғайтын мемлекеттік және қызметтік құпияларды құрайтын мәліметтер. Заңнамада мемлекеттік құпияға жатқызылатын мәліметтер тізімі және тиісінше құпиялануы тиіс мәліметтер тізімі белгіленген.

Құпиялылықтың үш дәрежесі белгіленеді: «аса маңызды», «өте құпия» және «құпия». Мемлекеттік құпияға залалдың ауырлық дәрежесіне сәйкес белгі беріледі, осыған сәйкес Қазақстан Республика Үкіметі белгілеген тәртіпте анықталатын оның қорғалу дәрежесі де анықталады. Мемлекеттік құпия болып табылатын мәліметтерге "аса маңызды", "өте құпия" деген құпиялылық белгілері беріледі. Қызметтік құпияны құрайтын мәліметтерге "құпия" деген құпиялылық белгісі беріледі. Құпиялылық дәрежесі Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен мемлекеттің, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың мүдделеріне келтірілген немесе келтірілуі мүмкін залалдың ауырлық дәрежесіне сәйкес анықталуы тиіс.

Мемлекеттік шекараны қорғау аясындағы режимдер басты мақсаты мемлекеттік шекараға қол сұғылмаушылықты қамтамасыз ету және Қазақстанның территориялық тұтастығын қорғау, мемлекеттік шекарамен шектесетін аумақтарда әртүрлі қызметті реттеу болып табылатын тұрақты режим. Аталған режим «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» 2013 жылғы 16 қаңтардағы Заңымен реттеледі және оның жүзеге асуы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасын күзету мен қорғауды қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасының Ұлттық Қауіпсіздігін Комитетінің Шекара қызметіне жүктеді. Бұл заңда мемлекеттік шекара режимі, өткізу пункттеріндегі режим, шекара режимі, аумақтық сулар (теңіздер) және ішкі сулар режимі, континенттік қайраң режимі сияқты режимдердің түрлері бекітілген..

Аталған режимдер негізінде мемлекеттік шекарадан өту тәртібі, шекаралық өзендер және су қоймалардың қазақстандық бөлігінде болу және жүзу тәртібі, әуе кемелерінің республикамыздан ұшуы не республикамызға қонуы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасында түрлі жұмыстарды жүргізу, өнеркәсіптік, зерттеу, іздестіру жұмыстары және өзге де қызмет түрлерін жүргізу (мемлекеттік шекара режимі); мемлекеттік шекарадан өткізу пункттерінде шекаралық бақылауды жүзеге асыру; шекаралық аймақ пен шекаралық белдеуге кіру, өнеркәсіптік, зерттеу, іздестіру жұмыстары және өзге де қызмет түрлерін жүргізу және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік

шекарасына жақын жерлерде жаппай қоғамдық-саяси, мәдени және басқа іс-шараларды өткізу реттелінеді (шекаралық режим).

Паспорттық-визалық режим еліміздің ішкі және сыртқа қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ерекше маңызды буыны болып табылады. Аталмыш әкімшілік рәсім Қазақстан Республикасының халқын құжаттандыру және тіркеудің кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2011 жылғы 28 қарашадағы № 631 Бұйрығымен және Қазақстан Республикасының халқын құжаттандыру қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 12 шілдедегі N 1063 Қаулысымен реттеледі. Қазақстанның территориясына шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ тұлғалардың кіру тәртібі «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» заңында және «Қазақстан Республикасының визаларын беру ережелерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің м.а. 2009 жылғы 14 желтоқсандағы және Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2009 жылғы 22 желтоқсандағы Бірлескен бұйрықтарымен реттеледі. Бұл құжаттар Қазақстан территориясында тұлғалардың жеке бастарын куәландыратын құжаттарды рәсімдеу және беріу тәртібін бекітеді. Аталған режимнің элементтері болып қажеттік құжаттарды талап теуші тұлғалар санаты, өкілетті органдардың түрлері, олар қабылдайтын шешімдердің түрлері және т.б.

Рұқсат беруші мен тұлғалардың жеке бастарын куәландыратын құжаттар беруден басқа паспорттық-визалық режим Қазақстан аумағына кіру мен онда болу және Қазақстан аумағынан шыртқа шығу мәселелерін де қамтиды. Бұл режимнің негіздері ҚР Конституциясы мен «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы Заңында көрсетілген.

Төтенше режимдер әкімшілік-құқықтық режимдердің ішінде ерекше орын алады. Төтенше режимдер ретінде жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілігін шектеуге жол беретін, қалыптасқан нақты жағдайларға байланысты тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің уақытша әлеуметтік-объективтік және құқықтық шарасы ретінде мемлекеттік билік органдары қызметінің арнайы құқықтық режимін танылады.

Төтенше сипаттағы әкімшілік-құқықтық режимдердің төтенше жағдай және соғыс жағдайы деп бөлінетін екі түрі бар. Бұл режимдер ерекше жағдайлар жағдайды тұрақтандыру үшін мемлекеттің қатаң түрде араласуын қажет ететін уақыттарда енгізіледі. Бұл екі режим де жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты қажеттіліктен туындаған шектеу сипатындағы уақытша шаралар енгізуімен ерекшеленеді.

Төтенше жағдайлар режимі. Төтенше жағдай - азаматтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын қорғау мүдделерінде ғана қолданылатын және мемлекеттік органдар, ұйымдар қызметіне, азаматтардың, шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың құқықтары мен бостандықтарына, сондай-ақ заңды тұлғалардың

құқықтарына жекелеген шектеулер белгілеуге жол беретін және оларға қосымша міндеттер жүктейтін ерекше құқықтық режим болып табылатын уақытша шара. Бірақ бұл шаралар төтенше жағдайды енгізуге негіз болған жағдай шеңберінде ғана жүзеге асырылуы тиіс. 2003 жылы 8 ақпанындағы «Төтенше жағдайлар туралы» ҚР заңына сәйкес төтенше жағдайды енгізуге келесілер негіз болады:

1) шекаралас мемлекеттер аумақтарынан Мемлекеттік шекара арқылы жаппай өту; Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге ұмтылу; терроризм актілері; Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып, билікті күштеп басып алуға немесе билікті күшпен ұстап тұруға бағытталған іс-әрекеттер; қарулы қақтығыстарға тарту мақсатында басқа мемлекеттер тарапынан болатын арандатушылық іс-әрекеттер; Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын бұзу; жаппай тәртіпсіздіктер, ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар; экстремистік топтардың жекелеген жерлерді, аса маңызды объектілерді қоршап алуы немесе басып алуы; заңсыз әскери құралымдар құру және олардың қызметі;

2) дүлей зілзала (жер сілкінісі, сел, қар көшкіні, су тасқыны және басқалар), дағдарысты экологиялық жағдайлар, табиғи өрттер, эпидемиялар мен індеттер, ауыл шаруашылығы өсімдіктері мен ормандардың аурулармен және зиянкестермен зақымдалуы, өнеркәсіптік, көліктік және басқа авариялар, өрттер (жарылыстар), күшті әсер ететін улы, радиоактивті және биологиялық қауіпті заттар ауаға жайылатын (жайылу қаупі бар) авариялар, үйлер мен ғимараттардың кенеттен құлауы, су бөгеттерінің бұзылуы, тыныс-тіршілікті қамтамасыз ететін электрэнергетикалық және коммуникациялық жүйелердегі, тазарту құрылғыларындағы авариялар себеп болған және жағдайды дереу тұрақтандыруды, құқық тәртібін қамтамасыз етуді, қажетті құтқару және авариялық-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу үшін жағдай жасауды талап ететін табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар. Төтенше жағдай орын алған жағдайды басқа әдістермен қалпына келтіру не тұрақтандыру мүмкін болмаған уақыттарда енгізілетін шара болып табылады. Республиканың демократиялық институттарына, оның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығына, саяси тұрақтылығына, азаматтарының қауіпсіздігіне елеулі және тікелей қатер төнген, мемлекеттің конституциялық органдарының қалыпты жұмыс істеуі бұзылған ретте, Премьер-Министрмен және Республика Парламенті Палаталарының Төрағаларымен ресми консультациялардан кейін Республика Парламентіне дереу хабарлай отырып, Қазақстанның бүкіл аумағында және оның жекелеген жерлерінде төтенше жағдай енгізеді. Төтенше жағдай Қазақстан Республикасының аумағында 30 күн мерзімге, жекелеген аймақтарда 60 күн мерзімге дейін енгізіледі, ал төтенше жағдай енгізілу себептері жойылған жағдайларда ҚР Президенті мерзімінен бұрын тоқтатуы мүмкін. Белгіленген мерзімдер ҚР Президентінің Қаулысымен ұзартылуы мүмкін.

Төтенше жағдай енгізу уақытында оны негізуге себеп болған жағдайларды

жоюға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын қорғауға бағытталған шаралар кешені енгізілуі мүмкін.

Соғыс жағдайы төтенше әкімшілік-құқықтық режимдердің бірі болып табылады. Соғыс жағдайы енгізудің негіздері мен тәртібі «Соғыс жағдайы туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 5 наурыздағы Заңымен ерттеледі. Заңға сәйкес соғыс әскери жағдайы – Қазақстан Республикасына қарсы агрессияны не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей төнген қатерді болдырмауға немесе оларға тойтарыс беруге жағдай жасауға бағытталған саяси, экономикалық, әкімшілік, әскери және өзге де шаралар кешенін көздейтін және Қазақстан Республикасының Президенті Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде енгізетін ерекше құқықтық режим болып табылады. Соғыс жағдайын енгізудің мақсаты Қазақстан Республикасына қарсы агрессияның жолын кесу немесе оған тойтарыс беру болып табылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Әкімшілік құқық түсінігі және ерекшеліктері, оның Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі орны.*
- 2. Әкімшілік-құқықтық нормалар мен әкімшілік құқықтық қатынастардың ерекшеліктері.*
- 3. Қазақстан Республикасының атқарушы билік органдарының жүйесі. Қазақстан Республикасы атқарушы билік органдарының құқықтық мәртебесі.*
- 4. Жеке және заңды тұлғалардың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің түсінігі мен ерекшеліктері.*
- 5. Мемлекеттік қызмет түсінігі және Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің құқықтық мәртебесі.*
- 6. Әкімшілік мәжбүрлеудің мәні және мемлекеттік органдар құқыққа қайшы әрекеттердің алдын алу(ескерту) және бұлтартпау шарасы ретінде қолданатын іс-шаралар кешені.*
- 7. Әкімшілік жауапкершілік, әкімшілік жазалау шаралары және әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша өндірістің түсінігі.*
- 8. Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-құқықтық режимдерді құқықтық реттеу.*

11-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

11.1 Қылмыстық құқықтың пәні, түсінігі, міндеттері мен принциптері

**11.2 Қылмыстық заңның түсінігі. Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші.
Қылмыстық заңның мезгілдегі күші**

11.3 Қылмыстың ұғымы және белгілері

11.4 Қылмыстың санаттары

**11.5 Қылмыстық жауаптылықтың негіздері. Іс-әрекеттің қылмыс екендігін
жоятын мән-жайлардың түсінігі және түрлері**

**11.6 Қажетті қорғану. Аса (мәжбүрлі) қажеттілік. Жедел іздестіру
шараларын жүзеге асыру. Қылмыс жасаған адамды ұстағанда зиян
келтіру. Орынды тәуекел. Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу.
Бұйрықты немесе өкімді орындау.**

11.7 Қылмыс істеу сатылары. Қылмысты істеуге оқталу.

11.8 Қылмысқа қатысудың түсінігі. Қатысушылардың түрлері.

**11.9 Жазаның мақсаттары. Жаза жүйелерінің және түрлерінің жалпы
сипаттамасы. Жазаны тағайындаудың жалпы негіздері.**

11.10 Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің түсінігі және оның маңызы

11.1 Қылмыстық құқықтың пәні, түсінігі, міндеттері мен принциптері

Қылмыстық құқық жеке құқық саласы ретінде адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекетті қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға бағытталған қоғамдық қатынастарды реттейді. Мұндай реттеу үш түрлі жолмен жүзеге асырылады. Оның біріншісі, қылмыстық құқық нормасы арқылы қоғамдық қатынастарды реттеу функциясы болып табылады. Ол қылмыс істеуге байланысты қылмыс істеген адам мен мемлекет арасында пайда болады. Мұндай құқықтық қатынасқа қатысушылардың әрқайсысының өзіне тән құқықтары мен міндеттері пайда болады. Субъект қылмыс істеуіне байланысты қылмыстық жауапқа және жазаға тартылуға міндетті болса, екінші субъект, әділ сот органдары (сот, тергеу, прокуратура) қылмыс істеген адамды сол міндетті орындауға күшпен міндеттейді. Сонымен, қылмыстық құқықтық қатынастарды реттейтін бұл функция орын алған қылмыс оқиғасына байланысты қылмыстық жауаптылықты және жазаны қолдану немесе қылмыстық жауаптылық пен жазадан босату сияқты мәселелерді жүзеге асырады.

Екіншіден, қылмыстық құқық нормасы арқылы жазамен қорқытып тыйым салынған іс-әрекеттерді істеуге байланысты қоғамдық қатынастар реттеледі.

Яғни, қылмыстық заңның болуы және оны бұзған адамдарға қолданылатын жазаның қылмыстық құқықтық нормаларда көрініс алуы осы көрсетілген құқықтық функцияның толық жүзеге асырылуына мүмкіндік

туғызады. Үшіншіден, қылмыстық құқық қылмыстық құқықтың нормасы арқылы азаматтарға қылмыстық жолмен қиянат келтірілгенде олардың одан қорғануға байланысты қатынастарын ретке келтіреді. Мысалы, қажетті қорғану, мәжбүрлі қажеттілік немесе қылмыскерді ұстауда әрбір азамат заңда белгіленген тәртіппен қорғануға құқылы. Бұл мәселе тек қылмыстық құқықтық норма арқылы реттеледі.

Қылмыстық құқық туралы сөз болғанда оның үш түрлі мағынасын ескеруіміз керек. Қылмыстық құқық – бұл жалпы құқық жүйесінің негізгі бір саласы және пән болып табылады. Осы ұғымдардың бәрінің жиынтығы қосылып қылмыстық құқық курсы деген түсінікті білдіреді.

Қылмыстық құқық пәнін құқық саласы ретінде қарастырғанда жалпы құқық теориясына тән белгілердің, негізгі принциптердің осы құқық саласына да тән екендігін ескеру керек. Сонымен бірге қылмыстық құқық өзінің ерекшеліктерін белгілейтін және өзін жеке құқық саласы ретінде қарастыруға негіз болатын өзіндік мазмұн, өзгешелік белгілері мен принциптері бар құқық саласы болып табылады.

Құқық саласы ретінде қылмыстық құқық заң шығарушы органдар қабылдаған қылмыс пен жаза, қылмыстық жауаптылық негізі, жаза жүйелерін, жаза тағайындаудың тәртібі мен шарттарын, сондай-ақ қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуды белгілейтін заң нормаларының жиынтығы болып табылады.

Басқа құқық салалары сияқты қылмыстық құқықтың да негізгі заңдылық базасы Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Қылмыстық құқықтың ережелері мен институттарының мазмұны қолданылып жүрген қылмыстық құқықтың нормаларында анық көрсетілген. Қылмыстық құқық нормалары мазмұнына қарай екі түрлі қызметті жүзеге асырады. Қылмыстық құқық нормалары мазмұнына қарай екі түрлі қызметті жүзеге асырады. Біріншісі – қылмыстық құқық ережелері, принциптері мен институттарын белгілеу арқылы қылмыс пен жазаны анықтайды. бұл нормалар қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінің мазмұнын құрайды.

Екінші бір нормалар қоғамға қауіпті әрекеттің немесе әрекетсіздіктің қылмыс қатарына жататын белгілерін, шеңберін және оны істегені үшін тағайындайтын жазаның түрлері мен шыегін белгілейді. Мұндай нормалар қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің мазмұнын құрайды.

Қылмыстық құқық жеке құқық саласы ретінде мынадай өзіндік ерекшелік белгілерімен көрініс табады:

Қылмыстық құқық пәні қылмыс істеуге байланысты пайда болатын қоғамдық қатынастарды ретке келтіреді. Ал мұндай ретке қылмыстық құқықтық қатынастардың субъектілері болып бір жағынан қылмыс істеген адам және қылмысы үшін соларға мемлекет атынан шара қолданатын мемлекеттік құқық қолдану және құқық қорғау органдары болады.

Белгіле бір әрекеті немесе әрекетсіздікті қылмыс қатарына жатқызып, оған жаза тағайындау, қоғамға, жеке адамаға және мемлекетке қарсы қылмыстық іс-әрекетке тыйым салып, оны бұзғаны үшін қылмыстық жауапқа және жазаға тартатын нормаларды белгілеу – мемлекеттің құзыреті. Осы тұрғыдағы қоғамдық қатынастарды ретке келтіру қылмыстық құқыққа ғана тән әдіс болып табылады.

Қылмыстық құқық Жалпы және Ерекше бөлімнен тұрады.

Қылмыс пен жаза туралы ұғым, қылмыстық заңның түсінігі, міндеттері, қылмыстық жауаптылықтың негіздері, одан босату, қылмыс құрамының түсінігі, қылмыстық заңның кеңістіктегі және мезгілдегі күші, іс-әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жайлар туралы түсініктер, сондай-ақ қылмыс істеу сатылары туралы ұғыммен, қылмысқа бірге қатысу, жазаның мақсаттары мен жүйесі, жаза тағайындаудың немесе қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатудың мәселелері осы Жалпы бөлімде зерттеледі.

Ерекше бөлімде нақты қылмыс құрамдары және оларды істегені үшін белгіленген жаза түрлері көрсетіледі. Жалпы және Ерекше бөлімдер өзара тығыз байланысты, осы екі бөлімнің жиынтығы қылмыстық құқықты құрайды. Жалпы және Ерекше бөлімдердің бірлігі олардың алға қойған мақсаты мемлекетті, қоғамды, азаматтарды және құқық тәртібін қылмыстық қолсұғушылықтан қорғау арқылы айқын көрінеді. Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінің нормаларын қолдану арқылы Ерекше бөлімнің нормалары жүзеге асырылады. Жалпы бөлімнің ережелері мен институттары Ерекше бөлімдегі нақты нормаларды қолданғанда басшылыққа алынады. Сол себепті осы екі бөлім нормалары бір-біріне сәйкес болуы қажет.

Қылмыстық құқықтың міндеттері

Қылмыстық кодекстің 2-бабына сәйкес қылмыстық заңдардың міндеттері болып:

1. Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу болып табылады.

2. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін осы Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгілінеді, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қауіпті қандай әрекеттер қылмыс болып табылатыны айқындалады, оларды жесағаны үшін жазалары мен өзге де қылмыстық құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді делінген.

Қазақстан Республикасы Қолмыстық кодексінде қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде орын алған сапалық өзгерістер еске алынған. Яғни, азаматтардың жеке басы, олардың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қорғау бірінші кезекке қойылған. Қылмыстық-құқылық қорғау объектісінің қатарына қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік және қоршаған ортаны қорғау, Республиканың конституциялалық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз ету міндеттері енгізілген. Яғни, қылмыстық құқықтың негізгі міндеті қылмыстық құқықтық құралдардың көмегімен заңда көрсетілген осы маңызды объектілерді қорғау, қылмыстылықпен барынша пәрменді күрес жүргізу болып табылады. Қылмыстық заңдарда көрсетілген міндеттерді жүзеге асыру үшін Қылмыстық кодекс қылмыстық жауаптылықтың негізін белгілейді. Яғни, қылмыстық заңдарда көрсетілген іс-әрекеттерді істеген адам осы заңда белгіленген негізде ғана жауапқа тартылады. Ол үшін қылмыстық заң жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қандай қауіпті іс-әрекеттер қылмыс болып табылатынын белгілейді және оларды кінәлі түрде істегендерге жазалар мен өзге де қылмыстық-құқылық ықпал ету шараларын белгілейді. Жаңа Қылмыстық кодекс бұрынғы кодекске қарағанда ізгілік принципі бассшылыққа алына отырып, қоғамға онша қауіпті емес іс-әрекеттер жасағандарға оларды қоғамнан оқшауламайтын жаза түрлерін (түзеу жұмысы, шартты жаза, міндетті жұмыс, шын жүректен өкінуіне немесе тараптардың келісімге келуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату) қолануға кең жол ашты. Мұндай ізгілік ұағидалар қылмыспен күресуге пәрменді әрі тиімді жағдай туғызады.

Қылмыстық құқықтың міндеттері қылмыстылықтың жағдайы мен деңгейіне тікелей байланысты. Ұзақ жылдар бойы орын алған әміршілдік-әкімшілік, тоталитарлық жүйе, жеке адамға табыну, тоқырау және қайта құру кезеңдерінде қылмыстылық өрши түсті, нарықтық экономикаға көшудің қиын процестері, экономикалық дағдарыстар, қоғам мүшелерінің едәуір бөлігінің өмір сүру деңгейінің қиындауы, өтпелі кезеңге байланысты қоғамдағы орын алып отырған жұмыссыздық, жоқшылық, құқық қорғау, құқық қолдану органдарының да жұмысын қиындата түсті, қылмыстылықтың сандық және сапалық жағынан өсу қарқыны үдеді. Бұрын жұртқа беймәлім ұйымдасқан, кәсіптік, банк жүйесіндегі қылмыстар кең белес алды. Жалпы қылмыстылық құрылымында тұрақты ұйымдасқан қылмысты құрылымдар жетекші рөл атқаруда. Ұйымдасқан топ пен қылмыстық бірлестіктердің істеген ауыр қылмыстарының саны өсе түсуде. Кісіні қасақана өлтіру, денеге ауыр жарақат түсіру, бөтеннің мүлкін қарақшылықпен тонау, ұрлау немесе алаяқтық жолмен талан-таражға салу, бандитизм, контрабанда сияқты қылмыстардың саны арта түсті.

Қылмыстылықтың санын азайтуда мемлекет тарапынан жүзеге асырылып жатқан кең көлемдегі саяси, экономикалық және әлеуметтік шаралардың маңызы зор. Экономикалық реформаны дұрыс жүргізу, нарықтық экономикаға кең жол ашылу, өндірістің құлдырауын тоқтатып, еңбекті дұрыс ұйымдастыру, оның өнімділігін арттыру, жұмыссыздықты жою, қоғам мүшелерінің өмір сүру қажеттілігін тиісті деңгейге көтеру, құқықтық реформаны заман талабына сай іске асыру мемлекеттің алға қойған осы саладағы міндеттерін жүзеге асыруына кепілдік береді.

Қылмыстық заңның басты міндеттерінің бірі — қылмыстан сақтандыру болып табылады. Қылмыстық құқық жалпы және арнаулы сақтандыру функцияларын жүзеге асырады. Жалпы сақтандыру қылмыстық заң арқылы кез-келген қылмысты істеуге тыйым салу, нақты қылмысты істеген адамдарға әділ жаза тағайындауды белгілеу арқылы жүзеге асырылады. Арнаулы сақтандыру қылмыстық заң, тыйым салған әрекет немесе әрекетсіздіктерді істеген адамға қылмыстық-құқықтық нормалар арқылы белгіленген тиісті ықпал ету шараларын қолдану ретімен іске асырылады.

Қылмыстық құқыққа, сондай-ақ тәрбиелік функция да тән. Қажетті қылмыстық заңдардың болуы, оның іс жүзінде әділ қолданылуы, азаматтардың, олардың құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы, қылмыс істеген адамның лайықты қылмыстық жауаптылыққа тартылуы азаматтарды заңды құрметтеуге тәрбиелейді және олардың заңға деген сенімін арттырады.

Қылмыстық құқыққа тән тағы бір функция бар. Ол – көтермелеу функциясы. Мұндай функция азаматтардың қылмысқа қарсы күрес саласындағы белсенділігін арттырады. Қылмыстық заңдарда мемлекеттің, қоғамның мүдесін, өзінің немесе басқаның мүддесін қорғауға, мысалы, қажетті қорғану, мәжбүрлі қорғану, сондай –ақ пара берген адамның осы жаына шын жүректен ерікті түрде мүлдемесі болса, олар қылмыстық жауапқа тартылмайды деген нормалар бар. Бұл нормалар көтермелеу функциясының нақты қолданылатындығын көрсетеді. Қылмыстық заң, сондай-ақ, қылмыстық саясатты жүзеге асырудың да құралы болып табылады. Қылмыстық саясат әлеуметтік саясаттың бір бөлігі, оның негізгі мазмұны – қылмыстық заңдарды қолданудың міндеттерін, қылмыстан сақтандырудың тиімді жолдарын табу, қылмыспен күресуде заңдылық принциптерін қатаң сақтау. Ауыр қылмыс істегендерге қолданылуға жататын қылмыстық құқықтық шараларды жетілдіру, ал керісінше қоғамға онша қауіпті емес қылмыстарды істегендерге қоғамнан оқшауламай-ақ қолдануға жататын шараларды белгілеу болып табылады.

Қылмыстық құқықтың принциптері

Қылмыстық құқық өзінің алға қойған қорғаушылық, сақтандырушылық және тәрбиелік міндеттерін тек қана белгілі бір қылмыстық-құқықтық принциптерді сақтау арқылы ғана жүзеге асыра алады.

Қылмыстық-құқықтық принциптер – заң шығарушыға, ғылымға, құқық қорғау және қолдану органдары мен азаматтарға қылмыспен қарсы күрес жүргізу саласындағы қажетті, негізгі және міндетті ережелердің көрінісі болып табылады.

Заңдылық қағидасы Парламент немесе Президент қабылдаған қылмыстық заңның құқық қолдану тәжірибесінде де, заң нормаларын қабылдау саласында да, сөз жоқ, үстемдік ету арқылы көрініс табады. Бұл көрініс бірнеше құқықтық талаптардың жиынтығынан құралады. Оның біріншісі – Республика Қылмыстық кодексінің халықаралық қылмыстық құқықтың жұрт таныған принциптері мен нормаларын басшылыққа алуы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабынаң үшінші тармағында Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады деп көрсетілген. Адам құқықтары жөніндегі 1948 жылғы Жалпыға бірдей декларация, 1986-1989 жылғы Вена келісімі, наркоманияға және террорлық актіге қарсы күрес туралы халықаралық Конвенция және осы сияқты басқа да халықаралық құжаттар халықаралық аймақта істелетін қылмыстар үшін жауаптылық белгілейді. Мысалы: 1986 жылғы Вена келісімінде көптеген халықаралық қылмыстық құқықтық нормалар белгіленіп, кеңеске қатысушы елдерге ұсынылған. Осы келісімнің «Қағидалар» деген тарауының баптарында террорлыққа қарсы күрес, 23-бабында БҰҰ қабылдаған тұтқындармен қарым-қатынастың төменгі стандартты ережелерін сақтау; сондай-ақ БҰҰ бекіткен лауазымды адамдардың құқық тәртібін сақтаудағы мінез-құлқы жөніндегі Кодекс туралы; -бабында адамды оның қықығын бұзатын психатриялық немесе басқадай дәрігерлік тәжірибеден қорғау; 24-бабында өлім жазасын қолдану туралы қылмыстық заңды қолдану жөніндегі ұсыныстар туралы мәселелер көрсетілген.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасы осындай халықаралық құқық нормаларын қастерлейді және осындай халықаралық шарттар Республикада бекітілген уақыттан бастап басшылыққа алынады. Заңдылық қағиданың екінші бір талабы – қылмыстық заңның Конституциялық заңға негізделуі болып табылады. Конституцияда көрсетілген негізгі ережелерді қылмыстық заң сөзсіз басшылыққа алуы тиіс. Өйткені Конституцияның ең жоғарғы заңдық күші бар және Республиканың бүкіл аумағында ол тікелей қолданылады (4-бап, 2-тармақ). Заңдылық принциптерінің тағы бір талабы "арнайы заңда көрсетілмейінше қылмыс та, жаза да жоқ" деген тұжырымға негізделген. Заңдылық принциптерінің осы талабына сәйкес жазба, жария түрде қабылданған қылмыстық заң қылмыстық құқықтың негізгі қайнар көзі болуға тиіс. Барлық қылмыстық-құқықтық нормалар бірыңғай жүйеге келтіріліп, Қылмыстық кодекске біріктірілуі қажет. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге заңдар оларды осы Кодекске енгізгеннен кейін ғана қолданылуға тиіс (ҚК-нің 1-бабы).

Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді (ҚК-тің 9-бабы 1-бөлігі). Адамның ойы, пиғылы, дүние танымы, көзқарасы Конституциялық нормаға қаншалықты қайшы келсе де ол белгілі бір нақты іс-әрекетпен ұштаспаса қылмыс ретінде қаралуға тиіс емес. Қоғамға қауіпті, қылмыстық заңға қайшы, кінәлі іс-әрекеттер заң шығарушы орган арқылы қылмыс деп табылады. Қылмыс пен жаза туралы мәселелер қылмыстық заңдарда тікелей көрсетіледі және оларға тиісінше заңдық анықтамалар беріледі. Қылмыстық заңда арнайы көрсетілмеген реттерде адамның іс-әрекеті қылмысқа жатпайды. Қылмыс жоқ жерде жаза да болмайды.

Қылмыстық құқықтың екінші бір принципі – азаматтардың заң алдындағы теңдігі болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабының 1-тармағында – заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең деп аталған. Қылмыс жасаған адам оның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, нәсіліне, ұлтына, саяси сеніміне, жынысына, біліміне, тіліне, дінге қатысына, кәсібінің түрі мен сипатына, сондай-ақ тұрғылықты жеріне және басқа да жағдайларына қарамастан жауаптылыққа тартылады. Азаматтардың қылмыстық заң алдындағы теңдігі істеген қылмысы үшін қылмыстық жауаптылыққа және жазаға тартылуы болып табылады. Бұл жерде заң алдындағы теңдікті бір түрлі қылмыс істеген кінәлі адамдардың барлығына бірдей етіп жаза тағайындау деп түсінбеу қажет. Жаза кінәлінің қылмысының ауырлығы мен түріне, оның жеке басының қасиеттеріне, жауаптылықты ауырлататын немесе жеңілдететін мән-жайларға байланысты дараланып тағайындалады. Қылмыс істеген адам тек қана қылмыстық заңда көрсетілген негідзерге сәйкес қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатылуы мүмкін. Жасы кәмелетке толмағандар және жүкті немесе емшекте жас балалары бар әйелдерге, кәрі адамдарға қылмыс істеген басқа субъекттерге қарағанда ізгілік қағидасы басшылыққа алына отырып, жеңілдеу жаза тағайындалуы мүмкін.

Қылмыстық құқықтың үшінші бір принципі – жауаптылықтан құтылмайтындық принципі. Бұл принцип бойынша әрбір кез келген адам лауазымдық және басқа да жағдайларға қарамастан, өзі істеген қылмысы үшін сөзсіз міндетті түрде жауапты болады. Яғни қолымен істеген қылмысты мойнымен көтереді. Бұл үшін қылмыстық құқықтық жауаптылықты белгілейтін заң нормалары тайға таңба басқандай анық түсінікті болуы керек. Сөйтіп ол істелген қылмыс үшін нақты жауаптылықты анықтауы керек. Жауаптылықтан құтылмайтындық қағидасының жүзеге асырылуы үшін бұл өте қажет. Сондай-ақ осы принциптің жүзеге асырылуы құқық қоғау және құқық қолдану органдарына үлкен міндет жүктейді.

Қылмыстық заңның төртінші принципі – жеке жауаптылығы қағидасы болып табылады. Адам өзінің кінәсі анықталған жағдайда ғана қоғамға қауіпті әрекеттер (әрекетсіздік) және бағытталған қауіпті зардаптар үшін ғана

қылмыстық жауапқа тартылады. Бұл принципке сәйкес адам өзінің жеке істеген немесе қылмысқа бірлесіп қатысуы арқылы істеген қылмысы үшін сол адамның өзі дербес, жеке жауапты болады. Жеке жауаптылық принципіне сәйкес қылмыстың субъектісі болып, есі дұрыс, зңда белгіленген жасқа толған жеке адам танылады. Мұндай тұлғаны қылмыстық құқықта қылмыстық субъектісі деп атайды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі заңды тұлғаларды қылмыс субъектісі деп танымайды. Материалдық, моральдық немесе басқа жағынан келтірілген зияндары үшін тек азаматтар ғана қылмыстық заңға сәйкес жауапқа тартылады.

Қылмыстық құқықтың бесінші принципі кінәлі жауаптылық принципі болып табылады. Бұл қағиданың мәні сол, кінәсіз қылмыс та болмайды дегенді білдіреді. Қылмыстық жауаптылықта оны істеген адамның іс-әрекетінде кінә болған жағдайда ғана, яғни қылмыс істеген адамның өзінің іс-әрекетіне қасақаналық немесе абайсыздық түрде білдірген саналы, психикалық қатынасы жатады. Іс-әрекеттің зардабы қанша ауыр болса да, егер ол кінәсіз жағдайда істелсе, ол қылмыс болып табылмайды. Жазықсыз зиян келтіру – қылмыс емес, оқыс оқиға болып саналады (ҚК-нің 23 -бабы).

Кінәнің түсінігі Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінің арнаулы баптарында берілген (19,20,21,22-баптар).

Қылмыстық құқықтың алтыншы принципі әділеттік принципі болып табылады. Бұл принциптің мәні сол қылмыстық жауапқа және жазаға іс-әрекетінде қылмыс құрамының толық белгілері бар адамдар тартылуы керек. Негізсіз, дәлелсіз қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейді. Бұл қағиданың жүзеге асырылуы үшін ең алдымен қылмыстық заңның өзінің әділ болуы және істеген қылмысы үшін сот тағайындаған жазаның және қылмыстық-құқық ықпал ететін өзге шаралары соған сай әділ болуы керек. Қоғам мүшелерінің, халықтың шын еркін білдіретін мүддеге сай қабылданған заңдар ғана әділетті болып табылады. Қылмыстық заңды қабылдау кезінде кеткен ағаттықтар, қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді дер кезінде қылмыс қатарына қоспау немесе ондай қоғамға қауіптілігі жоқ іс-әрекеттерді қылмыс қатарынан алып тастамау да заңның әділетсіздігін көрсетеді. «Маңызы болмағандықтан қоғамдық қауіпті емес, яғни жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірмейтін қылмыстар» деген Қылмыстық кодекстегі (9-бап, 2-бөлігі) қағиданы басшылыққа алып, қылмыстық заңның қолданылуындағы әділетсіздіктерге жол берілмеуі керек. Қылмыс құрамының барлық белгілері бар әрекет қылмыстық жауаптылықтың негізі болуы тиіс. Әділеттік қағидасының жүзеге асырылуы әділ жаза тағайындауға тікелей байланысты. Соттар әділ жаза тағайындау үшін қылмыс істеген кінәлі адамға жазаны даралауға негіз беретін: іс-әрекетінің қоғамға қауіптілігінің мәні мен дәрежесін, кінәлінің жеке басын, жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды, қылмыстың істелуінің

себептерін есепке ала отырып, оның түзелуіне және қайтадан қылмыс істемеуіне қажетті және негіз болатын, әділетті жаза тағайындауы керек.

Әділеттік принципі бойынша бір қылмыс үшін ешкімді де қайталап қылмыстық жауапқа және жазаға тартуға болмайды (3-бап).

Қылмыстық құқықтағы тағы бір принцип – ізгілік принципі болып табылады. Ізгілік принципінің жүзеге асырылуы ең алдымен қылмыстық заң арқылы азаматтардың жеке басын, олардың өмірін, денсаулығын, құқықтарын қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау арқылы көрініс табады.

Жаңа Қылмыстық кодекстің 2-бабында адам мен азаматтың жеке басы, олардың құқықтары мен бостандықтары қылмыстық құқық қорғайтын объектілердің ең алғашқыларының бірі ретінде көрсетілген. Қылмыстық заң әрбір азаматқа қажет болған жағдайда қорғануға құқық береді, іс-әрекеттің қылмыстылығын жоюдың мән-жайлар қылмыс болып саналмайды. Қылмыстық заңның бұл нормасы әрбір азаматтың әлеуметтік белсенділігін арттыруға өзінің Конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, мүддесін батыл қорғауға тікелей жағдай туғызады. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде азаматтардың өмірін, денсаулығын, ар-намысын, олардың Конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған арнаулы тараулар бар.

Қылмыстық құқықтағы ізгілік принципі – қылмыстық заңды бұзған адамдарға да қолданылады. Қылмыстық жазаның мақсаты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталғандарды түзеу болып табылады. Жаза тән азабын шектіруді немесе адамдардың адамгершілік намысына тиіп, қадір-қасиетін қорлау мақсатын көздемейді. Жаза жүйелерінің көпшілігі сотталған адамды бас бостандығынан айырмайтын жаза түрлерінен құралған. Ату түріндегі өлім жазасы заңда көрсетілген реттерде ерекше ауыр қылмыстар үшін ғана қолданылады. Қылмыстық заң ізгілік қағидасын басшылыққа ала отырып, қылмысты он сегіз жасқа толмай істеген адамдарға, сондай-ақ әйелдерге және сот үкімі шығарған сәтте 65-ке толған еркектерге ату жазасы тағайындалмайды.

11.2 Қылмыстық заңның түсінігі

Қылмыстық заң – Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Республика Парламенті қабылдаған құқылық акті болып табылады.

Қылмыстық заңны міндеттері – бейбітшілік және адамзаттың қауіпсіздігін, адам мен азаматтардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті аумақтық тұтастықты, конституциялық құрылысты, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, табиғи ортаны қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау және қылмыстың алдын алу болып табылады.

Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін қылмыстық заңдар қылмыстық жауаптылықтың негіздерін белгілейді. Жеке адамға, мемлекетке немесе қоғамға қауіпті іс-әрекеттердің қандайы қылмыс болып табылатынын айқындайды.

Қылмыс істеген адамдарға қолданылуы мүмкін және өзге де ықпал ету шараларын белгілейді.

Қылмыстық заң жазалау қатерімен тыйым салу арқылы адамның жеке басына, қоғамға, мемлекетке кінәлі түрде зиян келтіретін немесе зиян келтіру қаупін тудыратын қылмысты әрекеттерді істеуге тыйым салады. Қылмыстық заң сонымен қатар тиісті органдарға және лауазымды адамдарға іс-әрекетінде қылмыс белгісі бар кінәлі адамды қылмыстық жауапқа тарту немесе көрсетілген негізге сүйеніп, оларды қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуды міндеттейді. Сонымен қылмыстық құқықтық норма бір мезгілде тыйым салушы және міндеттеуші нормалар болып табылады. Бұл нормалардың тағы да сақтандырушылық және тәрбиелік мәні бар.

Қылмыстық құқықтық норманың сақтандырушылық функциясы— істелген іс-әрекеті үшін тиісті баптардың санкциясында көрсетілген жазаны кінәлі адамға тағайындау мүмкіндігі арқылы өз көрінісін табады, осы арқылы барлық азаматтарды қылмыс істеуден күні бұрын сақтандыру арқылы тәрбиелік ықпал ету шарасы жүзеге асырылады. Қылмыстық-құқықтық норма, сонымен бірге кез келген азаматтарды заңды бұлжытпай орындауға тәрбиелеумен бірге, оларды қылмыс істегендермен ымырасыз күрес жүргізу рухына баулиды. Қылмыстық құқықтық норма қоғамдық қатынастарды қорғап қана қоймайды, ол сонымен бірге мұндай қатынастарды ретке келтіреді, өйткені қоғамдық қатынастарды қорғаудың өзі соны ретке келтіру арқылы жүзеге асырылады. Қылмыстық құқық белгілі бір қоғамдық мінез-құлық өрелерін белгілеумен бірге, осы өрелерді бұзушыларға қарсы қылмыстық құқықтық нормаларды қолдану арқылы өз міндеттерін жүзеге асырады. Қылмыстық құқықтық норма өзінің реттеушілік ықпалымен, кез келген азаматтарды қылмысты құбылысқа төзімсіз болуға, олармен ымырасыз күрес жүргізуге баулу арқылы іске асырады.

Қылмыстық заң — қылмыстық құқықтың ең негізгі көзі.

Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші

Қылмыстық заңның кеңістіктегі күші Қылмыстық кодекстің 6-бабындағы (аумақтық), 7-бабындағы (азматтық), 8-бабындағы (қылмыскерді ұстап беру туралы халықаралық шарт) принциптеріне сәйкес жүзеге асырылады. Қылмыстық кодекс 6,7,8-баптарда бекітілген осы принциптердің кеңістіктегі қолданылуын жүзеге асыру үшін мынадай түсініктерді анықтап алу қажет:

- Қазақстан Республикасының аумағы; 2) Қазақстан Республикасының қылмыстық заңы қолданылатын жерлер мен объектілер; 3) қылмыс істелу орны; 4) шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерінің және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтарының жауаптылығы ; 5) қылмыскерді ұстап беру туралы халықаралық шарт туралы. Қылмыстық кодекстің 6-бабының 4-бөлігінде

Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған адамдарға, республика қылмыстық заңы ережелерінің қолдану шарты көрсетілген. Бұл бапта:

- Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған адам осы Кодекс бойынша жауапқа тартылуы тиіс.

- Қазақстан Республикасының аумағында басталған немесе жалғастырылған не аяқталған әрекет Қазақстан Республикасының аумағында жасалған қылмыс деп танылады. Осы Кодекстің күші Қазақстан Республикасының құрлықтық шнльфінде және ерекше экономикалық аймағында жасалған қылмыстарға да қолданылады.

- Қазақстан Республикасының портына тіркелген, Қазақстан Республикасының шегінен тыс ашық су немесе әуе кеңістігінде жүрген кемеде қылмыс жасаған адам, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады. Қазақстан Республикасының әскери кораблінде немесе әскери әуе кемесінде қылмыс жасаған адам да, оның қай жерде болуына қарамастан, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады.

- Шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерінің және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе осы адамдар Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс жасаған жағдайда халықаралық құқық нормаларына сәйкес шешіледі делінген.

Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 13 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы туралы» заңының 1-бабына сәйкес Республика аумағының шегін құрғақ құрлық, су, жер қойнауы және әуе кеңістігі шегін айқындайтын сызық және осы сызық бойынша өтетін беткі қабат құрайды. Ашық теңізде жүзіп немесе оның әуе кеңістігінің үстінде ұшып жүрген әскери емес корабльдер, ұшақтар немесе қандай жерде тұрғанына қарамастан Қазақстанның әскери ұшақтары Республика аумағының бір бөлігі болып табылады. Оларға да Республика Қылмыстық заңының күші қолданылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы аумақтың (су, жер, әуе кеңістігінің) заң жүзінде баянды етілген кеңістігі шегінде қарастырылады. Құрғақ аумаққа Қазақстан Республикасының жер бедерінің сипатты нүктелері мен сызықтары жатады. Су аумағына Республиканың ішкі суларынан басқа, аумақтық теңіз жағалауындағы теңіз сулары, олардың тиесілі ені жатады. Қазақстан Республикасының әуе кеңістігі аумағына – Қазақстан Республикасы құрғақ немесе су аумағы үстіндегі берілген аспан кеңістіктері жатады. Жер қойнауына мемлекеттік шекарамен белгіленген құрғақ немесе су кеңістігі астындағы аумақтар жатады. Жер қойнауының тереңдігіне Қазақстан Республикасында ешқандай шек қойылмайды. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңының күші Республиканың кез-келген аумағында немесе объектілерінде істелген іс-әрекеттің бәріне де қолданылады. Егер қылмыс Қазақстан Республикасының портына тіркелген және Республика шегінен тыс

ашық су немесе әуе кеңістігінде жүрген, бірақ шет мемлекеттердің жерінде емес кемеде істелсе, ал әскери корабльде немесе әскери әуе кемесінде қылмыс жасаған адам олар қай жерде тұрса да онда ол Қазақстан Республикасының аумағында қылмыс істеген деп танылып, мұндай адамдар қылмыстық жауапқа Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі бойынша тартылады. Республика аумағында Қазақстанға тиесілі Каспий теңізі суларының үстіңгі және астыңғы кеңістігі – құрлықтық шельфі, сондай-ақ ерекше экономикалық аймақтар да жатады. Қазақстан Республикасының шет мемлекеттердегі елшіліктері, өкілдері орналасқан жер, Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалауымен жүрген елшілері мен өкілдерінің автокөліктері Қазақстан Республикасының аумағына жатады.

Егер қылмыс істеуге даярланғандық немесе қылмыс істеуге оқталғандық шекарадан тысқары жерде жүзеге асырылып, ол біздің елімізде аяқталса, онда қылмыс Қазақстан Республикасы аумағында істелген деп табылады. Сондай –ақ, қылмысқа қатысу, қылмыс істеуді ұйымдастыру немесе қылмысқа азғырушылық әрекеттері үшін де жауаптылық дәл осындай тәртіппен шешіледі. Екі немесе одан да көп мемлекеттің аумағында істелген қылмыс үшін жауаптылық қылмыс аяқталған немесе қылмыс тоқтатылған мемлекеттің заңы бойынша жүзеге асырылады. Қылмысты ұйымдастырушы, айдап салушы немесе көмектесуші шет елде, орындаушы Қазақстан Республикасының аумағында іс - әрекет істесе немесе қылмысқа қатысу Қазақстан Республикасының аумағында, ал қылмысты орындау шет елде орын алса, қылмыс Қазақстан Республикасының аумағында істелген деп танылады. Қылмыстық кодекстің 6 – бабының 4-тармағына сәйкес қолданылып жүрген заңдар бойынша және халықаралық шарттар бойынша қылмыстық істер Қазақстан Республикасының соттарында қаралуға жатпайтын шет елдік мемлекеттердің дипломатиялық өкілдері мен иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтардың қылмыстық жауаптылығы жағдайындағы мәселе бұл адамдар Қазақстан Республикасы аумағында қылмыс істеген болса халықаралық құқық нормаларымен шешіледі. Шет мемлекеттің Қазақстан Республикасы аумағында дипломатиялық және консулдар өкілдіктері туралы ережеге сәйкес жеке басына қол сұқпайтындығы иммунитетімен, дипломатиялық өкілдіктердің басшылары (елші, өкіл, сенімді өкіл), кеңесшілер, сауда өкілі және оның орынбасары, әскери, әскери – теңіз, әскери - әуе атташелері және олардың көмекшілері, бірінші, екінші және үшінші хатшылар, архивариус – хатшылары, олардың өздерімен бірге тұрақты тұратын Қазақстан Республикасының азаматы болып танылмайтын отбасы мүшелері пайдаланады. Бұл санаттағы адамдардың қылмыстық істері Қазақстан Республикасы соттарында қаралуға жатпайды. Мемлекеттердің өзара келісімі бойынша консулдық лауазым адамдары қылмыстық жауаптылық туралы шекті иммунитет құқығын пайдаланады. Мұндай эксаумақтық құқықтарын пайдаланатын адамдардың тізімі мүдделі

жақтардың өзара келісімі бойынша белгіленеді. Эксаумақтық құқығы дипломатиялық өкілдердің қызмет немесе тұрғын жайларына, қатынас көліктеріне де қолданылады. Әрине, мұндай құқық дипломатиялық өкілдердің қызметтеріне өз иммунитеттерін пайдаланып, заңсыз әрекет істеуіне жолбермейді. Осындай иммунитетті – атақты пайдаланып, қылмыс жасағандар персона нон грата (жарамсыз адам) деп жарияланады. Оларға белгілі бір уақыт ішінде Қазақстан Республикасы аумағынан кету талап етіледі. Қылмыстық кодекстің 7 – бабында Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған адамдарға қылмыстық заңның қолданылуы туралы анықтама берілген. Осы бапта:

1. Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер олар жасаған әрекет ол аумағында жасалған мемлекетте қылмыс деп танылса, егер бұл адамдар басқа мемлекетте сотталмаған болса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады. Аталған адамдарды соттау кезінде жазаны аумағында қылмыс жасалған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғары шегінен асыруға болмайды. Азаматтығы жоқ адамдар да осындай негіздерде жауапты болады.

2. Басқа мемлекеттің аумағында қылмыс жасаған адамның соттылығының және өзге де қылмыстық-құқықтық зардаптарының, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе немесе басқа мемлекеттің аумағында жасалған қылмыс Қазақстан Республикасы мүдделеріне қатысты болмаса, бұл адамның Қазақстан Республикасы аумағында жасалған қылмысы үшін қылмыстық жауаптылығы туралы мәселені шешу үшін қылмыстық-құқықтық мәні болмайды.

3. Қазақстан Республикасының одан тыс жерлерде орналасқан әскери бөлімдерінің әскери қызметшілері шет мемлекеттің аумағында жасаған қылмысы үшін, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады.

4. Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған шетелдіктер қылмысы Қазақстан Республикасының мүдделеріне қарсы бағытталған жағдайларда және Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген жағдайларда, егер олар басқа мемлекетте сотталмаған болса және Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық жауапқа тартылса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс делінген. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 8-бабында қылмыс істеген адамды ұстап беру мәселесі келтірілген. Осы бапқа сәйкес шет мемлекет аумағында қылмыс істеген Қазақстан Республикасының азаматтарын егер халықаралық шартта өзгеше белгіленбесе, сол мемлекетке ұстап беруге болмайды. Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерде қылмыс істеген Қазақстан Республикасының аумағындағы шетел азаматтары немесе азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасының халықаралық шартына

сәйкес қылмыстық жауапқа тарту үшін шетел мемлекетіне ұстап берілуі мүмкін. Мұндай халықаралық келісімдер Қазақстан Республикасы мен Моңғолия арасында 1993 жылы 14 қаңтарда бекітілген. Қазақстан Республикасы көптеген мемлекеттермен осындай шарт жасасқан.

Қылмыстық заңның мезгілдегі күші

Қылмыстық кодекстің 4-бабына сәйкес іс - әрекеттің қылмыстылығы және жазаланушылығы сол іс-әрекет жасалған уақытта қолданылып жүрген заңмен белгіленеді. Қоғамға қауіпті әрекет асырылған уақыт, зардаптың басталған уақытына қарамастан, қылмыс істелген уақыт деп саналады. Яғни, зардаптың қашан болғанына байланыссыз істелген іс - әрекеттің уақыты болып іс - әрекеттер жүзеге асырылған жыл, ай, күндер және сағаттар есепке алынады. Қазақстан Республикасында заңдардың жариялану және күшіне ену тәртібі туралы заңға сәйкес қабылданған заңдар «Егемен қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінде жарияланғаннан кейін он күннен кейін (егер заңда оның күшіне енуінің басқа мерзімі көрсетілмесе) заңды күшіне енеді. Кейбір жағдайларда қылмыстық заң немесе оның жекелеген баптары жарияланған күннен бастап күшіне енуі мүмкін. Ол туралы заң мәтінінің өзінде аталып көрсетіледі. Мысалы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексін күшіне енгізу туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі заңына сәйкес Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енеді. Осыған орай 1959 жылғы 22 шілдедегі «Қазақ КСР – інің қылмыстық кодексін бекіту туралы» Қазақ КСР заңымен белгіленген Қазақ КСР қылмыстық кодексінің, сондай – ақ 1959 жылғы 2 шілдеден 1998 жылғы 1 қаңтарға дейінгі кезеңде Қазақ КСР–інің Қылмыстық кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізілген барлық заңдардың 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күші жойылады деп бекітілген.

Осы заңның 4-бабына сәйкес Қылмыстық кодекстің қоғамдық жұмыстарға тарту түріндегі жазалау ережелері 2000 жылдың 1 қаңтарынан, ал бас бостандығын шектеу, қамауға алу, сондай-ақ өмір бойы бас бостандығынан айыру түріндегі жазалар туралы ережелері ҚР қылмыстық атқару кодексі күшіне енгізілгеннен кейін жазалаудың осы түрлерін орындау қажетті жағдайлар жасалуына қарай, бірақ 2003 жылдан кешіктірілмей енеді деп белгіленген.

11.3 Қылмыстың ұғымы және белгілері

1997 жылы жаңа Қылмыстық Кодекс қабылданды. Осы Кодексте өмірімізде, қоғамда орын алған елеулі әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістерге сәйкес қылмыстың жаңа ұғымы берілген. Онда «жазалау қатері мен тыйым салынған айыпты қоғамға қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік) қылмыс деп танылады» делінген (9-бап). Осы анықтамадан қылмыстық құқыққа

қайшылық, қоғамға қауіптілік, кінәлілік, жазаланушылық қылмыстың белгілері екендігі көрініп тұр.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі Ерекше бөлімінің тиісті баптарының диспозицияларында жекеленген қылмыс құрамдары арнаулы көрсетілген. Қылмыстық құқықта қылмыстың осы нақты құрамдарына қарсы іс-әрекет істеуді құқыққа қайшылықпен атау қалыптасқан.

1960 жылға дейінгі қолданылған Қылмыстық кодекстерде ұқсастығы бойынша яғни, қылмыстық заң нормасында әдейі көрсетілмеген іс-әрекеттерге де сонда көрсетілген соған ұқсас, жақын нормаларды қолдануға жол берілген еді. Мұның өзі заңды бұзуға және осы мәселеде бейберекетсіздікке кетушілікке әкеліп соқтырды. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы жаңа Конституциясында, осыған орай жаңа Қылмыстық кодексте қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді делінген.

Адамның қылмыстық құқылық норма тыйым салған іс-әрекеттерді істеуін қылмыстық құқыққа қайшылық деп атаймыз.

Адамның қылмыстық заң тыйым салмаған, осы заңда көрсетілмеген іс-әрекеттерді істеуін қылмыс қатарына жатқызуға болмайды. Тек заң шығарушы ғана белгілі бір іс-әрекетті қылмыс қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін оның мәнді белгілерін анықтайды. Қылмыстық құқыққа қайшылықтың міндетті белгісі болып осы заңда көрсетілген іс-әрекетті істеген жағдайда нақты нормада көрсетілген қылмыстық құқылық санкция белгілеген жазаның белгілі бір түрінің тағайындалуы болып табылады. Іс-әрекеттің, қылмыстық құқыққа қайшылығын белгілеген тиісті заңның жарияланған уақытынан бастап ондай іс-әрекеттер қылмыс қатарына жатады. Мұндай ретте мемлекет осындай іс-әрекеттермен қылмыстық құқылық норма арқылы күрес жүргізуге мүмкіндік алады. Керісінше, белгіленген тәртіппен күші жойылған қылмыстық-құқылық норма қылмыс қатарынан шығарылады. Ондай іс-әрекеттер қылмыс деп саналмайды. Мысалы: елімізде нарықтық қатынастардың дамуына байланысты Қылмыстық кодекстен алыпсатарлық деген қылмыс құрамы қатарынан алынып тасталды. Бұрын қылмыс қатарында жоқ жалған банкроттық, табысты жасыру, салық төлемегені үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейтін көптеген жаңа нормалар пайда болды.

Қылмыстың негізгі сапалық белгісі оның қоғамға қауіптілігі болып табылады. Бұл белгі қылмыстың материалдық мәнін білдірумен бірге не себепті осы немесе басқадай іс-әрекеттер қылмыс болып табылатының түсіндіреді. Қоғамға қауіптілік белгісінің болуының өзі іс-әрекеттің қоғамдық қатынастарға зиян келтіруін немесе зиян келтіру қаупін туғызатынын білдіреді. Қоғамға қауіптілік — қылмыстың объективтік белгісі. Ол заң шығарушының санасына және еркіне байланыссыз қоғамдық қатынастарға зиян келтіреді және өзінің ішкі мәні жөнінен қоғамның бір қалыпты өмір сүру шарттарына қайшы болады. Заң, шығарушының міндеті сол кезеңде, дәуірде, қоғамның өмір сүру

жағдайларын дұрыс бағалап, осыған байланысты іс-әрекеттің қайсысының қылмыс қатарына жататыны туралы шешім қабылдау болып табылады.

Қылмыстық кодекстің 2-бабында қоғамға қауіптіліктің сипаттамасы қылмыстық заңда көзделген адам мен азаматтың құқықтарына, бостандықтары мен заңды мүдделеріне, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікке, табиғи ортаға т. б. қиянат жасап қол сұғатын қылмыс объектілерін тізбектеп көрсету арқылы берілген. Бірақта қоғамға қауіптілік қылмыс қол сұғатын объектілерді көрсету арқылы ғана тұжырымдалмайды. Бұл қылмыстың қоғамға қауіптілігін сипаттайтын мәнді жақтарының бірі ғана.

Қоғамға қауіптілік қоғамға зиянды іс-әрекеттің өзінің тікелей ерекшелігіне, оны істеу уақыты, орны, тәсілі, жағдайына байланысты болуы мүмкін. Мысалы: тиісті рұқсат етілмеген немесе тыйым салынған жерлерде (ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, төтенше экологиялық, аймақтар) не тыйым салынған құстар мен аңдарға қатысты аң ауланса, ол заңсыз болып табылады (288-бап, 1-бөлігі). Төтенше жағдайлар кезінде тыйым салынған ереуілге басшылық жасау, кәсіпорынның, ұйымның жұмысына кедергі келтіру қылмыс болып табылады (335-бап). Іс-әрекет арқылы келтірілген немесе келтірілуі мүмкін зиян қоғамға қауіптіліктің көлемін айқындайтын негізгі бір белгі болып табылады. Кейбір іс-әрекеттер әрекет немесе әрекетсіздіктің істелген уақыттан бастап, өзінің қандай зиян келтірілгеніне қарамастан, қоғамға қауіпті болады. Басқалары қылмыстық заңда көрсетілген зардаптар болған жағдайда ғана қоғамға қауіптілік сипатына ие болады. Іс-әрекеттің қоғамға қауіпті және қылмыс қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін зардаптың сипаттамасын заң шығарушы әр түрлі етіп бейнелеуі мүмкін. Кейбір реттерде қылмыстың зардабы қылмыстық заңның өзінде дәлме-дәл көрсетіледі. Мысалы, денеге жарақат салу, материалдық залал келтіру, ауыр зардаптың болуы т. б.

Келтірілген дене жарақатының ауырлығына орай денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (103-бап), денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру (104-бап), денсаулыққа қасақана жеңіл зиян келтіру (105-бап) болып бөлінеді. Басқа жағдайларда, зардаптың әр түрлі болып келетіндігін ескеріп, заң шығарушы оның бәрін нақтылап жатпайды, оларды зиян келтіру (142-бап), ірі мөлшер (175-бап), ауыр зардап келтіру (181-бап, 3-бөлігі, «б» тармағы), т. б. деп жалпылама береді. Мұндай жағдайларда зардаптың осы көрсетілген мөлшерін анықтау нақты жағдайларда орындалған фактіге байланысты шешіледі. Қылмыстың қоғамға қауіптілігі қылмыстық ниет және мақсат сияқты оның белгілеріне де байланысты. Мысалы, қылмыстық іс қозғау мақсатымен қылмыс істеді деп көрінеу өтірік хабарлау. Егер мұндай іс-әрекетті пайдақорлық мақсатпен істесе хабарлау әрекеті күшейтілген қылмыс түрі болып табылады. Кейбір реттерде қоғамға қауіптілік іс-әрекетті істеген адамның ерекшелігіне де байланысты анықталады. Қайсыбір іс-әрекеттер оны істеген адамның

жәбірленушімен ерекше қатынаста болуына байланысты қылмыс деп танылады. Мысалы, айыптының материалдық жөнінен немесе басқа реттен тәуелді адамға қатал қарауы, қудалауы немесе қорлауы салдарынан жәбірленушінің өзін-өзі өлтіру халіне жеткізілуі (102-бап). Кейде субъектінің ерекше жағдайы қылмыстың қоғамға зияндылығын үдетеді. Мысалы: жауапты мемлекеттік қызметтегі лауазымды адамның пара алуы (311-бап, 3-бөлігі).

Қылмыстық құқық ғылымы қоғамға қауіптіліктің сапалық және сандық жақтарын бөліп қарайды. Қылмыстық кодекстің 52-бабында жаза тағайындаудың жалпы негіздерін анықтай отырып, сот жазаны тағайындауда істелген қылмыстың сипатын және қоғамға қауіптілік дәрежесін есепке алу қажеттігін көрсетеді. Мұның өзі қылмыстың сипатын қылмыстық сапалық, ал дәрежесін — сандық сипаттамасы деп түсінуді білдіреді. Сипатына қарай қоғамға қауіптілік экономикалық және зорлық қылмыстары, қасақана және абайсыздық, жеке адамға, меншікке қарсы қылмыстар болып бөлінеді. Қоғамға қауіптілік сипаты қылмыстың объектісі бойынша анықталады. Объектілердің тізбегі Қылмыстық кодекстің 2-бабында көрсетілген, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімі топтық объектілері белгілері бойынша тарауларға бөлінеді. Яғни, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің жүйелері топтық объектілерінің, маңыздылығына қарай рет-ретімен орналасқан. Қоғамға қауіптіліктің сипатының тағы бір көрсеткіші келтірілген зиян болып табылады. Материалдық, моральдық зиян күш қолдану, қорқыту арқылы келтіріледі. Келтірілген залалға байланысты қылмыс қоғамға қауіптілік сипатына қарай мүліктік, ұйымдастырушылық, жалпыға қауіпті және зорлықпен жасалатын қылмыстар деп бөлінеді. Қоғамға қауіптілік сипаты одан әрі кінәнің нысандары арқылы анықталады. Қасақаналықпен жасалатын қылмыстардың абайсыздықпен істелетін қылмыстарға қарағанда қоғамға қауіптілік сипаты едәуір ауыр. Мысалы, кісіні ауырлататын жағдайда қасақана өлтіргені үшін 10 жылдан 20 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға не мүлкін тәркілеу арқылы немесе онсыз өлім жазасына, не мүлкін тәркілеу арқылы немесе онсыз өмір бойы бас бостандығынан айыруға жазаланады (96-бап, 2-бөлігі), ал абайсызда кісі өлтіру (101-бап, 1 -бөлігі) үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Кінәнің нысандарын анықтау қылмыстың қоғамға қауіптілігінің сипатын осылай белгілеуде маңызды роль атқарады. Қылмыстың қоғамға қауіптілігінің сандық жағын анықтағанда көптеген факторларды еске алу керек. Мұндай реттерде келтірілген зардаптың ауырлығын (аса көп мөлшерде немесе едәуір мөлшерде) қылмыстық істің ерекшеліктеріне (аяқталған немесе аяқталмаған қылмыс) қылмысты жеке немесе бірлесіп қатысып істеу, қылмыс істелгенде қандай әдістің қолданылғаны, кінәнің сипатын, қылмыстың субъектісінің ерекшелігіне, іс-әрекеттің істелу уақытына, жағдайына баса назар аудару керек. Мысалы, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру қасақана денсаулыққа орташа

ауырлықтағы немесе жеңіл дәрежедегі зиян келтіруден қоғамға қауіптілік дәрежесі едәуір жоғары. Қарақшылықтың (179-2) ұрлықтан (175-бап) дәрежесі жағынан қоғамға қауіптілігі жоғары. өйткені шабуыл жасап, тонағанда бөтеннің мүлкін иемену мақсатымен қауіпті тәсіл шабуылға ұшыраған адамның өміріне немесе денсаулығына күш жұмсаумен ұштастырылады.

Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі қылмыстық заңда көрсетілген санкция бойынша да анықталады. Мәні жөнінен екі қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтау, сол қылмыста берілген белгіленген санкцияларды салыстыру керек. Ауырырақ жаза қарастырылған қылмыс түрінің қоғамға қауіптілік дәрежесі де жоғары болып келеді. Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі бойынша қоғамға қауіптілік сипаты бірдей қылмыстарды бір-бірінен ажыратуға болады.

Қылмыстың тағы бір белгісі кінә болып табылады. Яғни бұл жерде заң қорғайтын объекттерге әрекет немесе әрекетсіздік арқылы кінәлі түрде қасақаналық немесе абайсыздықпен қол сұғушылық туралы әңгіме болып отыр.

Қылмыстық жауапқа және жазаға тек қана қылмыс істегені үшін, яғни қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті іс-әрекетті қасақана немесе абайсыздықпен жасаған адам тартылады. Кінәсіз қылмыстық жауаптылық туралы сөз болуы мүмкін емес. Кінәнің нысандары қылмыстық заңда қасақаналылық (тікелей немесе жанама), абайсыздық (менменділік немесе немқұрайдылық) болып түрлерге бөлінеді. Тікелей немесе жанама ниетпен жасалған әрекет қасақана жасалған қылмыс деп танылады.

Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуының мүмкін екенін немесе болмай қоймайтынын алдына ала білсе және осы зардаптардың болуын тілесе, қылмыс тікелей ниетпен жасалған қылмыс деп танылады.

Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынып, оның қоғамдық қауіпті зардаптары болуы мүмкін екенін алдын ала білсе, осы зардаптардың болуын тілемесе де оған саналы түрде жол берсе, не бұған немқұрайды қараса, қылмыс жанама ниетпен жасалған деп танылады (20-бап).

Менмендікпен немесе немқұрайдылықпен жасалған әрекет абайсызда жасалған қылмыс деп танылады.

Егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіп туғызуы мүмкін екенін алдын ала білсе, бірақ бұл зардаптарды жеткілікті негіздерсіз жеңілтектікпен болғызбау мүмкіндігіне сенсе, қылмыс менмендікпен жасалған қылмыс деп танылады.

Егер адам қажетті ұқыптылық пен сақтық болғанда ол зардаптарды болжап білуге тиіс және божап біле алатын бола тұра өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті зардаптарының болуы мүмкін екенін болжап білмесе, қылмыс немқұрайдылықпен жасалған қылмыс деп танылады (21-бап).

Қылмыстың зардабы қаншалықта ауыр болғанына қарамастан, егер оны істеген адамның іс-әрекетінде кінәнің белгілі бір түрі болмаса, ол қылмыстық жауапқа да, жазаға да тартылмайды.

Кінәсіз қылмыс та, жаза да жоқ.

Қылмыстың тағы бір міндетті белгілерінің бірі қылмыстық жолмен жазаланушылық болып табылады. Өйткені, қылмыс дегеннің өзі, қылмыстық заң жазамен қорқытып тыйым салған әрекет немесе әрекетсіздік болып табылады. Мұның өзі қылмыс құрамы туралы сипаттама басқадай құқылық актілерде емес, тек қылмыс заңда ғана көрсетілетіндігін және осы іс-әрекет үшін қылмыстық заңның санкциясында жазалау қатері қарастырылатынын көрсетеді. Бұл жерде нақты істелген қылмыс үшін қолданылатын жаза мен қылмыстық құқық нормасының санкциясында көрсетілген жазалау қатері, жазалау мүмкіндігі туралы түсініктерді шатастыруға болмайды. Жазалау қатерімен қорқытып тыйым салу қылмыстың белгісі болып табылады. Нақты қылмыс істеген адамға жаза тағайындамау немесе оны қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатып, оған қоғамдық ықпал ету шааларын қолданғанда, оның іс-әрекеті қылмыс қатарынан шығып қалмайды. Өйткені, жазалаушылық қылмыстың белгісі ретінде стелген ірбір қылмыс үшін жаза тағайындалу мүмкін екендігін, сол себепті қылмыс заңға қайшы іс-әрекеттерді істеуге жазалау қатері тыйым салады. Нақты өмірде қылмыс істелгенімен, егер ол ашылмай қалса оған жаза тағайындалмай қалады. Кейде қылмыс ашылғанмен, сот ондай қылмысқа заңда белгіленген негіздермен жаза тағайындауды қолданбауы мүмкін. Демек, қылмысты жазалау қатерімен тыйым салу қылмыстың белгісі, ал жаза тағайындау немесе тағайындамау іс-әрекеттің зардабының көрінісі болып табылады.

11.4 Қылмыс санаттары

Қылмыс санаттары деп оларды нақты белгілері бойынша топқа бөлуді айтамыз. Қылмысты санаттауға іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі немесе қылмыс құрамының жекелеген элементтері негіз болады. Қылмыстық заңда қылмысты санаттаудың үш түрлі көрнісі қалыптасқан. Ол біріншіден, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігінің сипаты мен дәрежесіне қарап қылмысты төрт түрлі санатқа бөлу, екіншіден, қылмыстың объектісі бойынша санаттау. Осы белгі бойынша барлық қылмыстарды Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде бірнеше санатқа бөлініп, объектісінің маңыздылығына қарай бірінен соң бірі орын алған, мысалы адам өміріне қарсы, мемлекеттің егемендігіне, басқару тәртібіне, меншікке қарсы, әскери қылмыстар т. б. Үшіншіден, қоғамға қауіптілік дәрежесі бірдей қылмыстар, қоғамға қауіптілік сипаттарына қарай жай, күшейтілген (квалифицированные), артықшылық берілген (привелигированные) болып бөлшектенеді. Мысалы, кісі өлтіру, ауырлатпайтын және жеңілдетпейтін жағдайларда кісі өлтіру, жеңілдететін жағдайда жан күйзелу жағдайында кісі өлтіру және т.б. Қазақ КСР 1959-жылы

қабылданған Қылмыстық кодексінде қылмыс санаттары деген мәселе көрсетілмеген еді. Тек қана 1972-жылы 4-қарашада Қылмыстық кодексте 7-1 деген жаңа бап енгізіліп, бапта ауыр қылмыстың түсінігі ғана берілді.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде қылмысты санаттау туралы арнаулы норма енгізіліп, онда қылмыстар сипатына және қоғамға қауіптілік дәрежесіне және кінәнің түріне байланысты онша ауыр емес, ауырлығы орташа, ауыр және аса ауыр болып санаттарға бөлінген.

Қылмыстық кодекстің 10-бабына сәйкес жасалғаны үшін осы кодексте көзделген ең ауыр жаза екі жылға бас бостандығынан айырудан аспайтын қасақана жасалған әрекет, сондай-ақ жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза бес жылға бас бостандығынан айырудан аспайтын абайсызда жасалған әрекет онша ауыр емес қылмыс деп танылады.

Жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза бес жылға бас бостандығынан айырудан аспайтын қасақана жасалған әрекет, сондай-ақ жасалғаны үшін бес жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген абайсызда жасалған әрекет ауырлығы орташа қылмыс деп танылады.

Жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза он екі жылдан бас бостандығынан айырудан аспайтын қасақана жасалған әрекет ауыр қылмыс деп танылады.

Жасалғаны үшін осы Кодексте көзделген ең ауыр жаза он екі жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза немесе өлім жазасы – қасақана жасалған әрекет аса ауыр қылмыс деп танылады.

Қылмысты осылай етіп санаттарға бөлу қылмыстық құқық ғылымында қалыптасқан ғылым санаттарын қылмыстық кодекстің санкциясында белгіленген, қоғамға қауіптілік дәрежесіне қарай бөлу жөніндегі қазіргі заманғы талапқа сай келеді. Қылмыстық заңның жекелеген бабында көрсетілген санкция мөлшері қоғамға қауіптіліктің дәрежесін белгілейді және әртүрлі қылмыстардың қоғамға қауіптілік дәрежесімен салыстыруға мүмкіндік береді. Жаза мөлшерінің баптардың санкциясында нақты белгіленуінің өзі соттың өз білермендігімен қылмысты сол немесе басқа бір санатқа жатқызуына мүмкіндік бермейді. Қылмысты дәл бір санатқа жатқызуға мүмкіндік беретін қосымша белгілердің түрі кінә нысандары болып табылады. Мысалы, ауыр және аса ауыр қылмыстарға тек қасақана ғана қылмыстар жатады. Ауырлығы орташа немесе онша ауыр емес қылмыстарға қасақана немесе абайсызда жасалатын қылмыстар жатады. Осы санаттарға сәйкес аса ауыр қылмыстарға қоғамға қауіптілік дәрежесі ерекше ауыр қасақана қылмыстар, мысалы, кісіні ауырлататын жағдайларда өлтіру, мемлекетке опасыздық жасау, бандитизм, шабуыл жасап тонау сияқты қылмыс түрлері жатады.

Ауыр қылмыстарға мысалы, контрабанда, денеге қасақана ауыр жарақат салу, ауырлататын жағдайды біле тұра кінәсіз адамды қылмыстық жауапқа тарту қылмыстары жатады.

Ауырлығы орташа қылмыстарға қасақана немесе абайсызда істелген қылмыстар: абайсызда кісі өлтіру, кісіні өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу, денеге қасақана орта дәрежеде жарақат салу және т.б. жатады.

Онша ауыр емес қылмыстарға бас бостандығынан айырмайтын жаза қолданылуы мүмкін. Оған қорлау, жала жабу, абайсызда денеге ауыр немесе орта дәрежедегі жарақат түсіру сияқты қасақана немесе абайсызда істелген қылмыстар жатады. Қылмысты санаттарға бөлудің маңызы ерекше. Санаттарға бөлу белгісі бойынша бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтейтін режимді белгілеу: шартты жазаны қолдану, немесе қолданбау (63-бап), шартты түрде соттаудың күшін жою немесе сынақ мерзімін ұзарту (64-бап), қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындауда (59-бап), жазаны өтеуден мерзімінен бұрын шартты түрде босату (70-бап), айыптау үкімінің ескіруі мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату (75-бап), рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылық немесе жазадан босату (76-бап), сотталғандықты жою немесе алып тастау (77-бап) мәселелері шешіледі.

11.5 Қылмыстық жауаптылықтың негіздері

Қылмыстық жауаптылықтың негізін дұрыс анықтау құқық қолдану органдары қызметінің заңдылықты қатаң сақтауының кепілі болып табылады. Қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауаптылықтың негізі болып қылмыстық заңда көрсетілген қылмыс құрамының барлық белгілері бар іс-әрекетті істеу болып табылады (3-бап). Яғни, бұл деген қылмыстық жауапқа және жазаға тек қана қылмыс істегенде, яғни қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді қасақана немесе абайсыздықтан істегенге айыпты адамға ғана тағайындалатынын көрсетеді. Демек, қылмыстық жауаптылық негізі іс-әрекетте қылмыс құрамының болуы болып табылады. Қылмыстық заң қылмыс құрамы деген терминнің мазмұнын ашып көрсетпейді. Бұл мәселе қылмыстық құқық теориясында ғана ашып көрсетіледі. Адамның (қылмыс субъектісінің) қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді (қылмыстың объективтік жағы) кінәлі түрде қасақана немесе абайсыздықтан істеуі (қылмыс субъективті жағы) қылмыс құрамының белгілері болып табылады. Қылмыстың объектісі болып табылатын қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы Қылмыстық кодекстің 2-бабында көрсетілген. Сонымен, Қылмыстық жауаптылықтың негізі болып қылмыс құрамы болатынын білдік. Іс-әрекетінде қылмыс құрамының ең кем дегенде бір белгісі жоқ болса ол қылмыстық жауаптылыққа тартылатын негіз жоқ.

Қылмыстық заңда қылмыстың жалпы түсінігі берілген, сонымен бірге Ерекше бөлімінде нақты қылмыстар жеке-жеке көрсетілген. Қылмыстық заң қылмыс құрамы түсінігін нақты ашып көрсетпейді. Бұл түсінікті қылмыстық құқық теориясы ғана береді. Қылмыс құрамы деп қылмыстық заң бойынша қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді белгілі бір қылмыстың қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін қылмыстың объективтік және субъективтік жақтарынан құралған элементтердің және олардың белгілерінің жиынтығын айтамыз. Қылмыс құрамының әрқайсысы оның субъективтік және объективтік белгілерімен сипатталады. Барлық жүйелер секілді қылмыс құрамы да белгілі бір элементтерден тұрады. Осы белгілердің қосымша жүйелерінің ең болмағанда біреуінің жоқ болуы жүйенің болмауына, яғни қылмыс құрамының тұтастай жоқ болуына әкеп соғады. Бұл жерде қылмыс құрамының элементтері деп қылмыс құрамының жүйелерін құрайтын бастапқы компоненттерді айтамыз. Қылмыс құрамының белгілеріне мынадай төрт түрлі элементтер жатады: объект, объективтік жағы, субъект, субъективтік жағы.

Қылмыстың объектісі деп, сол қылмыстық қиянаттың неге бағытталғанын, оның қандай зиян келтіргенін немесе келтіруге нысана алғанын айтамыз. Қылмыстың объектісі заң қорғайтын қоғамдық қатынастар болып табылады. Қылмыстық құқықта олар шартты түрде жалпы, топтық және тікелей объект болып бөлінеді. Қылмыстың объектісін оны сипаттайтын қылмыс құрамының белгілерін дұрыс анықтаудың қоғамға зиянды іс-әрекеттің сипаты мен дәрежесін белгілеу үшін және оны саралау үшін маңызы ерекше.

Қылмыстың сыртқы пішінін, көрінісін сипаттайтын белгілердің жиынтығы қылмыстың объективтік жағын сипаттайды. Объективтік жағының белгісіне, ең алдымен, қоғамға қауіпті мінез-құлық актісінің сыртқы көрінісі – адамның әрекеті немесе әрекетсіздігі. Қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздіктің нысандары мен түрлері қылмыстық заң тұжырымдарында әртүрлі және жан-жақты (мүлікті жою немесе бүлдіру, қаза келтіру, қауіпті жағдайда қалдыру және т.б.). Біршама қылмыс құрамының объективтік жағы әрекет немесе әрекетсізден басқа қылмыстың зардабы және іс-әрекеттің зардап пен себепті байланысын көрсетеді. Көрсетілген белгілерден басқа заңда кейбір қатынастардың объективтік жағын сипаттауда оның міндетті белгілеріне уақыт, орын, жағдай, қылмыстың жасалу тәсілі де жатады. Қылмыстарды ажыратып жіктеуде, оның қоғамға қауіптілігінің дәрежесін белгілеуде, қылмысты саралауда объективтік жағының осы белгілерінің маңызы зор. Қылмыстың субъективтік жағының белгілеріне қылмыстың ішкі жағын құрайтын белгілері, яғни адам істеген қоғамға қауіпті іс-әрекет не психикалық қатынас сипатталады. Субъективтік жақтың белгілеріне кінә, ниет, мақсат жатады. Кінә екі түрлі нысанда: қасақаналылық және абайсыздық түрінде көрініс табады. Субъективтік жағынан бір қылмыстар қасақаналылықпен (ұрлық), екінші біреулер абайсыздықпен (абайсызда кісіге қаза келтіру), үшіншілері

қасақаналықпен де, абайсызда да жасалуы мүмкін. Кінәнің нысанының көпшілігі қылмыстық заңның өзінде ашып көрсетіледі. Ал көрсетілмеген жағдайда олар қылмыстың құрамының белгілеріне талдау жасау арқылы анықталады. Кейбір қылмыс құрамдарының субъективтік жағының белгілеріне қылмыстың ниеті мен мақсаты да жатады. Мысалы, пайдақорлық ниетпен кісі өлтіру, басқа қылмыстың ізін жасыру мақсатында кісі өлтіру. Қылмыс құрамының субъективтік жағының белгілерін анықтау, қылмысты саралауда қылмыстың және қылмыскердің қауіптілік дәрежесін анықтау үшін аса маңызды болып табылады. Қылмыстық заң бойынша қылмыстың субъектісі болып қылмыстық жауаптылыққа тартылуда кез келген адам жатады. Қылмыстық жауаптылыққа есі дұрыс. Қылмыс жасаған уақытта 16-ға, кейбір қылмыстар үшін 14, 18-ге толған жеке адамдар жатады.

Сонымен кез келген қылмыс құрамының субъектісінің жалпы белгілері болып жеке адам, есі дұрыс адам, белгілі жасқа толғандар саналады. Қайсыбір қылмыс құрамдары үшін жауаптылыққа осы жалпы белгілерден бөтен қосымша белгілер болғанда ғана жол берілуі мүмкін. Әдетте мұндай қосымша белгілер осы қылмыс үшін жауап беруі мүмкін адамдардың шеңберін шектейді. Мысалы, пара алудың субъектісі болып тек мемлекеттік органдардың адамдары ғана, ал әскери қылмыстардың субъектісі болып тек әскери қызметкерлердің болуы қылмыстың субъектісін белгілейтін белгілердің қылмысты саралау үшін, қылмыстық жауаптылық мәселелерін шешуде және жаза мөлшерін анықтауда маңызы зор. Осы тұрғыдан алғанда қылмыстық құқық теориясында қылмыстың құрамының қажетті міндетті белгілері және факультативтік белгілері болып өзгешеленеді. Мұндай өзгешелену қылмыс құрамының мазмұнын ашуға, қылмыстық іс-әрекетті дұрыс саралауға көмектеседі. Қылмыс құрамының қажетті, міндетті белгілері дегеніміз бұл кез келген қылмыс құрамында болатын белгілер. Ондай белгілердің кем дегенде біреуінің болмауы қылмыс құрамының мүлдем болмауының көрінісі болып табылады. Мұндай белгілерге жататындар: әрекет немесе әрекетсіздік, кінәнің нысаны, адамның есі дұрыстығы, оның белгілі бір жасқа толуы.

Қылмыс құрамының факультативтік нышандары дегеніміз бұл заң шығарушының кейбір қылмыс құрамын сипаттау үшін қолданатын белгілері болып табылады. Факультативтік белгілерге жататындар: уақыт, қылмыс істеу тәсілі, ниет, мақсат, қылмыс заты, арнайы субъект, қылмыс зардабы, себептік байланыс.

Егер факультативтік белгі сол немесе басқа бір құрамда атап көрсетілсе, онда ол өзінің мәні жағынан осы құрамның қажетті міндетті белгісіне айналады. Мысалы, басқа біреудің мүлкін тонауды алсақ, мұнда тонаудың тәсілі – мүлікті ашықтан-ашық алу, осы қылмыстың белгісі. Егер факультативтік белгі қылмыс құрамына енгізілмесе, онда ол қылмысты саралауға әсер етпейді. Тек қылмыстық құқықтық жаза тағайындалғанда ғана ескеріледі. Мысалы,

қызметкердің құжаттарды қолдан жасауы қылмысын саралауда оның қандай тәсілмен, қандай құралмен жасағаны есепке алынбайды. Бірақ қолданылған тәсіл, мақсат жаза тағайындалғанда ескеріледі. Қылмыс құрамының жалпы түсінігінің ол туралы ілімінің заңдылықты сақтауда және оны нығайтудағы маңызы ерекше.

Қылмысты дұрыс саралау үшін нақты қылмыс құрамдарының белгілерін тиісінше дұрыс түсіну керек. Осындай әдіс қылмыс құрамының жалпы белгілерін білуге жәрдемдеседі. Ал қылмыс құрамының жалпы түсінігі нақты қылмыс құрамын қатесіз табудың аса қажетті сатысы болып табылады.

Іс-әрекеттің қылмыс екендігін жоятын мән-жайлардың түсінігі және түрлері

Әрбір азаматтың конституциялық борышы – қоғамдық қатынастарды қылмыстық жолмен келтірілген зияннан қорғау. Осы міндетті жүзеге асыруда жеке адамға, қоғамға, мемлекетке қарсы юағытталған іс-әрекеттерді дер кезінде тыюдың, тойтарудың маңызы ерекше. Қоғамға қауіпті іс –әрекетті тойаруда, оның зияндылығын тыюда, сол қауіпті төндірген адамға материалдық, моральдық және басқа да зиян келтіруі мүмкін. Мұндай әрекеттер формальдық жағынан алғанда Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің жекелеген баптарында көрсетілген қылмыс құрамына жатуы мүмкін. Бірақ та бұл әрекеттер белгілі бір жағдайларда қылмыс болып табылмайды. Өйткені мұндай әрекетте қылмыстың материалдық белгісі болып табылатын басты белгі – қоғамға қауіптілік жоқ. Керісінше, мұндай жағдайларда, қоғамдық қатынастарға зиян келтіруге бағытталған қауіпті жою, тойтару қоғамға пайдалы іс – әрекет деп танылады. Қолданылып жүрген қылмыстық заң бойынша бұларға қажетті қорғану; аса (мәжбүрлі) қажеттілік; қылмыскерді ұстау; орынды кәсіби тәуекел; күштеу немесе психикалық мәжбүрлеу; бұйрықты немесе өкімді орындау әрекеттері жатады.

11.6 Қажетті қорғану

Қылмыстық заңға сәйкес барлық адамдардың кәсіби немесе өзге де арнаулы дайындығына және қызмет жағдайына қарамастан, бірдей дәрежеде қажетті қорғануға құқығы бар. Бұл құқық адамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу басқа адамдардың немесе мемлекеттік органдардың көмегіне жүгіну мүмкіндігіне қарамастан, тиесілі болып табылады (32-бап). Қажетті қорғану жағдайында қол сұғушы адамға зиян келтіру, яғни қорғанушының немесе өзге бір адамның жеке басын, тұрғын үйін, менгін, жер учаскесін және басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан қол сұғушыға зиян келтіру жолымен қорғау кезінде, егер бұл орайда қажетті қорғану шегінен асып кетушілікке жол берілмеген болса, ол қылмыс болып табылмайды делінген (32-баптың 1-бөлімі).

Бұл жерде мемлекеттік, қоғамның мүдделеріне қорғанушының өзіне, басқа адамның заңды құқықтарына, құқықтық тәртіпке тікелей қауіп төндіріп тұрған істі тоқтату мақсатымен соны төндірушіге зиян келтірушілік қылмыстық құрамда көрсетілген белгілерге дәл ұқсағанымен, қылмыс болып саналмайды делініп отыр.

Қажетті қорғану - әрбір адамның заңды және заңмен көтермеленетін әрекеті болып табылады. Әлеуметтік мәні бойынша қажетті қорғанудың қоғамға қауіптілігі жоқ. Қажетті қорғану адамның ең қасиетті, табиғи құқықтары, өмірін, денсаулығын, меншігін және т.б. игіліктерін қорғаудың тәсілі болып табылады. Қажетті қорғану қылмыстылықты тыюды, зорлықпен істелетін қылмыстарға және меншікке, басқа да қылмыстарға қарсы күресудің пәрменді құралы болып табылады.

Сондай-ақ қажетті қорғануды қолданудың аса маңызды сақтандырушылық мәні зор. Өйткені қиянат келтірушінің өзі зиян келтіру жолымен тойтарыс берілетінін сезінуі оны көп жағдайларда қылмыс істеуден тартындырады.

Міне, осыған байланысты қажетті қорғану Конституцияда көрсетілген азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың кепілі, қоғамға пайдалы әрекет деп саналады.

Мұндай жағдайда қиянат жасаушының өмірі, денсаулығы мен меншігі оның қылмыс істеуіне байланысты қылмыстық заңның қорғауынан тысқары қалады. Қажетті қорғану жағдайында оған зиян келтіру қылмыстық құқықтық әрекетпен заң қорғайтын объектке қол сұғушылық болып табылмайды. Қажетті қорғану қиянат жасауды тыюдың, оған тойтарыс берудің белсенді нысаны болып табылады. Бұл шабуыл жасаушыға қарсы істелген тікелей әрекет болып саналады. Сол себепті мемлекет заңда белгіленген тәртіппен кейбір тәртіп сақшыларына мұндай реттерде қару қолдану құқығына да жол береді.

Қылмыстық заңға сәйкес адам басқа қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу немесе мемлекет органдарынан көмек сұрауға мүмкіндігі болғанына қарамастан, қажетті қорғануды қолдануына құқылы.

Көмек сұрау мүмкіндігіне қауіпті қиянаттан қашып кету, жасырынып қалу, жұлқынып шығу, қиянат жасаушыға басқадай бөгеттер жасау, айқайлап көмекке шақыру, телефонмен құқық қорғау органдарына, туыскандарына, көршілеріне, таныстарына хабарлау сияқты әрекеттер жатады. Заң бойынша барлық азаматтар – кәсіби немесе өзге де дайындығын, қызмет жағдайына қарамастан, қажетті қорғануды жүзеге асыруға бірдей негізде мүмкін болмаған адамның қорғану құралдарын қолдануын қажетті қорғану жағдайында істелген әрекет деп қарау керек» делінген. Егер адам жасалған шабуылдың жалғандығын ұғынбай, зиян келтіретін болса, бірақ істің мән-жайына қарай мұны ұғына алатын және ұғынуға міндетті болса, ондай мұндай адамның әрекеті абайсызда зала келтіргені үшін жауапқа тартылып оның іс-әрекеті Қылмыстық кодекстің баптары бойынша сараланады.

Аса (мәжбүрлі) қажеттілік

Осы кодекспен қорғалатын мәселелерге аса қажет болған жағдайда зиян келтіру, яғни белгілі бір адамның немесе өзге де адамдардың өміріне, денсаулығына, құқықтары мен заңды мүдделеріне, қоғамның немесе мемлекеттің тікелей қатер төндіретін қауіпті жою үшін зиян келтіру, егер бұл қауіпті басқа амалдармен жою мүмкін болмаса және бұл орайда аса қажеттіліктің шегінен шығуға жол берілмеген болса, қылмыс болып табылмайды (34-баптың 1-бөлімі).

Төнген қауіптің сипаты мен дәрежесіне және қауіптің жойылған жағдайына сәйкес келмейтін зиян келтіру заңмен қорғалатын мүдделерге оларды сақтап қалғанға гөрі көбірек зиян келуі аса қажеттіліктің шегінен шығуы болып табылады. Мұндай шектен шыққан зияндылық үшін тек қасақаналылық әрекеттер ғана жауапқа тартылады. Осы заңнан туатын қорытынды: аса қажеттілік деп, біріншіден, заң қорғайтын мүдделерді төнген қауіпті жоюға бағытталған әрекет, екіншіден, осы төнген қауіпті басқа амалдармен жоюға болмайтындай болса, үшіншіден, заңмен қорғалатын мүдделерді сақтап қалу үшін келтірілген зиян болғызылмаған зияннан кем болуы, төртіншіден, бұл істелген әрекет аса қажеттіліктің шегінен шығып кетпесе, онда істелген әрекеттер қылмыс болып табылмайды.

Жедел іздестіру шараларын жүзеге асыру

Іс-әрекеттің қылмыстылығын жоятын бұл мән-жай Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 наурыздағы заңмен Қылмыстық кодекске енгізілген. Қылмыстық кодекстің 34-1 бабының 1-бөлігіне сәйкес уәкілетті мемлекеттік орган қызметкерінің не осы органмен қызметтес өзге адамның осындай органның тапсырмасы бойынша осы органмен ынтымақтасып жұмыс істейтін адамның заңға сәйкес жедел-іздестіру кезінде жасаған әрекетімен осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге келтірген зияны, егер бұл әрекет бір топ адам, алдын ала сөз байласу арқылы трансұлттық ұйымдасқан топ, трансұлттық қоғамдастық (трансұлттық қылмыстық ұйым) немесе тұрақты қарулы топ (банда) жасаған қылмысты болғызбау, анықтау, ашу немесе тергеу мақсатымен жасалса, сондай-ақ егер құқық қорғау мүдделеріне келтірілген зиян аталған қылмыстармен келтірілетін зиянға қарағанда онша мәнді болмаса және егер оларды болғызбау, ашу немесе тергеу, сол сияқты қылмыс жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеуді өзге тәсілмен жүзеге асыру мүмкін болмаса, қылмыс болып табылмайды.

Осы баптың бірінші бөлігінің ережелері адамның өміріне немесе денсаулығына қатер, экологиялық апат, қоғамдық қасірет немесе өзге де ауыр зардаптар қатерін төндіретін әрекет жасаған адамдарға қолданылмайды. Бұл шараларды жүзеге асыру Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 15

қыркүйекте қабылданған «Оперативтік-іздестіру қызметі туралы» Заңының 3-тарауының 10-16 баптарын қатаң басшылыққа ала отырып жүзеге асырылуы қажет.

Қылмыс жасаған адамды ұстағанда зиян келтіру

Қылмыс істеген адамды ұстау – қылмыстылықпен күресудің негізгі элементтерінің бірі. Сондықтан қылмыс жасаған адамға оны мемлекеттік органдарға жеткізу және оның жаңа қол сұғушылық жасау мүмкіндігін тыю үшін ұстау кезінде зиян келтіру, егер мұндай адамды өзге амалдармен ұстау мүмкін болмаса және бұл орайда осы үшін қажетті шаралар шегінен шығуға жол берілмесе, қылмыс болып табылмайды.

Қол сұғушылық жасаған адамды ұстауға бұған арнайы өкілеттілігі бар адамдармен бірге жәбірленушілер мен басқа да азаматардың құқықтары бар (33-бап). Бұл әркімнің қызметтік және азаматтық парызы. Қылмыскерді ұстау туралы қылмыстық құқықтық норма бұрынғы Қазақ КСР Қылмыстық кодексінде көрсетілмеген еді. Азаматтардың қылмыскерді ұстауға байланысты әрекеттері қажетті қорғану ретінде бағаланады. Осындай арнаулы заң нормасы Украина, Өзбекстан Қылмыстық кодекстерінде бұрыннан бар болатын. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде тұңғыш рет қылмыс істеген адамды ұстағанда оған зиян келтіру қылмыс болып табылмақды деп көрсетілген.

Орынды тәуекел

Қылмыстық кодекстің 35-бабында әлеуметтік пайдалы мақсатқа қол жеткізу үшін орынды тәуекел кезінде заңмен қорғалатын құқықтық мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды делінген. Бұрынғы Қылмыстық кодексте осы ұғым болмаған еді. Сондықтан бұл қылмыстық заңдағы жаңа ұғым болып табылады. Егер әрекеттер қазіргі кездегі жаңа ғылыми-техникалық білімдерге сәйкес келсе, ал қойылған мақсатқа тәуекелге байланыссыз әрекеттерсіз жетуге мүмкіндік болмаса, тәуекелді пайдаланған адам заң қорғайтын мүдделерге зиян келтірмеудің барлық мүмкін шараларын қолданса, тәуекелге бел байлаған адамның әрекеттері заңды деп саналады.

Егер ол адамдардың өміріне, денсаулығына көрінеу қатер төндіретін, экологиялық апатқа немесе өзге де зардаптарға апарып соқтыратын болса, тәуекел орынсыз деп саналады.

Заңға сәйкес орынды тәуекелге байланысты әрекеттер екі түрлі шартқа байланысты қылмыс болып табылмайды. Бұл шарттарды екі түрлі топқа жіктеуге болады.

Бірінші топқа тәуекел әрекеттерін қолдануға негіз болатын шарттар, ал екінші топқа сол әрекеттің өзін сипаттайтын шарттар жатады.

Тәуекел әрекеттерін қолдануға медицина, ғылым, техника, мәдениет, шаруышылық саласы қызметінің тиімділігін жетілдіру қажеттілігі негіз болады.

Күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу

Қылмыстық кодекстің 36-бабының 1-бөліміне сәйкес егер күштеп мәжбүрлеу салдарынан адам өзінің іс-әрекеттеріне ие бола алмаса, күштеп мәжбүрлеудің нәтижесінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды делінген. Бұрынғы қылмыстық заңдарда осы тектес ұғым болған емес. Ұзақ жылдардағы сот-тергеу тәжірибесі көрсеткеніндей, күштеп мәжбүрлеу салдарынан адам қоғамға қауіпті іс-әрекеттер жасап, азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделеріне зиян келтіреді. Жаңа Қылмыстық кодекстегі арнаулы норма күштеп мәжбүрлеу салдарынан болған әрекеттің заңдылық салдарына баға берген. Осы нормаға сәйкес осы жағдайда істелген іс-әрекет қылмыс болып табылмайды деп тура көрсетілген. Мысалы, далада келе жатқан адамды қарақшы тоқтатып, көліктен алдап сыртқа шығарып, ұрып-соғып, қорқытып ұрланған бір жылқының етін қыстаққа апаруға бұйырған. Немесе бір топ бандиттер сақтық банкісіне шабуыл жасап, күзетшіні атып өлтіріп, кассирге пышақ кезеу арқылы қорқытып, сейфтегі ақшаны тонап кетеді. Осы мысалдардағы жүргізушінің немесе кассирдің әрекеттері қылмыс болып табылмайды, өйткені олар іс-әрекеттерін күштеп мәжбүрлеу салдарынан өз еріктерінен тыс, іс-әрекеттерін басқара алмайтын жағдайда істеп отыр.

Күштеу – бұл белгілі бір әрекетті істеуге мәжбүрлеу. Мұндай реттерде жәбірленушіге күш қолданылып, оның жанын қинайтын, сөйтіп оның еркінен айыратын әрееттер орын алады. Күштеу тойтарылатын немесе тойтарылмайтын болып екіге бөлінеді. Қылмыстық кодекстің 36-бабының 1-бөлімінде көрсетілген күшпен мәжбүрлеу тойтарылмайтын жағдайда ғана орын алады. Тойтарылатын күштеуде жәбірленушінің белгілі бір әрекетті істеу мүмкіндігі сақталады. Сондықтан тойтарылатын күшпен мәжбүрлеуге жол берілгенде, адамға 36-баптың 1-бөлімі қолданылмайды.

36-баптың 2-бөлімінде мәжбүрлеудің екі түрі – психикалық мәжбүрлеудің, сондай-ақ күштеу нәтижесінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіргені үшін соның салдарынан адам өзінің іс-әрекеттеріне басшылық жасау мүмкіндігін сақтаған жағдайда қылмыстық жауаптылық туралы мәселе қарастырылған. Мұнда сөз тойтарылатын психикалық және күштеп мәжбүрлеулер туралы болып отыр. Мұндай реттерде адамның белгілі бір ерікті таңдай алу мүмкіндігі бар, яғни қылмысты істеуге немесе істемеуге. Мәжбүрлеудің осы екі түрі бойынша адам қылмыстық заңмен қорғалатын мүдделерге зиян келтірген жағдайда олардың әрекеттері келтірілген зиян тойтарылған зияннан көп боғанда ғана қылмыс болып табылады, ал зиян аз болса, ондай іс-әреетке Қылмыстық кодекстің 34-бабында көрсетілген аса қажеттілік ережесі қолданылып, іс-әрекеттің қоғамға қауіптілігі жойылады.

Бұйрықты немесе өкімді орындау

Қылмыстық кодекстің 37-бабында «Өзі үшін міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау жөнінде іс-әрекет жасаған адамның осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіруі қылмыс болып табылмайды. Мұндай зиян келтіргені үшін заңсыз бұйрық немесе өкім берген адам қылмыстық жауапқа тартылады», - делінген.

Құқылық табиғатына сәйкес міндетті бұйрықты орындау қылмысты әрекетке жатпайды. Өйткені мұндай әрекет бастық пен бағыныштының қызметтік қатынастарына, тәртіп талаптарына негізделген. Мұндай бапты Қылмыстық кодекске енгізу басшылардың, олардың бұйрықтары мен өкімдерінің беделін арттырады, сонымен бірге мұндай бұйрықтар мен өкімдерді орындаушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Ендігі жерде мұндай орындаушылардың тиісінше берілген міндетті бұйрықты орындаудан орын алған зиянды зардаптар үшін жауапқа тартылудан қаймығатын түгі жоқ. Қылмыстық заң қорғайтын мүдделерге зиян келтірудің негізі болып міндетті бұйрықты немесе өкімді орындау әрекеті болып саналады.

11.7 Қылмыс істеу сатылары

Қылмыс істеуге дайындалу

Тікелей ниетпен қылмыс құралдарын немесе қаруларын іздестіру, әзірлеу немесе бейімдеп жасау, қылмысқа қатысушыларды іздестіру, қылмыс жасауға сөз байласу немесе қылмыс жасау үшін өзге де жағдайлар жасау, егер бұл орайда қылмыс адамның еркіне байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қылмысқа дайындалу деп танылады (24-баптың 1-бөлімі). Заңда ауыр немесе ерекше ауыр қылмысқа дайындалғаны үшін қылмыстық жауаптылық орнатылған (24-баптың 2-бөлімі). Заңда дайындық әрееттерінің негізгілері ғана анықталған. Мұнда қасақана қылмыс жасауға туғызылатын жағдайлардың жалпы көріністері ғана берілген. Кінәлі адам күні бұрын ауыр, аса ауыр қылмыстарды жасау үшін өзіне өте қажетті жағдайларды жасайды. Мысалы, пәтерге түсіп, ұрлық жасау үшін алдын ала иесіз пәтерді анықтап, құлыпты ашуға кезекті кілттерді немесе басқа да құралдарды дайындайды, жалған ақша жасау үшін соны жасауға қажетті аспаптарды, жабдықтарды, қажетті материалдарды іріктейді.

Сонымен қылмыс істеуге дайындалу мына белгілермен сипатталады:

1 дайындық іс-әрекеттерін жасау;

2 қылмысты тек тікелей қасақаналылықпен істеу;

Қылмысқа дайындалу әр уақытта да іс-әрекеттер арқылы қылмыс істеуге қолайлы жағдайлар жасайды, онсыз қылмыстың істелуі мүмкін емес. Қылмыс істеуге дайындықтың қылмысқа оқталудан айырмашылығы бар. Қылмысқа

дайындықта белгілі бір нақты қылмыс құрамын жасауға мүмкіндік жағдайлар жасалады, ал қылмысқа оқталуда ол мүмкіндіктер нақты іске асырыла бастайды.

Дайындық сатысында істелген қылмыс Қылмыстық кодекстің 24-бабы және Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабы бойынша сараланады. Мысалы, басқа біреудің пәтерін ұрлау үшін кілт дайындап жатқан субъект осы кезде әшкереленсе, оның әрекеттері Қылмыстық кодекстің 24, 175-баптары бойынша ұрлық жасауға оқталғаны үшін сараланады. Бұл жерде 24-баптың көрініс табуы субъектінің аяқталмаған қылмыс жасағанын білдіреді.

Субъект өзінің дайындық әрекеттеріне тыйым салынғанына дейін басқа қылмыс құрамын орындап үлгеруге, оның әрекеттері қылмыстардың жиынтығы бойынша – тиісті қылмысқа дайындалғандық және басқа аяқталған қылмыс жасағаны үшін сараланады.

Қылмыс істеуге оқталу

Қылмыстық кодекстің 24-бабының 3-, 4-бөлімдері бойынша «Тікелей қылмыс жасауға тура бағытталған ниетпен жасалған іс-әрекет (әрекетсіздік), егер бұл орайда қылмыс адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша ақырына дейін жеткізілмесе, қылмыс жасауға оқталу болып табылады.

Қылмыстық жауаптылық ауырлығы орташа, ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасауға оқталғаны үшін ғана басталады».

Қылмыс істеуге оқталудың бірнеше белгісі бар.

Бірінші іс-әрекеттің қылмыс істеуге тікелей бағытталуы қылмыс істеуге оқталғанда, қылмыс субъектісі қылмыс құрамын орындауға тікелей кіріседі және қылмыстық құқықтық норма диспозициясының объективтік жағында көрсетілген элементтерін орындайды. Мысалы, кісіні өлтіруде оған қарай мылтық атады, ұрлық жасағанда есікті бұзып тұрғын жайға кіреді, көлік құралын айдап әкетуде көлікті қозғалысқа келтіру әрекетін жасайды және басқа да әрекеттер. Қылмысқа оқталғандағы іс-әрекет қылмыстың зардабын туғызатын себептің көрінісін білдіреді. Егер ол іс-әрекет үзіліп қалмаса, онда қылмыс зардабының болуы сөзсіз болар еді.

Қылмыс істеуге оқталудың екінші белгісі – субъективтік белгісі болып табылады. Қылмыс істеуге оқталу тек тікелей қасақаналылықпен іске асырылады. Бұл туралы қылмыстық заңның өзінде қылмыс істеу үшіт тікелей бағытталып, істелген әрекет немесе әрекетсіздік деп тура көрсетіліп отыр. Заңдағы тікелей бағытталған деген сөздің өзі осы тұрғыда қылмыстық тек қана тікелей қасақаналылықпен іске асырылатындығын білдіреді.

Қылмыс істеуге оқталғандықтың үшінші белгісі – істеуге бағытталған қылмыстың ақырына дейін жеткізілмеуі болып табылады. Яғни қылмыс құрамын орындау сатысында қылмыстық әрекет амалсыздан үзіледі. Бұл жерде қылмыс істеуге оқталғандықтың белгісі қылмыстың аяқталмай қалуы болып

отыр. Бұл белгілі аяқталған қылмысты қылмыс істеуге оқталғандықтың айырудың басты белгісі болып табылады.

Мұндай ретте Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі қылмыс құрамының белгілері толық жүзеге асырылмайды немесе заңда көрсетілген қылмыстың зардабы болмай қалады. Сөйтіп аяқталған қылмысқа қарағанда объективтік жағының белгілерін түгелдей орындауға бағытталған іс-әрекет толық аяқталмай қалады.

11.8 Қылмысқа қатысудың түсінігі

Жаңа қылмыстық заңда қылмысқа бірлесіп қатысудың ұғымы, оған қатысушылардың (орындаушылар, ұйымдастырушылар, айдап салушылар мен көмектесушілер) жекелеген іс-әрекетін сипаттайтын белгілер және оларға жаза тағайындаудың негізгі қағидалары, сондай-ақ қылмысқа қатысу нысандарының анықтамасы берілген (ҚК-тің 27, 28, 29, 31-баптары).

Қылмысқа қатысу қылмыстық құқық бойынша қылмыс істеудің ерекше нысаны ретінде қарастырылады, өйткені жеке дара қылмыс жасауға қарағанда қылмысты осы нысанда істеудің қауіптілік дәрежесі және келтіретін залалы да зор. Бірнеше адамның күш біріктіріп бір немесе бірнеше қылмысты істеуі олардың — қатысушылардың өзара бірін-бірі қолдауы, қылмыс істеуді жеңілдетіп қана қоймайды, сонымен бірге қылмыстық заң қорғайтын қоғамдық қатынастарға үлкен қауіп келтіреді немесе соны келтіру қаупін туғызады. Қылмыс істеуді осылай жүзеге асыру қылмысты іс-әрекеттің өзін жоюға, қайсыбір жағдайларда бір адамның қолынан келмейтін қылмысты істеуді дайындауға немесе жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Көптеген ауыр қылмыстарды, атап айтқанда, бөтен біреудің мүлкін ете кеп мөлшерде талантаражға салу, валюталық операциялар жөніндегі ережелерді бұзу, парақорлық, әйел зорлау, кісі өлтіру сияқты жұмыстар бірлесіп істеу арқылы жүзеге асырылады.

Қылмысқа қатысудың ұғымы Қазақстан Республикасының 1997 жылы қабылданған Қылмыстық кодексінің 27-бабында «Екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға қасақана бірлесіп қатысуы қылмысқа қатысу деп танылады», - делінген.

Қылмыс істеудің ерекше нысаны болып табылатын қылмысқа қатысудың өзіндік объективтік және субъективтік белгілері бар. Қылмысқа қатысудың объективтік жағының бір белгісі бір қылмысқа екі немесе одан да көп адамдардың қатысуы болып табылады. Бұл жерде қатысушылардың бәрінің есі дұрыс, қылмыстық заң бойынша жауап беретін жасқа толған болуы керек. Есі дұрыс емес адамды немесе қылмыстық жауап беру жасына толмаған жасөспірімдерді қылмыс істеуге пайдалану қылмыс жасаудың құралдары болып табылады, сол себептен ол қылмысқа қатысу болып саналмайды. Ондай адамдарды қылмыс істеуге пайдаланғандардың өздері қылмысты тікелей

орындаушы ретінде жауап береді. Ал, кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тарту Қылмыстық кодекстің 131-бабы бойынша жеке қылмыс құрамы болып есептеледі. Қылмыс істеуге қатысуда екі немесе одан да көп адам қылмысы бірлесіп істейді. Объективтік жағынан алғанда қылмыс істеуге бірлесіп қатысу деп – оны істеуге бірге қатысқан әрбір қатысушылардың әрекеті белгілі бір қылмысты іс-әрекетті істеуге және соның орындалуын жүзеге асыруға бағытталуы қажет. Өзінің мәні жөнінен жекелеген адамдардың қылмысқа қатысуы әр түрлі болуы мүмкін. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптарда көрсетілген қылмыстарды тікелей орындаушымен бірге, қатысушылар санына қылмыс істеуге біреуді көндірген (айдап салушы), қылмыс істеді ұйымдастырған немесе оған басшылық етуші (ұйымдастырушы) немесе қылмыс жасауға жағдай туғызған (көмектесуші) адамдар да кіруі мүмкін. Қылмысты ұйымдастырушылардың, айдап салушылардың, көмектесушілердің әр түрдегі және әр түрлі дәрежедегі қылмыстың істелуіне мүмкіндік туғызудың бірге уақыты жағынан істелген қылмысты орындаушының әрекетінің алдын алуы немесе сонымен тұспа-тұс келуі және олардың барлығының осы қылмысты әрекетті істеумен себепті байланысы болуы шарт. Әрбір қатысушының әрекеттерінің өзара себепті байланысы мен шарттарының болуы істелген қылмыстық қатысушыларының бірлескен қылмысты іс-әрекеттерінің салдары екендігін дәлелдейді, барлық қатысушылардың бірдей жағдайда жауаптылыққа тартылуының алғы шарты екендігін көрсетеді.

Қылмысқа қатысуда іс-әрекет пен қылмыстың зардабының өзара байланысының жеке адамның істеген қылмысына қарағанда өз ерекшелігі бар. Қылмысқа қатысуда қылмыстың зардабы мен орындаушылардың немесе бірге орындаушылардың іс-әрекеттері ғана байланысты болады. Айдап салушы, көмектесуші, кейде ұйымдастырушы тікелей зиян келтірмейді. Олар тек қана қылмыстың зардабының тууына себепші болады. Мұндай себепші болу қылмысты тікелей орындаушыға оның қылмыс істеуге деген шешімін қоздыру арқылы жүзеге асырылады. Субъективтік жағынан алғанда қылмысқа қатысу барлық қатысушылардың қылмысты қасақана істегенін білдіреді.

Бұл жерде екі немесе одан да көп адамдардың қасақана қылмыс жасауға қасақана қатысуы ұйымдастырушының, көмектесушінің, азғырушының, орындаушының істейтін қылмысының мәнісінен хабардар болатындығы және олардың өз іс-әрекеттерімен орындаушыға қылмыс істеуге мүмкіндік туғызатыны немесе соған түрткі болатыны туралы сөз болып отыр.

Қылмысқа қатысу тек қасақана істелетін қылмыстарда ғана болады. Абайсыздықпен істелетін қылмыстарда қылмысқа қатысушылық болмайды. Қылмысқа қатысуда барлық қатысушылар іс-әрекетті қасақана, оның ішінде тек қана тікелей қасақаналықпен жасайды.

Қатысушылардың түрлері

Қылмысқа қатысушылардың түрлері және олардың әрқайсысына заңдық сипаттама Қылмыстық кодекстің 28-бабында көрсетілген.

Орындаушы. Қылмысты тікелей жасаған немесе оны жасауға басқа адамдармен (қоса орындаушылармен) бірге қатысқан адам, сондай-ақ жасына, есінің дұрыс еместігіне немесе осы Кодексте көзделген басқа да мән-жайларға байланысты қылмыстық жауапқа тартуға болмайтын басқа адамдарды пайдалану арқылы, сол сияқты әрекетті абайсызда жасаған адамдарды пайдаланып қылмыс жасаған адам орындаушы деп танылады (28-баптың 2-бөлімі).

Ұйымдастырушы. Қылмыс жасауды ұйымдастырған немесе оның жасалуына басшылық еткен адам, сол сияқты ұйымдасқан қылмыстық топ немесе қылмыстық қауымдастық (қылмыстық топ), трансұлттық ұйымдасқан топты, трансұлттық қауымдастық қоғамдастықты (трансұлттық қылмыстық ұйымды) немесе тұрақты қарулы топты (банда) құрған не оларды басқарған адам ұйымдастырушы деп танылады (28-баптың 3-бөлімі). Ұйымдастырушы қылмысқа қатысушылардың ең қауіптісі саналады. Оның әрекеттері Қылмыстық кодекстің 29-бабына сілтеме жасала отырып сараланады. Қылмысты ұйымдастырушылардың әрекеттері көбінесе тұрақты қылмыстық топ, ұйым құруға байланысты болады. Ұйымдастырушылар объективтік жағынан алғанда қызметі қылмысқа қатысушыларды табу, оның дайындығына, жүзеге асырылуына жоспар жасау, қылмысқа қатысушылар арасында берік тәртіп орнату, олардың өзара міндеттерін бөлу, сондай-ақ қылмысты істеу уақытында оған тікелей басшылық жасау жағынан көрінеді. Барлық жағдайларда ұйымдастырушы, қылмысты істегенде дайындағанда немесе істегенде ғана олардың қатысушыларын біріктіріп, басшылық жасайды, көп жағдайларда қылмыс істеудің бастамашысы болады. Кейбір ретте қылмысты ұйымдастырушы өзінің ұйымдастырушылық қызметін істелген қылмыстың тікелей орындаушылық қызметін қоса атқаруы да мүмкін. Бірақ та мұндай жағдайда оның ұйымдастырушылық қызметін қылмысты орындаушылық қызметімен алмастыруға болады. Өйткені қылмысты ұйымдастырушының зияндылығы орындаушыға қарағанда жоғары және қауіпті болып табылады. Ұйымдастырушы тек қана тікелей қасақаналықпен әрекет жасайды. Ол өзінің әрекетінің қоғамға қауіпті екенін біле тұра содан туындайтын зардаптардың болуын болжай тұра, сол зардаптардың болуын тілеп істейді. Яғни басқаша айтқанда, ұйымдастырушы қылмысқа қатысушылардың барлығының қылмысты әрекетінің біріктірушісі болады және сол үшін де өзі ұйымдастырған нақты қылмыс құрамының санкциясына сәйкес жазаға тартылады.

Айдап салушы. Басқа адамды азғырып сатып алу, қорқыту немесе өзге де жолдармен қылмыс жасауға көндірген адам айдап салушы деп саналады (28-баптың 4-бөлімі).

Айдап салушы болашақ қылмысты орындаушыны әртүрлі әдістермен қылмыс істеуге азғырып, көндіріп, оның батылдығына жігер береді. Айдап салушы қылмысты істеушінің сана-сезіміне, еркіне тікелей әсер етіп, оны қылмыс жасауға тікелей жігерлендіреді. Айдап салушының өзі қылмысты тікелей істеуге көндірген адаммен қатынас жасауы ауызша, жазбаша, қимыл көрсету және басқа да саналуан болуы мүмкін.

Қылмыс істеуге біреуді көндірудің тәсілі әртүрлі болуы мүмкін. Мұнда қорқыту, көндіру, сатып алу, өтіну, сый-сияпат жасау, өз өкілдігі мен беделін пайдалану сияқты саналуан әдістер пайдалануы мүмкін. Кейде айдап салушы біреу емес, бірнеше де болуы мүмкін. Айдап салудың барлық тәсілдері мен әдістері азғыруға көнушінің еркін басуға немесе оны шатасуға әкеп соқтырмауы керек, қайта оның белгілі бір қылмысты жасауға жігерін қоздырып, соны істеуге бел байлатуы керек. Айдап салушы барлық уақытта да белсенді әрекеттер күйінде жүзеге асырылады. Айдап салушыны интеллектуалдык көмектесуден ажырата білу керек. Интеллектуалдык көмек беруде адам қылмыс орындаушысының ниетін құптайды, ал айдап салушылықта қылмыс істеуге біреуді белсенді түрде көндіреді. Айдап салушылық өзінің істеген іс-әрекетінің мәнін сезуге қабулеті нақты бір шешім жасайтын адам жөнінде ғана орын алады. Сондықтан есі дұрыс емес адамды, қылмыстық жасқа толмаған адамды айдап салушылықта қылмысқа тарту тәртібі қолданылмайды, бұл жерде айдап салушының әрекеттері біреу арқылы зиян келтіру арқылы бағаланады. Сол сияқты біреуді әдейілеп қасақана теріс бағытқа салып, соның қатесін пайдаланып сол арқылы қылмысты жүзеге асыру да қылмысқа қатысудағы айдап салушылық болмайды. Мұндай реттерде ондай әрекеттерді істеген адамның өздері қылмыстың тікелей орындаушысына айналып кетеді.

Субъективтік жағынан алғанда айдап салушылық әрекеті тікелей қасақаналық арқылы сипатталады.

Көмектесуші. Кеңестерімен, нұсқауларымен, ақпарат, қылмысты жасайтын қару немесе құралдар берумен не қылмысты жасауға кедергілерді жоюмен қылмыстың жасалуына жәрдемдескен адам, сондай-ақ қылмыскерді, қаруды немесе қылмыс жасаудың өзге де құралдарын, қылмыстың ізін не қылмыстық жолмен табылған заттарды жасыруға күні бұрын уәде берген адам, сол сияқты осындай заттарды сатып алуға немесе өткізуге күні бұрын уәде берген адам көмектесуші деп танылады (28-баптың 5-бөлігі).

Объективтік жағынан алғанда қылмысқа көмектесу жоғарыда аталған тәсілдермен қылмыстың жүзеге асырылуына жәрдемдесу болып табылады. Тәсілдердің нақты тізімі Қылмыстық кодекстің 28-бабының 5-бөлігінде көрсетілген. Мұнда қылмыс істеуге пайдаланылатын барлық тәсілдердің нысандары толық айтылған.

Көмектесушінің қылмысты орындаушылардан өзгешелігі, сол қылмысқа көмектесу әр уақытта да орындаушының қылмыстық әрекетін орындауының

алдын алады. Өйткені қылмыстық заңда қылмысқа көмектесудің бір белгісі күні бұрын уәде беру деп көрсетілген. Күні бұрын қылмыс істегенге дейін көмектесуге уәде берген адам ғана қылмысқа көмектесуші деп танылады. Ал егер адам күні бұрын көмектесуге уәде бермей-ақ орындаушының қылмыс істеуіне көмектессе, ондай адамның әрекеті Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімде көрсетілген тиісті құрамдарды бірге орындаушы ретінде бағаланады. Қылмысқа көмектесу заттай (материалдық) немесе интеллектуалдық болады.

Қылмыстық кодексте қылмысқа қатысу нысандары көрсетілген.

Заңға сәйкес қылмысқа қатысу нысандарына (топ болып, ұйымдасқан топ, қылмыстық сыбайластық (қылмыстық ұйым) жасаған қылмыстарға) Қылмыстық кодекстің 31-бабында нақты сипатталған.

Қылмыстық жаза мемлекеттік күштеу шараларының бірі болып табылады және ол мемлекеттің қылмыстылыққа қарсы күрес жүргізу құралдарының бірі ретінде қолданылады. Мемлекет қылмыстылыққа қарсы күрес жүргізуде әртүрлі ұйымдастырушылық, тәрбиелік, рухани, экономикалық шаралардың барлық түрлерін кеңінен қолданады, сөйтіп қылмыстылықтан қорғану мәселесіне ерекше көңіл аударады. Сондықтан біздің жас, тәуелсіз мемлекетіміз қылмыстылыққа қарсы күрес қылмыстық жазаны қолдануда ең басты күрес деп саналмайды, бұл құбылысқа қарсы күресте шешуші мәселе жоғарыда аталып өткен экономикалық, ұйымдастыру, қоғам мүшелерінің белсенділігін, құқықтық сана-сезімін жетілдіру арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан қылмыстық шара мемлекеттік күштеу шарасы ретінде тек арнайы заңда көрсетілген жағдайларда ғана іске асырылады. Қылмыс істеген адамдарға мұндай шараны қолдану мемлекеттің атқаратын функцияларының бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе, ауыр не аса ауыр қылмыс істегендерге соған сәйкес ауыр қылмыстық құқықтық күштеу шараларын қолдану мемлекеттің міндеті болып табылады. Мемлекеттің күштеу шаралары саналуан. Оларға тек қылмыстық құқықтық шаралар ғана емес, азаматтық, әкімшілік, тәртіптік шалара да жатады. Қылмыстық құқықтық шара мемлекеттің күштеу шараларының бірі бола отырып, өз ерекшеліктерімен оқшауланады.

Біріншіден, қылмыстық шара – мемлекеттік күштеу шарасы ретінде тек қана заңмен белгіленеді. Қылмыстық кодексте жазаның сот үшін міндетті тізбектері мен оны қолдану тәртіптері анықталған. Сот қылмыста кінәлі адамға қылмыстық заңда көрсетілген шеңберде оның шегінен шықпай жаза тағайындайды. Тек ерекше жағдайларда ғана сот көрсетілгеннен гөрі неғұрлым жеңіл шара тағайындауға құқылы.

Екіншіден, мемлекеттік күштеу шарасы ретіндегі қылмыстық жазаны мемлекет атынан тек қана сот тағайындайды. Қылмыстық кодекстің 38-бабында «жаза дегеніміз сот үкімімен тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы», - делінген. Қылмыстық жазамен салыстырғанда басқа да күштеу шаралары мемлекеттік органдар немесе лауазымды адамдар арқылы жүзеге

асырылады. Мысалы, қоғамдық тәртіпті бұзған адамды полиция қызметкері әкімшілік жазаға, салық инспекциясының лауазымды адамы салық төлеуден бұлтарған адамды заңда көрсетілген тәртіппен жазаға тартады немесе әкімшілік комиссиясы өзіне берілген құзырет шеңберінде әкімшілік құқықбұзушыларды жауапқа тартады. Осы аталған органдардың немесе лауазымды адамдардың бірде-біреуі қылмыстық жаза қолдануға құқылы емес, қылмыстық жазаны қолдану - тек сот құзыреті.

Үшіншіден, заңда көрсетілген тәртіппен сотталған адамды жазадан босату, сондай-ақ тағайындалған жазаны жеңілдету тағы да сот арқылы жүзеге асырылады. Тек қана рақымшылық және кешірім беру актілерімен жазадан босату және жазасын жеңілдету Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес Парламент немесе Республика Президенті арқылы жүзеге асырылады, ал басқа жағдайларда бұл мәселелерді шешу тек сот құзыреті болып табылады. Бұл да қылмыстық жазаның басқа күштеу шараларынан мәнді өзгешелігін көрсетеді.

Төртіншіден, қылмыстық жаза жария түрде, ашықтан-ашық тағайындалады. Яғни қылмыс адамның кінәсін анықтау оған жазаны тағайындауды қажет деп табу, қылмыстық жазаның нақты түрі мен көлемін анықтау, жеке немесе заңды тұлғалар арқылы емес, мемлекет арқылы жария, ашықтан-ашық түрде беріледі. Қылмыстық жаза кінәлі адамға мемлекет атынан белгіленеді, жеке немесе лауазымды адамдар сот тағайындаған жазадан ешкімді де босата алмайды, заңды күшіне енген сот үкімі мемлекеттік, жеке кәсіпорын, мекеме, ұйым, лауазымды және адамдардың орындауы үшін Республика аумағында міндетті болып табылады.

Бесіншіден, мемлекеттік күштеу шаралары ретінде қылмыстық жаза қылмыстық заңда көрсетілген нақты қылмысты жасаған кінәлі адамға қолдануы мүмкін. Яғни бұл жерде жаза адамның кінәлі түрде істеген іс-әрекетінің қылмыстық құқықтық салдары болып табылады. Сондықтан қылмыстық заңда «адам өз кінәлігі анықталған қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік және пайда болған қоғамға қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылуыға тиіс», - делінген. Сондай-ақ әрбір істелген қылмыс үшін жаза тағайындау міндетті емес. Мұның мәні мынада: егер тергеу жүргізген немесе істі сотта қараған кезде жағдайдың өзгеруіне байланысты кінәлінің істеген әрекеттерінің қоғамға қауіпті мәні жойылса немесе оның өзі қоғамға қауіпті емес деп танылса, қылмыс нысандары бар іс-әрекеттер жасаған адамды қылмыстық жауаптылықтан босатуға (68-бап) болады.

Қылмыстық жазаны қолдану кінәліні басқа түрдегі азаматтық, әкімшілік немесе тәртіптік құқықтық жауапкершілікке тартумен де ұштастырылуы мүмкін.

Қылмыстық жаза мемлекет атынан қылмысты іс-әрекеттер үшін кінәлінің кінәсін бетіне басу арқылы берілетін теріс құқықтық баға болып табылады. Бетіне басу мен кінәләудің дәрежесі қылмыстың ауырлығына, кінәлінің жеке

тұлғасына және оның қылмысты іс-әрекетті істеудегі мінез-құлқына тікелей байланысты болады.

Жаза сотталған адамға белгілі бір зардап келтірумен тікелей байланысты болады. Мысалы, соттың кінәліні бас бостандығынан айыруы немесе белгілі бір кәсіппен шұғылдануға немесе белгілі бір лауазым иесі болуға тыйым салуы, мүлкін тәркілеуі мүмкін. Ерекше ауыр қылмыс жасағанда кінәліге заңда көрсетілген реттерде ерекше жаза - өлім жазасы да тағайындалуы мүмкін. Кез келген қылмыстық жаза тағайындағанда сотталған адам моральдық, материалдық, мүліктік зардаптар шегеді. Өйткені жаза өзінің мәні жөнінен кінәліні жазалау болып табылады.

Қылмыстық жазаның басқа да мемлекеттік күштеу шараларынан ерекшелігі сол, оны қолдану кінәліге барлық уақытта да сотталғандық туралы атақ береді. Сотталғандықтың кінәлі үшін белгілі бір құқықтық зардабы бар, ол сотталғандығы туралы өмірбаянында көрсетілуі керек, сотталғандық кейде қылмысты ауырлататын мән-жайларға жатады. Немесе сотталғандық атақ қылмысты саралауға, жаза мөлшерін, жаза өтеудің колониясының режимінің түрін анықтауға әсер етуі мүмкін. Сонымен қылмыстық жаза дегеніміз сот арқылы мемлекет атынан қылмыс жасаған адамға қылмыстық заңмен белгіленген қылмыстық шараны қолдану болып табылады.

11.9 Жазаның мақсаттары

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 38-бабының 2-бөлігінде жазаның мақсаттары - әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталғандарды түзеу, сотталғандарды да, басқа адамдарды да жаңа қылмыстарды істеуден алдын ала сақтандыру екендігі аталған.

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған адамға жаза тағайындау және оны орындау арқылы түзеу, сөйтіп жаңа қылмыс істеуден оны сақтандыру жазаның арнайы ескертуі болып табылады.

Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру дегеніміз қылмыс істеген адамға әділ жаза тағайындау, істелген қылмыстың қоғамға қауіптілігі, келтірілген зиян мөлшері, жаза тағайындаудың басты негіздері, кінәлінің жеке басының ерекшеліктері ескеріле отырып, қылмысына сай келетін әділ жаза тағайындау болып табылады. Әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру үшін заңдылық қағидасын қатаң басшылыққа алып жасалған қылмысқа әділ құқықтық баға және лайықты жаза тағайындау қажет.

Жазаның мақсаттары қылмыстық құқықтың жалпы міндеттері арқылы белгіленеді. Қылмыстық кодекстің 2-бабындағы осы заңның міндеттері заң қорғайтын мүдделерді қорғау, алдын алу делінсе, ол міндеттерді іске асыру үшін қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленіп, қылмыс ұғымы анықталады, қылмыс істеген адамдарға қолдануға тиіс жазалар мен өзге де қылмыстық құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді.

Арнайы сақтандырудың иелері болып қылмыс істеп сотталғандар табылады. Жазаның мақсаты бұл адамдардың тарапынан тағы да қылмыс істеуі фактісінің орын алмауы болып табылады. Жазаның осы көздеген мақсатына жетуінің құралы – сотталғандарды түзеу арқылы, еңбекке адал, заң талаптарын мүлтіксіз орындау рухында тәрбиелеу болып табылады. Бұл жерде түзеу дегеніміз қылмыс істеп сотталған тұлғаның әлеуметтік, психологиялық көзқарасын өзгертіп, қылмыстық құбылысқа, қоғам ережелерін бұзуға, еңбексіз күнкөріс деген пиғылдарын жазадан қорықса да өзгертіп, дұрыс жолға салу болып табылады.

Сондықтан қылмыскерге жаза тағайындау арқылы оны түзеу жазадан қорықса да қылмыс істемейтін, заң талаптарын қалт жібермей мүлтіксіз орындайтын адам ретінде қалыптастыру болып табылады. Жазаның басқа бір мақсаты – басқа бір адамдарды қылмыс істеуден сақтандыру болып табылады. Бұл қылмыс істемеген, бірақ тәртіптік, әкімшілік құқық қалыптарын бұзып, бейморальдық күйге түсіп жүрген, қылмыс істеуі мүмкін, тұрақсыз элементтерге бағытталады. Мұндай әлеуметтік тұрақсыз адамдарды қылмыстық құқықта көрсетілген жазалармен қорқыту арқылы және қылмыс істеген адамдарға жазаны сөзсіз қолдануын ескерту, қылмыстан сақтандырудың жалпы түрі болып табылады. Мұндай сақтандыру қылмыстық құқықтың тәрбиелік функциясының бір көрінісі болып табылады. Қылмыстық құқық нормаларының жеке түрлерінің санкцияларында көрсетілген жазаларда қылмыс істеген кінәлі адамдарға қолданбақшы болып қорқыту арқылы қылмыстық заң барлық адамдарға, олардың психологиялық санасына әсер ету арқылы, олардың әлеуметтік әділеттілікті, адам өмірінің қорғалуының, құқықтық тәртіпті нығайтудың қажеттілігі туралы көзқарастарының қалыптасуына жағдайлар туғызады.

Сол сияқты жаза - қылмыстының жанын қинау немесе адамгершілік намысына тиіп, қорлау мақсатын көздемейді. Бұл тарихи қалыптасқан қылмыстық құқықтың адамгершілік қағидасы болып табылады. Осы жерде жазаның мақсаттары туралы заң нормасының өзінде қарама-қайшылық жоқ па екен деген заңды сұрақ туады. Жаза сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарына шек қою арқылы, сөз жоқ, оның жанын қинайды, адамгершілік намысына тиеді. Бұл жердегі қарама-қайшылықты жою үшін жазаның мақсаты мен құрамын, мазмұнын дұрыс айыра білген жөн. Жаза қылмыстының жанын қинау немесе адамгершілік намысына тиіп, қорлау мақсатын тіпті де көздемейді. Сотталған адамдардың құқықтары мен бостандықтарына заңда көрсетілген шектерді қою жазаның мазмұнын, ал арнайы және жалпы сақтандыруды іске асыру жазаның мақсатына жету құралын құрайды. Сотталған адамның қоғамнан оқшауланып, түзеу мекемесінде жазасын өтеуі, әрине, оның жанын жеуі сөзсіз, бұл жазаның жазалау элементтері болып табылады.

Жаза жүйелерінің және түрлерінің жалпы сипаттамасы

Жаза жүйелері деп қолданыстағы қылмыстық заңда белгіленген соттар үшін міндетті және тұжырымды, ауырлығына қарай белгілі бір тәртіпте орналасқан жаза түрлерін айтамыз.

Қылмыстық заңның өзінде барлық соттар үшін міндетті болып табылатын жекелеген жазаларды қолдану шарттары, шектері мен тәртіптері анықталған. Мұның өзі республика аумағында қылмысқа қарсы күрес саласында біркелкі жазалау қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сотталған адамға келтірілетін айырудың мәніне қарай жаза түрлері мынады түрлерге бөлінеді:

1. Сотталғандарға моральдық әсер ететін жазалар. Бұған жататындар: қоғамдық жұмыстарға тарту, арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан, мемлекеттік наградаларынан айыру.

2. Сотталған адамдардың құқықтарына шек қоюмен байланысты жаза түрлері: белгілі бір лауазым орнына ие болу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, әскери қызметі бойынша шектеу.

3. Сотталған адамдарды материалдық жағынан айыруға байланысты жазалар: түзеу жұмыстары, айыппұл, мүлкін тәркілеу.

4. Сотталған адамның құқығынан немесе бас бостандығынан айыруға байланысты жазалар: өлім жазасы, бас бостандығынан айыру, қамау, тәртіптік әскери бөлімде ұстау. Жаза түрлерін топтастырудың бұдан басқа түрлері жалпыға мәлім. Жаза жүйелеріне кіретін барлық жаза түрлерін негізінен үш топқа бөлінеді: Бірінші топты негізгі жазалар құрайды. Негізгі жазалар дегеніміз заң бойынша жеке-дара жаза ретінде жазаның мақсатын іске асыру үшін қолданылатын жаза түрлері. Қылмыс жасады деп танылған адамдарға келесі негізгі жазалар қолданылуы мүмкін:

а) айыппұл салу;

б) белгілі бір лауазым орнына ие болу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;

в) қоғамдық жұмыстарға тарту;

г) түзеу жұмыстары;

д) әскери қызметі бойынша шектеу;

е) бас бостандығын шектеу;

ж) қамау;

з) тәртіптік әскери бөлімде ұстау;

и) бас бостандығынан айыру;

к) өлім жазасы қолданылуы мүмкін

(39-баптың 1-бөлімі).

Екінші топқа қосымша жазалар жатады:

Қосымша жазалар жеке өздері тағайындалмайды, ол тек негізгі жазаға қоса тағайындалады.

Сотталғандарға негізгі жазалардан басқа мынадай қосымша жазалар тағайындалуы мүмкін:

А) арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан, мемлекеттік наградаларынан айыру,

Б) мүлкін тәркілеу (39-баптың 2-бөлігі).

Үшінші топқа негізгі де, қосымша да жаза ретінде тағайындала алатын жазалар жатады. Оларға жататындар: айыппұл салу, белгілі бір лауазым орнына ие болу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру және қоғамдық жұмыстарға тарту. Осы көрсетілген жаза түрлері негізгі жаза ретінде тағайындалуы да мүмкін. Сонымен, қолданылып жүрген қылмыстық заңда мазмұны мен мәні әр түрлі жаза түрлері көрсетілген. Бұл жазаларды дұрыс қолдану – қылмыспен тиімді күрес жүргізудің негізгі шарты болып табылады. Енді осы жазаның жекелеген түрлеріне сипаттама береміз.

Айыппұл

Қылмыстық кодекстің 40-бабы бойынша: «Айыппұл – осы Кодексте көрсетілген шекте, заңмен белгіленген және жаза тағайындау сәтіне қолданылып жүрген айлық есептік көрсеткіштің белгілі бір мөлшеріне сәйкес келетін мөлшерде тағайындалатын ақша өндіріп алу» (40-бап, 1-бөлігі).

Қылмыстық кодекстің 40-бабында көрсетілгендей айыппұл негізгі немесе қосымша жаза қатарында қолданылуы мүмкін. Қылмыстық жаза шарасы ретінде айыппұл төлеуге сотталған адам белгілі бір материалдық қиындыққа тап болады. Айыппұлдың жазалау қасиеті дәл осындай жағдайда көрініс табады. Кінәлі адамнан үкім бойынша ақшалай өндіру сотталған адам және басқалар үшін тәрбиелік мәні зор және мұның өзі қылмыстан сақтандыруда ерекше роль атқарады. Айыппұл негізгі және қосымша жаза ретінде тек қана заңда көрсетілген ретте және соның шегінде қолданылады.

Егер айыппұл қылмыс сараланған баптың санкциясында көрсетілмеген болса, онда ол негізгі немесе қосымша жаза ретінде қолдануға жатпайды. Тек қана мұндай жағдайда айыппұлды Қылмыстық кодекстің 55-бабы бойынша заңда көрсетілгеннен гөрі жеңілірек жаза тағайындауға негіз болғанда ғана қолданады.

Айыппұл Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленген айлық есептік көрсеткіштің жиырма бестен жиырма мыңға дейінгі шегінде тағайындалады. Айыппұлдың мөлшерін жасалған қылмыстың ауырлығы мен сотталған адамның мүлкіктік жағдайын ескере отырып сот белгілейді. Айыппұлдың нақты мөлшері істелген қылмыстың ауырлығына, кінәлінің материалдық, отбасылық жағдайларына, істің нақты жағдайларына байланысты

сот арқылы жеке-дара анықталады. Заңда айыппұлдың төменгі және жоғарғы шегі көрсетілген. Егер сот айыппұл төлеудің негізіне айлық есептік көрсеткішті алса, онда ол жиырма бестен мыңға дейінгі шекте тағайындалады. Қылмыстық атқару құқығы бойынша айыппұлды орындау сотқа жүктеледі. Сот үкім күшіне енгеннен кейін бір ай мерзім ішінде сотталған адамға айыппұлды төлеуді міндеттейді. Егер сотталған адамның айыппұлды уақытында төлеуге мұршасы жоқ болса, онда сот сотталғанның өтініші бойынша оны бөліп төлеуді немесе төлеуді заңда белгіленген мерзімге кейінге қалдыруға құқылы. Егер сотталған адам айыппұлды дер кезінде төлемесе, жазаның бұл түрі сот арқылы күшпен орындалуға жатады. Заңда айыппұлды төлеуден әдейі жалтарғаны үшін жауаптылық белгіленген. Әдейі жалтару деп сотталған адамның өзінің ақша қаражаттары басқа да мүмкіндіктерін төлеуден әдейі жасырып оны төлеуден ашық бас тарту болып табылады.

Жазалаудың негізгі түрі ретінде тағайындалған айыппұлды төлеуден әдейі жалтарған жағдайда ол осы Кодекстің 42, 43 және 46-баптарында көзделген ережелер сақтала отырып, қоғамдық жұмыстарға түзеу жұмыстарына тартумен немесе тиісінше бір ай түзеу жұмыстары есебінен қамаумен, немесе сексен сағат қоғамдық жұмыстарға тартумен немесе айыппұл сомасы орнына тиісінше еселенген мөлшері есебінен он күндік қамаумен ауыстырылады.

Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру

Белгілі бір лауазым орнына ие болу немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқынан айыру мемлекеттік қызметте, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында белгілі бір лауазымды атқаруға немесе белгілі бір кәсіптік не өзге де қызметпен айналысуға тыйым салудан тұрады (41-бап).

Қылмыстық кодекстің осы бабында екі түрлі әр түрлі жаза біріктірілген: белгілі бір лауазымды атқарудан және белгілі бір кәсіппен айналысу құқығынан айыру.

Жазаның бұл түрі сот арқылы істелген қылмыстың мәніне қарай сотталған адамды одан әрі белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір кәсіппен шұғылдануы мүмкін болмайтын жағдайда тағайындалады. Мұндай жаза, мысалы көлік құралдарын жүргізуші адамдадың жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзғаны үшін (296-бап), тұтынушыларды алдаған адамдарға (223- бап), қызмет пайдаланып сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемденген немесе ысырап еткен лауазым адамдарына (176- бап) қолданылуы мүмкін.

Белгілі бір лауазым иесі болу немесе белгілі бір қызметпен шұғылдану құқығынан айыру қылмыстық жаза шарасы ретінде істелген қылмыстың мәніне қарай кінәлі адамды белгілі бір лауазым иесі болу немесе белгілі бір қызметпен шұғылдану құқығынан айыру қажет болғанда, мұндай адамдарға осы

құқықтарды одан әрі жүзеге асыруға сеніп тапчыруға болмайтын реттерде қолданылады.

Мұндай жазаны қолдану негізінен қызмет бабын немесе кәсіптік қызметін пайдаланып қылмыс жасайтындардың қылмысты қайталап жасауына бөгет қою, мұндай тәсілмен қылмыс жасаудан сақтандыру болып табылады.

Қоғамдық жұмыстарға тарту

Өзі басқару органдарының актілерімен қоғамдық жұмыстарға тарту деп жергілікті атқарушы немесе жергілікті өзін басқару органдары белгіленген жұмыстарды сотталған адамның қоғамның пайдасына тегін істеуін айтады. Жазаның бұл түрі негізгі жаза ретінде Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі баптардың санкцияларында тікелей көрсетілген жағдайларда ғана қолданылады. Қоғамдық жұмыстардың сот ұзақтығын 60 сағаттан 200 сағатқа дейін, күніне 4 сағаттан аспайтын мөлшерде тағайындайды және сотталған адам оны негізгі жұмысынан және оқуынан бос уақытында тегін өтейді. Сотталған адамдардың істейтін қоғамдық жұмыстарының тізбегі жергілікті өкімет немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы белгіленеді. Сотталған адам қоғамдық жұмыстарды орындаудан жалтарған ретте олар осы Кодекстің тиісінше 45 және 46-баптарында көзделген мерзімдер шегінде бас бостандығын шектеумен немесе қамауға алумен ауыстырылады. Бұл орайда сотталған адам қоғамдық жұмысты өтеген уақыт сегіз сағат қоғамдық жұмыс үшін бас бостандығынан шектеудің немесе бір күн қамауда болу есебімен есептеледі.

Әскери қызметшілерге, елу сегіз жастан асқан әйелдер мен алпыс үш жастан асқан еркектерге, жүкті әйелдерге, сегіз жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, I немесе II топтағы мүгедектерге қоғамдық жұмысқа тарту тағайындалмайды.

Түзеу жұмыстар

Түзеу жұмысы сотталған адамды мәжбүрлеп еңбекке тарта отырып, үкімде көрсетілген мерзімде ай сайынғы табысының бір бөлігін мемлекет пайдасына ұстауды білдіретін қылмыстық жазаның бір түрі болып табылады. Бұл жаза жазаның тек негізгі түрі ретінде Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің санкцияларында арнаулы көрсетілген реттерде ғана қолданылады.

Түзеу жұмысына сотталған адам бас бостандығынан айырылмайды, отбасынан, еңбек ұжымынан бөлінбейді, өзінің жұмысын, қызметін сотталғанға дейін еңбек еткен ұжымында жалғастыра береді. Оның түзелуі осы өзі істеген еңбек ұжымы шеңберінде, қоғамнан оқшауланбай жүзеге асырылады. Мұның өзі сотталған адамға еңбек ұжымы әкімшілігінің, отбасы мүшелерінің, жақындарының бақылау жүргізуіне толық мүмкіндік береді.

Сонымен бірге түзеу жұмысы бас бостандығынан айыру жазасы сияқты сотталған адамға белгілі бір дәрежеде жазалау ықпалы арқылы да әсер етеді.

Түзеу жұмысы тағайындалған сотталған адамның міндетті түрде қоғамға пайдалы еңбекке қатыстырыла отырып бұрынғы немесе басқа ұйымда жүзеге асырылады. Жазаны өтеу мерзімінде сотталған адамның еңбегі мәжбүрлі сипатқа ие болады. Жаза өтеу мерзімінде оның жалақысының белгілі бір бөлігі мемлекет пайдасына өндіріледі. Түзеу жұмысы жазасын өтеу мерзімі жеңілдіктер мен жалақыға қосымша алуға негіз болмайды. Бұл жазаға сотталған адамдар өз бетінше жұмыстан кетіп қалуға қақысы жоқ. Мұндай ретте жұмыстан босану үшін жазаның орындалуын іске асыратын – қылмыстық орындау инспекциясының келісімі қажет. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі бойынша түзеу жұмыстары адамның жұмыс орны бойынша өтеледі. Түзеу жұмысын жұмыс орнында өтеу деген сөз сотталған адамды бұрынғы сотталғанға деңгейіне лауазымында немесе кәсібімен шұғылдана беруге болады деген мағынаны білдірмейді. Егер қылмыс лауазымды жағдайына немесе кәсіби қызметіне байланысты жасалған болса, онда сотталған адам басқа жұмысқа немесе басқа жұмыс орнына ауыстырылуы мүмкін. Бірақ үкім сотталған адамның жұмыс орнында өтелуі тиіс. Түзеу жұмыстары екі айдан екі жылға дейінгі мерзімге белгіленеді және сотталған адамның ай сайынғы табысынан 5 проценттен 20 процентке дейінгісі мемлекет кірісіне ұсталады.

Қылмыстық кодекстің 43-бабының 3-бөлігіне сәйкес:

Түзеу жұмыстарына сотталған адамның табысынан соттың үкімімен белгіленген мөлшерде, бес проценттен жиырма процентке дейінгі шекте мемлекеттің кірісіне ұстап қалу жүргізіледі.

Еңбекке жарамсыз деп танылған, тұрақты жұмысы жоқ немесе оқу орнында өндірістен қол үзіп оқитын адамдарға түзеу жұмыстарын тағайындауға болмайды. Мұндай адамдарға, егер осы Кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптың санкциясымен айыппұл түрінде жаза көзделмеген болса, бір ай түзеу жұмысы үшін заңмен белгіленген бір айлық есепті көрсеткішке тең айыппұл сомасының есебінен сот түзеу жұмыстарының орнына айыппұл тағайындауы мүмкін. Егер аталған мән-жайлар жазаны өтеу кезінде пайда болса, сот түзеу жұмыстарын айыппұл салумен де ауыстыра алады.

Жаңа Қылмыстық кодексте түзеу жұмыстарына сотталған адамның жазасын өтеуден әдейі бұлтартқаны үшін жауаптылық белгіленген. Мұндай жағдайда сот түзеу жұмыстарының өтелмеген мерзімін нақ сол мерзімге бас бостандығынан шектеу, қамауға алу, бас бостандығынан айыру түріндегі жазалардың біріне ауыстыра алады.

Әскери қызмет бойынша шектеу

Әскери қызмет бойынша шектеу жазаның негізгі түрі болып табылады.

Қылмыстық кодекстің 44-бабының 1-бөліміне сәйкес: «келісім-шарт бойынша әскери қызмет өтеп жүрген, сотталған әскери қызметшілерге, сондай-ақ шақыру бойынша әскери қызметін өтеп жүрген офицерлерге осы Кодекстің

Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда әскери қызметке қарсы қылмыс жасағаны үшін, сондай-ақ келісім-шарт бойынша әскери қызмет өтеп жүрген, сотталған әскери қызметшілерге осы Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген түзеу жұмыстарының орнына үш айдан екі жылға дейінгі мерзімге әскери қызметі бойынша шектеу тағайындалады.»

Сонымен, қылмыстық заңда осы бапты қолдану үшін бірнеше шарттар қарастырылған. Біріншіден, бұл жаза келісім-шарт бойынша әскери қызмет өтеп жүрген сотталған әскери қызметшілерге, екіншіден, шақыру бойынша әскери қызметін өтеп жүрген офицерлерге, үшіншіден, бұл жаза көрсетілген адамдардың тек әскери қызметке қарсы (Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің 16-тарауы) қылмыс жасағаны немесе Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген түзеу жұмыстарының орнына қолданылуы мүмкін.

Қылмыстық кодекстің 44-бабының 2 бөлігінде әскери қызметі бойынша шектеудің екі түрі көрсетілген: 1) осы жазаны өтеу кезінде сотталған адамның лауазымы көтерілмейді (батальон командирі полк командиріне, дивизия командирі армия командирі лауазымына);

2) осы жазаны өтеу кезінде сотталған адамның кезекті әскери атағы жоғарыламайды (мысалы, лейтенант аға лейтенантқа, аға лейтенант капитанға жоғарыламайды). Бұл жазаны өтеу мерзімі әскери атақ беру үшін еңбек сіңірген мерзімге есептелмейді.

Қылмыстық кодекстің 44-бабында көрсетілмеген әскери қызмет бойынша шектеуге жол берілмейді.

Осы жазаны өтеу мерзімі Қылмыстық кодекстің 44-бабының 1-бөлігінде үш айдан екі жылға дейінгі мерзім деп белгіленген.

Әскери қызмет бойынша шектеуге сотталған адамның үлес қаражатынан соттың үкімімен белгіленген, бірақ 20 проценттен аспайтын мөлшерде мемлекеттің кірісіне ақша ұсталып қалады (44-баптың 2-бөлігі).

Бас бостандығын шектеу

Бас бостандығынан шектеу сотталған адамды қоғамнан оқшауламай, арнаулы мекемелерде бір жылдан бес жылға дейінгі мерзімде оны қадағалауды жүзеге асыру жағдайында ұстаудан тұрады. Бас бостандығын шектеуді қоғамдық жұмыстарға тартумен немесе түзеу жұмыстарымен ауыстырған жағдайда ол бір жылдан аспайтын мерзімдерге де тағайындалуы мүмкін (45-баптың 1-бөлігі).

Сот бас бостандығын шектеу түрінде жаза тағайындай отырып, сотталған адамға белгілі бір міндеттер жүктейді. Ол міндеттер мамандандырылған органға хабарламай тұрақты тұратын, жұмыс істейтін және оқитын жерін өзгертпеу, мамандандырылған органның рұқсатынсыз белгілі бір жерлерге бармау, оқудан және жұмыстан бос уақытта тұрғылықты жерінен кетпеу, басқа да жерлерге

бармау міндеттерін орындауды жүктейді. Сот, бас бостандығын шектеуге сотталған адамға оның түзелуіне ықпал ететін басқа да міндеттерді орындауды: алкогольге салынудан, нашақорлықтан, уытқұмарлықтан, жыныс жолдары арқылы жұғатын аурулардан емделу курсынан өтуді, отбасын материалдық қолдауды жүзеге асыруды жүктей алады (ҚК-нің 45-бабы 1-бөлігі).

Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу кезеңінде сот сотталған адамның мінез-құлқын қадағалауды жүзеге асыратын органның ұсынысы бойынша сотталған адамға бұрын белгіленген міндеттердің күшін толық немесе ішінара жоя алады(ҚК-нің 45-бабы 4-бөлігі).

Жазаның бұл түрі негізгі жаза ретінде жеке – дара ретінде тағайындалады. Бас бостандығынан шектеу негізгі жазаға балама ретінде Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің көптеген баптарының санкцияларында арнайы көрсетілген. Мысалы, 108 - баптағы денсаулыққа жан күйзелісі жағдайында зиян келтіру, 101 - баптағы абайсызда кісі өлтіру, 102 - баптағы өзін - өзі өлтіруге дейін жеткізу, т.б. құрамдар. Бас бостандығынан шектеуге сотталғандар арнаулы мекемелерде – қоныс колонияларында Республика көлемінде өтейді. Жергілікті өкімет және басқару органдары осы жазаны өтеуге жіберілгендерді еңбекке орналастыруға міндетті. Бас бостандығынан шектеу мерзімі заңда 1 жылдан 5 жылға дейінгі мерзім деп белгіленген. Заң бойынша бас бостандығынан шектеу мына адамдарға қолданылмайды:

- ауыр немесе аса ауыр қылмысы үшін сотталғандығы бар адамдарға, әскери қызметшілерге, сондай-ақ тұрақты тұратын жері жоқ адамдарға (45-бап, 3-бөлігі).

Бас бостандығын шектеуге сотталған адам жазаны өтеуден әдейі жалтарған жағдайда сот бас бостандығын шектеудің өтелмеген мерзімін нақ сол мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазамен ауыстыра алады. Бұл орайда бас бостандығын шектеуді өтеу уақыты бас бостандығын шектеудің бір күн үшін бас бостандығынан айыру мерзіміне есептеледі (45-бап,2-бөлігі).

Абақтыда ұстау

Қылмыстық кодекстің 46-бабының 1-бөлігіне сәйкес абақтыда ұстау сотталған әскери қызметшіні тағайындалған жазаның барлық мерзімінде қоғамнан оқшаулау жағдайында ұстауды білдіреді.

Абақтыда ұстау өзінің мәні жөнінен қысқа мерзімдегі бас бостандығынан айыру болып табылады. Абақтыда ұстау негізгі жаза ретінде сот арқылы заңда тура көрсетілген ретте ғана тағайындалады. Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің көптеген баптарында қамау балама негізгі жаза ретінде көрсетілген. Мысалы: 368-баптың 1-бөлігі – бастыққа қарсылық көрсету немесе оны қызметтік міндеттерін бұзуға мәжбүр ету; 369-баптың 1-бөлігі – бастыққа қарсы

күш қолдану іс-әрекеттерін қолдану; 374-бап 1-бөлігі – дене мүшесіне зақым келтіру жолымен немесе өзге тәсілмен әскери қызметтен жалтару; 375-бап 1-бөлігі жауынгерлік кезекшілікті атқарудың ережелерін бұзу, т.б.

Абақтыда ұстау бір айдан үш айға дейінгі мерзімге белгіленеді.

Осы жазаны өтеудің нақты тәртібі қылмыстық атқару заңдарымен реттеледі. Сот үкімі бойынша абақтыда ұстау жазасы тағайындалғандар сотталғандық атақ алады.

Бас бостандығынан айыру

Бас бостандығынан айыру – дегеніміз сотталға адамды сот белгілеген мерзімде күшпен қоғамнан оқшаулап, оны арнайы белгіленген түзеу мекемелеріне орналастыруды жүзеге асыру болып табылады. Бас бостандығынан айыру жазаның ең ауыр түрінің бірі болып табылады. Бас бостандығынан айырылғанда сотталған адамның құқылық жағдайы елеулі шектеуге түседі, ол қоғамнан оқшауланады, өз қалауы бойынша еңбек қызметін атқаруға шек қойылады, уақыт мөлшері өз бетімен пайдалануға тежеу салынады, т.б.

Бас бостандығынан айыру жазасын сот істелген қылмыстың қоғамға едәуір зияндылығы орын алғанда, жасалған қылмыстың мәнін, кінәлінің жеке басын ескере отырып, қылмыс істеген адамның бостандықта жүріп түзелуі мүмкін емес, оның түзелуі қоғамнан оқшаулап түзеуге ықпал ететін ерекше шараларды қолдану қажет деп тапса ғана қолданылады.

Бас бостандығынан айыру жазасы тек негізгі жаза ретінде 6 айдан 15 жылға, ал Қылмыстық кодекстің 49 – бабының 1 - бөлігінде аталған ерекше ауыр қылмыстар үшін 20 жылға дейінгі мерзімге не өмір бойына белгіленеді. Абайсызда жасалған қылмыс үшін бас бостандығынан айыру 10 жылдан аспауы тиіс.

Қоғамдық жұмыстарға тартуды, түзеу жұмыстарын немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айырумен ауыстырған жағдайда ол 6 айға жетпейтін мерзімге тағайындалуы мүмкін. Қылмыстардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде бас бостандығынан айырудың ең жоғарғы мерзімі Қылмыстық кодекстің 49- бабының 3-бөлігінде, 69- бабының 5-бөлігінде және 75 – бабының 4 - бөлігінде көзделген жағдайларда – 25 жылдан, ал үкімдердің жиынтығы бойынша 30 жылдан артық болмауға тиіс.

Жаңа қылмыстық заңда өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасының шарттары: адамның аса ауыр қылмыс жасауы және бұл қылмыстар бір немесе бірнеше адамдардың өміріне қасақаналықпен қол сұғылуы, бірақ сот істің жеңілдететін ерекше мән – жайларын жеке кінәлінің жеке басының жағымды қасиеттерін ескере отырып өлім жазасын қолданбай-ақ, оның орнына кінәліге өмір бойына бас бостандығынан айыру

әйелдерге, сондай – ақ 18 жасқа толмай қылмыс жасаған адамдарға және үкім шығарылу сәтіне 65 жасқа толған еркектерге тағайындалмайды.

Қылмыстық кодекстің 48-бабының тараптарына сәйкес бас бостандығынан айырылмағандарға жаза өтеу тәртібі белгіленген.

Өлім жазасы

Өлім жазасы – жазаның ең ауыр ерекше түрі болып табылады.

Өлім жазасы - ату жазасы адамдардың қаза болуына ұштасқан террористік қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс уақытында жасалған аса ауыр қылмыстар үшін ең ауыр жаза ретінде белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамға кешірім жасау туралы өтініш ету құқығы беріледі (ҚК-нің 49-бабы, 1-бөлігі). Өлім жазасы бейбіт уақытта адамдардың қаза болуына ұштасқан террористік қылмыстарды істегендерге қолданылуы мүмкін. Мұндай қылмыстарға қылмыстық кодекстен 162-бабы 4-бөлігі – адам қазасына немесе өзге де ауыр зардаптары әкеліп соққан жылдамалылық әрекеттер; 167-бап Қазақстан Республикасы Президентінің өміріне қастандық жасау, 173-бап – диверсия; 233-бап 4-бөлігі – аса ауырлататын жағдайда істелген терроризм құрамдары жатады.

Қылмыстық кодекстің 49 – бабына сәйкес өлім жазасы – ату мына төмендегідей қылмыстарды істеген үшін қолданылуы мүмкін: ауырлататын жағдайда адам өлтіргені (96-бап,2-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында болған мемлекетке опасыздық (165 бап, 2-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында бұйрыққа бағынбау немесе оны өзгедей орындамау (367-бап, 3-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында бастыққа қарсылық көрсету немесе оны қызметтік міндеттерін бұзуға мәжбүр ету (368-бап, 3-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында бастыққа қатысты күш қолдану әрекеттері (369-бап,3-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайындағы қашқындық (373-бап,3-бөлігі); соғыс уақытында немесе ұрыс жағдайында билікті теріс пайдалану, биліктің асыра қолданылуы немесе әрекетсіздік (380-бап,3-бөлігі); жауға соғыс жүргізу құралдарын беру немесе тастап кету (383-бап).

Өлім жазасы қарастырған Қылмыстық кодекстің баптарының санкциялары баламалы болып келеді. Онда сот 20 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын немесе өлім жазасын немесе өмір бойына бас бостандығынан айыруды қолдауға жол берген. Іс жүзінде өлім жазасын соттар іс бойынша аса ауыр кінәлінің қауіпсіздігін ерекше дәлелдейтін мән-жайлар болғанда ғана қолданады.

Өлім жазасы кешірім беру тәртібі мен жиырма бес жыл бас бостандығынан немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасына ауыстырылуы мүмкін. Өлім жазасын қолданғанда сот әрбір нақты іс бойынша жаза тағайындаудың жалпы негіздерін басшылыққа алады (ҚК-нің 52 – бабы).

Өлім жазасын қолдану барлық жағдайда істелген қылмыстың анықтаған мән – жайларын және сотталушының мейлінше толық сипаттамтын мәліметтерге сүйене отырып, үкімде дәлелденген болуы керек.

Өлім жазасын қолданудың ерекшелігі сол, бұл тұрғыдағы қылмыстарды қарау облыстық соттардың құзыретіне жатады және мұндай істерді қарау үш судьяның қатысуымен жүргізіледі.

Өлім жазасы әйелдерге, сондай – ақ 18 жасқа толмай қылмыс жасағандарға және сот үкім шығарған сәтте 65 жасқа толған еркектерге тағайындалмайды.

Туған күннен кейінгі тәуліктің басталуы адамды 18 толған деп санауға негіз береді. Еркектер үшін 65 жасқа толуды үкім шығарған кезбен өлшеу қажет. Өлім жазасы туралы үкім ертеде ол күшіне енген соң 1 жылдан кейін орындалады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17 желтоқсандағы Жарлығы бойынша өлім жазасын орындауға мораторий енгізілді. Осыған орай Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 10 наурыздағы заңымен Қылмыстық кодекстің 49-бабына толықтырулар енгізілді. Осыған орай қылмыстық кодекстің 49-бабының 3-бөлігінде Қазақстан Республикасының Президенті өлім жазасын орындауға мораторий енгізген кезде, өлім жазасы туралы үкімді орындау мораторий қолданылған уақытта тоқтатыла тұрады.

Арнаулы әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 50-бабы, 1-бөлігінде қасақана қылмыс жасағаны үшін соттау кезінде сот айыпкердің жеке басын ескере отырып, оны құрметті, әскери арнаулы немесе өзге де атағынан: сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан айыра алмайды.

Қылмыстық кодекстің 39-бабы, 2-бөлігі бойынша бұл көрсетілген жаза тек қан қосымша жаза түрі болып табылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті берген құрметті, әскери, арнаулы немесе өзге де атағы, сыныптық шені, дипломатиялық дәрежесі немесе біліктілік сыныбы бар адамды қасақана қылмысы үшін сотталған ретте сот үкім шығарған кезде ол сотталған адамды осы наградалардан, атақтардан, біліктілік шенінен, дипломатиялық дәрежесінен немесе біліктілік сыныбынан айыру туралы Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыныс енгізудің орындылығы туралы мәселені шешеді(50-бап, 2-бөлігі).

Мүлікті тәркілеу

Мүлікті тәркілеу – сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрін немесе бір бөлігін, сондай-ақ қылмыс жасау қаруы немесе құралдыры болып табылатын мүлікті мемлекеттік меншікке ықтиярсыз түрде тегін алу болып табылады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын және ұйымдасқан топтың, қылмыстық қоғамдастықтың (қылмыстық ұйымның) трансұлттық ұйымдасқан топтың (трансұлттық қылмыстық ұйымның), тұрақты қылмыстық ұйымның (банданың) құрамында қылмыстар жасағаны үшін сотталған адамның меншігінен басқа, қылмыстық жолмен алынған, не қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алынған, сотталған адамнан басқа адамдардың меншігіне берген мүлікте заңнамада белгіленген тәртіппен тәркіленуге жатады (ҚК-тің 51- бабы). Қылмыстық кодекстің 39-бабы, 2-бөлігінде сәйкес бұл жаза тек қосымша жаза ретінде пайдакүнемдік қылмыс жасағандарға және кінәлінің іс-әрекеті сараланатын бапта басқа жазалармен мүлікті тәркілеу жазасы көрсетілген реттерде ғана қолданылады.

Осыған байланысты кінәлінің істеген қылмысын саралайтын бапта, мүлікті тәркілеу қосымша жаза ретінде көрсетілмесе, сот онда оған бұл жаза түрін қолдана алмайды. Кейбір жағдайларда қылмыстық заң мүлікті тәркілеуді міндетті түрде қолдануды талап етеді.

Мұндай реттерде сот мүлікті тәркілеуді тағайындауға міндетті. Мұндай жағдайда сотқа оны қолданбау тек қана Қылмыстық кодекстің 55-бабы негізінде ерекше мән-жайға байланысты неғұрлым жеңіл жаза тағайындалғанда ғана құқық береді.

Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің жекелеген баптарында мүлікті тәркілеу мүмкін болатын қосымша жаза ретінде көрсетілген. Мұндай реттерде мүлікті тәркілеуді қолдануды немесе қолданбауды тек сот қана істің нақты жағдайларын және кінәлінің жеке басының кім екендігін ескере отырып шешеді. Заң мүлікті тәркілеудің екі түрін қарастырған.

1. Сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрін немесе ортақ меншіктегі үлесін (толық) тәркілеу.

2. Сотталған адамның мүлкінің бір бөлігін (ішінара) тәркілеу.

Толық тәркілеуде сотталған адамның меншігі болып табылатын мүліктің бәрі немесе оның ортақ меншіктегі үлесі түгел мемлекет меншігіне тегін алынады (51-бап,3-бөлігі). Мұндай жағдайда қылмыстық атқарушы заңдарда көзделген тізбекке сәйкес сотталған немесе оның асырауындағы қажет мүлік тәркіленбеуге тиіс.

Сотталған адамның мүлкінің бір бөлігін тәркілеген кезде үкімде барлық мүлкінің қандай бөлігі (1/2, 1/3,және т.б.) тәркіленуге жататын заттардың тізімі дәлме-дәл көрсетілуі керек. Сотталушының үкім шығарған кезде мүлкінің жоқ болуы оның мүлкін тәркілеуге негіз бола алмайды .

Қосымша жаза ретінде қолданылатын мүлікті тәркілеуді, жазаның жеке түрі болып табылатын арнаулы тәркілеуден ажырата білу керек .

Арнаулы тәркілеу дегеніміз сотталған адамнан қылмыстың құралы, заты болып табылатын немесе қылмыстық жолмен табылған мүліктің бәрін мемлекеттік меншікке ықтиярсыз түрде тегін алу болып табылады.

Жаза тағайындаудың жалпы негіздері

Қылмыстық құқық жаза тағайындағанда кінәлінің жеке-дара жауапкершілігі қағидасын басшылыққа алады. Онда былай делінген:

52-бап. Жаза тағайындаудың жалпы негіздері

1. Қылмыс жасауға айыпты деп танылған адамға осы Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті

бабында белгіленген шекте және осы Кодекстің Жалпы бөлімінің ережелері ескеріле отырып,

әділ жаза тағайындалады.

2. Қылмыс жасаған адамға оның түзелуі және жаңа қылмыстардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуы тиіс. Егер жасалған қылмыс үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза тағайындалады. Жасалған қылмыс үшін осы Кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптарда көзделгеннен неғұрлым қатаң жаза осы Кодекстің 58-ші және 60-шы баптарына сәйкес қылмыстардың жиынтығы бойынша немесе үкімдердің жиынтығы бойынша тағайындалуы мүмкін. Жасалған қылмыс үшін осы Кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті баптарда көзделгеннен қатаңдығы төменірек жаза тағайындау үшін негіз осы Кодекстің 55-бабында белгіленді.

3. Жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаны сотталған адамның түзелуіне жән оның отбасының немесе оның асырауындағы адамдардың тіршілік жағдайына ықпалы ескеріледі.

Қылмыстық заңның осы бабында көрсетілген талаптарды бірнеше топқа бөлуге болады. Оның біріншісі, әділ жаза тағайындалуы бодып табылады. Әділеттілік принципі Қылмыстық кодекстің 3-бабында арнайы көрсетілген. Осы бапқа сәйкес адамның қылмыс құрамының белгілері бар іс-әрекеті ғана қылмыстық жауаптылықтың негізі болады. Бір қылмыс үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық жауапқа тартуға болмайды делінген. Жазаның әділеттілігі істелген қылмыстың ауырлығына, оны істеу жағдайларына және кінәлінің жеке басының кім екендігіне сай келуі қажет. Тағайындалған жаза қылмыскердің іс-әрекетінің заңдылық зардабы, нәтижесі болуы керек. Жазаның шегі оның іс-әрекетінің шегіне сайма-сай дәл келуі керек. Осыған байланысты тым жеңіл немесе тым ауыр жаза тағайындалуға жол бермеуі керек. Тағайындалған жаза

істелген қылмысына пара-пар келетін әділ болғанда ғана ол өз мақсатына жетері анық.

Жаза Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті бабында белгіленген шекте тағайындалады. Яғни, сот жаза тағайындағанда кінәлінің істеген қылмысы үшін жазаның мөлшерін, түрін сол баптың санкциясы көрсеткен шектен шықпай тағайындауға міндетті. Сондықтан да әділ жаза тағайындаудың алғы шарты іс-әрекетті дұрыс саралау, яғни істелген іс-әрекеттің белгілерінің нақты қылмыс құрамы белгілеріне дәлме-дәл сай болуын анықтау өте қажет. Қылмысты дұрыс сараламау әділетсіз жаза тағайындауға әкеліп соғады. Қылмыстық заңның нақты құрамының санкциясында көрсетілген жаза мөлшерінің ең жоғарғы шегінен шығып, жаза тағайындауға заң ешқандай жол бермейді. Керісінше, сот жаза тағайындағанда қылмыстық заңның 55-бабында көрсетілген шарттарды еске ала отырып, кінәліге белгілі бір қылмыс үшін көзделген жазадан гөрі неғұрлым жеңіл жаза тағайындауға құқылы.

Сондай-ақ жаза тағайындағанда Ерекше бөлімнің нақты бабының санкциясының шегін ескермеумен бірге Кодекстегі Жалпы бөлімнің ережелерін де басшылыққа алуға міндетті. Яғни, сот адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін алдымен оның іс-әрекетінде қылмыс құрамы бар ма, жоқ па осы мәселені анықтайды. Егер қылмыс құрамы бар болса, ол біткен немесе бітпеген қылмыс па, қылмыскер оны жеке өзі немесе басқалармен бірге істеді ме деген мәселелерді анықтайды. Бұл сұрақтарға жауап алу үшін ең алдымен Қылмыстық кодекстің Жалпы бөліміндегі қылмыстың ұғымы, оның сатылары, қылмысқа қатысу ұғымы, іс-әрекеттің қылмыстылығын жояатын жағдайлар, қылмыстық заңның уақыттағы, кеңістіктегі, қылмыс жасаған адамдарға қатысты қолданылуы сияқты мәселелерді анықтау керек. Қылмыстың құрамы бір іс-әрекеттерге жаза тағайындағанда сот ең алдымен адамды қылмысты жауаптылықтан және жазадан босатуға негіздер бар ма, жоқ па деген мәселелерді анықтауға міндетті. Егер сот жасаған қылмысы үшін жаза тағайындау қажет деп тапса, онда ол Қылмыстық кодекстің Жалпы бөлімінен жаза туралы бөліміндегі негізгі қағидаларды-жазаның ұғымы мен мақсаты, жазалау түрлері, жаза тағайындаудың жалпы негіздерін басшылыққа ала отырып біткен немесе бітпеген қылмыстарға, қайталанған, қатысып жасалған қылмыс үшін, қылмыстардың, үкімдердің жиынтығы үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктерін ескереді. Сондай-ақ мерзімдерді қосу кезінде оларды белгілеу, жаза мерзімдерін есептеу және жазаны есепке алу туралы Жалпы бөлімінің ережелері негізгі басшылыққа алынады.

Егер жасалған қылмыс үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана сол үшін көзделгендердің арасынан неғұрлым қатаң жаза тағайындалады. Бұл жерде балама санкцияларды қолдану туралы сөз болып отыр. Қылмыстық кодекстің 39-бабында жазаның түрлерінің тізбегі онша қатаң еместен, қатаң түріне қарай

тізбектеліп берілген. Осыған орай сот жазаның мақсатына жету үшін қажет деп тапса, санкцияда көрсетілген балама жазалардың қатаң түрін тағайындауға құқылы. Қылмыстық кодекстің 48-бабының 3-бөлігінде қылмыстардың және үкімдердің жиынтығы бойынша жазаның қатаң түрін тағайындаудың тәртібі және оның шегі арнайы көрсетілген.

Сот жаза тағайындағанда істелген қылмыстың сипатын және қоғаға қауіптілік дәрежесін, айыптының жеке басының кім екендігін, істің жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларын еске алады. Осы айтылған факторлардың мазмұнын нақтылап толықтыратын, оларға бағынышты түсінік болып табылады.

Осы жоғарыда айтылған екі негіз факторға сипаттама берелік. Бірінші, істелген қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтау арқылы жаза тағайындау. Заң бойынша әрбір әстелген нақты қылмыстың қоғамға қауіптілігі екі жағынан: сапалық (қоғамға қауіптілік сипаты) және сандық (оның дәрежесі) белгілері арқылы белгіленеді. Қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесі қылмыстың объективтік және субъективтік белгілері арқылы анықталады. Мұның ішінде объективтік белгілері (қылмыстың объективті зардабы, іс-әрекеттің мәні, қылмыстың істелген уақыты, тәсілі, оның жағдайы) субъективтік белгілері, кінәнің формасы, қылмыстық ниет немесе мақсат жан-жақты еске алынады.

Қылмыстық кодекстің 52-бабының келесі бір маңызды талабы айыптының жеке басының кім екендігін анықтау болып табылады. Өйткені оны сипаттайтын мән-жайларды дұрыс анықтаудың жазаны даралаудағы маңызы зор.

11.10 Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің түсінігі және оның маңызы

Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімі қылмыстың жеке түрлеріне қылмыстық жауаптылық негіздерін және осы қылмыстардың құрамының белгілерін, сондай-ақ оған тағайындалатын тиісті жаза түрлерін белгілейтін нормалардың жиынтығы болып табылады.

Қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінде қылмыс туралы ұғым, жаза түрлерінің тізбегі, қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатудың жалпы принциптері (қағидалары) сөз болса, ал Ерекше бөлімде нақты қандай қоғамға қауіпті іс-әрекеттің қауіпті қылмыс болатыны жасалған қылмысқа қылмыстық құқықтың Жалпы бөлімінің нормаларымен белгіленген нақты бір жаза түрін тағайындау мәселелері қарастырылады. Қылмыстық құқықтың Жалпы және Ерекше бөлімі өзара тығыз байланыста болады, осы екі бөлімнің жиынтығы Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығын құрайды. Қылмыстық құқықтың өзін Жалпы және Ерекше бөлім деп бөлудің себебі, осы пәнді ғылыми-әдістемелік тұрғыдан терең оқытудың қажеттігінен туындап отыр. Өйткені Қылмыстық құқықтың Жалпы бөліміндегі теориялық мәселелерді

Ерекше бөлімнің әрбір бабы бойынша тағы да қайталамау үшін, сондай-ақ Ерекше бөлімдегі жеке қылмыстардың құрамының белгілерін қайталап сипаттап жаттау үшін осы пән екі бөлімге бөлініп оқытылады. Негізінен алғанда Жалпы және Ерекше бөлім тұтастай бір қылмыстық құқық ғылым пәнін құрайды.

Жалпы және Ерекше бөлімнің бірлігі сот тәжірибесінде айқын көрінеді. Жалпы бөлімнің нормаларын басшылыққа алмайынша Ерекше бөлімнің нормаларын қолдану мүмкін емес, немесе көрісінше Ерекше бөлім нормалары болмаса, Жалпы бөлім нормаларының іске асырылуы мүмкін емес.

Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінде көрсетілген Қылмыстық құқықтың нақты белгілі бір бабы бойынша қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінде көрсетілген қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін Жалпы бөлімде көрсетілген нормаларға соқпай өтуге болмайды. Мысалы, кінәнің нысандар және олардың мазмұны, қылмыстық жауаптылықты белгілейтін жас мөлшері, қылмысқа қатысудың ұғымы, қылмысқа қатысу нысандары және қатысушылардың түрлері, қылмысқа даярланғандық немесе оқталғандық сияқты түсініктер тек қана Жалпы бөлімде айқындалған. Істелген қылмысқа жаза тағайындағанда да Қылмыстық кодекстің Жалпы бөліміндегі нормаларды айналып өтуге болмайды. Өйткені жазаның ұғымы мен мақсаттары, жазаның түрлері, жаза тағайындаудың жалпы негіздері қылмыстық жауаптылықтан және жазалаудан босату тек қана Жалпы бөлімде көрсетілген.

Қылмыстық құқық нормаларының Жалпы және Ерекше бөлімдерінің осындай бірлігі олардың алға қойған мақсаттарынан да айқын көрінеді. Жалпы және Ерекше бөлімнің мақсаты қоғамға қауіпті іс-әрекеттерге заңдылық баға беріп, істелген қылмыс үшін заңда белгіленген жазаны әділ қолдану болып табылады. Ерекше бөлім туралы жоғарыда айтылған анықтамаларды басшылыққа ала отырып, Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімі курсының пәні туралы мәселені шешуіміз қажет.

Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімі курсының пәні дегеніміз қылмыстың жеке түрлеріне қылмыстық жауаптылық белгілеу және осы қылмыстың құрамының белгілерін, оларға тиісті жазаны анықтайтын нормалардың мазмұнын ашу болып табылады.

Қылмыстық құқықтың ерекше бөлімінің жүйелері

Қылмыстық құқықтың ерекше бөліміндегі нормалар белгілі бір тәртіппен, жүйеге орналасады.

Ерекше бөлімнің жүйелері деп-қылмыстық жауаптылықты белгілейтін жеке қылмыстық нормалардың топтық объектілік белгісі бойынша белгілі бір жекелеген топтарға бөлініп, қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қарай рет-ретімен, дәйектілікпен орналасу тәртібін айтамыз. Қылмыстық құқықтың Ерекше бөлімінің жүйесін дұрыс құру қылмысты саралауға ғана емес, сонымен бірге

онымен белсенді күрес жүргізуге, оның алдын алуға, әділ жаза тағайындауға толық мүмкіндік береді. Қылмыстық құқықтың Ерекше нормаларын бөлудің негізі болып – қылмыс объектісі, атап айтқанда қылмыстың топтық объектісі негіз бола алады. Топтық объект қоғамға қауіптілігі бірдей едәуір қылмыс топтарының объектісі, яғни ол өзара ұқсас қылмыстардың бір тарауға топтастырылуының негізі. Кейбір қылмыстарды топқа бөлу – топтық объект ғана емес, қылмыс субъектісінің ерекшеліктері де ескеріледі. Мысалы, мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы, әскери қылмыстар. Қылмыстық құқықтың топтық объектісін заң шығарушы қылмыстық заң қорғайтын нақты қоғамдық қатынастардың кейбір салаларының маңызының артуы сөз жоқ оның қылмыстық құқық нормалары арқылы қорғалуын да күшейді. яғни ондай қоғамдық қатынастарды қорғайтын жаңа қылмыстық заң нормасы енгізіліп, қылмыстық жауаптылықтың ауқымы кеңиді немесе күшейеді. Немесе кейбір қоғамдық қатынастар қылмыстық құқық нормалары арқылы қорғауды қажет етпесе, ондай қылмыстар тобы қылмыс қатарынан шығарылып тасталады. Мысалы, Қазақстан Республикасы жаңа Қылмыстық кодексін қабылданғанда көптеген бұрынғы тауарлары, қылмыс құрамдары Кодекске енгізілмеген. Керісінше Кодексте бірнеше жаңа тараулар пайда болды.

Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінде мынандай 16 тарау бар:

1. Жеке адамға қарсы қылмыс.
2. Отбасына және кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар.
3. Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына қарсы қылмыстар.
4. Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.
5. Мемлекеттің конституциялық құрылысына және қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.
6. Меншікке қарсы қылмыстар.
7. Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстар.
8. Коммерциялық және өзге ұйымдардың қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстар.
9. Қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар.
10. Халықтың денсаулығына және адамгершілікке қарсы қылмыстар.
11. Экологиялық қылмыстар.
12. Көліктегі қылмыстар.
13. Мемлекеттік қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстар.
14. Басқару тәртібіне қарсы қылмыс.
15. Сот төрелігіне және жазалардың орындалу тәртібіне қарсы қылмыстар.
16. Әскери қылмыстар.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Қылмыс дегеніміз не және оның белгілері?
- 2) Қылмыс құрамының түсінігі және белгілері?
- 3) Қылмыстық жазаның түсінігі және белгілері?
- 4) Қылмыс санаттарының түрлері?
- 5) Қылмыстық іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілігін жоятын мән-жайлардың түрлері?
- 6) Кәмелетке толмай қылмыс жасағандардың жауаптылығының ерекшеліктері?

12-ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

12.1 Қылмыстық іс жүргізу құқығының ұғымы мен жалпы сипаттамасы

12.2 Қылмыстық іс жүргізудің субъектілері

12.3 Іс жүргізу мерзімдері мен сатылары

12.1 Қылмыстық іс жүргізу құқығының ұғымы мен жалпы сипаттамасы

Қылмыстық іс жүргізу құқығы қылмыстық құқықпен тығыз байланысты. Қылмыстық іс жүргізу құқығы - бұл қылмыстық істер бойынша іс жүргізу тәртібін бекітетін және қылмыстық істерді қозғау, тергеу, сотта қарау бойынша анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура мен сот үкімінің орындалуы мен іс жүргізу мәселелерін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының өзіне тән ерекшеліктері бар:

- Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі өз алдына дербес және жетекші құқық саласы;
- өкілетті органдардың қызметін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі, ол қылмыстық іс жүргізу нормалары жүйесіне негізделген;
- өкілетті органдардың (құқық қорғау органдарының) қылмыстық іс жүргізу нормалары жүйесіне негізделген қызметі;
- олардың өз қызметін жүзеге асыру барысында қалыптасатын қатынастардың сипаты, мазмұны және бағытымен ерекшеленеді.

Қылмыстық іс жүргізу - бұл алдын ала тергеу, прокурор, судья және сот органдарының заңмен реттелген қызметі. Ол қылмыстар туралы өтініштерді (хабарларды) алдын ала тексеру, қылмыстық істерді тергеу, қарау және шешу, үкімнің орындалуы бойынша қызметтер болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының жалпы мақсаты қылмыстарды тергеу кезінде қалыптасатын қоғамдық қатынастарды реттеу, соттың қылмыстық істі мәні бойынша қарауы және шешуі, сондай ақ осы қатынастардың тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық қауіпсіздікті сақтауға, конституциялық құрылысты қорғауға бағытталуын қамтамасыз ету болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексімен (ҚР ҚІЖК) реттелген. ҚР ҚІЖК-ң 8-бабына сәйкес, қылмыстық іс жүргізудің міндеттерін екіге бөліп көрсетуге болады:

1. Тікелей міндеттер: қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауапқа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады.

2. Жалпы әлеуметтік міндеттер: адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғау, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда - оны дереу және

толық ақтауды қамтамасыз ету, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайту, қылмыстың алдын алу, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдесу.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы көптеген құқық салаларымен және оларға тиесілі ғылымдармен тығыз байланысты. Бұл байланысты дұрыс анықтау қылмыстық іс жүргізу құқығының өзге салалармен арақатынасын анықтауға және құқық жүйесіндегі алатын орнын белгілеуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, қылмыстық құқық, қылмыстық атқару құқығы, азаматтық іс жүргізу құқығы, құқық қорғау органдары, криминалистика, сот медицинасы, сот психиатриясы, сот статистикасы, криминология және т.б. Қылмыстық іс жүргізу құқығы, өзге құқық салаларымен міндеттер мен принциптер ортақтығы, ішкі үйлесімділік пен ізгілікті бағыт біріктіретін, біртұтас, өзара байланысты құқық жүйесі болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізудің өзіне тән функциялары бар. Функциялар іс жүргізу қызметінің негізгі түрлері мен бағыттарын анықтайды. Оларды негізгі және қосымша функциялар деп екі түрге бөлеміз. Негізгі функцияларға: қылмыстық істі тергеу; қылмыстық ізге түсу; заңдылыққа прокурорлық қадағалау; қорғау; қылмыстық істі сотта қарау мен шешу жатады. Қосымша функциялар: ақтау; азаматтық талапты қолдау; азаматтық талаптан қорғау; процеске қатысушылардың қауіпсіздігі; қылмыстардың алдын алу. Қылмыстық іс жүргізудің функцияларының мазмұны мен мәнін дұрыс анықтау, процеске қатысушылардың мәртебесін белгілеуге және олардың іс қимылдарының нысандары мен шектерін ажыратуға мүмкіндік береді.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының принциптері бар. Принциптер (қағидалар) деп қылмыстық іс жүргізудің жалпы құрылымын анықтайтын басшы көзқарастарды, негізгі қызмет ережелерді түсінеміз. «Қылмыстық процесс принциптері қоғамдық және мемлекеттік құрылыстан туындаған және қолданылып жүрген заңмен орнықтырылған, мемлекеттік органдар ұйымдастырылуының мәнін және олардың қылмыстық істерді қозғау, тергеу, қарау және нақтылай шешу жөніндегі қызметінің мәнін айқындайтын бастапқы ережелер, сондай ақ қылмыстық іс жүргізу қызметін мемлекеттік қылмыстық сот ісін жүргізушінің алдына қойған мақсаттар мен міндеттерге жетуге бағыттайтын ережелер»⁶

ҚР ҚІЖК-ң 9-бабына сәйкес, қылмыстық процесс принциптерінің мәні мынада: оларды бұзу, оның сипаты мен мәніне қарай, іс бойынша болған іс жүргізуді жарамсыз деп тануға, мұндай іс жүргізудің барысында шығарылған шешімдерді бұзуға не осы тұрғыда жиналған материалдарды дәлелдеу күші жоқ деп тануға әкеліп соқтырады. ҚР ҚІЖК-де принциптердің тізбегін жинақтап көрсететін арнайы норма жоқ. Бірақ принциптер кодексте әртүрлі баптарда

⁶ Төлеубекова Б.Қ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық - Алматы: «Жеті жарғы» 2000. – 130 бет.

белгіленген. Қылмыстық іс жүргізу қағидалары қылмыстық іс жүргізу құқығының қағидаларымен сәйкес келеді. Оларға: заңдылық (10-бап), сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыруы (11-бап), адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау (12-бап), жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу (13-бап), адамның жеке басына тиіспеушілік (14-бап), қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау (15-бап), жеке өмірге қол сұқпаушылық. Хат жазысудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта, телеграф және өзге де хабарлардың құпиясы (16-бап), тұрғын үйге қол сұқпаушылық (17-бап), меншікке қол сұқпаушылық (18-бап), кінәсіздік презумпциясы (19-бап), қайта соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол берілмеуі (20-бап), сот әділдігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру (21-бап), судьялардың тәуелсіздігі (22-бап), сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру (23-бап), істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу (24-бап), дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау (25-бап), сезіктінің, айыпталушының қорғануға құқығын қамтамасыз ету (26-бап), куәлік айғақтар беру міндетінен босату (27-бап), білікті заң көмегіне құқықты қамтамасыз ету (28-бап), жариялылық (29-бап), қылмыстық сот ісін жүргізу тілі (30-бап), іс жүргізу әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану бостандығы (31-бап).

Қылмыстық іс жүргізу принциптерінің маңыздылығы олардың Қазақстан Республикасының Конституциясында (77-бап) белгіленуі болып табылады. «Конституциямен белгіленген сот төрелігінің принциптері Республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады».⁷ Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу принциптері Қазақстан Республикасының конституциялық заңдарында, салалық құқықтық актілердің кейбір нормаларында көрініс тапқан.

Қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздері деп, тиісті нормалардан тұратын құқықтық актілердің жиынтығын (жүйесін) айтамыз. Қылмыстық іс жүргізу құқығының қайнар көздерін ҚР ҚІЖК-ң 1-бабына сәйкес төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

- Қазақстан Республикасының Конституциясы;
- Қазақстан Республикасының конституциялық заңдары;
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі;
- Қазақстан Республикасының халықаралық шарттық және өзге де міндеттемелері;
- Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі мен Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін реттейтін нормативтік қаулылары.

---

⁷ Қазақстан Республикасының Конституциясы. Алматы: «ЮРИСТ» баспасы, 2007. – 31 бет.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі 13 желтоқсан 1997 жылы қабылданып, өзінің заңды күшіне 1 қаңтар 1998 жылы енгізілген (16 қаңтар 2013 жылы соңғы өзгертулер мен толықтырулар болды). Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің құрылысы қылмыстық істер бойынша іс жүргізу өндірісінің мазмұны мен кезеңдеріне тікелей тәуелділік негізінде құрылған. ҚР ҚІЖК-сі 13 бөлімнен және 62 тараудан тұрады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі қылмыстық іс жүргізуге қатысты негізгі заң болғанымен, оның талаптарын орындау үшін көптеген басқа заңдарды да дұрыс қолдана білу қажет. Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу құқығының доктриналық және құқықтық түсіндірмелерін де назардан тыс қалдыруға болмайды.

12.2 Қылмыстық іс жүргізудің субъектілері

Қылмыстық іс жүргізудің субъектілерін дұрыс анықтау, оларды арнайы топтарға бөлу өте маңызды болып табылады. «Мемлекеттің міндеті мен қызметі қоғам өмірінің көптеген салаларын қамтиды. Солардың арасында аса маңызды міндеттердің қатарына жататын іс құқықтық тәртіп пен заңдылықты, адамдардың құқығын, бостандығын, мемлекеттік және мемлекеттік емес бірлестіктердің, еңбек ұжымдарының мүдделерін қорғау, қылмыспен күресу. Бұның барлығы іс жүргізу құқығы саласына жатады. Сондықтан, іс жүргізу құқығында құқық қолдану іс-әрекеті құқық қорғау органдарының көмегімен іске асырылады».⁸

Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдары дегеніміз, бұзылған құқықты орнына келтіруге, заң бойынша міндеттің орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік органның мәжбүрлеу қызметі. Осы шараларды қолдау үшін ерекше құқық қорғау органдары құрылады. Құқық қорғау органдарының жұмысы тек заң шеңберінде ғана жүзеге асырылады және олар мемлекеттің заңдылық негіздерін орнықтыру мен құқық тәртібін нығайтуға жәрдемдеседі.

«Құқық қорғау органдары құқық қорғайтын және қоғамдық тәртіп пен құқықтық тәртіпті, заңдылықты қорғауды қамтамасыз ететін органдарға бөлінеді. Мысалы нотариус, адвокатура т.б. сияқты органдар құқық қорғау органдарына жататындықтарымен олар қоғамдық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етумен айналыспайды. Ондай органдарға ең алдымен полиция және ішкі істер органдарының ішкі әскер, патрульдік қызметтегі секілді, қоғамдық тәртіпті сақтау үшін құрылған бөлімдер жатады. Құқық қорғау органдарының қызметтеріне: 1) конституциялық бақылау; 2) әділ соттылық; 3) соттардың ұйымдастырылуын қамтамасыз ету; 4) прокурорлық қадағалау; 5) қылмысты

⁸ Оспанов Қ.И. Құқық негіздері. Оқу құралы, Алматы: «Жеті жарғы» 2010. – 192-193 беттер.

анықтау және тергеу; б) заң көмегі және қылмыстық іс бойынша қорғау сияқты іс-әрекеттер жатады».⁹

Құқық қорғау органдарының ішінде тікелей қылмыстық іс жүргізу процесіне қатысатын субъектілер бар. Олардың өкілеттіктері ҚР ҚІЖК-ң 2 бөлімінде «Қылмыстық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен тұлғалар» деп белгіленген. «Қылмыстық процеске қатысушылар деп қылмыстық істерді тергеуге және қарауға өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен заңды мүдделерді қорғауы мақсатымен мемлекеттік органдар тартатын немесе қатыстыратын және іс жүргізушілік пен құқықтар берілген жеке және заңды тұлғаларды, қылмыстық сот ісін жүргізуге өкілетті лауазымды адамдар мен мемлекеттік органдарды, сондай-ақ қосалқы функциялар атқаратын адамдар мен органдарды түсіну керек».¹⁰ Ал ҚР ҚІЖК- де «процеске қатысушылар» деп - қылмыстық ізге түсуді және сотта айыптауды қолдауды жүзеге асыратын органдар мен адамдар, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде өздерінің немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғайтын адамдар: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, сезікті, айыпталушы, олардың заңды өкілдері, қорғаушы, азаматтық жауапкер, оның заңды өкілі мен өкілі, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, олардың заңды өкілдері мен өкілдері деп көрсетілген.

Қылмыстық іс жүргізу субъектілері деп, қылмыстық процеске қатысатын барлық органдар мен тұлғаларды айтуға болады, қылмыстық іс бойынша жүргізілетін сот өндірісіне байланысты олардың мақсаттары әртүрлі болғанымен, қылмыстық іс жүргізу заңдылығына сәйкес әр қайсының құқықтары мен міндеттері бар. Қылмыстық іс жүргізу субъектілерінің ұғымын анықтау, ең алдымен қылмыстық іс жүргізу процесінде жүзеге асыратын олардың құқықтары мен міндеттерінің көлемін анықтау үшін қажет.

Заң әдебиеттерінде қылмыстық іс жүргізудің «субъектілері» және «қатысушылары» деген терминдерге ғалымдардың әртүрлі дау дамай көзқарастарын кездестіруге болады. Процесс субъектілері мен қатысушылары деп бөлу біршама жасанды сипат алып отыр, себебі құқық қатынастарына қатысушылардың кез келгенінде құқықтар да, міндеттер де бар. Айырмашылығы аталған құқықтар мен міндеттердің сипаты мен бағытында. Қылмыстық іс жүргізу субъектілерін төмендегідей топтастыруға болады:

1) Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар сот, судья, прокурор, тергеу бөлімінің бастығы, тергеуші, анықтау органының бастығы, анықтаушы.

---

⁹ Сол жерде 193 бет.

¹⁰ Төлүбекова Б.Қ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық -Алматы: «Жеті жарғы» 2000. – 234-235 беттер.

2) Сот әділдігі шешімінің орындалуына қатысатын азаматтар, қоғамдық бірлестіктер мен еңбек ұжымдарының өкілдері (мысалы, алқа заседательдері, қоғамдық қорғаушылар, қоғамдық айыптаушылар).

3) Іс жүргізудің қатысушылары (сезікті, айыпталушы және сотталушы, олардың қорғаушылары мен өкілдері, жәбірленуші, азаматтық талапкер және азаматтық жауапкер, олардың өкілдері).

4) Қылмыстық іс жүргізуге қатысушы өзге де субъектілер (куә, сарапшылар, мамандар, аудармашылар, сот отырысының хатшысы, куәгер, сот приставы, медиатор т.б.).

Қылмыстық іс жүргізудің кейбір субъектілеріне тоқталып өтейік. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде «қылмыстық процесті жүргізуші орган» - сот, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша істі сотқа дейін жүргізу кезінде прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы деп белгіленген.

Сот. Сот (судья) - қылмыстық процестің басты субъектісі болып табылады. Сот қылмыстық істерді сотта қарау және шешу жолымен сот әділдігін жүзеге асырады. Сондай ақ сот билігі сотта іс жүргізудің азаматтық және заңмен белгіленген өзге де нысандары арқылы да жүргізіледі. Сот билігін жүргізу алқабилердің қатысуымен де жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 75-бабында «Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек қана сот жүзеге асырады» деп көрсетілген. Ата заңымыздың 7-бөлімі сот және сот төрелігіне арналған. Соттарда қаралатын істердің көпшілігі азаматтық істер болып табылады. Бұлар - азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, экологиялық, қаржы, салық және ведомствалық бағыныстағы соттардың қарастылығына жатқызылған басқа да құқық қатынастарынан туындайтын даулар.

ҚР ҚІЖК-ң 7-тарауы сот мәртебесіне арналған, онда кез-келген қылмыстық іс соттың заңды, тәуелсіз, құзыретті және бейтарап құрамымен ғана қаралатындығы белгіленген. Қазақстан Республикасында қылмыстық істер бойынша сот төрелігін:

- Жоғарғы Сот;
- облыстық және оларға теңестірілген соттар;
- аудандық және оларға теңестірілген соттар;
- қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар, қылмыстық істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық әскери соттар, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық соттар, гарнизондардың әскери соттары жүзеге асырады.

Сот өкілеттілігі заңмен нақты айқындалған:

1) адамды қылмыстың жасалуына кінәлі деп тануға және оған жаза тағайындауға;

2) адамға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын не мәжбүрлеп тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдануға;

3) төмен тұрған сот қабылдаған шешімнің күшін жоюға немесе оны өзгертуге;

4) тергеушінің, анықтау органының, прокурордың айыпталушыға, күдіктіге қатысты үйде қамауда ұстау, қамауға алу түріндегі таңдаған бұлтартпау шараларына санкция беруге және олардың мерзімін ұзартуға;

5) сот актілерін жаңадан анықталған мән-жайлар бойынша қайта қарауға;

6) күзетпен ұсталмаған адамды сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру туралы шешім қабылдауға құқықты.

Сонымен қатар, егер істі сотта қарау кезінде қылмыс жасауға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуға ықпал еткен мән-жайлар, сондай-ақ анықтау, алдын ала тергеу барысында жол берілген басқа да заң бұзушылықтар анықталса, сот жеке қаулы шығарып, онда заңды бұзудың қажетті шаралар қабылдауды талап ететін осы мән-жайлар мен фактілерге тиісті ұйымдардың немесе тұлғалардың назарын аударады. Егер сот мұны қажет деп тапса, басқа жағдайларда да жеке қаулы шығаруға құқығы бар. Судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады. Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді. Қазақстан Республикасының Конституциясында судьялар басшылыққа алатын нақты қағидалар белгіленген. Сот төрелігінің принциптері Республиканың барлық соттары мен судьяларына ортақ және бірыңғай болып табылады.

Істі сот орындарында қарау мен шешу Конституцияның 77-бабында аталған төмендегі принциптерге негізделеді.

- адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;
- бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;
- өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;
- сотта әркім өз сөзін тыңдауға құқылы;
- жауапкершілікті белгілейтін немесе күшейтетін, азаматтарға жаңа міндеттемелер жүктейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқық бұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тастаса немесе жеңілдетілсе, жаңа заң қолданылады;
- айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;

- ешкім өзіне-өзі, жұбайына және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес;
- адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарстырылады;
- заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес;
- қылмыстық заңды ұқсастығына қарай қолдануға жол берілмейді.

Қазақстан Республиканың жиырма бес жасқа толған, жоғары заң білімі бар, заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс стажы бар және біліктілік емтиханын тапсырған азаматтары судья бола алады. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасын және судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесіне негізделген Республика Президентінің ұсынуымен Сенат сайлайды. Жергілікті және басқа да соттардың төрағалары мен судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесі бойынша Республика Президенті қызметке тағайындайды.

Прокуратура. Прокуратура - заңның дәлме-дәл және біркелкі орындалуын қадағалайтын орган. Қазақстан Республикасы прокуратурасының құқықтық мәртебесі, қызметтік ұйымдастырылуы, қызмет тәртібі және прокурорлардың өкілеттілігі Қазақстан Республикасының Конституциясымен бірге, «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 21 желтоқсандағы Заңымен, халықаралық шарттармен, прокуратура қызметінің жекелеген қырларын реттейтін әрі шектейтін заңдармен, сондай-ақ Бас Прокурордың бұйрықтармен реттелген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына сай: «Прокуратура мемлекет атынан Республиканың аумағында заңдардың, Қазақстан Республикасының Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме-дәл әрі біркелкі қолданылуын, жедел-іздістіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және орындаушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғары қадағалауды жүзеге асырады, заңдылықтың кез келген бұзылуын анықтау мен жою жөнінде шаралар қолданады, сондай-ақ Республика Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа да құқықтық актілерге наразылық білдіреді. Прокуратура сотта мемлекет мүддесін білдіреді, сондай-ақ заңмен белгіленген жағдайда, тәртіпте және шекте қылмыстық қуғындауды жүзеге асырады». Прокуратура өз өкілеттігін басқа мемлекеттік органдардан, лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асырады және Республика Президентіне ғана есеп береді. Қазіргі прокуратураның құрылымына келетін болсақ, төменгі прокурорлар жоғары тұрған прокурорларға және Республиканың Бас Прокурорына бағына отырып, бірыңғай орталықтандырылған жүйені құрайды.

«Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасы заңының 4-бабында прокуратура органдары қызметінің негізгі бағыттары мен мазмұны айқындалған:

1) Конституцияның, Заң актілерінің және Республика Президенті актілерінің бұзылуын анықтап, оларды жою шараларын қолданады;

2) жедел-іздістіру қызметінің, анықтама мен тергеудің, әкімшілік және атқарушылық істер жүргізудің заңдылығына қадағалауды жүзеге асырады;

3) сотта мемлекет мүддесін білдіреді;

4) Республиканың Конституциясы мен заңдарына қайшы келетін заңдарға және басқа да құқықтық актілерге наразылық жасайды;

5) заңда белгіленген тәртіп пен шекте қылмыстық қудалауды жүзеге асырады;

6) статистикалық көрсеткіштердің тұтастығын, объективтілігін және жеткіліктілігін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік құқықтық статистиканы қалыптастырады, арнайы есепке алуды жүргізеді, құқықтық статистика және арнайы есепке алу саласындағы заңдардың қолданылуын қадағалауды жүзеге асырады.

Қадағалауды жүзеге асыру кезінде прокурордың төмендегідей өкілеттіктері заңда белгіленген:

- жүргізілетін тексеріс мәселелері бойынша азаматтар мен лауазымды адамдарды шақыруға және олардан айғақтар алуға;

- қызметтік куәлігін көрсетіп, мемлекеттік органдардың, сондай-ақ меншіктің барлық нысанындағы ұйымдардың аумағы мен үй-жайларына кедергісіз кіруге;

- жүргізілетін тексеріс мәселелері жөнінде банктерден жеке және заңды тұлғалардың операциялары мен шоттары бойынша коммерциялық, банктік және заңмен қорғалатын өзге де құпия болып саналатын мәліметтердің жариялануға болмайтын талаптарын сақтай отырып, мәліметтер алуға;

- жасырын қылмыстарды анықтау мақсатында құзыретті органдардан жедел-іздістіру шараларын жүзеге асырып, олардың нәтижелері туралы хабар беріп отыруды талап етуге;

- басшылардан және басқа да лауазымды адамдардан заңдылықтың жай-күйі және оны қамтамасыз ету жөніндегі қажетті құжаттарды, материалдарды, статистикалық ақпаратты алуға;

- тексеріске қатысу және қорытынды беруі үшін мамандарды тартуға;

- прокуратураға түскен материалдарға, арыздарға өзінің құзыретіне сәйкес тексеріс жүргізуді талап етуге және бұлардың нәтижелері туралы хабарлауды міндеттеуге;

- қауіпсіздікті және қадағалау қызметін қамтамасыз ету үшін тексерісті жүзеге асыруға басқа да құқық қорғау органдарының қызметкерлерін тартуға;

- сараптамалар тағайындауға;

- Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген басқа да тексеріс әрекеттерін жасауға құқылы.

Тексеріс нәтижелері бойынша прокурор:

1) наразылық енгізеді;

2) заң бұзушылықты болдырмау жөнінде ұйғарым береді;

3) қылмысты іс қозғау, тәртіптік іс жүргізу немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу, прокурордың талабын мәжбүрлеп орындау, жеткізу (күштеп әкелу) жөнінде қаулы шығарады, материалдық залалдың өтелу шараларын қолданады;

4) адамның және азаматтың, заңды тұлғалар мен мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған жағдайда заңдардан басқа заңсыз актінің күшін тоқтата тұрады;

5) мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары енгізген тыйым салу-шектеу сипатындағы шаралардың күшін жояды немесе алып тастайды;

6) мемлекеттің, жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен олардың заңмен қорғалатын мүдделерін сақтауды соттан өтінеді;

7) органға немесе лауазымды адамға заңдылықты бұзуды болдырмау туралы ұсыныс енгізеді.

«Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасы заңының 18-бабында прокуратураның құқықтық актілерінің жүйесі белгіленген:

Прокурорлық қадағалау актілері: наразылық, қаулы, ұйғарым, өтініш, санкция, нұсқау, ұсыным, заңға түсіндірме.

2) Прокуратураны ұйымдастыру және оның қызмет мәселелерін реттейтін актілер: бұйрықтар, нұсқаулар, өкімдер, ережелер, нұсқаулықтар құрайды.

Ішкі істер органдары. Ішкі істер органдарының құқықтық мәртебесі «Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» 1995 жылғы 21 желтоқсандағы Заңымен реттеледі. Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес анықтау, алдын ала тергеу мен жедел іздестіру қызметін, сондай-ақ қоғамдық тәртіпті сақтау мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығына, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қылмыстық және өзге де заңға қарсы қол сұғушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі атқарушылық және өкім етушілік функцияларын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік орган болып табылады.

«Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары туралы» заңының 2-бабына сай, ішкі істер органдарының төмендегідей міндеттері бар:

- қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті, соның ішінде төтенше немесе әскери жағдай ахуалында қамтамасыз ету;

- қылмыстар мен әкімшілік құқық бұзушылықтардың алдын алу, анықтау, жолын кесу, қылмыстарды ашу және тергеу, сондай-ақ қылмыскерлерді іздестіру;

- құқық бұзушылық профилактикасы;

- заңдарда белгіленген өздерінің құзыреті шегінде алдын ала тергеу, анықтама мен әкімшілік іс жүргізуді жүзеге асыру;

- әкімшілік жазалауларды орындау;

- әкімшілік жолмен қамауға алынғандарды ұстау орындарында құқық тәртібін қамтамасыз ету және адамдарды ұстау режимін сақтау;

- кәмелетке толмағандардың қараусыздығы мен құқық бұзушылығын анықтау және тыю;

- қажет болған жағдайларда мемлекеттік өрттен қорғау қызметі органдарына өрт қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жәрдем көрсету;

- жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қадағалау және бақылау;

- есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, прекурсорлардың айналымын мемлекеттік бақылау;

- азаматтық және қызметтік қаруды және оның оқ-дәрілерін мемлекеттік бақылау;

- күзет қызметін, сондай-ақ күзет дабылы құралдарын монтаждауды, орнатуды және техникалық қызмет көрсетуді жүзеге асыратын субъектілердің қызметін мемлекеттік бақылау;

- мемлекеттік және өзге де объектілерді, жеке адамдарды күзету, қамауға алынғандар мен сотталғандарды айдап апару, кепілге алынғандарды босатуға қатысу;

- виза беру жұмысын жүргізу, шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасының аумағында болу тәртібін сақтауын бақылау;

- соғыс уақытында Қазақстан Республикасының аумақтық қорғаныс жүйесінде жекелеген міндеттерді орындау;

- өзге мемлекеттік органдармен бірлесіп, оның ішінде төтенше жағдайлар кезінде карантиндік, санитарлық және табиғат қорғау шараларын жүргізуге қатысу, табиғат қорғау органдарына сұғанақ аңшылыққа қарсы күресуде жәрдем көрсету;

- Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес лицензиялық және рұқсат етушілік қызметті жүзеге асыру;

- Қазақстан Республикасының айрықша маңызды және айрықша режимді объектілерінде, аумақтарында режимдік және күзет шараларын жүзеге асыру;

- ішкі істер органдарының қарауына жатқызылған мәселелер бойынша халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру;
- есірткі құралдары, психотроптық заттар, прекурсорлар айналымы саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыру және олардың заңсыз айналымы мен оларды теріс пайдалануға қарсы іс-әрекет жасау;
- «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңында көзделген шаралар мен уақытша шектеулерді қолдану құқығына ие бола отырып, терроризмге қарсы операция жүргізуге және терроризмге қарсы операцияның құқықтық режимін қамтамасыз етуге қатысу болып табылады.

Ішкі істер органдарының біртұтас жүйесін Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі, оның құрамына кіретін департаменттер мен өзге де құрылымдық бөлімшелер, облыстардың, республикалық маңызы бар қала мен Республика астанасының, көліктегі оған бағынатын ішкі істер департаменттері, қалалық, аудандық, қалалардағы аудандық, поселкелік, желілік ішкі істер органдары, ішкі әскерлер, білім беру ұйымдары, мекемелер және өзге де ұйымдар құрайды. Ішкі істер органдарының құрамында криминалдық полиция, әкімшілік полиция және полицияның өзге де қызметтері, сондай-ақ Ішкі істер министрлігінің әскери құрылымдар мәртебесі бар әскери-тергеу органдары мен әскери полициясы құрылады. Криминалдық, әкімшілік және өзге де полиция қызметтерінің бөлімшелерін, сондай-ақ Ішкі істер министрлігінің әскери-тергеу органдары мен әскери полициясын құруды, қайта құруды және таратуды Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрі жүзеге асырады.

Тергеу бөлімінің бастығы қылмыстық іс жүргізудегі негізгі қатысушылардың бірі болып табылады. Тергеу бөлімінің бастығының процессуалдық өкілеттіктері Қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген. Тергеу бөлімінің бастығы деп, алдын ала тергеуді немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуді жүзеге асыратын органның тергеу бөлімшесінің бастығы және өз құзыреті шегінде іс-әрекет жасайтын оның орынбасарларын айтамыз (ҚР ҚІЖК-ң 63-бап).

Тергеу бөлімінің бастығы:

- тергеу ісін жүргізуді немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуді тергеушіге тапсыра алады;
- тергеушілердің жүргізуіндегі қылмыстық істер бойынша олардың дер кезінде іс-әрекет жасауына бақылау жасайды;
- тергеушілердің алдын ала тергеу және күзетпен ұстау мерзімдерін сақтауына бақылау жасайды;
- прокурор нұсқауларының, заңды белгіленген басқа да тергеушілер тапсырмаларының орындалуына бақылау жасайды;
- істер бойынша нұсқаулар береді;
- алдын ала тергеу жүргізуді бірнеше тергеушіге тапсыра алады;

- заңда көзделген жағдайларда тергеушіні іс бойынша іс жүргізуден шеттете алады;

- өз құзыреті шегінде өзіне бағынысты алдын ала тергеуді жүзеге асырушы органның бір тергеу бөлімшесінен қылмыстық істі алады және алдын ала тергеуді жүзеге асырушы сол не өзге де өзіне бағынысты органның басқа тергеу бөлімшесіне береді;

- аяқталған қылмыстық істерді прокурорға жолдай алады.

Сонымен қатар, тергеу бөлімінің бастығы қылмыстық іс қозғауға, қылмыстық істі өзінің іс жүргізуіне алуға және бұл орайда тергеушінің өкілеттігін пайдалана отырып, жеке-дара алдын ала тергеу жүргізуге немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуге құқығы бар.

Тергеу бөлімі бастығының өкілеттіктері тергеушінің дербестігін шектей алмайды. Тергеуші тергеу бөлімі бастығының нұсқауларымен келіспеген жағдайда прокурорға шағым түсіре алады, осы арқылы тергеуші өкілеттігінің тұтастығына және оған берілген құқықтардың толық жүзеге асуына кепілдік береді.

Тергеу бөлімі бастығының процессуалды өкілеттігін екі түрге бөле аламыз. Бірінші түрге, нақты қылмыстық істі тергеудегі процессуалдық бақылау тәсілдері жатады. Екіншісін, оған бағынышты тергеушілерді процессуалды басқаруға бағытталған тәсілдер құрайды.

Тергеуші. Қылмыстарды тез және толық ашу, кінәлілерді әшкерелеу міндеттерін шешуде, қылмыс жасағаны үшін міндетті түрде жауапкершілікке тарту қағидасының жүзеге асырылуын қамтамасыз етуде тергеуші елеулі роль атқарады. Тергеушінің ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің, ішкі істер органдарының және қаржы полициясының лауазымды тұлғасы ретіндегі іс-әрекетінің мазмұны қылмыстылықпен күресу міндеттерімен анықталады. Тергеуші анықтау органының жедел қызметкерлерімен әрекеттесе отырып, анықталған қылмыстарды ашу жөніндегі жұмысқа бірінші болып кіріседі. Қылмыстылықпен күресудің тиімділігі көбінесе оның бастамашылығына, кәсіби даярлығының деңгейіне, моральдық қасиеттеріне байланысты. Бірақ, тергеуші сонымен қатар заңға қызмет етеді. Оның алдын ала тергеуді жүргізу жөніндегі барлық іс-әрекеті қатаң түрде заңға бағындырылған. Қылмыстық процессуалдық заң қылмыстарды ашуға және оларды жасаған тұлғаларды әшкерелеуге бағытталған қандай да бір әрекеттерді жүзеге асыру тәртібін реттей отырып, тергеушінің өкілеттіктерінің көлемін, оның құқықтары мен міндеттерін бекітеді.

ҚР ҚІЖК-ң 64-бабына сәйкес: Тергеуші - өз құзыреті шегінде қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуді жүзеге асыруға уәкілеттік берілген лауазымды адам: арнайы прокурор, ішкі істер органдарының тергеушісі, ұлттық қауіпсіздік органдарының тергеушісі және қаржы полициясы органдарының тергеушісі деп белгіленген.

Тергеуші істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеуге барлық шараларды қолдануға, оның қылмыс жасағандығын көрсететін, оған қатысты жеткілікті дәлелдер жиналған адамды айыпталушы ретінде тарту, айып тағу, заңға сәйкес оған жолын кесу шараларын таңдау, айыптау қорытындысын жасау жолымен оны қылмыстық қудалауды жүзеге асыруға міндетті.

ҚР ҚІЖК 64-бабына сәйкес тергеуші, заңда прокурордың санкциясынан немесе соттың шешімінен алу көзделген жағдайларды қоспағанда, тергеудің бағыты мен тергеу іс - әрекеттерін жүргізу туралы барлық шешімдерді дербес қабылдайды және олардың заңды және уақытылы атқарылуы үшін толық жауапты болады. Тергеушінің қызметіне заңсыз араласу қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқтырады. Сонымен қатар, тергеулік іс әрекеттер жүргізу барысында ешбір адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмауы керек. Барлық тергеулік іс әрекеттер заңға сәйкес жүргізілуі керек. Себебі, Ата заңымыздың 17-бабында: «Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатігездік немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды» - деп тікелей көрсетілген. Өкінішке орай, кейбір құқық қорғау органдарының қызметкерлері бұл норманы көп жағдайда сақтай бермейді.

Анықтау органы және анықтаушы.

ҚР ҚІЖК 65-бабына сәйкес анықтау органдарына:

- 1) ішкі істер органдары;
- 2) ұлттық қауіпсіздік органдары;
- 3) алып тасталды - ҚР 2012.01.18 N 547-IV Заңымен;
- 4) қаржы полициясы органдары;
- 5) контрабанда және кеден төлемдерін төлеуден жалтару туралы істер бойынша - кеден органдары;
- 6) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құралымдарында шақыру немесе келісімшарт бойынша әскери қызметін өткеріп жүрген әскери қызметшілер; әскери жиындардан өту кезінде запастағы азаматтар; әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық персоналы өздерінің қызметтік міндеттерін орындауына байланысты немесе осы бөлімдердің, құрамалардың және мекемелердің орналасқан жерінде жасаған барлық қылмыстар туралы істер бойынша – әскери полиция органдары анықтау органдары болып табылады.

Сондай-ақ арнаулы мемлекеттік органдардың қызметкерлері жасаған барлық қылмыстар туралы істер бойынша – Ұлттық қауіпсіздік комитетінің әскери полиция органдары;

7) Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы заңдарды

8) бұзу туралы істер бойынша, сондай-ақ Қазақстан Республикасының континентальдық шельфінде жасалған қылмыстар туралы істер бойынша - шекара бөлімдерінің командирлері;

9) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде, Қазақстан Республикасының басқа да әскерлері мен әскери құрамаларында шақыру немесе келісім-шарт бойынша әскери қызметін атқарып жүрген өздеріне бағынысты әскери қызметшілер, сондай-ақ олар әскери жиындар өткеру кезінде запастағы азаматтар жасаған барлық қылмыстар туралы істер бойынша; әскери бөлімдердің, құрамалардың, мекемелердің азаматтық қызметкерлері олардың өзінің қызметтік міндеттерін атқаруына байланысты немесе осы бөлімдердің, құрамалардың және мекемелердің орналасқан жерінде жасаған қылмыстары туралы істер бойынша - әскери полиция органы болмаған жағдайда әскери бөлімдердің, құрамалардың командирлері, әскери мекемелер мен гарнизондардың бастықтары;

10) өздерінің қызметкерлері болған елдерінде жасаған қылмыстар туралы істер бойынша - Қазақстан Республикасы дипломатиялық өкілдіктерінің, консулдық мекемелерінің және өкілетті өкілдіктерінің басшылары;

10-1) күзет іс-шаралары өткізілетін аймақта жасалған және тізбесі Заңда белгіленген күзетілетін адамдарға қарсы тікелей бағытталған қылмыстар туралы істер бойынша – Қазақстан Республикасы Президентінің Күзет қызметі;

11) өртке байланысты барлық қылмыстар туралы істер бойынша - өртпен күресу қызметінің басқару органдары мен бөлімшелері жатады.

Анықтау органының бастығы болып, қылмыстық іс жүргізу кодексінде көзделген (190-1 және 285-баптарында) қылмыстар туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтау органы бастығының өкілеттігіне өз құзыретінің шегінде Бас басқарманың (Департаменттің), басқарманың, анықтау органы бөлімінің бастығы және олардың орынбасарлары ие болады (ҚР ҚІЖК-н 66-бабы).

Анықтау органының бастығы қылмыстың белгілері мен оны жасаған адамдарды анықтау, қылмыстарды болдырмау және жолын кесу мақсатында қажетті қылмыстық іс жүргізу және жедел іздестіру шараларын қолдануды ұйымдастырады. Жедел-іздестіру қызметінің қылмыстық істі дұрыс шешу үшін

маңызы болатын, нақты деректері бар нәтижелерін қылмыстық іске қосу үшін қылмыстық іс жүргізуші органның талап етуі бойынша не өз бастамасымен заңда белгіленген тәртіппен жібереді. Заңда анықтау органының бастығының басқа да өкілеттіктері көрсетілген.

Анықтаушы - өз құзыретінің шегінде қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізуді жүзеге асыруға уәкілетті мемлекеттік лауазымды адам болып табылады (ҚР ҚІЖК-ң 67-бабы). Анықтаушы қылмыстық процессуалдық заңда айқындалған нысандарда сотқа дейінгі іс жүргізудің басталуы және жүзеге асырылуы туралы шешім қабылдауға, заңда оларды анықтау органы бастығының бекітуі, прокурордың, соттың санкциялары немесе соттың шешімі көзделген жағдайларды қоспағанда, дербес шешімдер қабылдауға және тергеу мен басқа да іс жүргізу әрекеттерін жүргізуге құқылы.

Сонымен қатар, заңда анықтаушының міндеттері де көрсетілген. Олар:

- анықтаушы, алдын ала тергеу жүргізілуі міндетті қылмыстық істер бойынша кідіртуге болмайтын жағдайларда анықтау органы бастығының тапсырмасы бойынша қылмыстық іс қозғауға, сондай-ақ шұғыл тергеу әрекеттері мен жедел іздестіру шараларын жүргізуге, ол туралы жиырма төрт сағаттан кешіктірмей прокурор мен алдын ала тергеу органын хабардар етуге міндетті;

- анықтаушы соттың, прокурордың, алдын ала тергеу органының және анықтау органының жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу туралы, қылмыстық процеске қатысушы адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын қолдану туралы тапсырмаларын орындауға міндетті;

- үкімді азаматтық талап қою, басқа да мүліктік жазалар немесе мүмкін болатын мүлікті тәркілеу бөлігінде орындауды қамтамасыз ету мақсатында анықтаушы сезіктінің, айыпталушының немесе заң бойынша олардың әрекеті үшін материалдық жауаптылықта болатын адамдардың мүлкін анықтауға шара қолдануға міндетті;

- анықтау органы бастығының нұсқаулары анықтаушы үшін міндетті.

Қылмыстық процесс субъектілерінің ішінде, іс жүргізуге қатысушылардың алатын орны ерекше. «Сезікті, айыпталушы, қорғаушы, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер бұлардың барлығы өз құқықтары мен мүдделерін немесе өздері білдіретін құқықтар мен мүдделерді қорғап қылмыстық үрдіске қатысушылар деп аталады»¹¹

Қылмыстық процеске қатысушылар ретінде сезікті мен айыпталушының процессуалдық мәртебесін анықтау өте маңызды болып табылады. Біздің елімізде сезіктілер мен айыпталушылардың құқықтарын тиісті түрде қамтамасыз ету мәселелеріне заңгер мамандардың тарапынан баяу көзқарас, қазіргі таңдағы қылмыстылықтың жоғары деңгейі, сот тергеу тәжірибесіндегі

¹¹ Оспанов Қ.И. Құқық негіздері. Оқу құралы, Алматы: «Жеті жарғы» 2010. – 235 бет.

орын алатын сот қателіктері бұл мәселеге аса үлкен жауаптылықпен қарауды талап етеді.¹²

Сезікті. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 68-бабының 2-бөлігінде: «Тергеуші, анықтаушы қылмыс жасады деп күмән келтірілгендігін хабарлап, соған байланысты осы Кодексте белгіленген негіздерде және тәртіппен өзіне қатысты қылмыстық іс қозғалған, не ұстау жүзеге асырылған, не айып тағылғанға дейін жолын кесу шарасы қолданылған адам сезікті болып танылады» деп көрсетілген. Заң бойынша қылмыстық істе сезіктінің пайда болуының бірнеше шарттары бар:

- қылмыстық іс қозғалған кезден бастап;
- адамның сезікті ретінде ұсталуы (ұстау үшін ҚР ҚІЖК-ң 132-бабында көрсетілген негіздер болуы міндетті);
- айыпталғанға дейін бұлтартпау шарасының біреуін қолдану (ҚР ҚІЖК-ң 142-бабында көрсетілген негіздер).

Сезікті қылмыстық сот ісін жүргізудің тұрақты қатысушысы болып табылмайды. Адамды сезікті деп танудың негізінде, оның қылмыстық әрекет (әрекетсіздікті) жасау күдігі жатыр. Ол құқық қорғау органдарымен дәлелденуі қажет, басқаша жағдайда адам сезікті санатынан алынып тасталады. Сезіктінің құқығы ол осы санатқа кірген бірінші күннен бастап қорғалуы қажет. Осы кезден бастап адам адвокат-қорғаушының көмегіне жүгінуге құқықты болуы шарт. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында «сезіктіні ұстау» және «нақты ұстау сәті» ұғымдарын нақтылап анықтау қажет деп ойлаймыз.¹³

Қылмыстық іс жүргізу заңына сай, сезікті ұсталған немесе оған айып тағылғанға дейін бұлтартпау шаралары қолданылған жағдайда ұсталған немесе бұлтартпау шаралары қолданылған кезден бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірілмей, өзі таңдаған немесе тағайындалған қорғаушымен алғашқы жауап алуға дейін оңаша және құпия жолығу құқығы қамтамасыз етіле отырып, одан жауап алынуы тиіс. Ұсталған сезікті телефон арқылы немесе өзге де тәсілмен дереу өзінің тұрған жеріне немесе жұмыс орнына өзінің ұсталғандығы және ұсталып отырған жері туралы хабарлауға құқылы.

Заң бойынша күдікті деп тану туралы қаулы шығарылады. Адамды күдікті деп тану туралы қаулы сол адамға ұсынылады. Тергеуші күдікті деп тану туралы қаулы шығарылған адамға күдіктінің құқықтарын түсіндіруге және қаулының көшірмесін тапсыруға міндетті. Қаулы шығарылғаннан кейін оның көшірмесі жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға жіберіледі.

¹² Қуаналиева Г.А. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде адам құқықтарын қамтамыз ету мәселелері: заң ғылым.доктор. ... дисс. авторефераты. 12.00.09. – Алматы, 2010. – 19 бет.

¹³ Қуаналиева Г.А. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот ісін жүргізуде адам құқықтарын қамтамыз ету мәселелері: заң ғылым.доктор. ... дисс. авторефераты. 12.00.09. – Алматы, 2010. – 20 бет.

Айыпталушы. Айыпталушының процесуалдық жағдайы сезіктіге ұқсас келеді. Адамның кінәсі дәлелденбей оған қылмыскер ретінде қарауға болмайды. Кез келген тікелей немесе жанама түрде айыпталушыны қылмыскерге теңестіру оған деген қарым-қатынастың жалпы сипатына, сондай-ақ оның құқықтарын қамтамасыз етуге әсер етеді.

ҚР ҚІЖК-ң 69-бабының 1-бөлігіне сәйкес: «Өзіне қатысты айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы қаулы шыққан адам, сондай-ақ оған қатысты анықтау органының бастығы айыптау хаттамасын немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу хаттамасын жасаған және бекіткен не тергеуші сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу хаттамасын жасаған адам айыпталушы болып танылады». Занда адамның қылмыстық сот ісін жүргізу сатыларындағы жағдайы да анықталған. Мәселен, сотқа берілген, ал жеке айыптау істері бойынша өзіне қатысты шағымды сот өзінің іс жүргізуіне қабылдаған айыпталушы, - сотталушы, өзіне қатысты айыптау үкімі шығарылған айыпталушы, - сотталған адам, өзіне қатысты ақтау үкімі шығарылған айыпталушы, - ақталушы ретінде танылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінде айыпталушының құқықтары тікелей құқықтары көрсетілген. Олар:

- заңға қайшы келмейтін құралдармен және тәсілдермен өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға және қорғануға дайындалу үшін жеткілікті уақыты мен мүмкіндігінің болуына;
- өзінің не үшін айыпталғандығын білуге және қылмыстық іс қозғалғандығы туралы, өзінің айыпталушы ретінде тартылғаны туралы қаулылардың көшірмелерін алуға;
- қылмыстық қудалау органынан өзіне тиесілі құқықтар туралы дереу түсіндірме алуға;
- қылмыстық процесті жүргізуші органның өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын іс жүргізу шешімдерін қабылданғаны туралы хабардар етуіне;
- бұлтартпау шараларын қолдану туралы қаулының көшірмесін алуға
- өзіне тағылған айып бойынша түсініктеме мен айғақ беруге;
- айғақ беруден бас тартуға;
- дәлелдер ұсынуға;
- өтінішті, оның ішінде қауіпсіздік шараларын қолдану туралы өтінішті және қарсылықты мәлімдеуге;
- ана тілінде немесе өзі білетін тілде айғақ беруге және түсінісуге;
- аудармашының тегін көмегін пайдалануға;
- қорғаушысының болуына;
- заңда көзделген жағдайларда және тәртіппен өзінен алғашқы жауап алудың алдындағы кезден бастап қорғаушысымен оңаша және құпия жолығуға;

- тергеушінің немесе анықтаушының рұқсатымен өзінің өтініші немесе өзінің қорғаушысының не заңды өкілінің өтініші бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттеріне қатысуға;
- заңда көзделген жағдайларда, оның ішінде медиация тәртібімен жәбірленушімен татуласуға;
- өзінің өтініші немесе өзінің қорғаушысының не заңды өкілінің өтініші бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттерінің хаттамаларымен танысуға және оларға ескертулер беруге;
- сараптама тағайындалған, жүргізілген кезде, сондай-ақ оған сарапшының қорытындысы ұсынылған кезде ҚР ҚІЖК-ң 244, 254, 354 және 355-баптарында көзделген әрекеттерді жүзеге асыруға;
- тергеу аяқталғаннан кейін істің барлық материалдарымен танысуға және одан кез келген мәліметті кез келген көлемде көшіріп алуға;
- айыптау тізімін қоспағанда, айыптау қорытындысының немесе сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізу хаттамасының және оның қосымшаларының көшірмелерін алуға;
- тергеушінің, анықтаушының, прокурордың және соттың әрекеттері (әрекетсіздігі) мен шешімдеріне шағым беруге;
- ақтамайтын негіздер бойынша істі қысқартуға қарсылық білдіруге;
- жария сот талқылауын талап етуге құқылы.

Сонымен қатар, заңда сотталушының және ақталған адамның құқықтары да белгіленген.

Сезікті мен айыпталушының қылмыстық іс жүргізу мәртебесі халықаралық стандарттарға сай болып, олардың қамтамасыз етілуіне Қазақстан Республикасы кепілдік беруі қажет.

Қорғаушы. Қорғаушы ретінде іске адвокат қатыса алады. Қорғаушы деп заңда белгіленген тәртіппен сезіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін адамды айтамыз (ҚР ҚІЖК-ң 70-бабы).

Қорғаушы айып тағылғаннан немесе заңға сәйкес сезікті деп танылған кезден бастап, сондай-ақ қылмыстық іс жүргізудің кез келген келесі сәтінде іске қатысуға жіберіледі. Адвокаттың өзіне қабылдаған сезіктіні немесе айыпталушыны қорғаудан бас тартуға құқы жоқ.

Қорғаушы ретінде адвокатпен бірге өзге де адамдар да қатыса алады. Қорғаушыдан бас тарту тәртібі де заңда көрсетілген. Сонымен қатар, Қорғаушыны іске қатысуға шақыру, тағайындау, ауыстыру, қорғаушының өкілеттігі, оның еңбегіне ақы төлеу мәселелері заңда реттелген. Қорғаушының іске міндетті қатысуы ҚР ҚІЖК-ң 71-бабында көрсетілген. Олар:

- ол туралы күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам өтініш жасаса;

- күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам кәмелетке толмаса;
- күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам дене немесе психикалық кемістігінен өзінің қорғану құқығын өз бетінше жүзеге асыра алмаса;
- күдікті, айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам сот ісі жүргізілетін тілді білмесе;
  - адам жазалау шарасы ретінде он жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айырылу, өмір бойы бас бостандығынан айырылу не өлім жазасы тағайындалуы мүмкін болатын қылмысты жасағаны үшін айыпталса;
  - айыпталушыға, сотталушыға, сотталған адамға, ақталған адамға бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу қолданылса немесе ол мәжбүр етіліп стационарлық сот-психиатриялық сараптамаға жіберілсе;
  - күдіктілердің, айыпталушылардың, сотталушылардың, сотталған адамдардың, ақталған адамдардың мүдделері арасында қайшылық болып, олардың біреуінің қорғаушысы болса;
  - қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге жәбірленушінің (жеке айыпталушының) немесе азаматтық талапкердің өкілі қатысса;
  - іс сотта қаралған кезде прокурор (мемлекеттік айыптаушы) қатысса;
- айыпталушы, сотталушы, сотталған адам, ақталған адам Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде болса және алдын ала тергеу органдарына келуден жалтарса міндетті.

Жәбірленуші. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың ішінде ерекше орынды жәбірленуші алады. Жәбірленуші болмаса, ешкімге зиян келмесе іс жүргізу де орын алмайтын еді. Сондықтан қылмыстық іс жүргізу заңында жәбірленушінің құқықтары мен міндеттеріне аса мән берілген. ҚР ҚІЖК-ң 75-бабына сай: «Қылмыстық процесте оған тікелей қылмыспен моральдық, дене және мүліктік зиян келтірілді деп ұйғаруға ол жөнінде негіз бар адам жәбірленуші болып танылады». Адам қылмыстық процесте қылмыстық іс қозғалған кезден бастап тиісті қаулы шығысымен жәбірленуші болып танылады. Егер адамды жәбірленуші деп танығаннан кейін оның бұл жағдайда болуы үшін негіздер жоқ екені белгіленсе, қылмыстық процесті жүргізуші орган өзінің қаулысымен ол адамның іске жәбірленуші ретінде қатысуын тоқтатады. Жәбірленуші қылмыстық процесті жүргізуші органның шақыруы бойынша келуге, іс бойынша белгілі барлық мән-жайларды шын хабарлауға және қойылған сұрақтарға жауап беруге; өзіне іс бойынша белгілі мән-жайлар туралы мәліметтерді жарияламауға; тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде және сот

отырысы уақытында белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті. Жәбірленуші жауап беруден бас тартқаны үшін және қасақана жалған айғақ бергені үшін заңдарға сәйкес қылмыстық жауапқа тартылады.

12.3 Іс жүргізу мерзімдері мен сатылары

Қылмыстық істі өз уақытында дұрыс қарау және қорытынды шығару өте маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңында іс жүргізудің мерзімдері нақты белгіленген. Іс жүргізу мерзімдерін дұрыс түсіну мен қолданудың теориялық және тәжірибелік маңызы өте зор. Іс жүргізу мерзімдері сот ісін жүргізудің жеткілікті түрде тез жүргізілуін қамтамасыз ету әдістерінің бірі және қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерінің орындалуын қамтамасыз ететін ұйымдастыру құралы болып табылады. Іс жүргізу мерзімдері заңда көрсетілген қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерімен тығыз байланысты. ҚР ҚІЖК-ң 8-бабында қылмыстық сот ісін жүргізудің міндеттері ретінде, қылмыстарды тез және толық ашу көрсетілген.

Іс жүргізу мерзімдеріне байланысты нормалар ҚР ҚІЖК-ң әр түрлі баптарында жеке көрсетілген. Мысалы, мерзімдерді есептеу (54-бап), мерзімді сақтау (55-бап), мерзімді өткізіп алудың салдары және оны қалпына келтіру тәртібі (56-бап), қамауға алудың мерзімдері, оларды ұзарту тәртібі (153-бап), алдын ала тергеу мерзімі (196-бап) және т.б.

Іс жүргізу мерзімдерінің өзіне тән белгілері бар:

- іс жүргізу мерзімін заңдық мән жай (факт) ретінде тану. Осы санаттағы пайда болатын құқықтық жағдай, іс жүргізуге қатысушылардың арнайы құқықтары мен міндеттерінің туындауына, олардың аяқталуына себепші болады;

- заңда көрсетілген мерзімдер міндетті түрде сақталуы қажет;

- мерзімдерді есептеу мен қалпына келтіру ерекшеліктері.

Қылмыстық іс жүргізу теориясында мерзімдерді белгілі бір түрлерге бөлу қалыптасқан. Заң әдебиеттерінде әр түрлі саралау тәсілдері кездеседі. Мерзімдерді уақыт ұзақтығына байланысты екі түрге бөлуге болады: ұзақтығы белгісіз мерзімдер және ұзақтығы белгілі мерзімдер.

Ұзақтығы белгісіз мерзімдердің мерзімі нақты көрсетілмейді. Олар іс бойынша белгілі бір әрекеттердің бар болуымен анықталады. Мерзімдердің ең ерте және ең кеш шектері өзара байланысты іс қимылдар аралығындағы кезеңнің қаншалықты уақытқа созылатындығымен айқындалады. ҚР ҚІЖК-ң 121-бабына сай, заттай дәлелдемелер «үкім немесе істі тоқтату туралы қаулы заңды күшіне енгенге дейін» істе қалады. Бұл жерде ерте мерзім заттай дәлелдемелер іс материалдарына қосылған мерзіммен қатар келетіні, ал жоғары мерзім үкім заңды күшіне енген уақытпен немесе істі тоқтату уақытымен бірге келетіні айқындалады.

Ұзақтығы белгілі мерзімдерге іс қимылдардың нақты қанша уақытқа созылатындығын көрсететін мерзімдерді айтамыз (сағат, тәулік, апта, ай, жыл).

Мерзімдерді белгілеу әдісіне байланысты екі түрге бөлуге болады: тікелей заңда көрсетілген мерзімдер және өкілетті адам белгілеген мерзімдір.

Тікелей заңда көрсетілген мерзімдер, олар заң нормаларында нақтылы көрсетіледі. Мсыалы, ҚР ҚІЖК-ң 184-бабына сай, қылмыс туралы арыз немесе хабар қабылдаған прокурор, тергеуші, анықтау органы ол түскен күннен бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірмей шешім қабылдауға міндетті.

Өкілетті адам белгілеген мерзімдірде шешімді арнайы лауазымды тұлға қабылдайды (ҚР ҚІЖК-ң 153-бабы).

Қылмыстық ізге түсу органдарының: ұсталған адамды жетпіс екі сағаттан артық ұстауға, ал сезіктіге бұлтартпау шарасын таңдау туралы қаулы жарияланған сәттен бастап он тәуліктен артық сезікті Адам жағдайында ұстауға құқығы жоқ. Ұстау сәтінен бастап үш сағаттан аспайтын мерзімде тергеуші мен анықтаушы ұстаудың негізі мен дәлелдері туралы хаттама жасайды. Жүргізілген ұстау туралы анықтаушы мен тергеуші ұстау хаттамасы жасалған сәттен бастап он екі сағаттың ішінде прокурорға жазбаша хабарлауға міндетті.

Айыпталушы анықтаудан, алдын ала тергеуден немесе соттан жасырынады, не істі сотта объективті зерттеуге және талдауға бөгет жасайды, немесе қылмыстық әрекетпен шұғылдануды жалғастырады деп ойлауға жеткілікті негіздер болған кезде, сондай-ақ үкімнің орындалуын қамтамасыз ету үшін қылмыстық процесті жүргізуші орган өз өкілеттігі шегінде ол адамға бұлтартпау шараларының бірін қолданады. Бұлтартпау шараларының түрлері заңда нақты көрсетілген (ҚР ҚІЖК-ң 140-бабы):

- ешқайда кетпеу және өзін дұрыс ұстау туралы қол қойдыру;
- жеке кепілдік беру;
- әскери қызметшіні әскери бөлім командованиесінің бақылауына беру;
- кәмелетке толмағанды қарауға беру;
- кепіл болу;
- үйде қамауда ұстау;
- қамау.

Қылмыстық іс жүргізу бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Олар қылмыстық іс жүргізудің сатылары деп аталады. Оларға:

- 1) қылмыстық іс қозғау;
- 2) қылмыстарды алдын ала тергеу;
- 3) басты сот талқылауын тағайындау;
- 4) басты сот талқылауы;
- 5) апелляциялық саты сотында іс жүргізу;

6) үкімді орындау. Бұл аталғандар қылмыстық іс жүргізудің негізгі сатыларына жатады, яғни, жалпы ереже бойынша, әр қылмыстық іс осы сатылардан өтеді. Аталған сатыларды қылмыстық іс жүргізудің жеке кезеңдері

деп түсінуге болады және олардың әрқайсысының өзіне тән міндеттері мен ерекшеліктері бар.

Қылмыстық іс қозғау сатысы. Әр қылмыс бойынша іс жүргізу осы сатыдан басталады. Бұл сатының мәні - өкілетті органдар, олардың лауазымды адамдары қылмыстың белгілері ашылған әр кезде іс жүргізуді бастау туралы тез арада шешім шығарулары қажет. Қылмыстық іс қозғау туралы шешім ғана одан әрі қылмыстық іс жүргізу қызметі толық көлемде атқарылады, яғни алдын ала тергеу немесе анықтама жүргізу арқылы істелген қылмыстың мән-жайларын ашу мүмкін болады. Қылмыстық іс қозғау өкілеттігі прокурорға және алдын ала тергеу жүргізу органдарына (тергеуші, анықтау органдары) берілген.

Қылмыстарды алдын ала тергеу сатысы. Қылмысты тез және толық ашып, айыпты адамды қылмыстық жауапқа тарту мақсатында қолданылатын және заңмен реттелген тергеуші мен анықтау органдарының қызмет жүйесі болып табылады. Қылмыстарды тергеу екі түрде жүзеге асырылады: анықтау және алдын ала тергеу. Алдын ала тергеу және анықтау қызметі тергеу әрекеттерін (тінту, жауап алу, зат алу және т.б) қолдану арқылы жүргізіледі. Анықтау органдары тергеу әрекеттерімен қатар жедел іздестіру шараларын да қолданып қылмысты ашады. Алдын ала тергеу жүргізу айыпталушы ретінде жауапқа тартумен аяқталмайды. Бұдан әрі қарай істелген қылмыстың мән-жайын толық және жан-жақты ашып зерттеу тергеу органдарының міндеттеріне жатады.

Басты сот талқылауын тағайындау сатысы. Қылмыстық іс айыптау қорытындысымен бірінші сатыдағы сотқа келіп түскен соң іс жүргізудің жаңа сатысы басталады. Бұл кезде соттың төрағасы немесе оның тапсыруы бойынша басқа судья істі осы сотта қарауға қабылдау мәселесін шешеді. Ол үшін судья қылмыстық істің материалдарымен мұқият, толық көлемде оқып танысуы қажет. Егер де алдын ала тергеу және анықтау жүргізу кезінде қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелер істі сот отырысында қарап шешуге жеткілікті болса, онда судья басты сот талқылауын тағайындау туралы қаулы шығарады. Бұдан кейін осы қаулыға сәйкес басты сот талқылауы жүргізіледі.

Басты сот талқылауы. Бұл сатыда алдын ала тергеу немесе анықтау жүргізу кезінде жиналған және айыптаушы мен қорғаушы жақтары ұсынған дәлелдемелер жан-жақты зерттеліп, соның негізінде қылмыстық іс бойынша сот төрелігі жүзеге асырылады. Ал басты сот талқылауының өзі бес бөлімнен тұрады: 1) дайындық бөлімі; 2) сот тергеуі; 3) соттағы сөзжарыстар; 4) сотталушының соңғы сөзі; 5) үкім шығару.

Апелляциялық тәртіппен істерді қарау. Бұл сатының негізгі мақсаты – заңды күшіне енбеген бірінші сатының соттары шығарған үкімдер мен қаулылардың дұрыстығын (заңдылығын, дәлелдігін) екінші саты сотының тез арада тексеріп, онда қателіктер жіберілген болса, ол қателіктерді уақытында жою болып табылады. Апелляциялық шағымды немесе наразылықты сот үкімдеріне, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының үкімдерін қоспағанда,

үкім жарияланған күннен бастап он тәулік ішінде беруге болады. Егер де үкімге апелляциялық шағым берілген болса, онда іс міндетті түрде апелляциялық сатының сотында қаралуы тиіс.

Қылмыстық іс жүргізу басқа сөзбен айтқанда *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те аталады, қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады. Бұл терминдер бір-біріне қайшы емес, олар бір ұғымды білдіреді деп саналады. Себебі –қылмыстық іс жүргізу алдын ала тергеу органдарының немесе прокурордың қызметімен аяқталмайды, қылмыстық іс жүргізудің жалғасы сот қызметі түрінде атқарылады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізуді *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те атауға болады. Яғни, «қылмыстық сот ісін жүргізу» сот төрелігін жүзеге асырудың бір түрі болып табылады. Осыдан сот төрелігі ұғымының қылмыстық іс жүргізу ұғымымен сәйкес жері көрінеді қылмыстық істі сотта қарап шешу сот төрелігіне жатады. Бірақ та қылмыстық іс жүргізу ұғымы сот төрелігі ұғымымен бірдей емес. *Сот төрелігі дегеніміз* - бұл соттың қылмыстық істермен қатар басқа да (азаматтық, әкімшілік) істерді қарап шешу үшін мемлекет атынан атқарылатын қызметтің арнайы түрі болып табылады. «Сот төрелігі» ұғымының тікелей мағынасы – сот қызметі болып табылады да, ал «қылмыстық іс жүргізу» ұғымы соттың қызметімен қатар, алдын ала тергеу органдарының және прокурордың қызметін қамтиды.

Бақылау сұрақтары:

- 1) *Қылмыстық іс жүргізу құқығы ұғымы және міндеттері.*
- 2) *Қылмыстық сот ісін жүргізу қағидалары. Іс жүргізу мерзімдері.*
- 3) *Қылмыстық процесске қатысушылар.*
- 4) *Басты сот талқылауын тағайындау сатысы*

13-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ.

13.1 Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының түсінігі, пәні, әдістері.

13.2 Қоршаған орта түсінігі, қоршаған орта объектілері.

13.3 Экология құқығының принциптері

13.4 Экологиялық құқықтың қайнар көздері

13.5 Табиғат пайдалану құқығы

13.6 Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласында мемлекеттік-құқықтық реттеу механизмі

13.7 Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды бұзғаны үшін заңды жауапкершілік

13.1 Қазақстан Республикасының экологиялық құқығының түсінігі, пәні, әдістері

Қоршаған табиғи ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану – қоғамның экономикалық даму барысын жетілдірудің міндетті шарты.

Біздің елімізде табиғатты қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану қоғамның дамуының конституциялық қағидаларына енгізілген, ол әрбір адамның парызы ретінде жалпымемлекеттік, жалпыхалықтық міндет болып табылады.

Қазіргі заманда экология табиғат пен қоғам арақатынастарын зерттейтін ғылым болып танылады. Онда адам мен табиғаттың өзара тікелей байланысты екені көрініс табады.

Адамзаттың тіршілік ортасының айрықша күйзеліске ұшырауына байланысты табиғи ортаны қорғау ісіне кеңінен мән беріліп отыр.

Табиғи ортаның қолайлы болуы — қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуына әсер ететін қажетті шарт. Экологиялық ахуалдың төмендеуі адамдардың тұрмыс деңгейін нашарлатады. Мұндай жағдайға сай, табиғи ортаны қорғаумен қатар, экологиялық зардап шеккен халықты әлеуметтік жағынан қорғау және экономикалық жәрдем көрсету шаралары туындайды. Мұны біздің республикамыздағы Семей ядролық сынау полигоны мен Арал апаты тікелей көрсетіп отыр.

Табиғатты қорғау — табиғаттың өзіндік болмысын сақтау немесе оны қалпына келтіру арқылы табиғи ресурстарды ысырапсыз пайдалану үшін құрылған мемлекеттік жүйедегі қоғамдық шара. Ол әр түрлі тәсілдермен жүзеге асырылады. Соның бірі — қоршаған ортаны құқықтық қорғау.

Экологиялық құқық дегеніміз осы кезең мен болашақтың, адамдардың мүдделері үшін қоғам мен табиғат аясындағы қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуге бағытталған жаңа құқық салаларының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы құқық саласы ретінде қоршаған ортаны қорғауға және табиғи ресурстарды пайдалану мен тығыз байланысты қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын болып танылады.

Экологиялық құқығы құқық саласы ретінде танылу үшін мынадай негіздер болуы тиіс.

Біріншіден, өзіндік құқықтық реттеу пәні, яғни бір-бірімен тығыз байланыстылығы, қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалану негізінде туындайтын қоғамдық қатынастардың жиынтығы.

Екіншіден, бұл қатынастарды арнайы түрде реттеуге бағытталған заңнамалар жүйесі, қазіргі кезде Қазақстанда бұл жүйені Экологиялық Кодекс бастайды және кем дегенде оннан астам арнайы заңнамалар орын алады.

Үшіншіден, мемлекеттің экологиялық мәселелерді шешуге мүдделі екендігі қазіргі күні күмән туғызбайды. Бұл мүдделер мемлекеттік экологиялық саясат арқылы қамтамасыз етіледі.

Төртіншіден, экологиялық құқығының өзіне тән құқықтық қағидалары мен жүйесі де бар. Бұл мәселелер төменде нақты көрсетілген.

Экологиялық құқықтың негізгі бастауы, қайнар көзі болып табылатын Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексі адамның өмірі мен денсаулығы үшін қоршаған ортаның қолайлы болуына тиісті құқығын қамтамасыз етуге, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерін көздеп, қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілеуге және адам қызметінің осы табиғи ортаға зиянды ықпал жасауына жол бермеуге, табиғи тепе-теңдікті сақтау мен табиғатты ұтымды пайдалану ісін ұйымдастыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының орнықты дамуының экологиялық негіздері болып мыналар табылады: адам өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны қамтамасыз ету жөніндегі мақсатқа мемлекеттің қол жеткізуі; қоршаған ортаны қорғау және биоәртүрлілікті сақтау; Қазақстан Республикасының өз табиғи ресурстарын өндіруге құқықтарын қамтамасыз ету мен іске асыру және табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету мәселелерінде ұлттық мүдделерді қорғау; қазіргі және болашақ ұрпақтардың сұранысын әділ қанағаттандыру; өндіріс пен тұтынудың орнықты үлгілерін дамыту; қоршаған ортаның жай-күйін есепке ала отырып, экологиялық нормалаудың әлеуметтік және экономикалық даму талаптарына сай келуі; әрбір адамның экологиялық ақпаратқа қол жеткізу құқығын сақтау және жұртшылықтың қоршаған ортаны қорғау мен орнықты даму мәселелерін шешуге жан-жақты қатысуы; қоршаған ортаны қорғау саласында қабылданатын шаралардың жариялылығын қамтамасыз ету; Жердің экожүйесінің салауатты жай-күйі мен тұтастығын сақтау, қорғау мен қалпына келтіру мақсатындағы жаһандық әріптестік; қоршаған ортаға залал келтіргені үшін жауаптылыққа қатысты халықаралық

құқықтың дамуына жәрдемдесу; қоршаған ортаға елеулі залал келтіретін немесе адам денсаулығы үшін зиянды деп есептелетін қызмет пен заттардың кез келген түрлерін басқа мемлекеттерге көшіру мен ауыстыруды тежеу, болдырмау, сондай-ақ қоршаған ортаға елеулі немесе орны толмайтын залал қатері төнген жағдайларда сақтандыру шараларын қолдану болып табылады.

Республикада қоршаған ортаны қорғау жөніндегі қатынастар еліміздегі табиғи ортаны жер, жер қойнауы, су, орман, атмосфералық ауаны, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін қорғау туралы заңдары мен ол заңдарды қолдану жөніндегі өзге де Қазақстан Республикасының құқықтық актілерімен реттеледі.

Ол заңдардың міндеттері:

- адамның өмір сүруі үшін қолайлы ортаны қамтамасыз ету, табиғи реусурстарды ұтымды пайдалану, ұзақ мерзімге сақтау, қоршаған ортаны сауықтыру мен жақсарту, оған шаруашылық және өзге де қызметтің зиянды ықпал жасауына жол бермеу осы саладағы қоғамдық қатынастарды реттеу;

- экологиялық қатынастар саласында мемлекеттің, азаматтардың, мекемелер мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау;

- Қоршаған ортаны қорғау заңдарын бұзғаны үшін құқықтық жауаптылық шараларын белгілеу;

- әр алуан экологиялық жүйелер мен ландшафтарды, бірегей табиғи объектілерді және соларға байланысты мәдени мұраны сақтау;

- экологиялық заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік экологиялық саясаты әр түрлі бағыттағы қызметтер арқылы жүзеге асырылады. Олардың ішінде мынадай қызметтерді атауға болады:

- Қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалану саласында нормативтік құқықтық актілерін қабылдау және оларды орындалуын қамтамасыз ету;

- табиғи ресурстарды есепке алу, бағалау;

- қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдаланудың экономикалық механизмдерін белгілеу (жоспарлау, қаржыландыру, ақы төлеу, экологиялық сақтандыру т.б.);

- экологиялық нормалау мен экологиялық мониторингті ұйымдастыру және жүргізу;

- қоршаған ортаға әсерді бағалау мен экологиялық сараптаманы жүргізуді ұйымдастыру;

- қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеу;

- экологиялық рұқсаттарды беру;

- табиғат пайдаланушыларды және қоршаған ортаны ластау көздерін есепке алу;

- экологиялық білім беру мен ағарту, мамандардың біліктілігін арттыру, экологиялық ғылыми зерттеулерді жүргізуді ұйымдастыру

- қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды қорғау, молықтыру мен пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылау;
- қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы халықаралық ынтымақтастықты нығайту.

Экологиялық құқық деген ұғымды оқу пәні және ғылым саласы ретінде тану қажет. Оқу пәні ретінде ол дәрістер мен тәжірибелік сабақтар арқылы жүзеге асырылады. Қазақстанның жоғары оқу орындарында бұл пән 1970 ж. бастап жүргізіледі.

Экологиялық құқық ғылым ретінде бұл саласының пайда болу себептерін, даму кезеңдері мен перспективаларын түсіндіруге бағытталған ғылыми теориялар мен тұжырымдардың, ой-пікілер жиынтығы болып танылады. Қазақстандық ғылыми экологиялық-құқықтық мектептің өкілдеріне мыналар жатады: Б.Б.Байсалов, А.Е. Еренов, К.А. Шайбеков, Ә.С. Стамкулов, Ә.Е. Бетұрғанов, Д.Л. Байдельдинов, А.Хаджиев, Ж.Х. Косанов және басқалар.

Экологиялық қатынастарды реттеуде басшылыққа алынатын, нормативті түрде бекітілген негізгі идеялар, бастамалар орын алады. Олар экологиялық құқығының қағидалары деп аталады. Бұл басталар арқылы мемлекеттің экологиялық саясатының ішкі табиғаты, оның алдына қоятын мақсаты мен бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кез келген жүйе - біріккен, жүйе құрайтын факторларды ретке келтіруші көптеген элементтерден тұрады. Экологиялық құқықтың әдістері мен жүйесі бар.

Экологиялық құқығының әдістері дегеніміз – экологиялық құқықтық қатынастарды реттеуде қолданылатын тәсілдер жиынтығы, олар қоғам мен табиғат арасындағы үйлесімді байланысқа жетуге бағытталған, экологиялық заңдылықтардың құқықтық реттелуінің сақталуына негізделеді. Экологиялық құқықта императивтік және диспозитивтік әдістер қолданылады. Императивтік әдістер бір тараптың екінші тарапқа басымдылығын білдіреді. Мемлекет табиғи байлықтардың меншік иесі ретінде табиғат пайдаланушыларға, қоршаған ортаға әсер ететін шаруашылық және өзге де қызметтерді жүзеге асыратын тұлғаларға өз билігін көрсете алады, мысалы қоршаған ортаны ластағаны үшін жауапкершілікке тарту, табиғи ресурстарды пайдалануға рұқсат беру немесе оларды мемлекеттік мұқтаждықтар үшін қайтарып алу. Ал диспозитивтік әдістер тараптардың теңдігін білдіреді, бұл әдіс экологиялық саласында шарттық қатынастарды жүзеге асыруда қолданылады.

Экологиялық құқығының жүйесі экологиялық қатынастарды әр түрлі топтарға бөліп, олардың ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді. Экологиялық құқығының жүйесі әдістемелік жағынан үшке бөлінеді — жалпы, ерекше және арнайы бөлімдерге.

Жалпы бөлімді мына тақырыптар мен институттар құрайды:

- экологиялық құқығының түсінігі және тақырыбы, жүйесі;

- экологиялық құқығының объектілері мен принциптері;
- экологиялық құқығының тарихы және негіздері;
- табиғат ресурстарына меншік құқығы;
- азаматтар мен қоғамдық ұйымдардың қоршаған ортаны қорғауға қатысудың құқықтық нысандары;
- табиғатты пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік басқарудың ұйымдық-құқықтық нысандары;
- қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды пайдалануды мемлекеттік бақылау және қадағалау;
- қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды бұзғаны үшін заңдылық жауаптылық.

Ерекше бөлім мынадай институттардан тұрады:

- жердің құқықтық жағдайы және оны қорғау;
- жер қойнауының құқықтық жағдайы және оны қорғау;
- судың құқықтық жағдайы және оны қорғау;
- орманның құқықтық жағдайы және оны қорғау;
- атмосфералық ауаны құқықтық қорғау;
- жануарлар дүниесін қорғау, оның өсімін молайту және пайдалану;
- ерекше қорғалатын табиғат аумақтарының құқықтық жағдайы;
- төтенше экологиялық жағдай мен экологиялық ахуал аумақтарының құқықтық жағдайы.

Арнайы бөлім қоршаған ортаны қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық, шет елдердің экологиялық заңнамалары деген тақырыптардан тұрады.

Қазақстан Республикасының аумағы мен оның табиғи байлықтары жер шарының бір бөлігі. Жер шарындағы табиғи өзгерістердің әсері, атмосфералық ауаның, климаттың өзгеруі және басқа табиғи құбылыстар республикамыздың табиғи ортасына, оның аумағындағы табиғи өзгерістер (мысалы, Арал апаты) ғаламдық табиғи ортаға әсерін тигізбей қоймайды.

Қазақстан Республикасы — тәуелсіз ұлттық мемлекет, Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшесі. Сол себепті ол табиғатты құқықтық қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа қатысып, қоршаған ортаны құқықтық қорғаудың халықаралық мәселелерін шешуге атсалысады. Халықаралық экологиялық заң актілерін қолдап, оны дамытуға қатысады. Ұлттық экологиялық заңнамаларының халықаралық заң актілеріне қайшы келмеуін, өз аумағындағы шаруашылық және басқа қызметтердің басқа елдерге зиянды әсерінің болмауын қамтамасыз етеді.

Экологиялық құқығы басқа құқық салаларымен тығыз байланысты. Экология құқығының ережелері қылмыс құқығы, әкімшілік құқығы, азаматтық құқық және басқа құқықтармен орайлас келеді. Экология құқығының әлеуметтік қызметі басқа құқықтардың арақатынасына жол ашып, экологиялық

қатынастарды реттеу кезінде олардың қатысуын міндеттейді. Бұл жағдай, әсіресе экология заңдарының талаптарын орындамағанда, оның ережелерін бұзу салдарынан экология объектілеріне материалдық зиян келтіргенде, жауаптылықты талап ету үшін аталған құқықтардың ережелері қолданылғанда айрықша сезіледі. Экология құқығының негіздерінде экологиялық заңдардың ережелерін бұзғаны үшін құқықтық жауаптылықтың түрлері (қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, материалдық, тәртіптілік) сараланады. Ал жауаптылық тиісінше қылмыс құқығы, әкімшілік құқығы, азаматтық құқығы, еңбек құқығы негіздерінің баптарында (ережелерінде) көрсетіледі.

Халықаралық табиғат қорғаудың негізгі принциптері мен бағыттары Қазақстан Республикасы экология құқығының негіздеріне сәйкестендіруде тиісінше көрініс табады.

13.2 Қоршаған орта түсінігі, қоршаған орта объектілері.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 9 қаңтарда қабылданған Экологиялық Кодексіне сәйкес, қоршаған орта дегеніміз - атмосфералық ауа, жердің озон қабаты, жер бетіндегі және жер астындағы сулар, жер, жер қойнауы, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, сондай-ақ осылардың өзара әрекетінен туындайтын климатты қоса алғанда, табиғи және жасанды объектілердің жиынтығы болып табылады. Ал, қолайлы қоршаған орта - жай-күйі экологиялық қауіпсіздікті және халықтың денсаулығын сақтауды, биоәртүрлілікті сақтауды, ластануды болғызбауды, экологиялық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін, табиғи ресурстарды молықтыруды және тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін қоршаған орта.

Табиғатта су қоймалары (мұхит, Каспий сияқты теңіздер), олардың табаны, минералды заттары, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі және басқа байлықтар бар. Егер мемлекет сондай су қоймаларының жағасында болса, континентті қайраң аумағында олардың жер қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін пайдалану құқығына ие бола алады.

Мемлекет аумағындағы табиғат байлықтары дүние жүзі немесе Жер шары байлықтарының иемденген бір бөлігі болғандықтан, оларды табиғи ресурстар дейміз.

Экология құқығының объектілері — айналадағы табиғи ортаны құрайтын, адамның тіршілік қажеттіктеріне жұмсалатын табиғи ресурстар мен адамның экологиялық денсаулығы мен өмірі. Яғни, қоршаған ортаны қорғау объектілері болып мыналар табылады:

Жер, жер қойнауы, жер үсті және жер асты сулары; атмосфералық ауа; ормандар мен өзге де өсімдіктер; жануарлар дүниесі, тірі организмдердің гендік қоры; табиғи экологиялық жүйелер, климат және жердің озон қабаты. Бұл аталған объектілер жойылудан, тозудан, зақымданудан, ластанудан және өзге де зиянды әсерден қорғалуға тиіс.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар және мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері айрықша қорғалуға тиіс.

Мемлекеттік табиғи-қорық қоры - табиғат эталондары, уникалдар және реликттер, генетикалық резерв, ғылыми зерттеулер, ағарту, білім беру, туризм мен рекреация нысанасы ретінде экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық жағынан ерекше құнды, мемлекеттік қорғауға алынған қоршаған орта объектілерінің жиынтығы. Мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері 7 шілдеде 2006 қабылданған «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленеді.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақ - ерекше қорғау режимі белгіленген мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілері бар жер, су объектілерінің және олардың үстіндегі әуе кеңістігінің учаскелері.

Қазақстан Республикасының табиғи ресурстарына — мемлекет аумағындағы жер, жер қойнауы, су, орман, атмосфералық ауа, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, табиғаттың көрікті жерлері мен ескерткіштері және басқа осы сияқты байлықтар жатады.

Қазақстан Республикасы аумағында 85 мыңға жуық өзен мен шағын өзендер бар, олардың ішінде 8 мыңнан астам өзендердің әрбірінің ұзындығы 10 шақырымнан асады. Жер асты су қоры 40 млрд. м³ жыл деп болжанылуда. Мұздықтардың көлемі 98,4 км³-ге жетеді.

Орман қоры республика аумағынын бар болғаны 3 процентін алып жатыр. Ол көлемі жағынан бұрынғы Кеңестер Одағында Ресейден кейінгі екінші орын алатын. Оның көлемі 21775 мың гектарға жуық. Еліміздің аумағында құстың 475, аңның 152 түрі, 6 мыңнан астам су қоймасында балықтар бар.

Осы қысқаша шолудың өзінен-ақ Қазақстан Республикасында табиғи ресурстар мол екені аңғарылады. Олар халықтың сан алуан қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдаланылады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде құқықтық реттеуге жататын жоғарыда көрсетілген табиғи ресурстардың түрлері аталған. Солардың ішінде жер, жер қойнауы, су, орман, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі, табиғи қорықтар, жердің климаты мен озон қабаты, сондай-ақ атмосфералық ауа, табиғи экологиялық жүйелер мен биосфераның құрамдас бөлігі ретінде өзге де табиғи объектілер бар.

Құқықтық қорғалуға тиісті объектінің ерекше түріне адамның денсаулығы мен өмірі де жатады. Адамның денсаулығы мен өміріне айналадағы табиғи ортаның қолайлы болуы, шаруашылық және өзге де қызметтің зиянды ықпалына жол бермеу сияқты экологиялық қатынастар экология құқығының объектісі бола алады.

Аталған табиғат объектілері мемлекет меншігіне айналған және оған жатпайтын объектілер болып бөлінеді. Мемлекет меншігіне жататындар - жер, оның қойнауы, су, орман, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі. Олардың ішінде

кешенді табиғат объектілері де табиғи қорықтар, табиғи заказниктер, ландшафттар, ұлттық парктер және табиғат ескерткіштері бар. Жер жеке меншікте болуы мүмкін. Жердің климаты, озонды қабаты, атмосфералық ауа, биосфераның құрамдас бөліктері табиғат объектілері болғанымен, меншік объектісі емес.

Табиғат қорларына заңдарда құқықтық мәні бар қосымша нысандар беріледі. Мысалы, жер қорғалатын табиғат объектісі оның жоғарғы қабаты, құнарлы топырағы және теңіздердің, көлдердің, өзендердің табандары жатады. Жер қойнауына шаруашылыққа пайдаланатын табиғи ортаның бір бөлігі - жер асты мен пайдалы қазбалары жатады. Су көзіне - жер үстіндегі және жер астындағы сулар мен табиғи мұздақтар, ормандарға табиғи ағаштар мен бұталы алқаптар жатады.

Табиғи ресурстар - азық-түлік, дәрі-дәрмек, киім, құрылыс материалдары, тағы басқа пайдалы заттар алынатын байлық көздері.

Табиғи ресурстар қалпына келетін, жаңартылатын, қалпына келмейтін, жаңартылмайтын, сарқыллатын, сарқылмайтын түрлерге бөлінеді. Мысалы, топырақтың құнарлылығы, орман қалпына келтірілетінге, жаңартылатынға, кен қалпына келмейтін және су сарқыллатын байлықтарға жатады. Сондықтан табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және оны қорғау экологиялық құқықтың негізі болып табылады.

Ерекше қорғалатын табиғат объектілеріне қорықтар, ұлттық табиғи парктер, заказниктер, табиғат ескерткіштері қорық аймақтары, ботаникалық және зоологиялық бақтар, сондай-ақ Қызыл кітапқа енгізілген жануарлар мен өсімдіктер, курортты және рекреациялық аймақтар жатады.

Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдар табиғи ресурстарды қорғаудың мынадай жолдарын көрсетеді: зиянды әсерлерден тікелей қорғау; бір табиғат объектіні қорғау арқылы екінші табиғи объектіні қорғау (мысалы, өзен, көл жағалауларындағы орманды қорғау арқылы судың кемуіне жол бермеу); табиғат объектілерін басқа объектілердің зиянды әсерінен қорғау (мысалы, жер қыртысын — топырақты желден, топан судан қорғау); қоршаған ортаны қорғау мен пайдаланудың экономикалық тетіктерін белгілеу (табиғи ортаны қорғауды жоспарлау, осы өңірдегі экологиялық бағдарламаларды және шараларды қаржыландыру, табиғатты пайдалану шарттарын жасау, оны арнайы пайдаланғаны үшін, айналадағы табиғи ортаны ластағаны үшін төленетін төлемдер жүйесін анықтау, табиғат қорықтарын құру, экологиялық сақтандыру, экологиялық банктер құру, айналадағы табиғи ортаны қорғау саласындағы қызметті ынталандыру; қоршаған ортаның сапасын нормалау (нормативтің талаптарын, түрлерін, тәртібін белгілеу); экологиялық сараптама жүргізу.

Қоршаған ортаны қорғау шараларының жүргізілмеуіне немесе жеткіліксіз болғандығынан, төтенше табиғи құбылыстардың және адамдардың

шаруашылықтағы, сондай-ақ басқа да қызметінің теріс ықпалынан табиғи тепе-теңдік бұзылып, айналадағы табиғи ортаның объектілеріне орасан зор зиян келуі мүмкін. Осындай жағдайлардың болуын ескеріп, Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексында төтенше экологиялық жағдай мен экологиялық апат аймақтарын қарастырады. Мұндай аймақтар экология құқығының жаңа, бұрын заңдарда қарастырылмаған объектілері болып саналады. Шаруашылық және өзге де құбылыстың, табиғаттың күші мен апаттың болуы салдарынан айналадағы табиғи ортада адамдардың денсаулығына, экологиялық жүйелердің, өсімдіктер мен жануарлардың генетикалық қорларының жағдайына қатер төндіретін теріс өзгерістер үздіксіз жүріп жатқан орта төтенше экологиялық жағдай аймақтары деп жарияланады.

13.3 Экология құқығының принциптері

Қандай да болмасын жүйені құру үшін белгілі бір басшылыққа алатын бастамалар қажет. Осы бастамаларға сүйене отырып тиісті жүйе өзінің функционалды міндетін жүзеге асырады. Азаматтар мен қоғамдық бірлестіктер қоршаған табиғи ортаны қорғауға қатысуына байланысты қызметті жүзеге асыру барысында, өз қызметтерін белгілі бір қағидаларға негіздеп жүзеге асыруға тиіс. Сонда ғана олардың қоршаған ортаны қорғауға байланысты қызметтері нәтижелі болады. Жалпы қоршаған ортаны қорғау саласындағы қағидалар халықаралық деңгейде де бекітілген.

Алғашқы рет халықаралық деңгейде экологиялық құқықтың қағидалары 1972 жылы БҰҰ Стокгольм конференциясының Декларациясында көрініс тапты. Бұл декларацияда халықаралық деңгейде қоршаған ортаны қорғаудың барлық жүйесі негізделуі тиіс 26 негізгі қағида анықталған. Декларацияның барлық қағидаларын шартты түрде үш топқа бөлуге болады: жалпыадамзаттық құндылықтарды бекітетін қағидалар, қоршаған ортаны қорғау саласындағы ұлттық саясат қағидалары және осы саладағы халықаралық саясат қағидалары. Жалпыадамзаттық құндылықтарды бекітетін қағидаларға адамның қолайлы қоршаған ортаға құқығы және оның табиғатты қорғау міндеті; қазіргі мен болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны қорғау қағидасы; табиғи ортаның қалпына келу мүмкіндігін адамның жан-жақты қолдау қағидасы; қалпына келмейтін табиғи ресурстарды сарқылудан қорғау қағидасы; адамның табиғи ортаны токсикалық және басқа да улы заттармен ластанудан қорғау қағидасы; қоршаған ортаны қорғау қажеттілігі мен даму қажеттілігін жоспарлау қағидасы; табиғи ортаға зиян келтірмей ғылым мен техниканы дамыту қағидасы; экологиялық тәрбие, білім беру, экологиялық мәліметтерді тарату қағидасы, жаппай жою қаруларын қолданбау және жою қағидалары жатады.

Жалпыадамзаттық құндылықтарды белгілейтін негізгі қағидалар қоршаған ортада өмір сүрудің қолайлы жағдайларына адамдардың ажыратылмайтын құқықтары мен адамның табиғи ресурстарды сақтауға міндеттері болып

табылады. Бұл қағида Қазақстан Республикасының Конституциясында да көрініс тапты. Қазақстан Республикасының Конституциясының 29 бабында ҚР әрбір азаматының денсаулығын сақтау құқығы көрсетілген, яғни таза, қолайлы қоршаған ортаны сақтау жолымен бұл құқыққа кепілдік беріледі. ҚР Конституциясының 38 бабында, еліміздің әрбір азаматы табиғатты қорғау, табиғи байлықтарға ұқыпты қарау міндеті көрсетілген.

Бұл қағида әрі қарай Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодесінің 5-бабында бектіліген. Онда Қазақстан Республикасы Конституциясына қарағанда азаматтардың “өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаға, оның жай-күйі туралы дұрыс ақпарат алуға, қоршаған ортаны қорғау туралы заңдардың бұзылуы салдарынан өз денсаулығы мен мүлкіне келтірілген залалдың өтелуіне” құқығы тікелей көрсетілген.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жекелеген мемлекеттердің ұлттық саясат қағидаларына қоршаған ортаны қорғау саласында өз саясаттарына сәйкес әрбір мемлекеттің өз ресурстарын дайындауға құқығы; экономикалық және әлеуметтік дамуы; апаттардың алдын алу және жою; экологиялық мәселелерді шешу кезінде демографиялық факторларды есепке алу; ұлттық басқару құрылымдарын құру және оларға жоспарлау мен бақылау функцияларын беру; дамушы мемлекеттердің ұлттық мемлекеттік саясатты дайындаудың ерекше талаптары; ұлттық ғылым мен техниканың дамуы; мемлекеттер арасында ғылыми мәліметтермен алмасу; теңіз ортасын қорғау бойынша шаралар жатады.

Қоршаған орта және даму декларациясы қағидаларын негізге ала отырып, әрбір мемлекет өздерінің қоршаған ортаны қорғау саласындағы қағидаларын қалыптастырды.

Табиғи ресурстаға меншік құқығы, түсінігі. Объектілері мен субъектілері.

Табиғи ресурстар – қоғамның материалдық, мәдени және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қоршаған ортаның шаруашылық және өзге де қызметтер процесінде пайдаланатын құрамдас бөліктері.

Табиғат пайдаланушылар – заңды және жеке тұлғалар, мемлекеттік және мемлекеттік емес, ұлттық және шетелдік болып бөлінеді. Шетелдік табиғат пайдаланушылар олар шетел азаматтары, шетелдік заңды тұлғалар, шетел мемлекеттері, халықаралық бірлестіктер мен ұйымдар жатады.

Табиғат пайдалану құқығы объектілер түрлеріне байланысты келесіге бөлінеді: жер пайдалану құқығы, жер қойнауын пайдалану құқығы, су пайдалану құқығы, атмосфералық ауаны пайдалану құқығы, орман пайдалану құқығы, өсімдіктер әлемін пайдалану құқығы, жануарлар дүниесін пайдалану құқығы, яғни заңда табиғи ресурстар ерекше орын алады. Табиғат пайдалану құқығының ауқымы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы табиғи ресурстардың объектілерін (жер, жер қойнауы, су, орман, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі) пайдаланумен шектеледі. Ал, табиғи пайдалану жоғарыда

көрсетілгендей барлық жанды және жансыз табиғи объектілерді қамтиды (оның ішінде, климат, озон қабаты, атмосфералық ауа, әуе кеңістігі, аумақ т.б). Сондықтан табиғат пайдалану құқығының табиғи ресурстарды пайдалану құқығының айырмашылығы оның пайдалану объектілеріне байланысты болады.

Заңға сәйкес табиғи ресурстарды пайдалану түрлерінің топтастырылуы: жалпы және арнайы пайдалану.

Жалпы пайдалану құқығы табиғи ресурстарды адамның күнделікті тіршілігі мен тұрмыстық қажеттіліктер үшін пайдалану. Мысалы: суда шомылу, орманда болу, парктерде тынығу т.б. яғни табиғатты жалпы пайдалану үшін арнайы рұқсат берілмейді және де табиғат пайдаланушыларға бекітіліп берілмейді. Кейбір экологиялық жағдайларда мемлекеттік органдар жалпы пайдалану шартын уақытша белгілеуі мүмкін. Жалпы пайдалану заңға сәйкес тегін жүзеге асырылады.

Арнайы пайдалану құқығы табиғат ресурстарын арнайы өкілді органдардың заңда белгілеген рұқсаты бойынша мақсатқа пайдалану мүмкіндігі. Ол тұрақты немесе уақытша, иеліктен шығарылатын немесе иеліктен шығарылмайтын, ақылы немесе ақысыз, бастапқы немесе кейінгі болуы мүмкін. Әрбір табиғат ресурстардың арнайы пайдалану шарттары заңдарда белгіленген. Мысалы, Жер Кодексінің 4-тарауының 28-41 - баптарында жер пайдалану құқығының түрлері, субъектілері, пайда болу құқығының туындауының түрлері, мерзімі, ерекшеліктері көзделген.

Ұлттық табиғат пайдаланушыларға ҚР азаматтары мен қазақстандық заңды тұлғалар жатады, сонымен қатар оның ішінде шет ел қатысатын тұлғалар.

Шетел табиғат пайдаланушыларға – шетел азаматтары, шетелдік заңды тұлғалар, шет мемлекеттер, халықаралық бірлестіктер мен ұйымдар жатады.

Тұрақты табиғат пайдаланушылардың мерзімі шектелмеген.

Уақытша табиғат пайдаланушыларға – керісінше мерзімі белгілі уақытпен шектелген тұлғалар жатады.

Бастапқы табиғат пайдаланушы өз құқықтарын мемлекеттен, не басқа бастапқы табиғат пайдаланушыдан құқықтарын айыру тәртібімен алған пайдаланушы.

Кейінгі табиғат пайдаланушы – табиғатты уақытша пайдалану құқығы бұл мәртебені өзінде сақтап қалатын бастапқы табиғат пайдаланушыдан шарт негізінде алу.

Табиғи ресурстарға мемлекеттік меншік құқығы - бұл табиғат ресурстарына Қазақстан Республикасы егемендігінің материалдық негізін құрайтын, экологиялық және экономикалық құқықтық ережелердің жиынтығы жатады.

Конституцияда жер, оның қойнауы, су, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі ғана емес, одан басқа табиғи ресурстар да мемлекет меншігінде болатыны айтылған.

Республика аумағындағы табиғи ресурстарға тек қана мемлекеттің ерекше меншік құқығының болуы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін және оның дербес экономикалық жүйесінің негізі екенін дәлелдейді.

Аталған табиғи ресурстарға меншік иесінің құқықтарын мемлекет атынан жүзеге асырудың шектері мен субъектілері тек заңмен ғана белгіленеді. Атап айтқанда, жер, жер қойнауы, су, орман және өсімдіктер мен жануарлар дүниесі туралы атқарылатын іс-әрекет Қазақстан Республикасының заңдарымен реттеледі.

Жердің, жер қойнауының, судың, орманның, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің мемлекеттегі басқа меншік объектілерінен айырмашылығы — олардың табиғи ортада бір-бірімен тығыз экологиялық байланыста болуында.

Егер табиғат объектісі өзінің табиғи ортасынан алынатын болса, онда ол мүлікке айналады. Мысалы, орманнан кесіліп алынған ағаш отынға немесе өндіріс, құрылыс қажетіне жұмсалады, сөйтіп мүлікке айналады. Табиғи ортадан ұсталып алынған таутеке мемлекеттік хайуанаттар паркінде ұсталса, ол мемлекет меншігінде болады. Бірақ оған мемлекеттік ерекше меншік сипаты сақталмайды.

Табиғи ресурстардың түрлеріне қарай, оларды меншік иесінің пайдалану, қорғау, қалпына келтіру құқықтарының да ерекшеліктері бар. Бұл саладағы экономикалық және экологиялық қатынастарды реттейтін республикамыздың заңдары да бар. Олар экология құқығының жүйесін құрайды.

Экология саласындағы заңдарға мемлекет табиғи ресурстардың меншік иесі ретінде адамның өз өмірі мен денсаулығы үшін қоршаған ортаның қолайлы болуы құқығын қамтамасыз ететін, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделерін көздейтін, айналадағы табиғи ортаны қорғаудың құқықтық экономикалық және әлеуметтік негіздерін белгілеп, адам қызметінің айналадағы табиғи ортаға зиянды ықпал жасауына жол бермеу табиғи тепе-теңдікті сақтау мен табиғат қорларын тиімді пайдалану шараларын жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасында табиғи ресурстарға меншік субъектісі Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасының меншік туралы заңымен белгіленеді. Меншік туралы заңның республика аумағында мемлекеттік меншік құқығының субъектісі Қазақстан Республикасы деп көрсетілген.

Қазақстан Республикасы атынан мемлекеттік меншікті иелену, пайдалану және оған билік ету өкілеттігін тікелей немесе өкімет органдары арқылы Қазақстан Республикасының Парламенті жүзеге асырады.

Заңдарда белгіленген шекте мемлекеттік меншікті иелену, пайдалану және оған билік ету құқығын Қазақстан Республикасының Үкіметіне бере алады. Осыған орай, Қазақстан Республикасы Үкіметі, жергілікті атқарушы органдары мен басқа да құрылымдар табиғи ресурстарды иеленуді, пайдалануды және билік етуді заңдарда белгіленген құзырет шегінде жүзеге асырады.

Табиғи ресурстарға мемлекеттің иелену құқығы — осы ресурстарды меншікке алудың нысаны және оны жүзеге асыру мүмкінділігі мен қызметі.

Табиғи ресурстарға мемлекеттің билік ету құқығы — табиғат объектілерінің іс жүзінде немесе заң жүзінде тағдырын айқындауға берілетін мүмкіндік. Осы мүмкіндік арқылы табиғи ресурстарды иемдену мен пайдалануды жүзеге асыру қызметі айқындалады.

Табиғи ресурстарды мемлекеттің пайдалану құқығы — табиғи ресурстардың пайдалы қасиеттерін және одан түскен табысты иемдену, сондай-ақ өзге де пайда алу қызметі.

Мемлекеттің табиғат қорларын иемдену, пайдалану және билік ету құқығының табиғи ресурстарды пайдаланушылар, иемденушілер мен кейде билік етушілердің құқығынан ерекшеліктері бар. Мұны меншік иесі құқығының мазмұнынан айқын ажыратуға болады.

Бірінші ерекшелік. Мемлекет табиғат қорларына өз құқығының мазмұнын түзіп, оларды меншік иесі ретінде жүзеге асырады. Басқалар, табиғат қорларын иемденушілер, пайдаланушылар мемлекет белгілеп берген құқық шеңберінде ғана игілікке асырылады.

Екінші ерекшелік. Мемлекет табиғат қорларына меншік құқығын мемлекет бойынша, қоғамның, барлық адамдардың мүддесі үшін пайдаланады. Басқа табиғат қорларын иемденушілер, пайдаланушылар өзіне иемденуге, пайдалануға берген табиғат объектісін өз мүддесі үшін заңда көрсетілген мақсатта ғана пайдаланады.

Үшінші ерекшелік. Табиғат қорларына мемлекеттің билік жүргізуі шексіз және оған ешкім шек қоя алмайды, оны тоқтата да алмайды. Бірақ табиғат қорларына мемлекеттік билік Конституцияға сәйкес болуы қажет. Сондықтан Конституцияға қайшы келетін заң нормаларының күші болмайды.

Табиғат қорларын мемлекеттен басқа иеленушілер мен пайдаланушылар заңда белгіленген реттерде белгілі бір шекте билік ету құқығын пайдалануы мүмкін.

13.5 Табиғат пайдалану құқығы

Табиғатты пайдалану адамның жаратылысқа келгелі жалғасып келе жатқан өмірдің, тіршіліктің материалдық және әлеуметтік негізі және ол үзілмейтін процесс. Қазақстан Республикасының Конституциясында табиғи ресурстарға мемлекеттік меншік арқылы пайдалану, оны қорғау, оны басқару табиғат туралы заңның бастамасы болды. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды өзіне мақсат етіп қояды. «Табиғат пайдаланушы» деген сөз адам үнемі өзінің тіршілігін қамтамасыз ететін, адам мен табиғаттың үзілместік қатынасы. Өмірдің және адам мен қоғамның бар болуының негізі табиғатты пайдалануда.

Табиғи ресурстарды пайдалану – қоғам мен табиғат арасындағы негізгі қатынастар. Онда қоғам мүшелері – адамдардың әр түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін табиғи объектілерін өз бетінше белгіленген тәртіп бойынша пайдаланады. Осыған орай табиғат пайдалану өмірді үзбеу үшін маңызды қатынасқа түсу мен бірге қоғамның табиғатқа әрекет етуші қатынас құралы болып табылады. Табиғатты пайдалану бір жақты дамуына, оны қорғауға кейінгі кездерде мән беріле бастады. Әртүрлі экологиялық шараларды қолданып, оның ішінде құқық нормаларын бір жүйеге келтіру ұлттық және әлемдік деңгейге жетті. Ең алдымен азаматтардың, кәсіпорындардың, ұйымдардың және ұжымдардың құқықтары мен міндеттері табиғат пайдалану құқығында көрініс табуы қажет. Табиғат пайдалану құқығы ретінде пәнін ашу қажет, ол толығымен табиғат немесе табиғаттың барлық құбылыстары деп танылмайды, нақты айтқанда құқықтық реттеуге жататын объекті. Мысалы: демалу үшін атмосфералық ауаны пайдалану, күн энергиясын қолдану, жауынның ылғалдылығы, климат барлығы құқықтық реттеу объектісі емес. Басқаша айтқанда, табиғат пайдалану философиямен басқа ғылымдарда тар мағынада қолданылады.

Табиғат пайдалану шеңберіне кіретін негізгі объектілер жер, оның қойнауы, су, орман, өсімдік және жануарлар әлемі, атмосфералық ауа. Табиғат байлықтарын қолдану қатынастарын реттеуге ережелер, табиғи ресурстар заңнамасының мазмұнын құрайды, ал олардың жүйесі, яғни нормалар жүйесі, табиғат пайдалану құқығы деп танылады.

Қазіргі кезде табиғи ресурстарды пайдалану саласында бірнеше құқықтық нормалар жүйесі қалыптасқан. Олар үкіметтің, ведомстволардың актілерінде көрініс табады. Бұл жүйе даму үстінде.

Сонымен қатар, табиғи ресурстарды пайдалану ұйымы Қазақстандағы экологиялық саясаттың маңызды элементі болып табылады, сол сияқты мемлекеттің экономикалық жағдайына әсер ететіндіктен бұл салада бірқатар заңдар мен актілер қабылданады. Олар:

- ҚР Орман кодексі (08.07.2003ж.)
- ҚР Су кодексі (09.07.2003ж.)
- “Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының Заңы (09.07.2004 ж.)
- ҚР Жер кодексі (20.06.2003ж.)
- ҚР Экологиялық кодексі (09.01.07ж.)
- “Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы” Қазақстан Республикасының Заңы туралы. (12.01.2010 ж.).
- Халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы туралы Қазақстан Республикасының Заңы (04.12.2002 ж.)
- “ҚР Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар” туралы заңы (06.07.2006ж.).

Қазіргі кезде республикада 200 ден аса мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдар қоршаған ортаны қорғауға белсенді түрде қатысады. Олардың қызметтері экологиялық құқықтың заңдарымен реттеледі.

Қазақстанда рационалды табиғи ресурстарды пайдалану саласында экологиялық қауіпсіздік концепциясы жасалынған, қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық әрекет жобасы.

Бұл концепция қоршаған орта және оны дамыту жайлы Рио де - Жанейро декларациясының қағидасына сүйене отырып жасалған. Бұл концепция экономиканың және адамзаттың дамуына қолайлы қоршаған ортаны қалыптастырудағы бағытты анықтайды. Қоршаған ортаны қорғаудың халықаралық әрекет жобасының негізгі мақсаты қоғам мен қоршаған ортаның қалыпты арақатынасын және экологиялық қауіпсіздікті сақтауды қамтамасыз ету болып табылды.

ҚР Конституциясында табиғи ресурстарына мемлекеттік меншік және жерге жеке меншік таралады делінген. Нормативтік актілерде табиғатты пайдалану, оны қорғау, басқару мәселелері көзделгенмен, Конституциясында ҚР азаматтарының өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды өзінің мақсаты етіп қойды.

Осы бастамалар негізінде «Экологиялық Кодексте» қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделері үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық және экономикалық және т.б. негіздерін белгілейді және өзге де қызметтің биологиялық түрлілігін сақтау мен табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған.

Табиғат пайдалану құқығының анықтамасын саралай отырып, табиғат пайдалану құқығының бірнеше белгілерін анықтап алуға болады. Олар: ғылыми негізділік, мақсатты пайдаланылуы, ұтымдылық, кешенділік, лицензиялау, квота және лимиттің бөлінуі. Табиғат пайдалану құқығының ғылыми негізділік белгісі – табиғи ресурстарды пайдалану табиғат дамудың заңдылығына сүйене отырып, экономикалық және экологиялық мүдделерді үйлестіретіндігін білдіреді. Табиғат пайдалану құқығы мақсатты пайдалануды талап етеді. Мемлекет жекелеген табиғат пайдаланушыларға табиғи объектілерді, олардың құжаттарында тікелей көрсетілген мақсаттарға пайдалануға береді. Мысалы: Қазақстан Республикасының азаматына жер учаскесін шаруа фермер қожалығын жүргізу мақсатында берілуі. Табиғи ресурстың, яғни жер учаскесінің пайдалану мақсаты, жер учаскесінің мемлекеттік актісінде нақты көрсетіледі. Егер жер учаскесін осы мақсатта пайдаланбаған жағдайда, ол әрекет құқық бұзушылық ретінде танылып, заңда белгіленген тәртіп пен шарттарда сәйкес жауапкершілікке тартылады. Табиғат пайдаланудың ұтымдылығы дегеніміз – қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ете отырып, табиғи ресурстарды үнемді, саналы пайдалану.

Табиғатты пайдаланудың кешенділігі табиғи ресурсты пайдалану барысында табиғат пайдаланушының кешенді қажеттіліктері қанағаттандырылуы тиіс екендігін білдіреді. Табиғат пайдаланудың квота бөлу және лимиттеу дегеніміз - біршама табиғи ресурстарды пайдалану барысында табиғи қалпына келтірілмейтін болғандықтан, пайдалану кезінде квота немесе лимит бөліну арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексіне сәйкес, лимиттің екі түрі белгіленген:

- Қоршаған ортаны ластауға лимит - яғни қоршаған ортаны ластайтын заттардың, өндіріс және тұтыну қалдықтарының қоршаған ортаға түсуі, сонымен қатар, шудың, тербелістің, магнит толқындарының, зиянды физикалық әсердің қоршаған ортада болуының лимиті;

- Табиғи ресурстарды қоршаған ортадан алу лимиті – табиғи ресурстарды пайдаланудың сандық жағынан анықталған мүмкіндігі. Бұл жағдайда табиғи ресурстардың табиғи биологиялық қалпына келтірушілік қасиеті жойылмайды және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға кепілдік береді.

Аталған заңға сәйкес, квотаның да екі түрі белгіленген:

- Ластауға квота – белгіленген мерзімге және анықталған табиғат пайдаланушыға берілген қоршаған ортаны ластауға берілген лимиттің бір бөлігі;

- Табиғи ресурстарды алуға квота - белгіленген мерзімге және анықталған табиғат пайдаланушыға берілген табиғи ресурстарды пайдалануға берілген лимиттің бір бөлігі.

Табиғат пайдаланудың лимиттері және квоталары Қазақстан Республикасының Үкіметімен белгіленеді.

Табиғат пайдалануды лицензиялау дегеніміз – қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекеттің бақылау және қадағалау жүргізу мүмкіндігін қамтамасыз ететін шарасы ретінде танылады. Табиғат пайдалануға рұқсат дегеніміз – қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік құзіретті органның табиғат пайдаланушыға беретін табиғи ресурстарды пайдалануға, қоршаған ортаны ластайтын заттарды, өндіріс және тұтыну қалдықтарын қоршаған ортада орналастыруға беретін рұқсаты. Табиғат пайдалануға рұқсаттың мазмұны келесі жағдайларды қамтуы қажет:

табиғат пайдалануға рұқсат алатын тұлға туралы мәлімет;

табиғи ресурсты пайдалану мақсаты;

табиғи ресурстың сипаттамасы;

табиғат пайдалануға рұқсаттың мерзімі және табиғат пайдалану операцияларын бастайтын уақыты;

табиғат пайдалануға төленетін төлемнің тәртібі мен шарттары;

табиғат пайдаланудың түрі, мөлшері, көлемі және тәртібі;

табиғат пайдалануға рұқсат алған тұлғаның құқықтары мен міндеттері;

өзге қажетті мәліметтер.

Табиғат пайдалануға алған рұқсатты шартты түрде үш түрге бөлінеді: а) жекелеген табиғи ресурстарды пайдалануға беретін рұқсат; б) қоршаған ортаны ластайтын заттарды, өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру және көмуге беретін рұқсат; в) кешенді табиғат пайдалануға беретін рұқсат.

Қазақстан Республикасында табиғат пайдаланушыларға мынадай экологиялық рұқсаттар беріледі. 1) қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттар; 2) кешенді экологиялық рұқсаттар.

Қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органнан қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алуға міндетті.

Табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатта көрсетілген шарттарды орындауға міндетті және оларды сақтамағаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады.

Өз меншігінде өндірістік объектілері бар табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алу үшін:

1) бір облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объект бойынша да, олардың тұтас жиынтығы бойынша да өтінім бере алады;

2) әртүрлі облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объектінің орналасқан жері бойынша өтінім беруге тиіс.

Егер қоршаған ортаға эмиссиялар ортақ табиғат пайдалану процесінде жүретін болса, бұл эмиссияларға рұқсат алу талап етілмейді.

Табиғат пайдаланушының Қазақстан Республикасында жүзеге асыратын қызмет түрлері үшін арнаулы экологиялық талаптар мен нормалар қабылданған болса, қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа осы талаптар мен нормалардың орындалуын қамтамасыз ететін табиғат пайдалану шарттары енгізілуі мүмкін.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа табиғат пайдаланудың белгілі бір шарттарын енгізу туралы шешімді рұқсат берген органдар қабылдайды.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген экологиялық талаптар мен нормаларда көзделмеген табиғат пайдалану шарттарын қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа енгізуге тыйым салынады.

Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатты берген органдар мынадай жағдайларда:

1) табиғат пайдаланушылар рұқсатта көрсетілген табиғат пайдалану шарттарын, Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген экологиялық талаптар мен нормаларды ұдайы (рұқсаттың қолданылу мерзімі ішінде 3 реттен астам) бұзғанда;

2) рұқсаттың қолданылуы тоқтатыла тұруға қатысты жолсыздықтар белгіленген мерзімде жойылмағанда;

- 3) қоршаған ортаға елеулі залал келтірілгенде және халықтың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігіне қатер төнгенде;
- 4) қоршаған ортаға эмиссияларға жаңа рұқсат ресімделіп, берілгеннен кейін рұқсатты жоюы мүмкін.

Рұқсат:

- 1) қоршаған ортаға эмиссияларға берілген лимиттерді түзетуді қажет ететін табиғат пайдалану режимі өзгергенде;
- 2) табиғат пайдаланушының қызмет бейіні және (немесе) оның ұйымдастыру-құқықтық нысаны өзгергенде, технологиясы ауыстырылғанда қайта ресімделуі мүмкін.

Мынадай құжаттар:

- 1) заңды тұлғаны тіркеу (қайта тіркеу) туралы куәлік;
- 2) салық төлеушінің куәлігі;
- 3) статистикалық карточка;
- 4) табиғат пайдалану режимінің өзгергенін растайтын инспекторлық тексеру актісі болғанда, рұқсатты қайта ресімдеу жүзеге асырылады.

Кешенді экологиялық рұқсат табиғат пайдаланушының ең озық қолжетімді технологияларды енгізу және Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген эмиссиялардың техникалық үлес нормативтерін сақтау шартымен қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыру құқығын куәландыратын біртұтас құжат болып табылады.

Сонымен қорытындылай келе, табиғат пайдалану – адамның шаруашылық және өзге де қызметіне, сондай-ақ өз тұрмыстық, материалдық және өзге қажеттіктерін қанағаттандыруы үшін табиғи ресурстарды пайдалануы.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің 10-бабында табиғат пайдалану ұғымы және оның түрлері берілген, онда былай делінген:

Адамның күнделікті өмірінде, жеке және заңды тұлғалардың шаруашылық және өзге де қызметінде табиғи ресурстарды пайдалануы және (немесе) қоршаған ортаға әсер етуі табиғат пайдалану болып табылады.

Табиғат пайдалану жалпы және арнайы болып бөлінеді.

Жалпы табиғат пайдалану тұрақты болып табылады және халықтың өмірлік қажетті сұраныстарын қанағаттандыру үшін және табиғи ресурстар пайдалануға берілмей, тегін жүзеге асырылады.

Егер Қазақстан Республикасының заңдарында көзделсе, табиғатты жалпы пайдалануды шектеуге жол беріледі.

Арнайы табиғат пайдалану – Экологиялық Кодексте және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген тәртіппен табиғи ресурстарды ақылы негізде пайдалануды және (немесе) қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын жеке және (немесе) заңды тұлғаның қызметі.

Табиғат пайдалану түрлеріне:

- 1) жерді пайдалану;

- 2) суды пайдалану;
- 3) орманды пайдалану;
- 4) жер қойнауын пайдалану;
- 5) жануарлар дүниесін пайдалану;
- 6) өсімдіктер дүниесін пайдалану;
- 7) қоршаған ортаға эмиссиялар;

Табиғи ресурстарды пайдалану - қоғам мен табиғат арасындағы негізгі қатынастар. Онда қоғам мүшелері - адамдар өздерінің экологиялық, экономикалық, мәдени-сауықтыру, эстетикалық қажеттіктерін өтеу үшін табиғат объектілерін белгіленген тәртіп бойынша пайдаланады.

Табиғи ресурстарды пайдалану және табиғи объектілердің құқықтық жағдайы, аталған заңның табиғи ресурстарды пайдалануға беру ережелері айқындайды.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығы заңдарда жан-жақты қарастырылған. Онда табиғи ресурстарды пайдалану оларды қорғаумен тығыз байланысты болғандықтан, табиғатты қорғау, соның ішінде табиғатты пайдаланушылардың оны қорғау міндеттері де қамтылды.

Бұл табиғатты қорғау заңдарының ғана емес, ол Қазақстан Республикасы Конституциясының да талабы.

Онда "Қазақстан Республикасы азаматының құқығы мен бостандығының жүзеге асырылуын оның міндеттерінен ажыратып қарауға болмайды, бұл міндеттердің орындалуы жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз ету үшін қажет" деп көрсетілген.

Ал, табиғат қорғау заңында көрсетілген азаматтардың жалпы қоршаған ортаны қорғау саласындағы міндеттері мынадай:

- Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау туралы және Қазақстан Республикасының өзге де табиғат қорғау, табиғи ресурстар жөніндегі заңдар талаптарын қатаң сақтау;

- Еңбек қызметінде және тұрмыста табиғатқа және оның объектілеріне ұқыпты қарауды қамтамасыз ету;

- Табиғат қорғау органдары мен қоғамдар қызметкерлерінің заңды талаптарын мүлтіксіз орындау;

- Өзінің кінәсінен табиғи ортаға келтірілген зиянды толық көлемінде өтеуге міндетті.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын қорытынды: табиғатты пайдалану құқығы — табиғи ресурстарды пайдаланушылардың заңда көрсетілген құқығы мен міндеттерінің жиынтығы.

Табиғат ресурстарын пайдалану барысында оларды орынсыз, тиімді пайдаланбағандықтан, оның принциптерін сақтамағандықтан, сапасын бұзғандықтан, улы, зиянды қалдықтармен ластағандықтан табиғи ортаның нашарлап, адамдардың денсаулығына және өміріне қауіпті жағдайлар тууы

мүмкін. Сондықтан табиғат қорғау заңы табиғи ресурстарды пайдаланумен қатар адамның өмірі мен денсаулығына табиғи ортаның ыңғайлы болуы құқығын экология құқығының объектісі деп санайды.

Табиғатты шаруашылық және өзге де қызметтің зиянды ықпалынан қорғау ресурстарды пайдаланудың құрамдас бөлігі болып табылады.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығын мақсатына қарай екіге бөлуге болады.

Б і р і н ш і с і - табиғи ресурстарды экономикалық, экологиялық сауықтыру, эстетикалық қажеттіктер үшін пайдалану құқығы.

Е к і н ш і с і - табиғи ресурстарды адам өмірі мен денсаулығы үшін пайдалану құқығы.

Бірінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы табиғи қорлардың белгілі бір түрін немесе түрлерін заңдарда көрсетілген мақсаттарға тиімді пайдалануды және оларды қорғауды көздейді.

Екінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы атмосфералық ауаның тазалығын, климатқа, жерге, орманға, суға, тағы басқа табиғат объектілеріне табиғи немесе жасанды апаттың болмауын талап етеді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі Қазақстан Республикасының әрбір азаматы және оның аумағында тұратын адамдар өздерінің өмірі мен денсаулығына табиғи ортаның қолайлы болуы құқығын іске асыру жолдарын көрсетіп, ол құқықты қамтамасыз ететін кепілдіктерін де белгілеп береді.

Табиғи ресурстарды иелену және пайдалану кепілдіктері Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, Жер кодексінде, Су кодексі, Орман кодексі және басқа табиғат қорғау заңдарындағы жеке баптардың ережелерінде берілген.

Табиғи ресурстарды пайдалану объектілеріне — жер, су қорлары, орман қорлары, жер қойнауының кен байлықтары, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің жеке түрлері жатады. Аталған қорлардың және басқа табиғи объектілердің кез келген түрін иелену немесе пайдалану объектісі бола алмайды. Сондықтан табиғи ресурстың заңда көрсетілген түрі ғана иемдену немесе иайдалану объектісі бола алады. Сонымен бірге олар кез келген заңды ұйымдарға немесе жеке тұлғаларға беріле бермейді. Мысалы, орман қоры учаскелері иелік етуге мемлекеттік орман шаруашылығы кәсіпорындарына, мекемелері мен ұйымдарына, сондай-ақ қорықтар мен ұлттық парктерге орман шаруашылығын жүргізу үшін беріледі. Басқа заңды ұйымдар мен заңды тұлғалар иелігіне заңда белгіленген тәртіппен орман шаруашылығын жүргізу үшін орман қорының учаскелері берілуі мүмкін.

Табиғи ресурстарды иемдену, пайдалану, жалға алуды, мемлекеттік, қоғамдық, кооперативтік, акционерлік, тағы басқа кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар жүзеге асырады, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жеке

азаматтары, заңда көрсетілген ретте шетелдік заңды ұйымдар мен азаматтар да осыған құқылы.

Табиғатты арнайы пайдаланудың шарттары дегеніміз — табиғат объектілерін нақтылы игерудің нысаны. Оны іске асыру үшін табиғи ресурстарды арнайы пайдаланудың негізгі шарттары — табиғи ресурстарды пайдаланатын немесе айналадағы табиғи ортаға ықпал жасайтын кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдар мен азаматтарға шетелдік заңды ұйымдар мен азаматтарға, олардың меншік нысанына қарамастан, табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін; айналадағы табиғи ортаға ластайтын заттарды шығарғаны және тастағаны, өндіріс пен тұтыну қалдықтарын орналастырғаны үшін төлемақы белгіленеді.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалануға берудің және айналадағы табиғи ортаны қорғау жөніндегі экологиялық талаптарды сақтаудың ережелері табиғат қорғау заңдарымен және табиғатты пайдалану туралы шартпен шегенделеді.

Табиғатты пайдалану туралы шарт табиғатты пайдаланушы мен жергілікті өкілетті органмен, ал республикалық маңызы бар табиғи ресурстарды пайдаланған жағдайда Қазақстан Республикасы Үкіметімен жасалады.

Табиғатты пайдалану туралы шарт табиғатты пайдаланушылар көздеп отырған шаруашылық немесе өзге де қызметте және осы орайда қолданылатын технологияға экологиялық сараптаманың қорытындылары болған жағдайда жасалады.

Табиғатты пайдалану туралы шартта мынадай ережелер көрсетілуі тиіс:

- шаруашылықты жүргізуге және өзге де қызметке жол беруге болатын экологиялық талаптар;
- табиғи ресурстарды пайдаланғаны және табиғи ортаны ластағаны үшін төлемдердің төлеу мерзімі мен мөлшері;
- табиғи ресурстардың жалпы пайдаланудан шығып қалуына байланысты оларды жаңғыртуға арналған төлемдердің мерзімі мен мөлшері;
- өндіріс пен тұтыну қалдықтарын орналастырудың көлемі мен тәртіптері, оларды орналастырғаны үшін төлемдерді төлеу мерзімі мен мөлшері;
- табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланбаған, айналадағы табиғи ортаны лимиттен тыс тұтынып, ластағаны үшін айып салып жазалауы қолданудың шарттары мен тәртібі;
- қолданылатын технологияға ерекше талаптар;
- берілетін жеңілдіктер;
- тараптардың шарт талаптары мен ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілігі;
- шарттың күшіне ену мерзімі.

Заңда көрсетілген жағдайларда суды, су тоғандарын, кең тараған пайдалы қазбаларды, жергілікті маңызы бар кен көздерін өкілетті органдар (әкімдер) бере алады.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалану құқығы жерді пайдаланушы рұқсат алған күннен бастап өз күшіне енеді. Бірақ табиғи ресурсты пайдалануға кірісу табиғат объектілерінің түрлеріне қарай заңда көрсетілген тәртіппен жүзеге асырылады. Тиісті жерге орналастыру органдары берілген жер учаскесінің шекарасын нақты белгілеп бергенге дейін және жерді иелену немесе пайдалану құқығын куәландыратын құжат тапсырылғанға дейін осы учаскені пайдалануға кірісуіне тыйым салынады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі табиғи ресурсты пайдалануға рұқсат беру құжатында осы ресурстардың пайдалануға берілген мерзімін, оларды қорғау мен сақтауды қамтамасыз етудің ережелерін, пайдаланудың нақты мөлшерін, технологиялық ысыраптың, қалдықтарды шығару мен тастаудың шекті нормативтерін көрсетуді талап етеді.

Табиғи ресурстарды иемденуге немесе пайдалануға, жалға беретін құжаттардың нысаны табиғи ресурс түріне қарай әр түрлі болуы мүмкін (акт, шарт, лицензия, куәлік т.т.). Орман кодексі бойынша орман қоры учаскелерін пайдалануға беру лицензия, ағаш кесу билеті, ордер, орман билеті негізінде жүзеге асырылады.

Қоршаған ортаны ластау

Қоршаған ортаны ластау дегеніміз - қоршаған ортаға ластағыш заттардың, радиоактивті материалдардың, өндіріс және тұтыну қалдықтарының түсуі, сондай-ақ шудың, тербелістердің, магнит өрістерінің және өзге де зиянды физикалық әсерлердің қоршаған ортаға ықпалы болып табылады. Ал оның, яғни қоршаған ортаның ластану учаскелері - жер бетінің және су объектілерінің қауіпті химиялық заттармен белгіленген нормативтерден артық ластанған шектеулі учаскелері.

Қоршаған орта қоршаған ортаға келтірілетін залалдан ластанады, олар табиғи ресурстардың жұтандауы мен сарқылуын немесе тірі организмдердің қырылуын туындатып немесе туындататындай етіп қоршаған ортаны ластау немесе табиғи ресурстарды белгіленген нормативтерден артық алу.

Міне, осындай келеңсіздіктерге жол бермеу үшін алдымен қоршаған ортаны қорғау қажет. Қоршаған ортаны сақтау мен қалпына келтіруге, шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға теріс әсерін болғызбауға және оның зардаптарын жоюға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесін дамыту, осы бағытта қомақты жұмыстар жүргізу.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде қоршаған ортаның авариялық ластануы деген ұғым бар, ол - жеке және (немесе) заңды тұлғалардың шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіпті түрлерін жүзеге асыруы кезінде болған авариядан туындаған және зиянды заттарды атмосфераға шығару және (немесе) суға ағызу салдары немесе жер беті учаскесінде, жер қойнауында қатты, сұйық немесе газ түріндегі ластағыш заттардың жайылуы немесе иістің, шудың, тербелістің, радиацияның пайда

болуы немесе сол уақыттағы жол берілетін деңгейден асатын электромагниттік, температуралық әсер ету, жарықтың әсері немесе өзге де физикалық, химиялық, биологиялық зиянды әсер ету арқылы қоршаған ортаны кенеттен абайсызда лаптауы.

Қоршаған ортаның ластануына жол бермеу үшін заңда белгіленген негіздерде жалпы экологиялық талаптар сақталуы тиіс. Олар төмендегідей болып берілген:

1. Жер қойнауын пайдаланудың барлық сатыларында болжауды, жоспарлауды, жобалауды қоса алғанда, Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында көзделген экологиялық талаптар басымдық ретте сақталуға тиіс.

2. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізген кезде жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғауға қойылатын негізгі талаптар: кен орнын игерудің арнаулы тәсілдерін қолдану есебінен жердің үстіңгі қабатын сақтау; жердің техногендік шөлейттенуін болдырмау; жер қойнауын пайдалану операциялары басталмай тұрып, табиғатты қорғау органдарымен келісілген автомобиль жолдарын салудың тиімді сызбасын жасау, сондай-ақ скважиналарды бұрғылауда тармақты әдісті қолдану, ішкі үйінділер жасау технологиясын қолдану, минералдық шикізатты өндіру мен Өндеудің қалдықтарын пайдалану арқылы бұзылатын және бүлінетін жерлердің аумағын азайту; топырақтың, аршу жыныстары үйінділерінің және өндіріс қалдықтарының жел эрозиясын, олардың тотықтануын және өздігінен жануын болдырмау; сіңірме және тұщы су қабаттарын ластанудан сақтау үшін оқшаулау; жер үсті және жер асты суларын сарқылудан және ластанудан сақтау; жуғыш сұйықтарды дайындағанда усыз реагенттерді пайдалану; бұрғылау ерітінділерін тазалау мен қайталап пайдалану; қоршған ортада бұрғылау мен жанар-жарағармай материалдарының қалдықтарын экологиялық қауіпсіз тәсілмен жою; мұнай кен орындарында қабатаралық қысымды сақтау жүйесінде мұнай өндірісі сарқынды суларын тазалау және қайталап қолдану; ластайтын заттарды атмосфералық ауаға шығаруды болғызбау; Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен бекітілген кен орындарын жою (консервациялау) жобасы бойынша қоршаған ортаға келтірілген зиянның салдарларын жою.

Сонымен, қоршаған ортаның сапасын, яғни қоршаған ортаның құрамы мен қасиеттерінің сипаттамасын, тіршілік ету ортасы - қандай да бір организмнің немесе популяцияның табиғи мекендейтін жерінің типі немесе орнын әрдайым есте сақтау шарт.

Табиғи ресурстардың сарқылуы, табиғи ресурстар қорларының сандық сипаттамаларының ішінара немесе толық жоғалуы бұл экологиялық қауіпке әкеп соқтырады.

Экологиялық қауіп - антропогендік және табиғи әсерлер ықпалынан, соның ішінде дүлей зілзалаларды қоса алғанда, зілзалалар мен апаттар салдарынан қоршаған ортаның жай-күйі бұзылуының, өзгеруінің болуымен немесе ықтималдығымен сипатталатын, жеке адам мен қоғамның өмірлік маңызы бар мүдделеріне қауіп төндіретін жай-күй. Ал, экологиялық қауіпсіздік - жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері мен құқықтарының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсер ету нәтижесінде туындайтын қатерлерден қорғалуының жай-күйі.

Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасында жердің шөлейттенуі және тозуы Қазақстанның көп бөлігі қуаң аймақта орналасқан және оның аумағының шамамен 66%-і түрлі деңгейде шөлейттену процестеріне бейім. Алдын ала есептер бойынша жайылымның тозуынан залал, егістік эрозиясынан, қайталама тұзданудан және басқа да себептен алынбаған кіріс шамамен 300 миллиард теңгені құрайды.

Қазақстан үшін елеулі ішкі қатерді білдіретін жердің шөлейттенуі мен тозу проблемасы шаң-тұз дауылының пайда болуы және ауа массаларының ластаушы заттарды алыс қашықтыққа жеткізуі нәтижесінде біртіндеп трансшекаралық проблемаға айналуы мүмкін. Бағдарламаның негізгі нәтижелері шөлейттену процестерін болдырмау және жердің тозу ауқымын қысқарту, шөлейттенумен күрестің экономикалық тетіктерін енгізу, ауыл шаруашылығы жерлерінің өнімділігін арттыру болмақ.

Қазақстан су ресурстарының үлкен жетіспеушілігі елдерінің санатына жатады. Қазіргі уақытта су объектілерін тау-кен өндіру, металлургия және химия өнеркәсібі кәсіпорындары, қалалардың коммуналдық қызметтері қарқынды ластауда және ол нақты экологиялық қатер төндіреді. Ертіс, Нұра, Сырдария, Іле өзендері, Балқаш көлі неғұрлым ластанған. Халықты ауыз сумен қамтамасыз етудің негізгі көзі болып табылатын жер асты сулары да ластануға ұшыраған. Су объектілеріне антропогендік салмақ пен олардың қалпына келу қабілетінің арасындағы теңгерімсіздік экологиялық қолайсыздықты іс-жүзінде барлық ірі өзен бассейндеріне тән етті, ал су шаруашылығының мұқтаждарын жеткілікті қаржыландырмау су шаруашылық объектілерінің барынша қанағаттанғысыз (кей жерде апаттық) техникалық жай-күйіне және халықты ауыз сумен қамтамасыз ету проблемаларының тым шиеленісуіне себеп болды. Қолда бар су ресурстарының санын ұлғайту мен сапасын жақсарту үшін су жетіспеушілігін тартып отырған өңірлерде өзен ағынын реттеу жөніндегі, оның ішінде бассейн аралық қайта бөлу, сондай-ақ жер асты ауыз суларын пайдалануды жеделдету жөніндегі жұмыстарды жалғастыру қажет.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік басқару

Табиғаттың негізгі ресурстарын пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауды мемлекеттік басқару - қоғамды әлеуметтік басқарудың бір саласы, яғни ол мемлекеттік экологиялық басқару болып табылады.

Қоғам мен табиғаттың арақатынасы аясындағы басқару қоршаған орта туралы заңдардың талаптарын орындауды қамтамасыз етуге бағытталған тиісті субъектілердің атқаратын әрекеттерінің жиынтығын білдіреді.

Экологиялық басқару – бұл күрделі де көп салалы ұғым және ол мынадай мәселелерден туындайды:

Қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалануды бақылау қызметтерінен;

Қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалану механизмдерінің тиімділігінің кепілдемесінен;

Заңдылықты қамтамасыз ету тәсілдерінен.

Кең мағында экологиялық басқару ретіндегі мемлекеттік және басқа да ұйымдардың мақсаттарын төмендегі қызметтерден түсінуге болады:

1. Қоршаған орта мен оның шаруашылық және басқа да қызметтері әсер ететін жеке объектілердің жағдайын бақылау;

2. Қоғамның барлық заңды тұлғалары мен азаматтарының қоршаған ортаны қорғауда экологиялық ережелер мен заңды талаптардың дұрыс орындалуын тексеру;

3. Қоршаған орта мен оның жеке объектілерін, адамның өмірі мен денсаулығына зиянды әрекеттерден сақтау және оны болдырмау мақсатында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Тар мағынада, экологиялық басқару – қоршаған орта мен оның жеке объектілеріне, заңды тұлғалар мен азаматтардың зиянды әрекеттерден тудыратын жағдайларын болдырмау мақсатындағы экологиялық заңдардың талаптары мен ережелерінің орындалуын тексеру болып табылады.

Табиғат объектілерін тиімді және кешенді түрде пайдалану мәселесін шешуге әртүрлі құқықтық институттар қатысады. Олардың кейбірі табиғатты пайдаланудағы қоғамдық қатынастардың пайда болу, өзгеру және тоқтатылу тәртібін белгілейді. Басқалары табиғат байлықтарына мемлекеттік меншік құқығын бұзушыларға ықпал ету тәсілдерін, мемлекеттік кәсіпорындар мен ұйымдардың т.б. бұзылған құқықтар мен мүдделерін орнына келтіру тәсілдерін реттеумен айналысады. Бұлардың бәрінің де мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасының дер кезінде және сапалы орындалуына белгілі бір әсері болғандықтан маңызы жоғары. Олардың әрқайсысы белгілі бір қызмет атқарады. Ондай қызметсіз қоғам мен табиғи орта арасындағы өзара қатынастың реттелуі қоғамның экономикалық және экологиялық мүдделерінің ғылыми негізделуі екі талай мәселе. Сонда да, табиғатты пайдалану саласындағы қатынастарды дамытып жетілдіруде мемлекеттік басқарудың рөлі ерекше. Басқару міндетіне интенсивті даму факторларын біріктіру, ғылыми – техникалық революцияның жетістіктерін мемлекеттік шаруа жүйесімен байланыстыру кіреді.

13.6 Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалану саласында мемлекеттік-құқықтық реттеу механизмі

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу: қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметті лицензиялауды; экологиялық нормалауды; қоршаған ортаны қорғау саласындағы техникалық реттеуді; мемлекеттік экологиялық сараптаманы; экологиялық рұқсаттар беруді; мемлекеттік экологиялық бақылауды; қоршаған ортаны қорғауды экономикалық реттеу жүйесін, неғұрлым экологиялық таза технологияларды енгізуді ынталандыруды, табиғат қорғау іс-шараларын қаржыландыру жүйесін; мемлекеттік экологиялық мониторингті; табиғат пайдаланушыларды, қоршаған ортаны ластау көздері мен учаскелерін мемлекеттік есепке алуды; экологиялық білім беру мен ағарту ісін қамтиды.

Табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару:

- 1) табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік жоспарлауды;
- 2) табиғи ресурстарды қорғауға, пайдалануға және молықтыруға мемлекеттік бақылау жасауды;
- 3) табиғи ресурстарды пайдалану құқығына лицензиялар, рұқсаттар беруді және шарттар (келісімшарттар) жасасуды;
- 4) табиғи ресурстарды қалпына келтіру мен молықтыруды, ресурс үнемдейтін технологияларды енгізуді ұйымдастыруды;
- 5) табиғи ресурстардың мониторингі мен кадастрларын жүргізуді;
- 6) табиғи ресурстарды пайдалануға лимиттер белгілеу мен квоталар бөлуді;
- 7) табиғи ресурстарды пайдалануды, қалпына келтіру мен молықтыруды жүзеге асыратын мемлекеттік заңды тұлғаларды басқаруды;
- 8) табиғи ресурстарды қорғауды ұйымдастыруды қамтиды.

Қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылаудың тиімділігін арттыруды бақылау мен құқық қолдану функцияларын жүзеге асыру кезінде қосарланушылықты болдырмау және мұндай қызмет процесінде азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын қорғау тетігін құру жолымен мемлекеттік бақылау органдарын күшейтуді көздейді.

Қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылау органдары инспекциялар өткізумен немесе құқық қолдану іс-қимылдарын жүзеге асырумен байланысты кез келген мәселелерге қатысты тәуелсіз және әділ шешімдер қабылдау үшін барлық өкілеттіктерге ие болуы тиіс.

Қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылау жүйесін дамыту:

- құқық қолданудың және Қазақстан Республикасының заңнамасын сақтауды ынталандырудың тиімді жүйесінің негізгі сипаттамасын табуға мемлекеттік органдарға көмектесетін және ұзақ мерзімді перспективада қоршаған ортаны қорғау мен табиғат пайдалану саласында мемлекеттік бақылау

органдарының институционалдық реформасын жүргізуге ықпал ететін модельді құруға;

- мемлекеттік органдарды, өнеркәсіп кәсіпорындарын, үкіметтік емес ұйымдарды және қалың жұртшылықты қоса алғанда, экологиялық, заңнаманы сақтауды қамтамасыз ету жөніндегі қызметке барлық қатысушылардың арасындағы ынтымақтастыққа және ақпарат алмасуға жәрдемдесуге;

- экологиялық менеджмент жүйесінің маңызды құралы ретінде өндірістік бақылауды міндетті жүзеге асыруға;

- табиғат қорғау іс-шараларының орындалуына қызметтің барлық деңгейіндегі жауапкершілікті нақты айқындауға;

- қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласындағы бақылауды жүзеге асыратын лауазымды тұлғаларға құқықтық және әлеуметтік кепілдіктер беруге бағытталуы тиіс.

Жердің, жер қойнауы мен орманның, судың пайдалануға берілуі мен қайтып алынуының белгілі бір тәртібін ұсына отырып, оларға есеп жүргізу, кәсіпорындар мен ұйымдардың, азаматтардың іс-әрекетін бақылауға алып, мемлекеттік басқару институты негізінен бүкіл табиғатты пайдалану саласының тиімділігін қамтиды. Жер қорын мемлекеттік басқару - жер құқығы институттарының бірі. Жер құқық қатынастарының ішінде өзіндік ерекше сипаты бар. Оның негізгі бағыты жерді ұтымды пайдалану мен қорғауды ұйымдастыру, олардың әлеуметтік және экономикалық қасиеттерін жүзеге асыру шараларын, соның ішінде құқықтық шаралар, тәртіптер мен ережелерді белгілеу, олардың орындалуын жүзеге асырумен бірге бақылау жұмысын атқару болып табылады. Ал табиғатты дұрыс пайдалану дегеніміз мемлекеттің табиғи байлықтарын тиімді пайдалануды, адамдардың табиғатқа кері әсер тигізбеуін қамтитын белсенді қызмет.

Жалпы экологиялық басқару мына мәселерді жүзеге асырады:

Экологиялық заң талаптарының тексерумен қатар қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды өткеру әдістерінен;

Қоршаған ортаның сапалық нормативтері мен зиянды әрекеттердің лимиттерін анықтау;

Экологиялық зиянды іс - әрекеттерді тоқтату;

Кінәлі адамдарға әкімшілік жолмен шаралар қолдану.

Табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғаудағы қоғамдық қатынас саласындағы басқарылатын жүйе бөлігіне – кәсіпорындар, ұйымдар, мекемелер және азаматтар, яғни байлықты тікелей пайдаланушылар кіреді. Басқаратын жүйе бөлігіне – мемлекеттік билік органдары, министрліктер, ведомстволар және т.б. кіреді. Бірақ нақты өмірде объекті мен субъекті арасын бөліп қарастыру мүмкін бола бермейді. Айналасып жүрген қызметінің сипаты мен мазмұнына сәйкес қайсыбір заңды тұлғаны басқаратын не басқарылатын жүйе бөлігіне жатқызуға болады. Мысалы, ауыл шаруашылығымен айналысатын

занды тұлға жер пайдаланушы ретінде, басқару объектісі болады және де осы заңды тұлға жер пайдалануға қатысты басқару субъектісі де бола алады. Бұның бәрі заңды тұлғаның жасайтын қоғамдық қатынастар сипатына байланысты болады. Бірақ бұл жағдайда әлеуметтік басқарудың құрылымдық – қызметтік сипатының маңыздылығын ескермеуге, басқарушы және басқарылатын жүйе бөліктерінен де бас тартуға негіз бола алмайды.

Бірақ, бір тұлға бір қоғамдық қатынаста бір мезгілде басқарудың субъектісі және объектісі бола алмайды. Басқару қатынастарына қатысушылар арасындағы байланыс сипаты, қорыта келгенде, олардың иерархиялық орнымен емес, басқару мен билеудегі атқаратын қызметі және қатынастарындағы жалпы әлеуметтік рөлімен айқындалады.

Жалпы басқару объектісі мен субъектісін бөліп қарастырудың теориялық қана емес, тәжірибиелік те маңызы бар. Ең алдымен, ол кез келген ұжым қызметінің негізгі мазмұнын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді. Адамдарға билік арқылы ықпал ететін жүйе, негізінен әкімшілік – құқықтық ыңғайында жұмыс атқарады. Бұл жүйедегі тұлғалар қызметінің ең басты мазмұны олардың адамдар, ұжымдар т.б. қатынастарын ұйымдастыру және реттеу қабілеті болып табылады.

Әрине, бағыну тәртібіне сәйкес бұлар да басқарылады. Алайда, олар басқарудың объектісі емес, субъектісі ретінде бағаланады. Басқарушы субъектілерді басқару олардың қызметінің түрлері мен тәсілдерін жетілдіру болса, объектіні басқару – адамдар өмірінің материалдық қызметі және мәдени деңгейін жоғарлатуға байланысты қызметі мен олардың белсенділігін арттыруына, жағдайын жақсартуына және дамытуына негізделеді.

Өзінің көп салалы қызметінде мемлекет әртүрлі қатынастар жасады, олардың ішінде басқару қызметтерді жүзеге асыру жалғыз ғана құралы емес. Мемлекет елдің әлеуметтік-экономикалық өмірінің негізгі ұйымдастырушысы болып табылады. Бірақ басқару – мемлекеттің өзінің шаруашылық ұйымдастыру қызметін өтеудегі ең маңызды құралы болып табылады. Басқару арқылы нарықтың бүгінгі және болашақ ұрпақтың мүддесіне сәйкес экономикалық дамуы, табиғаттың игерілуі, қорғалуы және өзгеруі қамтамасыз етіледі.

Қазіргі кезеңде біздің қоғам дамуында мемлекеттік басқару, жеке кәсіпорындар мен ұйымдардың, министрліктер мен ведомстволардың табиғатты пайдаланудағы қызметтеріне ғана емес, сонымен бірге, қоғамдағы қоршаған ортаны қорғау және пайдалану процесіне де әсер етеді.

Мемлекеттік басқарудың негізгі міндеті – барлық мемлекеттік органдардың, шаруашылық субъектілердің, лауазымды тұлғалардың меншік түріне және бағыныштылыққа қарамастан, экологиялық заңның нормалары мен талаптарының орындалуын қамтамасыз етеді.

Табиғи ресурстарды қорғау мен пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару дегеніміз – мемлекеттің табиғи байлықтарға меншік құқығынан, аумақты билеушілік құқығынан туындайтын табиғат қорғау қызметін жүзеге асырудағы мемлекет органдарының атқарушы – билік қызметі. Бұл анықтама табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқарудың мазмұнын толық айқындамайды. Бірақ, біріншіден, басқару – мемлекеттік органдарының атқарушы – билік ету қызметі; екіншіден, бұл қызмет табиғатты қорғауға бағытталған. Жалпы алғанда, жоғарыдағы анықтама, заңдық әдебиеттерде кездесетін нарықтық қатынастар жағдайындағы қоршаған ортаның сапасын мемлекет тарапынан басқару идеясын сәйкес келеді. Себебі, табиғатты қорғаудағы ең басты және негізгі мәселе – сапаға қол жеткізу.

Қоршаған табиғи ортаның сапасы – кез келген табиғи ортаға тән - әлеуметтік, эстетикалық, құқықтық, санитарлық - гигиеналық, медициналық, экологиялық т.с.с. нормалар мен стандарттарға сай болатын қасиеттерінің жиынтығы. Кей жағдайда, қоршаған ортаның сапасы дегенде, оның адам мен қоғамның қажеттілігін өтейтін табиғатты пайдалану критерийлері мен нормативтеріне сай келетін жағдай деп түсіну қажет. Басқаша айтқанда, табиғи ортаның сапасы дегеніміз адамның өмір сүруі мен қызметін қамтамасыз ететін табиғат жағдайы. Осыған сәйкес қоршаған ортаның сапасы басқарудың мемлекеттің табиғатты қорғаудағы қызметінің деңгейімен байланысты деп түсіну қажет. Бұл деңгей жеке адамның да, қоғамның да биологиялық, экологиялық, әлеуметтік-мәдени қажеттілігін, бүгінде, болашақта да кешенді түрде өтеуі тиіс. Табиғатты ұтымды пайдалануды мемлекет тарапынан басқару мен қоршаған ортаның сапасын басқару бүтін мен бөлшектегі байланысып, сәйкес келеді. Яғни, мемлекеттік басқару – табиғатты тиімді басқару жүйесі болғандықтан, жоғары деңгейлі басқа жүйелер де осының бөлігі ретінде көрінеді. Сондықтан жерді, суды, орманды ұтымды пайдалануды басқару, нақтылы басқару қатынастары ретінде жоғары деңгейлі жүйе де, жүйенің бөлігі де, яғни табиғатты дұрыс пайдалануды басқару болып табылады. Жүйенің бөлігі ретінде, сол жүйемен байланыста, үнемі ықпал етуде, тәуелділікте болады.

Сонымен, табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқару үш негізгі деңгейде бөлек қарауға болады: 1) табиғи ортаның сапасын мемлекеттік басқару; 2) табиғатты ұтымды пайдалануды мемлекеттік басқару; 3) табиғат байлықтарының жекелеген түрлерін ұтымды пайдалануды мемлекеттік басқару. Осыған байланысты, табиғатты ұтымды пайдаланудағы қатынастар жүйесі ішіндегі және жүйеаралық басқаруға байланысты қатынастар болып табылады. Жүйенің бөліктері арасындағы басқару қатынастарының сипаты мен мазмұны басқарылатын объектінің ерекшеліктері мен жүйенің өзінің басқаруы мүмкіншілігіне байланысты болады. Бұл қатынастарға жүйенің өз әсері болады, сондай-ақ қатынастар да жүйеге өз

әсерін тигізеді. Осындай өзара ықпал ету процесінің нәтижесінде, қоршаған табиғи ортаның сапасын басқарудағы негізгі мәселе, жетілдіру мәселесі шешімін табуға тиіс. Басқару қатынастарының сипаты мен мазмұны басқарылатын объектінің ерекшеліктері мен жүйенің өзінің басқару мүмкіншілігіне байланысты болады.

Табиғи байлықты қорғау мен пайдалану саласындағы басқару, мемлекеттік органдардың атқарушы – билік ету қызметі ретінде жүзеге асырылғанда, көптеген мақсаттарды көздейді. Сондықтан бұл басқарушы жүйенің тиісті қызмет атқаруын қамтамасыз ету үшін басқарудың басты мақсатын анықтау қажет. Ол мақсат ең алдымен объектінің ерекшеліктерімен байланысты болады.

Әдебиетте айтылған табиғи байлықтарды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекеттік басқару мәселесінің, әкімшілік құқығы және табиғи ресурстар құқықтарының алатын орны туралы әртүрлі пікірлерді былайша анықтау қажет: әкімшілік құқығы мемлекеттік басқарудағы ұйымдастыру мәселелерін зерттейді (мемлекеттік органдардың аппаратының құрылымын, түрлерін және жұмыс тәсілдерін, кадрлар тағайындау, бөлімдердің арақатынасын т.б. айқындау); жер, орман, су құқығы – табиғи байлықты қорғау мен пайдалануды ұйымдастыру мәселесімен айналысады (жер кадастрын жүргізу, жоспарлау, бақылау, бөліп беру, қайтып алу т.б.); жерге, суға. Пайдалы қазба байлықтарына, орманға мемлекеттік меншік құқығының болуы табиғатты пайдалану саласындағы басқару ерекшелігін анықтайды. Сондықтан да әкімшілік құқығы әоқулықтарының ешқайсысында табиғи байлықтарды қорғау мен оны пайдалану саласындағы мемлекеттік басқаруға арналған шағын да, бірде бір тарауды кездесе алмауымыз кездейсоқ жағдай емес. Табиғи ресурстарды қорғау мен пайдалану саласындағы мемлекеттік басқарудың объектісі жер, жер қойнауы, су, орман және т.б. өзіндік ерекшеліктері бар табиғи ресурстар. Басқарудың негізгі мақсаты – бүгінгі және келешек ұрпақтың мүддесіне сай олардың минералды шикізатқа, су және орман ресурстарына, таза ауаға т.б. мұқтаждықтарын өтеу үшін, осы байлықты ұтымды пайдалану мен қорғау болып табылады. Осы саладағы кеңестік мемлекеттік басқарудан ең негізгі ерекшелігіосындай. Ал басқа ерекшеліктері осыған бағынышты сипатта болады.

Сонымен бірге, нақтылы объектілерді алғанда, негізгі мақсаты әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, қазба байлықтарды пайдалану мен қорғау саласында мемлекеттік бақарудың негізгі мақсаты – олардың сақталуын көздейді. Су ресурстарын басқарудың негізгі мақсаты – суды пайдалануды ғылыми тұрғыдан негіздеп, тиімді пайдалануды қамтамасыз ету, судың ластануын, сарқылмауын қадағалау болып табылады. Жануарлар дүниесін қорғау және оны пайдалану саласындағы мемлекеттік басқарудың негізгі мақсаты – жабайы жануарлардың табиғи жағдайда сақталуымен байланысты. Орман қорларын басқару мақсаты - орманды дұрыс пайдалану, қорғау, күзету, өсіру.

Жеке объектілерге байланысты басқарудың басты міндеттері тиісті нормативті актілерде көрсетілген. Осы міндеттерді шешудің нақтылы мақсаттары айқындалған. Нақты мақсаттарды анықтау – тиісті мемлекеттік органдардың арасында басқару қызметтерін дұрыс бөлуге, жүргізілетін жұмыстарды жүзеге асыру мерзімдерін нақтылауға т.б. көмегін тигізеді.

Қоршаған ортаны қорғау мен пайдалану саласындағы басқару субъектілері туралы сұрақтар басқару түрлері туралы сұрақтармен тығыз байланысты. Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды пайдалануды басқаруды қоғамдық құрылымдар, заңды тұлғалар және мемлекеттік органдар жүзеге асырады. Осыған сәйкес мемлекеттік басқарудан басқа қоғамдық, өндірістік, ведомстволық басқаруды бөліп қарауға болады.

Табиғатты қорғауда мемлекеттік басқарудың тәжірибелік, ұйымдастырушылық қызметі белгілі бір іс-әрекет кешенінен тұрады. Ол - басқару қызметі деп аталады. Қызметтің мазмұны табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қорғауды ұйымдастырудың талабына байланысты болады. Табиғи байлықтардың ерекшелігін ескере отырып, мемлекеттік басқарудың мынадай қызметтерін бөлек қарастыруға болады: табиғи объектілерді қорғауды және пайдалануды жоспарлау, мемлекеттік жер кадастрларын жасау, табиғат объектілерін зерттеу, олардың пайдаланылуы мен қорғалуына бақылау жүргізу, табиғи объектілерді пайдалануда туындайтын даулы мәселелерді шешу.

Басқарудың мазмұны басқару қызметтерінен (функцияларынан) құралады. Басқару қызметі қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуге байланысты қызметтің тұрақты бағытын білдіреді. Бұндай қызметтерге :

қоғам мен табиғаттың өзара арақатынасы аясында басқару органдары жүйесін құру;
заңға сәйкес актілер шығару;
қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды басқару қызметін үйлестіру;
табиғи ресурстарды басқару;
табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғауды жоспарлау және қоршаған ортаның жағдайын жақсарту;
экологиялық нормалау;
экологиялық сараптама;
экологиялық лицензиялау;
экологиялық сертификаттау;
экологиялық аудит;
қоршаған ортаның жағдайын бақылау;
жекелеген табиғи объектілердің жағдайы мен пайдаланылуын есепке алу;
экологиялық тәрбие және білім беру;
табиғи объектілердің пайдаланылуы мен қорғалуын бақылау;

қоршаған ортаны қорғау мен табиғат пайдалану құқығы туралы дауларды әкімшілік тәртіппен шешу жатады.

Экология саласындағы мемлекеттік қатынастарды басқаруға негіз болатын үш жағдай бар.

Б і р і н ш і - Қазақстан Республикасы - табиғи ресурстардың меншік иесі.

Е к і н ш і - Қазақстан Республикасы - халықтың ресми өкілі.

Ү ш і н ш і - қоршаған ортаны қорғау, оның адамның өмірі мен денсаулығына қолайлы болуын қамтамасыз ету қызметін атқаратын мемлекет, оның органдары мен лауазымды адамдары заң жүзінде белгіленген өкілеттіктері шегінде жүзеге асыру құқына ие болады.

Қоршаған ортаны қорғау саласында өз құзыреті шегінде қабылданған шешімдерді, барлық министрліктердің, ведомстволардың, ведомстволық бағыныштылығына және меншік нысандарына қарамастан кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың, сондай-ақ азаматтардың орындауы міндетті болады.

Экологиялық сараптаманың мақсаты - табиғат қорғау заңдарының талаптарын бұзатын шаруашылық жұмысына, өзге де жөнсіздікке жол бермеу болып табылады. Оның міндеттері шаруашылық және өзге де қызметтің қоршаған ортаға жасаған ықпалына бағаның толық және дұрыс берілуіне, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және айналадағы табиғи ортаны сақтау жөнінде ұсынылатын шаралардың жеткілікті және негізді болуына, жоспарланатын шаруашылық және өзге де қызметтің табиғат қорғау заңдарының талаптарына сай келуіне бақылау жасау болып табылады.

Қоғамдық экологиялық сараптамада өз бастамасы бойынша қоғамдық бірлестіктер, тапсырыс берушінің мәлімдеуімен ұйымдар жүргізетін экологиялық сараптаманың ұсыныс түрінде күші бар және оның нәтижелері заң жүзінде болады.

Қоршаған ортаның мемлекеттік мониторингі тиісті табиғи ортаның пайдаланылуы мен қорғалуын бақылайтын арнайы уәкілдік алған органдар тарапынан атқарылатын табиғаттың жай-күйіне байқау және оны бағалап, болжам жасап отыратын қызмет.

Оның мақсаты — табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, адамның өмірі мен денсаулығын қорғау үшін тиісті мағлұматтар алып отыру. Ондай мағлұматтарды тек қана табиғи ортаны байқау, бағалау және болжау барысында алуға болады.

Байқау жүргізгенде табиғи ортаның шынайы жайы туралы ақпарат жиналады.

Бағалау — табиғи немесе антропогенді әсерлердің салдарынан келетін зиянды немесе табиғат қорларының адамдардың мүддесі үшін қолданылуын және олардың қызметіне оңтайлылығын анықтайды.

Болжау — алынған ақпараттарға сүйеніп, табиғи орта өзгерісін және ол тигізетін әсерлерді шамалайды.

Мониторингтің түрлері табиғи ортаның құрамына қарай жүргізіледі. Мемлекеттік мониторингтің жүйесіне жер мониторингі, су мониторингі, жер қойнауы мониторингі, орман және өсімдіктер мониторингі, жануарлар мониторингі және атмосфералық ауа мониторингі жатады.

Мемлекеттік мониторинг қызметін тиісті заң құжаттары кеізінде табиғат қорғау және бақылау органдарн атқарады.

Мемлекеттік мониторингінің құрылымын, мазмұны мен оны жүзеге асыру тәртібін Қазақстан Республикасының Үкімет белгілейді.

Қоршаған ортаны пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылау өзінің алдына шаруашылық және өзге де қызметтің ықпалымен сол ортаның жайы мен өзгерістеріне бақылауды, оны қорғау және сауықтыру, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану туралы заңдардың талаптары мен оның сапалық нормативтерін сақтау жөніндегі жоспарлар мен шаралардың орындалуын тексеруді міндет етіп қояды.

Осы міндеттерден табиғи ортаны пайдалануды және қорғауды бақылау — бұл құқықтық қорғауды іске асыратын өзіндік жүйесі бар, дербес мемлекеттік қызмет екені айқындалады. Оның объектілері жалпы айналадағы табиғи ортаны қорғауды бақылау міндеттерінен туындайды.

Қоршаған ортаны пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік бақылау жүйесі мемлекеттік, өндірістік және қоғамдық бақылаудан тұрады.

Мемлекеттік бақылауды барлық атқарушы органдар, Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің органдары және арнайы уәкілдік берілген өзге де органдар өздерінің құзыреті шегінде жүзеге асырады.

Өндірістік бақылауды кәсіпорындар, ұйымдар жүзеге асырады және өзіне айналадағы табиғи ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен табиғи ортаны сауықтыру жөніндегі жоспарлар мен шаралардың орындалуын, табиғи орта сапасы нормативтерінің саяқталуын, табиғат қорғау заңдары талаптарының орындалуын тексеруді міндет деп санайды.

Қоғамдық бақылауды қоғамдық бірлестіктердің техникалық және мекемелердің, ұйымдар мен азаматтардың қолданылып жүрген табиғат қорғау заңдарының сақталуына, сондай-ақ табиғи ресурстарды қорғау, ұтымды пайдалану және молықтыру жөніндегі шаралардың орындалуына қоғамдық тексеру жүргізуі.

Қоғамдық бақылаудың ұйымдастыру тәртібі қоғамдық бірлестіктердің Қазақстан Республикасының заңдарына қайшы келмейтін жарғылармен реттеледі.

Аталған мемлекеттік, өндірістік және қоғамдық бақылаулардың жұмысын ұйымдастыру және үйлестіру Қоршаған ортаны қорғау министрлігіне және оның органдарына тапсырылған.

Қоршаған ортаның пайдаланылуы мен қорғалуын мемлекеттік бақылау қызметін атқаратын органдардың жүйесіне атқарушы органдар, Қоршаған ортаны қорғау министрлігі, оның жергілікті органдары және басқа да арнаулы өкілетті органдар жатады.

Атқарушы органдардың қызметі осы органдар туралы қабылданған заңдармен реттеледі. Олардың бақылау қызметі Экология, Жер, Су, Орман кодекстерінде жануарлар мен өсімдіктер дүниесі және басқа экологиялық ережелер қарастырылған басқа заңдарда да бар.

Республиканың облыстарында, қалаларында және аудандарында табиғи ресурстардың пайдаланылуы мен қорғалуын мемлекеттік бақылауға басшылықты облыстың, қаланың және ауданның мемлекеттік бас инспекторлары жүзеге асырады, олар сонымен бірге лауазымы бойынша экология және табиғатты пайдалану жөніндегі облыстық комитеттер төрағаларының орынбасарлары, қалалық және аудандық комитеттерінің төрағалары болып есептеледі.

Мемлекеттік бақылау органының қоршаған ортаның пайдаланылуы мен қорғалуына байланысты құзыретінің екі түрлі нысаны бар: рұқсат беру және оның күшін жою.

Мемлекеттік табиғат қорғау органы арнайы табиғатты пайдалануға рұқсат беру құзыретін табиғатты қорғау саласында мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын, өзге де арнайы уәкілдік берілген органдарға жүктеуге құқығы бар. Өндірістік және өзге де мақсаттағы құрылысы аяқталған объектілерді пайдалануға қабылдау жөніндегі комиссиялардың құрамына қатысады.

Қорыта келгенде, қоршаған табиғи ортаның тиімділігі мен сапасын сақтау – мемлекеттің және оның атқарушы органдарының істейтін шараларына байланысты болады. Біріншіден, мемлекет табиғи байлықтардың иесі және шаруашылықпен айналысатын субъект болып табылады. Бұл жағдайда мемлекетке басқа тұлғалар иелерінде болмайтын экономикалық, материалдық және құқықтық құралдардың арақатынасын реттеуге мүмкіндік береді. Табиғи байлықтарды тиімді және кешенді түрде пайдалану үшін мемлекет экономикалық жағдайды ескере отырып, өзіне керекті құқықтарды иеленеді. Билік жүргізуші органдары мен басқару органдары мемлекет атынан табиғи байлықтарды игеру үшін жоспарлау мен қаржыландыруды ұйымдастырады, олардың пайдалану қарқыны мен мерзімін анықтайды. Ол табиғи байлықтарды пайдалану түрлері мен тәсілдерін таңдауға ерікті.

Екіншіден, мемлекет барлық ұлттар мен халықтардың қалауын, мүдделерін қорғайды. Ол бүкіл халықтың саяси ұйымы болып табылады.

13.7 Қоршаған ортаны қорғау туралы заңдарды бұзғаны үшін заңды жауапкершілік

Экология заңдарын бұзу — белгіленген экологиялық тәртіпті бұзатын және табиғи ортаға зиян келтіретін заңға қайшы келетін кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік.

Экологиялық тәртіп — адамның өз өмірі мен денсаулығы үшін қоршаған ортаның қолайлы болуына құқығын қамтамасыз етудің, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүдделері үшін айналадағы табиғи ортаны қорғаудың, адам қызметінің осы ортаға зиянды ықпал жасауына жол бермеудің, табиғи тепе-теңдікті сақтау мен табиғатты ұтымды пайдаланудың ережелері мен негізгі түпкі бастамаларының жүйесі.

Табиғи ортаға зиян келтіру — табиғат объектілеріне, оның адам өмірі мен денсаулығына қолайлы болуына немесе табиғатты пайдалануда заңсыз залалды әрекеттер жасаудың экологиялық және экономикалық салдарынан туындайды.

Экологиялық салдарға табиғи ортаның таза болмауы, бұзылуы, адам қызметіне және денсаулығына табиғи ортаның қолайлы болмауы жатады.

Экономикалық салдарға табиғи қорлардың сарқылуы, бұзылуы, табиғаттан алынатын табыстардың азаюы немесе болмауы, табиғатты қалпына келтіру шығындары жатады.

Экология заңдарының (жер, жер қойнауы, су, орман, атмосфералық ауаны және жануарлар мен өсімдіктер дүниесін қорғау және басқа табиғатты қорғау заңдарының) тиісті баптарында құқықтық жауаптылық түрлері көрсетілген.

Экологиялық заңдарда құқықтық жауаптылықтың қылмыстық, әкімшілік, азаматтық, тәртіптік түрлері көрсетілген.

Экологиялық тәртіпті бұзудың төрт белгісі бар: тәртіпті бұзушының кінәсі, заңға қарсы бағыт, заңды бұзудан келген зиянның себепті байланысы, табиғи ортаға, адамның денсаулығына (өміріне) келген зиян немесе ондай залалдың сөзсіз болу қаупі.

Тәртіп бұзушының кінәсі: қасақана немесе абайсызда болуы болуы мүмкін. Заңға қарсы бағыт табиғи ортаны қорғау немесе тиімді пайдалану туралы заңды қасақана бұзады. Мұндай заңды бұзушылықты 3 топқа бөлуге болады.

Бірінші топқа — табиғи ресурстарды заңда көрсетілген реттерде алуға-сатуға, сыйға тартуға, кепілдік беруге, өз бетімен айырбастауға және осы сияқты жерге, жер қойнауына, суға, орманға, жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне меншік құқығын тікелей немесе жасырын түрде бұзатын әрекеттер жатады.

Екінші топқа — жер, оның қойнауы, су, орман, барлық сан алуан түрлері бойынша алғанда жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, дағдылы және сирек кездесетін ландшафтар, табиғи қорықтар, табиғи заказниктер, ұлттық табиғи парктер, табиғат ескерткіштері, жердің климаты мен озонды қабаты, сондай-ақ атмосфералық ауа және табиғи экологиялық жүйелер мен биосфераның

компоненттері ретінде өзге де табиғи объектілерін қорғау, пайдалану құқығына қарсы жою, ластау және өзге де ұтымсыз әрі дұрыс пайдаланбау әрекет немесе әрекетсіздіктер жатады.

Үшінші топқа — адамдардың денсаулығы мен өміріне, сондай-ақ мүлкіне табиғи жағдайлар мен шаруашылық және өзге де қызметтің зиянды ықпал ететін заң бұзушылықтарының түрлері жатады.

Табиғатты пайдалану және қорғау туралы заңдарын аталған үш топқа бөлгенде айналадағы табиғи ортаны қорғауға тиісті объектілер ескеріліп отыр. Егер мемлекет мүддесін басшылыққа алсақ, онда табиғат қорғау заңдарын бұзғаны үшін жауаптылықтың түрлерін мемлекеттің қоғамдық мүдделеріне, экологиялық және экономикалық мүдделеріне қарсы бағытталған түрлеріне бөлуге болады.

Экологиялық жауаптылықтың тиісті санкциясы болуы керек. Ол болмаса заңда экологиялық жауаптылық экологиялық құқықтық талаптардың бұзатын әрекеттер мен әрекетсіздіктердің түрлерін көрсетумен шектеліп, ол үшін жауаптылық қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік, мүліктік және басқа заңдармен реттеледі деп көрсетілсе нақтылыққа сай келер еді.

Экологиялық қылмыс — Қазақстан Республикасында қоршаған ортаны қорғау туралы заңдармен белгіленген экологиялық құқық тәртібіне қол сұғатын және адамдардың денсаулығына немесе айналадағы табиғи ортаға зиян келтіретін, не зиян келтіруге нақты қатер төндіретін, қылмыстық заңда көзделген қоғамдық қауіпті іс-әрекет (немесе әрекетсіздік), сондай-ақ экологиялық залал келтіретін, қылмыстық заңда көзделген өзге де қоғамдық қауіпті іс-әрекет.

Бұл тұжырымның негізгі шарты — экологиялық құқықтық тәртіпті бұзған әрекет немесе әрекетсіздік қылмыстық заңда қаралуы керек. Табиғат қорғау заңдарында қылмыстың түрлері Қазақстан Республикасы Қылмыс кодексінде көрсетілген қылмыстың түрлерімен шектеледі.

Экологиялық қылмыстар:

- қоршаған ортаның шамадан тыс ластануы;
- радиоактивті және химиялық заттармен жұмыс істеген кезде экологиялық талаптардың бұзылуы;
- су кәсіпшіліктерімен заңсыз айналысу;
- заңсыз аң аулау;
- өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің объектілерін өз бетінше пайдалану;
- жерді, суды өз бетінше басып алу;
- жер қойнауын өз бетінше қазу;
- орман алқаптарының қасақана жойылып, оларға зақым келтірілуі.

Экологиялық әкімшілік жауаптылық — экология құқығына қарсы қасақана немесе абайсыз жасалған әкімшілік жауаптылық көзделген кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік.

Табиғат қорғау заңдарын бұзғаны үшін экологиялық әкімшілік жауаптылықтың негізгі екі шарты бар.

Б і р і н ш і с і, ондай заңдарды бұзу Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінде көрсетілген болуы керек.

Е к і н ш і с і, ондай әкімшілік құқық бұзушылық экологиялық қылмыс белгілеріне жатпауы керек. Әкімшілік жауаптылықты Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық кодексінде орын алған.

Осыларды ескере отырып, табиғат қорғау заңдарында қаралған талаптардың бұзылуына кінәлы лауазымды адамдар мен азаматтардың экологиялық тәртіп бұзушылықтары экологиялық қылмыс белгілеріне жатпаса, Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде көрсетілген әрекеттер мен әрекетсіздіктер үшін жауап беретінін назарда ұстау керек.

Экологиялық әкімшілік жауаптылық туралы істерді Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде белгіленген тәртіппен Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің органдары мен лауазымды адамдары және соған арнайы уәкілдік алған өзге де органдар қарайды.

Экологиялық тәртіптік жауаптылық — экологиялық құқыққа қарсы қасақана немесе абайсызда жасалатын тәртіптік жауаптылық көзделген кінәлі әрекет немесе әрекетсіздік.

Тәртіптік жауаптылық туралы арнайы қабылданған заң жоқ. Бірақ тәртіптік жауаптылық Қазақстан Республикасының еңбек туралы заңдарында және ішкі тәртіп ережелерінде, сондай-ақ басқа нормативтік актілерде қаралған. Экологиялық тәртіптік жауаптылық кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың табиғат қорғау заңдары талаптарының бұзылуына кінәлі лауазымды адамдары мен өзге де қызметкерлердің, міндеті мен қызметтерін және қоршаған ортаны қорғау мен табиғи ресурстарын ұтымды пайдалану жөніндегі жоспары мен шараларды орындамау салдарынан пайда болады.

Экологиялық азаматтық-құқықтық жауаптылық — экологиялық құқыққа қарсы қасақана немесе абайсыз жасалатын кінәлі әрекет пен әрекетсіздіктің салдарынан табиғат объектілерінің меншік иесіне, иеленушілері мен пайдаланушыларына келтірген зиянды өтеу. Бірақ экологиялық заңдарда табиғатты пайдаланушылар мен иемденушілерге тиетін материалдық зиян заңда көрсетілген себепті жағдайларда да болуы мүмкін.

Материалдық жауаптылықтың тәртіптік жауаптылықтан айырмашылығы бар. Тәртіптік жауаптылықта жоғарыда айтқанымыздай, тек еңбек міндеттері мен қызметін орындауға байланысты себептермен табиғат заңдарының талаптары бұзылып, азаматтардың тәртіптік жауаптылығы туындайды, Экологиялық материалдық жауаптылық осы жағдайларда және еңбек етуге немесе қызмет атқаруға байланыссыз да пайда болуы мүмкін. Мысалы, өз бетімен орманнан рұқсатсыз ағаш кесіп алудан келген материалдық зиян адамның еңбек етуіне немесе қызметіне байланысты емес. Сонымен бірге

табиғат ресурстарына келген зиян азаматтардың да, кәсіпорындар мен ұйымдардың және мекемелердің де кінәсынан пайда болуы мүмкін. Соған орай экологиялық салалық заңдарда табиғатқа зиян келіретін субъектілердің арасында заңды ұйымдар, кәсіпорындар, мекемелер де бар. Мысалы, Қазақстан Республикасының "Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы" заңында мынадай ережелер бар.

Заңды және жеке тұлғалар жануарлар дүниесін қорғау, оның өсімін молайту және пайдалану туралы заңдардың бұзылуынан келтірілген зиянды Қазақстан Республикасының заңдарымен белгіленетін мөлшерде және тәртіпке сай өтеуге міндетті.

Зиянды өтеуіне байланысты шығынға ұшырауына кінәлі лауазымды адамдар мен басқа да қызметкерлер белгіленген тәртіпте материалдық жауаптылықты мойындарына алады. Бұл ережелерден кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар, Қазақстан Республикасының азаматтары, шет елдің азаматтары және басқа да азаматтар экологиялық материалдық жауаптылықтың субъектісі бола алады деген қорытынды жасауға болады.

Экологиялық материалдық зиян табиғи ресурстар мен экологиялық жағдайларға байланысты адамның денсаулығына, сондай-ақ оның мүлкіне де залалын тигізуі мүмкін.

Қоршаған орта үшін қауіптілігі жоғары қызметпен айналысатын кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар мен азаматтар, егер зиянның алапат күш немесе зардап шеккен адамның арам ниеті салдарынан туындамағанын дәлелдей алмаса, азаматтардың денсаулығы мен мүлкіне, заңды ұйымдарға, шаруашылықтарға және айналадағы табиғи ортаға келтірілген зиянын өтеуге міндетті.

Айналадағы табиғи ортаның кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар немесе азаматтар қызметі туғызған қолайсыз ықпалының азаматтар денсаулығына келтірген зияны зардап шегушінің еңбек қабілетінен айрылу дәрежесін, оның емдеуге, денсаулығын қалпына келтіруге, науқасты күтуге жұмсаған шығындарын, өзге де шығындарын, сондай-ақ тағайындалған зейнетақы немесе жәрдемақыларды ескере отырып, ҚР Азаматтық заңдарына сәйкес толық көлемінде өтеуге тиіс.

Орман шаруашылығына және өсімдіктер дүниесіне келтірілген зиянның мөлшерін есептеуге арналған құқықтық қорғалатын орман объектілерінің, сирек ұшырасатын және жойылып бара жатқан бағалы генетикалық қорды, сондай-ақ дәрілік өсімдіктерді сақтау, оларды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында таксасы Қызыл кітабына енгізілген, өсімдіктерді зақымданғаны және жойғаны үшін құнын өндіріп алудың көтеріңкі мөлшері белгіленген тізбесі бар.

Экологиялық заңдарды бұзып, табиғат ресурстарына, адамдардың өмірі мен мүлкіне келтірілген материалдық зиянды өтеу кінәлы адамдардың қылмыстық,

әкімшілік, тәртіптік жауапқа тартылуы немесе тартылмауына байланысты болмайды.

Экология заңдарын немесе жер, жер қойнауы, су, орман және басқа табиғат объектілерін қорғау туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылықтар осы заңдарды басшылыққа алып қолдануға арналмаған. Сондықтан экология заңдарында көрсетілген заң бұзушылықтар тәртіптік, қылмыстық, әкімшілік, мүліктік жауапкершіліктерді белгілейтін заңдар үшін негіз болып қала береді.

Қазақстан Республикасында және басқа салалық экологиялық заңдардың тиісті талаптарын бұзғаны үшін құқықтық жауаптылық туралы баптарында қаралмаған экологиялық жауаптылықтар да бар. Ондай жауаптылықтардың түрлеріне жер, су, жер қойнауы және басқа табиғи ресурстар туралы заңдарды бұзғаны үшін экологиялық жауаптылықтар жатады.

Экологиялық құқық бұзушылықтың түрлеріне:

1) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын мүліктік жауапкершілікке әкеп соғатын бұзушылық;

2) қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар;

3) экологиялық қылмыстар жатады.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзу Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады.

Экологиялық құқық бұзушылықтар жасаған тұлғалар өздері келтірген залалды Экологиялық Кодекске және Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілеріне сәйкес өтеуге міндетті.

Мыналардың:

1) табиғи ресурстарды жою мен бүлдірудің;

2) табиғи ресурстарды өз бетімен және ұтымсыз пайдаланудың;

3) қоршаған ортаны өз бетімен ластаудың, оның ішінде авариялық, келісілмеген жаппай шығарындылар мен төгінділердің, өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастырудың;

4) қоршаған ортаны нормативтен тыс ластаудың салдарынан қоршаған ортаға, азаматтардың денсаулығына, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің мүлкіне келтірілген залал өтелуге тиіс.

Экологиялық құқық бұзушылық жасаған тұлғалардың жеке тұлғалардың денсаулығына келтірілген зиянды, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің мүлкіне келтірілген залалды өтеуі ерікті түрде немесе Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес сот шешімі бойынша жүргізіледі. Зиян жәбірленушінің еңбекке қабілеттілігінен айырылу дәрежесі, оның емделуіне және денсаулығын қалпына келтіруге жұмсалған шығындар, аурудың күтіміне байланысты шығындар, өзге де шығыстар мен жоғалтулар ескеріле отырып, толық көлемде өтелуге тиіс.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзу салдарынан қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу ерікті түрде немесе жүргізілу тәртібі Экологиялық кодекске сәйкес айқындалатын залалды экономикалық бағалау негізінде сот шешімі бойынша жүргізіледі.

Қызметі қоршаған ортаға жоғары қауіптілікпен байланысты жеке және заңды тұлғалар, егер зиянның еңсерілмейтін күш немесе жәбірленушінің теріс пиғылы салдарынан туындағанын дәлелдей алмаса, жоғары қауіп көзі келтірген зиянды өтеуге міндетті.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзудан келтірілген зиянды өтеу тәртібі:

Қоршаған ортаға зиян келтірген тұлға келтірілген залалды ерікті түрде жоюға не өзгеше тәсілмен оның орнын толтыруға құқылы. Тұлғаның залалды жою не оның орнын толтыру туралы міндеттемесі кепілхатта жазылуға тиіс.

Зиянды өтеу қоршаған ортаға зиян келтірген тұлғаның өз қаражаты немесе сақтандыру төлемдері есебінен құндық нысанда жүзеге асырылуы мүмкін.

Зиянды өтеудің құндық нысандарына қоршаған ортаның зиян келтірілгенге дейінгі жай-күйін қалпына келтіруге, табиғи ресурстарды молықтыру жөніндегі іс-шараларды орындауға, талапкерге, алынбай қалған пайданы қоса алғанда, өзге шығындарды өтеуге арналған ақшалай қаражат жатады.

Тараптардың келісімімен сот шешімі бойынша зиян жауапкерге қоршаған ортаны қалпына келтіру жөніндегі міндеттерді жүктеу жолымен заттай нысанда өтелуі мүмкін.

Зиянды өтеудің заттай нысандарына қоршаған ортаның зиян келтірілгенге дейінгі жай-күйін қалпына келтіру, жойылған не бүлінген табиғи ресурстың орнына оған құны тең ресурс беру жөніндегі шаралар жатады. Зиянды заттай нысанда өтеу келтірілген зиянды өтеудің тәртібін, талаптарын, мерзімдері мен көлемін регламенттейтін шарт және (немесе) келісім жасасу жолымен жүргізіледі.

Зиянды өтеудің өндіріліп алынатын сомасы мемлекеттік бюджетке, ал Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген жағдайларда жәбірленуші тұлғаға аударылады.

Зиянды өтеу қоршаған ортаға зиян келтірген тұлғаны әкімшілік және қылмыстық жауапкершіліктен босатпайды.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Экологиялық құқықтың пәні және түсінігі, әдістері, қағидалары.*
- 2) Экологиялық құқықтық қатынастардың түсінігі және түрлері.*
- 3) Экологиялық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және классификациялау.*
- 4) Табиғат объектілеріне меншік құқығының түсінігі мен мазмұны.*

- 5) Табиғат объектілеріне жеке меншік құқығының пайда болу, өзгеру және тоқтатылу негіздері.
- 6) Қоршаған ортаны қорғауға азаматтар мен қоғамдық бірлестіктерінің қатынасуын құқықтық қамтамасыз ету.
- 7) Қоршаған ортаны қорғаудың экономикалық тетігі.

14-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖЕР ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

14.1. Жер құқығының құқық саласы ретінде, ғылым саласы ретінде және оқу пәні ретінде түсінігі.

14.2. Жер құқығының пәні. Жер құқық қатынастары: түсінігі, объектісі, субъектісі және түрлері.

14.3. Жер құқығының әдістері және жүйесі.

14.4. Жер құқығының қағидалары.

14.5. Қазақстан Республикасында жерге меншік құқығы

14.5.1 Жерге меншік құқығының түсінігі және түрлері

14.5.2 Жерге мемлекеттік меншік құқығы, оның объектілері мен субъектілері және асыру ерекшеліктері

14.5.3 Жерге жеке меншік құқығы, оның объектілері мен субъектілері және жүзеге асыру ерекшеліктері

14.5.4 Жер учаскесі жерге заттық құқықтың объектісі ретінде түсінігі, белгілері және түрлері

14.6 Жер пайдалану құқығы және жерге басқа да құқықтар

14.6.1 Жер пайдалану құқығының түсінігі және оның түрлері

14.6.2 Жер пайдалану құқығының субъектілері және олардың түрлері

14.6.3 Жер меншік иелері мен пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері

14. 1. Жер құқығының құқық саласы ретінде, ғылым саласы ретінде және оқу пәні ретінде түсінігі

Адам қоғамының барлық өмірінде, оның қалыптасуы мен дамуында жер өте маңызды рөл атқарған. Жер – табиғаттың берген сыйы ретінде, адам қоғамының пайда болуына дейін болған. Бірақ, жер өзінің еңбектің жалпы заты қызметін атқаруы үшін міндетті түрде оны біреу иемденуі қажет және өндірістік процесін жүзеге асыруы қажет.

Мемлекетіміздің басты байлығы – оның экономикалық және әлеуметтік қолайлы негізі болып табылатын жер ресурстары. Қазақстан Республикасындағы саяси және экономикалық құрылысты реформалау процесі жер қатынастарын түбегейлі өзгерту және мемлекеттің тікелей бақылауы мен басқаруы арқылы жер реформасын жүргізу қажеттілігін туындатып отыр. Сонымен қатар, нарықтық экономикаға өту жердің негізгі өндіріс құралы, аумақтық кеңістіктің негізі және маңызды табиғи объект ретінде жердің басты функцияларын сақтай отырып, жерге әртүрлі меншік нысандарын, жер пайдалану құқығының ақылығын енгізу және жерді заңды түрде азаматтық және шаруашылық айналымның объектісі ретінде тану қажеттілігін объективті түрде туындатып отыр.

Қазіргі кезде жердің экономикалық маңыздылығы өте жоғары деңгейде. Жер адам қоғамының кез келген шаруашылық қызметінің және өмірінің негізі. Жердің экономикалық қасиеті-мен қатар, экологиялық маңыздылығында ескеру қажет. Жер – қоршаған ортаның ажырамас бөлігі, табиғи ресурс.

Жер – тұтастай алғандағы адамзат үшін қажетті және басты материалдық ресурс болып табылады. Аталған бұл термин көп қырлы болып табылады және бірнеше мағынада қолданылады:

1. Жер кең мағынада алғанда жер шары ретінде түсініледі.
2. Жер – адамның өмір сүретін ортасы және табиғи байлықтардан, жер бедерінен, ландшафттардан құралатын Жер шарының қабаты ретінде.
3. Жер – жер құқығының реттеу пәні ретінде. Бұл тұста, біз жер деген түсініктің астарынан табиғи ресурстарды, ауыл және орман шаруашылық өндірістерінің басты өндіріс құралы, құрылыстар, құрылымдар және басқа да объектілер салу үшін қажет болып табылатын кеңістіктің базис деген мағыналарды көре аламыз.

Заң ғылымында құқық нормаларын жекелеген салаларға өзара ажырату үшін келесідей алғышарттар қолданылады: бұл құқықтық реттеудің ерекше пәні, ерекше реттеу әдісі, құқықтық реттеудің жүйеленген қайнар көздері, өзіндік қағидалары және жеке құқық саласына бөліп шығаруға деген қоғамның мүдделігі. Жер қатынастарының экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мәні жер қатынастарының ерекше құқықтық реттеу пәні ретінде тануға негіз болады. Жер қатынастары тек жер құқығының нормаларымен ғана емес, сонымен қатар, әкімшілік құқық, азаматтық құқық, қаржылық құқық және өзге құқық салаларының нормаларымен реттеледі. Сәйкесінше, аталған жер құқық қатынастар тобын реттеу әдісінің ерекшелігі, яғни, жер қатынастарының субъектілеріне әсер етудің ерекше үйлесімдігі бар. Жер құқығының жүйеленген қайнар көзі 2003 жылғы 20 маусымда қабылданған Жер кодексі және жер заңнамасының жүйесін қалыптастыратын нормативтік-құқықтық актілердің жиынтығы. Жер құқық қатынастарын реттеу барысында басшылыққа алынатын құқық қағидалары осы аталған заңнама жүйесінде тікелей көрініс тапқан. Ал, енді жер құқығының дербес құқық саласы ретінде қызмет етуі – тұрақты даму жағдайында, жерді азаматтық айналымға енгізу жағдайында тұрған, қазіргі уақытта еліміздің жерін ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етудегі қоғамның мүдделілігін айқындайды.

Жер құқығы аталған талаптардың барлығына жауап береді, сол себептен жеке дербес құқық саласы болып табылады. Сонымен, жер құқығының бар екенін дәлелдейтін мынадай белгілері бар:

1. Жер құқығы қатынастарының қалыптасуы және дамуы;
2. Жер құқық қатынастары саласындағы заңдардың қалыптасуы мен дамуы;
3. Қалыптасқан жер құқық қатынастарының мемлекет тарапынан реттеу механизмінің болуы;

4. Жер құқығының өзіне тән қағидаларының болуы.

Қазіргі таңда жер құқығын бірнеше мағынада түсінуге болады. Олар: жер құқығы құқық саласы ретінде, ғылым саласы ретінде және оқу пәні ретінде.

Құқық саласы ретінде жер құқығы дегеніміз – жерді пайдалану мен қорғаумен, жерді жеке меншікке және жер пайдалану құқығына берумен байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқық нормаларының жиынтығы.

Ғылым саласы ретінде жер құқығы дегеніміз – көптеген ғылыми теориялардың, тұжырымдардың, ой-пікірлердің және әртүрлі ғылыми көзқарастардың жиынтығы болып табылады. Бұлардың мақсаты – ғылыми тұрғыда жер құқығының пайда болуын түсіндіріп беру, оның әрі қарай даму жолына болжам жасау. Сонымен бірге, жер қатынастарын құқықтық реттеудегі ақтаңдақтарды, кемшіліктерді жою, оларды болдырмау және осы саладағы заңдардың өзара қарама-қайшылықтарын жою болып табылады.

Жер саласындағы қазіргі күнгі отандық ғалымдар – Б.Ж. Әбді-райымов, Д.Л. Байдельдинов, Ә.С. Стамқұлов, А.Е. Бектұрғанов, А.Х. Хаджиев, Л.Қ. Еркінбаева, Г.Т. Айғаринова т.б.

Оқу пәні ретінде жер құқығы – дәрістік және тәжірибелік сабақтардың жиынтығы, яғни, жер құқығы ғылымының негізгі ережелерінің белгіленген жүйе бойынша мазмұндалуы болып табылады.

14.2. Жер құқығының пәні. Жер құқық қатынастары: түсінігі, объектісі, субъектісі және түрлері

Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бап 14-тармағына сәйкес, жер дегеніміз – Қазақстан Республикасының егемендігі белгіленетін шектегі аумақтық кеңістік, табиғи ресурс, жалпыға ортақ өндіріс құралы және кез келген еңбек процесінің аумақтық негізі. Осы анықтамаға сәйкес, жердің күнделікті өмірде атқаратын қызметі мен рөлін анықтап алуға болады:

1. Жердің саяси-құқықтық қызметі. Яғни, мемлекетіміздің егемендігі белгіленген шекара шегіндегі, Қазақстан халқының тұрғылықты тұрақты мекені;

2. Жердің экологиялық қызметі. Яғни, жер қоршаған ортаның құрамдас және ажырамас бөлігі, табиғи ресурс;

3. Жердің экономикалық қызметі. Яғни, жер жылжымайтын мүлік ретінде танылып, азаматтық айналымның объектісі ретінде елдің байлығы.

Жердің әлеуметтік қызметі. Жер – адамдардың өмір сүру негізі және еңбек процесінің аумақтық негізі болып табылады.

Жердің негізгі табиғи ресурс ретінде белгілерін атап айтатын болсақ:

1. Жердің нарықтық құны – оның адам өмірі үшін беретін экологиялық және әлеуметтік құндылығын бағалай алмайды. Сондықтан, жер учаскесінің іс жүзіндегі ақшалай құнын анықтау мүмкін емес;

2. Жерге барлық халықтың мұқтаж және халық санының өсуімен аталған ресурсты тұтынуы жерге деген сұранысты күшейтіп отыр;

3. Жер – тек адамзат баласымен ғана емес, сонымен бірге, адам өмірін қамтамасыз ететін тіршіліктің өзге де жандарымен тұтынылады;

4. Жердің саны мен сапасы өндірістік қызмет нәтижесінде, өзге кейбір объектілер тәрізді ұлғаймайды, керісінше кеміп отырады.

Қазіргі жаһандану кезінде, адамзат табиғатқа араласу белсенділігін арттырған жағдайда, табиғи объектілерді және ерекше маңызға ие, ұзақ уақыт бойы қалпына келетін жер ресурстарын ұтымды пайдалану саласында жалпы жаһандық және ішкі мемлекеттік өзара келісілген шараларды қалыптастыру қажет. Көптеген зерттеушілер осыған байланысты жердің ерекше маңыздылығын атап өткен.

Б.Ж. Әбдірайымов, жер дегеніміз – мемлекет пен халықтың өмір сүру қызметінің негізі болып табылатын табиғаттың басты объектісі. Жерге меншік нысаны, иелену мен пайдалануға кімге берілгендігі және жердің сандық, сапалық жағдайына біздің болашағымыз тәуелді деп жазған болатын.

А.Х. Хаджиевтың пікірі бойынша – жердің табиғи қасиеті өзге қоршаған табиғи орта объектілермен өзара байланыс жүйесінде басым орнын белгілейді. Орман, су, жануарлар дүниесі табиғат объектілері ретінде жермен байланыссыз өмір сүре алмайды. Тек қана жермен тығыз байланыста бола отырып, олар өздерінің өсіп-өну мүмкіндіктері мен ерекше қасиеттерін сақтайды және барлық табиғи кешендермен бірге экологиялық қызметін жүзеге асырады.

Жер – барлық адамзат баласының өмір сүруінің негізі болып табылатын негізгі табиғи объект.

Жер ерекше белгілерге ие.

Н.А. Сыроедовтың пікірі бойынша, жер қайта қалыптаспаушылық, орны толмастық және шектеушілік сияқты белгілермен сипатталады.

А.Х. Хаджиев жердің айрықша белгілері ретінде келесі белгілерді айтады:

- жердің құнарлы қабатының болуы;
- жердің өндірістік қабілеті мен тұтынушылық бағалығын қалпына келтіру және сақтап қалу мүмкіндігі;
- кеңістіктік шектеулік;
- орнынан қозғалта алмайтындық, орналасқан жерінің тұрақтылығы.

Ғалымдардың пікірлерін саралай отырып, жердің келесі белгілерін бөліп көрсетуге болады:

Біріншіден, жер құнарлыққа ие. Құнарлық табиғи және жасанды (экономикалық) болуы мүмкін. Табиғи құнарлық – ұзақ мерзім бойғы құнарлану процесінің нәтижесі. Бұл топырақта құнарлы заттардың болуымен және өсімдіктер әлемі үшін қолжетімділікпен анықталады.

Табиғи құнарлылық мелиорация және агротехника арқылы адамның топырақтың химиялық, биологиялық және физикалық қасиетіне әсер етуі арқылы жасандыға ауысады.

Екіншіден, жер – табиғи табиғаттың өнімі, өзге өндіріс құралдары сияқты адам қолымен жасалмаған.

Үшіншіден, жер айырбасталмайды. Өзге өндіріс құралдарынан айырмашылығы, еш нәрсемен айырбастай алмайсың.

Төртіншіден, жерді пайдалану жердің тұрақтылығымен ерекшеленеді. Жерді өзге өндіріс құралдары сияқты басқа бір жерге ауыстырып, қолдануға болмайды.

Бесіншіден, жер беті шектеулі. Жерді өзге өндіріс құралдары сияқты сандық жағынан ұлғайтуға болмайды.

Аталған белгілер мен себептерге байланысты жер – сату-сатып алу объектісі болғанымен және мүлік ретінде танылғанымен, өндірістік қызмет нәтижесінде пайда болатын мүлікпен, өніммен немесе өзге затпен теңеспейді. Сол себептен, жерді азаматтық айналымның еркін объектісі ретінде тануға болмайды және табиғи ресурс ретінде сақталуын, ұтымды және мақсатты пайдаланылуын қамтамасыз етуіміз қажет.

Құқықтық қатынастардың қоғам талаптарына сай өзгеруі жер құқығы пәні мен міндеттерінің өзгеруіне әкеп соғады. Нарықтық экономика және тұрақты даму жағдайында жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың дербестігі, жер құқық қатынастарының демократиялылығы, жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарының кең ауқымға жетуі сияқты құбылыстар орын алып отыр. Нәтижесінде жер құқығының пәні мен міндеттері өзгеріске ұшыраған. Жер құқығының пәні дегеніміз – жер құқық нормаларымен реттелген қоғамдық қатынастардың жиынтығы, яғни жер құқық қатынастары. Жер кодексінің 12-ба-бының 10) тармақшасына сәйкес, жер құқық қатынастары дегеніміз – жерге меншік құқығын және өзге де құқықтарды жүзеге асыра отырып, жер ресурстарын басқаруға, жекелеген субъектілерге жер учаскелерін бекітіп беруге байланысты жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі қатынастар болып табылады.

Жер құқық қатынастарының өзіне тән белгілері:

бұл қатынастар жерді пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған;

бұл қатынастар жерді меншік объектісі, пайдалану объектісі, аумақтық кеңістігі және табиғат байлығы ретінде қарастырады;

бұл қатынастар жер құқық нормаларымен қатар, өзге де құқық салаларының нормаларымен реттеледі;

бұл қатынастар тек жер учаскесін пайдалану емес, сонымен қатар, жер учаскесінде орналасқан жылжымайтын мүлікті де пайдаланумен байланысты қатынастар;

Жер құқық қатынастарының да өзге құқық қатынастары сияқты өзіне тән болатын объектісі, субъектісі және мазмұны болады. Жер құқық қатынастарының объектісі ретінде Қазақстан Республикасының жер қоры, жер учаскесі және жер үлесі танылады.

А.Х. Хаджиевтің пікірі бойынша: жер құқығы қатынастарының жалпы объектісі – еліміздің экономика салаларында қолданылып жатқан және қолдануға мүмкін болатын еліміздің жер ресурсы, барлық жер қоры құрайды.

Ал, Ә.Е. Бектұрғанов жер құқық қатынастары жердің өзі туралы емес, оның құқықтық мәртебесі туралы қатынастар оның объектісі болып саналады дейді.

Жер қоры Қазақстан аумағының барлық жерлерінің жиынтығы. Қазіргі жер қоры нысаналы мақсатына сәйкес, жеті санат-қа бөлінеді:

- 1) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлер;
- 2) елді мекендердің (қалалардың, кенттер мен ауылдық елді мекендердің) жері;
- 3) өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс және өзге де ауылшаруашылығы мақсатына арналмаған жерлер;
- 4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру мақсатындағы, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жер;
- 5) орман қорының жері;
- 6) су қорының жері;
- 7) босалқы жері;

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 5 қаңтардағы № 3 Қаулысымен «Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану жөніндегі 2005–2008 жылдарға арналған бағдарламасы» бекітілді. Онда мынадай көрсеткіштер орын алды.

Қазақстан аумағы бойынша Азиядағы үшінші ел, он табиғи-ауыл шаруашылығы аймақтарын қамтитын 272,5 млн. гектар аумақты алып жатыр. Далалы, құрғақ далалы, жартылай шөлейтті және шөлді төрт аймақтың үлесіне жалпы аумақтың 87,4% және ауыл шаруашылығы алқаптарының 88,3 % жатады.

Елдегі жерде болып жатқан өзгерістер жер қорын санаттар мен алқаптар бойынша бөлуде белгілі бір өзгерістерге алып келді:

ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер құрамынан қордағы жерлер қатарына және өзге санаттарға 135,0 млн. га (62 %) жер ауыстырылды;

өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс және өзге де ауыл шаруашылығына арналмаған жерлердің ауданы 8 есе азайды;

мемлекеттік орман қоры жерінің ауданы 5,6 %-ға өсті;

су қоры жері – 4,4 есе өсті;

ауылдық (селолық) округтерге мал бағу және басқа да мақсаттар үшін қосымша жерлердің берілуіне байланысты ауылдық елді мекендер жерінің

ауданы 11 есе өсті. Олардың ауданы 20,4 млн. га, оның ішінде қалалар мен кенттердің жері – 1,9 млн. га, ауылдық елді мекендердікі – 18,5 млн. га құрады; реформаланған ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының бөлінбеген жерлерінің, сондай-ақ өнеркәсіп және ауыл шаруашылығына арналмаған, пайдаланылмай жатқан ауданы 100 млн. гектардан астам өзге де жерлер қордағы жердің құрамына шығарылды. Нәтижесінде республикада қордағы жерлердің аудан 6 есе өсті.

Қазақстан Республикасының жер қоры өзінің табиғи ерекшеліктеріне қарай, негізінен, ауыл шаруашылығы алқаптарынан тұрады (81,7%), орман алқаптары мен ағашты-бұталы екпелер республиканың жер қорының құрылымында бар-жоғы 5,3%-ды, су мен батпақ астындағы жерлер – 3,2%, басқа алқаптар жалпы жер алаңының 9,8%-ын құрайды.

Республиканың жер қорының 81,7%-ын ауыл шаруашылығы алқаптары алып жатыр, олардың ішінде шөлді және жартылай шөлді типтегі жайылымдар басым (84,9%), ал егістік 10,2%-ды құрайды.

Республиканың ауыл шаруашылығы алқаптарының құрылымында ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің үлес салмағы 38,5%. Ауыл шаруашылығы алқаптарының елеулі ауданы босалқы жер қорының (50,6%), елді мекендердің (8,6 %), орман қорының (3,6%) құрамында орын алады.

Тәлімді (суарылмайтын) егістіктің 70%-ынан астамы үш облыстың – Ақмола, Қостанай мен Солтүстік Қазақстан облыстарының үлесінде; суармалы егістіктің 60,7%-ы Алматы мен Оңтүстік Қазақстан облыстарында, ал жайылымдардың неғұрлым үлкен ауданы Қарағанды мен Ақтөбе облыстарында, тиісінше: 35,5 млн. га (18,8%) және 25,5 млн. га (14,1%) шоғырланған.

Реформа жылдарында ауыл шаруашылығы алқаптарының құрылымындағы егістікте айтарлықтай өзгерістер болды. Егістікте өңделген жердің 12,8 млн. га (1/3 шамасында) айналымнан шықты.

Қазіргі кезде республикада көпжылдық екпелер 121,8 мың гектарды, оның ішінде: бақтар – 97,6 мың гектар, жүзімдіктер – 13,7 мың гектар жерді алып жатыр. Жер реформасы жылдары көпжылдық екпелер ауданы 41,4 мың гектарға немесе 25%-ға, оның ішінде есепті жылда – 1,2 мың гектарға кеміді.

Шабындықтардың ауданы есепті кезеңде 5,0 млн. гектарды құрайды, оның ішінде: 62,4 мың гектары – жақсартылған, 731,8 мың гектары – көлтабанды суармалы жерлер.

Республикада алқаптардың негізгі түрі болып жайылым табылады. Олар ауыл шаруашылығы алқаптарының 189,0 млн. гектарын немесе 84,9%-ын алады. Жайылымдардың жалпы ауданының 116,9 млн. гектарын немесе 61,6%-ын суландырылатыны, 4,8 млн. гектарын немесе 2,6%-ын – жақсартылғаны құрайды. Республиканың жер қорының 49,7 млн. гектарын немесе 18,3%-ын ауыл шаруашылығына арналмаған алқаптар алады.

Республикада жер реформасын жүргізу мемлекеттік монополияның жойылуына және жерге жеке меншік құқығының бірте-бірте таралуына алып келді. Азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігінде жалпы көлемі 589,9 мың гектар 3 миллионнан астам жер учаскелері бар.

Республиканың жер ресурстары, оларды ұтымды пайдаланған және жақсартқан жағдайда ішкі және экспорт сұраныстарын қанағаттандыратын көлемде әртүрлі өнімдер өндірісін қамтамасыз ете алады.

Мұндай көрсеткіш жыл сайынғы жер қатынастарының өзгермелі қасиетіне байланысты, сонымен қатар, жерді пайдаланудың сипатына қарай әрдайым өзгеріске түсіп отырады. Әрбір жер санатындағы жерлер жер құқық қатынастарының объектісі ретінде өзінің құрылымын сақтап қалып, ал, жер санаттарының пайдаланылу алаңын құрайтын жер көлемі тұрақсыз шамамен өлшенеді.

Бұл жағдай жер қорының жер санаттарына бөліну нормасы мен оларды жер құқық қатынастарының объектісі деп танитын құқықтық норманың заңды күшін жоюға негіз бола алмайды. Керісінше, жер құқық қатынастарының дамуы біртіндеп тиімділік тұрғысында жер санаттарының объективтік көрінісін ұлғайтуға өз септігін тигізуі мүмкін. Осы санаттардағы жер көлемінің өзгеріп отыруына, сыртқы факторлардың әсері нәтижесінен барып туындайтын қоғамның заңдылық күші тікелей ықпал жасайды.

Жер учаскесі дегеніміз – белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілген тұйық шекара ішіндегі бөлінген жер бөлігі (Қазақстан Республикасы Жер кодексінің 12-бап 13-тармағы).

Жер учаскесінің мынадай белгілері бар:

Біріншіден, тұрақты белгілі бір аумақта орналасқан жердің бір бөлігі;

Екіншіден, тұйықталған шекарасының болуы;

Үшіншіден, заңда белгіленген тәртіппен жер қатынастары субъектілеріне бекітіліп берілетіндігі;

Төртіншіден, жер учаскесіне құқықтарды растайтын арнайы құжаттарының болуы. Мысалы, жер учаскесіне жеке меншіктің мемлекеттік актісі т.б.

Жер учаскесінің екі түрі бар. Ол бөлінетін және бөлінбейтін жер учаскесі. Бөлінетін жер учаскесі дегеніміз – өзінің нысаналы мақсатын өзгертпей және өртке қарсы, санитарлық, эколо-гиялық, құрылыстық және өзге де міндетті нормалар мен ереже-лерді бұзбай бөліктерге бөлуге болатын, бөлінгеннен кейін әрқайсысы дербес жер учаскесін құрайтын жер учаскесінің түрі. Егер бұлай болмаған жағдайда жер учаскесі бөлінбейтін деп танылып, жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжатта көрсетіледі.

Жер үлесі дегеніміз – бір жер учаскесіне екі немесе одан да көп тұлғалардың құқықтары болған жағдайда, сандық тұрғыдан анықталған үлес. Жер үлесі бірнеше түрлерге бөлінеді:

□ ортақ меншіктегі және ортақ пайдаланудағы жер үлесі;

- □ қонымды жер үлесі;
- шартты жер үлесі.

Екі немесе бірнеше тұлғаның меншігіндегі жер учаскесі оларға ортақ меншік құқығымен тиесілі болады. Ортақ меншіктегі немесе ортақ пайдаланудағы жер үлесі ортақ үлестік меншік құқығында (пайдалану), мысалы: ауылшаруашылық серіктестік-терінің жерге меншік (пайдалану) құқығы немесе ортақ бірлескен меншік құқығында (пайдалану), мысалы: ерлі-зайыптылардың жерге меншік (пайдалану) құқығы болуы мүмкін.

Қонымды жер үлесі кондоминиум объектілері болып табылады. Кондоминиум дегеніміз – жылжымайтын мүлікке меншіктің (өзге де құқықтың) ерекше нысаны, бұл ретте жылжымайтын мүліктің жекелеген бөліктері жеке және заңды тұлғалардың бөлек дербес меншігінде болады, ал, жылжымайтын мүліктің бөлек меншікке жатпайтын бөліктері, оның ішінде жер учаскесі де, оларға ортақ үлестік меншік құқығымен тиесілі болады және бөлек меншігіндегі жылжымайтын мүлік бөліктеріне құқықтардан ажыратылмайды. Мысалы: көп пәтерлі үйдің ауласы, шатыры, баспалдақ алаңы, лифт т.б.

Шартты жер үлесі дегеніміз – таратылған немесе қайта ұйымдастырылған ұжымшар мүшелерінің, мемлекеттік емес болып қайта құрылған мемлекеттік ауыл шаруашылығы ұйымдары қызметкерлерінің сандық тұрғыдан анықталған үлесі.

Ғалым Ә.Е. Бектұрғановтың пікірінше, құқықтық қатынасқа қатысушылардың барлығы бірдей құқық субъектісі бола бермейді. Құқық нормалары құқықтық қатынасқа қатысушылардың құқықтық жағдайын белгілеп, олардың мәртебесін, керек болса, құқықтық қатынасқа қатысушылардың мүмкіншіліктерін де белгілеп береді. Жер құқығы қатынастарының субъектісі кез келген тұлға бола алмайды, тек әрекет етуші заңмен анықталған құқықтар мен міндеттерге ие және құқықтық қатынастарға қатыса алатын тұлғалар ғана болуы мүмкін. Сондай-ақ ол құқықтарға ие болу деңгейі жер құқығы қатынастарындағы субъектілердің құқықтық дәрежесін анықтауда негізгі өлшем болып табылады.

Жер құқығы қатынастары субъектілерінің құқық көлемі мынадай жағдайларға тәуелді болады:

- субъектінің түріне;
- субъектінің заңи маңызы бар әрекетіне;
- аталған жер құқығы қатынастарының ерекшелігіне;
- құқық қатынастары субъектісінің өз функциясын жүзеге асыру жағдайына байланысты болады.

Жер құқығы қатынастары субъектілерінің қатары, мазмұны және олардың құқықтарының ара-қатынасы елдегі жер саясаты және әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар сипатына тәуелді өзгеріп отырады.

Кеңес одағы кезінде мемлекет жерге меншік құқығы қатынас-тарының айрықша жеке субъектісі болғаны бәрімізге аян. Ал, жерге жеке меншік институтын енгізген соң жерге меншік құқығы қатынастарының субъектілері қатарына жеке тұлғалар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалар қосылды.

Қазіргі кезде мемлекет заң бойынша жеке меншікке беріл-меген және беруге болмайтын жер қорына меншік құқығын сақтап отыр. Міне, осыған сәйкес, мемлекет жерге мемлекеттік меншік құқығы қатынастарының субъектісі болып табылады. Жер құқық қатынастарының субъектілері дегеніміз – жер құқығы қатынастарына қатысушылар болып табылатын және соған орай құқықтары бар әрі осы құқық қатынасында міндеттер атқаратын жеке және заңды тұлғалар, мемлекет. Мысалы: мемлекеттік органдар, жердің меншік иелері, жер пайдаланушылар, қазақстандық тұлғалар, шетелдік тұлғалар, халықаралық ұйымдар және т.б.

Жер құқық қатынастарының мазмұны дегеніміз – жер құқық қатынастарына қатысушылардың заңдармен белгіленген немесе реттелген құқықтары мен міндеттері. Бұл тұжырым бір-бірімен байланысты үш элементтен тұрады:

2. Жер құқық қатынастарына қатысушылар (субъектілер-жерге меншік иелері, жер пайдаланушылар, жер құқық қатынастарын реттеуші мемлекеттік органдар);

3. Жер құқық қатынастарына қатысушылардың (субъектілер-дің) құқықтары мен міндеттерін, өкілетті органдардың өкілдік-терін реттейтін заңдардың (өкілді және атқарушы органдардың құзыреттері туралы) нормалары;

4. Заңдарда және заңи құжаттарда белгіленген жер құқық қатынастарына қатысушылардың құқықтары мен міндеттері.

Осындай жайттардан шығатын жер құқығы қатынастары субъектілерінің құқықтарын былайша жіктеуге болады: әрекет немесе әрекетсіздік ретінде көрінетін белгілі бір мінез-құлыққа жататын құқық. Мысалы, Жер кодексінің 64-бабының 1-тармағына сәйкес, жер учаскесінің меншік иесі осы жерден дербес шаруашылық жүргізуге және бұл шаруашылық жүргізудің коммерциялық құпиясы туралы мәліметтерді басқа тұлғаларға бермеуге құқылы. Бірінші жағдайда, әрекетке құқық, екінші жағдайда, әрекетсіздікке құқық жүзеге асырылады.

Жалпы, жер құқығы қатынастары субъектілерінің барлық құқық түрлері субъективті сипатқа ие болуымен қатар, субъектінің еркіне толық тәуелді болып табылады.

Ал, енді жер құқығы қатынастары субъектілерінің міндеттері дегеніміз – заңмен анықталған басқа тұлғаның субъективті құқығына сәйкес міндетті тұлғаның мінез-құлқының заңмен анықталған түрі мен көлемі.

Жер құқығы қатынастары субъектілерінің міндетті мінез-құлқы мынадай сипатта көрінеді:

– қандай да бір әрекетті жасау міндеті (белсенді міндет);

– қандайда бір әрекетті жасамау міндеті (бәсең міндет).

Жер құқығы қатынастарының субъектілерінің құқықтары мен міндеттері иеленушілерге қарай жалпы және арнайы болып екіге бөлінеді. Бұл құқықтар мен міндеттер жер құқығы қатынастары субъектілерінің бәріне тән құбылыс. Сондай-ақ, бұл субъекті-лердің жекелеген санаттарына тән арнайы құқықтар мен міндет-тер. Қазақстан Республикасы Жер кодексіне сәйкес, жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың бірқатар құқықтары мен міндеттері бар.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер учаскелерін пайдалануға құқықтары:

1) жер учаскесін оның нысанасынан туындайтын мақсатта пайдалана отырып, жерде дербес шаруашылық жүргізу;

2) ауыл шаруашылығы және өзге де дақылдар мен екпелер себу мен отырғызуға, өндірілген ауыл шаруашылығы өнімі мен жер учаскесін пайдалану нәтижесінде алынған өзге де өнімге және оны өткізуден түскен табысқа меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару;

3) өз шаруашылығының қажеттері үшін жер учаскесінде бар құмды, сазды, қиыршық тасты және басқа да кең таралған пайдалы қазбаларды, шымтезекті, екпелерді, жер үсті және жер асты суларын, кейіннен мәмілелер жасасу ниетін көздемей, белгіленген тәртіппен пайдалану, сондай-ақ жердің өзге де пайдалы қасиеттерін пайдалану;

4) жер учаскесі мемлекеттік қажеттіктер үшін алып қойылған (сатып алынған) жағдайда келтірілген шығынды толық көлемінде өтетіп алу;

5) жерді аймақтарға бөлуді ескере отырып, меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару құқығымен жер учаскесінің нысаналы мақсатына сәйкестікте тұрғын үйлер, өндірістік, тұр-мыстық және өзге де үйлер (құрылыстар, ғимараттар) салу;

6) белгіленген құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарға сәйкес, суландыру, құрғату және өзге де мелиорациялық жұмыстар жүргізу, тоғандар мен өзге де су айдындарын жасау құқығы бар.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер учаскелерін пайдалану жөніндегі міндеттері:

1) жерді оның нысаналы мақсатына сәйкес, ал, уақытша жер пайдалану кезінде – жер учаскесін беру актісіне немесе жалдау шартына (өтеусіз уақытша жер пайдалану шартына) сәйкес пайдалануға;

2) санитарлық және экологиялық талаптарға сәйкес, өндіріс технологияларын қолдануға, өздері жүзеге асыратын шаруашылық және өзге де қызмет нәтижесінде халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға зиян келтіруге, санитарлық-эпидемиологиялық, радиациялық және экологиялық жағдайдың нашарлауына жол бермеуге;

3) жерді қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға;

4) жер салығын, жер учаскелерін пайдалану төлемақысын және Қазақстан Республикасының заңдары мен шартта көзделген басқа да төлемдерді уақытылы төлеуге;

5) жануарлар дүниесін, орман, су және басқа да табиғи ре-сурстарды пайдалану тәртібін сақтауға, жер учаскесінде орналасқан, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес, мемлекет қорғауындағы тарих, сәулет ескерткіштерін, археологиялық мұра мен басқа да объектілерді қорғауды қамтамасыз етуге;

6) жер учаскесінде шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарды (нормаларды, ережелерді, нормативтерді) сақтауға;

7) мемлекеттік органдарға Қазақстан Республикасының жер заңдарында белгіленген жердің жай-күйі мен пайдаланылуы туралы мәліметтерді уақытылы табыс етіп отыруға;

8) басқа меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын бұзбауға;

9) топырақтың ластануына, қоқыстануына, тозуына және оның құнарлылығының нашарлауына, сондай-ақ топырақтың құнарлы қабатын сыдырып алу құнарлы қабаттың біржола жоғалуын болғызбау үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, басқа тұлғаларға сату немесе беру мақсатымен оны сыдырып алуға жол бермеуге;

10) Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделген тәртіппен сервитуттар беруді қамтамасыз етуге міндетті.

Жер құқығы қатынастары субъектілерінің құқықтары рұқсат ету нормалары арқылы көрініс табады. Олардың міндеттері шектеу, тыйым салу нормалары арқылы іске асады.

Ал енді жер құқық қатынастарын төмендегідей бөліп қарастырамыз:

1) материалдық жер құқық қатынастары құқық субъекті-лерінің тікелей жерге қатысты құқықтары мен міндеттерін анықтаушы нормаларды құрайды. Басқаша айтқанда, бұл құқықтар құқық нормасымен қарастырылған құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру арқылы қалыптасады. Мысалы, жер учаскесін кепілге салу (ҚР ЖК-нің 76-бабы), жер учаскесін оның нысанынан туындайтын мақсатты пайдалана отырып, жерде дербес шаруашылық жүргізу (ҚР ЖК-нің 64-бап, 1-тармақ, 1) тармақшасы, басқа меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын бұзбау (ҚР ЖК-нің 65-бап, 1-тармақтың 8) тармақшасы;

2) жер процессуалдық құқықтық қатынастар материалдық құқықтық қатынастардың пайда болуын, тоқтатылуын және жүзеге асыру тәртібін анықтайтын нормаларда көрінеді. Яғни, құқықтық реттеуге жер құқық қатынастары түспейді, оларды жүзеге асыру тәртібі түседі. Оған жерге қатысты мәмілені тіркеу тәртібі жатады. Жерді сатып алу-сату шарты жер

ресурстарын басқаратын өкілетті органның тиянақты тексеруінен кейін міндетті түрде тіркелуге жатады.

Сонымен қатар, Жер кодексінің 69-бабының 1-тармағына сәйкес, жеке меншік иесі немесе жер пайдаланушы көрші жер учаскесіне жеке меншік немесе жер пайдалану құқығының субъектісінен, ал, қажет болған жағдайда өзге учаскеге де жеке меншік немесе жер пайдалану құқығының субъектілерінен осы учаскелерді шектеулі пайдалану құқығын (жекеше) сервитут табыстауды талап етуге құқылы. Міне, осылардың барлығы жердің процессуалдық құқық қатынастары арқылы жүзеге асырылады.

3) Реттеуші жер құқық қатынастары заңи жауапкершілікті қолдануға байланысты емес жер құқық қатынастарын жүзеге асыру процесінде қалыптасады. Мысалы, Жер кодексінің 85-бабына сәйкес, егер меншік иелері немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушылар жер пайдалану құқығын сатып алған болса, жер учаскелерін мемлекеттік қажеттіктер үшін олардан алып қою Жер кодексіне, ал онымен реттелмеген бөлігінде Қазақстан Республикасының өзге де заң актілеріне сәйкес сатып алу тәртібімен жүзеге асырылады.

Бұл шара мемлекет тарапынан қолданылған санкцияны білдірмейді, керісінше заңда қарастырылған жағдай мен тәртіпте жүзеге асырылады. Өйткені, меншік иесінің шеккен шығындарының барлығы өтеледі. Бұл құқықтық қатынастар реттеуші жер құқық қатынастары нысанында жүзеге асырылады, себебі мұндай алып қою қандай да бір жер құқық нормаларын бұзу болып табылмайды.

4) Қорғаушы жер құқық қатынастары жасалған құқық бұзушылыққа жауапкершілік шарасын қолдануға байланысты пайда болады. Мәселен, жердің құнарлы қабатын химиялық заттар шығарып тастау арқылы нашарлатқан заңды тұлғалар, заң актілеріне сәйкес әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Кейбір жағдайда осындай құқық бұзушылықтан басқа құқық салаларымен қарастырылған қорғау қатынастары туындайды.

Қорғау құқық қатынастары жер заңының бұзылуының барлық жағдайында пайда болады. Мысалы, жердің нысаналы мақсатын заңсыз өзгерту жер учаскесін алып қоюға негіз болады (жер құқығы жауапкершілігі); келтірілген залалды өтеу (азаматтық құқықтық жауапкершілік; айып төлеуді қолдану (әкімшілік құқықтық жауапкершілік).

Жер құқық қатынастарының жіктелуі қосымша келесідей негіздер бойынша жүзеге асырылады:

1. Жер құқық қатынастарының мазмұнына байланысты:

жерді табиғи объектісі ретінде қорғаумен байланысты қатынастар;
жерді өндіріс құралы ретінде пайдаланумен байланысты қатынастар;
жер ресурстарын мемлекеттік басқарумен байланысты қатынастар;
жер заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік қолданумен байланысты қатынастар;

2. Жер құқық қатынастары қатысушыларының құқықтары мен міндеттерінің мазмұнына байланысты:

жерге меншік құқығын жүзеге асырумен байланысты қатынастар;
жерге меншік құқығынан туындайтын өзге құқықтарды жүзеге асырумен байланысты қатынастар.

3. Жер құқық қатынастарының мерзіміне байланысты:

тұрақты қатынастар; тұрақты жер пайдалану құқығынан және жерге меншік құқығынан туындайтын қатынастар т.б.

уақытша қатынастар; жер учаскесін қысқа (5жыл) немесе ұзақ (49жыл) мерзімді уақытша пайдаланудан туындайтын қатынастар т.б.

4. Жер құқық қатынастарының туындау негіздеріне байланысты:

бастапқы жер құқық қатынастары;

туынды жер құқық қатынастары.

5. Жер құқық қатынастары нормаларының мазмұнына байланысты:

материалдық қатынастар;

процессуалдық қатынастар.

14.3 Жер құқығының әдістері және жүйесі

Жер қатынастарының ерекшеліктері жер құқығында қолданылатын реттеу әдістерінің мазмұнына жанама түрде байланысты болады. Белгілі әдіс түрін қолдану жер құқық қатынастарының қандай салада қалыптасқандығын білдіреді. Мәселен, жер қорын мемлекеттік басқарумен байланысты жер құқық қатынастарына билік әдісі қолданылса, жер учаскесін жалға беру барысында шартты әдістер тобы қолданылады. Жер құқығының әдістері дегеніміз – жер қатынастарын реттейтін, яғни, жер құқық қатынастары субъектілеріне әсер ету амалдары мен тәсілдерінің жиынтығы. Жер құқығының әдістері екі түрге бөлінеді: императивті және диспозитивті.

Жер құқығының императивті әдістері – билік пен бағыныштылыққа негізделген, міндетті қатысушысы мемлекет немесе мемлекет мүддесін білдіретін билік органдары болады. Императивті әдістер жер ресурстарын мемлекеттік басқару саласында, мемлекеттік басқару функциясын жүзеге асырудың тәртібін анықтауда, жер учаскесінің шекті мөлшерін анықтауда, жер учаскесін тек нысаналы мақсатта пайдалану шектеулерін белгілегенде, т.б. жағдайларда қолданылады.

Жер құқығының диспозитивті әдістері – жер құқық қатынастары қатысушыларының теңдігіне, шарт еркіндігіне негізделген. Бұл әдістер жерге жеке меншік құқығын жүзеге асыру саласында және жерде дербес шаруашылық жүргізуде қолданылады. Яғни, жер құқық қатынастары қатысушыларына жер учаскесіне қатыс-ты өз бетінше шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Жер құқық қатынастарының ерекшелігі, осы саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуде императивтік және диспозитивтік әдістердің

өзара үйлесімділігімен айқындалады. Қазіргі қоғам талаптарының өзгеруі, жас құқық салаларының пайда болуы құқықтық реттеу әдісін құқық саласын жеке дара қарастырудың алғышарты ретінде тану көзқарасын өзгертті. Себебі, көптеген құқық салалары, мысалы, жер құқығы, аграрлық құқық, кәсіпкерлік құқық, т.б. салалар аталған екі әдісті де қолданады. Сол себептен, құқықтық реттеудің белгілі бір нысанын қолдану құқық саласын бөліп қарастырудың негізі болып табылмайды.

Жер құқығының жүйесін, жер қатынастарын реттеу барысында әртүрлі міндеттер атқаратын институттар ретінде қарау қажет. Жер құқығын және құқықтық сала ретінде көрсететін басты институттар ол жалпы институттары, ал, жер қатынастарының жекелеген түрлерінің немесе кейбір сұрақтарды ғана реттеуге бағытталған жер құқықтық нормалары – арнайы институттар болып табылады. Сонымен, жер құқығының жалпы бөлімін жалпы институттар құраса, ерекше бөлімін – арнайы институттар құрайды.

Шын мәнінде, қатынастарды реттеп отырған құқық жүйесін ғылыми тұрғыдан түсіндіру, сол саланың жеке құрылымдық бөліктерін, олардың ерекшеленуімен өзара байланыстарын және ішкі қалыптасу заңдылықтарын қамтиды. Бұл процестің бір маңызды жағы барлық басқа институттарға немесе олардың басым көпшілігіне бірдей жалпы ережелер қолданылатынын және осы институттар біртектес немесе өздерінің бірігуі кезінде, аталмыш құқық саласын қалыптастыратынын анықтайды.

Жер құқығының жүйесі дегеніміз – өзара тығыз байланысты жер құқық институттарының жиынтығы. Өзге құқық салалары сияқты жер құқығының жүйесі келесі бөлімдерден тұрады: *жалпы бөлім, ерекше бөлім және арнайы бөлім.*

Жалпы бөлімде жалпы ережелер, яғни жер құқығының түсінігі, пәні, әдістері, қағидалары, қайнар көздері қарастырылған. Сонымен бірге, жерге меншік құқығы, жер пайдалану құқығы, жер қатынастарын мемлекеттік реттеу және жер заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік мәселелері көрініс тапқан.

Жер құқығының ерекше бөлімінде жер қорының жекелеген санаттарының құқықтық режимі мен оларды қорғау жағдайлары қарастырылған. Атап айтсақ, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің құқықтық режимі, елді мекендердің (қалалардың, кенттер мен ауылдық елді мекендердің) жерінің құқықтық режимі, өнеркәсіп, көлік, байланыс, қорғаныс және өзге де ауыл шаруашылығы мақсатына арналмаған жерлердің құқықтық режимі, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру мақсатындағы, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы жерлердің құқықтық режимі, орман қорының жері, су қорының жері, бо-салқы жерлердің құқықтық режимі.

Арнайы бөлім шетелдердің жер заңдарын зерттейді. Шетел мемлекеттерінің, Қазақстан жерін пайдалану мәселелерін, халықаралық шарттармен реттелетін

жерді жалдау қатынастарын және жерді халықаралық қорғау және жер қатынастары саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселелерін зерттейді.

14.4 Жер құқығының қағидалары

Құқық қағидасы – бұл қоғамдағы құқықтың мазмұнын, оның мәнін және мағынасын сипаттайтын алға қоятын идеялар. Бір жағынан, олар құқықтың заңдылықтарын көрсетеді, екінші жағынан, құқықтық реттеудің барлық аясында әрекет ететін және барлық субъектілерге тарайтын жалпы нормаларды білдіреді. Бұл нормалар заңда тікелей көрсетіледі немесе заңның жалпы мағынасынан туындайды. Құқық қағидалары заң шығарушы үшін алға қоятын идеялар ретінде бола тұрып, құқық нормаларын жетілдіру жолдарын анықтайды. Қағидалардың арқасында құқық жүйесі адам мен қоғамның маңызды мүдделері мен қажеттіліктеріне бейімделеді. Құқық қағидалары – құқықтың мәнін білдіруде оған негіз болатын идеялар мен бастаулар. Ол идеялар әділдік пен бос-тандықтың сара жолын қорытындылау арқылы шығарылады. Құқық қағидалары әділдік, туралық көрсеткіші болғандықтан тұрақтылығымен ерекшеленеді, олардың ұзақ уақыт бойына өзгермейтіндігі құқықтық нормалардан айырмашылығы болып табылады.

Заң әдебиеттерінде жер заңдары қағидаларына көп көңіл бөлінген. Қазақстандық ғалымдар ішінде С.Б. Байсалов, Д.Л. Байдельдинов, А.Е. Еренов, Ә.Е. Бектұрғанов, Н.Б. Мұхитдинов, Б.Ж. Әбдірайымов, Л.Қ. Еркінбаева және басқа да ғалымдар қағидаларды зерттеген. Ресей ғалымдарының ішінде бұл салада зерттеулер жүргізген ғалымдар – Б.В. Ерофеев, О.И. Колбасов, В.В. Петров және т.б.

Жер құқығының қағидалары дегеніміз – жер құқық-қатынастарын реттеуде басшылыққа алынатын негізгі заңды түрде бекітілген бастамалар жиынтығы.

Атақты ғалым заңгер, Ә.Е. Бектұрғановтың пікірі бойынша, жер заңдарының қағидалары келесілер болуы керек дейді:

- жерді табиғат объектісі, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен тіршілігінің негізі ретінде сақтау және қорғау;
- жерде экологиялық қауіпсіздік шараларын сөзсіз іске асыру;
- жерлерді мақсатты және ұтымды пайдалану;
- ауылшаруашылық мақсатындағы жерлердің басымдығы;
- жерге жердің жеке меншік иесіне және жер пайдаланушыларға зиян келтірмеу;
- ақылы жер пайдалану;
- жер нарығы тәртіптерін сақтау.

Жер кодексінің 4-бабында жер қатынастарын құқықтық реттеудің қағидалары (принциптері) аталған:

Қазақстан Республикасы аумағының тұтастығы, қол сұғылмаушылығы және бөлінбейтіндігі;

- Жерді табиғи ресурс, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметінің негізі ретінде сақтау;
- Жерді қорғау және ұтымды пайдалану;
- Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- Жерді нысаналы пайдалану;
- Ауылшаруашылық мақсатындағы жерлердің басымдығы;
- Жердің жай-күйі және оған қолжетімділік туралы ақпаратпен қамтамасыз ету;
- Жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі іс-шараларды мемлекеттік қолдау;
- Жерге залал келуін болдырмау немесе оның зардаптарын жою;
- Жерді ақылы пайдалану.

Қазақстан Республикасы аумағының тұтастығы, қол сұғылмаушылығы және бөлінбейтіндігі қағидасы. Бұл қағида жер заңдарында жаңадан орын алған және Қазақстан Республикасының егемендігін қамтамасыз ететін маңызды қағидалардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, жер учаскесін Қазақстан азаматы мен заңды тұлғасына, сонымен қатар, мемлекеттік емес шетел тұлғаларына жеке меншікке беру мемлекет аумағын бөліп беруді немесе берілген жер учаскесін мемлекеттік басқару шеңберінен шығаруды білдірмейді. Жер учаскесі жеке меншікке берілгенімен мемлекеттік реттеу аясында қалады. Сол себептен, қазіргі нарықтық жағдайда, жер учаскесінің азаматтық айналымның еркін объектісі ретінде танылып отырған шақта мемлекет егемендігін, аумағының тұтастығын және бөлінбейтіндігін қамтамасыз ету үшін аталған қағиданы ұстану және басшылыққа алу өте орынды. Қазақстан Республикасының аумағына жататын жер біртұтас, тек мемлекетке тиісті екендігін білдіреді. Яғни, қандай да бір басқа мемлекеттің Республика жеріне қандай да бір талаптары қабылданбайды немесе салуға болмайды деген қағиданы бекітеді.

Жерді табиғи ресурс, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметінің негізі ретінде сақтау қағидасы. Бұл қағида бойынша жер – адамның өмір тіршілігінің, оның әлеуметтік және экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін пайдалануға қажетті табиғи ресурс болып табылады. Осы табиғи ресурстарды қорғау мен сақтауды жүзеге асырмай әлеуметтік және экономикалық қажеттіктерді іске асыру мүмкін еместігін білдіреді.

Жерді қорғау мен ұтымды пайдалану қағидасы. Жерді ұтымды пайдалану қағидасының мазмұны жер санаттарының түріне қарай әртүрлі болады: ауылшаруашылық мақсатқа арналған жерлерді пайдалану кезінде оларды ұтымды пайдалану қағидасы жоғары деңгейдегі сапалы өнім ала отырып, ауылшаруашылық жердің өнімділігін жүйелі түрде көтеруді көздейді; ауыл шаруашылығына арналмаған жерлерде ұтымдылық жер учаскесін үнемдеу мен объектілерді алқаптарда өте пайдалы әдіспен орналастыруда көрінеді; ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың (рекреациялық немесе тарихи-мәдени

мақсаттағы) жері пайдалануда ұтымдылық, аталған жерлерді пайдаланудағы арнайы мақсатын қамтамасыз етіп адамдардың демалуын және тарихи-мәдени объектілерді дұрыс сақталуын қамтамасыз етуден көрінеді. Бұл қағида жер құқығының барлық институттарын қамтып өтеді және көптеген жер-құқық нормаларынан көрініс табады.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қағидасы. Бұл қағида жерді табиғи ресурс ретінде қорғау мен сақтау қағидасынан туындайды. Кеңес Одағында, Қазақстан Республикасының аумағындағы полигондарды толып жатқан әртүрлі атом жары-лыстары жүргізілді. Осылардың әсерінен, жер күйзеліске ұшырап жердің құнарлылығы төмендеді. Арал және Семей өңірлері экологиялық апат аймақтарына айналды. Көптеген өндіріс орындары экологиялық шараларды қолданбайды, жерге, суға, ауаға өндіріс қалдықтары мен улы заттарды залалсыздандырмай шығарып тастайды.

Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі ретінде экологиялық қауіпсіздік тұрақты дамудың міндетті шарты болып табылады және табиғи жүйелерді сақтаудың және қоршаған ортаның тиісті сапасын қолдаудың негізі болады. Экологиялық қауіпсіздік дегеніміз – жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері мен құқықтарының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсер ету нәтижесінде туындайтын қатерлерден қорғалуының жай-күйі. Қазіргі таңда экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 Жарлығымен мақұлданған Қазақстан Республикасының 2004–2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы қабылданған. Аталған тұжырымдамаға сәйкес, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің келесі кезеңдері қарастырылған:

Бірінші кезең (2004 – 2007 жылдар) – қоршаған ортаның ластану деңгейін төмендету және оны тұрақтандыру жөніндегі іс-қимыл жоспарын әзірлеу.

Екінші кезең (2008 – 2010 жылдар) – қоршаған ортаның сапа көрсеткіштерін тұрақтандыру және табиғат пайдалануға экологиялық талаптарды жетілдіру.

Үшінші кезең (2011 – 2015 жылдар) – қоршаған ортаның сапасын жақсарту және қоғамның экологиялық тұрақты дамуының қолайлы деңгейіне қол жеткізу.

Қазақстан Республикасында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында:

– жер ландшафтын тұрақты ұстап тұру жағдайын жасау немесе қорғау жерге орналастырудың басты мақсаты болып табылады. Оған жерге орналастырудың мынадай мақсаттары бағынады: – жерге орналастырудың схемасын жасау, жаңа жерлерді игеру жобасын жасау, ерекше режиммен пайдалану аумағын анықтау;

– жерді аумақтық экологиялық жағдайын бұзатын тәсілмен пайдалану, жер учаскесіндегі топырақтың құнарлылығын төмендететін жағдай эксплуатациялау, экологиялық жағдайдың нашарлауы бұл учаскені алып қоюға негіз болады;

– жаңа немесе реконструкциялап объектілерді, үйлерді, ғимараттарды өндіріске енгізу, сонымен қатар, жер жағдайы мен қоршаған ортаға кері әсер ететін жаңа технологияларды енгізу міндетті түрде қоршаған ортаны қорғау шараларын жүзеге асыру барысында қарастырылуы керек. Мұндай жұмыстарды жүргізу алдында мемлекеттік санитарлық-гигиеналық және экологиялық сараптаманың оң шешімді қорытындысы болуы тиіс;

– жерге кері әсер ететін процестерді жоюы үшін алдын ала жер қорының жағдайына бақылау жүйесі ретінде жер монито-рингі үздіксіз жүргізіліп отыруы керек.

Жерді нысаналы пайдалану қағидасы. Бұл қағида жер құқығының барлық институттарының мазмұнын қамтиды. Егер мүлік (үйлер, ғимараттар, көлік құралдарын және т.б.) өз мақсатында емес басқа мақсатта қолдануға мүмкін болса, жерді оның пайдалану режимін куәландыратын құжатта көрсетілмеген пайдалануға болмайды. Мәселен, осы мақсат көрсетілмесе егістікке бөлінген жерге орман ағаштарын отырғызуға болмайды немесе керісінше орман ағаштарын отырғызуға арналған жерді егістікке пайдалануға болмайды.

Жердің нысаналы мақсаты бұл жердің категориясына сәйкес, заңмен белгіленген тәртіп пен жағдайды нақты мақсатта пайдалану шегі.

Сонымен бірге, жердің құқықтық режимі оларды пайдаланудың ережелерімен және жер, орман, су, қоршаған ортаны қорғау заңдарымен және жер қойнауын қорғау заңдарына сәйкес, азаматтық айналымға енгізу, қорғау, мониторинг және есептеу ар-қылы жердің анықталған категориясын қамтуы негізінде анықталады.

Жердің негізгі санаттарының құқықтық режимі және нысаналы мақсаты – Қазақстан Республикасының жер заңдарымен және жер орналастыру құжаттарымен анықталады.

Жер кодексінің 65-бабы 1-тармағының 1) тармақшасына сәйкес, жер учаскелерінің меншік иесі жерді оның нысаналы мақсатына сәйкес, ал, уақытша жер пайдалану негізінде – жер учаскесін беру актісіне немесе жалдау шартына (өтеусіз уақытша жер пайдалану шартына) сәйкес, пайдалануға міндетті. Жер учаскесінің нысаналы мақсатын анықтамай меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы пайда болуы мүмкін емес. Жердің нысаналы мақсатын өздігінше өзгерту құқық бұзушылық болып табылады және меншік құқығының немесе жер пайдалану құқығының тоқтатылуына негіз болуы мүмкін. Жерді нысаналы пайдалану барлық жер заңдарының спецификасын көрсететін қағида болып табылады. Жерді нысаналы пайдалану жерді санаттар мен алқаптарға бөлу негізін құрайды.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер басымдығы қағидасы. Бұл қағида Жер кодексінің 4-бабы 6-тармағында қаралған. Соған сәйкес, ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты емес мақсаттарға пайдалану үшін ауыл шаруашылығы алқаптарын алып қоюдан туындаған ауыл шаруашылығы

өндірісіндегі шығындары ауыл шаруашылығы алқаптарының көлемі мен олардың сапасын қалпына келтіру арқылы ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейін сақтау мақсатында республикалық бюджет кірісіне өтелуге тиіс.

Осыған ұқсас норма Жер кодексінің 165-бабы 1-тармағы 4-бөлігінде бекітілген. Соған сәйкес, топырақ құнарлылығының бүлінуіне әкеп соғатын, су режимін нашарлатып ауыл шаруашылығы дақылдары мен екпелеріне зиянды заттар бөліп шығаратын объектілерді салу мен пайдалану жер сапасының нашарлаған жағдайында, келтірілген шығын толық көлемінде өтелуге тиіс.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жердің басымдығы жер кадастры құжаттары мен ауыл шаруашылығы мақсатында қолдануға жарамды деп танылған жерлер бірінші кезекте ауыл шаруашылығы өндірісі үшін берілу керектігінен көрінеді. Ауыл шаруашылығы емес қажеттік үшін ауыл шаруашылығына жарамсыз немесе төмен сападағы алқаптар берілуі керек

Жердің жай-күйі қолжетімділік ақпаратпен ету қағидасы. Бұл қағиданың мазмұнынан Жер кодексінің 157-бабында жүзеге асырылғанын көруімізге болады. Соған сәйкес, мемлекеттік жер кадастры Қазақстан Республикасы жерінің табиғи және шаруашылық жағдайы, жер учаскелерінің орналасқан жері, нысаналы пайдаланылуы, мөлшері мен шекарасы, олардың сапалық сипаттамасы туралы, жер пайдаланудың есепке алынуы мен жер учаскелерінің кадастрлық құны туралы мәліметтердің, өзге де қажетті мәліметтердің жүйесі болып табылады. Мемлекеттік жер кадастры жер учаскелеріне құқықты субектілер туралы ақпаратты енгізеді. Ал, Жер кодексінің 158-бабы 5, 6-тармағына сәйкес, мемлекеттік жер кадастрын жүргізетін мемлекеттік органдар, мемлекеттік кәсіпорындар мен лауазымды адамдар жер кадастр құжаттамасына енгізілетін мәліметтердің дұрыстығын қамтамасыз етуге міндетті.

Жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі іс-шараларды мемлекеттік қолдау қағидасы. Жерді қорғау шараларын қаржыландыру мемлекетіміздің экономикалық нарық жағдайына өтумен байланысты көптеген өзгеріске ұшырады. Ең алдымен, қаржыландыру көздері көбейді. Егер алғашқы уақытта бұл тек мемлекеттік бюджеттің және жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың еншісі болатын. Жерді қорғауға бағытталған шараларды қаржыландыру 2005 жылы 5 қаңтарда қабылданған 2005–2007 жылдарға арналған ауылшаруашылық мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану бағдарламасы бойынша республикалық қаражат есебінен қарастырылған. Қаржыландырудың жалпы көлемі – 4655318 мың теңгені құрайды. Соның ішінде: 2005 жылға – 1474669 мың теңге; 2006 жылға – 1905685 мың теңге; ал 2007 жылға – 1274964 мың теңгені құрайды. Жерді қорғау шараларын жергілікті бюджет есебінен қаржыландыру жергілікті бағдарламаларға сәйкес анықталады.

Жерді ақылы пайдалану қағидасы. Бұл 1917 жылғы Жер туралы декретпен жерді тегін пайдалану қағидасы заңды тұрғыда бекітіліп, мемлекет жерді жеке және заңды тұлғаларға тегін және мерзімсіз пайдалануға берген. Заң әдебиеттерінде бұрын да жерді шаруаларға жерді өтеусіз беру қағидасы күмән келтірген, өйткені ол жердің қалыпты нарықтық айналымын құру туралы жалпы ережеге сай келмейді. Жерді және өзге табиғи ресурстарды тегін пайдалану оларға қатысты ешкімнің меншігі емес деген түсініктің дамуына септігін тигізеді. Жерді тегін пайдалану жерге ұқыпты қарау тәрбиесі жеткіліксіз болды, оның құнын анықтау бойынша экономикалық зерттеулерді жүргізуді тежеді, елдегі жер экономикалық жағдайдың нашарлауы себептерінің бірі болып табылды.

Жер пайдаланудың ақылылығы жерді басқарудың ең негізгі қағидасы болып табылады. Ол жерді пайдалану тек ақы төлеу арқылы ғана жүзеге асырылады деген ұғымды білдіреді. Жерді пайдаланудың тегіндігі жерді ұтымды пайдалануға жеткілікті ынталандырмай, еліміздегі жер ресурстарының экологиялық жағдайының нашарлап кетуіне әкеп соқты. Ақылық қағидасының негізінде жердің экономикалық құны, яғни, бағасы жатыр. Жердің ақшалай бағасы жердің рөлін өзге құнды ресурстармен салыстырып, ұтымсыз пайдалану кезінде келтірілген шығынды дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Ақылылық қағидасының негізінде жерді экономикалық (құндық) бағалау жатыр. Жер нарық экономикасының бір бөлігі және объектісі десек те болады. Ақшалай бағасының болуы жердің құны мен бағасы (материалдық-техникалық, еңбек) бар өзге ресурстармен қатар, өндірістегі рөлін салыстыруға мүмкіндік береді, бағалы жерлерді ауыл шаруашылықтан өзге мақсаттарға ойланбастан беруге жол бермейді, сондай-ақ оларды ұтымсыз пайдаланған кезде жер алқаптарына келтірілген залалды нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді.

Жер пайдаланудың ақылылығы жерді басқарудың ең негізгі қағидасы болып табылады. Ол жерді пайдалану тек ақы төлеу арқылы ғана жүзеге асырылады деген ұғымды білдіреді. Жерді пайдаланудың тегіндігі жерді ұтымды пайдалануға жеткілікті ынталандырмай, еліміздегі жер ресурстарының экологиялық жағдайының нашарлап кетуіне әкеп соқты. Ақылық қағидасының негізінде жердің экономикалық құны, яғни, бағасы жатыр. Жердің ақшалай бағасы жердің рөлін өзге құнды ресурстармен салыстырып, ұтымсыз пайдалану кезінде келтірілген шығынды дәл анықтауға мүмкіндік береді.

Ақылық қағидасының негізінде жерді экономикалық (құндық) бағалау жатыр. Жер нарық экономикасының бір бөлігі және объектісі десек те болады. Ақшалай бағасының болуы жердің құны мен бағасы (материалдық-техникалық, еңбек) бар өзге ресурстармен қатар, өндірістегі рөлін салыстыруға мүмкіндік береді, бағалы жерлерді ауылшаруашылықтан өзге мақсаттарға ойланбастан беруге жол бермейді, сондай-ақ оларды ұтымсыз пайдаланған жағдайда жер алқаптарына келтірілген залалды нақты анықтауға мүмкіндік береді.

14.5 Қазақстан Республикасында жерге меншік құқығы

14.5.1 Жерге меншік құқығының түсінігі және түрлері

Меншік құқығы тікелей заңнан туындайтын бастапқы субъективтік құқықтың бірі болып табылады. Меншік құқығы иесіне өзіне тиесілі мүлік – жер учаскесіне экономикалық тұрғыдан билік етуді бекітіп береді. Бұл құқық меншік иесіне тиесілі жер учаскесін өз қарауы бойынша қоғамдық мүддені ескере отырып пайдалануға мүмкіндік береді. Сол себептен, жерге меншік құқығы кез келген өзге мүлікке меншік құқығы сияқты шексіз емес. Жерге меншік құқығы деген ұғымды екі түрлі, объективтік және субъективтік мағынада қарастыруға болады.

Объективтік мағынада: Бұл ұғым жерге меншік құқығын жүзеге асырумен туындайтын қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады. Бұл нормалар Қазақстан Республикасының көптеген заңнамаларында орын тапқан. Мәселен, Қазақстан Республикасының Жер кодексі, Азаматтық кодексі т.б.

Субъективтік мағынада: Бұл ұғым тұлғаның өзіне тиесілі жер учаскесін заңда көрсетілген тәртіп пен шарттарды иелену, пайдалану және билік ету құқығын білдіреді. Жерге меншік құқығының мазмұнын иелену, пайдалану және билік ету құқығы құрайды.

Жер учаскесін иелену құқығы дегеніміз – заңда қарастырылған шекте меншік иесінің іс жүзінде жер учаскесін иемдену құқығы. Мысалы: жер учаскесін қоршап алуы, жер учаскесіне меншік құқығын куәландыратын құжаттарды дайындауы т.б.

Жер учаскесін пайдалану құқығы дегеніміз – жер меншік иесінің өзінің шаруашылық және өзге қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жер учаскесінің пайдалы қасиеттерін алуды жүзеге асырудың заңмен қамтамасыз етілген мүмкіндігі. Мысалы: жер учаскесіне дәнді-дақылдар егіп, өнімге меншік құқығын жүзеге асыруы, жер учаскесінде тұрғын үй құрылысын жүргізуі, мемлекеттік салық органдарының жер учаскесіне салық жинап алуы т.б.

Жер учаскесіне билік ету құқығы дегеніміз – меншік иесінің заңда рұқсат берілген шекте өзіне тиесілі жер учаскесінің заңды тағдырын шешу құқығы. Меншік иесі өзінің жер учаскесіне қатыс-ты оның нысаналы мақсатын өзгертпей, Қазақстан Республикасының заң актілерінде тыйым салынбаған кез келген мәмілелерді жасасуға құқылы. Жер кодексінің 33-бабына сәйкес, меншік иелері:

- 1) ортақ пайдаланудағы;
- 2) қорғаныс қажеттеріне берілген;
- 3) орман қорының;

4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы;

5) қызметтік жер телімінің;

6) уақытша өтеусіз және уақытша қысқа мерзімді өтеулі жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелерінің;

7) кепілге беруді қоспағанда, шаруа (фермер) қожалығын және тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін уақытша жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелерінің;

8) су қорының жерінде жер пайдалану құқығын иеліктен шығаруды қоса алғанда, жер пайдалану құқығына қатысты мәмілелер жасасуына жол берілмейді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабына сәйкес, жер заңда көзделген шектер мен тәртіпте жеке меншікте болуы мүмкін. Жерге мемлекеттік меншік пен жеке меншіктің бірдей қорғалуы Жер кодексінде де бекітілген. Демек, жерге меншік құқығы екі түрлі нысанда болады. Олар: Жерге мемлекеттік меншік және жерге жеке меншік.

Жер учаскесіне азаматтар мен мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншік құқығын орнықтыру – бұл объективтік қажеттілік. Бұл мыналармен байланысты:

Біріншіден, орман және ауыл шаруашылығындағы жер учаскелері өндіріс құралы ғана емес, сонымен қатар, орналасу жері, өндірістің және қоғам мүшелері қызметінің базис – аумағы да болып табылады. Мүліктік сипаттағы объектілер (тұрғын, бағбандық, саяжайлық, өндірістік үйлер, құрылыстар, ғимараттар) мен жер құқығы қатынастарының (ғимараттың, құрылыстың жерін пайдалану, оларды күту, сол жерлерде бағбандықпен және бақшалықпен айналысу) арасында тығыз байланыс болады.

Екіншіден, жер учаскесіндегі меншік объектілерін пайдалану мен жер учаскесін нысаналы мақсаты бойынша пайдалану құқығының субъектісі болып тек бір тұлға (жалға беруді есептемегенде) табылады. Тәжірибеде меншік құқығының объектілері немесе жер учаскесі берілетін жағдайларда (сату – сатып алуда, мұрагерлік жағдайында және тағы басқа) жоғарыда аталған екі объект те бірге беріледі.

Жердің меншік объектісі ретіндегі ерекшелігі оның кеңістікте белгілі бір шекарада шектелуінен, жылжымайтындығынан және табиғи жағдайлармен қоршаған ортаға тәуелділігінен байқалады.

14.5.2 Жерге мемлекеттік меншік құқығы, оның объектілері мен субъектілері және жүзеге асыру ерекшеліктері

Қазақстан Республикасының жер заңдарына сәйкес, жерге меншік құқығы екі түрге бөлінеді: Жерге мемлекеттік меншік және жерге жеке меншік құқықтары. 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы жерге

меншіктің екі нысаны танылып бірдей қорғалады деп бекіткен. Жерге мемлекеттік меншік құқығы деп – мемлекеттің Қазақстан Республикасының аумағындағы өзіне тиесілі жер учаскелерін заңда көрсетілген талаптар мен шарттар негізінде иелену, пайдалану және билік ету құқығы болып танылады.

Мемлекеттік меншік құқығының объектілері болып жеке меншікке берілмеген жерлердің барлығы табылады. Мемлекеттік меншіктегі жер учаскелерін шартты түрде екі түрге бөліп қарастыруға болады: Айналымнан алынып тасталған жер учаскелері және айналымда шектеулі жер учаскелері. Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 26-бабы жеке меншікте бола алмайтын жер учаскелерінің түрлерін нақты белгілей отырып, жеке меншік құқығының объектілерін шектеп отыр. Айналымнан алынып тас-талған жер учаскелері жеке меншік құқығында бола алмайды, сәйкесінше, олармен кез келген азаматтық-құқықтық мәмілелер жасауға тыйым салынған. Ал, айналымда шектелген жер учаскелері жеке меншікке берілмейді, дегенмен, заңда көзделген шектер мен тәртіпте жеке меншікте болуі мүмкін. Мемлекеттік билік органдарына, мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерге берілген, қорғаныс қажеттеріне пайдаланылатын, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар алып жатқан, сауықтыру және тарихи-мәдени мақсаттағы, орман және су қорларының, елді мекендер жеріндегі ортақ пайдаланудағы, босалқы жер, оның ішінде арнайы жер қорының жер учаскелері, кенттер мен ауылдық елді мекендердің маңындағы жайылымдық және шабындық алқаптар, сондай-ақ жеке меншікке берілмеген шалғайдағы жайылымдар мен басқа да жерлер мемлекеттік меншікте болады.

Мынадай жер учаскелері:

қорғаныс және мемлекеттік қауіпсіздік, мемлекеттік меншіктегі қорғаныс өнеркәсібі қажеттеріне; Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын қорғау және күзету үшін тұрғызылған инженерлік-техникалық құрылыстар, коммуникациялар орналасқан; кеден қажеттеріне арналған жер учаскелері;

ерекше қорғалатын табиғи аумақтар;

орман қорының жері;

су қорының жері;

магистральдық темір жол желілері мен ортақ пайдаланудағы автомобиль жолдары;

жеке меншік құқығындағы үйлер мен ғимараттардың және оларға қызмет көрсетуге қажетті жер учаскелерін қоспағанда, елді мекендердегі ортақ пайдаланудағы аумақтар орналасқан жер учаскелері жеке меншікте бола алмайды.

Азаматтар және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың бөлек меншігіне:

тұрғын халықтың қажетіне арнап пайдаланылатын және соған арналған жайылымдық және шабындық алқаптар;

ортақ пайдаланудағы жолдар, оның ішінде шаруашылық-аралық және мекенаралық маңызы бар, сондай-ақ ортақ пайдаланудағы жер учаскелеріне өтуге арналған жолдар;

жер учаскелерінің екі немесе одан көп меншік иелері немесе жер пайдаланушылар бірлесіп пайдаланатын суландыру құрылыстары (суландыру каналдары, суағарлар, құдықтар, суат пункттері) орналасқан жер учаскелері берілмейді.

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, магистральды темір жолдарды, ортақ пайдаланудағы автомобиль жолдарын және магистральды құбырларды кеңейте түсу үшін белгіленген тәртіппен резервке қойылған, сондай-ақ сәулет-қала құрылысының және (немесе) құрылыстың бекітілген құжаттамасына сәйкес әкімшілік және әлеуметтік маңызы бар объектілер (әуежайлар, әуеайлақтар, вокзалдар, станциялар, ортақ пайдаланудағы жолдар, мемлекеттік органдардың әкімшілік ғимараттары, ауруханалар, мектептер, мемлекеттік тұрғын үй қоры, парктер, бульварлар, гүлзарлар және қоғамдық пайдаланудағы басқа объектілер) құрылысына арналған жер учаскелері олардың жобалық игерілуіне дейін жер пайдаланушыларға басқа мақсаттар үшін уақытша пайдалану құқығымен берілуі мүмкін.

Жерге мемлекеттік меншік құқығының субъектісі – яғни меншік иелері. Республикалық меншіктегі жерлерге билікті Қазақстан Республикасының Үкіметі жүзеге асырады. Ал, жергілікті меншіктегі жерлерге билікті жер учаскесі орналасқан жердегі жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүзеге асырады.

14.5.3 Жерге жеке меншік құқығы, оның объектілері мен субъектілері және жүзеге асыру ерекшеліктері

Жерге жеке меншік құқығы – жеке тұлғаның немесе мемлекеттік емес заңды тұлғаның өзіне тиесілі жер учаскесін заңда көрсетілген шарттар мен шектерде иелену, пайдалану және билік ету құқығы болып танылады.

Қазақстанда жерге жеке меншік құқығы шектеулі нысанда жүзеге асырылады:

1. Қазақстанның азаматтарына алты жағдайда ғана беріледі. Қазақстан Республикасының Жер кодексіне сәйкес, ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер келесі жағдайларда Қазақстан Республикасының азаматтарының жеке меншігінде болуы мүмкін:

- Шаруа/фермер/ кожалығын жүргізу үшін;
- Өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін;
- Орман өсіру үшін;
- Жеке тұрғын үй құрылысы үшін;
- Саяжай құрылысы үшін;

Үйлерді/құрылыстар мен ғимараттарды/олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері;

2. Қазақстанның заңды тұлғаларына үш жағдайда беріледі.

Ауылшаруашылық тауарлы өндірісін жүргізу үшін берілуі мүмкін

Орман өсіру үшін;

Үйлерді /құрылыстар мен ғимараттарды/олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері.

3. Шетелдік тұлғаларға бір ғана жағдайда. Үйлерді /құрылыстар мен ғимараттарды/олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері.

Жерге жеке меншік құқығының объектілері болып Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделген тәртіпке сәйкес, елді мекендер, ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлер, заңда көзделген жағдайда орман және су қорларының жерлері табылады. Жерге жеке меншік құқығын орнатпастан бұрын, жер учаскелерін, жер пайдалану құқығын және жер үлестерін жер айналымына енгізудің заңды түрде қамтамасыз етілген мүмкін-дігін анықтау қажет. Яғни жеке меншік құқығының объектісі болып табылатын жер учаскесі немесе жер пайдалану құқығы шаруашылық және азаматтық айналымнан алынбаған, жер заңдарымен жеке меншікте болу мүмкіндігі анықталған, жер учаскесінің шекаралары айқындалған және ол жер учаскесіне құқықтарды куәландыратын құжаттарында көрініс тапқан жер учаскесі болуы тиіс.

Жеке меншік құқығындағы үйлер мен ғимараттардың және оларға қызмет көрсетуге қажетті жер учаскелерін қоспағанда елді мекендердегі ортақ пайдаланудағы аумақтар орналасқан жер учаскелері.

Жер учаскелеріне жеке меншік құқығының субъектісі – азаматтар және мемлекеттік емес заңды тұлғалар. Бұл ретте, егер жер заңдарында өзгеше белгіленбесе, азаматтар деп Қазақстан Республикасының азаматтары, сондай-ақ шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар ұғынылады. Қазақстан Республикасының Жер кодексі заңды күшіне енгенге дейін шетел азаматтары, шетел заңды тұлғалары және азаматтығы жоқ адамдар жерге жеке меншік иесі болып табылмайтын. Қазіргі кезде жер заңнамасын саралау нәтижесінде аталған тұлғалардың жеке меншік құқығында үйлерді /құрылыстар мен ғимараттарды/ олардың мақсатына сәйкес қызмет көрсетуге арналған жерді қоса алғанда, өндірістік және өндірістік емес, оның ішінде тұрғын үйлерді және олардың кешендерін салу үшін немесе олар салынған жер учаскелері бола алатыны анықталды.

14.5.4 Жер учаскесі жерге заттық құқықтың объектісі ретінде түсінігі, белгілері және түрлері

Жер учаскесі деп – заңда белгіленген тәртіппен жер қатынас-тары субъектілеріне бекітіліп берілетін тұйық шекара ішіндегі бөлінген жер бөлігі.

Жер учаскесінің белгілері мынадай:

1. Тұрақты орналасқандығы;
2. Белгілі шекарада орналасқандығы;

3. Учаскеге құқығы бар екендігін растайтын құжаттың болуы. Жер учаскесіне құқық белгілейтін құжаттар дегеніміз – осылардың негізінде азаматтар мен заңды тұлғалардың жер учаскесіне тиісті құқықтары (жеке меншік құқығы, жер пайдалану құқығы, сервитуттар және жер учаскесіне өзге де заттық құқықтар) туындайтын құжаттар. Құқық белгілейтін құжаттарға атқарушы органдардың жер учаскесіне құқық беру туралы құқықтық актілері, сатып алу-сату шарттары (айырбастау, сыйға тарту немесе жер учаскесін иеліктен шығару туралы өзге мәмілелер) және сот органдарының жер учаскесіне жеке меншік құқығын, жер пайдалану құқығын және жерге өзге заттық құқықтарды тану туралы шешімдері жатады.

Жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттар дегеніміз – жер учаскесінің сәйкестендіру сипаттамаларын көрсететін және жер қатынастары жөніндегі уәкілетті органның құқық белгілейтін құжаттардың негізінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларға беретін құжаттары. Құқықты куәландыратын құжаттарға жер учаскесіне жеке меншік құқығы актісі, тұрақты жер пайдалану құқығы актісі және уақытша (өтеулі, өтеусіз) жер пайдалану құқығы актісі жатады.

Жер учаскесі бөлінетін және бөлінбейтін болуы мүмкін. Өзінің нысаналы мақсатын өзгертпей және өртке қарсы, санитарлық, экологиялық, құрылыстық және өзге де міндетті нормалар мен ережелерді бұзбай, бөліктерге бөлуге болатын, бөлінгеннен кейін әрқайсысы дербес жер учаскесін құрайтын жер учаскесі бөлінетін жер учаскесі болады, бұлай болмаған жағдайда ол бөлінбейтін болып табылады.

Жер учаскесінің бөлінбейтіндігі жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжатта көрсетіледі. Бөлінетін жер учаскесінің бөлігімен мәміле жасалған кезде бұл бөлік белгіленген тәртіппен алдын ала дербес жер учаскесі болып бөлініп шығарылуға тиіс.

14.6 Жер пайдалану құқығы және жерге басқа да құқықтар

14.6.1 Жер пайдалану құқығының түсінігі және оның түрлері

Жер пайдалану құқығының анықтамасы Жер кодексінің 12-бабында көрсетілген. Жер пайдалану құқығы дегеніміз – тұлғаның мемлекеттік

меншіктегі жер учаскесін өтеулі немесе өтеусіз негізде мерзімсіз немесе белгілі бір мезгіл ішінде иелену және пайдалану құқығы.

Жер пайдалану құқығының келесідей ерекшеліктерін атап көрсетуге болады:

1. Пайдаланудағы жер әрқашан да мемлекеттің меншігінде болып қалады;
2. Жер учаскесін пайдалануға мерзімсіз немесе бір мерзім ішінде беріліп отырады, ал, меншік құқығында барлық пайдалану мерзімсіз болып табылады;
3. Жер учаскесін пайдалануға ақылы түрде берілуі мүмкін, *бұл пайдаланудың түрі өтеулі деп аталады*. Жер заңдарында көрсетілген тұлғаларға жер тегін түрде беріледі, *бұл пайдаланудың түрі өтеусіз деп аталады*.

Жер пайдалану құқығының мынандай түрлері бар:

1. Тұрақты жер пайдалану құқығы;
2. Уақытша жер пайдалану құқығы;
3. Өтеулі жер пайдалану құқығы;
4. Өтеусіз жер пайдалану құқығы;
5. Иеліктен шығарылатын жер пайдалану құқығы;
6. Иеліктен шығарылмайтын жер пайдалану құқығы.

Тұрақты жер пайдалану деп жерді алдын ала мерзімін белгілемей отырып пайдалану болып табылады. Тұрақты пайдалануға тек мемлекеттік тұлғаларға ғана беріледі. Бұл Жер кодексінің 34-бабында көрсетілген. Жер учаскелері тұрақты жер пайдалану құқығымен мынадай мемлекеттік жер пайдаланушыларға:

1) кондоминиум объектілеріндегі үйлерді (құрылыстарды, ғимараттарды), үй-жайларды шаруашылық жүргізу құқығымен немесе оралымды басқару құқығымен иеленетін заңды тұлғаларға;

2) ауыл шаруашылығы және орман шаруашылығы өндірісін жүзеге асыратын заңды тұлғаларға;

3) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жерінде жер пайдалануды жүзеге асыратын заңды тұлғаларға беріледі. Сонымен қатар, тұрақты жер пайдалану құқығы шетелдік жер пайдаланушыларға тиесілі болмайды.

Уақытша жер пайдалану құқығы алдын ала мерзімін белгілей отырып пайдалану. Уақытша жер пайдалану құқығы екі түрге бөлінеді:

1. Қысқа мерзімді, ол бес жылға дейін пайдалану;
2. Ұзақ мерзімді, ол бес жылдан қырық тоғыз жылға дейін.

Уақытша жер пайдалану құқығын табыстау мерзімдері жер учаскесіне берілетін құқықты, оның нысаналы мақсатын және аумақты аймақтарға бөлуді ескере отырып белгіленеді.

Өтеулі жер пайдалану құқығы дегеніміз – жер пайдалану құқығы мемлекеттен сатып алынатындығын білдіреді. Жер учаскесіне уақытша өтеулі (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) жер пайдалану (жалдау) құқығы азаматтарға, мемлекеттік емес заңды тұлғаларға, сондай-ақ халықаралық

ұйымдарға табысталуы мүмкін. Жер кодексіне сәйкес, жер учаскесін жеке меншікке сатып алудың төрт түрлі жағдайы көрініс тапқан. Олар:

□ Біріншіден, жерді жер учаскесінің кадастрлық бағалау құнына сәйкес сатып алу;

□ Екіншіден, жер учаскесін кадастрлық бағалау құнына сәйкес, сатып алу сомасын төлеу мерзімін он жылға дейін ұзарту арқылы;

□ Үшіншіден, жер учаскесінің кадастрлық құнына қарай ай-қындалатын жеңілдікті бағамен;

□ Төртіншіден, жер учаскесінің кадастрлық құнына қарай айқындалатын жеңілдікті бағамен сатып алу сомасын төлеу мерзімін он жылға дейін созыру арқылы сатып ала алады.

Өтеусіз жер пайдалану құқығы, керісінше мемлекеттен сатып алынбайтынын білдіреді. Оларға мыналар жатады:

– шалғайдағы мал шаруашылығы, маусымдық жайылымдар үшін;

– тұрғын халықтың мал жаю мен шөп шабуы үшін;

– мемлекеттік жер пайдаланушыларға;

– бақша өсіру үшін;

– қызметтік жер телімі;

– ортақ пайдаланатын жолдарды салу, мемлекеттік меншігі және әлеуметтік мәдени мақсаттағы объектілер құрылысы кезеңіне;

– тозған және бүлінген жерлерді қалпына келтіру кезінде;

– Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен үйлерді және ғимараттарды уақытша өтеусіз пайдалануға берілген кезде,

– Ғибадат объектілері үшін діни объектілер;

Қызметтік жер телімі ұзақ мерзімді уақытша өтеусіз жер пайдаланудың ерекше бір түрі болып табылады. Қызметтік жер телімі Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тізімге сәйкес, осы телімге құқығы бар адамдар жұмыс істейтін мемлекеттік заңды тұлғалардың жер пайдалануындағы жерден бөлінеді. Ол қызметтік тұрғын үйді күтіп-ұстау, ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру, шөп шабу және мал жаю үшін беріледі.

Иеліктен шығарылатын жер пайдалану құқығы дегеніміз – оның иесі өзіне тиесілі жер учаскесін заңды тағдырын шешуге құқығы бар жағдайдағы пайдалану. Яғни, иеліктен шығарылатын жер пайдалану құқығы деп оның иесі өзіне тиесілі жер пайдалану құқығын заңда көрсетілген жағдайлар мен тәртіптер арқылы оқшаулауға құқылы екендерін білдіреді. Оқшаулау деп – азаматтық заңдармен реттелетін азаматтың жер учаскесімен құқық-тық мәмілелерді жасауға мүмкіндігі болып табылады. Бұл құқық барлық жер пайдаланушыларға тиесілі емес.

Иеліктен шығарылмайтын жер пайдалану құқығы дегеніміз – оның иесі өзіне тиесілі жер учаскесін заңды тағдырын шешуге құқығы болмайтын жағдайдағы пайдалану құқығы.

Жер пайдаланушылардың:

- 1) ортақ пайдаланудағы;
- 2) қорғаныс қажеттеріне берілген;
- 3) орман қорының;
- 4) ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсаттағы;
- 5) қызметтік жер телімінің;
- 6) уақытша өтеусіз және уақытша қысқа мерзімді өтеулі жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелерінің;
- 7) кепілге беруді қоспағанда, шаруа (фермер) қожалығын және тауарлы ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін уақытша жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелерінің;
- 8) су қорының жерінде жер пайдалану құқығын иеліктен шығаруды қоса алғанда, жер пайдалану құқығына қатысты мәмілелер жасасуына жол берілмейді.

Жер пайдалану құқығын иеліктен шығару және оны беру кезінде жер пайдаланушылардың жер учаскесінің нысаналы мақсатын өз бетінше өзгертуге құқығы жоқ.

14.6.2 Жер пайдалану құқығының субъектілері және олардың түрлері

Жер пайдалану құқығының субъектілері бірнеше топқа бөлінеді:

- 1) жеке және заңды тұлғалар;
- 2) ұлттық және шетелдік тұлғалар. Ұлттық жер пайдаланушыларға мыналар жатады: Қазақстан Республикасының азаматтары, Қазақстан Республикасының заңды тұлғалары, шетелдік қатысуы бар Қазақстан Республикасының заңды тұлғалары; ал, енді шетелдік жер пайдаланушыларға келесі тұлғалар жатады: Шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар, шетелдік заңды тұлғалар, шетел мемлекеттері, халықаралық ұйымдар мен бірлестіктер.
3. мемлекеттік және мемлекеттік емес тұлғалар. Мемлекеттік жер пайдаланушыларға: мемлекеттік заңды тұлғалар жатады. Мемлекеттік жер пайдаланушылардың құқықтық жағдайының ерекшеліктері:
  - мемлекеттік жер пайдаланушылар жер учаскелерінде шаруашылық жүргізуді жүзеге асырады. Сондай-ақ учаскелердің нысаналы мақсаты мен жер пайдаланушы тұлғалардың жоғарыдағы мақсатын ескере отырып, жер пайдаланудың басқа да құқықтарын іске асырады.
  - мемлекеттік жер пайдаланушылардың өзіне тиесілі жер пайдалану құқығын иелігінен шығаруға, сондай-ақ кепілге беруге құқығы жоқ.
  - кейінгі жер пайдалану туралы шарт жалдау шарты немесе уақытша өтеусіз пайдалану туралы шарт нысанында жасалады.

– кейінгі жер пайдаланушы жер учаскесінде шарттық жүр-гізуді жүзеге асырады, сондай-ақ кейінгі жер пайдалану туралы шарттар белгіленген шарттарды сақтай отырып жер пайдаланушының басқа да құқықтар мен міндеттерді жүзеге асырады. Мемлекеттік емес тұлғаларға: азаматтар, мемлекеттік емес заңды тұлғалар, кәсіпкерлер жатады.

4) тұрақты және уақытша жер пайдаланушылар;

5) бастапқы және кейінгі жер пайдаланушылар. Бастапқы жер пайдаланушыларға: жерді тікелей мемлекеттен немесе басқа бастапқы жер пайдаланушыдан тәртібі арқылы алған тұлғалар болып табылады. Кейінгі жер пайдалануда бастапқы жер пайдаланушы өзінің биліктік мәртебесін сақтап отырады. Ал, кейінгі жер пайдаланушылардың құқықтары бастапқы жер пайдаланушылармен шектеліп отыруы мүмкін.

14.6.3 Жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері

1) жер учаскесін оның нысанасынан туындайтын мақсатта пайдалана отырып, жерде дербес шаруашылық жүргізу;

2) ауыл шаруашылығы және өзге де дақылдар мен екпелер себу мен отырғызуға, өндірілген ауылшаруашылығы өнімі мен жер учаскесін пайдалану нәтижесінде алынған өзге де өнімге және оны өткізуден түскен табысқа меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару;

3) өз шаруашылығының қажеттері үшін жер учаскесінде бар құмды, сазды, қиыршық тасты және басқа да кең таралған пайдалы қазбаларды, шымтезекті, екпелерді, жер үсті және жер асты суларын, кейіннен мәмілелер жасасу ниетін көздемей, белгіленген тәртіппен пайдалану, сондай-ақ жердің өзге де пайдалы қасиет-терін пайдалану;

4) жер учаскесі мемлекеттік қажеттіктер үшін алып қойылған (сатып алынған) жағдайда келтірілген шығынды толық көлемінде өтетіп алу;

5) жерді аймақтарға бөлуді ескере отырып, меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару құқығымен жер учаскесінің нысаналы мақсатына сәйкестікте тұрғын үйлер, өндірістік, тұр-мыстық және өзге де үйлер (құрылыстар, ғимараттар) салу;

6) белгіленген құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарға сәйкес суландыру, құрғату және өзге де мелиорациялық жұмыстар жүргізу, тоғандар мен өзге де су айдындарын жасау құқығы бар.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер учаскелерін пайдалану жөніндегі міндеттері:

1) жерді оның нысаналы мақсатына сәйкес, ал, уақытша жер пайдалану кезінде – жер учаскесін беру актісіне немесе жалдау шартына (өтеусіз уақытша жер пайдалану шартына) сәйкес пайдалануға;

2) санитарлық және экологиялық талаптарға сәйкес, өндіріс технологияларын қолдануға, өздері жүзеге асыратын шаруашылық және өзге де қызмет нәтижесінде халықтың денсаулығы мен қоршаған ортаға зиян келтіруге, санитарлық-эпидемиологиялық, радиациялық және экологиялық жағдайдың нашарлауына жол бермеуге;

3) жерді қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруға;

4) жер салығын, жер учаскелерін пайдалану төлемақысын және Қазақстан Республикасының заңдары мен шартта көзделген басқа да төлемдерді уақытылы төлеуге;

5) жануарлар дүниесін, орман, су және басқа да табиғи ре-сурстарды пайдалану тәртібін сақтауға, жер учаскесінде орна-ласқан, Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес, мемлекет қорғауындағы тарих, сәулет ескерткіштерін, археологиялық мұра мен басқа да объектілерді қорғауды қамтамасыз етуге;

6) жер учаскесінде шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарды (нормаларды, ережелерді, нормативтерді) сақтауға;

7) мемлекеттік органдарға Қазақстан Республикасының жер заңдарында белгіленген жердің жай-күйі мен пайдаланылуы туралы мәліметтерді уақытылы табыс етіп отыруға;

8) басқа меншік иелері мен жер пайдаланушылардың құқықтарын бұзбауға;

9) топырақтың ластануына, қоқыстануына, тозуына және оның құнарлылығының нашарлауына, сондай-ақ топырақтың құнарлы қабатын сыдырып алу құнарлы қабаттың біржола жоғалуын болғызбау үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, басқа тұлғаларға сату немесе беру мақсатымен оны сыдырып алуға жол бермеуге;

10) сервитуттар беруді қамтамасыз етуге міндетті.

1. Жерге меншік құқығының және өзге құқықтардың пайда болу негіздері

Жерге меншік немесе пайдалану құқығы:

1) меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау;

2) меншік немесе жер пайдалану құқығын беру;

3) меншік немесе жер пайдалану құқығының әмбебап құқық-тық мирасқорлық тәртібімен ауысуы (мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы) арқылы туындайды.

Меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау, беру және оның ауысуы жер учаскесінің нысаналы мақсаты ескеріле отырып жүзеге асырылуға тиіс.

Меншік немесе жер пайдалану құқығы:

1) мемлекеттік органдар актілерінің;

- 2) азаматтық-құқықтық мәмілелердің негізінде;
- 3) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздерде туындайды.

Жерге меншік және басқа да құқықтар келесі негіздер арқылы пайда болу мүмкін:

1. Меншік немесе жер пайдалану құқығын табыстау. **Табыстау** дегеніміз – жерді тұлғаға тікелей мемлекет арқылы беруін білдіреді. Азаматтарға және заңды тұлғаларға жер пайдалану құқығын табыстау атқарушы органның жер учаскесіне құқық табыстау жөніндегі құзыретіне сәйкес оның шешімі негізінде жүргізіледі.

2. Меншік немесе жер пайдалану құқығын беру; **Беру** дегеніміз – тұлғаға жерге құқықтың басқа бір тұлғамен азаматтық құқықтық мәміле арқылы беруін білдіреді.

3. Әмбебап, мирасқорлық тәртібі арқылы ауысуы. **Әмбебап, мирасқорлық** дегеніміз – жерге құқықтың мұрагерлік арқылы пайда болуын білдіреді. Мысалы: мұраға қалдыру, заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы, т.б.

Жер учаскелерін меншікке немесе жер пайдалануға беруді облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) жергілікті атқарушы органдары, аудандық маңызы бар қалалардың, кент-тердің, ауылдардың (селолардың), ауылдық (селолық) округтер-дің әкімдері өздерінің белгіленген құзыреті шегінде жүзеге асырады.

Жер кодексіне сәйкес, мемлекеттік меншіктегі жерден жер учаскесіне құқықты табыстау мынадай ретпен жүргізіледі:

1) жер учаскесіне тиісті құқық табыстау туралы өтінім жасау. Жер учаскелеріне меншік және жер пайдалану құқығының табысталуына мүдделі жеке және заңды тұлғалар жер учаскесі орналасқан жердегі облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органына, аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкіміне өтініш береді.

Өтініште: жер учаскесін пайдаланудың мақсаты; оның болжамды мөлшері; орналасқан жері; сұралатын пайдалану құқығы, басқа жер учаскесінің болуы немесе болмауы көрсетілуге тиіс. Пайдалы қазбалар шығарылатын жағдайда өтінімге жер қойна-уын пайдалануға арналған келісімшарттың көшірмесі қоса беріледі.

Жер учаскесіне құқық беру туралы өтініш түскен кезінен бас-тап екі айға дейінгі мерзімде қаралады, ал шағын кәсіпкерлік субъектілеріне жер учаскесіне құқық беру туралы өтініш үш апталық мерзімде қаралады.

2) мәлімделген өтінімді қанағаттандыру мүмкіндігін анықтау (жер учаскесін алдын ала таңдау). Жер учаскесі орналасқан жердегі облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) уәкілетті органдары (елді мекендерде сәулет және қала

құрылысы органдарымен бірлесе отырып) сұралып отырған жер учаскесін аумақтық аймақтарға бөлуге сәйкес мәлімделген нысаналы мақсаты бойынша пайдалану мүмкіндігін айқындайды.

3) жерге орналастыру жобасын әзірлеу және бекіту. Комиссияның қорытындысы негізінде жерге құқық табыстау туралы жерге орналастыру жобасы әзірленеді. Жерге орналастыру жобасының құрамында: берілетін жер учаскесінің көлемі, оның шекарасы мен орналасқан жері, жер учаскесінің аралас меншік иелері және жер пайдаланушылар, сондай-ақ берілетін жер учаскесінің ауыртпалықтары мен сервитуттары нақтыланады.

4) жер учаскесіне құқық табыстау туралы облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының, аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкімінің шешім қабылдауы. Жер учаскесін беру туралы шешімдер немесе жер учаскесін беруден бас тарту жергілікті өкілді органның депутаттары, облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың), сәулет және қала құрылысының уәкілетті органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының (олар құрылған болса) өкілдері арасынан облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органдары құратын комиссияның қорытындысы негізінде қабылданады. Облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органдарының қарауы бойынша комиссияның құрамына басқа да адамдар енгізілуі мүмкін. Сонымен қатар, жер учаскесіне құқық табыстаудан бас тарту облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының, аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкімінің шешімімен ресімделеді, оның дәлелді себептері көрсетілуге, ал, көшірмесі өтініш берушіге шешім қабылданғаннан кейін жеті күн мерзімде тапсырылуға тиіс.

Облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының, аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкімінің жер учаскелеріне тиісті құқықтар табыстау туралы шешімі жерге орналастыру жобасы негізінде қабылданып, өтініш берушіге шешім қабылданған кезден бастап жеті күн мерзімде жер учаскесіне меншік құқығын немесе жер пайдалану құқығын табыстау туралы шешімнің көшірмесі тапсырылады.

Жер учаскелерін беру жоғары тұрған атқарушы органның құзыретіне кіретін жағдайларда, облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органы, аудандық маңызы бар қаланың, кенттің, ауылдың (селоның), ауылдық (селолық)

округтің әкімі жерге орналастыру ісін өз шешімімен бірге жоғары тұрған органға бекітуге жібереді.

5) белгілі бір жердегі жер учаскесінің шекарасын белгілеу.

б) жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттарды да-йындау және беру. Жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттар дегеніміз – жер учаскесінің сәйкестендіру сипаттамаларын көрсететін және жер қатынастары жөніндегі уәкілетті органның құқық белгілейтін құжаттардың негізінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларға беретін құжаттары. Құқықты куәландыратын құжаттарға жер учаскесіне жеке меншік құқығы актісі, тұрақты жер пайдалану құқығы актісі және уақытша (өтеулі, өтеусіз) жер пайдалану құқығы актісі жатады. Облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың), аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) уәкілетті органдары беретін мынадай құжаттар:

жер учаскесіне жеке меншік кезінде – жер учаскесіне жеке меншік құқығы актісі;

тұрақты жер пайдалану кезінде – тұрақты жер пайдалану құқығы актісі; уақытша өтеулі жер пайдалану кезінде – уақытша өтеулі (ұзақ мерзімді, қысқа мерзімді) жер пайдалану (жалдау) құқығы актісі;

уақытша өтеусіз жер пайдалану кезінде – уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығы актісі жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттар болып табылады.

Жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттарда жер және құқық кадастрларын жүргізу мақсаттары үшін қажетті сәйкестендіру мәліметтері болуға тиіс.

Егер атқарушы органның жер учаскесін беру туралы шешімінде өзгеше көзделмесе, жер учаскесінің нақтылы (белгілі бір жердегі) шекарасы белгіленгенге және жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтық орган жер учаскесіне құқықты куәландыратын құжаттарды бергенге дейін жер учаскесін пайдалануға жол берілмейді. Осы норманы сақтамау жер учаскесін өз бетінше иеленіп алу деп танылады және Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарына сәйкес әкімшілік жауапкершілікті көздейді.

Құқықты куәландыратын құжаттары ресімделмеген жер учаскелеріне қатысты мәмілелер жасасуға жол берілмейді.

7) жер учаскесіне құқықты мемлекеттік тіркеу. Қазақстан Республикасының Жылжымайтын мүлікке құқықтарды және онымен жасалатын мәмілелерді мемлекеттік тіркеу туралы 2007 жыл-ғы 26 шілдедегі № 310 Заңына сәйкес, жылжымайтын мүлікке құқықтардың (құқықтар ауыртпалықтарының) және онымен жасалатын мәмілелердің туындауы, өзгеруі немесе тоқтатылуы, сондай-ақ заңдық талаптар құқықтық кадастрда мемлекеттік тіркеуге жатады. Жылжымайтын мүлікке мынадай құқықтар құқықтық кадастрда мемлекеттік тіркеуге жатады:

- 1) меншік құқығы;
- 2) шаруашылық жүргізу құқығы;
- 3) оралымды басқару құқығы;
- 4) кемінде бір жыл мерзімге жер пайдалану құқығы;
- 5) үстемдікке ие жер учаскесінің немесе өзге де жылжымайтын мүлік объектісінің пайдасына кемінде бір жыл мерзімге сервитуттар.

Өзге құқықтар құқық иеленушілердің қалауы бойынша тіркелуі мүмкін.

Сонымен қатар, жер учаскелерін беру берілетін мақсатына сәйкес және берілетін субъектілеріне сәйкес келесі түрлерге бөлуге болады. Берілетін мақсатына (объектісіне) сәйкес:

1. Жер учаскелерін объектілер құрылысы үшін беру;
2. Мұнай мен газды магистральды мұнай құбырлары объекті-лерінің құрылысы үшін беру;
3. Құрылысқа байланысты емес мақсатта жер учаскелерін беру болып бөлінеді.

Ал жер учаскелерін беру берілетін субъектілеріне сәйкес:

1. Жер учаскелерін оралмандарға беру;
2. Жер учаскелерін заңды тұлғаларға беру;
3. Жер учаскелерін жеке тұлғаларға беру болып бөлінеді.

Жерге меншік құқығының және пайдалану құқығының тоқтатылуы

Жерге меншік құқығын және басқа да құқықтарды тоқтату негіздері ерікті немесе мәжбүрлі түрде болуы мүмкін. Бұл негіздер Жер кодексінің 81-бабында көрсетілген. Жер учаскесіне жеке меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы келесі ерікті негіздер бойынша тоқтатылады:

1) меншік иесі – жер учаскесін немесе жер пайдаланушы жер пайдалану құқығын иеліктен шығарып басқа тұлғаларға берген жағдайда. Меншік иесі немесе жер пайдаланушы азаматтық құқықтық мәмілелер негізінде өз жер учаскесіне құқығын оқшау-лауына болады.

2) меншік иесі меншік құқығынан немесе жер пайдаланушы жер пайдалану құқығынан бас тартқан жағдайда. Меншік иесі немесе жер пайдаланушы бұл туралы жария етіп, не жер учаскесіне қатысты өзіне тиесілі құқықтарын сақтау ниетінсіз олардан бас тартатынын айқын білдіретін басқа да іс-әрекет жасап, өзіне тиесілі жер учаскесіне меншік құқығынан немесе жер пайдалану құқығынан бас тарта алады.

Уақытша жер пайдалану құқығынан немесе жеке меншіктегі жер учаскесін уақытша пайдалану құқығынан бас тарту жалдау шартын немесе өтеусіз уақытша жер пайдалану туралы шартты тоқтату үшін белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Жер учаскесінің меншік иесі немесе жер пайдаланушы меншік немесе жер пайдалану құқықтарынан бас тартқанын айқын білдіретін іс-әрекет жасаған жағдайда (басқа жаққа кету, учаскені ұзақ уақыт бойы пайдаланбау және басқалар), жер кадастрын жүргізетін органдар жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемле-кеттік тіркеуді жүзеге асыратын органға хабарлай отырып, бұл учаскені иесіз мүлік ретінде есепке алады.

Иесіз мүлік ретінде есепке алынған күннен бастап бір жыл өткеннен кейін тиісті атқарушы орган жер учаскесін мемлекеттік меншікке түсті деп тану туралы талаппен сотқа жүгіне алады. Сот шешімі бойынша мемлекеттік меншікке түсті деп танылмаған иесіз жер учаскесін қалдырып кеткен оның меншік иесі немесе жер пайдаланушысы иеленуге, пайдалануға және билік етуге қайтадан алуы не ол алу мерзімінің өтуі себепті меншікке немесе жер пайдалануға алынуы мүмкін.

Иесіз мүлік ретінде есепте болған кезінде мұндай учаске бас-қа тұлғаға уақытша жер пайдалануға берілуі мүмкін.

Жер учаскесіне жеке меншік құқығынан немесе жер пайдалану құқығынан ерікті түрде бас тартқан кезде, жер учаскесі меншік иесінің немесе жер пайдаланушының нотариат куәландырған жазбаша өтініші жер учаскесін иесіз мүлік ретінде есепке алуға негіз болып табылады.

Жер учаскесі меншік иесінің немесе жер пайдаланушының аталған жер учаскесін иесіз мүлік ретінде есепке алынған күннен бастап бір жыл ішінде қайтадан меншікке немесе жер пайдалануға алуға құқығы бар.

Иесіз мүлік ретінде есепке алынған күннен бастап бір жыл өткеннен кейін тиісті атқарушы орган жер учаскесін мемлекет меншігіне түсті деп тану туралы шешім қабылдай алады.

3) жер учаскесіне меншік құқығынан немесе жер пайдалану құқығынан ҚР заң актілерінде көзделген өзге де жағдайларда айырылған ретте тоқтатылады. Мысалы: жеке тұлғаның қайтыс болуы. Заңды тұлғаның қызметінің тоқтатылуы, т.б.

Сонымен қатар, аталған негіздерден басқа жер пайдалану құқығы келесі негіздер бойынша тоқтатылады:

1) учаске берілген мерзімнің өтуі;

2) жер учаскесі кепілде тұрған жағдайларды қоспағанда, жер учаскесін жалға беру шартының немесе өтеусіз уақытша жер пайдалану шартының мерзімінен бұрын тоқтатылуы.

3) жер пайдаланушыға қызметтік жер телімін берумен байланысты туындаған еңбек қатынастарының тоқтатылуы. (Жер кодексінің 41-бабы).

3. Жер учаскесін алып (сатып алу) қою, түрлері және тәртібі

Жер учаскесін алып қою мәжбүрлі түрде жүзеге асырылады. Оның келесі түрлері бар :

1. Жеке меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан жер учаскесі мемлекеттік қажеттіктер үшін сатып алуды қоса алғанда, алып қойылған болса;
2. Меншік иесінің немесе жер пайдаланушының міндеттемелері бойынша жер учаскесінен немесе жер пайдалану құқығынан өндіріп алу жүргізілген болса;
3. Мақсатына сай пайдаланылмай отырған немесе Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылып жүрген жер учаскесі меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан мәжбүрлеп алып қойылған болса;
4. Радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесін, құны тең жер учаскесі беріле отырып, меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан алып қойған болса;
5. Тәркіленген жағдайда жол берілмейді.

Жалпы жер құқығы теориясында жерді алып қою әртүрлі негізде түсіндіріледі.

- жер құқығының институты ретінде,
- жерге меншік құқығы мен жер пайдалану құқығының тоқтатылуының негізі ретінде,
- жер қорын басқару функциясы ретінде,
- жауапкершілік шарасы ретінде.

Жер құқығының институты ретінде – жерді алып қоюмен және оның салдарынан туындайтын құқықтық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығын құрайды.

Жерге меншік құқығы мен жер пайдалану құқығының тоқтатылу негізі ретінде – бұл заттық құқықтардың күштеп тоқтатылуы. Бұл ретте алып қоюдың барлығы аталмыш құқықтардың тоқтатылуына негіз болмайды.

Жер қорын басқару функциясы ретінде – мемлекеттік органдардың меншік құқығын немесе жер пайдалану құқығын оны қайта бөлу мақсатында тоқтатуға негізделген заңи маңызы бар әрекет-терінің жиынтығы.

Жауапкершілік шарасы ретінде, жер учаскесін алып қою жер-құқықтық жауапкершілік жүйесінде ерекше жағдайларда қолданылады. Жер құқықтық жауапкершілік жер заңдарының талаптарын жүйелі түрде бұзған жағдайларда қолданылады.

Жер учаскесін алып қоюмен байланысты құқықтық қатынастар өзінің мазмұны бойынша өте күрделі қатынастар және өзіне тән ерекшеліктері де бар.

Біріншіден, жер учаскесін алып қоюдың міндетті субъектісі мемлекеттік орган болып табылады (жергілікті атқарушы органдар немесе сот органдары). Бұл ретте егер жер учаскесін алып қоюдың міндетті субъектісі болып атқарушы биліктің мемлекеттік органдары танылса, онда қандай құқықтық қатынастар әкімшілік құқықтық қатынастар болып табылады.

Екіншіден, жер учаскесін алып қою кешенді құқықтық қатынастарды тудырады. Олар, жер құқықтық қатынастар, әкімшілік құқықтық қатынастар, азаматтық құқықтық қатынастар, тұрғын үй қатынастары және әлеуметтік қатынастар.

Үшіншіден, жер учаскесін алып қою көп жағдайда аты айтып тұрғандай еріксіз, мәжбүрлеу арқылы жүзеге асырылады. Яғни жер учаскесінің меншік иесінің немесе жер пайдаланушының еркінен тыс алынып қойылады және күштеу сипатына ие болады.

Жер учаскесін алып қоюмен байланысты құқықтық қатынастардың қатысушылары болып заңда көрсетілген құқықтар мен міндеттерді иеленуші құқық субъектілері ғана бола алады. Бұл орайда мұндай құқықтық қатынас субъектілерінің барлығын жер учаскесін алып қоюдың субъектілері ретінде қарауға болмайды. Мысалы жер учаскесін алып қою кезінде делдалдық қызмет ат-қару негізінде (техникалық немесе өзге де көмек көрсетушілер) құқықтық қатынастарға қатынасушылар субъект ретінде танылмайды. Жер учаскесін мемлекет қажеттіктері үшін алып қою кезінде алып қою процесі белгілі бір атқарушы органның қатысуымен жүргізіледі.

Кез келген құқықтық қатынастарға кемінде екі субъект қатысуы тиіс. Жер учаскесін алып қоюды жүзеге асыратын субъекті-лерді былайша ажыратуға болады:

– әкімшілік тәртіп арқылы жер учаскесін алып қою – ол ат-қарушы биліктің әртүрлі деңгейіндегі мемлекеттік органдармен, яғни солардың шешімімен және қатысуымен жүзеге асырылатын алып қою. Мұнда меншік иесі мен жер пайдаланушыдан жер учаскесін мемлекет қажеттіктері үшін алып қою және радио-активті ластануға ұшыраған жерлерді алып қою жатады;

– жер учаскесін сот тәртібімен алып қою – жер учаскесін алып қою тек сот тәртібімен ғана жүзеге асырылатындығын білдіреді. Жер учаскесінің меншік иесі немесе жер пайдаланушы өзіне тиесілі жер учаскесін мақсатына сәйкес пайдаланбаса немесе заңдарды бұза отырып пайдаланса, сонымен қатар, жер учаскесі тәркіленген жағдайда жер сот тәртібімен алынады. Жер учаскесін мемлекеттік қажеттіктер үшін алып қою кезінде меншік иесі ұсынылған шарттармен келіспесе, алып қою процесі сот тәртібімен жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, жер учаскесін алып қою қатынастарының субъектілік құрамы жер учаскелерін алып қою негіздеріне де тікелей байланысты болады. Әкімшілік тәртіп арқылы жер учаскесін алып қою көптеген мемлекеттік органдардың қатысуын қажет етеді. Мысалы, жер учаскесін мемлекет қажеттіктері үшін алып қою кезінде міндетті субъектілер болып: құзыретті орган; жер учаскесін алып қоюға мүдделі субъектілер (министр-ліктер, ведомствалар, заңды және жеке тұлғалар); алынып қойылатын жер учаскесінің меншік иелері немесе жер пайдаланушылар; жер ресурстарын басқаруға байланысты аумақтық комитеттер; жергілікті сәулет және қала құрылысы органдары; аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасы; санитарлық эпидемиологиялық органдары; өрт қауіпсіздігі органдары, т.б.

Жер учаскесін алып қоюды әртүрлі негіздер бойынша жіктеп қарастыруға болады:

Қайтарымдылық сипатына қарай жер учаскесін алып қоюды екі санатқа бөліп қарастыруға болады:

жер учаскесінің меншік иесіне немесе жер пайдаланушы келтірілген шығындардың барлығын өтеу арқылы. Бұған жер учаскесін меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан мемлекет қажеттіктері үшін алып қою, мақсатына сәйкес пайдаланылмаған немесе заңдарды бұза отырып пайдаланылған жер учаскесін алып қою, тең келетін жер учаскесін бере отырып радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесін алып қою;

жер учаскесін ақысыз, яғни қайтарымсыз алып қою. Ол меншік иесі мен жер пайдаланушының міндеттемелері бойынша жер учаскесінен немесе жер пайдалану құқығынан өндіріп алу немесе тәркілеу.

Жер учаскесін алып қоюдың мақсатына қарай мынадай топтарға жіктеуге болады:

жер учаскесін алып қоюдың жауапкершілік шарасы ретінде жүзеге асырылуы. Жер учаскесін меншік иесі мен жер пайдаланушының міндеттемелері бойынша алып қоюда жерді алып қою міндеттемені орындамағаны үшін азаматтық құқықтық санкция ретінде қолданылады. Меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан жер учаскесін заңда көрсетілген белгілі бір мерзім ішінде пайдаланбағаны немесе заңдарды бұза отырып пайдаланғаны үшін алып қою жер құқықтық жауапкершілік болып табылады. Меншік иесінің немесе жер пайдаланушының жер учаскесін тәркілеу қылмыстық құқықтық жауапкершілік шарасы ретінде жүзеге асырылады.

меншік иесі мен жер пайдаланушыдан жер учаскесін алып қою ешқандай да жауапкершілік шараларын көздемейді, ол тек қана мемлекеттің қажеттіктерін қанағаттандыру үшін жүзеге асырылады. Бұл жер учаскесін мемлекет қажеттіктер үшін алып қою немесе төтенше жағдайлар кезінде жер учаскелерін меншік иесі мен жер пайдаланушылардың уақытша алып қою.

Жер учаскесін алып қоюдың келесі жіктелуі оның субъектілеріне байланысты болады.

жер учаскесін мәжбүрлі түрде алып қоюды сот тәртібі арқылы жүзеге асырылады; Меншік иесі мен жер пайдаланушыдан жер учаскесі сот тәртібі арқылы тек жер учаскесін тәркілеген жағдайда және жер учаскесін мақсатына сәйкес пайдаланбағанда немесе заңдарды бұза отырып пайдаланғанда ғана міндетті түрде жүзеге асырылады. Жер кодексінің 95-бабында заң актілерінде көзделген жағдайларда, қылмыс немесе өзге де құқық бұзушылық жасағаны үшін меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан жер учаскесі сот тәртібімен санкция түрінде өтеусіз алынып қойылуы мүмкіндігі қарастырылған.

жер учаскесін мәжбүрлі түрде алып қоюды әкімшілік тәртібі арқылы жүзеге асырылуы; Жер учаскесін мақсатына сәйкес, пайдаланбаған немесе заңдарды бұза отырып пайдаланған меншік иесі мен жер пайдаланушыдан жер учаскесін алып қою әкімшілік сипаттағы сот тәртібімен жүзеге асырылады. Меншік

иелерінен немесе жер пайдаланушыдан жер учаскесін мақсаты бойынша пайдаланбағаны немесе заңдарды бұза отырып пайдаланғаны үшін алып қою жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтық органның талап арызы бойынша сот тәртібімен жүргізіледі

Жерді мемлекеттік мұқтаждары үшін келесі жағдайларда қайтарып алуға болады:

- 1) халықаралық міндеттемелер;
- 2) қорғаныс қажетіне, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға, сауықтыру, рекреациялық және тарихи-мәдени мақсатқа арнап жер беру;
- 3) учаскенің астынан пайдалы қазбалардың кен орнының (кең таралғандарынан басқасы) табылуы;
- 4) жол салу, электр тарату, байланыс желілері мен магистральды құбырларды тарту, сондай-ақ осы объектілерді орналастырудың басқа мүмкін нұсқалары болмаған кезде мемлекеттік маңызы бар басқа да объектілер салу;
- 5) құлау (қирау) қаупі бар апатты және ескірген тұрғын-үйлерді бұзу;
- 6) қалалар мен өзге де елді мекендердің бас жоспарлары, аумақты аймақтарға бөлу схемалары және белгіленген тәртіппен бекітілген өзге де қала құрылысы немесе жерге орналастыру құжаттамасы негіз болып табылады.

Жер учаскесін мемлекет қажеттіктері үшін алып қоюдың міндетті және факультативті сатыларын бөліп қарастырады Ол міндетті сатылардың қатарына: дайындық сатысын;

жер учаскесін сатып алу туралы шешім қабылдау сатысы;

жер учаскесінің меншік иесімен немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушымен сатып алу жағдайларымен келістіру сатысы.

Факультативті саты жер учаскесін сатып алу туралы талапты сотта қарауды білдіреді. Жер учаскесін мемлекет қажеттіктері үшін алып қою сатылары бірінен кейін бірі кезегімен жүзеге асырылуы тиіс.

Егер Қазақстан Республикасының заң актілерінде өзгеше көзделмесе, сатып алу туралы шешім қабылдаған орган жер учаскесінің меншік иесіне немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушыға бұл жөнінде учаскені сатып алудан кемінде бір жыл бұрын жазбаша түрде хабарлауға тиіс. Ал, Алматы және Астана қалалары үшін кемінде үш ай бұрын хабарлауы тиіс. Осы мерзім ішінде жер меншік иелері мен жер пайдаланушылардың ортасында келесі сұрақтар шешілуі тиіс:

1. Шығынды қандай тұлға өтейді.
2. Оның сомасының өтеу мөлшері қандай болуы тиіс.
3. Жер қандай уақытта босатылуы тиіс. т.б.

Мемлекеттік мұқтаждар үшін жер алынғанда шығындарды өтейтін тұлға болып танылмайды оны өтеуге жер кімнің пайдасына берілді сол тұлға өтеу керек.

Мемлекеттік мұқтаждарға сатып алынатын жер учаскесінің бағасын айқындау кезінде:

1) жер учаскесінің немесе оған құқықтардың нарықтық құны.

2) жер учаскесінде орналасқан жылжымайтын мүліктің нарықтық құны.

3) үшінші тұлғалар алдындағы міндеттемелердің мерзімінен бұрын тоқтатылуына байланысты өздері шеккен шығындар.

4) жер учаскесінен айырылуына байланысты меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға келтірілген барлық шығын қосылады.

Егер тараптар бірыңғай келісімге келмесе сот органдары шығындарды өтеу мөлшерін, қайтарып алудың құнын анықтауға құқылы.

Егер меншік иесі немесе жер пайдаланушы өз міндеттемелерін орындамай отырса оның жер учаскесі оның қарыздары бойынша өндіріліп алынады. Меншік иесінің немесе жер пайдаланушының міндеттемелері бойынша жер учаскесінен немесе жер пайдалану құқығынан өндіріп алу кезінде меншік иесінің немесе жер пайдаланушының жер учаскесіне меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы ауысатын тұлғаның алып қойылған жер учаскесіне меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы туындаған кезден бастап тоқтатылады.

Кепілге берушінің өтініші бойынша сот дәлелді себептер болған кезде (дүлей апат және өзге де төтенше жағдайлар), сондай-ақ ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер кепілге салынған жағдайда, кепілге салынған жер учаскесінен (жер пайдалану құқығынан) өндіріп алу туралы шешімде оның сатылуын бір жылға дейінгі мерзімге кейінге қалдыруға құқылы. Бұл өндіріп алу жағдайы Азаматтық заңнамамен реттеліп отырады. Мысалы: Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы заңға сәйкес жер учаскесі оның иесінің қарыздары бойынша үш тәсіл арқылы өндіріліп алынады:

1. Сот органдарының шешімімен.

2. Сауда саттық негізінде.

3. Соттан тыс тәртіпте.

Жерді нысаналы мақсатына сай емес пайдаланған жерді қайтарып алуы. Ауыл шаруашылығы өндірісіне не тұрғын үй құрылысы мен өзге де құрылысқа арналған учаске, егер Қазақстан Республикасының заңдарында неғұрлым ұзақ мерзім көзделмесе, бір жыл ішінде тиісті мақсатында пайдаланылмаған жағдайларда жер учаскесі меншік иесінен және жер пайдаланушыдан алып қойылуы мүмкін. Бұл кезеңге учаскені игеруге қажетті уақыт, сондай-ақ дүлей апаттар салдарынан немесе осылайша пайдалануға мүмкіндік бермеген өзге де мән-жайларға байланысты учаскені мақсаты бойынша пайдалану мүмкін болмаған уақыт кірмейді. Жер учаскесін алып қою туралы талап-арыз меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға талап-арыз қойылғанға дейін кемінде бір жыл бұрын учаскені мақсаты бойынша пайдалану

қажеттігі туралы жазбаша ескерту жасалғаннан кейін және осы уақыт ішінде жер учаскесінің меншік иесі не жер пайдаланушы учаскені мақсаты бойынша пайдалану жөнінде қажетті шаралар қолданбаған жағдайда ғана берілуі мүмкін. Сот шешімімен учаскені меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан алып қойған жағдайда жер учаскесіне меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу және атқарушылық заңдарында белгіленген тәртіппен ашық сауда-саттықта сатылады. Сатудан түскен сома, учаскені алып қою шығыстары шегеріле отырып, бұрынғы меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға төленеді. Бір жыл ішінде кемінде үш рет сауда-саттыққа шығарудан кейін ондай жер учаскесін немесе оларға жер пайдалану құқығын сату мүмкін болмаған жағдайда жер учаскесі сот шешімімен арнайы жер қорына қосылады.

Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылған жер учаскесін меншік иесі мен жер пайдаланушыдан алып қою. Егер учаскені пайдалану Жер кодексінде немесе Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген жерді ұтымды пайдалану ережелерін өрескел бұза отырып жүзеге асырылса, атап айтқанда, егер учаске нысаналы мақсатына сәйкес пайдаланылмаса немесе оны пайдалану ауыл шаруашылығы жері құнарлылығының едәуір төмендеуіне не экологиялық жағдайдың едәуір нашарлауына әкеп соғатын болса, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарында көзделген жазалау шаралары қолданылғаннан кейін жер учаскесі меншік иесінен және жер пайдаланушыдан алып қойылуы мүмкін. Жер учаскесін алып қою туралы талап-арыз Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарында көзделген жазалау шаралары қолданылғаннан, талап-арыз беруден кемінде үш ай бұрын меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылуын жою қажеттігі туралы жазбаша ескерту жасалғаннан кейін ғана және осы мерзім ішінде меншік иесі немесе жер пайдаланушы учаскені пайдалану кезінде Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылуын жоймаған жағдайда берілуі мүмкін.

Егер меншік иесінің немесе жер пайдаланушының Қазақстан Республикасының заңдарын бұзуы учаскені нысаналы мақсатқа сай пайдаланбауында болса, алып қою туралы талап-арыз бергенге дейін жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтық орган учаскенің меншік иесінің немесе жер пайдаланушының өтініші бойынша жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы мәселе бойынша учаске орналасқан жердегі облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) жергілікті атқарушы органына ұсыныстар жіберуге міндетті. Бұл жағдайда учаскенің нысаналы мақсатын өзгерту туралы мәселе оң шешілмеген кезде ғана талап-арыз берілуі мүмкін.

Сот шешімімен учаскені меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан алып қойған жағдайда жер учаскесіне меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу және атқарушылық заңдарында белгіленген тәртіппен ашық сауда-саттықта сатылады.

Сатудан түскен сома, учаскені алып қою шығыстары шегеріле отырып, бұрынғы меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға төленеді. Бір жыл ішінде кемінде үш рет сауда-саттыққа шығарудан кейін ондай жер учаскесін немесе оларға жер пайдалану құқығын сату мүмкін болмаған жағдайда жер учаскесі сот шешімімен арнайы жер қорына қосылады.

Жер учаскелері радиоактивтік ластануға ұшыраған жерді меншік иелерінен қайтарып алу. Жер кодексіне сәйкес, радиоактивті ластануға ұшыраған және соның салдарынан заңдарда белгіленген санитарлық талаптар мен нормативтерге сәйкес келетін өнім өндіруді қамтамасыз етпейтін жерлер ауыл шаруашылығы айналымынан алынып тасталады. Мұндай жерлерде ауыл шаруашылығы өнімін өндіруге және оны ұқсатуға тыйым салынады. Радиоактивті ластану дегеніміз – бұл жерлердің радионуклидтермен, оның ішінде пайдалы қазбаларды өндіру және ұқсатулардың, ядролық жарылыстардың, ядролық қондырғыларды орнатудың, ионизациялық сәуле шығару көздерін пайдаланудың, радиоактивті заттарды сақтау мен көму орындарының, ядролық радиациялық авариялардың, сонымен қатар, радиоактивті заттармен байланысты өзге де қызметтердің нәтижесінде ластануы. Ондай жерде ауылшаруашылық қызметіне жүзеге асыруға, адамдардың тұруына тыйым салынады. Ауыл шаруашылығының тозған алқаптарының, белгіленген нормативтерден тыс химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттармен, өндіріс және тұтыну қалдықтарымен, сарқынды сулармен лас-танған, бүлінген жердің, сондай-ақ карантиндік зиянкестер мен өсімдік аурулары жұққан жердің топырақ құнарлылығын қалпына келтіру мүмкін болмаған жағдайда, жерді сақтап қою жүргізіледі.

Жерді сақтап қою (консервациялау) дегеніміз – жерді шаруашылық айналымнан алу болып танылады. Мұндай жерлердің иегелеріне басқа жер учаскесі берілуі тиіс. Радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскелерін алып қою мынадай сатылардан тұрады:

- Радиоактивті ластануға ұшыраған жерлерді анықтау және зерттеу;
- Жер учаскесін алып қою туралы шешім қабылдау;
- Алып қою туралы талапты сотта қарау (факультативті саты).

Радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесін алып қою рәсімін қозғау негіздері болып:

жер учаскесі меншік иесінің немесе жер пайдаланушының мәлімдемесі негіз болады;

жергілікті атқарушы немесе өзге де құзыретті органдардың бастамасы;

қоғам талабы танылады.

Радиоактивті ластануға ұшыраған жерлерді анықтау құзыретті органдардың жерді пайдалану мен қорғауға байланысты мемлекеттік бақылау процесінің негізінде жүзеге асырылады. Радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесін анықтағаннан кейін жердің ластану дәрежесін белгілеу, келтірілген шығынды анықтау, ластану салдарын жою мақсатында кешенді комиссиялық зерттеу жүргізіледі. Кешенді комиссиялық зерттеуді облыстық атқарушы орган құратын арнайы комиссия жүргізеді. Оның құрамына:

жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтақ комитет мамандары;
табиғат қорғау жөніндегі аумақтық орган мамандары;
денсаулық сақтау қызметкерлері;
ауыл шаруашылығы қызметкерлері;
өзге де құзыретті органдар қызметкерлері кіреді.

Зерттеу нәтижелері комиссия мүшелерінің барлығы қол қойған қорытындыда тұжырымдалады. Қорытындыда мыналар көрсетіледі:

меншігінде немесе пайдалануында ластанған немесе бүлінген жер учаскесі бар тұлға;

ластанған немесе бүлінген учаске;
жердің ластануына негіз болған объект;
егер анықталған болса, жерді ластаған немесе бүлдірген тұлға;
ластанған жердің түрі мен көлемі;
жерге келтірілген шығынның ақшалай мөлшері;
ластанған жерлерді қалыпқа келтіруге, сонымен қатар келешекте шаруашылыққа пайдалануға байланысты ұсынылатын шаралар.

Жерді тәркілеу. Жер учаскесін мәжбүрлі түрде алып қою немесе меншік құқығының мәжбүрлі түрде тоқтатылуының кейбір түрлерінде келтірілген шығындар өтелмейді. Себебі, жер учаскесін алып қою алдын ала үшінші тұлғаға немесе мемлекетке келтірілген шығындарды өтеу үшін жаза ретінде жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген жағдайларда, қылмыс немесе өзге де құқық бұзушылық жасағаны үшін меншік иесінен немесе жер пайдаланушыдан жер учаскесі сот тәртібімен санкция түрінде өтеусіз алып қойылуы мүмкін. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 254-бабына сәйкес, тәркілеу дегеніміз – меншік иесінің жасаған қылмысы немесе өзге де құқық бұзушылық жасағаны үшін мүлкінің санкция түрінде тегін, әрі ықтиярсыз алынуы. Тәркілеу кезінде мүлік мемлекет меншігіне ақысыз түрде алынады және алудың негізі болып келесі жағдайлар танылады:

1. Жер иесі қылмыс жасаған жағдайда;
2. Жер иесі басқа бір құқық бұзушылық жасаған жағдайда.

Сотталған адам мен оның асырауындағы адамдар үшін қажетті, сотталған адамға жеке меншік құқығымен тиесілі немесе оның ортақ меншіктегі үлесі

болып табылатын, онда үйі мен шаруашылық қора-жайлары орналасқан жер учаскелері, сондай-ақ өзіндік қосалқы шаруашылық жүргізу үшін қажетті жер учаскелері Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару заңдарында көзделген тізбеге сәйкес тәркіленбеуге тиіс.

Тәркіленген жер учаскелері мемлекеттік меншікке қайтарылады. Тәркілеу объектісі болып табылатын мұндай жер учаскелері не жер пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен сатылуы мүмкін.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Жер құқығының пайда болуының жалпы сипаттамасы.*
- 2) Жер құқығы құқық саласы, заң ғылымдарының саласы, оқу пәні ретінде.*
- 3) Жер құқық қатынастарының түсінігі және түрлері.*
- 4) Сот тәжірибесінің жер қатынастарын реттеудегі орны.*
- 5) Жер учаскесі меншік құқығының және өзге де заттық құқықтардың объектісі ретінде.*

15-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КӘСІПКЕРЛІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

15.1 Кәсіпкерлік құқықтың түсінігі және құқық жүйесінде алатын орны. Кәсіпкерлік құқықтың пәні, реттеу әдісі және жүйесі

15.2 Кәсіпкерлік құқықтың қағидалары

15.3 Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көздері

15.1 Кәсіпкерлік құқықтың түсінігі және құқық жүйесінде алатын орны. Кәсіпкерлік құқықтың пәні, реттеу әдісі және жүйесі

Кәсіпкерлік құқықты әр түрлі жағынан қарастыруға болады: а) құқық саласы; б) заң саласы; в) ғылым саласы; г) оқу пәні ретінде.

Кәсіпкерлік құқық құқықтың саласы ретінде кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру мен жүзеге асыру мен басқару процесінде пайда болатын құқықтық қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығынан тұрады.

Кәсіпкерлік құқық ғылым ретінде кәсіпкерлік құқық бойынша білім жүйесінен, ғылыми көзқарастардан тұрады.

Оқу пәні ретінде кәсіпкерлік құқық заң саласындағы кәсіпкерлік құқық туралы жалпы білім жүйесі ретінде, кәсіпкерлік қызметін реттейтін нормативті база мен оның тәжірибеде қолданылуы туралы жалпы білім жүйесі ретінде көрініс табады.

Кәсіпкерлік құқықтың мазмұны оның саласына қарай бағытталуына объектісіне байланысты анықталады. Мұндай объект болып кәсіпкерлік қызмет танылады, құқықтық реттеудің пәні осы қызмет барысында туындайтын құқықтық қатынастар болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес: «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады»¹⁴.

Кәсіпкерлік қызметтің заңды анықтамасы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 10-бабында берілген¹⁵. Кәсіпкерлік - меншік түрлеріне қарамастан, азаматтар мен заңды тұлғалардың, тауарларға (жұмысқа, қызметке) сұранымды қанағаттандыру арқылы таза табыс табуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлік) не мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық жүргізу немесе оралымды басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген ынталы қызметі. Кәсіпкерлік қызмет

¹⁴ Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл

¹⁵ Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (1994 ж. 27 желтоқсан) (Жалпы бөлім) // Параграф ақпараттық анықтама жүйесі, 2013.

кәсіпкердің атынан, оның тәуекел етуімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылады. Азаматтар, азаматтық кодексте және өзге заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда заңды тұлға құрмай-ақ кәсіпкерлік қызметпен айналысуға құқылы. Жеке кәсіпкерлерді мемлекеттік тіркеу өз бетімен тіркелу сипатында жасалады және жеке кәсіпкер ретінде есепке алынады.

Жоғарыда берілген түсініктен кәсіпкерліктің негізгі белгілерін көруге болады. Олар:

Өзіндік бастамашылдық қызмет кәсіпкерлік қызметтің субъектісінің мүліктік, ұйымдастырушылық және өзге де тәуелсіздігіне негізделеді.

Кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдігі нарықтық экономика қатынастарының ажыратылмас бөлігі болып табылады. Негізгі тәуекелі ол кірістің түспеуінде немесе кіріс кәсіпкердің болжамынан аз түсуі.

Жүйелі түрде кіріс табуға бағытталған кәсіпкерлік қызмет тұрақты кәсіпкерлік қызмет ретінде танылады.

Табыс мүлікті қолданғаннан, тауарларды сатудан, жұмысты орындаудан және қызмет көрсетуден түседі. Бұл белгілер табыс көзін көрсетеді, ол кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру барысында пайда болады. Табыстың нақты қайнар көздері осылар деп айту қателік болуы мүмкін, себебі кәсіпкерлік қызметтің алуандығы мен түрлі салада болуына байланысты әр түрлі табыс көзі болады.

Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік тіркеудің белгілері біркелкі емес. Егер тікелей түсініктеме беретін болсақ, онда тіркелмеген кәсіпкер кәсіпкерлік қызметпен айналыса алмайды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, тіркеусіз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырған үшін жауапкершілік көзделген.

Кәсіпкерлік құқықтың **пәні** кәсіпкерлік қызмет саласындағы құқықтық қатынастар, сонымен қатар тығыз қатынаста болатын коммерциялық емес қатынастар.

Бұндай құқықтық қатынастардың үш түрін көретуге болады:

Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде пайда болатын (сатып алу- сату қатынастарында, аренда, несиелеу, баға құрлымы және т.б.);

2) коммерциялық емес кәсіпкерлікпен етене байланысты қатынастар. Мысалы, мұндай қатынастар кәсіпкерлік субъектінің құрылу кезінде пайда болады (мекемелер, өзін өзі басқаратын ұйымдар);

3) кәсіпкерлік қызметтің жеке аспектілерін мемлекеттік реттеу.

Қазақстан Республикасының Салық кодексінде белгіленген жағдайларды қоспағанда, мемлекеттік тіркеусіз аталған жеке кәсіпкерлердің қызметіне тыйым салынады.

Сонымен қатар, қызмет заңмен көзделген тәртіпте тіркелуі керек. Қызметті тіркеу белгі емес – заңмен бекітілген міндет.

Кәсіпкерлік қызметтің түрлері:

1) меншіктің түріне байланысты: жеке, мемлекеттік.

2) қатысушылардың санына байланысты: - жеке. Дара кәсіпкерлік - жеке тұлғалардың кіріс алуға бағытталған, жеке тұлғалардың өздерінің меншігіне негізделген және жеке тұлғалардың атынан олардың тәуекелі үшін және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылатын бастамашылық қызметі. Жеке кәсіпкерлік - жеке кәсіпкерлік субъектілерінің кіріс алуға бағытталған, жеке кәсіпкерлік субъектілерінің өздерінің меншігіне негізделген және жеке кәсіпкерлік субъектілерінің атынан олардың тәуекелімен және мүліктік жауапкершілігімен жүзеге асырылатын бастамашылық қызметі.

- бірлескен (ұжымдық). Бірлескен кәсіпкерлікті жеке тұлғалар (дара кәсіпкерлер) тобы өздеріне ортақ меншік құқығымен тиесілі мүлік негізінде, сондай-ақ мүлікті бірлесіп пайдалануға және (немесе) оған билік етуге жол беретін өзге де құқыққа орай жүзеге асырады. Бірлескен кәсіпкерлік кезінде жеке кәсіпкерлікпен байланысты барлық мәмілелер бірлескен кәсіпкерліктің барлық қатысушыларының атынан жасалады, ал құқықтар мен міндеттер олардың атынан алынады және жүзеге асырылады. Бірлескен кәсіпкерліктің нысандары: ерлі-зайыптылардың ортақ бірлескен меншігі негізінде жүзеге асырылатын ерлі-зайыптылардың кәсіпкерлігі; шаруа немесе фермер қожалығының ортақ бірлескен меншігі немесе жекешелендірілген тұрғын үйге ортақ бірлескен меншік негізінде жүзеге асырылатын отбасылық кәсіпкерлік; жеке кәсіпкерлік ортақ үлестік меншік негізінде жүзеге асырылатын жай серіктестік болып табылады.

3) қызметтің сипатына қарай: тауарларды өндіру, қызмет көрсету, жұмысты орындау және т.б.¹⁶.

Құқық саласының әдісі деп, салаға байланысты өзіндік ерекшелігі бар әдіс тәсілдер қолдана отырып, осы салада туындайтын қатынастарға әсер ету. Кәсіпкерлік қызметтің ерекшелігі, құқықтық қатынас субъектілерінің еркілерінде, өз бетінше болуында. Яғни, мәселе диспозитивті құқықтық реттеу әдіс жайлы айтылуда (өз бетінше шешім қабылдау әдісі), бір жағынан – жалпы қоғам мүддесін қорғауға байланысты императивті реттеу әдісін қолдану қажеттілігі де бар (заңмен белгіленген және құқық субъектісі үшін міндетті болып табылады). Сонымен қатар, мемлекет кәсіпкерлік қатынасты реттеу үшін ұсыну әдісін қолдана отырып, ұсыныс норма шығаруы мүмкін. Кәсіпкерлік құқықтың әдістері кешенді болады, оған ұсыну, ерікті, міндеттеуші әдістер жатады. Барлық құқық саласына тән жалпы әдістерде кәсіпкерлік құқықта да бар, ол императивті көбіне мемлекет тарапынан қолданылатын бір жақты өктемдік сипатындағы әдістердің бірі. Ал екінші әдіс, ол диспозитивті құқық субъектілерінің еріктеріне және теңдігіне байланысты жүзеге асатын әдіс. Бұл

¹⁶ Ершова И.В. Препринимательское право: Вопросы и ответы. – М., 2002. – С. 14.

әдіске шарттық қатынастарды жатқызуға болады: сатап алу-сату, аренда, т.б. Кәсіпкерлік қызметті реттейтін өзгеде әдістер бар.

Кәсіпкерлік қызметті реттеудігі өз бетінше шешім қабылдаудағы маңыздысы келісім әдісі. Әдіске сәйкес, кәсіпкер субъект кез келген шешімді өзі қабылдап, басқа тараппен құқықтық қатынасқа түскен жағайда онымен келісіп не келісімін алып қызмет атқарады.

Мемлекеттік реттеуде кәсіпкерлік қызметті міндетті орындалуы әдісі қолданылады. Сәйкес бір тарап, көбіне мемлекет екінші тарапқа міндетті орындауға жататын нұсқамаларды міндеттейді.

Кәсіпкерлік қызметті реттеу үшін ұсыну әдісі де қолданылады. Шартына сәйкес құқықтық қатынастың бір тарабы екінші тарапқа кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру тәртібі туралы ұсыныстар айтады.

Тыйым салу әдістері де қолданылады. Мысалы, қоршаған ортаны қорғауға байланысты, яғни кәсіпкердің қоршаған ортаға қандай да болмасын зиян келтіруін болдыртпау.

15.2 Кәсіпкерлік құқықтың қағидалары

Құқық қағидасы (лат. principium – принцип; негіз, алғы бастама) – бұл құқық саласының түп-негізі, бастамасы, басшылыққа алатын идеялар. Құқық қағидасы бұл барлық мемлекеттік құқық жүйесінің негізі болып табылады.

Кәсіпкерлік құқықтың қағидалары:

1. Кәсіпкерлік қызметтің еркіндігі. Аталған қағида Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс тапқан. Қазақстан Республикасының Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес: «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалануға құқығы бар. Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады». Демек, кез келген азамат кәсіпкерлікпен айналысу шешімін және қандай құқықтық нысан мен кәсіпкерліктің қандай түрімен айналысуды өзі шешеді. Бұл қағида ҚР Азаматтық кодексі мен өзге де нормативтік құқықтық актілерде де бекітіледі.

2. Меншік нысанының көптігі. Бұл қағида ҚР Конституциясына негізделеді.

3. Бәсекелестікті қолдау және жосықсыз бәсекелестікке жол бермеу қағидасы. Аталған қағида да ҚР Конституциясында бекітілген. Қазақстан Республикасының Конституциясының 26-бабының 4-тармағына сәйкес: «Монополистік қызмет заңмен реттеледі әрі шектеледі. Жосықсыз бәсекеге тыйым салынады».

4. Жеке кәсіпкерлердің мүдделерімен мемлекет пен қоғамның мүдделерінің ұштасуы қағидасы.

5. Заңдылық қағидасы.

Шаруашылық құқықтық қатынастар мүліктік қатынастар сияқты Азаматтық Кодекспен реттеледі. Мүліктік қатынастар дегеніміз — мүлікті иелену, пайдалану және билік етуге (басқа біреуге беру) байланысты қатынастар. Басқаша айтқанда, мүліктік қатынастар — материалдық игіліктермен (мүлік, **акша, құнды қағаз, қызмет көрсету** және т.б.) байланысты қоғамдық қатынастар. Мысалы, сату — сатып алу, жалға беру, мұраға қалдыру. Мүліктік емес жеке қатынастар екі топқа бөлінеді — мүліктік қатынастармен тығыз байланысты мүліктік емес жеке қатынастар және мүліктік қатынастармен байланысы жоқ мүліктік емес жеке қатынастар.

Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаты жеке кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау және мемлекеттің мүдделері мен тұтынушылардың құқықтарын қорғау болып табылады.

Жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің негізгі қағидалары:

-жеке кәсіпкерлік еркіндігінің кепілдігі және оны қорғау мен қолдауды қамтамасыз ету;

-кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға барлық жеке кәсіпкерлік субъектілерінің теңдігі;

-жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік субъектілерінің меншігіне) қол сұғылмауы мен оны қорғаудың кепілдігі;

-Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті дамытудың басымдығы;

-жеке кәсіпкерліктің мүдделерін қозғайтын нормативтік құқықтық актілердің жобаларына сараптама жасауға жеке кәсіпкерлік субъектілерінің қатысуы болып табылады.

15.3 Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көздері

Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көзі – кәсіпкерлік құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы және осы саланы реттеуге бағытталғын халықаралық шарттардың жиынтығы болып табылады. Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көзінің жүйесінде кез келген қайнар көздері заң күшіне қарай орналасқан. Бұл иерархиялық саты Нормативтік құқықтық актілер туралы 1998 ж. 24 наурыздағы № 213-1 Қазақстан Республикасының Заңыдабекітілген. Аталған заңның 3-бабында, нормативтік құқықтық актілердің негізгі және туынды түрлері көрсетілген.

1. Нормативтік құқықтық актілер негізгі және туынды актілер болып бөлінеді.

2. Нормативтік құқықтық актілердің негізгі түрлеріне мыналар жатады:

А. Конституция. **Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жылы** бүкілхалықтық дауыс беру арқылы референдумда қабылданған. **Конституция** (латынның лат. *constitutio* — яғни «құрылым» сөзінен шыққан) — Мемлекеттің негізгі заңы, елдегі барлық басқа заңдарға қатысты жоғары заңды

күшке ие заң. Конституция осы заманғы мемлекеттіліктің маңызды белгісі, мемлекеттің бастапқы саяси және құқықтық құжаты болып табылады.

Б. Конституциялық заңдар. Конституцияның негізгі және басты мәнін ашып толықтыратын заңдар.

В. Заңдардың ішіндегі маңыздыларының бірі кодекстер, ол әр құқық саласының өзіне тән ерекшелігін көрсете отырып, реттеу әдісі тәсілдерімен ажыратылады. Құқық саласында азаматтық, әкімшілік, қылмыстық, еңбек, экологиялық кодекстерде кәсіпкерлік қызметті реттейтін нормалар бекітілген.

Г. Заңдар - мемлекет белгілеген бүкіл **нормативтік-құқықтық актілер**, жалпыға бірдей міндетті ережелер. **Мемлекеттік биліктің** жоғары өкілетті органы қабылдаған немесе тұрғындардың тікелей ерік білдіруі арқылы қабылданған, неғұрлым маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін **нормативтік акт**. Мысалы, Жеке кәсіпкерлік туралы ҚР заңы.

2) Қазақстан Республикасы Президентінің Конституциялық Заң күші бар Жарлықтары; Қазақстан Республикасы Президентінің Заң күші бар Жарлықтары; Қазақстан Республикасы Президентінің өзге де нормативтік құқықтық жарлықтары;

3) Қазақстан Республикасы Парламенті мен оның палаталарының нормативтік қаулылары;

4) Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативтік қаулылары;

5) Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің, Жоғарғы Сотының және Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясының нормативтік қаулылары;

6) Қазақстан Республикасының министрлері мен өзге де орталық мемлекеттік органдар басшыларының нормативтік құқықтық бұйрықтары;

7) орталық мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық қаулылары;

8) мәслихаттардың нормативтік құқықтық шешімдері, әкімдіктердің нормативтік құқықтық қаулылары, әкімдердің нормативтік құқықтық шешімдері.

3. Нормативтік құқықтық актілердің туынды түрлеріне мыналар жатады: регламент - қандай да бір мемлекеттік орган мен оның құрылымдық бөлімшелері қызметінің ішкі тәртібін реттейтін нормативтік құқықтық акт; техникалық регламент - Қазақстан Республикасының техникалық реттеу туралы заңнамасына сәйкес әзірленетін және қолданылатын өнімдерге және (немесе) олардың өмірлік циклінің процестеріне қойылатын міндетті талаптарды белгілейтін нормативтік құқықтық акт;

мемлекеттік қызметтер көрсету стандарты – мемлекеттік қызметтер көрсету процесінің, нысанының, мазмұны мен нәтижесінің сипаттамасын қамтитын көрсетілетін мемлекеттік қызметке қойылатын талаптарды белгілейтін нормативтік құқықтық акт;

мемлекеттік қызмет көрсету регламенті – мемлекеттік қызмет стандартының сақталуына қойылатын талаптарды белгілейтін және мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволық бағыныстағы ұйымдарының, мемлекеттік қызмет көрсететін лауазымды адамдардың, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың мемлекеттік қызмет көрсетуінің тәртібін айқындайтын нормативтік құқықтық акт.

Мемлекеттік қызмет регламенті мемлекеттік қызмет көрсету процесіне қатысатын мемлекеттік органдардың, олардың ведомстволық бағыныстағы ұйымдарының және өзге де жеке және заңды тұлғалардың іс-қимылының (өзара іс-қимылының) сипаттамасын да белгілейді;

мемлекеттік қызметтер көрсету тізілімі – көрсетілген мемлекеттік қызметтерді алушыларды, олардың көрсетілуін қамтамасыз ететін мемлекеттік органдарды және ұйымдарды көрсете отырып, республикалық және жергілікті деңгейде көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің үнемі жаңартылып отыратын тізбесін және басқа да сипаттамаларды қамтитын нормативтік құқықтық акт;

ереже - қандай да бір мемлекеттік органның немесе оның құрылымдық бөлімшесінің мәртебесі мен өкілеттігін белгілейтін нормативтік құқықтық акт;

қағида - қандай да бір қызмет түрін ұйымдастыру және жүзеге асыру тәртібін белгілейтін нормативтік құқықтық акт;

нұсқаулық - заңдардың қоғамдық қатынастардың қандай да бір саласында қолданылуын егжей-тегжейлі көрсететін нормативтік құқықтық акт.

Қазақстан Республикасының заңда рын да туынды түрдегі нормативтік құқықтық актілердің өзге де нысандары көзделуі мүмкін¹⁷.

Аумақтық кеңістігіне байланысты:

Республикалық - Республиканың барлық аймағына таралатын, заңда белгіленген тәртіппен қабылданған нормативтік актілер.

Жергілікті немесе локальды - жергілікті атқарушы, жергілікті өкілді және басқа да органдармен қабылданып, белгіленген жерде әрекет ететін нормативтік актілер. Мысалы, кәсіпорынның қызметін, және ішіндегі қарым қатынастарды реттейтін заңдар. Яғни, ішкі еңбек тәртібіне, акционерлік қоғамның директорлары туралы ереже, т.б.

Кәсіпкерлік қызметті реттейтін жалпы таныған қағидалар мен нормаларды Қазақстанның ратификациялауы, жағдайға байланысты осындай атауы бар, тиісті нормативтік құқықтық акт негізінде жасалатын халықаралық акт, ол арқылы Қазақстан Республикасы халықаралық шарттың өзі үшін міндеттілігіне

¹⁷ Нормативтік құқықтық актілер туралы 1998 ж. 24 наурыздағы № 213-І Қазақстан Республикасының Заңы

халықаралық тұрғыдан өзінің келісімін білдіру. Осындай мақұлданған халықаралық актілер ұлттық заңнаманың құрамдас бөлігі болып танылып, кәсіпкерлік құқықты реттейтін нормалардан тұратын қайнар көзі болып табылады.

Кәсіпкерлік құқықтың жүйесі

Кәсіпкерлік құқықтың жүйесі, ол логикалық тұрғыдан нормалар мен кәсіпкерлік құқықтың институттарының орналасуын айтамыз.

Кәсіпкерлік құқық басқа құқық салалары сияқты Жалпы және Ерекше бөлімге бөлінеді. Кәсіпкерлік құқықтың жүйесі оқу курсы ретінде келесідей институттардан тұрады:

ЖАЛПЫ БӨЛІМ

1. Кәсіпкерлік құқықтың түсінігі, пәні, әдістері, қағидалары
2. Кәсіпкерлік құқықтық қатынастар
3. Кәсіпорынның дәрменсіздігін (банкроттықты) құқықтық реттеу
4. Мемлекеттік меншікті жекешелендіру
5. Экономика саласындағы құқықбұзушылық үшін жауапкершілік

ЕРЕКШЕ БӨЛІМ

7. Монополистік қызметті құқықтық реттеу
8. Өнімнің, қызметтің және жұмыстың сапасын құқықтық реттеу
9. Баға құрлымын құқықтық реттеу
10. Инвестициялық қызметті құқықтық реттеу
11. Несиелеу мен есептеуді құқықтық реттеу
12. Бухгалтерлік есеп, есеп қисап пен аудиты құқықтық реттеу
13. Сыртқы экономикалық қызметті құқықтық реттеу

Бақылау сұрақтары:

1. *Кәсіпкерлік құқықтың түсінігі және құқық жүйесінде алатын орны*
2. *Кәсіпкерлік құқықтың пәні, реттеу әдісі және жүйесі*
3. *Кәсіпкерлік құқықтың қағидаларын атаңыз*
4. *Кәсіпкерлік құқықтың қайнар көздері*

16-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ САЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

16.1 Салық құқығының түсінігі. Салық құқығының пәні, құқықтық реттеу әдісі

16.2 Салықтың түсінігі. ҚР заңдарына сәйкес салықтардың түрлері

16.3 Мемлекеттің салықтық қызметі

16.4 Салықтық міндеттеме. Салықтық бақылау

16.1 Салық құқығының түсінігі. Салық құқығының пәні, құқықтық реттеу әдісі

Қазақстан Республикасының құқық жүйесінде салық құқығы ерекше орынға ие, себебі ол мемлекет пен қоғам үшін өте маңызды құқықтық қатынастар тобын реттейді-мемлекет пен салық төлеушілер және басқа да міндетті тұлғалар арасында туындайтын салық салу саласындағы қоғамдық қатынастар.

«Салық құқығы» деген ұғым мазмұнына сәйкес төмендегідей қарастырылады:

- 1) оқу пәні ретінде;
- 2) заң ғылымының саласы ретінде;
- 3) құқық саласы ретінде.

Ескертетін жағдай, ол салық құқығының оқу пәні немесе ғылым саласы ретіндегі салық құқығы нақты құқық саласына негізделеді, себебі олар нақты құқық саласының құқық нормалары мен институттарын зерттейді.

Оқу пәні ретінде салық құқығы аталған құқық саласының негізгі ережелері туралы мәліметтер, білімдер және ақпараттар жүйесін құрайды. Оқу пәні шеңберінде салық құқығының пәні, салық құқығының әдістері, салықтық заңнаманың тарихы, сонымен қатар түрлі теориялық мәселелер қарастырылуы мүмкін.

Салық құқығы ғылым ретінде - құқық саласының нормаларын қолдану қалыбы мен әдістері, тәртібі және теория мен тәжірибе туралы білім жүйесі. Ғылым саласы ретінде салық құқығы салықтық құқықтық қатынастарды реттеу барысында туындайтын қоғамдық мәселелер мен үдерістерді зерттейді. Салық ғылымының түбегейлі зерттеулері салық құқығының теориясын қалыптастырады, ғылыми ұсыныстар мен тұжырымдар береді, өз кезегінде олар экономикалық тұрғыдан негізделген салықтық заңдардың қабылдануын қамтамасыз етеді.

Салық құқығы – тиісті субъектілерге императивті әдіспен әсер ету арқылы салықтарды бекіту, енгізу және салық салу сияқты қоғамдық қатынастарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Салықтық қатынастардың негізгі белгісі олардың мүлкітік сипатта болатындығымен айқындалады-салықтық міндеттемелерді орындау. Салық құқығының пәні-салықтар мен алымдарды бекіту, есептеу, төлеу және алу, салықтық бақылауды жүзеге асыру және салықтық заңнаманы бұзғаны үшін жауаптылық, салық төлеушілердің, мемлекеттің құқықтары мен мүлкітік мүдделерін қорғауға байланысты туындайтын, мемлекет пен салық төлеушілер арасында қалыптасатын құқықтық қатынастардың жиынтығы.

Салық құқығының реттеу пәніне кіретін қатынастарды былай топтастыруға болады:

- 1) бірінші топ – салықтар мен алымдарды бекітумен байланысты қатынастар;
- 2) екінші топ – салықтар мен алымдарды енгізумен байланысты қатынастар;
- 3) үшінші топ – салықтар мен алымдарды алумен байланысты қатынастар;
- 4) төртінші топ – салықтық бақылауды жүзеге асырумен байланысты қатынастар;
- 5) бесінші топ – салықтық құқықбұзушылықтарды жасаумен байланысты туындайтын қатынастар.

Салық салу саласындағы қоғамдық қатынастардың қатысушыларына жеке және заңды тұлғалармен қатар, салық төлеушілер, салық агенттері, салық органдары, қаржы органдары, кеден органдары және басқалары жатады. Салық құқығында екі әдіс бар:

- 1) жария құқықтық әдіс (немесе билік пен бағыныштылық әдісі, императивтік әдіс, авторитарлық әдіс);
- 2) азаматтық құқықтық әдіс (немесе диспозитивтік әдіс).

Мемлекеттің салықтық қызметінің негізгі бағыттары:

- 1) салықтар мөлшерін белгілеу;
- 2) мемлекеттің салықтық құрылымын айқындап, оның қалыпты қызметін қамтамасыз ету;
- 3) салықтық міндеттемелердің орындалуын бақылау;
- 4) салықтың төленуін қамтамасыз ету, төленбеген жағдайда күш қолдану;
- 5) салық заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту негіздерін белгілеу;

Қазақстан Республикасының салық құқығы салық салу принциптеріне негізделеді. *Салық салу принциптеріне:*

- салық салудың міндеттілігі (салық төлеуші – салық міндеттемесін, салық агенті салықтарды есептеу, ұстау және аудару жөніндегі міндетті Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес толық көлемде және белгіленген мерзімде орындауға міндетті);
- айқындылығы-салық төлеушінің салық міндеттемесі, салық агентінің салықтарды есептеу, ұстау және аудару жөніндегі міндеті туындауының,

орындалуының және тоқтатылуының барлық негіздері мен тәртібінің Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленуін білдіреді;

- әділдігі - Қазақстан Республикасында салық салу жалпыға бірдей және міндетті болып табылады. Жеке-дара сипаттағы салық жеңілдіктерін беруге тыйым салынады;
- салық жүйесінің біртұтастығы - Қазақстан Республикасының салық жүйесі Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында барлық салық төлеушілерге (салық агенттеріне) қатысты бірыңғай жүйе болып табылады;
- салық заңнамасының жариялылығы - салық салу мәселелерін реттейтін нормативтік құқықтық актілер ресми басылымдарда міндетті түрде жариялануға жатады принциптері жатады.

16.2 Салықтың түсінігі. ҚР Заңдарына сәйкес салықтардың түрлері

Салықтар - тауарлы өндіріспен бірге, қоғамның топқа бөлінуімен және мемлекеттің пайда болуымен, оған әскер, сот, қызметкерлер ұстауға қаражаттың қажет болуынан пайда болады.

Салықтың мәні мемлекет өз пайдасына жалпы ішкі өнімнің белгілі мөлшерін нақтылы жарна ретінде алып қалады.

Салықтар мемлекеттің өмір сүруінің негізі болып саналады. Мемлекетті ұстау үшін, халықтың ақшалай немесе натуралдық формада тұрақты түрде төлейтін жарналары қажет болады. Адамзаттың даму тарихында салықтың нысандары мен әдістері мемлекеттің сұранымдары мен қажеттеріне қарай бейімделіп, өзгерістерге ұшырап отырды.

Салықтар тауар-ақша қатынастарынан тыс қолданылады. Натуралдық салықтардың мөлшері мен түрі нақты жергілікті жағдайларға бағынған. Мысалы: 1 адамнан 1 құндыз терісі немесе 10 пұт тұз және т.б. алынған. Тауар-ақша қатынастарының нығаюымен натуралды салықтың рөлі айтарлықтай азайды. Дегенмен, олар соңғы уақытқа дейін пайдаланылады.

Егер екі мемлекет бір-бірімен соғыс жүргізсе, жеңген мемлекет жеңілген мемлекеттің барлық байлығын тонап алады, болмаса белгілі бір мөлшерде салық салып отырады.

Салықтарға экономикалық әдебиеттерде әр түрлі анықтама мен түсініктеме берілген. Мәселен, Салық кодексінде «Салықтар-мемлекет біржақты тәртіппен заң жүзінде белгіленген, белгілі бір мөлшерде жүргізетін, қайтарымызсыз және өтеусіз сипатта болатын бюджетке төленетін міндетті ақшалай жарналар» деп атап көрсетілген.

- Салық- заңды актілерге сәйкес салық төлеушілермен жүзеге асырылатын бюджетке төленетін міндетті төлем.
- Салық- белгілі бір объектілерден төленетін төлем.

➤ Салық дегеніміз- белгілі бір мерзімде және белгілі бір көлемде алынатын, заң бойынша қарастырылған міндетті төлемдер.

Салықты басқа да төлемдерден ажырата білуіміз керек. Себебі, салық белгілі бір объектілерден (табыс, мүлік, тауар, жер,көлік, мұра) төленеді. Сонымен қатар салықты төлеудің өзіндік бір мерзімі болады (салық кезеңі- бір күндік, он күндік, айлық, тоқсандық, жылдық) және белгілі бір көлемде немесе мөлшерде (салық ставкасы) алынады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджетіне салықтардың меншікті салмағы 70 пайыздан құрайды.

Салықты материалдық тұрғыдан алғанда- бұл, салық төлеушінің белгілі бір мерзімде және белгіленген тәртіпте мемлекетке беретін белгілі бір ақша сомасы болып табылады (салық натуралдық тұрғыда материалдық құндылық болып саналады).

Салықтың материалдық белгісі - салық төлеуші белгілі бір соманы мемлекетке міндетті түрде беруі болып келеді.

Материалдық салықтың қатынастар - ақшалай қатынастар, өйткені ол ақша қаржыларының салық төлеушіден мемлекеттік ақша қорларына жылжуы дегенді білдіреді.

Экономикалық категория тұрғысынан қарағанда салық - салық төлеушілерден мемлекетке қарай белгілі бір мөлшерде, белгілі бір мерзімде және белгіленген тәртіпте бір бағыттағы ақшаның қозғалысы болып саналады.

Ал, құқықтық тұрғыдан қарайтын болсақ, бұл мемлекеттік бекітілім, яғни тұлғалардың мемлекетке белгілі бір ақша сомасын беруін (төлеуді) көздейтін міндеттеме.

Салық құқығы - мемлекеттің салықтық әрекеті процесінде пайда болатын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы.

Салық материалдық тұрғыдан белгілі бір ақша сомасын (ақшалай нысанда) немесе салық төлеушілердің мемлекетке беруі тиіс белгілі бір заттардың санын (натуралдық заттай нысанда) білдіреді.

Сонымен салықтардың мазмұны мынадай:

- Материалдық категория жағынан — бұл белгілі бір ақша сомасы болса;
- Экономикалық категория ретінде – бұл мемлекеттің табысы;
- Заңдық категория жағынан, бұл заң жүзінде белгіленген міндеттеме болып табылады.

- Салықтың экономикалық белгілері ретінде келесі көрсетілгендерді атауға болады:

- Салық – мемлекетке тиесілі қоғамдық жиынтық өнімді бөледі;
- Салық – ақшалай нысанды төленеді;
- Салық – қайтарылмайтын төлем болып табылады;
- Салық – баламасыз сипатта болады;

- Салық – салықты төленген кезде меншік нысандары айқындалады;

- Салық – тұрақты экономикалық қатынас туғызады;

Ал, енді осы белгілердің мазмұнын тереңірек қарастырайық.

1. Салық – мемлекетке тиесілі қоғамдық жиынтық өнімді бөледі.

Мемлекеттік аппарат мемлекетке тиесілі ақша сомасын өндірмейді. Сондықтан мемлекет жеке және заңды тұлғаларға салық салу арқылы қажетті соманы өндіріп алып отырады. Мұның экономикалық сипаттамасы мемлекет салықты белгілеу және өндіріп алу арқылы өндірілген қоғамдық жиынтық өнімнің бір бөлігін өзіне тиесілі сома ретінде айналдырып алады. Бұл жерде салық қатынасы бөлуші сипатта болады.

2. Салық – ақшалай нысанды төленеді.

Натуралдық нысанда төленуі де мүмкін. Мәселен, ауыл шаруашылығы саласында жиналған өнімнің бір бөлігі салық ретінде төленеді.

Салық кодексінде салық ақшалай нысанда төленуі тиіс деп атап көрсетілген.

3. Салық – қайтарылмайтын төлем болып табылады.

Салықты төлеген кезде ақша тек бір бағытта ғана қозғалады, яғни салық төлеушіден мемлекетке бағытталады.

Мұның қайтарымды төлемдерден (мысалы, мемлекеттік қарыз) айырмашылығы:

Біріншіден, ақша салық төлеушілерден мемлекетке қарай қозғалады;

Екіншіден, кері қайтады, яғни мемлекеттен салық төлеушілерге бағытталады (қайтарылады).

Ал, қайтарымсыздық дегеніміз - ақшаның мерзімсіз алуды білдіреді, яғни ол соманың қашан қайтатыны белгісіз.

4. Салық – баламасыз сипатта болады.

Салық құнның ақшалай нысанда бір бағытта қозғалысын айқындайды, төленген салыққа қарсы тауар түрінде болса да қозғалыс жоқ. Толығырақ айтқанда, салық қандай да бір тауарға, немесе мемлекеттік қызметке төлем болып есептелмейді, яғни ақшаның өтеусіз алынуын көрсетеді.

Сондықтан салық – баламасыз төлем болып табылады.

5. Салықты төлеген кезде меншік нысандары айқындалады.

Салық төленген кезде меншік нысандары ақша қаражаттарына, немесе материалдық құндылықтарда жеке меншіктен мемлекеттік меншікке өтеді (ауысады). Анығын айтқанда, салық салу мемлекетке тиесілі меншіктерді иеліктен шығарады, ал меншік иелері арасындағы туындайтын салық қатынастарында мемлекет жеке меншіктен мемлекеттік меншікке салық төлемдерінде меншік құқықтарын өзгерте алады.

6. Салық – тұрақты экономикалық қатынас туғызады.

Салықты белгілеуде тұрақты салық қатынастары пайда болады. Тұрақтылықты мынадан байқауға болады, яғни салық жеке түрде емес, нормативті құқықтық актілермен белгіленеді. Мәселен, бір тұлғаның нақты салық салу объектісі бар болса, ол салық міндеттемелерін орындаушы болып табылады.

Салық қатынастарының тұрақтылығы салық төлеу арқылы жүйелі төлемдерге алып бармауы тиіс. Кейбір салықтарда салық төлеушілер үшін салық төлеу жеке төлемдік сипатта болады (мысалы, мүлік салығы жеке азаматтар жылына бір рет төлейді) немесе кейде кенеттен салық төлеу сипаты пайда болады (мәселен, ойламаған жерден жасаған жұмысына жалақы алады).

Азаматтардың мүлік салығын төлеген кезде, оның салық қатынастары қысқартылмайды, қайта салық төлеушілердің ағымдағы кезеңде төлеген салықтарымен қоса, келесі салық кезеңдерінде де салық төлеуге міндетті болады. Бұл процесс салық төлеушілердің меншік иесі ретінде құқынан айырылғанға дейін жалғасы таба береді.

Сонымен қатар салықтың құқықтық бірнеше белгілері бар, атап айтқанда:

- Салықты – мемлекет немесе уәкілдік берілген мемлекеттік орган белгілейді;

- Салық – құқықтық нысанда жүзеге асады;

- Салық – мемлекеттің бір жақты белгіленімі болып табылады;

- Салықты белгілеу арқылы салық міндеттемесі туындайды;

- Салық – мәжбүрleme сипатта болады;

- Салық төлеу арқылы ақшаны алу құқықтық сипатта жүзеге асырады.

Салықтың осы құқықтық белгілеріне кеңірек тоқталып өтейік.

1. Салықты тек мемлекет қана белгілейді.

Мемлекеттік органның ешбір салықты бекітуге және енгізуге құқық жоқ.

Салық- бұл мемлекеттің белгіленімі болып саналады.

Салық- осы белгісі арқылы басқа да міндетті төлемдерден ерекшеленеді.

Сондықтан көптеген мемлекеттің салық заңнамларында салықты былайша қарастырады:

Біріншіден, салықты уәкілдік берілген мемлекеттік орган ғана бекіте алады;

Екіншіден, салықты белгілеу белгілі бір заң немесе нормативтік-құқықтық актілермен қатаң түрде жүзеге асырылады;

Үшіншіден, осы қабылданған құқықтық акт белгілі бір тәтіпке сәйкес жүргізіледі.

2. Салық құқықтық нысанда жүзеге асады.

Мемлекет салықты бекіту және енгізу үшін құқықтық акт қабылдайды.

Мемлекеттің салық қызметін жүзеге асырудағы негізгі әдісі болып нормативті актілерді шығару табылады.

Салықтың құқықтық негізі ретінде – мемлекет шығарған нормативті акт қабылданады.

Салық элементтері және салық салудың шарттары осы құқықтық актіге сәйкес белгіленеді, өзгертіледі және жүзеге асырылады.

3. Салық мемлекеттің бір жақты белгіленімі болып табылады.

Салық ұлт (халық, қоғам, азамат) және мемлекет арасындағы еркін түрде келісілген келісімнен кейін пайда болады. Мемлекет салықты белгілеуде барлық салық төлеушілермен келісімге келмейді, яғни олардың белгілі бір топтарымен немесе өкілдерімен ғана келісімге келуі мүмкін. Кейбір кездерде салықтық суверенитет жүзеге асырылады.

Салықтық суверенитет (егемендік) - мемлекеттің өзінің аймағындағы кейбір салық түрлерін кез-келген мөлшерде өзгертуге және салық салу объектілерін белгілеуге, салық саясатын жүзеге асыруға құқы бар.

4. Салықты белгілеу арқылы салық міндеттемесі туындайды.

Қабылданған құқықтық акт негізінде белгіленген салық жеке және заңды тұлғаларға салық төлеуші ретінде салық міндеттемелерін жүктейді.

Салық төлеуші тұлғалар салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуге міндетті болып саналады. Қазақстан Республикасының Салық кодексінде салық міндеттемесіне былайша түсініктеме берілген: «Салық төлеушінің салық заңдарына сәйкес мемлекет алдында туындаған міндеттемесі салық міндеттемесі деп танылады, оған сәйкес салық төлеуші салық органына тіркеу есебіне тұруға, салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілерді айқындауға, салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеуге, салық есептілігін жасауға, оны белгілеген мерзімде табыс етуге, салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеуге міндетті»

5. Салық мәжбүрleme сипатта болады.

Салықтың мәжбүрleme сипаты 3 кезеңде байқалады:

- Бірінші кезең, мемлекет салықты салық төлеушілердің еркінен тыс белгілейді және енгізеді, яғни мәжбүр түрде;

- Екінші кезең, салықты төленген кезде салық төлеуші өзінің меншігінің бір бөлігінен мәжбүр түрде айырылып отырады;

- Үшінші кезең, салық төлеуші өзінің салық міндеттемелерін орындамаған жағдайда, мемлекет бересілі соманы мәжбүрлі түрде өндіріп алады.

6. Салық төлеу арқылы ақшаның алу құқықтық сипатта жүзеге асырылады.

Бір жағынан алғанда, салықтарды салық төлеушілерден еркінен тыс өндіріп алынады, ал екінші жағынан мемлекетті басқа да ақшалармен қамтамасыз етеді, ал бұл құқықтық негізінде мемлекеттің меншігі болып саналады. Айта кету керек «Салық – салық төлеушілердің құқық бұзушылықтары немесе құқыққа қарсытәртіпсіздіктері үшін шараларға төлем ретінде қарастырылмайды».

Алымдар салық төлеушілерге белгілі бір құқықтық мәртебе берілгенде немесе белгілі бір қызмет түрін бастар алдында төленеді.

Алым да төлем болып табылады. Ал, енді алымдардың салықтардан бірнеше айырмашылықтары бар, атап айтқанда:

Біріншіден, алым мемлекеттік аппараттың шығындарын жабады, яғни мемлекет заңды іс-әрекет түрінде тұлғаларға қызмет ұсына отырып, сол қызметіне төлем қабылдайды. Ал салықтар мемлекетті толығымен қаржыландыруға жұмсалады;

Екіншіден, салықтың өтеусіз және баламасыз белгілері болады. Ал, алым баламалы төлем болып саналады, яғни алымды төлеу арқылы мемлекеттен белгілі бір құқық, мәртебе немесе рұқсат алынады. Мысалы, заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркегені үшін алымды алсақ, салық төлеуші осы алымды төлеу арқылы өзіне белгілі бір қызмет түрін ашуға рұқсат алады немесе лицензиялық алым белгілі бір қызметпен айналысу үшін алынатын рұқсат қағаз, яғни салық төлеушіге белгілі бір қызмет түрімен айналысуға құқық беріледі. Сонымен салық жай ғана төлем ретінде төленеді, одан салық төлеуші төлеуіне айырбасқа ешнәрсе ала алмайды, ал алдымен салық төлеуші мемлекеттік органмен байланысты жетілдіре отырып, өзіне басқа да заңда іс — әрекеттер жасайды;

Үшіншіден, алым бір жолғы төлем болып табылады, яғни бір рет қана төленеді. Ал, салық ұзақ мерзімді және тұрақты түрде төленіп отырады, қашан салық міндеттемесі тоқтағанға дейін жалғаса береді;

Төртіншіден, салықты төлеуде күштеу әдісі қолданылады, яғни салық төлеуші салық міндеттемесін орындамаған жағдайда, мәжбүрлі түрде өндіріп алу іс – шаралары қолданылады. Салық төлеуші алдымен ерікті түрде төлеп отырады. Мысалы: бір тұлға мемлекеттік органға келіп, кәсіпкерлік қызметпен айналысуға өтініш береді. Берілген рұқсат негізінде кез келген қызмет түрімен айналысуға құқылы. Бұл жерде тұлға алдымен өз еркімен төлейді.

Төлемақы дегеніміз - мемлекет меншігіндегі объектілерді пайдаланған кезде төленетін төлем.

Салық пен төлемақының бірнеше айырмашылықтары бар. Мәселен:

Біріншіден, төлемақы өтеулі және баламалы төлем, яғни төлемақыны белгілі бір объектілерді пайдаланған кезде төлейді;

Екіншіден, төлемақы мемлекеттің азаматтық құқыққа сәйкес азаматтық-құқықтық қатынастары кезінде туындайды;

Үшіншіден, тұлғалар төлемақы төлеу арқылы баламалы түрде осы және басқа да объектілерді пайдалануға құқық алады.

16.3 Мемлекеттің салықтық қызметі

Мемлекеттік баж-уәкілді берілген мемлекеттік органдардың, немесе лауазымды адамдардың заңдық мәні бар іс-қимылдар жасағаны үшін және

құжаттарды бергені үшін алынатын міндетті төлем. Мемлекеттік баждың салықтан айырмашылығы мынада:

Мемлекет тарапынан берілетін қызметкер байланысты болады, сондықтан бұл баламалы төлем болып саналады;

Мемлекеттік бажды мемлекет қызметіне төлем ретінде емес, мемлекеттің қызметіне байланысты төлем ретінде қарау керек. Айта кету керек, бажды төлеген кезде тауар-ақша қатынастары жүзеге асады.

Салық экономикалық категория ретінде және өзінің қалыптасуы барысында мынадай үш қызметті атқарады.

Салықты ең бірінші кезектегі атқаратын қызметі, бұл – қазыналық.

Мемлекет өз қазынасын толықтыру мақсатында табыс көздерін жасайды. Салық төлеушілерге нормативтік құқықтық актілер негізінде салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептейді, салық ставкалары мен төлеу мерзімін белгілейді. Салықтардың қазыналық қызметі- түрлі субъектілер табысының бір бөлігі мемлекет пайдасына өтеді. Салықтың қазыналық қызметі арқылы мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігі құралып, салықтың қоғамдық міндеті артады. Қорыта айтқанда, мемлекеттік бюджет саясаты жүзеге асырылады.

Салықтың келесі қызметтерінің бірі - бақылау(реттеу).

Мемлекет экономиканы дамыту жолында салықтық реттеу процесі арқылы экономиканың кейбір салаларын дамытуды ынталандырады және қажет жағдайда тежеп отырады. Бюджетке түскен салық түсімдерін реттейді және бақылап отырады. Кез-келген қызмет түріне бақылау жасау қажет. Ал енді салық түсімдеріне бақылау өте қажет екені даусыз. Мемлекет бюджеттің кірісі мен шығысын есептейді, соған сәйкес өз қызметін атқарады.

Салықтардың бақылау қызметінің арқасында салық жүйесінің тиімділігі бағаланады, қаржы ағымдары мен қызмет түрлеріне бақылау қамтамасыз етіледі.

Салықтың келесі атқаратын қызметтерінің бірі – қайта бөлу.

Бюджетке түскен салық түсімдерін қаржыландыруды қажет ететін бағдарламалар жобасына сәйкес және әр салаларға мақсатқа сай бөлінуін қарастырады. Салық түсімдерінің мақсатқа сай және өз уақытысында жұмсалыуына қадағалау жасайды.

Салықтың қайта бөлу қызметі мемлекетке салықты қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік процестерге әсер ету құралы ретінде қолдануға мүмкіндік берді.

Салықтардың қайта бөлу қызметінің көмегімен бюджетте ақша қаражаттары жиналады, осыдан кейін жалпы мемлекеттік мәселелерді шешуге бағытталады, әлеуметтік топтардың табыстары арасындағы қатынастарды өзгерту жолымен әлеуметтік тепе- теңдікті ұстап тұрады.

Салық қызметінің міндеті – бюджеттің тадыс бөлігінің орындалуына жауап беретін бірден бір мемлекеттік орган.

Салық – бірінші кезекте, бюджет саясатын жүзеге асыра отырып, мемлекеттік бюджетті толықтыруды көздейді. Осы бюджетке түскен салық түсімдеріне «қайдан келеді және қайда кетеді» жөнінде бақылау жасайды. Ал енді осы қызметтердің қортындысы ретінде бюджетке түскен салық және салықтық емес түсімдерге қайта бөлу жасалады.

Мұның мақсаты - мемлекеттік әділетті түрде өз шығындарын да жаба отырып, елдің әлеуметтік топтарына да қолдану көрсетіп, басқа да шығыстарды жаба білу.

Көптеген экономикалық әдебиеттерде салықтардың бірнеше қызметтері атап көрсетілген. Мәселен, ынталандырушы. Салықтардың ынталандырушы қызметінің көмегімен мемлекет өндірісінің және басқа да шаруашылық субъектілерінің дамуын ынталандырады. Сонымен қатар салық жеңілдіктерін, төмен пайызды салық ставкаларын енгізеді.

Салықтардың ынталандырмайтын қызметі оларды басу мақсатында әрекеттің қандай да бір түріне арнайы салықты енгізу жолымен жүзеге асырылады.

Салықтардың тұрақтандырушы қызметі экономикалық өсу, техникалық жаңару, халық санының өсуі үшін әр түрлі шаралар жасайды.

Салықтарды шектеу қызметі. Мемлекетке кейде бірсыпыра өндіріс түрлерін дамыту тиімсіз болады. Салық саясаты арқылы мемлекет өндіріс түрлерінің дамуын шектейді немесе тоқтатады, Қазақстан Республикасында бұл қызмет 10-20-30 пайыздық салық ставкаларымен қатар және нөл пайыздық салық ставкалары арқылы жүзеге асуда.

Қазақстан Республикасыныда салық қатынастары **ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы Кодексімен** реттеледі. Аталған Кодекске сәйкес «Салық» дегеніміз - мемлекет біржақты тәртіппен заң жүзінде белгілеген, белгілі бір мөлшерде жүргізілетін, қайтарымсыз және өтеусіз сипатта болатын, бюджетке төленетін міндетті ақшалай төлемдер;

Салықтың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түрлері:

1) *салықтар*:

- ✓ корпоративтік табыс салығы;
- ✓ жеке табыс салығы;
- ✓ қосылған құн салығы;
- ✓ акциздер;
- ✓ экспортқа рента салығы;
- ✓ жер қойнауын пайдаланушылардың арнаулы төлемдері мен салықтары;
- ✓ әлеуметтік салық;
- ✓ көлік құралы салығы;

- ✓ жер салығы;
- ✓ мүлік салығы;
- ✓ ойын бизнесі салығы;
- ✓ тіркелген салық;
- ✓ бірыңғай жер салығы;

2) бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер:

- ✓ мемлекеттік баж;
- ✓ алымдар;
- ✓ тіркеу алымдары;
- ✓ автокөлік құралының Қазақстан Республикасы аумағымен жүргені үшін алым;
- ✓ аукционнан алынатын алым;
- ✓ жекелеген қызмет түрлерімен айналысу құқығы үшін лицензиялық алым;
- ✓ телевизия және радио тарату ұйымдарына радиожілік спектрін пайдалануға рұқсат беру үшін алым;

мыналар:

- ✓ жер учаскесін пайдаланғаны үшін;
- ✓ үстіңгі көздерден су ресурсын пайдаланғаны үшін;
- ✓ қоршаған ортаға эмиссия үшін;
- ✓ жануарлар әлемін пайдаланғаны үшін;
- ✓ орманды пайдаланғаны үшін;
- ✓ ерекше қорғалатын табиғи аумақты пайдаланғаны үшін;
- ✓ радиожілік спектрін пайдаланғаны үшін;
- ✓ қалааралық және (немесе) халықаралық телефон байланысын, сондай-ақ ұялы байланысты бергені үшін;
- ✓ кеме жүзетін су жолдарын пайдаланғаны үшін;
- ✓ сыртқы (көрінетін) жарнаманы орналастырғаны үшін *төлемақылар* қолданылады.

Салық төлеушінің қандай құқықтары бар?

Салық төлеуші:

1) салық қызметі органдарынан қолданылып жүрген салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы, Қазақстан Республикасының салық заңнамасындағы өзгерістер туралы ақпарат, салықтық нысандарды толтыру тәртібі бойынша түсіндірмелер алуға;

2) Қазақстан Республикасының салық заңнамасында реттелетін қатынастарда жеке өзі не өзінің өкілі арқылы немесе салық консультантының қатысуымен өзінің мүдделерін білдіруге;

3) салықтық бақылау нәтижелерін алуға;

4) салық органында Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен бекітілген мемлекеттік қызметтер көрсету стандарттарын, салықтық өтініштердің белгіленген нысандарының бланкілерін және (немесе)

электрондық түрде салық есептіліктері мен өтініштерін беру үшін қажетті бағдарламалық қамтамасыз етілімді тегін алуға;

5) өтініш бойынша салық органында бұрын өзі тапсырған салық есептілігінің көшірмесін алуға;

6) салық қызметі органдарына салықтық бақылау нәтижелері бойынша салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеу мен төлеу жөніндегі түсіндірмелерді табыс етуге;

7) салық органы салықтық өтініш алған кезден бастап екі жұмыс күнінен кешіктірмей салық міндеттемесін, сондай-ақ міндетті зейнетақы жарналарын есептеу, ұстау және аудару, әлеуметтік аударымдарды есептеу және төлеу бойынша міндеттемелерді орындау бойынша бюджетпен есеп айырысудың жай-күйі туралы жеке шоттан үзінді көшірме алуға;

8) салықтық өтініш бойынша белгіленген тәртіппен және мерзімде мынадай:

салықтық берешектің, міндетті зейнетақы жарналары мен әлеуметтік аударымдар бойынша берешектің жоқ екендігі туралы;

салықтық берешектің, міндетті зейнетақы жарналары мен әлеуметтік аударымдар бойынша берешектің жоқ екендігі (бар екендігі) туралы;

резидент еместің Қазақстан Республикасындағы көздерден алынған табыстар мен ұсталынған (төленген) салықтардың сомасы туралы анықтама түрлерін алуға;

9) салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі салық міндеттемесін орындау мақсатында төлем құжатын толтыру үшін қажетті деректемелер туралы мәліметтер, сондай-ақ салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді төлеу тәртібі туралы ақпаратты салық органына көрсетілген ақпарат үшін өтініш жасалған кезден бастап бір жұмыс күні ішінде алуға;

10) Кодексте және Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен салықтық тексеру нәтижелері туралы хабарламаға және (немесе) салық қызметінің жоғары тұрған органының хабарламаға жасалған шағымды қарау нәтижелері бойынша шығарған шешіміне, сондай-ақ салық қызметі органдарының лауазымды адамдарының іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) шағым жасауға;

11) салықтық құпияның сақталуын талап етуге;

12) Кодекске сәйкес салық қызметі органдары көрсететін мемлекеттік қызметтерді тегін алуға;

13) салықтық тексеру жүргізу барысында салық қызметі органдарының лауазымды адамында туындаған сұрақтарды жазбаша тіркеуге және осы сұрақтар көрсетілетін құжатты онымен келісуге;

Салық төлеушінің Қазақстан Республикасының салық заңнамасында көзделген өзге де құқықтары бар.

Салық төлеушінің міндеттері:

Салық төлеуші:

- Кодекске сәйкес салық міндеттемелерін уақтылы және толық көлемде орындауға;
- салық қызметі органдары лауазымды адамдарының Қазақстан Республикасының салық заңнамасын анықталған бұзушылықтарды жою туралы заңды талаптарын орындауға, сондай-ақ олардың қызметтік міндеттерін атқаруы кезіндегі заңды қызметіне кедергі жасамауға;
- нұсқама негізінде салық қызметі органдары лауазымды адамдарының салық салу объектісі және (немесе) салық салуға байланысты объект болып табылатын мүлікті зерттеп-тексеруіне жол беруге;
- Қазақстан Республикасының трансферттік баға белгілеу туралы заңнамасында көзделген ақпарат пен құжаттарды беруге;
- бақылау-кассалық машиналарды қолдануға және оларды қолданудың Кодексте белгіленген тәртібін сақтауға;

Салық төлеуші Кодексте көзделген өзге де міндеттерді орындайды.

16.4 Салықтық міндеттеме. Салықтық бақылау

Салықтық міндеттеме дегеніміз салық заңдарына сәйкес салық төлеушінің мелекет алдындағы салықтар мен басқа да төлемдерді төлеу міндеттемесі.

Салықтық міндеттемені орындау үшін салық төлеуші:

1) салық органдарына; 2) салық объектілеріне, заңда белгіленген салық ставкаларына сәйкес тіркеледі; 3) Салық объектілерін есептейді салық және басқа да міндетті төлемдерді бюджетке төлейді; 4) салық органдарына төлеген салықтары туралы есеп береді; 5) белгіленген салық ты дұрыс төлемеген жағдайда пенялар мен айыппұлды төлейді. 6) Салық төлеуші салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді мерзімінен бұрын төлеуге құқы бар.

Заңдылықтың сақталуын бақылау және қамтамасыз ету мемлекеттің басты қызметінің бірі. Салықтық тексеру мемлекеттік бақылаудың мамандандырылған, арнайы түріне жатады. Салықтық бақылау сипаты жағынан күрделі ұйымдастырушылық жүйе болып табылады Ол бірнеше элементтерден тұрады:

- 1) бақылау субъектісі;
- 2) объектісі;
- 3) салық салынатын мүлік немесе қызмет;
- 4) бақылаудың мақсаты;
- 5) бақылау әдістері мен тәсілдері;

Салықтық тексерудің субъектісі мемлекеттік салық органдары мен оның қызметкерлері. Объектісі салық төлеуші жеке және заңды тұлғалар.

Салықтық бақылаудың мақсаты:

- ❖ салықтар мен басқа да төлемдерді заңда көрсетілген мөлшерде және уақытта төленуін бақылау, салық заңдарын бұзушылықты анықтау;
- ❖ кінәлілерді жауапқа тарту;
- ❖ дұрыс төленбеген төлемдерді қайтартып мемлекеттің мүддесін қорғау;
- ❖ салық заңдарын бұзуға жол бермеу;

Жүргізілу түріне қарай салықтық тексеру екі түрге бөленеді: тікелей тексеру - салықтық тексеру салық объектісін тікелей тексеріп, салықтың мөлшерінің дұрыс белгіленгенін анықтайды; Салықтық құжаттарды тексеру арқылы жүргізілетін тексеру, онда салықтың объектісі мен субъектісі тікелей байланысқа түспей-ақ жүргізіледі.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Салықтың анықтамасын беріңіз.*
- 2. Салықтың белгілерін көрсетіңіз.*
- 3. Салықтық құқықтық қатынастардың белгілері қандай?*

17-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БАНК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

17.1 Банк құқығының түсінігі, элементтері, банк құрылымы

17.2 Банктік құқықтық қатынастар

17.3 Банктік заңнама

17.4 Банктік құқықтың әдістері

17.5 Банктік құқықтың жүйесі. Банктік құқықтың қайнар көздері

17.6 Банктердің депозиттік операциялары

17.1 Банк құқығының түсінігі, элементтері, банк құрылымы

Құқық қоғамның қажеттілігіне, онда болып жатқан қатынастардың сипатына қарай туындайды, өзгереді және жетілдіріліп отырады. Құқықтың мазмұны қоғамның дамуының нақты әрбір кезеңіндегі құқықтық құбылыстарды сипаттайтын элеуметтік-экономикалық процестермен анықталады. Банктік құқық дегеніміз – қаржылық құралдардың айналымы аясындағы құқықтық қатынастарды реттейтін нормалар мен институттар жүйесі. Бұл нормалар мен институттар өз кезегінде әр түрлі құқық салаларына қатысты алуан түрлі нормативтік актілермен көзделген.

Қазақстан Республикасының банктік құқығы жария-құқықтық және жеке-құқықтық нормаларды қамтиды. Ол жария және жеке мүдделердің үйлесімділігі негізінде, банктік жүйені құру барысында туындайтын, сондай-ақ, айналым құралы және товар ретінде қаржылық құралдардың қозғалысы жөнінде банктердің қатысуымен болатын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар мен институттардың жүйесін білдіреді.

Қазіргі уақытта банктік құқық экономика аясындағы қатынастарды реттей отырып, жеке – дара құқық саласы ретінде қалыптасқан. Бір сөзбен айтқанда, банктік құқық бірқатар негізгі құқық салаларына тән белгілер мен әдістердің үйлесімділігін қамтитын құқық саласына айналып отыр.

Банктік құқық келесідей элементтерден тұрады:

а) нормативтік құқықтық актілердің банктік құқықтық қатынастарға қатысушылардың мәртебесін және құқықтық қатынастар іске асырылатын банктік қызметті іске асыру тәртібін анықтайтын құқықтық нормалар;

б) банктік айналымның іскерлік дәстүрлері, яғни, банктік қызметті және құқықтық қатынастарды іске асыру барысында қалыптасқан ережелер мен тәртібі;

в) банктік құқықтық тәжірибе және құқықтық нысанда сипатталған мәдениет;

г) сот шешімдерінде көзделетін банктік сот тәжірибесі;

д) банктік құқықтық ойлау. [33-34] (Олейник О.М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юристъ, 1997. – 424 с.)

Банктік құқықтың арнайы құралдарына:

- а) өңделген қағидаттар жүйесі;
- б) кең көлемде енгізілетін іскерлік айналым дәстүрлері;
- в) диспозитивтілікті, яғни, құқықтық қатынастарға қатысушылардың материалдық-құқықтық нормалардағы теңдігі;
- г) банктік қызмет аясында туындайтын құқықтық қатынастарды субъектілері және объектілері бойынша дифференциациялау;
- д) банктік тәуекелдерді сақтандыру нормалары;
- е) тәуекелдерді анықтаудың құқықтық нысандары;
- ж) банктік қызмет субъектілерін қорғау жөніндегі нормалар;
- з) әкімшілік-ұйымдастырушылық нормалар;
- и) процедуралық нормалар;
- к) стандарттар және тағы басқалар жатады. [36] (Олейник О.М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юристъ, 1997. – 424 с.)

Банктік құқықтың үздік және тәртіпке келтірілген құрылымы мыналарды қамтиды:

а) банктік жүйенің құрамын және элементтерін, оның деңгейлерін, құрылымын, ішкі қарым-қатынас және функцияларды бөлу қағидаларын анықтайтын нормалар;

б) атқарушы және сот билігінің банктерді бақылау жүргізуі туралы нормалар;

в) банктердің құқықтық мәртебесін, оларды құру тәртібі мен процедурасын (банктерді лицензиялау және тіркеу, банктің жарғысы, жарғыны өзгерту, маңызды шешімдерді, дәлірек айтар болсақ, банктің жарғылық қорын өзгерту, акциялар шығару, банктерді қосу, банктердің қызметін тоқтату туралы шешімдер) бекітетін нормалар;

г) банктерді басқару органдары туралы және банк акционерлерінің мүдделерін есепке алу туралы нормалар;

д) банктер қолданатын мүлік туралы, банктің құқықтық режимі және өзіндік құқықтары туралы нормалар;

е) банктік операциялар және мәмлелер және құқықтық әрекеттер туралы нормалар;

ж) банктің клиенттері және үшінші мүдделі тұлғалар туралы, олардың құқықтық жағдайы, құқықтары мен заңды мүдделері туралы нормалар;

з) банктік құқықтық қатынастардың субъектілерінің жауапкершілігі туралы нормалар. [37] (Олейник О.М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юристъ, 1997. – 424 с.)

17.2 Банктік құқықтық қатынастар

Банктік құқықтық қатынастар келесідей арнайы белгілердің жиынтығы арқылы анықталады:

а) арнайы субъектінің – банктің немесе несиелік ұйымның болуы;

б) арнайы объектінің – қаржылық құралдардың болуы;

в) банктік құқықтық қатынастар арқылы мемлекеттің ақшалай-несиелік саясатының іске асырылуы, яғни, құқықтық қатынастың нысандарын және оларды іске асырудың ережелерін анықтауда тараптардың ерік білдіру бостандығының болмауы, сондай-ақ, осы құқықтық қатынастарға мемлекеттің тікелей немесе жанама түрде қатысуы.

Субъектілердің құрамына қарай банктік құқықтық қатынастардың келесідей түрлері болады:

а) екінші деңгейдегі банктер мен клиенттер арасындағы қатынастар;

б) екінші деңгейдегі екі банктің арасындағы банктік операцияларды іске асыру жөніндегі қатынастар (яғни, коммерциялық банктер арасындағы);

в) ҚР ҰБ мен екінші деңгейдегі банктер арасындағы қатынастар;

г) екінші деңгейдегі банктер арасындағы одақтар, ассоциациялар, клирингтік палаталар және басқа да туынды құрылымдар құру жөніндегі – мүшелік құқықтық қатынастар;

д) ҚР ҰБ мен үкімет арасындағы өзара өкілдік қатынастары;

е) ҚР ҰБ мен жоғарғы өкілетті билік органдары (яғни, ҚР Парламенті) арасындағы тағайындау және есеп беру қатынастары.

Сондай-ақ, банктік құқықтық қатынастар банктік операциялардың сипатына қарай топтастырылуы мүмкін, яғни, банк борышқор ретінде қатысатын пассивтік банктік операциялар – банктік шот шарты, бағалы қағаздарды шығару; банк несие беруші ретінде қатысатын активтік банктік операциялар - несиелік шарттар және ақшалай талапты беріп қаржыландыру шарты; делдалдық банктік операциялар – есеп айырысу жөніндегі құқықтық қатынастар; қосалқы банктік операциялар – ақпараттық және басқа қызмет жөніндегі құқықтық қатынастар деп топтастырылады.

Мазмұнына қарай құқықтық қатынастар келесідей тәртіпте топтастырылуы мүмкін:

а) мүліктің бір түрі ретінде ақшалай қаражаттармен байланысты мүліктік қатынастар;

б) банктік құпия режимін қамтамасыз етумен, қандай да бір атауларды, банктің іскерлік беделін қорғауды, рейтинг тағайындаумен байланысты мүліктік емес қатынастар;

в) банктің және тұтастай банктік жүйенің ішкі ұйымдық құрылымын қалыптастырумен байланысты ұйымдастырушылық қатынастар.

Банктік құқықтық қатынастардың туындау негіздеріне мыналар жатады:

а) заң нормасы (мысалы, мемлекеттің ақша-несие саясатын іске асыру немесе міндетті қорларды қалыптастыру барысында);

б) әкімшілік акт (мысалы, лицензия беру немесе қайтарып алу);

в) шарт немесе біржақты мәмле;

г) зиян келтіру.

Банктік құқықтық қатынастардың субъектілік құрамы жоғарыда аталғандардың барлығымен анықталады және келесідей бірнеше деңгейлерге бөлуді көздейді:

а) банктің клиенттері – азаматтар, заңды тұлғалар, олардың жекелеген бөлімшелері, басқа да ұйымдар;

б) несиелік ұйымдар, бәрінен бұрын, банктер;

в) банк ретінде, мемлекеттік атқарушы билік органы және банктік жүйенің орталығы ретінде қатысатын ҚР Ұлттық банкі;

г) туынды банктік құрылымдар – банктік одақтар, ассоциациялар, лигалар, концерндер, клирингтік палаталар;

д) банктік қызметті мемлекеттік реттеу және банктік жүйемен өзара қатынасы функцияларын іске асыратын билік органдары. [22-23] (Алексеева Д.Г., Пыхтин С.В., Хоменко Е.Г. Банковское право. М.: Юристъ, 2003. – 480 с.)

Қазіргі банктік жүйені және банктік қызметті реттейтін банктік құқықты жетілдіру – елімізде жүргізіліп жатқан экономикалық қайта құрулардың сәттілігінің қажетті шарты болып табылады.

Экономикалық реформаларды іске асыру және сәтті аяқтау үшін банктік жүйенің айрықша маңыздылығымен шартталатын осындай саланың жеке-дара құқықтық реттелуіне қоғамдық қажеттіліктің мемлекеттік мүдденің және атаулы құқық саласымен реттелетін қоғамдық қатынастардың ерекшелігін көрсетумен шартталатын жекелеген құқықтық реттеу пәнінің болуы, ерекше құқықтық реттеу әдісіне деген қажеттілік, құқықтың ерекше қайнар көздерінің болуы немесе оларға деген қажеттілік, атаулы құқық саласының қағидаттарының Конституциялық және заңнамалық бекітілуі, ұғымдар мен санаттардың ерекше жүйесінің болуы секілді

мән-жайлардың негізінде банктік құқық жүйесінде жеке – дара құқық саласы ретінде сипатталады.

Демек, Қазақстан Республикасының банктік құқығы құқық саласы ретінде Қазақстан Республикасының банктік жүйесін қалыптастыру, оның қызмет етуі және оны дамыту барысында, соның ішінде, ҚР Ұлттық банкі мен басқа да мемлекеттік билік органдары, сондай-ақ, одақтар, ассоциациялар және несиелік ұйымдар тарапынан банктік қызметті реттеу барысында туындайтын қатынастарды реттейтін нормалардың жиынтығы.

Банктік құқық әр түрлі құқық салаларының нормаларынан құралады және әр түрлі құқық салаларының құқықтық реттеу әдістері қолданылады. Сондықтан да, ол кешенді құқық саласы болып табылады.

ҚР Ұлттық банкінің және несиелік ұйымдардың өздерінің функцияларын іске асыруы барысында туындайтын қоғамдық қатынастарды көптеген жағдайда

конституциялық, азаматтық, әкімшілік, қаржылық және басқа құқықтық қатынастарға жатқызуға болады.

Банктік құқықтық қатынастар – банктік заңнама нормаларымен реттелген, әлеуметтік өзара әрекеттестіктің кешенді нысанын білдіретін, қатысушылары өзара заңды құқықтар мен міндеттерді иелене отырып, осы нормалардағы, банктік қызметті іске асыру жөніндегі нұсқауларды орындауға міндетті болатын қоғамдық қатынастар. [22-23] (Тосунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмалян А.М. **Банковское право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под общ. ред. акад. Б.Н. Топорнина. – М.: Юристъ, 1999. – 448 с.)**

Банктік құқықтық қатынастардың өзіндік ерекше белгілері болады.

Банктік құқықтық қатынастардың айрықша ерекшеліктеріне нақты ықпал ететін ерекше белгісі банктік құқықтық қатынастардың банктік қызметті іске асыру барысында туындауымен түсіндіріледі. Банктік қызметті адамның қызметінің ерекше түрі ретінде бөліп қарастыру, жоғарыда атап кеткеніміздей, банктік құқықтың жеке құқық саласы ретінде қалыптасуы туралы айтуға негіз болады.

17.3 Банктік заңнама

Банктік құқықтық қатынастар арнайы банктік заңнамамен, сондай-ақ, банктік құқыққа қарағанда бастапқы деп саналатын заңнама салаларымен (конституциялық, азаматтық, әкімшілік және т.б) реттеледі.

Банктік заңнама кешенді құқық саласы болып табылады және осы тұрғыда Қазақстандық заңнама жүйесінде банктік жүйенің қызметінің барлық жағын кешенді құқықтық реттеу үшін әр түрлі құқық салаларының нормаларын қолданатын ерекше құрылымды білдіреді.

Банктік заңнама банктік қызмет аясындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін және өзара әрекеттестікте болатын заңнамалық актілер мен жекелеген нормативтік құқықтық нұсқаулардың жиынтығын білдіреді.

Банктік құқық – құқықтық нормалардың ғана емес, өзара әрекеттестікте болатын, орталық орынды ала отырып және тұтастай банктік құқық пен оның жекелеген элементтерінің, сондай-ақ, жүйе ретіндегі банктік құқық пен басқа да әлеуметтік жүйелердің арасындағы байланысты қамтамасыз ете отырып, жүйені қалыптастырушы фактордың ролін атқаратын құқықтық идеялардың, институттардың, анықтамалардың, сондай-ақ, банктік құқық қағидаттарының жиынтығы. Элементтері нормативтік құқықтық актілер мен құрылымдық бөлімшелер болып табылатын банктік заңнамамен салыстырғанда, банктік құқықтың элементтері құқықтық реттеу пәні және әдістері болып табылады.

Үшінші. Банктік құқықтық қатынастар жария-құқықтық және жеке-құқықтық реттеу көзделген аралас сипатқа ие. Бұл мемлекеттің экономикаға араласуы нәтижесінде болады, нәтижесінде мүліктік қатынастарды реттеу аясында әкімшілік норма шығармашылықтың, экономиканы мемлекеттік

басқару органдарының императивтік сипаттағы нұсқауларының ролі арта түседі.

Төртінші. Банктік құқықтық қатынастар көптеген жағдайда ақша қаражаттары жөнінде туындайды. Алайда, «барлық уақытта ақша жөнінде туындайтын» қаржылық қатынастарға қарағанда, банктік құқықтық қатынастар, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, ақшаға емес, «валюталық құндылықтар» ұғымына біріктірілген бағалы қағаздар, құнды металдар, бағалы тастар, сондай-ақ, банктік құпияны құрайтын мәліметтер жөнінде туындауы мүмкін.

Сәйкесінше, банктік құқықтық қатынастардың туындауы мүмкін деген объектілер қатарына ақшаны, бағалы қағаздарды және валюталық құндылықтарды, сондай-ақ, банктік құпия режимінің ықпалында болатын ақпараттарды қамтитын заттар жатады.

Демек, банктік құқықтық қатынастардың ерекше белгілерінің бірі азаматтық және қаржылық құқықтық қатынастардың объектілеріне тән ортақ белгілерінің болуына қарамастан (құқықтық қатынастардың үш түрі де, бірінші кезекте, мүліктік құқықтық қатынастар болып табылады), оларға сәйкес келмейтін, оның объектісінің ерекшелігінде.

Банктік құқықтық қатынастарда тараптардың бірі міндетті түрде несиелік ұйым немесе банк болады.

Егер азаматтық құқықтық қатынастар - мүліктік қатынастар, яғни, субъектілері өз бетінше және тәуелсіз өз еркін қалыптастыратын қатынастар болса, қаржылық (әкімшілік) құқықтық қатынастар – мемлекеттік билік-мүліктік қатынастар, яғни, құқықтық қатынастың тараптарының біреуінде еркі білдіру мүмкіндігі болмайтын қатынастар болады, ал, банктік құқықтық қатынастарда субъектілердің ерік білдіруі бар, бірақ, ол, әдетте, сандық спаттамасы бар, қандай да бір ережелермен шектеулі болады. Осылайша, банктік құқықтық қатынастардың міндетті субъектілерінің тиісінше нормативтік құқықтық актілермен бекітілген, нақты анықталған шектерде ғана өздерінің еркін ерікті түрде қалыптастыру мүмкіндігі бар. Құқық субъектілері өз еркін заңмен көзделген шектерде қалыптастыруға ерікті деп айтуға болатын азаматтық құқықпен салыстырғанда, банктік құқықта субъектілер үшін бекітілген шектеулер, әдетте, нақты анықталған сандық мәнге ие болады.

Осылайша, банктік құқықтың ерекшелігін анықтайтын, банктік құқықтық қатынастардың міндетті белгісі оның міндетті субъектілерінің ерік білдіруі болып табылады.

Банктік құқық дегеніміз - банктерді ұйымдастыру және олардың қызметін реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жиынтығы.

Банктік құқықтың пәнін ҚР банктік жүйесін қалыптастыру, оның қызмет етуі және оны дамыту барысында, соның ішінде, Қазақстан банктерінің және несиелік ұйымдарының банктік қызметті іске асыруы барысында туындайтын

қоғамдық қатынастар, сондай-ақ, азаматтардың, ұйымдар мен мемлекеттің мүдделеріне қарай мемлекеттік органдар тарапынан Қазақстанның банктік жүйесін реттеу барысында туындайтын қоғамдық қатынастар кұрайды. [39] (Тосунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмалян А.М. **Банковское право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под общ. ред. акад. Б.Н. Топорнина. – М.: Юристь, 1999. – 448 с.)**)

Құқықтың қағидаттары тиісінше құқық жүйесінің дамуының өзіндік бағыт-бағдар жүйесі және осы саланың даму бағытын анықтайтын ережелер болып табылады.

Банктік қызмет кәсіпкерлік қызметтің бір түрі болып табылады, осыған байланысты, атаулы қызметті реттейтін құқық тұтастай кәсіпкерлік қызмет үшін ортақ болып табылатын қағидаттармен, банктік қызмет үшін ерекше тән болып табылатын қағидаттармен сипатталады.

Соның ішінде, банктік қызмет үшін ерекше тән болып табылатын қағидаттарға

ҚР банктік жүйесінің ұйымдық-құқықтық құрылымының және дамуының қағидаттары; Банктік жүйенің қызмет етуі барысында банктік қызметті іске асыру тәртібін анықтайтын қағидаттар жатады.

Осылайша, банктік құқық саласы ретінде қоғамның өмірінің субъективтік аясының элементі ретінде құқықтық санаға, моральға, салт-дәстүрге тән идеялар мен ойларды ғана білдірмейді, құқықтық қана емес, экономикалық мазмұны да бар, сондықтан да, заңмен көзделген немесе оның ережелерінен туындайтын және мемлекеттік биліктің күшімен қолдап отырылатын, жеке тұлғалардың ой-көзқарасынан тәуелсіз, тұрақты сырттай объективтік жүйе ретінде болады. [111] (Тосунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмалян А.М. **Банковское право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под общ. ред. акад. Б.Н. Топорнина. – М.: Юристь, 1999. – 448 с.)**)

17.4 Банктік құқықтың әдістері

Банктік құқықтың әдістері дегеніміз – банктік құқықтың пәні болып табылатын қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді жүзеге асыратын құқықтық әдістердің, тәсілдердің және құралдардың жиынтығы.

Қатысушыларының (тараптардың келісімі бойынша, мемлекеттік актінің күшімен) құқықтары мен міндеттерінің өзара байланысының арнайы әдісімен анықталатын, құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтық жағдайы; құқықтық қатынас субъектілерінің іс-әрекетінің сипаты (ерік білдіру және т.б.); субъектілерінің бір-біріне қатысты мәртебесіне қарай анықталатын қатынастың мазмұны; құқықты қорғау әдістері және құқықтық қатынас субъектілерінің міндеттерін орындауды қамтамасыз ету құралдары (санкциялар және оларды қолдану тәртібі) банктік құқықтың құқықтық реттеу әдісінің құрылымдық

элементтері болып табылады және сәйкесінше банктік құқықтың құқықтық реттеу әдісінің ерекшеліктерін сипаттайды.

Банктік құқықта құқықтық реттеудің азаматтық-құқықтық, жария-құқықтық және кешенді құқықтық реттеу әдістері қолданылады.

Азаматтық-құқықтық реттеу әдісі әдебиетте диспозитивтік реттеу, бағыт-бағдар, тараптардың ерік білдіру әдісі, диспозитивтік әдіс деп әр түрлі аталады.

Азаматтық-құқықтық реттеу әдісіне: құқықтық қатынастарға қатысушылардың тең құқылығы; құқықтық қатынастарға қатысушылардың, субъектілерінің тұлғаның өз мүддесіне сәйкес ерік білдіруін қалыптастыруын және құқықтарын іске асыруын білдіреді. Олардың ісіне араласуға немесе кедергі жасауға жол берілмейді. Атаулы жағдайда заңды тұлғаның заңмен кепілдік берілген, өз қалауы бойынша субъективтік құқығына билік етуге, оны іске асыруға, басқа субъектіге тапсыруға немесе беруге немесе қандай да бір құқығын мүлдем жүзеге асырмауға мүмкіндігі туралы айтылып отыр; құқықтық қатынастарға қатысушылардың өзіне тиесілі мүлікке өз бетінше билік етуімен, өз міндеттемелері бойынша жауапкершілік атқаруымен, құқыққа қайшы әрекеттерімен келтірілген шығынды өтеумен түсіндірілетін өз бетінше әрекет етуі; Субъектілердің заң шеңберінде тәртіптің алуан түрлі амалдарын баламалы таңдау мүмкіндігі секілді ерекшеліктер тән.

Жария-құқықтық реттеу әдісін әдебиетте императивтік әдіс, субординация әдісі, авторитарлық әдіс деп атайды. Атаулы әдіс бір тараптың екінші тарапқа әкімшілік немесе басқа да билік-бағынуына негізделеді.

Бұл әдіске сәйкес құқықтық қатынастар «тапсырма-орындау» қағидаты бойынша қалыптасады және жүзеге асырылады. Міндетті шешімдерді қабылдау субъектісі (Қазақстан Республикасының Ұлттық банк және басқа да мемлекеттік органдар) осы шешім бағытталған тараптармен келісім негізінде байланысты болмайды; билік, басқару және басқа функцияларды атқаратын субъектілер оларға берілген өкілеттік шеңберінде өз қалауы бойынша әрекет етеді; нормалардың міндеттеуші сипаты (тиісінше органның міндеттерін, функцияларын, өкілеттіктерін белгілейтін акт қабылданғанда) немесе нақты нұсқау мәніне ие болады (яғни, құқықтық маңызы бар қандай да бір іс-әрекетерді орындау жөніндегі тапсырмалар); жалпы немесе нақты түрдегі тиым салу нормалары құқыққа қайшы тәртіптің шеңберін анықтап, осындай тәртіптен құқық субъектілерінің алдын алу көзделетін, қандай да бір іс-әрекетерге тиым салу болып табылады.

Осылайша, банктік құқықтың пәнінің ерекшелігі бастапқы құқықтық реттеу әдісімен қатар, банктік құқықтың пәнін құрайтын, алуан текті, бірақ, ерекше құқықтық тұтастық түрінде біріктірілген қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді іске асыратын құқықтық әдістер мен құралдардың үйлесімділігін білдіретін тағы да бір әдістің болатындығын көрсетіп отыр. [6-7](Агарков М.М. Основы банковского права. Курс лекций. Издание 2-е.

Учение о ценных бумагах. Научное исследование. Издание 2-е. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 350 с.)

Банктік құқықтың кешенді құқықтық реттеу әдіс құқықтық реттеудің азаматтық-құқықтық және жария-құқықтық әдістеріне тән жекелеген белгілерді біріктіреді.

Банктік құқықтың кешенді құқықтық реттеу әдісін: құқықтық қатынастарға қатысушылардың мүліктік еріктілігі; құқықтық қатынастардың қатысушыларына ықпал етудің жанама әдістерінің (экономикалық) басым қолданылуы. Бұл әдістер банктік құқық субъектілері үшін жағымды жағдайды қалыптастыруға, оларды іске асыру үшін өкілдік беруге, кең, бірақ, анағұрлым нақты анықталған әрекеттер шеңберін; белсенді қызметке ынталандыруға және банктік қызметті іске асыру барысында тиімді амалдарды таңдауға мүмкіндік береді; нормативтік құқықтық актілерді қабылдау арқылы тиісінше қоғамдық қатынастарды реттеу мен азаматтық-құқықтық сипаттағы шарттарды жасаудың үйлесімділігі анықтайды.

Банктік құқықтың құрылымы

Банктік құқық құқық саласы ретінде біртұтас Қазақстандық құқық жүйесіне кіреді және өз кезегінде мақсаттары, міндеттері және функцияларының біртұтастығымен біріктірілген, тәртіпке келтірілген және өзара байланысты құқықтық нормалардың жүйесін білдіреді. Кез келген жүйе секілді банктік құқықтың ішкі құрылысы, өзіндік құрылымы бар, яғни, көптеген құрамдас элементтерден және олардың арасындағы өзара байланыстан құралады.

Банктік құқықтың негізгі мазмұнын анықтайтын құрылымының бастапқы элементі банктік қызметті, банктік жүйенің құрылымын, қызмет етуін және дамуын реттейтін жекелеген нормативтік заң ережелері (нормалар, нұсқаулар) болып табылады. **(Банковское право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Финансы и кредит» / Н.Д. Эрнашвили. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 607 с.)**

Банктік құқықтың нормасы белгілі бір шеңбер аралығындағы тұлғалар (банктік қызметтің міндетті субъектілері және несиелік ұйымдардың клиенттері) үшін арналған және көп мәрте қолдануға арналған жалпы ереже болып табылады. Құқықтық нысанда белгіленген ереженің жалпы сипаты қандай да бір жалғыз қатынасты емес, біртекті, қайталанып отыратын қатынастарды реттеуді көздейді.

Банктік құқық институты – құқық саласы ішіндегі біртекті қоғамдық қатынастардың жекелеген түрлерін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Банктік құқықтың институттарының айырмашылықтары олармен реттелетін қоғамдық қатынастардың түрлерінің ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

Сонымен, банктік құқықта банктік шот институты, банктік салым институты, банктік құпия институты секілді және т.б. құқықтық институттар бар.

Осылайша, банктік құқықтың құрылымы банктік қызметті іске асыру барысында туындайтын қоғамдық қатынастардың жүйесімен объективті түрде шартталған, оның ішкі құрылымын, күрделі, көп деңгейлі сипаты бар алуан түрлі нормалардың белгілі бір тәртіпте біріктірілуін және орналастырылуын білдіреді.

17.5 Банктік құқықтың жүйесі. Банктік құқықтың қайнар көздері

Банктік құқық екі бөлімнен: жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады.

Жалпы бөлімге банктік құқықтың ерекше бөлімнің институттарының барлығын немесе басым бөлігін реттеу барысында қолданылатын ережелерді қамтитын институттар мен нормалар кіреді, сол себепті, мұнда банктік қызметті іске асырудың құқықтық нысандары мен әдістерін, негізгі қағидаттарын және оны мемлекеттік органдар тарапынан реттеуді, ҚР банктік жүйесінің ұйымдық-құқықтық құрылымын, несиелік ұйымдардың және олардың клиенттерінің құқықтық жағдайының негізгі белгілерін бекітетін институттар мен нормалар жатады.

Банктік құқықтың жалпы бөлімінің нормалары объектілерінің айрықшылығына қарай нысаналы мақсаты бар институттарды қамтитын ерекше бөліммен нақтылана түседі. Дегенмен, банктік құқықтың ерекше бөлімінің ішіндегі тиісінше құқықтық институттар неғұрлым ірі құрылымдарға – тарауларға біріктіріледі. Осылайша, ерекше бөлімге төмендегідей салалардағы қатынастарды реттейтін институттар мен нормалар топтастырылған тараулар кіреді:

1) банктік ресурстарды тарту жөніндегі операциялар: банктік салым институты; салымдарды сақтандыру институты; банктік шот институты; банктердің бағалы қағаздар эмиссиясы институты;

2) есеп айырысу құқықтық қатынастары;

3) өзінің және тартылған қаражаттарды орналастыру жөніндегі операциялар: банктік несие институты; лизинг институты; коммерциялық несие институты; кепіл институты; факторинг институты;

4) валюталық операциялар: «шетелдік валюта» және «валюталық құндылықтар» институты; валюталық бақылау институты; шетелдік банктермен корреспонденттік қатынастар институты; шетелдік валютамен есеп айырысу институты;

5) банктердің есебі және есеп беруі;

6) банктік қызметке салық салу.

Банктік құқықтың қайнар көздері. Қазақстан Республикасы банктік жүйесінің құрылысы, қызмет етуі және дамуы барысында, соның ішінде, ҚР Ұлттық банкі және басқа да мемлекеттік билік органдары, сондай-ақ, несиелік ұйымдардың одақтары мен ассоциациялары тарапынан банктік жүйені реттеу

барысында туындайтын қатынастарды реттейтін нормаларды қамтитын, оның сыртқы нысандарының жүйесін білдіреді.

Банктік құқықтың келесідей қайнар көздері бар:

- 1) ҚР Конституциясы.
- 2) ҚР банктік заңнамасы.
- 3) Банктік құқықтың нормаларын қамтитын заңға сәйкес қабылданған актілер.
- 4) Халықаралық құқық нормалары және ҚР халықаралық шарттары.
- 5) ҚР Конституциялық Сотының шешімдері.
- 6) ҚР Ұлттық банкінің ішкі актілері және несиелік ұйымдардың локальдық актілері.
- 7) Несиелік ұйымдардың одақтарының және ассоциацияларының актілері.
- 8) Шарттар
- 9) банктік тәжірибеде қолданылатын іскерлік айналым дәстүрлері.

Қазақстан Республикасында екі деңгейлі банктік жүйе қалыптасқан. Ұлттық банк Қазақстан Республикасының орталық банкі және Қазақстан Республикасы банктік жүйесінің жоғары деңгейін білдіреді. Ұлттық банк ҚР Ұлттық банкі туралы заңмен, басқа да нормативтік-құқықтық актілермен, халықаралық келісім-шарттармен, сондай-ақ, ҚР Ұлттық банкі туралы ережемен белгіленген шектерде Қазақстан Республикасының Президентіне есеп береді. **(Қазақстанда қаржы-банк жүйесі қалай қалыптасты? // Қазақ тарихы. - 2005. - № 4. - 74-77 б.б.)**

Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі өзінің жеке балансы бар, толық шаруашылық есеп принципінде қызмет ететін заңды тұлға болып табылады. Ұлттық банктің филиалдары, өкілдіктері, ұйымдары болады және шетелдерде өзінің басқармалары мен бөлімшелерін аша алады. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі басқа мемлекеттердің орталық банктерімен, халықаралық банктермен, қаржылық-несиелік ұйымдармен қарым-қатынастарда Қазақстан Республикасының мүддесін білдіреді.

Ұлттық банк өзінің міндеттерін атқару барысында табыс табу мақсатын көздемейді және өзінің қызметін Қазақстан Республикасы Үкіметімен үйлестіре отырып атқаруға міндетті. Себебі, Ұлттық банк Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаржылық кеңесшісі, агенті болып табылады. **[27] (Банковская деятельность. Сборник нормативных актов Республики Казахстан. - Алматы: ЮРИСТ, 2008. – 276 с.)**

Ұлттық банктің негізгі міндеті – Қазақстан Республикасы ұлттық валютасының сыртқы және ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету. Атаулы міндетіне қарай Ұлттық банкке республиканың экономикалық даму мақсатына жетуге және дүние жүзілік экономикаға кіруге ықпал ететін ақша айналымы, несие, банк есебін ұйымдастыру және валюталық қатынастар саласындағы мемлекет саясатын жүргізу; тұрақты ақша, несие және банк жүйесін қамтамасыз

етуге ықпал ету; банктік қызметті реттейтін нормативтік-құқықтық актілер шығару және оларды іске асыру барысында бақылау арқылы кредиторлар мен банк клиенттерінің мүдделерін қорғау жүктеледі.

Өзіне жүктелген міндеттерді атқару мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі мемлекеттік ақша-несие саясатын жүргізеді; банктің, Үкімет агентінің және мемлекеттік органның қызметін атқарады; банктердің қызметін бақылауды және қадағалауды, олардың қызметін реттеуді; валюталық реттеуді және валюталық бақылауды; алтын-валюталық қорды басқаруды жүзеге асырады.

Ұлттық банк Қазақстан Республикасында қолма-қол ақша қаражаттарын шығару және олардың айналымын ұйымдастыру жөніндегі қызметте монополист болып табылады. Осы қызметі барысында Ұлттық банк номинал структурасын, банкноттар мен монеталардың дизайнын, қажетті санын анықтайды және оларды дайындауды қамтамасыз етеді; бұрын қолданылған банкноттар мен монеталарды ауыстыру, айналымнан шығару, сақтау және жоюды анықтау тәртібін бекітеді; қолма-қол банкноттар мен монеталарды есепке алу, сақтау, тасымалдау ережелерін бекітеді, тасымалдауды, сақтауды қамтамасыз етуге қатысады, банкноттар мен монеталардың резервтік мемлекеттік қорларын құрады. [28] **(Банковская деятельность. Сборник нормативных актов Республики Казахстан. - Алматы: ЮРИСТ, 2008. – 276 с.)**

Қазақстан Республикасында нарықтық экономиканы дамыту жөніндегі ақша-несие саясатын жүргізу мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі айналымдағы ақша массасының мөлшерін реттейді; ресми ставкаларды өзгерту жолымен банктік проценттік ставкалардың деңгейін реттеуді іске асырады; бағалы қағаздар шығарады, мемлекеттік бағалы қағаздарды сатады, сатып алады; қаржылық құралдармен жүргізілетін операцияларды іске асырады; республика аумағында айналымда бар төлем құралдарының түрлерін анықтайды және олардың айналымының ережелерін бекітеді.

Банктердің қызметін бақылау және қадағалау, олардың қызметін реттеу мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі коммерциялық банктердің барлық қаржылық-шаруашылық қызметін тексеруге құқылы. Ол банктерді ашуға, оларды қайта құруға және жоюға рұқсат береді, филиалдар мен өкілдіктер ашуға келісім береді, бағалы қағаздар нарығында кәсіби қызмет атқаратын ұйымдардың жарғылық қорына банктердің қатысуына, бағалы қағаздар нарығында кәсіби қызмет атқаруға лицензия беруге келісімін, сондай-ақ, банктік операциялардың жекелеленген түрлерін іске асыруға лицензия береді. Коммерциялық банктердің бухгалтерлік, статистикалық және тағы да басқа есеп беру нысандарын, мерзімдерін, тізімін бекітеді. Осы функциясына қарай қаржыландыру, несие беру, есептесу және кассалық операцияларды жүргізу ережелерін дайындайды.

Валюталық реттеу мен бақылауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі шетел валютасындағы бағалы қағаздардың, шетел валютасының айналымының саласын және тәртібін анықтайды, шетел валютасындағы операцияларды жүргізуге қажетті шектеулер енгізеді; резиденттер мен резидент еместердің шетел валютасымен операциялар жасау ережесін бекітеді; валюталық операциялардың барлық түрлерін іске асырады.

Коммерциялық банк дегеніміз – ақша қаражаттарымен болатын операцияларды, сондай-ақ, оған заңмен жүктелген басқа да банк операцияларын жүргізу арқылы табыс табуды көздейтін мекеме. Коммерциялық банктер банктік жүйенің екінші деңгейіне жатады.

Коммерциялық банктер өздерінің клиенттеріне кешенді қаржылық қызмет көрсететін көп функциялық мекеме болып табылады. **[13-15] (Банковское дело: Учебник / Под редакцией О.И. Лаврушина. – Москва.: «Финансы и статистика», 1998. – 576 с.: ил.)** Банк ісінің тәжірибесінде коммерциялық банктердің екі үлгісі: әмбебап және арнайы банктер белгілі. Әмбебап банктер банктік операциялардың барлық түрлерін іске асырса, арнайы банктер керісінше, банк операцияларының бір немесе бірнеше түрлерін ғана жүзеге асырады.

Коммерциялық банктердің қызметінің мәні – оны басқа органдардан және кәсіпорындардан ажырататын белгілі бір функцияларды атқаруымен сипатталады. Бұл функциялар банктер көрсететін қызметтермен және олардың клиенттерінің мүдделеріне сәйкес белгілі бір әрекеттерді орындауымен түсіндіріледі. Коммерциялық банктер өздерінің клиенттеріне банктік қызметтің 200-ден астам түрлерін көрсетеді. Дегенмен, коммерциялық банктердің атқаратын негізгі операцияларына салымшылардан депозит қабылдау, ақша төлемдерін және есептесуді іске асыру, несиелер беруді жатқызуға болады.

Коммерциялық банктердің несиелік операциялары. Несиелер дегеніміз – жеке және заңды тұлғалар арасында болатын, қайтарылып берілуі, ақылы болуы және мерзімділігі анықталған ақша құнын тапсыру кезінде туындайтын қатынастар. Банктік несиелеудің келесідей ерекшеліктері бар: атаулы құқықтық қатынастар арнайы субъектілер құрамымен сипатталады; коммерциялық банктер беретін несиелер тек ақшалай нысанда болады; коммерциялық банктер мен олардың клиенттері арасында жасалатын несиелік шарттардың ерекшеліктері – несиенің қайтарылатындығында.

Банктік несиелеудің негізгі принциптеріне несиенің қайтарымдылығы, мерзімділігі, ақылылығы, қамтамасыз етілуі, нысаналы мақсатының болуы жатады. **[216] (Банковское дело / Под редакцией проф. В.И. Колесникова, проф. Л.П. Кроливецкой. – Москва.: «Финансы и статистика», 1996. – 476 с.)** Банктік несиелеу, яғни, банктің банктің несиелік операциялары несиелік шарт негізінде іске асырылады. Несиелік шартты жасау үшін банктің несиені беру жөніндегі келісімі және қарыз алушыға ақша берілуі қажет.

Несиеге алынған ақша қаражаттарын уақытында қайтарып берумен және қайтарып беруге мүмкіндік бермейтін әр түрлі тәуекелдердің болуымен байланысты. Сондықтан да, несие беретін коммерциялық банк қарыз алушының төлем қабілеттілігін немесе несие қайтарып беру мүмкіндігін тексереді. [306-307] **(Банковское дело: Учебник / Под редакцией О.И. Лаврушина. – Москва.: «Финансы и статистика», 1998. – 576 с.: ил.)**

Несиелік мәмлениң басты элементтерінің бірі – несие алушының несие қайтарып беруді қамтамасыз ете алатындай мүлкінің болуында. Несие қайтарылуын қамтамасыз ету коммерциялық банк үшін маңызды болып табылады.

17.6 Банктердің депозиттік операциялары

Банктердің депозиттік операциялары. Депозиттік операциялар – салымшылардың ақша қаражаттарын салымға тарту және оларды орналастыру жөнінде коммерциялық банктер тарапынан іске асырылатын операциялар. Депозит дегеніміз – клиенттің ақша қаражаттарын уақытша пайдалану үшін банкке беру жөніндегі қатынастар.[162] **(Банковское дело / Под редакцией проф. В.И. Колесникова, проф. Л.П. Кроливецкой. – Москва.: «Финансы и статистика», 1996. – 476 с.)** Депозиттің ерекшелігі – оның екі жақтылығында. Біріншіден, депозит салымшылар үшін ақша қоры болып табылады. Екіншіден, депозиттік ақша пайызбен есептеледі. Депозиттің ақшадан басымдылығы – оның пайызбен есептелуінде, ал, кемшілігі – капиталдан түсетін табыстың пайызымен салыстырғанда пайыздық табысы кем болады. Депозит банкке де, салымшыға да тиімді. Депозиттер банктің ссудалық капиталын құрайды. Депозит банктің жеке немесе заңды тұлғалардан ақша қаражаттарын қабылдап, депозиттік шоттарға орналастыру арқылы туындайды.

Банктердің бағалы қағаздармен жүргізетін операциялары. Бағалы қағаздар нарығында банктер бағалы қағаздардың эмитенті ретінде, бағалы қағаздармен операцияларды жүргізгенде делдал ретінде бола алады және табыс табу мақсатында өзінің атынан бағалы қағаздармен операцияларды іске асыруға құқылы. Банктердің бағалы қағаздармен жасайтын өзіндік мәмлелері банктің ниеті бойынша банктің өзінің атынан және есебінен іске асырылады. Банктер табыс табу мақсатында қаражаттарын бағалы қағаздарға салады. [147-148] **(Агарков М.М. Основы банковского права. Курс лекций. Издание 2-е. Учение о ценных бумагах. Научное исследование. Издание 2-е. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 350 с.)**

Қазіргі уақытта ақша шаруашылық қатынастардың ажырамас бөлігі болып табылады. Сондықтан да, материалдық құндылықтарды тапсыру және қызмет көрсетумен байланысты барлық мәмлелер ақшалай есептесулермен іске аяқталады. Ақшалай есеп айырысу қолма-қол ақшамен де, қолма-қол ақшасыз да болуы мүмкін. Осы тұста банктердің атқаратын ақша төлемдерін және есептесуді іске асыру жөніндегі операцияларының маңызы зор. Банктік жүйенің

дамуы және оның дамуына мемлекеттің мүдделі болуы қолма-қол ақшасыз есептесудің кең таралуына ықпал етеді.

Әрбір клиенттің банкте өзінің шоты болады. Банкті және шоттар санын таңдау клиенттің қалауы бойынша жүзеге асырылады. Банктік тәжірибеде шоттардың бірнеше түрлері кездеседі. Банктік шоттарды шот бойынша атқарылатын операциялардың сипатына қарай жалпы және әмбебап шоттар деп бөлуге болады. Бұл шоттар субъектінің өкілеттігімен және операцияларды жүргізу тәртібімен ғана шектелген кез келген операцияны орындауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ақшаның нысаналы мақсатта қолданылуын және осындай қолдануды бақылайтын субъектінің болуын көздейтін нысаналы мақсаттағы шоттар және арнайы шоттар болады.

Есептесу шоты – шаруашылық қызметті іске асыру үшін арналған шот. Атаулы шот бойынша товарды өткізумен, товарды өндірумен қамтамасыз етумен, өндірістік және тағы да басқа шығындармен байланысты операциялардың барлығы жүзеге асырылады. Бұл шотқа табыстар аударылады, жалақы төлеу мақсатында, қажетті құрал-жабдықтар сатып алу үшін шоттан ақша алынады, салықтар мен басқа да міндетті төлемдер төленеді.

Ағымдағы шоттар – кәсіпкерлік қызметті іске асырмайтын коммерциялық емес заңды тұлғаларды, өкілдіктерді, құрылымдық бөлімшелерді қаржыландыруға арналған шоттар. Ағымдағы шот ақшаны сақтауға және оны иеленушінің нысаналы қаржыландыруды, есептесу жөніндегі операцияларды жүзеге асыруы үшін арналған.

Бюджеттік шоттар – мемлекеттік бюджеттен белгілі бір қызмет түрлерін іске асыру үшін кәсіпорындар мен ұйымдарға ақша қаражаттарын бөлген кезде ашылатын шоттар. Атаулы шоттардың негізгі екі белгісі болады: жұмсалудың жалпы ереже бойынша ақша иесі немесе міндет жүктелген тұлға бақылап отыратын ақшаның нысаналы мақсатының болуы; шоттың шектеулі мерзімінің болуы, сәйкесінше мерзім аяқталған соң шот жабылады және жұмсалмай, шотта қалған ақша қаражаты бюджетке қайтарылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Банктік құқықтың элементтерін атаңыз*
- 2. Банктік қатынастар дегеніміз не?*
- 3. Банктік құқықтық қатынастардың түрлерін атаңыз.*
- 4. Банктік құқықтық қатынастардың туындау негіздерін атаңыз.*
- 5. Банктік құқықтық қатынастардың қандай ерекшеліктері бар?*
- 6. Банктік құқық дегеніміз не?*
- 6. Банктік құқықтың құқықтық реттеу әдістерін атаңыз.*
- 7. Қазақстан Республикасының банктік жүйесінің сипаттамасын беріңіз.*
- 8. Банктік операциялардың қандай түрлерін білесіз?*

18-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ САҚТАНДЫРУ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

18.1 Сақтандыру ісіне жалпы сипаттама

18.2 Сақтандыру қызметінің мақсаты мен алатын орны

18.3 Сақтандыру құқығының пәнін реттейтін құқықтық қатынастар

18.4 Сақтандыру қызметінің тәсілдері және жүйесі

18.1 Сақтандыру ісіне жалпы сипаттама

Сақтандыру ісі өндірістік қатынастардың аса қажетті элементі болып табылады және ол әрқашанда өндіріс барысында туындайтын шығындар мен залалдардың орнын толтыруға, қалпына келтіруге байланысты болады. Осы қоғамдық өндіріс процесінде екі карама-қайшы құбылыстар ұштастырылады. Біреуіне, адамдардың табиғи стихиялық апаттармен және басқа да төтенше қатерлі жағдайлармен көресіне байланысты адам мен табиғаттың арасындағы карама-қайшылық жатса, ал екіншісіне қоғамдағы адамдар арасында мүліктік және басқа да мүдделерге қатысты, қоғам ішінде туындайтын адамдарның арасындағы өндірістік байланыстарды қиындататын карама-қайшылықтар жатады. Міне, осындай карама-қайшылықтар келеңсіз нәтижелерге әкеп соғатын төтенше жағдайлар мен күтпеген қатерлі оқиғалардың туындауының объектілі негізін құрайды.

Негізінде, сақтандыру ісі көне дәуірден бері адамдар өркениеті арасындағы қоғамдық-экономикалық қатынастардан белгілі-бір қатерлі, қауіпті, шығын-зардапты немесе пайдалы, көбінесе объектілі, кейбір кездерде субъектілі жағдайлардың туындауына байланысты орын алатын өте қажетті категория, әрі сол өндірістік қатынастардың мызғымас бөлігі болып табылады. Алғашқы кезде сақтандырудың мағынасы "қауіп", "қорқыныш" деген сөздермен байланысты болса, кейіннен көмектесу, жақтасу, кепілдендіру, қорғау, ұстап тұру деген мағынада да түсінік береді.

Сақтандыру ісінің бастапқы нысандары өте көне дәуірде, құл иеленуші қоғамдарда туындаған болатын. Мысалы, бізге жеткен деректер бойынша құл иеленушілер, өздерінің мүліктері мен құлдарын табиғи тылсым күштердің жойып жіберуінен, ұрлықтан, тонаудан және басқа да қатерлі оқиғалардан қорғау тәсілі ретінде орын ала отырып өз руластарын, тайпаларын бір-бірінен қорғай білген. Көне дәуірдегі сақтандырудың алғашқы нысандарының негізінде өзара міндеттемелер арқылы қамтамасыз етілетін ұжымдық өзара көмекті жатқызуға болады. Сол кездерде қалыптасқан негізгі қағидат бойынша сақтандыру пайда табуға, байлыққа бағытталған қызмет емес, ол тек қауіп-қатерден қорғау тәсілі болып табылған. Демек, келтірілген залалдың орнын ақшалай емес, тек сол зардапқа баламалы мүлікпен, затпен, өніммен және т.б. толықтырып отырған.

Ал, 1917 жылғы Қазан революциясынан кейінгі сақтандыру ісінің қалыптасып, дамуы:

1. сақтандырудың барлық түріне (әлеуметтік сақтандырудан басқаларына) мемлекеттік бақылау жүргізу үшін сақтандыру істері жөніндегі Комиссариат құру туралы 1918 жылғы наурыздың 23-індегі РСФСР ХКК декреті;

2. "Ресей Республикасындағы сақтандыру ісін ұйымдастыру туралы" 1918 жылғы қарашаның 28-індегі РСФСР ХКК декреті;

3. "КСРО мемлекеттік сақтандыру туралы Ережені" 1925 жылғы қыркүйектің 18-інде Орталық атқару комитеті мен ХКК бекіткен үш этаптан өткен.

Енді өз елімізде сақтандыруға байланысты жасалған алғашқы қадамдар мен сақтандырудың одан әрі даму кезеңдерін баяндайтын сәт туған сияқты. Сақтандырудың Қазақстанға келуіне басты себеп болған Қазан революциясы деп айтсақ қателеспегеніміз. Екінші серпіліс 1921 жылы жүзеге асырыла бастаған жаңа экономикалық саясаттың жүргізілуіне байланысты болды. Қазақстандағы (Қырғыз КСР) сақтандыру осы 1921 жылдың екінші жартысына таман қызу қолға алынып, оны ұйымдастырудың ұтымды нысандары, сақтандыру аппараттары мен бөлімдерін және олардың қызметкерлерін, оларды қажетті материалдармен және азық-түлік, киімдермен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылып тұжырымдар мен ұсыныстар жасалған болатын. Қазақстанның (Қырғыз КСР) аумақтық- құрылымдық және мәдени— тұрмыстық ерекшеліктері ескерілген, талданған осы ұсыныстар кейіннен нормативтік актілер қабылдау кезінде негізге алынған еді.

"Мемлекеттік мүліктік сақтандыру туралы" 1921 жылғы қазанның 6-сындағы ХКК декретіне орай Қазақстан аумағында 1921 жылдың желтоқсанының 14-інде Қырғыз КСР ХКК "Мемлекеттік мүліктік сақтандыру туралы Ережені" бекітті. Осы Ережеде жоғарыда айтылған ұсыныстарға сай орталық және жергілікті сақтандыру органдарының қызметтерін ұйымдастыру және жүзеге асыру тәртібі белгіленеді.

Нарыққа өту және даму жағдайындағы сақтандыру ісі (сақтандыру) қандай болмасын қоғамдық-құқықтық формацияларда тиісінше дамып қалыптасатын және асқан қажеттілігімен ерекшеленіп, құқықтық қорғау мақсатында тұлғалардың еңбек (қызметтік) міндеттерін атқаруына, қоршаған ортаға байланысты орын алуы ықтимал (орын алатын) тәуекелдерге орай қатысушылары (сақтандырушылары, сақтанушылары, сақтандырылғандары, пайда алушылары) нақтылы айқындалып, құқықтары мен міндеттері белгіленген материалдық мазмұнды қоғамдық қатынастар ауқымында мақсатты сақтандыру қорын және сақтандыру резервтерін құруды, сондай-ақ ұлттық сақтандыру жүйесінде өтеу (өтеттіру) механизмін іске қосатын сақтандыру оқиғалары туындаған кезде тиісті заңнама және шарт негізде сақтандыру

қорғауының қамтамасыз етілуін нысалайтын кәсіпкерлік сипатты – бағдарлы құқықтық институт болып табылады.

«Сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 18 желтоқсандағы Заңының «Сақтандыру ісі және сақтандыру қызметі» деп аталатын 4-бабының 1-тармағында: «Сақтандыру дегеніміз, сақтандыру ұйымы өз активтері есебінен жүзеге асыратын сақтандыру төлемі арқылы сақтандыру шартында белгіленген сақтандыру жағдайы немесе өзге де оқиғалар туындаған кезде жеке немесе заңды тұлғаның заңды мүліктік мүдделерін қорғауға байланысты қатынастар кешені» деген түсіндірме берілген. Сақтандыру қызметі сақтанушының мүліктік мүдделеріне келтірілген зиянды ақшалай нысанда өтеуді қарастырады. Сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы сақтандыру қатынастары сақтанушының өз қарамағындағы (меншігіндегі) мүліктерін немесе өзге де мүліктік мүдделерін сақтандыру қорғауымен қамтамасыз етуге байланысты сақтандыру мүддесінің болмысына орай туындайды.

18.2 Сақтандыру қызметінің мақсаты мен алатын орны.

Сақтандыру ісі сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы жүзеге асыратын қызметтің негізгі түрі болып табылады. Сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымы сақтандыру қызметін (қайта сақтандыру жөніндегі қызметті) жүзеге асыру құқығына лицензиясы, сақтандыруды белгілі бір түрі бойынша жүзеге асырудың жалпы талаптарын айқындайтын сақтандыру ережелері және ішкі ережелер болғанда ғана сақтандыру қызметін жүзеге асыруға құқылы.

Сақтандыру қызметін ұйымдастыру және мемлекеттік реттеу мен лицензияларды жүзеге асыру үшін сақтандыру салаларға, сыныптар мен түрлерге бөлінеді. Сақтандыру ұйымының сақтандыру қызметі «өмірді сақтандыру» саласы және «жалпы сақтандыру» саласы бойынша жүзеге асырылады. Ерікті сақтандыру нысанындағы сақтандырудың жекелеген сыныбын жүргізу жағдайлары бойынша қосымша талаптар, оның ішінде сақтандырудың жекелеген сыныптары шеңберіндегі пруденциалдық нормативтер уәкілетті органның нормативтік құқықтық актілерімен белгіленеді.

Сақтандыру түрі, сақтандыру ұйымы сақтанушыға сақтандыру шартын жасау арқылы сақтандырудың бір немесе бірнеше сыныбы шегінде әзірлейтін және беретін сақтандыру өнімі болып табылады.

Сақтандыру ұйымы сақтанушыға сақтандыру полисін бере отырып, қосылу шарты нысанында сақтандыру шартын жасасу жөніндегі қызметті уәкілетті органмен сақтандыру ережелерін келіскеннен кейін ғана жүзеге асыруға құқылы.

Өмірді сақтандыру сақтандырылушы қайтыс болған немесе ол сақтандыру мерзімі біткенге дейін не сақтандыру шартында белгіленген жасқа

дейін өмір сүрген жағдайда сақтандыру төлемін жүзеге асыруды көздейтін сақтандыру түрлерінің жиынтығы болып табылады. Бұл ретте сақтандыру қағидаларының туындауы сақтанушының сақтандырылған мүліктік мүдделеріне зиян келтіруі ықтимал сақтандыру тәуекелінің (ықтимал қауіпті оқиғаның немесе орын алуы ықтималдығына орай сақтандыру жүргізілетін қауіпті-қатерлі оқиғалар жиынтығының) мән-жайына байланысты сақтандыру жағдайының басталуы кезінде көрініс табатын келеңсіз экономикалық салдар залалын өтеуді нысаналайтын әрі әрқайсысы өз мүддесін көздейтін сақтанушы мен сақтандырушының арасында азаматтық заңнамаға сәйкес жасалған ерікті сақтандыру шартына, сондай-ақ міндетті сақтандыру заңнамалық актілеріне не оларға сәйкес жасасылған міндетті сақтандыру шартына негізделеді.

Сақтандыру барысында негізінен сақтанушының не үшінші тұлғаның мүлкі және мүліктік мүддесі (мәселен, жеке сақтандырудағы азаматтардың

өміріне, денсаулығына және еңбекке қабілеттілігіне байланысты, мүліктік сақтандырудағы мүлікті иеленуге, пайдалануға әрі оған билік етуге байланысты, азаматтық-құқықтық сақтандырудағы заңды немесе жеке тұлғаның өміріне, денсаулығына не мүлкіне келтірілген зиянды өтеуге байланысты мүліктік мүдделер) сақтандыру қорғауымен қамтылады. Демек, сақтанушы (insured) өзінің не үшінші тұлғаның өміріне, денсаулығына, еңбекке қабілеттілігіне, мүлкіне байланысты сақтандыру мүддесін білдіретін мүліктік мүддесін сақтандыратын жеке немесе заңды тұлға ретінде заңнамалық актіге не жасалған сақтандыру шартына орай тиісті сақтандырушымен екі арадағы азаматтық құқықтық қатынастарға қатысады. Осы орайда ескеретін маңызды жайт, сақтандырушымен жасалған ерікті немесе міндетті сақтандыру шартында өзгеше көзделмесе, сақтанушы бір мезгілде сақтандырылушы (өзіне қатысты сақтандыру жүзеге асырылған, былайша айтқанда сақтандырылған тұлға) болып табылады.

Ал сақтандырушы (assurer, insurer) сақтандыру ұйымы ретінде мемлекеттік тіркеуден өткен, тиісті сақтандыру қызметін жүзеге асыру құқығына лицензия алған, сақтандыру жағдайы басталған кезде келтірілген зиянды өтеу жөніндегі өзіне жүктелген міндеттемеге орай сақтанушыға немесе өзге тұлғаға (пайда алушыға - заңда не сақтандыру шартында көзделген мән-жайларға байланысты сақтандыру төлемін алуға құқығы бар тұлғаға) шартта белгіленген сақтандыру соммасы шегінде сақтандыру сомасы шегінде сақтандыру төлемін төлеуге міндетті заңды тұлға болып саналады.

Сақтандыру құқықтық қызметтің айрықша түрі ретінде сақтандыру сыйлықақыларын (жарналарын) жұмылдыру арқылы сақтандыру қорын әрі сақтандыру резервтерін құру және сақтандырылған мүліктік мүдделерге келтірілген зиянды сақтандыру төлемін жүзеге асыру жолымен өтеу ауқымында тікелей көрініс табады. Сақтандыру бүгінгі таңда қалай болмасын өндірістік аяда, салада және ортада келтірілген зиянды уақтылы әрі толығымен өтеу

есебінен қоғамдағы әлеуметтік және құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз етуге, мақсатты сақтандыру қорының уақытша бос қаражаттарын сақтандыру ұйымының инвестициялық қызметінде пайдалануға, сақтандыру өнімдерін өткізуге байланысты сақтандыру операцияларының дамуына, сондай-ақ ұлттық сақтандыру жүйесіндегі жаңа сақтандыру түрлерінің, оның ішінде кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандырудың заңнамалық және шарттық негіздерінің тиімділігіне мүдделілік танытып отыр.

Сақтандырудың заңи аспектісі сақтандыру өтеуінің міндеттілігін белгілеу үшін жасалатын ерікті не міндетті сақтандыру шарты немесе тікелей заңнамалық акті негізінде тұлғалардың мүліктік мүдделерін сақтандыру қорғауымен қамтуға байланысты сақтанушы мен сақтандырушы қатысатын құқықтық қатынастарын білдіреді. Сақтандырудың құқықтық аспектісі мақсатты ақша қаражаттары қорларын қалыптастыру және оларды әр түрлі төтенше әрі қолайсыз құбылыстар салдарынан келтірілген зиянды өтеу үшін пайдалану жөніндегі нысандар мен әдістердің жиынтығынан тұратын құқықтық қатынастар жүйесі ретінде жұмылдыру, өтемдік және қорғау алдын алу функциялары арқылы көрініс табады. Осы ретте сақтандыру: сақтандыру тәуекелінің болуына байланысты материалдық зиян келтіретін сақтандыру жағдайының орын алуы, заңды және жеке тұлғалардың (сақтанушылардың) өздеріне келтірілуі ықтимал зиянды өтеуге деген мұқтаждықтарының қанағаттандырылуы, сақтанушы төлеген сыйлықақылар мен жарналар есебінен құрылған мақсатты сақтандыру қоры қаражаттарының сақтандыру өтеуінің нысанында қайтарылуы сияқты және т.б. өзіне тән белгілерімен ерекшелінеді.

«Сақтандыру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (оның 2-бабының 1-тармағында көрсетілгендей) кәсіпкерлік қызмет түрі ретіндесақтандыруды жүзеге асырудың ережелерін, сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарын, сақтандыру брокерлерін құру, лицензиялау, реттеу, олардың қызметін тоқтату ерекшеліктерін, өзге де жеке және заңды тұлғалардың сақтандыру рыногындағы қызметінің талаптарын, сақтандыру рыногын мемлекеттік реттеу міндеттерін және сақтандыру қызметін қадағалауды қамтамасыз ету принциптерін белгілейді. Аталған заңмен тікелей реттелген сақтандыру қатынастарын қоспағанда, сақтандыруға байланысты туындайтын және өзге де заңнамалық актілер қолданылатын аядағы қоғамдық қатынастар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделетін сақтандыру ісі және сақтандыру қызметі туралы заңдармен, Қазақстан Республикасының Азаматтық, Еңбек және Әкімшілік құқығы пәндерімен реттеліп, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерімен белгіленеді.

Мемлекеттің, азаматтардың және шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүдделерін қаржылық, әлеуметтік және өзге де тәуекелдерден қорғаудың тиімді құралы, сондай-ақ ұзақ мерзімді ішкі инвестициялардың сенімді кезі ретіндегі

сақтандырудың қызметінің рөлін нығайту және ұлттық сақтандыру индустриясын реформалау бағыттары болып табылады.

Қазақстанда сақтандыру рыногын дамытудың негізгі қағидаларының біріне жеке сақтандыруды (personal assurance), оның ішінде ұзақ мерзімді (жинақтаушы) түрлерін дамыту жатады. Өйткені сақтандыру ұйымдары жеке сақтандырудың жинақтаушы түрлері арқылы экономикаға жеткілікті көлемде әрі ұзақ мерзімге ақша қаражаттарын тартып, институционалды инвестициялар жүйесінің дамуына айтарлықтай мүмкіндік туғызады және ел экономикасы үшін өте тиімді жағдай жасайды. Бұл орайда жеке тұлғалар жеке сақтандырудың және өмірді сақтандырудың барлық спектрі: қайтыс болуы жағдайын сақтандыру; аннуитеттік сақтандыру; шартта белгіленген жасқа немесе мерзімге дейін өмір сүру жағдайын сақтандыру; еңбек ету қабілетін жоғалту жағдайын сақтандыру бойынша нақтылы сақтанушылар бола алатын азаматтар ретінде, ал жұмыс берушілер (заңды немесе жеке тұлғалар) өз қызметкерлерінің жазатайым оқиғаларға байланысты қайтыс болу жағдайын сақтандыруға, қосымша зейнетақыны сақтандыруға, қызметкерлерінің өмірін сақтандыруға және т.б.мән-жайларға қатысты мемлекеттің заманауи заңдық талаптарына сәйкес орындалуды қажет етіп отыр.

Бүгінде сақтандыру нарығын, сақтандыруды және сақтандыру қызметін дамыту үрдісіндегі тағы бір маңызды көрініс халықтың сақтандыру мәдениеті болып табылады. Сақтандыру нарығының даму көрсеткіштері тұрғылықты халықтың сақтандыру мәдениетінің қалыптасуы деңгейіне тікелей байланысты болады. Бұл ретте халықтың сақтандыру мәдениетін тиісінше қалыптастыру саласында сақтандыру рыногының барлық кәсіби қатысушыларының және олардың бірлестіктерінің, сондай-ақ тиісті мемлекеттік органдардың қатысуымен келісімделген халық үшін сақтандырудың тартымдылығын арттыратын : тұрақты негізде халық арасында сақтандыру рыногының кәсіби қатысушыларымен әрі олардың бірлестіктерімен бірлесіп сақтандыру қызметтерін көрсету рыногы және сақтандыру өнімдері туралы, оның ішінде көрсетілетін қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері жөнінде толық және объективті ақпарат берілуіне бағытталған оқу - ағарту сондай-ақ түсіндірме жұмысын жүргізу ; сақтандыру рыногы қатысушыларының кәсіби біліктілік деңгейін арттыруға бағытталған тұрақты тақырыптық конференциялар және семинарлар өткізу; сақтандыру рыногындағы заңсыз немесе заңға қайшы қызмет, оның ішінде сақтандыру агенттерінің және резидент емес сақтандыру ұйымдары делдалдарының Қазақстан Республикасы аумағындағы қызметі жөнінде халықты хабардар ету; сақтандыру (қайта сақтандыру) шарттарын жасасу кезінде және сақтандыру қызметінің басқа да құжаттарында пайдаланылатын терминологияны бір ізге келтіру; сақтандыру ұйымдарының және олардың бірлестіктерінің бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-әрекет етуді жандандыруы, көпшілік халық үшін

сақтандыру жөнінде жалпы білім беретін әрі оқытатын бағдарламаларды ұйымдастыруы сияқты іс - шаралар жүзеге асырылуға тиіс.

18.3 Сақтандыру құқығының пәнін реттейтін құқықтық қатынастар.

Сақтандыру құқығының пәнін қоғамның айрықша аясында туындайтын, яғни сақтандыру қызметінің барысында пайда болатын сақтандыру қатынастары құрайды. Осы сақтандыру құқығының пәнін құрайтын қатынастар мына келесідей өздеріне тән белгілермен ерекшелінеді:

1.бұл қатынастар қоғамның әртүрлі аяларының, оның ішінде қоғамдық өндіріс аялары мен адамдардың арасында орын алуы мүмкін тәуекелдерді сақтандыру нәтижесінде туындайды;

2.бұл қатынастар тек сақтанушы мен сақтандырушының және сақтандырылушының (пайда алушының немесе кейде сақтанушының өзінің), сондай-ақ қайтасақтандырушының араларында ғана туындайтын, бөлу (қайта бөлу) сипатындағы тұйықталған қатынастар болып табылады;

3.бұл қатынастардың субъектілері -сақтанушы мен сақтандырушылар заң жүзінде тең құқылы болып саналады;

4.бұл қатынастар ақша нысанындағы құнның (кейбір кездерде тауарлық-материалдық құндылықтардың) екі жақты қозғалысын білдіретін (сақтанушы мен сақтандырушының тиісті міндеттеріне орай) экономикалық қатынастар болып есептелінеді;

5.бұл қатынастар қоғамда орын алуы мүмкін әр алуан тәуекелдерден сақтандыру екі жақтың материалдық мүддесін көздеу нәтижесінде туындайтын біршама- баламалы қатынастар болып табылады;

6.бұл қатынастар тиісті заң актісімен белгіленген нысанда, екі тараптың арасында жасалынатын сақтандыру шартының негізінде туындайды;

7.бұл қатынастар тек тиісті азаматтық-құқықтық нормалармен және сақтанушы мен сақтандырушының арасындағы сақтандыру шартымен реттеледі. Қоғамдық өндіріске қызмет көрсететіндіктен және мағынасы бойынша материалдық сипатта (сақтанушы сақтандырушыға сақтандыру жарнасын төлейді, ал сақтандыру жағдайы туындаған болса сақтандырушы) материалдық залалдардың көлемі есептелінгеннен кейін) сақтанушыға сақтандыру өтемін төлейді) болатындықтан бұл қатынастар құқықтық қатынастар болып табылады.Тұтас алғанда сақтандыру қоғамның құқықтық категориясы ретінде көрініс табады. Сақтандыру қатынастары мүліктік қатынастарға жатады, яғни сақтандыру төлемдерінің немесе сақтандыру өтемдерінің қаражаттарын білдіретін ақшалар да, тауарлық - материалдық құндылықтар да экономикалық және құқықтық тұрғыдан мүліктердің бір түрі болып табылады. Сақтандыру қатынастары - құн қатынастарына да жатады. Бұл жағдай мына екі сәттен байқалады: сақтанушы сақтандыру төлемдерін төлеу барысында оларды өндірістің шығыны ретінде тауардың өзіндік құнына қосып,

оның құнын ұлғайтады; ал сақтандыру өтемін беру кезінде сақтандыру жағдайына байланысты жойылған құн толығымен немесе жартылай қалпына келтіріледі. Сақтандыру қатынастары өздерінің жиынтығында қайта бөлу қатынастарын білдіреді. Ақшалар сақтандыру төлемі ретінде сақтандырушыға қарай қозғалып, оның қолындағы сақтандыру жағдайы туындаған болса сақтандыру өтемі ретінде сақтанушыға қайтарылады. Бұл жерде зардап шеккен сақтанушыларға бөлінгендіктен ақша қаражаттарын зардап шеккендердің пайдасына қайтадан бөлуді жүзеге асырады.

Сақтандыру қатынастары Қазақстан Республикасында императивті және диспозитивті нормалармен де реттеледі. Императивті нормалар сақтандыру қатынастарын ұйымдастыру мемлекеттік реттеуді қамтиды. Мемлекеттік реттеу сақтандыру ұйымдарын құру үшін қойылатын талаптарды орындауды бақылау, сақтандыру ұйымдарының қорын бақылау, сақтандыру қорының резервтерінің орналасуын және шығындарды өтеуді және сақтандыру ұйымдарының тұрақтылығын қамтамасыз ету және басқа да қатынастарды реттеуді қамтиды. Алайда сақтандыру рыногының қалыптасуы және мемлекеттің басты міндеті шартты қатынасты жетілдіруге байланысты. Шартты қатынас-келісім түрінде жүзеге асатын мәміле, жақтардың еркімен жасалатын қатынас.

Сақтандыру құқығының объектілері мен субъектілері. Сақтандыру қатынастарының объектісі ретінде ақша қаражаттары мен материалдық құндылықтар, сондай-ақ материалдық емес адамның жеке басына байланысты игіліктер көрініс табады. Мәселен, ақшалар мен материалдық құндылықтарға табыс, мүлік, кәсіпкерлік қызметтің тәуекелдері, залал келтіру мүмкіндігіне орай азаматтық жауапкершілік және т.б., ал адамның жеке басына байланысты игіліктерге- еңбек қаблеттілігі, өмірі, денсаулығы жатады.

Ал сақтандыру қатынастары белгілі бір мүдделерді көздеуге байланысты туындайтындықтан біршама - баламалы, толығымен баламалы сипатта болады.

Бұл жерде де сақтандыру мүдделерінің тек зиян, залалды қалпына келтіруге қажетті өтемдік сомаларды алуға ғана бағытталмағанын, сонымен бірге осы аяда басқа да сақтандыру мүдделерінің мол пайда табу, бар екенін білуіміз қажет. Сақтандыру қатынастары сақтандыру төлемін төлеу, сақтандыру өтемін өтеу міндеттерін жүзеге асырушы, сақтанушы мен сақтандырушы арасында туындайтындықтан бұлар, материалдық сақтандыру қатынастары болып саналады.

Мемлекеттік тиісті нормативті құқықты актілерді шығару арқылы материалдық және сақтандыру ұйымдастыруға байланысты қатынастардың қатысушыларының жүріп-тұру қағидаларын белгілейді. Олардың дұрыс атқарылуын және сақтанылуын көздей отырып мамандандырылған мемлекеттік уәкілетті органдарды құрады. Сондай-ақ басым бөлігі мемлекеттік емес сақтандыру аясы болғандықтан осы аядағы заңдылықтың сақталуы үшін қадағалау және лицензиялау қызметтерін арнайы органдарының күшімен жүзеге

асырылады. Сонымен, сақтандыру әралуан қатынастарын жан-жақты құқықтық реттеу құралы ретінде сақтандыру құқығы өз алдына қызмет етеді. Егер оның түсінігін айқындап көрсек, ол былайша сипатталады.

Сақтандыру құқығы деп, мемлекет аумағында сақтандыру ісін ұйымдастыру және оны жүргізу, сондай-ақ сақтандыру қызметін жүзеге асыру процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын айтамыз.

Сақтандыру құқығының ішкі құрылысын құрайтын құқықтық нормалардың бір келкі болмайтыны анық. Азаматтық - құқықтық нормалар сақтандыру аясындағы екі тараптың сақтандыру мүддесіне сай туындайтын сақтандыру қатынастар реттейтін болса, қаржылық - құқықтық нормалар өктем - билік сипатында бола тұрып мемлекет мүддесін тисінше атқаруға атсалысады. Осыған қарап, сақтандыру құқығының әдістері өктем ықпалды, мәжбүрлі билік, яғни императивтік әдістерден және біршама-икемді, шартты-келісімді диспозитивтік әдістерден тұратынын байқаймыз. Сақтандыру құқығының нормалары белгілі бір тәртіппен, өздері реттейтін бір тектес қатынастар мен белгілейтін жүріп-тұру қағидалары бойынша шоғырландырылады. Осыған орай сақтандыру құқығының өзіне тән жүйесі болады және ол жалпы, ерекше бөлімдерден тұрады. Бұл жерде, егерде сақтандыру құқығының жүйесін екі тұрғыдан көрсетсек онда олар мынадай келесідей көрініс табады.

1. қаржылық - сақтандыру құқығының жалпы бөлімі мына институттардан құралады:

1. мемлекеттің сақтандыру жүйесі
2. мемлекеттік сақтандыру қаржылық саласындағы басқару
3. сақтандыру қаржылық жоспарлаудың құқықтық негіздері
4. қаржылық - сақтандыру бақылауын құқықтық реттеу

2. ерекше бөлімнің институттарына мыналар жатады:

1. міндетті сақтандыру қорларын , резервтік қор, қалыптастыруды құқықтық реттеу

2. сақтандыру резервтерінен сақтандыру өтемдерін төлеуді құқықтық реттеу

3. сақтандыру ұйымдарының қаржылық орнықтылығын қамтамасыз етуді құқықтық реттеу

4. кездейсоқ ақпараттардың алдын алу және қалпына келтіру шараларын жүзеге асаруды құқықтық реттеу

Сақтандыру құқығы кешенді құқықтық құрылым болғандықтан оның жүйесінің кең мағынада көрініс тапқаны негізді әр орынды болады. Сонымен сақтандыру құқығының жүйесіне былайша сипаттама береміз оның жалпы бөліміне мына институттары жатқызылады.

1. мемлекеттің сақтандыру құрылысы

2. сақтандыру ақшалай қорлары саласындағы басқару
3. сақтандыру баланстары мен тарифтерін құқықтық реттеу
4. мемлекеттік сақтандыру қадағалауын құқықтық реттеу
5. сақтандыру заңдарын бұзғаны үшін жауапкершілік

Ерекше бөлімі мына институтардан тұрады:

1. мүлікті, жеке басты және жауапкершілікті міндетті сақтандыру құқықтарын реттеу
2. мүлікті жеке басты және жауапкершілікті ерікті сақтандыруды құқықтық реттеу
3. сақтандыру ұйымының қаржылық орнықтылығын қамтамасыз етуді құқықтық реттеу
4. сақтандыру қалпына келтіру және алдын алу шараларын қаржыландыруды құқықтық реттеу.

Бұл жерде айта кететін бір жайт, сақтандыру рыногының ойдағыдай қалыптасуына және сақтандыру құқығының жетілдіріліп, даму тенденцияларына қарай осы аталған институттардың да жаңаша мағына-мазмұнды өзгерістерге ұшырап отыратыны белгілі.

Мүліктік емес игіліктер өзіндік мүліктік емес қатынастардың объектілері болады. Сақтандыру құқық нормалары реттеген қоғамдық қатынастар құқықтық қатынастар, атап айтқанда, сақтандыру құқығы қатынастар сапасына ие болады. Сақтандыру құқық қатынастар дегеніміз - азаматтық құқық нормалары реттеген қоғамдық қатынастар. Сақтандыру қатынастардың ерекшелігі азаматтық-құқықтық реттеудің объектісі мен әдістеріне байланысты. Сақтандыру қатынастардың аса маңызды белгісі, ең алдымен, оған қатысушылардың заң жүзіндегі теңдігі. Сақтандыру қатынастардың субъектілері билік пен өзара бағыну қатынастарында болмайды, өзара міндеттермен және құқықтармен ғана байланысты болады. Сақтандыру құқығы қатынастарға қатысушылардың бірінің екіншісіне міндеттерін орындау жөнінде талап қоюы биліктің өкілеттігіне емес, оған тиесілі субъективтік азаматтық құқыққа сүйене отырып орындалады.

Сақтандыру қатынастардың нормалары реттейтін объектіге қарай азаматтық-құқықтық қатынастардың мынадай түрлерін ажыратады:

- 1) мүліктік қатынастар;
- 2) мүліктік қатынастармен байланысты мүліктік емес өзіндік қатынастар;
- 3) мүліктік қатынастармен байланысы жоқ мүліктік емес өзіндік қатынастар.

Сақтандыру құқығын реттеудің объектісі, ең алдымен, мүліктік қатынастар болғандықтан, сақтандыру құқық қатынастардың басым бөлігі мүліктік сипатта болады. Мүліктік сақтандыру құқық қатынастардың объектісі материалдық игіліктер мен құқық (мүлік) болып табылады. Меншік қатынастары, мүліктің

бір тұлғадан екінші тұлғаға өтуіне делдалдық жасайтын қатынастар мүліктік сақтандыру құқық қатынастарына жатады.

Демек, сақтандыру құқығының құқықтық реттеу пәні сақтандырудың кәсіпкерлік қызметтің бір түрі ретінде жүзеге асырылуын ұйымдастыру, сақтандыру қызметін лицензиялау талаптарын орындау, ерікті және міндетті сақтандыру шарттарын жасасу, тиісті заңнамалық актілердің ережелері мен принциптерін, халықаралық шарттар мен сақтандыру стандарттары ережелерін іске асыру, мақсатты сақтандыру қорларын және сақтандыру резервтерін құру, сақтандыру қағидалардағы тұлғаларға (сақтанушыларға) қатысты сақтандыру жағдайы басталған кезде, оларға келтірілген мүліктік залалды өтеу мақсатында сақтандыру қорғауын қамтамасыз ету, сақтандыру қызметін мемлекеттік реттеу, қадағалау және инспекциялау барысында дамып, қалыптасатын кешенді мазмұнды қоғамдық қағидалар жүйесін білдіреді.

«Принцип» (қағидат) термині латынның сөзі - бастау, негіз дегенді білдіреді. Сақтандыру принциптері (қағидаттары) - ол нормативтік сипаты бар, қоғамдық қатынастарды сақтандыру құқықтық реттеу бастамасын басшылыққа алатын негіз. Сақтандыру құқығының принциптері деп оның негізгі бастауларын, яғни заңмен тұжырымдалған немесе оның ұйғарымының мағынасынан туындайтын, азаматтық құқықтық нормалардың мазмұны мен мәтінін дұрыс түсінуге, оларды бара-бар түсіндіруге, арасындағы қарама-қайшылықтарды шешуге септігін тигізетін іргелі идеялар. Ол Қазақстан Республикасы сақтандыру заңының мейлінше маңызды тұстарын көрсетеді. Демек сақтандыру заңды түсіну мен оны қолдану сақтандыру құқықтық тек жалпы принциптері (қағидаттары) арқылы мүмкін болады.

Қағидаттар сақтандыру құқық жүйесінде әрқашанда бастапқы норма болып саналады. Сондықтан да басқа нормалар онымен жанама түрде көрініп, жалпы сипат алады, демек принциптер өзгелерден басым түседі. Принциптер сақтандыру-құқық өзгелерден басым түседі.

Принциптер сақтандыру - құқық нормаларының барлық жүйесін қамтып, басшылыққа алынады. Принциптер нормативтік мәнге ие болды және оны қолдану міндеттілікке айналды. Бұрын-соңды сақтандыру принциптер заң нормаларында арнайы термин немесе тиянақты тұжырымдама ретінде бекітілмеген еді, тек «сақтандыру заңдардың жалпы, негіздері мен мәнісіне байланысты» деген жалпылама тұжырымдарымен шектелетін. Қазіргі кезде сақтандыру құқық принциптері нормативтік роль атқарады.

А.И.Худяков сақтандыру құқық принциптерінің рөлі мен маңызы туралы былай деп тұжырымдайды: «Біріншіден, олар тікелей әрекет ететін нормалар түрінде кездеседі. Екіншіден, ол жаңа заңды жасау немесе бұрынғы заң құжаттарын өзгерту кезінде ескеріледі. Үшіншіден, құқық ұқсастығын қолдану қажет болған жағдайда заң принциптері басшылыққа алынады. Төртіншіден, мұндай принциптер құқықтық нормалардың бастапқы мазмұнының немесе

шарт талаптарының тиісті жағдайларының мазмұнының түсіндірілуі жүзеге асырылғанда назарға алынуы тиіс. Бесіншіден, заң принциптеріне сүйене отырып, заң нормалары арасындағы қарама қайшылықты жоюдың жолдарын табуға болады, әрине, мұның өзі аталған жағдай кездескенде ғана қолданылады».

Осы мәселелерге орай оған екі жағдайды қосып айтуға болар еді: біріншіден, принциптер тек заң актілері жүйесінің сипатын көрсетіп қоймайды, сонымен қатар ол заңгерлердің сақтандыру құқықтағы құқықтарын да белгілейді. Екіншіден, сақтандыру құқық принциптері өзінің реттеу жүйесі арқылы бірқатар мемлекеттік құқықтық институттар мен нормаларды, яғни бірінші кезекте азаматтардың Конституциялық құқығын азаматтық құқықтар арқылы өзіне тән тәсілдермен қорғауды нақтылай түседі.

18.4 Сақтандыру қызметінің тәсілдері және жүйесі

Қоғамның дамуының объективті факторларының бірі, бұл өздерінің белгілі себеппен қоғамдық жұмысқа қатыспайтын, және өз күнін еңбекақы арқылы көре алмайтын тұлғаларды материалды қамтамасыз ету қажеттілігі болып табылады. Еңбекке қабілетсіз немесе түрлі себептермен оны іске асыра алмайтын қоғам мүшелерін асырауға құрылған валдық өнімнің қоғам, арнайы мұндай мақсаттарға бағытталған бөлігі қолданылады. Тауарлы-ақшалы қатынастарды жүйелеу шартында, бұл қоғамдық өнімнің бөлігі белгілі ақша қорларының құрылуы мен қолдануы арқылы қолданылады.

Берілген тұлғаларды материалдық қамтамасыз етуге арналған ақша қаражаттары қоры қатынастар жүйесі арқылы құрылып шығындалады, және бұл әлеуметтік сақтандыру болып табылады.

Әлеуметтік сақтандыру жүйе секілді мемлекет арқылы реттеледі, капитализм кезінде құрылып, оның дамуының объективті талаптары мен қажеттіліктерін көрсетеді. Кейіндегі әлеуметтік сақтандырудың орны мен рөлі мәнді түрде өседі, бұл деген талап етілетін қызмет көрсетулердің саны мен сапасының көбеюін және олардың құнының өсуімен байланысты мемлекеттің әлеуметтік қызмет шегінің кеңеюін білдіреді.

Әлеуметтік-саясаттық аспектіде әлеуметтік сақтандыру қартайған кездегі, ауырған жағдайда, толық немесе бөлшекті еңбек қабілеттілігін жоғалтқан жағдайда немесе туғаннан болмауы, асыраушыдан айырылып қалған жағдайда, жұмыссыздық кезіндегі материалдық қамтамасыздығына азаматтардың конституциялық құқығын іске асыру тәсілін ұсынады. Алынатын қаражаттар мөлшері еңбек стажының көптігіне, еңбек төлеміне, еңбек қабілеттілігін жоғалту дәрежесі мен мүгедегілігіне байланысты болады және әрекет ететін заңдылықпен реттеледі.

Әлеуметтік сақтандыру ұйымы келесі негізгі қағидаларға сүйенеді. Әлеуметтік сақтандыру бойынша азаматтарды бүкіл жалпы қамтамасыз ету,

сонымен қатар, бөлігінің көбі кәсіпорын, ұйымдар мен мемлекеттің қаражаттарынан болып, жалпы тұлғалардың, еңбек коллективтерінің және жалпы қоғамның талаптары әлеуметтік сақтандыру қаражаттарын қолдану кезіндегі келісулері, ақырғыларды еңбекшілер ұйымы арқылы бақылау. Әлеуметтік сақтандыру өзін өзі басқарудың бастамасынан құрылады, басқа қоғамдық ұйымдардың сәйкес мақсаттық қорларын құру мен қолдануындағы профессионалды одағының белсенді рөлін болжайды. [25]

Әлеуметтік сақтандырудың маңызды мақсаты еңбек ресурстарын өндіру үшін қажетті жағдайларды құру болып табылады.

Біріншіден, әлеуметтік сақтандыру қорынан ұсынылған материалдың қамтамасыздығы, медициналық қызмет көрсету қоғамның еңбекке қабілетсіз мүшелеріне еңбек қабілеттілігін қайта құруына көмектеседі және оларды түрлі саладағы және халықтық шаруашылығындағы сферасындағы белсенді қызметіне оралуына көмектеседі. Мүгедекті тіркеу, оларға қоғамды пайдалы жұмыспен айналысуға мүмкіндік туғызуы сол сияқты жұмыспен қамтылуды қамтамасыз етеді, мемлекеттің сәйкес әлеуметтік бағдарламаларын қаржыландыру көздеріне деген жүктемесін жеңілдетеді. Зейнеттік қамтамасыздандыру келесі түрде құрылады, бұл деген, зейнеттік жастағы тұлғалар арқылы қатысты түрде еңбек ресурстарының кеңейтіліне қол жеткізу, еңбекке қабілетті азаматтардың ұрпақтарының ауысымға келуі, оны нақты салалар бойынша территориялар, экономика сферасы бойынша орналастыру.

Екіншіден, әлеуметтік сақтандыру қаражаттары арқылы уақытша жұмыссыз қалған тұлғалар өмір сүреді, сол сияқты олардың қайта оқытулары мен қайда мамандану іске асырылады. Нарықтық экономика шегінде дамып келе жатқан ғылыми технологиялық революция нәтижесінде, уақытша жұмыссыз тұлғалардың ақшалай төлемдері үнемі жоғарлатып отыруын талап етеді, және олардың материалдық көмегімен жұмысқа орналастыру бойынша әлеуметтік бағдарламаларын кеңейту. Берілген әлеуметтік сақтандыру облысы қазіргі уақытта еңбек ресурстарын өндіру процессін іске асырудағы ең негізгі шарты ретінде көрініс табады.

Сонымен қатар әлеуметтік сақтандыру бұл адам индивидуум және жеке тұлға ретінде өмір сүретін әлеуметтік сферадағы мемлекет саясатының мәнді бөлігі. Әлеуметтік сақтандырудың негізделген жүйесі - қоғамдағы әлеуметтік әділеттілігінің қамтамасыздығының, саясаттың тұрақтылықты құру мен ұстап тұрудың бастапқы белгілерінің бірі.

Сол сияқты, әлеуметтік сақтандыру арқылы қоғам келесі мәселелерді шешеді:

- Еңбекке қабілетсіз және жұмыс процессіне қатыспайтын тұлғаларды асыраумен байланысты шығындарды жабуға пайдаланатын ақшалай қорлары құрылады;

- Еңбек ресурстарының қажетті құрылысы мен санын қамтамасыз етеді,

және сол сияқты қоғам дамуының белгілі сатысындағы объективті қажеттіліктерге сәйкес оларды орналастыру;

- Қоғамның жұмыс істейтін және жұмыс істемейтін және жұмыс істемейтіндердің материалдық қамтамасыздығындағы деңгейлерінің арасындағы айырмашылықты қысқарту;

- Жұмыс процессіне қатыспайтын, тұрғын елдерінің түрлі әлеуметтік топтарының өмірлік деңгейін түзетуде қол жеткізу;

- Әлеуметтік сақтандыру жүйесі 2 бөліктен тұрады: біріншісі жұмысшылардың еңбекке қабілеттілігін қайта құрып және сақтауды қамтамасыз етуге арналған, сонын ішінде, денсаулық сақтау іс шараларын жүргізу; екіншісі еңбек қабілеттілігін жоғалтқан немесе мүлдем болмаған тұлғаларды материалды қамтамасыз етуіне кепілдік береді. Әлеуметтік сақтандырудың белгілі бөліктерінің материалды негізі ретінде сәйкес белгілі бағытта қолданылатын ақша қорлары әрекет етеді.

Әлеуметтік сақтандыру қорының құрылу мен қолдану процессінің іске асырылуы кеңейтілген қайта өндірістік объективті заңдарының талаптарына сәйкес орындалады. Дәл осы объективті заңдар тұлғалар қажеттіліктерін қаржыландыру үшін қорларды құруды талап етеді, нақты төлемдер мен жеңілдіктерді қарастырады. Құндылық заңының әрекет етуі білім алудың ақша формасы мен қордың зейнетақы, жәрдемақы, төлемдер, мақсатты қаржыландыру шығындарын түсіндіреді, экономиканы мемлекеттік реттеу қажеттілігі жалпы мемлекеттік көлемдегі қордың мәнді бөлігінің орталықтандырылуын анықтайды, қабылданған нормативті құжаттарға сәйкес олардың жүйеленуі орындалады.

Әлеуметтік сақтандыру қорын құру мен қолдану бойынша қатынасы қаржының органикалық бөлігі болып табылады және ұлттық табысты таратуда қатысып, еңбекке қатыспайтын, еңбекке қабілетсіз тұлғалардың қажеттіліктерін қаржыландыру үшін арналған, олардың бөлігі бірігіп тұтыну қорларындағы мақсаттық ақша қорларына бөлінеді. Қатынастар субъектілері: мемлекет, кәсіпорын және әртүрлі меншік формаларының ұйымдары, жұмысшылардың профессионалды одағы, тұрғындар.

Сол уақытта бұл реттемелі қатынастар әлеуметтік сақтандырудың жүйелі мәнзін көрсететін спецификалық қырларға ие.

Біріншіден, әлеуметтік сақтандыру қорының құрылуы мен қолдануы бойынша қатынастары бойынша, ұлттық табыстың сәйкес бөлігі іске асырылады, яғни нақты пайдаға айналады.

Екіншіден, қаржының басқа аудандарына қарағанда әлеуметтік сақтандыруда алғашқы және екінші орналастыру шегі қатаң бақыланады. Алғашқы тарату қорлардың ұйымдар, кәсіпорындар табысынан арнайы алымдарынан құрылған қорлар фазасы үшін мінезді болып табылады.

Мемлекеттік бюджет қаражатын тарту, келесі әлеуметтік сақтандыру қорларының шығындары қайта тарату облысына жатады.

Үшіншіден, берілген қаржылық қатынастар сферасы мемлекет арқылы белсенді реттеледі. Орталықтанған қорлар тізімі, олардың мәні, қолдану ауданы, құрылу көздері мен шығындану бағыттары мемлекеттік актілермен анықталады, және әрекет етуі түрлі меншік формаларына таратылады. Сонымен қатар, әлеуметтік сақтандыру қорының жүйеленуі қоғамдық ұйымдардың белсенді қатысуымен орындалады: профессионалды одақтар, кооперативтілердің кеңесі, акционерлі ұйымдарының, қоғамдық органдар.

Төртіншіден, әлеуметтік сақтандыру қорлары сақтандыру әдісімен құрылады, яғни, кәсіпорындар, ұйымдар, мекеме және азаматтардың сақтандыру кепілдіктері арқылы. Қорлар белгілі жағдай туу жағдайына құрылған: ауру, кездейсоқ жағдай жұмыстан айырылу және тағы басқа, осылардың нәтижесінде адам еңбек процессінде уақытша немесе тұрақты уақыт бойы қатыспайды.

Сол сияқты, қаржылық категория секілді әлеуметтік сақтандыру қоғамдық еңбекке қатыспайтын тұлғаларды асырауға арналған қорларды құру мен қолдану мақсатымен ұлттық табысты тарату мен қайта таратумен бойынша ақша қаражаттар бөлігін өкілдік етеді.

Әлеуметтік сақтандыру қаражаттары түрлі пішінде шығындалады, адамның еңбекке қатыспау себептеріне сәйкес, және халықтың әлеуметтік статусының ерекшеліктеріне назар аударылады.

Сақтандыру компаниясының қаржылық-шаруашылық қызметінің маңызды бағыты сақтандыру резерві және меншік капиталының қаражаттарын инвестициялау болып табылады. Жинақтаушы сақтандыру арқылы жиналған сақтандыру сыйақысының бір бөлігін инвестициялау сақтандыру келісім-шарттарын орындаудың қажетті элементі. Сақтандырудың тәуекелді түрлері (ең алдымен мүліктік тәуекелден сақтандыру) бойынша сақтандыру сыйақысын инвестициялау табыстың қосымша және елеулі көзі болып табылады.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2030» стратегиясында: "Салауатты тұрмыс құрып, сол арқылы балаларына үлгі көрсетіп отырған ата-аналарды айрықша атап көрсету қажет. Мен компаниялар мен жұмыс берушілерге осы тұрғыдан көтермелеудің тиісті нысандарын іздестіруді ұсынар едім. Елімізде жыл сайын 200 мың аборт жасалады. Қоғамда абортқа тыйым салу керек пе, жоқ па деген мәселе пікір таласына түсуі керек. Мұндай өте нәзік мәселеде де, басқа мәселелерде де мен көпшілікті қолдаймын. Қандай жағдайда да, әйелдің өмірі мен денсаулығына қауіп төндірмейтін отбасын жоспарлаудың өркениетті жолына түсуіміз керек. Жас шамасына қарай жүргізілетін саясатта біз жастар мен жеткіншек ұрпаққа, сондай-ақ жас отбасыларға көңіл бөлуді күшейтуге тиіспіз. Жұмыс істейтін әйелдер үшін жүктілікті, босануды және аналық кезін міндетті әлеуметтік сақтандыру енгізілсін. Бұл ретте декреттік демалыста және

бір жасқа толғанға дейін нәресте күтімі жөніндегі демалыста жүрген кезінде олардың зейнетақылық жинақтаулары жүргізіле беруге тиіс",-деп аталып өткен болатын.

Ал, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында сақтандыру саласына аса көңіл бөлініп «Жаңа салық саясаты әлеуметтік бағыт алуға тиіс. Бұл үшін 2015 жылдан бастап ынталандыру шаралары кешенін, соның ішінде білім беруге, өзін, өз отбасын, қызметкерлерін медициналық сақтандыруға қаражат салатын азаматтар мен компанияларды салықтан босату практикасын көздейтін ынталандыру кешенін әзірлеу қажет» деп атап көрсетті.

Сақтандыру қызметінің және сақтандыру қызметі рыногының заман талаптарына сай базасын құру, осы рыноктың негізгі субъектілерінің тиімді қызмет атқаруларына жағдай жасау, сақтандыру рыногын мемлекеттік реттеу мен қадағалаудың халықаралық стандарттарын енгізу арқылы ұлттық сақтандыру жүйесінің негіздерін жетілдіру мемлекеттің қазіргі кезеңдегі өзекті проблемаларының ең елеулісі болып отыр.

Тағы бір айта кететін елеулі жайт, еліміздің сақтандыру заңдары саласының айтарлықтай жетілдірілуі. Осы заңдардың қатары келешекте міндетті медициналық сақтандыру, міндетті әлеуметтік сақтандыру жөнінде және басқа да міндетті сақтандыру түрлері бойынша қабылданатын заңдармен толықтырылатыны сөзсіз. Қазіргі таңда сақтандыру заңдары, сақтандыру ісі мен сақтандыру қызметі саласында мемлекет тарапынан жасалынып жатқан шешуші өркениетті қадамдарға қосар үлесіміз сақтандыру құқығының кешенді, күрделі құқық саласы ретінде дамуын жетілдіру, оның жүйесінің құрылымын сақтандыру заңдарына негіздеу, сол үшін көптеген құқықтық материалдар мен экономикалық сипаттағы құжаттарды жиыстыру, ғылыми-ізденіс зерттеулер жүргізу, теориялық негіздер мен тұжырымдарды қалыптастыру, дәлелдер келтіру және іс-жүзінде пайдалануға қажетті нәтижелер алу сияқты іс-қимылдардан көрініс табар деп ойлаймыз.

Бүгінде сақтандыру ісі мен сақтандыру қызметін және сақтандыру заңнамасының мәселелерін зерделеу, зерттеумен айналысатын ғалымдармен практик мамандар осы сақтандыру құқығын сақтандырудың экономикалық, заңи, ұйымдастыру, техникалық және әлеуметтік проблемелар тығыз араласқан, өзекті теориялық практикалық мәселелері әлі де болса зерттелмеген, көп қырлы әрі аса күрделі құқықтық құрылым ретінде сипаттауда. Осыған орай сақтандыру құқығының ғылымы қазіргі заманғы ұлттық заңи зерттеудің басымда әрі іргелі бағдарына-мағынасына айналуға тиіс.

Еліміздегі сақтандыруды дамытудың негізгі мақсаты – мемлекеттің, азаматтардың және шаруашылық жүргізуші субъектілердің мүддесін қорғаудың

нақты құралы болатын толыққанды, орнықты жұмыс істейтін ұлттық сақтандыру рыногын қалыптастыру.

Қазіргі заманғы ұлттық сақтандыру жүйесін құру сақтандыру қызметі рыногын сапалы жаңа деңгейде көтеру жөнінде шаралар әзірлеуді және кезең кезеңімен іске асыруды талап етеді. Бұл қағида ҚР сақтандыруды дамытуды мемлекеттік бағдарламасының шеңберінде жүргізіледі. Онда мынадай міндеттерді шешу көзделіген:

- әлеуметтік сақтандыру түрі ретіндегі сақтық қорғауды ұсынудың қағидаттарын нақтылау;

- сақтандыруды қолдану аясын кеңейту және міндетті сақтандыру түрлерін нақтылау;

- сақтандыру рыногының қазіргі заманғы инфрокұрылымын қалыптастыру және қатысушыларының сақтандыру ұйымы, сақтандыру брокері, сақтандыру агенті, сақтанушы, сақтандырылушы, пайда алушы, өзара сақтандыру қоғамы, сақтандырумен байланысты кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын өзге де заңи және жеке тұлғалардың қызметін ұйымдастыру үшін жағдай жасау;

- халықаралық стандарттарды ескере отырып, сақтандыру қадағалауын жүйесін қйымдастыру;

- сақтандыру және қайта сақтандыру ұйымдарының қаржылық орнықтылығы мен төлем қабілеттілігі бойынша талаптарды күшейту;

- осы заманғы сақтандыру технологиясын енгізуге жәрдемдесу;

- сақтандыру саласында кадрлар даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру жүйесін ұйымдастыру.

Сақтандыруды дамыту, өз кезегінде, заңнамалық базаны, мемлекеттік салық бюджет және ақша кредит саясатын жетілдіруге, сақтандыру қызметін қадағалау сапасы мен сақтық ұйымдары жұмысының сенімділігіне пайда байланысты болады.

Сонымен, сақтандыру құқығы Қазақстан Республикасындағы сақтандыру ісі мен сақтандыру қызметін, ұлттық сақтандыру рыногын және сақтандыру жүйесін ұйымдастыру, сондай-ақ оларды бүгінгі мемлекеттік саясат басымдықтарына және халықаралық сақтандыру стандарттары ережелеріне сай дамыту, өмір мен мүліктік сақтандырудың жаңа түрлерін, аннуитеттік, міндетті және ерікті, оның ішінде мемлекеттің қолдауымен міндетті сақтандыруды жүзеге асыру, мақсатты сақтандыру қорларын құру, мемлекеттік және ерекше (жеке меншік) сақтандыру резервтерін қалыптастыру және олардың қаражаттарын сақтандыру жағдайларының орын алуына байланысты сақтандыру қорғаумен қамтылуға тиіс нақтылы тұлғалар (сақтанушылар) және аумақтар бойынша бөлу, сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарының, сақтандыру рыногы субъектілері мен өзге де қатысушыларының қызметін мемлекеттік қадағалау және реттеу барысында туындайтын кешенді сипатты

қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Сақтандыру ісіне түсінік беріңіз.*
- 2. Сақтандыру қызметінің жүйесі қалай бөлінеді?*
- 3. Сақтандыру құқығының пәнін реттейтін құқықтық қатынастар*

19-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

19.1 Инвестицияның түсінігі және мәні

19.2 Инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің қағидалары

19.1 Инвестицияның түсінігі және мәні

Қазақстанның экономикасында қалыптасқан инвестициялық қатынастар шеңберін дұрыс анықтауда, инвестицияның түсінігін және инвестициялық қызметтің еркешеліктерінің мазмұның ашу үлкен маңызға ие. Бұл инвестициялық заңнаманың басқа құқық салаларымен нақты қатынасын белгілеуде, сондай-ақ тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдауда маңызды болып табылады.

Инвестицияны қабылдаушы мемлекеттің экономикалық дамуына септігін тигізетін, контрактілік қатынастарға негізделген инвестицияның жаңа нысандарының пайда болуына байланысты, бүгінгі күнде инвестиция капиталға қатысуымен немесе бірлескен кәсіпорын құрумен ғана шек-телмейді. Оларға халықаралық көлемде технологиялар алмасу, ынтымақтас-тық туралы келісімдер, қызметтер көрсету жөніндегі контрактілер (өнімді бөлу туралы келісім), өндірістік объектілер құру және тағы да басқалар жатады. Айта кететін бір маңызды жәйт, капиталға және контрактілік қатынастарға қатысудың бір мезгілде қабысып жүруі (мысалы, басқару жөніндегі контракт), сондай-ақ халықаралық инвестиция түсінігі мен шетелдегі мүлік түсініктері арасында жаңылысушылықтар жиі кездеседі. Дегенмен, инвестицияларды қорғау жөніндегі халықаралық конвенциялар тек капиталдар инвестицияларын ғана емес, тасымалдау туралы контракті-лерді, басқа да мүліктік мүдделерді, инвестициялар жөніндегі контрактілерді, яғни шетелдегі мүліктер жиынтығын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталғандығына ешкім дау айтпайды.

«Инвестиция» сөзі ағылшын тілінен аударғанда капитал салу деген ұғымды білдірді. Ал өз кезегінде капитал салу көптеген нысандарда кездеседі: ірі банктердің қаржы ресурстары, өндірістік фирмалардың табыстары, жеке тұлғалардың жинақтары, кәсіпкерлік қабілеттіліктер мен ерекше тәжірибелер (ноу-хау) және т.б.

1991 жылға дейін кеңестік экономистер инвестицияларды негізгі қорлардың ұдайы өндірісіне жұмсалатын бірмезгілдік капиталдық салымдар ретінде қарастырып келгендігі белгілі, ал мұндай көзқарастың әкімшіл-әміршілдік экономиканың жағдайлары мен қызмет ету қағидаларына сәйкес келетіндігі айқын. Дегенмен, нарықтық қатынастардың дамуы және осымен байланысты меншік түсінігінің түбірімен өзгеруі, инвестиция мәніне жаңаша тұрғыда қарауды талап етті. Инвестиция ретінде тек ақша қорлары ғана емес, сондай-ақ мүліктік құқықтар мен санаткерлік құқықтар да қатынасқа түсе

бастады.

«Инвестиция» категориясының түсінігі құқықтануда арнайы сипатқа ие болмағандықтан, ол ұзақ уақыт бойы күрделі құрылысқа мердігерлік шарт түсінігімен байланысты болды, ал оның басты ерекшелігі мердігерлік шарт бойынша міндеттемені орындаудың құрылыс жұмыстарын қаржыландыруды жүзеге асырумен байланысында еді.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде «инвестиция» анықтамасы мүлікті табыс табу үшін пайдалану ретінде құқықтық сипатқа қарағанда, экономикалық сипатқа көбірек ие. Ал инвестиция құқықтық маңызға тек заң шығарушы өзі қабылдайтын құқықтық актімен реттейтін қатынастар шеңберін анықтауды нақтылы мақсат етіп алдыға қойғанда ғана ие болады. Яғни, кез келген материалдық немесе интеллектуалдық құндылықтардың салыну мақсатына қарай заң шығарушы оның инвестиция қатарына жататындығын не жатпайтындығын белгілейді деуге болады. Белгілі ресейлік құқықтанушы ғалым Б.Г. Богатыровтың пікірінше, «инвестицияның экономикалық мәнін қарастыру кезінде олар өндірістік күштерді құру үшін тірі және заттандырылған еңбектерді жұмсау процесі ретінде анықталынады, ал осылардың көмегімен өндіріс процесінде тірі еңбек тұтынуға қарағанда көбірек құн құрайды». Ал, П. Самуэльсон "инвестицияларды таза капитал қалыптастыру" ретінде қарастырады, яғни қоғамның нақтылы капиталының (ғимараттар, құрал-жабдықтар, материалдық-өндірістік қорлар) таза өсімін білдіреді. Гитман Л.Дж., Данк М.Д. «Основы инвестирования» деп аталатын еңбектерінде инвестицияны капитал құнын сақтауды немесе өсіруді және (немесе) белгілі бір табыс көлемін әкелуді қамтамасыз етуге тиісті капиталды орналастыру тәсілі ретінде анықтайды. Олар тікелей және жанама инвестициялардың ара-жігін былайша ашып көрсетеді: тікелей инвестиция -бұл бағалы қағаздарға немесе мүлікке меншік құқығын инвесторға тікелей беретін салым нысаны. Мысалы, ақшаны сақтау немесе табыс табу мақсатында акция немесе жер телімін сатып ала отырып, инвестор тікелей инвестициялауды жүзеге асырады. Жанама инвестициялар - бұл портфельге салым немесе бағалы қағаздарды, мүліктік құндылықтарды алу. Жанама инвестициялауды жүзеге асыру портфельдегі үлеске иелік етуге құқық береді. Дж. Кейнс инвестицияны «негізгі мүлік құнының белгілі бір кезеңдегі өндірістік қызметінің нәтижесіндегі ағымды өсімі», немесе «сол уақыт аралығында тұтыну үшін пайдаланылмаған* пайданың бөлігі», деп анықтайды. Жоғарыда атап өткен авторлар, инвестицияны, сондай-ақ инвестициялардың құнын көбейту және (немесе) белгілі-бір табыс табу мақсатында арнайы таңдап алынған қаржы құралдарына (инструменттеріне) ақша орналастыру процесі деп те анықтайды. Сондықтан бұл процесс көп рет қайталанатын процесс, яғни, инвестициялар – мәні бойынша әлеуметтік-экономикалық заңдылық, инвестициялық процесс – ұдайы өндірістің барлық факторларын өзіне толық және кешенді біріктіретін процесс.

Демек, экономикалық әдебиеттерде инвестицияның әртүрлі мағынада анықталатынына көз жеткіздік. Дегенмен, олардың барлығына ортақ белгі - барлық инвестицияның маңызды белгісі орын алады - бұл бастапқы құннан көбірек құн түрінде табыс табу - капитал құнының өсімі. Байқап отырғанымыздай, экономист ғалымдардың пікірінше инвестиция – қаржы ресурстарын ұзақ мерзімді салым ретінде пайдалану немесе ұзақ пайдаланудың айналымнан тыс активтерін алу және пайдалану, сонымен бірге ұзақ мерзімді қаржылық салымдарды бағалы қағаздарға немесе жарғылық қорға салу. Алайда, біз бұл пікірмен толық келіспейміз. Өйткені инвестициялар мерзімі бойынша қысқамерзімді инвестициялау түрінде де жүзеге асуы мүмкін.

Ал, инвестицияның құқықтық мәнін анықтауда мұндай реттілік байқалмайды. Инвестициялық процесс әлеуметтік-экономикалық заңдылық ретінде құқықтық реттеуге мұқтаж екендігі. Немесе бұл жағдайда құқық экономикалық мазмұнның нысаны не көрініс табу құралы болып табылады. Инвестициялау мен инвестициялық процесс секілді экономикалық категорияларды «құқық тіліне» аудару үшін ұғымдарға құқықтық анықтама беру қажет, өйткені ол инвестициялық құқықтық реттеудің мәні мен нысандарын дұрыс түсінуге мүмкіншілік береді. Құқықтық ғылыми әдебиеттерде және мемлекеттің құқық шығармашылығы тәжірибесінде инвестициялардың анықтамасына байланысты көптеген түсініктер қалыптасқан. Инвестициялар экономикалық категория ретінде тауар-ақша қатынастарының нәтижесінде ғана пайда болады. Алайда, ұлттық экономика нарықтық болғанда ғана инвестициялар пайда болады, ал капитал өндірістік мақсаттағы тауарға айналады. Өз кезегінде ұлттық экономиканың нарықтық экономика ретінде, оның негізгі үш құрамдас бөлігі - инвестициялар, тауарлар, еңбек нарығының қалыптасуы әлемдік сауданың дамуымен және халықаралық нарықпен де тығыз байланысты. Демек, инвестициялар-капитал, өндірістік мақсаттағы тауарлар, еңбек ең алдымен нарықтық қатынастарға қатысушылардың жеке меншігінің объектісі болып табылады. Сондықтан нарықтық қатынастар жағдайында инвестициялар меншік иелерінің қатынастары, ал бұл қатынастар өз кезегінде мемлекеттік-құқықтық реттеуді қажет етеді. Осы орайда құқықтық реттеу төмендегі қатынастарға әсер ететін әртүрлі нормалардан тұрады:

- 1) императивті немесе жария-құқықтық;
- 2) дизпозитивті немесе жеке-құқықтық.

Мұндай тұжырымнан шығатыны, меншік қатынастарын реттеу жария-құқық және жеке-құқық нормаларын үйлестіре отырып, кешенді сипатқа ие болады.

Мәселен, Ю.А. Тихомиров, нәтижесінде пайда (табыс) түсіретін немесе арнайы тиімділікке қол жеткізілетін кәсіпкерлік және басқа да қызметтер объектілеріне салынатын мүліктік және интеллектуалдық құндылықтардың барлық түрін "инвестиция" ретінде қарастырады. Мұндай құндылықтарға

жататындар: ақша қорлары, мақсатты банкілік салымдар, пайлар, акциялар және басқа да бағалы қағаздар; жылжытын және жылжымайтын мүліктер (ғимараттар, үйлер, құрал-жабдықтар және басқа да материалдық құндылықтар); авторлық құқықтан туындайтын мүліктік құқықтар, ноу-хау, өндірістік тәжірибе және өзге де интеллектуалдық құндылықтар, жер және басқа да табиғи ресурстарды пайдалану құқықтары, сондай-ақ басқа да мүліктік құқықтар. А.Г. Богатыровтың пікірі бойынша «шетел инвестициясы шетел капиталы болып табылады, егер олар әр түрдегі және нысандағы меншіктің бір мемлекет территориясынан шығарылып, екінші мемлекет территориясындағы кәсіпорынға (немесе қандайда бір іске) салынса», деп атап көрсетеді. М.М. Богусловскийдің пікірінше «инвестиция» мен «капитал салудың» мағынасы бір. Бұл пікірмен біз де келісеміз, өйткені экономикалық әдебиеттер мен ҚР заңнамаларында бұл екі түсініктің бір мағынада қолданылатындығы белгілі. Ал Е.Ф. Авдакумин капиталдың орын алмастыруы мен шетел инвестициясының ара-жігін ашып көрсетеді. Ол капиталдың орын алмастыруы деп, шетелдік серіктермен жасалған операцияларға төлемдерді, қысқа мерзімді қарыз берулерді, акцияларды, облигациялауды және басқа да бағалы қағаздарды диверсификациялауды түсіндірсе, қабылдаушы елдегі компанияға бақылау орнатуды, оны басқаруға қатысуды көздейтін капитал салымдарын инвестиция ретінде қарастырады.

Дегенмен, инвестиция түсінігі экономикалық әдебиеттерде жеткілікті дәрежеде анықталғанымен, құқықтық әдебиеттерде бұл мәселе күрделі қалпында қалып отыр. Экономика ғылымы тұрғысында инвестиция түсінігі салымдардың барлық түрлерін қамтыса, құқықтық тұрғыда олар салынуының субъектілері мен объектілеріне және мақсатына қарай инвестиция қатарына жатқызылуы не жатқызылмауы мүмкін. Сондай-ақ олардың инвестиция ретінде танылуы заңдармен айқындалды.

Осы көзқарастарды қорытындыласақ және біздің пікірімізше инвестиция дегеніміз - бұл жеке немесе мемлекеттік капиталды ұлттық (ішкі инвестициялар) немесе шетелдік (шетелдік инвестициялар) экономиканың әртүрлі салаларына пайда табу мақсатында қоғамдық, әлеуметтік тиімділікке жету үшін салуды айтамыз. Инвестицияның басты мақсаты - болашақтағы мұқтаждықтарды қанағаттандыру үшін капиталды (қаржылық немесе нақтылы) пайдалану. Қаржылық инвестициялар - қаржылық институттарға салымдар салу, яғни мемлекеттер немесе жеке компаниялар шығарған бағалы қағаздарға, банкілік депозиттер. Нақтылы инвестициялар - негізгі капиталға және материалдық-өндірістік қорлардың өсуіне салынатын салымдар.

Ал, енді "инвестиция" ұғымын Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінде берілген анықтамаларға сәйкес қарастырып өтсек.

«Валюталық реттеу туралы» Заңның 11-бабының 8-тармағына орай, инвестиция дегеніміз - инвестициялау объектісінің жарғылық капиталына

қатысуды қамтамасыз ету және бағалы қағаздарды алу мақсаттарында ақшаларды, бағалы қағаздарды, заттарды, санаткерік шығармашылық қызметтер нәтижелеріне құқықтарды қоса алғанда, мүліктік құқықтарды беру болып табылады. Яғни, осы заңның 1-2-бабының, 4-тармағына сәйкес инвестициялауды жүзеге асыру капитал қозғалысымен байланысты операциялар қатарына жатқызылған.

«Инвестициялар туралы» заң инвестицияға жалпы анықтама беріп өтеді. Мұнда инвестиция ретінде «лизинг шартын жасаған кезден бастап лизинг заттарын, сондай-ақ оларға құқықтарды қоса алғанда, заңды тұлғаның жарғылық капиталына инвестор салатын мүліктің барлық түрлері» түсініледі. Табыс алу – «инвестицияның» қажетті белгісі және ол инвестицияны басқа да қорлардан ажыратуға мүмкіндік береді, мысалы, халықаралық ұйымдардың гуманитарлық көмегінен. Қазақстан Республикасының 1994 жылы 27 желтоқсанда қабылданған «Шетел инвестициялары туралы» Заңы инвестицияны тікелей және портфельді деп бөлмей, тек оларға жалпы сипаттама беріп өткен болатын.

Ал, бұдан одан кейін 1997 жылдың 28 ақпанында қабылданған «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» Заң да, тікелей және портфельді инвестициялардың ара-жігін ашпай, барлық инвестицияны тікелей инвестиция ретінде қарастырады. Заңға сәйкес: «тікелей инвестиция - Қазақстан Республикасының егемен кепілдіктеріне байланысты және Қазақстан Республикасына берілетін ресми техникалық көмек немесе гранттар шеңберіне кіретін инвестицияларды қоспағанда, инвестициялардың барлық түрі». Демек, заң мазмұны бойынша, тікелей инвестиция - бұл барлық инвестициялар, ал егемендік кепілдіктеріне байланысты "инвестициялар" инвестиция болып табылмайды. Сонда «егемендік кепіл» дегеніміз не? Бізге мемлекеттік кепіл деген түсінік белгілі. Бюджет кодексіне сәйкес мемлекеттік кепілдік - бұл қарыз алушы өзінен алынатын соманы белгіленген мерзімде төлемеген жағдайда Қазақстан Республикасының үкіметі несие беруші алдында берешекті толық немесе ішінара өтеуге алған міндеттемесі. Ал, «Шетел инвестициялары туралы» заңға сәйкес сыртқы заемдар да шетел инвестициясы болып табылғанымен, олар осы заңның реттеу аясына кірмейді деп бекітілген болатын. Яғни сыртқы заемдарға байланысты қоғамдық қатынастар «Мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыз алу мен борыш туралы» Заңмен реттелініп отырды. Қазақстан Республикасына берілетін техниканық көмек және гранттар инвестиция болып табылмайды, өйткені бұларда инвестицияның міндетті белгісі, табыс алу мақсаты жоқ, яғни мұндай қорлар қайтарымсыз түрде ұсынылады. Демек, "тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау" туралы заң: тікелей және портфельді инвестициялардың ара-жігін ашып көрсетпеді, бірақ инвестициялар тікелей және портфельдік болып бөлінетіндігіне қарамастан, тікелей инвестиция деп барлық инвестицияларды таныды. Тіпті олардың

арасында елеулі айырмашылық болмағанымен "Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау" туралы заңы бойынша барлық инвестицияларды жай ғана "инвестициялар" деп атаған болатын. Бұндай пікірмен біз де толық келіспейміз. Өйткені қолайлы инвестициялық климаттың қалыптасуы үшін анық және түсінікті заңдар қажет екендігі белгілі. Ал, олардың арасындағы қарама-қайшылықтар, сәйкессіздіктер инвестиция тартуға септігін тигізбейтіндігі белгілі. Сондай-ақ заңдағы маңызды нормалардың түсініксіздігі, инвестордың отандық немесе шетелдік болғанына қарамастан жоғары инвестициялық тәуекелдерге алып келеді.

Қазақстан Республикасы мен Герман Федеративтік Республикасы арасында 22 қыркүйек 1992 жылғы «Капитал салуларды қолдау және өзара қорғау жөніндегі» екіжақты келісімде капитал салулар ретінде төмендегідей құндылықтарды бекіткен:

- жылжытын және жылжымайтын заттар түріндегі меншік, сондай-ақ ипотекалық құқық және кепіл құқығы секілді басқа да мүліктік құқықтар;
- үлестік қатысуға құқық және компанияға басқа да нысандарда қатысу;
- экономикалық құндылықтарға ие, экономикалық құндылықтарды қалыптастыру үшін пайдаланылған ақша қорлары бойынша талап ету құқықтары;
- авторлық құқық, патенттер, пайдалы үлгілер, өндірістік үлгілер мен кескіндер, тауар белгілері, фирмалық атаулар, өндірістік және коммерциялық құпиялар, «ноу-хау» және «гудвилл» секілді интеллектуалдық меншік құқықтары;
- концессиялар, сондай-ақ табиғи ресурстарды барлауға және өндіруге концессия;

Шетел капиталы ұлттық экономикаға екі түрлі нысанда кіретіндігі белгілі: кәсіпкерлік және ссудалық. Ал өз кезегінде кәсіпкерлік капитал тікелей және портфельдік инвестициялар болып жіктеледі. Капитал экспорттаушы елдердің мемлекеттік статистикалық ведомстволары инвестицияны тікелей деп есептейді, егер олар номиналды капиталдың 25%-інен асатын болса. Мысалы, бұл Германияда формальді түрде танылған. Неміс капиталының жоғары ұйымдасқанына қарамастан, Германияда тіркелген қоғамның акционерлік капиталы шет елдік инвесторға тиесілі болса, ол шетел бақылауында деп ресми танылады. Мұндай сандық критерий Герман Федеративтік Республикасындағы тікелей шет ел инвестициясын бағалауда да қолданылады. Сондай-ақ тікелей және портфельді инвестициялардың ара-жігін ажыратуда, олардың шығу еліне және орналасуына байланысты қоғамдық пікірде және баспасөзде екі түрлі стандарт қалыптасқанын атап өту қажет. Мысалы, ГФР-сында пайдалы қазбалар өндіруші және шикізат экспорттаушы, Германиядан тасымал-данатын бөлшектер мен тетіктерден дайын өнім жинаушы, қызметтер көрсетуші, оларды тасымалдаушы және өткізуші дамушы елдердегі фирмалар, егер олардың

капиталының кем дегенде 25%-і (кейде 15%-н төмен) неміс капиатлына тиесілі болса, бұл фирмалар герман экономикасына органикалық түрде енген болып танылады. Сондықтан, Австриядағы, Шығыс Франциядағы, елдеріндегі көптеген фирмаларға герман капиталы бақылаушы пакетіне ие болмай-ақ қатысушы болғанына қарамастан олар Герман экономикасына "Органикалық түрде енген" деп есептелінеді.

Ж. Шапира экономикалық критерийлер бойынша тікелей және портфельдік инвестициялар арасында айырмашылық жоқ, бірақ құқықтық тұрғыда олардың айырмашылығын көрсету тек теориялық түрде ғана мүмкін деп есептейді. "Алғашқысы кәсіпорынға бақылау жүргізуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сондай-ақ оны басқаруға нақтылы қатысуға мүмкіндік те береді", яғни тікелей инвестиция кәсіпорынның стратегиясына тікелей әсерін тигізеді. Оның пікірінше портфельді инвестициялар тек бөлінетін пайданы алу үшін ғана жүзеге асырылады. Тікелей инвестиция - бұл капитал экспортерінің қабылдаушы мемлекет территориясында өндірісті ұйымдастыруы, сондай-ақ бұл жұмыс күшін даярлау және оқыту, бәсекелес өнім түрінде жергілікті өндірушілерге қысым көрсету. Портфельдік инвестициялар — ірі корпорациялар мен банктердің бағалы қағаздарына шет ел капиталын тартудың қайнар көзі.

Сонымен бірге, тікелей және портфельдік (тікелей емес) инвестицияның ара-жігін ашу, ең алдымен капитал салынатын компанияға "бақылау" проблемасына алып келеді. Теориялық тұрғыдан алғанда, фирмаға бақылау жүргізу үшін салым, яғни инвестиция кем дегенде 51%-ті құрау керек. Сондай-ақ, мұның себептері де жеткілікті. Ең алдымен шетелдік инвестордың қатысуы бар компанияның акционерлік немесе жарғылық капиталындағы акциялар бір тұлғаға ғана тиесілі болмайды, сондықтан бақылау құқығын алу үшін акционерлік немесе жарғылық капиталдағы 51%-тік үлеске ие болу қажет.

Сонымен қатар, шетел инвесторы капиталға қатысумен қатар, өзі салым салуды жүзеге асырушы компанияға белгілі-бір қызмет түрін ұсынуы мүмкін: өз өткізу торабын, өзінің патенттерін, лицензияларын, ноу-хау, құрал-жабдықтар лизингін, кредиттік ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігін, алдыңғы қатарлы техника мен құрал-жабдықтар жеткізуді, жеке техникалық және әкімшілік құрамын тартуды, кадрлар даярлауға көмектесуді және т.б.

М.М. Богуславский тікелей инвестицияретінде өндірістік және өзге де кәсіпорындарды инвестициялауды, ал портфельдік инвестиция ретінде акцияларды, облигацияларды және өзге де бағалы қағаздарды түсіндіреді¹⁰. "Правовые регулирование внешнеэкономической деятельности" деп аталатын оқу құралының авторлары өндірістік, материалдық және өзге де құндылықтар дайындауға салымдар салу үшін арналған кәсіпкерлік капиталды тікелей шетелдік инвестициялар деп есептейді. Қалыптасқан тәртіп бойынша мұндай инвестициялар шетелдегі кәсіпорынды меншікке алуды және оған бақылау

орнатуды көздейді. Осы айтылғандарды тұжырымдай келе, жалпы түрде алғанда тікелей инвестицияны капиталды негізгі қорларға тікелей салу ретінде анықтауға болады.

Жоғарыда келтірілген әр қилы пікірлерді талдау негізінде тікелей және портфельді инвестицияның ара-жігін экономикалық белгілер бойынша ажыратуға болады:

- тікелей инвестиция экономикаға тікелей және ұзақ мерзімді әсер етеді. (құрылысқа және шаруашылық объектілер құруға үлестік қатысу, оларды толық немесе пайдалану мақсатында иелену); ал портфельдік инвестиция әдетте уақытша сипатқа ие:

- тікелей инвестицияның мақсаты капиталдан тек пайда алу ғана емес, сонымен қатар фирманың өндірістік ғылыми-техникалық, инвестициялық, қаржылық саясатын қалыптастыру жолымен пайда әкелу болса, портфельді инвестицияның мақсаты мүмкіндігінше банк процентінен жоғары тұрақты табыс алып отыру және көбінесе капитал салынған акция курсынан ұтуға тырысушылық;

- тікелей инвестиция портфельдік инвестицияға қарағанда экономикалық жоғары тиімділікке ие, өйткені ол бірте-бірте пайданы реинвестициялау есебінен жаңа капиталдар салуға алып келеді;

- тікелей инвестиция халықты жұмыспен көбірек қамтуды қамтамасыз етеді, портфельдікке қарағанда ішкі рыноктың ахуалына тікелей және елеулі әсер етеді;

- халықаралық еңбек бөлінісі және ұлттық бәсеке қабілеттілік портфельдікке қарағанда, тікелей инвестицияға байланысты көбірек өзгереді;

- тікелей инвестицияның портфельдіктен тағы бір айырмашлығы ол ұлттық меншік қатынасына елеулі әсер етеді;

- тікелей инвестиция елдегі бәсеке жағдайына тікелей әсер етеді - оны күшейтеді немесе ішкі рынокта шетелдік компанияның монополизациялануына септігін тигізеді.

Қорытындылай айтқанда, әдебиеттердің барлығында тікелей және портфельдік инвестициялардың ара-жігі нақтылы анықталмаған. Көптеген авторлардың пікірінше тікелей инвестицияға инвестиция салынып отырған объектіні басқаруға инвестордың тікелей қатысушылығы тән. Тек тікелей инвестиция ғана шетелдерде жеке компания құрумен теңестіріледі. Портфельді инвестиция мұндай бақылау құқығын бермейді, өйткені ол аз көлемді акцияларға, облигацияларға иелік етуге ғана, бақылауға қатыспай табыс алуға бағытталған, сондықтан "портфельдік инвесторлар" әртүрлі бағалы қағаздар портфельін алуға тырысады. Демек, мұндай бөлу бақылау белгісі бойынша жүргізіледі. Яғни тікелей инвестиция - бұл кәсіпорынға бақылау жүргізу, портфельдік - мұндай бақылаудың болмауы. Дегенмен, құқықтық әдебиеттерде мұндай белгілердің нақтылы жоқ екендігін атап өту қажет.

Сондықтан тікелей инвестицияны анықтауда бақылау түсінігін толық анықтау өте күрделі мәселе болып табылады. Ол үшін шешім қабылдау кезінде дауысқа құдық беретін акцияға иелік етудің ең төменгі мөлшері қолданылады. Егер акционерлік меншік кең тараса, онда акцияның аз проценті де бақылау орнату үшін жеткілікті болуы мүмкін. Ал, кейде 100% -тік үлестік меншіктің өзі толық бақылауға кепіл бола алмайтынын атап өту қажет.

Инвестициялық қатынастар инвестициялық процесс барысында нарықтық экономиканың шартына байланысты қаражат иелерінің арасындағы қатынас. Инвестициялаудың шарты- құқықтық тұрғыдан инвестициялық процесте меншік иелерінің және меншіктің формасы мен түрлерінің, инвестициялық қатынастың ұлттық субъектісі және шетелдік субъектілерінің арасында өзара құқықтық алғышарттарды қалыптастыру.

Сондықтан инвестициялық қатынастарды құқықтық реттеу ұлттық құқықтық реттеуді және халықаралық құқықтық реттеуді қамтиды. Инвестициялық құқық инвестициялық қатынастарды меншік қатынастары сияқты халықаралық және ұлттық құқықта реттеледі.

Инвестициялаудың шарттары, кепілдіктері мемлекеттік билікпен немесе ұлттық құқықта немесе халықаралық құқықта екі жақты немесе көпжақты тәртіпте анықтауға болады. Жеке құқықтық реттеу инвестициялық қатынастың субъектілерінің ұйымдастырушы - құқықтық формаларын анықтаудан тұрады. Жария құқықтық реттеуде инвестициялық қатынастың субъектісі құқықтық кепілдіктерімен, қорғаумен қамтамасыз ететін мемлекет билігінің қарамағында болады.

Жеке құқықтық реттеуде инвестициялық барысында тең мәртебеге ие субъектілер арасындағы қатынас “тікелей” бақыланады.

Инвестициялық қатынастарды құқықтық реттеу екі бөлімнен тұрады:

1. Ұлттық-құқықтық. (Жария және жеке құқықтық)
2. Халықаралық-құқықтық. (Жария және жеке құқықтық)

Инвестициялық саясатты жүзеге асыру және инвестициялық процесті ынталандырудың құқықтық реттеу мәні: Еңбек нарығында қалыпты бәсеке жағдайын, инвесторлардың кепілдіктері мен қалыпты жағдайын қалыптастыруды айтамыз. Инвестициялаудың ұйымдастырушы - құқықтық формасын бекіту. Субъектілердің құқықтық мәртебесін және біріккен немесе аралас кәсіпорындардың, шетел кәсіпорындарының инвестициялауын анықтауы.

Инвестициялық қатынастар еліміздің экономикасын дамытудың қоғамға маңызды және қажетті болып табылады. Сондықтан қоғам мүддесіне қол жеткізуге жария құқықтың нормасымен реттелуі қажет. Құқықтық қатынастардың басқарушылық-бағыныштылық сипатта болуы- вертикалды қатынастар.

Меншік және инвестициялық қызмет туралы заң нормалары жария-құқықтық императивтік сипатта болады. Сол мезгілде инвестициялық қатынастар нарықтық экономика саласында жеке және нақты меншік иелерімен қатынаста бірдей және кепілді жағдайына жататын мүдделерді реализациялауды көрсетеді. Демек, горизонталдық қатынасқа мемлекеттің жүріс-тұрыс ережелерінде белгіленген автономиялық ерікі сипатталады. Яғни мемлекет және билік инвестициялық процестің қатысушыларының жалпыға міндетті нормаларының кіріспесінен кейін қызметтің құқықтық және кепілді жағдайларды шектеу немесе дамыту үшін қоғамға маңызды, қажетті инвестициялық қатынастары ұйымдастырылады.

Диогоналдық құқықтық қатынастар-мәртебесіне байланысты әртүрлі субъектілер арасындағы қатынас. Құқық теориясында жақында мәртебесі бірдей деңгейдегі субъектілердің арасындағы дұрыс қатынас- вертикалдық және горизонталдық қатынас деп танылды. Диагоналды қатынас мына қатынастарға қарағанда аномалдық немесе төтенше болып саналады.

Инвестиция дегеніміздің өзі-жеке немесе мемлекеттік ұлттық инвестициялар немесе шетелдік капиталды экономиканың әртүрлі салаларына пайда табу мақсатында салу. Мақсаты инвестициялаудың болашақтағы еліміздің мұқтаждықтарын қаржыландыру үшін пайдалану [16].

Инвестициялардың қатарына:

1) Мүліктік қазыналар және оларға құқықтар.

2) Кәсіптік қызмет объектілеріне салынатын интеллектуалдық меншік құқының барлық түрлері. Инвестициялауға байланысты қызметте бірлескен және шетелдік кәсіпорындарды, сондай-ақ шетелдік заңды тұлғалар филиалдарын құру, бақылау олардың жұмыс істеуін, таратылуы туралы шарт жасасу мен орындауды интеллектуалдық меншік құқымен қоса алғанда алуан түрлі мүлікті сатып, сатып алуды пайдалану және оларға билік етуді бағалы қағаздар шығаруды, заңда тиым салынбаған инвестицияға байланысты қызметтер жатады.

Экономикалық қатынастар, сондай-ақ инвестициялық қатынастар аралас шарт негізінде нарықтық экономикадағы меншік түрлері мен формаларының ұқсастығы.

Жария құқықтық реттеу- билік қатынастары немесе заң шығарушы, атқарушы және сот билігі қоғамдағы қажетті қатынастарды реттеп, дамытуға бағытталады.

Жеке құқықтық реттеу- нарықтық экономикада субъектілері мен инвесторларына өз есебінен және инвестициялық меншік қаражаты есебінен, яғни өз жауапкершілігімен және тәуекелімен және инвестордың сайлау бостандығын болжайды. Демек, жеке- құқықтық реттеу билік қатынастарын жүзеге асырмайды, керісінше тең әріптестердің экономикалық және рухани мүдделеріне жетуіне бағытталады. Бұл реттеудің түрі біздің ойымызша

экономикалық құқықтық қатынастарға ие болуы керек. Осы қатынастардан “Тиым салынбаған нәрсенің бәріне рұқсат” деген принцип шығады. Жеке-құқықтық реттеудің мазмұнына сәйкес. Жеке құқықтық реттеу, жария құқықтық реттеудің әдістерінің ұқсастығы инвестициялық құқықтың әдісі ретінде нарықтық экономикадағы қалыпты инвестициялық процесс жеке және мемлекет меншігімен .

Инвестициялық процесс нарықтық экономика саласындағы қатынастарды реттеу үшін барлық уақытта саяси сипатта болады. Бірақ, құқықтық реттеу қатынастардың тұрақтылығында, қалыпты жағдай, кепілді қалыптастыруда жанама әрекет болып саналады. Нарықтық экономикадағы инвестициялық процестің өзін-өзі реттеумен салыстырғанда. Нарық бұл тікелей реттеуші болып табылады.

Инвестициялық процесс- инвестицияның көлемі мен сапасына бағынады. Салықтар өз кезегінде- мемлекет пен қоғамның бюджетін қалыптастыруда негізгі шарт, сондықтан да бұл тәуелділік салықтар мен инвестиция арасында инвестициялық процесті белгілеу керек.

Әдебиеттерде инвестицияның бірнеше түсініктері берілген. Соның біреуі: “Инвестиция- мүліктік және интеллектуалдық құндылықтардың барлық түрін айқындайды. Осыларды кәсіпкерліктің объектілеріне немесе өзге де қызметтен түсетін кіріс табатын әлеуметтік эффект деп түсіндіріледі”.

“Инвестиция” термині “капитал салу” терминінен кең мағынада түсіндіріледі.

Батыс әдебиеттерінде мына терминдер қолданылады: “investments”, ”investionen”, ”investissement”, яғни инвестиция немесе капитал салу мағынада аударылады.

Алдында айтылып кеткендей ”инвестицияны” экономикалық категория ретінде түсінсек, сонымен қатар ол юридикалық категория түсінігінде алғашқы қатыса алған және онда пайда табу белгісі құрамында болған.

Құқықтық құжаттарда түсінік экономикалық түрінде жиі кездеседі, олардың құрамы экономикалық ғылымда белгіленеді. Мысалы Франциямен екі жақты келісім проектісін талқылау барысында ол ”инвестиция” терминін “авуар”, терминімен түсіндірсе, ол екі жақты келісім Испаниямен энергетикалық инвестиция партиясында ”инвестицияны” ”актив” термині деп қараған. Сондықтан біздің көзқарасымыз бойынша ”пайда табу” белгісі ”инвестиция” түсінігіне қарағанда имманентті болады.

Ресей Федерациясының халықаралық- құқықтық әдебиеттерінде шетелдік инвестиция түсінігі құндылық ретінде пайда табу мақсатында салынатын, деп айтылған. Ол заңмен қорғалатын объектілер санын азайтуға әкеп соғу мүмкін. Сондықтан осы түсінікке мыналар кірмейді: үйлер, пәтерлер, жер учаскелері. Егер осы объектілерді қызмет ету аясынан шығарып инвестиция түсінігіне кіретін болса, онда ол ондағы уақытта құқықтық салдарға әкеп соғуы мүмкін.

Бірақ осы жағдайда Н. Г. Семилютина былай дейді: шетелдік инвестор ретінде барлық республика территориясындағы шетелдік тұлғаларды, шетелдік инвестор ретінде қарауға тура келеді. Мұнда олар республика территориясында жеке мүліктері немесе өзге де мүліктері болған жағдайда ғана.

“Пайда табу” мақсаты инвестицияның міндетті белгісі болып саналу керек, өткені ол халықаралық ұйымдардың беретін гуманитарлық көмектен бөлек түсінік бөлу керек.

Қазақстан Республикасының 1994 жылғы, қазір күші жойылған “Шетелдік инвестиция” туралы заңында және кейбір екі жақты келісімде “инвестор” терминіне байланысты Қазақстанның заңы “инвестор” терминін “шетелдік заңды тұлға” ретінде түсіндіріледі. Яғни заңды тұлға ретінде компания, фирма, кәсіпорын, ассоциация және тағы басқалар, шетел заңдарына сәйкес құрылған болса, және Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде құрылса. Кейбір екі жақты келісімде мысалы: АҚШ- пен, Германиямен, Испаниямен, “компания” термині, корпорация, қоғам бірлестігі білдіретін екі жақтың нормаларына сәйкес заңды тұлға құқымен немесе онсыз бірге қызмет етуі.

Қазақстанның заңдарында, соның ішінде “Инвестициялар туралы заңында” инвестор заңды тұлға ретінде белгіленеді.

Бір мемлекеттің инвесторы өз мемлекеттің заңы бойынша заңды тұлға болып табылса, онда ол өз филиалдарын немесе өкілдіктерін аша алады. Ал егер заңды тұлға болып табылмайтын болса, әрине өз мемлекетінде онда ол бұндай құқықтарды иелене алмайды.

Сонымен қатар ұлттық заң кәсіпорын және шетел инвестициясы арасында келісім шарт формасында құруды қарастырмайды. Заңда екі форма ғана көрсетілген:

1. Біріккен кәсіпорын
2. Шетел кәсіпорыны

«Инвесто» терминіне байланысты тағы бір кедергі оның тұрғылықты жері мен меншігі. Кейбір келісімдерде, мысалы АҚШ- пен, Қытаймен, «компания», «кәсіпорын және компания» қатысушы- мемлекеттің заңдарына сәйкес құрылуы керек. Басқа келісімдерге сәйкес жоғарыда айтылып кеткен критерияға компания және бір оның тұрғылықты жері болу керек және ол сол мемлекетте болу керек. (мысалы: екі жақты келісім Германиямен, Турциямен).

Ал кейбір келісімдерде (мысалы: Финляндиямен) инвестор- заңды тұлғаның тұрғылықты жері басқа үшінші мемлекет территориясында болу мүмкін.

Екі жақты келісімге мінезделген “инвестордың” тағы бір мағынасы, яғни заңды тұлға немесе кәсіпорын және компания инвестицияны жүзеге асырып жатқан мемлекет территориясында өз заңдары бойынша капиталды импорттауға құқы бар.

Екі жақты келісім өз мәнімен мазмұндалмай ғана оның құрамындағы маңызды яғни, кепілдік болуы да бар. Бүлкепілдікке қолайлы режим жағдайын туғызу кіреді. Осы қолайлы режим жағдайы мемлекеттер арасындағы ішкі сауда қатынастарын реттеу үшін қолданылған және солар арасында бекітілген.

Қолайлы жағдай принципіне мыналар кіреді, яғни халықаралық шарттар құралы бойынша келісіп жатқан мемлекеттер арасында бір-біріне қолайлы жағдай туғызуға міндеттенеді. Оған келісімді ара-қатынас құқығы, жеңілдіктер кіреді.

Қолайлы жағдай принципі дискриминациялау принципінің бастамашылығына ие. Мұнда мемлекеттердің тең құқықты және бір-біріне тәуелсіз принципін түсіну керек.

Дискриминациялау принципінен қолайлы жағдай принципінің айырмашылығы, яғни екіншісі халықаралық құқында жалпы таныған принциптер арасына кірмейді. Сондықтан бұл келісімді норма болып табылады. Бір сөзбен айтқанда қолайлы жағдай режимі- мемлекеттер арасындағы экономикалық қатынас аясына қолайлы жағдайдан қолдануы болып табылады және құқықтық талап принципін қолдануы.

Қолайлы жағдай режимінің принципінен ұлттық режим айырмашылығы мынада, шетел азаматтары, кәсіпорындар және тауарлар сол мемлекеттің меншікті азаматтардың құқықтарына теңестіріледі. Бұл принцип келісімді болады. Келісімді нормаларды жүзеге асыру үшін мемлекеттер арасында ұлттық режимді белгілеуге әкеліп соғады.

Қазақстан Республикасымен жасалған инвестицияда келісетін жақтарға екі режимді ұсынады:

1. Қолайлы жағдай режимі
2. Ұлттық режим

Әр инвестор қай режимді таңдауға құқы бар. Қайсысы оған қолайлы болса соны таңдайды.

Инвестициямен байланысты қызмет түрін жүзеге асырған кезде, екі этапты бөліп шығару керек:

1. Инвестицияны жүзеге асыруға кіргізу стадиясы;
2. “Постинвестициялық” саты, инвестиция кіргізіліп ол жұмыс істеп жатқанда.

Барлық екі жақты келісімдерде кейбір құқықтарды алып алуда қарастырылған. Оларға жеңілдіктер, салықты толық сату мүмкін немесе кеден төлемдерін толығымен ашу мүмкін және тағы басқалар.

Инвестициялар туралы заңнан екі жақты келісімнің айырмашылығы екі жақты келісімге практикада режим талаптары кіргізілген. Ол «Абсолюттік стандарт режимі» деген атқа ие.

Ол шетелдік инвестицияларға жалпы мінездеме береді, яғни «тең құқықты», «справедливый» мағыналарын кіргізеді.

"Инвестицияның" түсінігі бір-бірімен тығыз байланысты экономикалық және юридикалық қатынастардың кеңейген бөлігін қамтиды, бұл берілген құбылыстың табиғатына деген көзқарастардың келіспеушілігінің себебіне негіз болды, ол жерде инвестор ретінде тек бір ғана тұлға – мемлекет және "инвестиция" түсінігі тар болды. Ол негізінен капиталдың салымдар (салулар) мақсатындағы ақша қаражаттарды ғана қамтыған. Экономика әдебиеттерінде абайсызда емес көрсетілген, 1991 жылға дейін "инвестиция" түсінігі "капиталды салулар" терминмен ауыстырылатын, ол заказчиктердің (инвесторлардың) қызметін негізінен құрылыстық жұмыстарды қаржыландыру үшін сипаттайды. Қазіргі уақытта меншік туралы қатынастардың сапалы өзгерістерімен реттелген нарықтық қатынасқа өтуде, инвесторлар ретінде шығатын тұлғалар шеңберіне жақындай "инвестиция" түсінігі өзгерді. Ол тек қана ақша қаражаты емес, сонғымен қатар мүліктік құқықтарды білдіреді. Соңғысына тек абстрактілі емес, сонымен қатар тек материалдық объектілер мен ған емес, сонымен қоса интеллектуалдық қызметтің материалдық емес міндеттемелік құқықтар жатты. Экономикалық әдебиеттердің анализінің көрсетуі бойынша, капиталдық салымдар термині, тәртіп бойынша, негізгі фондты құруға байланысты қаржылық шығындарды "инвестиция" терминімен кең түрде және "капиталсалулар" термині арқылы анықтайды. "Инвестициялық" экономикалық категориясы юридикалық категорияға қатынасы бойынша бірінші болатындығын ескере, біздің көзқарасымыз бойынша, отандық заң белгілеуші "инвестиция" және "капиталсалулар" түсініктерін салыстыруда асығып қалды.

Бізге белгілі болғандай, инвестициялар INVESTMENT ағылшыннан аударғанда инвестицияларды білдіреді, жалпы танылған терминология бойынша, бір уақытта әрекетті және сол әрекеттің нәтижесін, яғни процесс ретінде және инвестируемый игіліктері ретіндегі нәтижені білдіреді. Қазақ ССР-нің 1991 ж. 10 маусымның "Қазақ ССР-ғы "Инвестициялық қызмет туралы" қазіргі кезде заңы күшін жоғалтқан заңында, осы екі баяндаманы сипаттайтын, инвестицияға анықтама берілетін.

Осы заңның 1-бабына сай, инвестициялар дегеніміз – ол барлық қаржылық және материалдық салымдар т.б сонымен қатар мүліктік құқық пен интеллектуалдық байлықтар, кәсіпкерлі объектілер мен тағы басқа қызметтерге салынатын пайда табу мақсатында әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және ғылыми-техникалық юдодент алу үшін. Мұнда инвестиция ұғымына кіреді. Салымдар (әрекет, процесс) және мүліктік құқық және интеллектуалдық байлықтар (инвестициялық байлық). Бұл анықтама терминологиялық шатасуға әкелсе де, бірақ инвестиция ұғымын мынадай анықтама береді. «Инвестициялар – бұл тірі, заттай түрдегі еңбекті іске асыру, соның барысында тірі еңбек оның бағасын арттырады, жұмсауына қарағанда». Ал, Массе П. пікірі бойынша капиталды салуға байланысты одан да жалпы анықтама берсек, ол былай

болады: «Инвестициялық - ол әрекет, бірінші, тұтылуға қажеттерді, келешекте мүмкін болатын қажеттерге алмастыу, инвестициялық салымдар салу арқылы». Осыған ұқсас анықтаманы В.Д. Миловидов береді: «Инвестициялар – бұл бос ақша қаражаттарын әр түрлі нысандағы қаржылық және материалдық байлықтарға немесе активтерге салу». Инвестиция ұғымының құқықтық жағдайын нақты анықтау оны басқа салымдардан ажыратуға мүмкіндік береді, инвестициялаудың ерекше құқықтық режимін ескере отырып, инвестициялық заңмен берілген. Ал, егер жеңілдіктер берімен болса, инвесторға соған сай экономикалық жеңілдіктерді талап ету құқығын береді.

Ал, «ҚР –ының шет ел инвестициялар туралы» 27 желтоқсан 1994 жылғы Заңында инвестицияларға келесі анықтама берілген: «Инвестициялар – бұл мүліктік байлықтардың және оларға құқықтардың барлық түрі, сонымен қатар интеллектуалдық меншікке құқық объектілеріне салынатын пайда табу мақсатында». Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл анықтаманың кейбір қайшылықтары бар, ҚР 28 ақпан 1997 жылғы заңында берілген «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» заңда тікелей инвестициялар барлық салымдардың түрі деп берілген, инвесторлармен жүзеге асырылатыны, негізгі қаражаттарға (негізгі капиталға) Қазақстандық заңы тұлғаға, кейбір инвестициялардан басқа ҚР мемлекеттік кепілдіктерімен байланысты және ресми техникалық көмек пен гранттар қатарына кірмейтін ҚР-мен берілетін. Мұндағы сөйлемдерде заңдардың инвестиция түсінігіне әр түрлі көзқарас бар екені белгілі. Салым дегеніміз – мүмкін болатын белгілі бір әрекет, акт, мұның өзі шет ел инвестициялар заңының мазмұнына қайшы келеді. Онда инвестициясы инвестициялық байлықтар деп түсінеді. Сонымен, егер «инвестиция» анықтамасына бір түсінік берілсе, «тікелей инвестицияға» да анықтама мазмұны сол анықтамадан шығу керек. Мұнда, яғни тікелей инвестицияны былай анықтасақ дәлірек болар еді: ...барлық мүліктік байлықтардың және оған құқықтардың түрі сонымен қатар интеллектуалдық меншікке байланысты құқық негізі капиталға салынатын Қазақстандық заңы тұлғаның, заң шығарушыға біздің ойымызша, ең алдымен инвестиция мен инвестициялық қызмет анықтамасын анықтау қажет.

Егер экономикалық теорияда инвестиция ұғымын инвестицияланатын байлық та, сонымен қатар сол байлықты іс әрекет деп елі түрлі мағынада түсінуге жол берілсе, құқықта оған жол берілмейді. Біздің ойымызша, егер инвестицияны мүліктегі байлықтар және оған құқық, сонымен қатар интеллектуалдық мүлікке құқық деп түсінсек, онда инвестициялық қызмет деп – сол капиталды салуға байланысты акт, әрекет деп түсінгеніміз жөн ғой. Ал, егер инвестициялы салымдардың түрлері деп алсақ, онда капиталды басқа терминмен атаған жөн, мысалы, инвестициялық қаражаттары инвестициялық ресурстар және т.б. Осы заңда анықтама берілген экономикалық басты тікелей инвестицияларға. Мұнда инвестициялық қызмет кәсіпкерлік сияқты,

инвестицияны жүзеге асырумен байланысты. Бұл анықтама біздің ойымызша, инвестициялық қызмет мағынасын ешбір ашып тұрған жоқ.

Барлығына әйгілі, меншік құқығының қоғамда негізгі функцияны атқарады: оның формалары, біріншіден белгілі-бір мүліктің мына ие басқа адамға тиесілігін анықтау, екіншіден меншік иесінің мүлікті иелену пайдалану және билік ету құқығын анықтайды, үшіншіден меншік иесінің құқығы мен мүддесін қорғауға байланысты құқықтық жағынан анықтайды. Мүліктің меншік құқығының осындай белгілерін негізге ала отырып, көптеген мамандар инвестицияны меншікпен теңдей санайды, мағынасы жағынан, мысалға Г.Шварценбергер пікірі бойынша «инвестициялар» мен «меншік» терминдерін синоним ретінде қарастыру және соның меншігіне меншік иесі – инвестор құқығы мен мүддесін қосу. Сонымен дейді А.Г. Богатырев оның ойын жалғастырып, инвестицияларды инвестициялық процесі құқықтық мағынасы мен түпкілікті негізгі құқықтың нормаларды орнату (шарттар мен кепілдіктер), инвестициялық қатынастардың субъектілерінің, яғни меншік иелерінің қатыстылығын анықтау т.б. Осыдан мынадай сұрақ туындайды: егер меншік иесі мен инвестор мағынасы теңдей болса, онда жаңа құқық нормалар жүйесін құру қажетіне ие, меншік құқығы нормаларын қайталайтын болса?

Мұнда меншік құқығы мен меншік иесі қатынасынан тыс толық инвестициялық қатынасты орнату мүмкін еместігін еске ала отырып, инвестиция мен инвестор анықтамасы анықтауды қағиданың мағынасы жоқ екендігін ескеру қажет. Мұның себебі, инвестор мен оның салған инвестициясы көпшілік жағдайда заттың қатынаста емес, міндеттемені құқықпен реттеледі. ҚР азаматтық кодексіндегідей, қазіргі іске асырылып отырған (36 б. сай ҚР АҚ) айтылған, заңи тұлғаларда инвесторлар міндеттемелі құқығын сақтайды, оларға акционерлік қоғамдар, шаруашылық серіктестіктер мен кәсіпкерліктер жатады. Мұннан шығатын тұжырым, егер меншік иесі мен инвестор мағынасын теңдей санасақ құқықтың жағдайы жағынан алда өз мүлкін өзінің құрған заңды тұлғасына бергеннен бастап, қатысушы өзінің инвестор статусынан айырылады. Сонымен қатар меншік пен инвестициялар ұйымдарының арасындағы айырмашылық шегі «жойылады», яғни нақты, толық анықталған болмайды, және инвестор мен заңи тұлға аарсында өзінің қаражаттарын салған.

Сондықтан инвесторларды сақтандыру үшін заттың құқықты зона дамыту қажет емес, сонымен қатар міндеттемелік құқықты да. Бұл әсіресе актуалды болады, егер осы екі институт арасында қайшылықтар болса, заңи тұлғаны құрушы инвестор мүддесі мен сол заңи тұлғаның меншік иесі негізінде қатығыстар болады. Мұндай жағдайларды айтылған теориялық жұмыстарында біздің ғалымдардың, заттың құқық пен міндеттемелік құқықтарының арасында конкуренция болып қалса, ең алдымен заттық құқық жүзеге асырылуы қажет.

ҚР инвестициялық құқығын дамыту процесіне көз жүгіртсек, инвестор тек қана мемлекет бола алған кезде, «инвестиция» ұғымы өте тар болған және бұл

қатынастар көбінесе қаржылық құқығымен реттелген, ал шаруашылық субъектілері арасында болған қатынас және ондағы объект ақша қаражаттары болғанда, азаматтық құқықпен реттелген. Бірақ, нарықтық қатынас дамыған сайын, сапалық өзгерістер мүліктік қатынастарда да болды, сонымен қатар тұлғалар арасында да, «инвестиция» ұғымы да өзгерді. Соған сай инвестициялық қатынастар да өзгерді инвестициялық заңмен реттелуге жататын оның пәні болып табылатын. Осыған сай, біздің көзқарсымыз бойынша инвестициялық құқық теориялық аспектіден зерттеу қажет. Ең алдымен, бірақ инвестициялар мен инвестициялық қызмет анықтамаларының құқықтық критерий қарастыру қажет.

Зани қызметте сонымен қатар Қазақстанда да инвестициялардың ең бір негізгі белгісі – инвестициялаудың мақсаты – пайда табу болып табылады. Бір пікір орын алады: халықаралық конвенцияларды «инвестиция» ұғымына әдейі анықтама берілмеген, ұлттық заң шығарушыға өз еркі бойынша сол қатынастар шеңберін анықтауға шек қоймау үшін. Сондықтан бір топ ғалымдар М. К. Сулейменов басышылығымен мынадай тұжырымға келді, инвестицияның бірден-бір арылмас, соған тән белгісі – пайда табу мақсаты, құқықтық ғылымда берілген.

Жоғарыдағыдан шығатын тұжырым пайда табу мақсаты белгілі, тек қана инвестицияны жүзеге асырумен байланысты кәсіпкерлік қызмет процесі б.т. осыған орай шет ел инвестициялары анықтамасы қосымша белгілерді қажет етеді. Барлығына әйгілі, мемлекет кәсіпкерлігі қызметпен айналыспайды, сондықтан оның негізгі мақсаты инвестициялауда, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық т.б. эффект алу, сонымен экономикалық, әлеуметтік, экологиялық т.б. функцияларды жүзеге асыру. Ол пайдалы проектiлерге салымдар салғанның өзінде де, тек қана мемлекеттік кәсіпорындар арқылы жүзеге асырылады, ал ол кәсіпорындар кәсіпкерлік қызметтің жеке өзбасы субъектілері болып табылады. Ал, сол кәсіпорынға қарағанда мемлекет инвестор болып қала береді. Сонымен инвестормен кәсіпкер аарсында функциялары беріледі, бұл жерге инвестициялық - кәсіпкерлік қызметті материалдық қамтамасыз ету б.т.

Осыған сүйене отырып, инвестицияларды коммерциялық инвестициялар (кәсіпкерлік қызмет объектілеріне салынатын) және коммерциялық емес (әлеуметтік, экономикалық т.б.) деп бөлсек болады. Бұл ерекшелендіру, оларға әр түрлі құқықтық режим орнатуға мүмкіндік береді. Өйткені жеке тұлға да коммерциялық емес жобаларға инвестициялық салымдар сала алады.

Сонымен қатар, пайдасыз нысандағы инвестицияларға коммерциялық емес жеке ұйымдарды құруды жатқызуға болады, білім беру, денсаулық сақтау қызметін көрсететін (мысалға: жоғарғы оқу орындары, медициналық орталықтар және т.б.). Барлығына әлгідегідей коммерциялық емес мақсаттағы қызметтер (мемлекет секторынан басқа), нарық экономикасы дамыған елдерде аса дамыған. Коммерциялық емес мақсаттағы ұйымдар, әр түрлі қйрымдылық

қорлары, мамандандырылған бірлестіктер жеке бастамашылықты қоғамға пайдалы қызметпен байланыстыруға мүмкіндік береді. Мұндай дамудың себебі жеке дана кеден жеңілдіктері себебімен ғана емес, осы қоғамдық қажеттерді өтеуге бастамашылық жасағандарға берілетін жеңілдік беруде, мемлекет ерекшелендіреді әр түрлі салсына байланыста, бірақ мұндағы ең негізгі критерий, жасалынатын қызметтің қоғамға пайдалылық деңгейі.

Жоғарыдан көргеніміздей инвестициялық шығындар тең коммерциялық мақсатқа ғана жұмсалмайды. Сондықтан біздің пікірімізше инвестицияларды заң шығарушы анықтағанда олардың экономикалық жағынан анықтама беруі қажет-шығындар сияқты адам мен қоғам өмірін материалдық және діни қажеттерін қамтамасыз етуге арналған, яғни инвестициялар ең алдымен өндіруге бағытталған болып табылады. Бұл инвестициялық қызмет пен кәсіпкерлік қызметті ерекшелендіруге, яғни айыруға негіз болады. Өйткені, шынында да инвестициялық мақсаты, мысалы кәсіпорынға ол қайта құру, жаңарту, реконструкциялау негізгі фондтардан болып табылады. Ал, жеке инвесторға келсек, оның басты мақсаты, пайданы бөлуге қатысу, коммерциялық жобадан түсетін, яғни пайда табу – негізгі мақсаты.

Сондықтан инвестицияларды олардың жұмсалу мақсаты мен айналу аясына қарай бөлу қажет:

1. Инвестициялар материалдық активтерге салынған. Ол салымдар ғимараттарға құрылыстарға, кез-келген автокөлік түріне және құралдарға бір жыл жұмыс істеуге арналған және материалдық салымдарға салу б.т.

2. Инвестициялар материалдық емес активтерге салынған. Салымдарды, патенттерді, лицензияларды, ғылыми-техникалық жаңартуларды істеуге арттыруға, қоршаған ортаны ұлттық денсаулығын жақсартуға, тағы басқа салу болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардан шығатын тұжырымға келсек, мұнда капиталды салымдар түсінігін алмастыру қажеттілігін тек нарықтық экономикаға көшу ғана емес әсер еткен, жобалық экономикаға тиесілі, инвестиция ұғымы, сонымен қатар бағалы қағаздарға салу мен қаржылық активтер, сонымен қатар ғылыми-техникалық даму өндірістік күшінің, жоғары индустриялы жүйені құру жалпы цивилизациялық даму жағдайында, жалпы қоғамға, ұлт үшін қажетті мақсаттық ролінң артуы, ғылыми-техникалық және әлеуметтік аясын тануды қажет етті, материалдық байлықтар мен қоғам үшін, мемлекет үшін қажетті болып табылатын аяларды тану мен оларға салымдар салу.

Осымен инвестиция деп – инвестициялық ресурстарды түсінеміз, материалдық және материалдық емес байлықтарға салынатын, тікелей де, жанама да, қаржылық құралдар арқылы, инновациялық және әлеуметтік аяларға салу, экономикалық әлеуметтік, экологиялық тағы басқа [30].

Келтірілген анықтамалар нарықтық және жоспарлық жүйелерде инвестицияның мәнін түсінудегі айырмашылықты көрсетеді. Ресурстардың

бөлінуі әкімшілік жүйесі жағдайында меншіктің бір түрімен жүзеге асады, ал инвестицияландыруды қаржылық және басқа түрлері бар екені бәрімізге мәлім. Жоспарлық экономика жағдайында инвестициялар ағымдағы шығындардан тек бір уақыттық сипатымен ғана айрықшаланатын залал түрінде көрінеді. Экономика ғылымы мен тәжірибесі капиталдық салынымдар инвестицияның синонимі емес екенін, берілген терминдер ұқсас емес екенін дәлелдеп отыр. Капиталдық салынымға қарағанда инвестиция түсінігі әлдеқайда кең.

Қазақстан Республикасының “Инвестиция туралы” заңына сәйкес, Инвестициялар – лизинг шартын жасаған кезден бастап қаржы лизингі заттарын, сондай-ақ оларға құқықтарды қоса алғанда, заңды тұлғаның жарғылық капиталына инвестор салатын мүліктің барлық түрлері (жеке тұтынуға арналған тауарлардан басқа) немесе кәсіпкерлік қызмет үшін пайдаланылатын тіркелген активтерді ұлғайту, сондай – ақ концессионердің (құқық мирасқорының) концессия шарты шеңберінде жасаған және алған тіркелген активтері. Инвестиция – бұл ақшаны, оның сақталуына немесе құнының артуына және табыстың оң шамасын қамтамасыз етуге үміт арта отырып, орналастыруға болатын кез келген құрал. Бос ақша құралдары инвестиция болып табылмайды, себебі қолма – қол ақшаның құнын инфляция жеп қоюы мүмкін және ол ешқандай да табыс әкелмейді. Капиталды орналастырудың түрлі факторлармен айрықшаланатын әр түрлі нысандары бар: құнды қағаздар мен жылжымайтын мүлікке; қарыздық міндеттемелерге; опциондар мен акцияларға; шағын немесе үлкен тәуекелмен; қысқа немесе ұзақ мерзімге; тікелей және жанама.

Инвестицияларды мүліктің кез келген түрі деп түсінуге сүйене отырып, инвестициялар ретінде қарастырылуы үшін, ол құндылықтар иеленуге тиіс белгілерді тұжырымдап алған жөн. Инвестициялардың негізгі және айқындаушы белгісі – олардың жеке тұтынуға емес, материалдық немесе рухани игіліктер құруға бағытталуы болып табылады. Бұл белгі кәсіпкерлік нысандарына немесе қызметтің басқа түрлеріне салынатын инвестициялардың мақсатты жұмсалыуынан көрінеді. Мысалы, егер берілетін тауар құрал – жабдық немесе инвестициялық қызметті жүзеге асыруға байланысты басқадай қажеттіліктерге арналған материалдар болмаса, шетелдік тауар кредиттері инвестициялар санатынан шығарылуға тиіс; бұл жағдай ресми техникалық қызмет немесе біздің елімізге берілетін гранттар шегінде келіп түсетін қаражаттарға да қатысты.

Келесі белгілер инвестициялардың кәсіпкерлік маңызын ашады – олар, негізінен, пайда (табыс) табу мақсатында салынады және оларды инвестор өз атынан және өзі тәуекелге бара отырып жүзеге асырады. Бұл жерде инвестициялық қызмет, кәсіпкерлік қызмет сияқты, дербестігімен, яғни өз бетінше әрекет ететіндігімен және бастамашылығымен сипатталатынын айрықша атап өту қажет, бірақ қызметтің бұл түрлері бір – бірімен сәйкесуі де,

сәйкеспеуі де мүмкін; тиісінше инвестордың кәсіпкер мәртебесін иеленуі де, иеленбеуі де мүмкін.

Ендігі жерде, инвестициялардың ерекше белгісі – дәстүрлі жіне үйреншікті түсінігінде қысқа мерзімге арналатыны да болғанмен, біржолғы сипатта еместігі мағынасында олардың ұзақ мерзімді болатыны. Уақыттың белгілі бір ұзақтығы инвестицияларды басқадай қаржы құралдарынан ажыратуға болады.

Инвестициялардың әр түрлі түрлерінің ерекшеліктерін анықтаудың және оларды жіктеудің үлкен теориялық және практикалық маңызы бар, өйткені олар инвестициялық қатынастарды реттеуге және инвестициялық заңдарды ары қарай жетілдіруге себеп болады. Инвестицияларды бөлудің әртүрлі негіздері бар. Солардың ең кең тарағанына тоқталатын болсақ, олар төмендегідей:

- 1) инвестициялардың түрлері;
- 2) ақша құралдарын салу объектілері;
- 3) инвестицияландыруға қатысу сипаты;
- 4) инвестицияландыру кезеңі;
- 5) меншік түрлері;
- 6) инвестордың қатысу түрлері;
- 7) тәуекел дәрежесі;
- 8) ұдайы өндіріс түрлері;
- 9) субъектілік белгісі бойынша.

1. Инвестициялардың түрлерін былайша топтаймыз:

- ақша құралдары, салымдар, пайлар, акциялар және басқа да құнды қағаздар;

- жылжымайтын және жылжымалы мүлік;

- авторлық құқықпен, тәжірибемен және басқа да интеллектуалды құндылықтармен байланысты мүліктік құқықтар;

- жерді, суды, ресурстарды, үйлерді пайдалану құқығы және басқа да мүліктік құқықтар;

- қандай да бір өндірісті (бірақ патенттелген “ноу-хау” емес) ұйымдастыруға қажетті техникалық құжат, дағды, өндірістік тәжірибе ретінде рәсімделген техникалық, технологиялық, коммерциялық сауаттылық.

2. Құралдардың салыну объектілері бойынша:

- нақты инвестициялар немесе құралдардың материалды активтерге салынуы. Нақты инвестициялар – ол нақты активке салынған инвестициялар немесе материалдық өндіріс саласындағы инвестициялар, өйткені олар ғылыми – техникалық прогрестің дамуына, өндірістің тиімділігін көтеруге, құрал – жабдықтарды ауыстыруға және т.б. мақсаттарға бағытталуы мүмкін.

- материалды емес активтер – лицензиялардың, патенттердің, тауар белгісінің құны, жарнамаға және кадрларды дайындауға кеткен шығындар;

- қаржылық инвестициялар немесе түрлі қаржылық құралдарға ақша құралдарының салынуы – депозиттер, құнды қағаздар (оның ішінде мемлекеттік

бағалы қағаздарға, корпорациялық бағалы қағаздарға және т.с.с.), банктық салынымдар [31].

Басқа әдебиеттерде, инвестициялардың мақсатына байланысты деп 2–ге бөліп қарастырады:

1. Капитал тудырушы инвестициялар – ол материалдық және материалдық емес активтерді көбейтуге немесе оның өсіміне бағытталған инвестициялар. Басқаша айтқанда, бұл олардың дәстүрлі түсінігіндегі инвестициялар, өйткені, әдетте, инвестициялар капитал тудырушы болып табылады, яғни пайда немесе табыс табудың тәсілі немесе құралы ретінде қолданылады.

2. Зияткерлік инвестициялар – ол әртүрлі деңгейдегі мамандарды даярлауға, сондай –ақ олардың біліктілігін көтеруге, ғылыми зерттеулер жүргізуге және т.б. мақсаттарға бағытталған инвестициялар. Мысалы, қазіргі кезде зияткерлік инвестициялардың ең көп тараған түрлері жоғары білім алу үшін берілетін мемлекеттік және жеке кредиттер болып табылады. “Зияткерлік инвестициялар” ұғымын “әлеуметтік инвестициялар” ұғымына дейін кеңейтуге болады, өйткені екі жағдайда да инвестициялар нысаны әлеуметтік сала болып шығады және негізгі мақсат ретінде әлеуметтік оң пікірге қол жеткізу көзделеді. (бұл кезде бір мезгілде пайда немес табыс табу мүмкіндігі де жоққа шығарылмайды).

3. Инвестициялық процестерге қатысу сипаты бойынша инвестициялар келесі түрлерге бөлінеді:

- тікелей (төте) инвестициялар, бұл кезде инвестицияландыру және ақша құралдарын салу объектісін таңдауда инвестордың тікелей қатысуы қажет етіледі. Сонымен қатар инвестор инвестициялық циклдердің барлық кезеңдеріне тартылады, оның ішінде алдын ала жүретін инвестициялық зерттеулерге, инвестицияландыру объектілерін жобалау мен тұрғызуға, дайын өнім өндірісіне. Халықаралық валюта қорының анықтамасы бойынша, егер акционерлік қоғамның жарғылық капиталының кем дегенде 25%-ы шетел инвестордың меншігінде болса, онда шетелдік инвестициялар төте инвестициялар болып саналады. АҚШ, РФ заңдары бойынша жарғылық капиталдың шетелдік инвесторға тиесілі мөлшері 10% - дан кем емес, ЕО елдерінде – 20 - 25%, Канада, Австралия және Жаңа Зеландия елдерінің заңымен - 50%.

- жанама (қоржындық), бұл ақша құралдарын өз қалауынша, неғұрлым тиімді орналастыратын және аккумуляцияландыратын түрлі қаржылық делдалдар арқылы (инвестициялық қорлар және компаниялар) жүзеге асырады. Мұндай делдалдар инвестицияландыру объектілерін басқаруға қатысады, ал алатын табыстарын клиенттері арасында бөледі. Тұтас басқарылатын құнды қағаздарға салынатын салынымдарды портфельдік деп те атайды.

4. Инвестицияландырудың кезеңдері бойынша инвестицияларды мынадай 3 түрге бөлуге болады. Олар:

- қысқа мерзімді, ұзақтығы бір жылдан аспайды (қысқа мерзімді депозиттік салымдар, жинақ сертификаттар);
- орташа мерзімді 1 жылдан 5 жылға дейін;
- ұзақ мерзімді 5 жылдан астам.

5. Меншік түрлері бойынша инвестициялар мыналарға бөлінеді:

- азаматтардың, мемлекеттік емес меншік нысанындағы кәсіпорындардың, өкіметтік емес ұйымдардың жеке ақша құралдары;
- мемлекеттік (бюджеттік), ол түрлі деңгейдегі кәсіпорындар мен мекемелердің бюджет көздерінен қаржыландырылады.

Мемлекеттік инвестициялардың жеке инвестициялардан айырмашылығы мынада: 1) мемлекеттік инвестициялар көздері бюджеттік қаражат болып табылады; 2) мемлекеттік инвестициялар қайтарымдық және ақылы түрде жүзеге асырылады; 3) мемлекеттік инвестициялароларды берудің негіздемесін және тәртібін мемлекет белгілейтіндігімен сипатталады; 4) мемлекеттік инвестициялардың көлемі мен мөлшері мемлекеттік бюджеттің бекітілуіне байланысты; 5) мемлекеттік инвестициялардың мақсатты пайдаланылуына мемлекет бақылау жасайды; 6) мемлекеттік инвестициялар мемлекеттік қазына мүлкімен қамтамасыз етіледі. Ал, жеке инвестициялардың басты ерекшеліктері мынада: инвестициялардың көздерін, олардың көлемдері мен мөлшерлерін инвестордың өзі белгілейді, ал мемлекет инвестордың құқықтарын мүмкін болатын қолсұғушылықтан, оның ішінде мемлекеттік органдардың да қол сұғуынан қорғауды қамтамасыз етеді.

6. Инвестордың қатысу түріне байланысты:

- қайта құрылып жатқан кәсіпорындарға жартылай қатысу немесе шаруашылық жүргізіп отырған кәсіпорындардың бір бөлігін иелену (шектеулі меншік қоғамына үлестік қатынас);
- инвестор толық иеленетін кәсіпорындарды құру немесе шаруашылық жүргізіп жатқан кәсіпорындарды өз меншігіне алу;
- жылжымалы немесе жылжымайтын мүлікті акция, облигациялар арқылы немесе басқа да құнды қағаздар түріне алу;
- табиғат ресурстарын пайдалануға, жерді пайдалану құқығына, басқа да мүліктік құқықтарға концессия алу.

7. Тәуекел дәрежесі бойынша:

- тәуекелі аз инвестициялар. Ол белгілі бір табыс табу мүмкіндігінің жоғары дәрежесін негізге ала отырып, қауіпсіз деп танылған инвестициялар, алайда өзінің айрықша кепілділігіне байланысты, инвестициялардың басқа түрлерімен салыстырғанда, олардың табыстылығы төмен (дамыған елдерде бұл— мемлекеттік бағалы қағаздарға, жетекші және беделді компаниялардың акцияларына салынған салымдар).

- тәуекелі жоғары инвестициялар. Ол белгілі бір табыс табу мүмкіндігінің төмен дәрежесін негізге ала отырып, алыпсатарлық деп танылған

инвестициялар. Инвестициялау және алыпсатарлық – бұл, жалпы алғанда, инвестициялық қызметке деген бір– біріне қарама– қайшы екі кереғар түсінік. Халықаралық тәжірибеде олардың арасын ажырату инвестициялық табыстың қаншалықты жорамалды және күтілетін нәтижесіне байланысты болады: инвестициялау барысында сатып алынып жатқан бағалы қағаздардың құны орнықты болып қала береді және олар табыс әкеледі деген толық сенімділік сақталады, ал алып сатарлықта мұндай сенімділік жоқ. Алыпсатарлық инвестицияларды жүзеге асыру барысында тәуекелдік жоғары болып тұрғанда, көбірек табыс табу да көзделеді.

Инвестициялармен байланысты тәуекел немесе белгісіздік дәрежесі, мысалы, уақыт, салыным объектісі сияқты факторларға тәуелді. Инвестицияландыру аяқталғаннан кейінгі кәсіпорынның жұмыс істеу нәтижесінің өзгеруі инвестицияландырудың мерзіміне және жобаның масштабы мен оның мақсаттарына тәуелді, сондықтан қауіптіліктің дәрежесі нарықтың мүмкін болатын әрекетін шеше алмау болып табылады (жаңа өнім түрін құру, өндіріс шығындарын төмендету, сату көлемін кеңейту, мемлекеттік тапсырыстарды орындау және т.б.). Дәрежені бағалау критерийлері мыналар болуы мүмкін:

- барлық пайда сомасын жоғалту мүмкіндігі. Тәуекелдің орын алуы мүмкін;
- жоба іске асқаннан кейін пайданы ғана емес, жалпы есептемелік табысты жоғалту мүмкіндігі. Тәуекел дағдарысты болып табылады;
- барлық активтерді жоғалту мүмкіндігі және инвестордың банкротқа ұшырауы немесе апаттық тәуекел.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, егер бағалы қағаздардың қазақстандық нарығы туралы айтсақ, онда қазақстандық кәсіпорындардың бағалы қағаздарына инвестициялар салудың жеткілікті дәрежеде тәуекелді іс екені аңғарылады. Біздің еліміздің азаматтарының отандық қаржы және экономика институттарына деген орнығып қалған сенімсіздігін жою үшін, көп жылдар бойы адалдықпен тер төгіп, қызмет ету керек.

Әлемдік тәжірибеде ғылыми –техникалық зерттеулерге, жаңалық ашуға жіне өнертабыстарға кредит беруге және қаржыландыруға байланысты венчурлік операциялар аса тәуекелді болып саналады. Тәуекелдіктің жоғары дәрежесіне қарамастан, венчурлік бизнес шетелдік мемлекеттерде ғылым мен техниканың дамуына септігін тигізеді, бірақ бұл, негізінен, іргелі ғылымның емес, қолданбалы ғылымның дамуын қамтамасыз ететінін айта кету керек.

8. Ұдайы өндіріс инвестицияның келесі түрлерінің бірінде жүзеге асуы мүмкін:

- жаңа алаңдарда және бастапқыда бекітілген жоба бойынша іске асып жатқан жаңа құрылыстар немесе кәсіпорындардың, ғимараттардың салынуы;
- шаруашылық жүргізіп отырған кәсіпорындардың кеңеюі – өндіріс қуаттылығын арттыру мақсатымен шаруашылық жүргізіп отырған

кәсіпорындардың екінші және келесі кезектерін, қосымша өндіріс кешендерін және өндірістерді, жаңа кәсіпорындарды салу немесе қызмет етіп жүрген кәсіпорындарды кеңейту;

- шаруашылық жүргізіп жүрген кәсіпорынды қайтв құру – моральды тұрып қалған және физикалық жағынан тозған қондырғыларды ауыстыру арқылы жаңа өнімнің шығарылуының профилін өзгерту мақсатымен өндірісті толық немесе жартылай қайта жабдықтауды ортақ жоба бойынша жүзеге асыру;

- техникалық қайта қамтамасыздандыру – жекелеген цехтардың, өндірістердің, учаскелердің өндірісінің техникалық – экономикалық деңгейлерін арттыруға бағытталған шара кешендерін жүргізу.

9. Субъектілік белгісі бойынша инвестиция 2 түрге бөлінеді:

- шетелдік;

- ұлттық.

Шетелдік және ұлттық инвестицияларға бөлудің жалпыға ортақ белгісі болып мынадай ұстаным танылады: инвестициялар инвестордың елінде немесе басқс бір елде жүзеге асырылады. Екеуінің айырмашылығы олардың құқықтық мәртебесінде. Мысалы: мемлекет жаңа инвестициялық заң қабылдаса, шетелдік инвесторлардың келісімдерінің мерзімі аяқталғанға дейін, олардағы шарттар және қарастырылған жеңілдіктер мен артықшылықтар өзгеріссіз қала береді. Ал, ұлттық инвесторлардікі өзгереді.

Инвестицияның ұсынылған жіктелуі қазіргі заманның инвестициялық жобалау концепцияларын толығырақ түсіну үшін, жүріп жатқан процестерді жан – жақты бағалау үшін қажет. Бұл жерде құқықтық жағынан да аса маңызды болып есептеледі. Оларды айқын заңдық түрде орнықтыру және икемді қолдану республикада қолайлы инвестициялық жағдайды орнатуға және жүріп жатқан инвестициялық жобалардың тиімділігін арттыруға септігін тигізетіні анық.

Көптеген ғалымдардың пікірінше инвестициялық құқық кешенді құқық немесе кешенді заңнама саласы болып табылады (Асосков А.В., Богатырев А.Г., Гончаров П.П., Доронина Н.Г., Кулагин М.И. және тағы басқалар). Бұлардың кейбірі инвестициялық құқықты кешенді құқық саласына жатқызса, кейбірі керісінше, инвестициялық құқық тек кешенді заңнама саласы болып табылады дейді.

Өзімізге белгілі, құқықтың кешенділігі идеясын алғаш рет кеңестік ғалым В.К.Райхер ұсынған болатын. Оның пікірінше, кешенді құқық саласы негізгі құқық салаларына қарағанда белгілі бір саладағы жеткілікті құқық нормаларының болуымен, осы салаға қатысты саяси, шаруашылық немесе өзге де маңызды мәселелердің көптігімен түсіндіріледі. Сонымен қатар С.С.Алексеев те өзінің «Структура советского право» деген еңбегінде, құқық жүйесінде екінші қатарлы, бір-бірімен өзара үйлестірілген нормалардан тұратын кешенді, туынды, яғни арнайы «еңбек» құрылымдар бар, дейді.

Құқықтың кешенді саласының мәселесі бүгінгі күні де даулы мәселе болып отыр. Өйткені құқық ғылымында мұндай дербес құқықтық құрылымдардың бар екендігін сенімді түрде негіздейтін дәлелдемелер жоқ деуге болады, өйткені олардың өзіндік пәні мен реттеу әдісі жоқ. Бұл нормалар құқықтың негізгі салаларының қолданыс аясына кіреді, сондықтан олардың мұнда белгілі бір нормативтік массивке енуінің салдары олардың қандай да бір басқа саланың нормасына айналуын тудырмайды.

Біздің ойымызша құқық саласы мен заңнама саласы әртүрлі құбылыс. Құқық саласы құқық нормаларының белгілі бір жүйесін білдірсе және құқықтың, оның құрамдас бөліктерінің объективті дамуының нәтижесі болып табылса, екіншісі, яғни заңнама саласы заң шығарушының еркін білдіреді және өзіне әр-түрлі салаларға жататын нормативтік актілерді «сіңіреді».

Ресейлік ғалым В.Н.Лисицаның пікірінше, инвестициялық құқық дербес пәнге және реттеу әдістеріне ие емес, сондықтан дербес құқық саласы ретінде қарастырылуы мүмкін емес, ол әртүрлі нормативтік құқықтық актілердегі жеке және жария құқықтық сипаттағы нормалардың бірігуі нәтижесіндегі нормативтік жиынтық (салааралық құқықтық құрылым) ретінде құрылады, дейді.

Бұл пікірлермен келіспеуге де болмайды, өйткені инвестициялық заңдарды кодификациялаудың объективті негіздемелері де бар. Біріншіден, инвестициялық қатынастарды реттеуге бағытталған көптеген жекелеген заңдардың болуы, олар тіпті әртүрлі мақсаттар көздеп, кейде бір біріне қайшы келіп жатады; екіншіден, инвестициялық қатынастарды реттеуде заңдардың жалпы және арнайы заңдарға бөлінуі; үшіншіден, инвестициялық қатынастарды жария және жеке құқықтық әдістердің ұтымды үйлесімді реттеудің қажеттілігі; төртіншіден, инвестициялық заңдардың Қазақстан Республикасының кодификацияланған актілермен сәйкестендірудің қажеттілігі; бесіншіден, инвестициялық қызметті экономикалық даму үшін мемлекеттік қолдауды жүйеге келтіру; алтыншыдан, инвестициялық заңдардың тұрақтылығын қамтамасыз ету.

Жоғарыда келтірілген пікірлердің кейбірімен ғана келісе отырып, біз инвестициялық құқықты кешенді құқық саласы деп қарастырамыз, өйткені бүгінгі қоғамдық қатынастардың күрделене түсуі, құқық нормаларының да күрделі және кешенді сипат алуына алып келуде. Инвестициялық қатынастар әр салалы сипатқа ие, сондай-ақ оларды құқықтық реттеу азаматтық, әкімшілік, қаржылық-құқықтық құралдармен жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, инвестициялық құқық тек қана азаматтық құқық не әкімшілік құқық немесе қаржылық құқық нормаларымен дербес реттеліне алмайды. Олар бір-бірімен тығыз байланысты және жеке және жария құқықтың реттеу әдістерін қолдана отырып, арнайы нормалармен реттелінуі тиіс. Осыған байланысты В.С.Белыхпен келіспеуге болмайды, ол: «бүгінгі күні кәсіпкерлік

саласындағы қатынастарды, мысалы кейде тек азаматтық құқықпен не әкімшілік құқықпен ретелінетін қатынастар деп бөлуге болмайды... Оларды салалық белгілері бойынша ажырату қиындақ тудырмайды. Мәселе басқада, азаматтық заңдарды цивилистік «тұлғасын» сақтау мақсатында өзге нормалардан «тазалауға» бола ма?», дейді.

Ғылымда инвестициялық қатынастардың аясын жеке және жария құқық тұрғысынан бөлуге талпыныстар жасалынды. Мәселен, А.Г. Богатыревтың пікірінше, жеке құқықтық реттеудің пәні инвестициялық қатынастар субъектілерінің ұйымдық-құқықтық нысандарын анықтаудан тұрса, ал жария құқықтық реттеу – мемлекет тарапынан қорғау мен құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз етуден тұрады (билік-бағыну қатынасында). Ал Н.Г. Доронинаның көзқарасы бойынша, жария құқықтың нормалары мемлекет пен жеке инвесторлардың арасындағы шетелдік инвестицияларға рұқсат беру, сонымен қатар ұлттық нарықтағы инвестордың қызметін бәсекелестік туралы заңдарының шеңберінде мемлекеттік бақылау жасаумен байланысты пайда болатын қатынастарды реттейді. Я.О. Золоеваның пікірінше, жария құқықтың нормалары, мәселен шетелдік инвесторларды кіргізуге рұқсат берсе, азаматтық құқықтың нормалары нарықтық қатынастардың бөлігі ретінде инвестициялардың, инвестициялық қызметтің әртүрлі нысандарын реттеу тәртібін анықтайды [40].

Біздің ойымызша, азаматтық (жеке) және әкімшілік (жария) құқықтың қолданыс аясын бұлай бөліп қарау толық ашылған мәселе емес. Азаматтық құқық тараптардың құқықтық теңдігіне негізделген азаматтардың азаматтық айналымның өзге қатысушыларымен кез келген мүліктік және мүліктік емес қатынастарын реттейді. Ол осы аядағы кепілдіктерді де бекітеді. Әкімшілік немесе бір тараптың біріне бағыныштылық қатынастардың болуы (инвестициялық қызметке мемлекеттің кепілдік беруі, инвесторларды мемлекеттік қолдаудың шектерін бекіту және тағы басқалар) әкімшілік құқықтық қатынастардың бар екендігін көрсетеді.

Мәселе мынада, әлі күнге дейін инвестициялық құқықта қандай нормалар басымдылыққа ие деген сұрақта ғылымда әлі жауап жоқ. Бірқатар ғалымдар (А.Г.Богатырев, П.П.Гончаров) жария құқықтың нормаларына басымдылық берсе, бірқатары (А.В.Майфат) жеке құқық нормаларына басымдылық береді. Біздің ойымызша мәселені бұлай қою дұрыс емес. Өйткені инвестор азаматтық та, әкімшілік те болатын әртүрлі қатынастарға түседі. Императивтік нормалар тек жария құқықта ғана емес, жеке құқықта да орын алады. Олардың қолданыс аясы да әрқилы. Азаматтық құқық инвестицияларды салуға байланысты қатынастарды реттеуде жетекші рөлге ие болса, жария құқық бір жағынан әртүрлі талаптар мен шектеулерді бекіте отырып, екінші жағынан инвесторлар мен инвестициялық құқықтық қатынастардың өзге де қатысушыларын құқықтық қолдауды, жеке және заңды тұлғалардың

инвестициялық қызметін жүргізуде өздерінің субъективтік құқықтарын толыққанды жүзеге асыруына жағдайлар жасау және азамат пен қоғамның мүдделерін қорғау мақсатын көздейді.

Алайда, бүгінгі күні инвестициялық қызметке рұқсат беруді жүзеге асыру, инвестициялық қатынастарды құқықтық реттеудің барлық ерекшеліктерін білдірмейді. Өйткені инвестициялық қатынастардағы инвестициялық қызметті жүзеге асыру кезіндегі шарттық нысандардың, инвесторлардың құқықтары мен міндеттерінің сан қырлы болуы, инвестициялық қатынастарды кең көлемде реттеуді, диспозитивті де және императивті де әдістерді қолданып әсер етуді талап етеді.

Мәселен үлестік үй соғуда үлескер бірқатар құқықтарға ие болса, құрылысты жүргізуші компания өзіне бірқатар міндеттемелер алады. Елімізде мұндай инвестициялық қатынастардың соңғы кезде кең етек жайғаны белгілі. Егер құрылыс компаниясы өз міндеттемесін орындаса жақсы, дегенмен екіншіше орай көбінесе құрылыс компаниясы өз міндеттемесін орындамау оқиғалары көбеюде. Бір жағынан қарағанда бұл таза азаматтық-құқықтық қатынас, бірақ мемлекет азаматтардың мүддесін қорғау мақсатында бұл қатынастарды реттеуде бірқатар императивті әдістерді қолдануға мәжбүр. Тіпті құрылысты мемлекет қаржысымен аяқтауға мәжбүр болып отыр. Бұл жағдай қоғамдық мүддеге негізделген және азаматтық заңнаманың негізгі бастауларына қайшы келмейді деп ойлаймыз. Өйткені, біріншіден, қарастырылып отырған жағдайда мемлекет инвестициялық қызметке әртүрлі нысанда қатыса алады. Мұндай объектілерге мемлекеттік бюджеттің қаржысын сала отырып, мемлекет бір жағынан азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз етсе, екінші жағынан жеке тұлғалардың мүлкіне салынатын салық базасын ұлғайтады. Екіншіден, мемлекет әлеуметтік саясатты тиімді шешуге қатысады.

Инвестициялық құқықтың құқықтық реттелу пәні инвестициялық әрекетті жүзеге асыру кезінде пайда болатын қоғамдық қатынастар. Инвестициялар – бұл инвестициялық құқықта оларды пайдаланумен байланысты барлық қоғамдық қатынастарды біріктіретін бастама.

Инвестициялық әрекетті жүзеге асыру кезінде туындайтын қоғамдық қатынастар түрлі болып келеді – бұл Қазақстан Республикасындағы инвестициялармен және шетелдегі инвестициялармен байланысты болатын қатынастар; несие берумен байланысты қатынастар; еркін экономикалық аумақтардағы инвестициялармен байланысты қатынастар және т.с.с. Жекеленген топтар мемлекеттік инвестицияларды жүзеге асыру кезінде пайда болатын және құнды қағаздар нарығында туындайтын қатынастарды құрайды.

Әдетте, құқықтық реттелудің екі негізгі әдістері бар – жалпы және нақты (салалық). Жалпы әдіс – бұл қоғамдық қатынастарға арнаулы нормативті құралдармен ықпал етудің жиынтығы, салалық – бұл берілген саламен реттелетін құқықтық қатынас субъектілерінің мүмкін және міндетті мінез –

құлқының қалыптасуына бағытталған, қоғамдық қатынастарға ететін заңда әдістердің, құралдар мен амалдардың жиынтығы. Салалық әдістерге императивті және деспозитивті әдістер жатады.

Енді инвестициялық құқықтың қағидаларына байланысты өз ойымызды айтып өтсек. Инвестициялық құқықтың маңызды қағидаларының бірі – инвестициялық құқық субъектілерінің теңдігі. Бұл қағида мынаны білдіреді: инвестициялық әрекетті жүзеге асыруда инвесторлардың құқықтары бірдей болады. Келесі қағидалардың бірі шарттың еркіндігі. Тағы бір маңызды қағиданың бірі – инвестормен өзінің әрекетін жүзеге асырудың дербестігі, яғни инвестор инвестицияның объектілері мен нәтижесіне ие болуға, оны пайдалануға және боған билік етуге құқықты, сондай-ақ инвестордың ішкі шаруашылық қызметіне мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың араласпауын білдіреді. Инвесторлардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау қағидасы – инвесторларды, кірістіреді, инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғау бойынша мемлекеттің кепілдігін білдіреді.

Жоғалыда айтылғандарды тұжырымдай келе инвестициялық құқықты жалпы және ерекше бөлімдерден тұрады деп бөлуге болады.

Жалпы бөлімде келесі құқықтық институттар берілген: инвестициялық қатынастарды мемлекеттік реттеу, инвестициялық құқықтық қатынастар (субъектілері, объектілері және мазмұны); инвестицияларды қорғау (кепілдіктер); инвестициялық шарт (түсінігі, бекіту тәртібі, шартты өзгерту және бұзу); инвестициялық қызметті ұйымдастырудың құқықтық нысандары.

Инвестицияның ерекше бөлімінде инвестициялық қызметтің түсінігі мен түрлері; инвестициялық қызметті лицензиялау; инвестициялық қызмет аумағындағы салық салу; инвестицияларды басқару; инвестиция аясындағы несиелендіру; инвестициялық жоба; инвестициялық жобалардың мемлекеттік сараптама; инвестициялық тәуекелді сақтандыру; инвестицияның жеке түрлері; инвестициялық шарттардың түрлері; инвестициялық қызмет аясындағы міндеттемелер; инвестициялық дауларды шешу; инвестициялық заңнаманы бұзғаны үшін жауапкершілік көрсетілген. Осы жерде, жер қойнауына инвестициялар салуды құқықтық реттеу, бағалы қағаздарға инвестициялар салуды құқықтық реттеу, санаткерлік меншік объектілеріне инвестициялауды құқықтық реттеу (А.Г.Богатырев пікірінше, инвестициялаудың объектілеріне байланысты оларды құқықтық реттеуді ерекше бөлімнің институты ретінде қарау керек).

Ойымызды қорытындыласақ, инвестициялық қатынастарды мемлекет құқықтық реттей отырып, инвестициялық әрекет субъектілеріне ықпал ету нысандары мен әдістерін қолданады. Ал өз кезегінде мемлекет инвестициялық

қатынастарды арнаулы мемлекеттік органдар арқылы өз қызметтерінің шегінде реттеуге қатысады.

Жалпы алғанда, инвестицияларды, соның ішінде шетелдік инвестициялық реттеудің үш деңгейі қолданылады, олар:

- 1) Халықаралық – құқықтық реттеу;
- 2) Аймақтық реттеу;
- 3) Ұлттық – құқықтық (мемлекеттік) реттеу.

Сонымен қатар, көптеген ғалымдар (Горягин А.А., Гуцин В.В. және т.б.) инвестицияларды мемлекеттік реттеудің екі құрамдас бөлігін анықтап белгіленген:

- тікелей мемлекеттік реттеу – мемлекеттік инвестиция аясында; жер қойнауын райдалану аясында пайдалану аясында; мемлекеттік меншік объектілерін жекешелендіру аясында; қаржылық және несие саясатын жүргізу аясында, сондай-ақ салық саясатын жүргізу аясында жүзеге асырылады.

- Инвестициялық процестерді жанама реттеу, яғни мемлекетпен инвесторлардың құқықтарының кепілдігін, мемлекетпен қамтамасыз етуді, сондай-ақ инвестицияны қолдануды жүзеге асыру аясында.

19.2 Инвестициялық қызметті мемлекеттік реттеудің қағидалары

Еліміздің нарықтық экономикаға бағыт алып, оған өту процесі объективті түрде мемлекет пен шарушылық субъектілері арасында ондаған жылдар бойы қалыптасқан қатынастар қағидаларын өзгертуге алып келді. Бұрынғы көптеген мемлекеттік кәсіпорындарды жекешелендіру мен акционерлік қоғамдарға айналдыру оларды әртүрлі министрліктер мен басқа да мемлекеттік органдарға бағыныштылықтан босатты. Алайда, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, инвестициялық және басқа да шаруашылық субъектілерінің толық экономикалық дербестік алуының өзі, мемлекет пен олардың арасында өзара құқықтары мен міндеттерінің болуы қажеттілігін талап етеді.

Мәселенің мәні мынада, әртүрлі меншік нысанындағы, әртүрлі қызмет бағыттарындағы немесе басқа да қандай-да бір ұйымдық-құқықтық нысандағы шаруашылық субъектілерінің негізгі проблемалары көбінесе олардың салымшыларының, құрылтайшыларының, инвесторларының төлем қабілетсіздігінен, ішкі шаруашылық, ұйымдастырушылық және қаржылық келеңсіздіктерінен туындамайды. Олардың көпшілігі көбінесе банктерді, қорларды, кәсіпорындарды, фирмаларды кәсіпқой түрде дұрыс басқара алмауынан туындап отырады, оның салдары көбінесе қаржылық дағдарыс пен банкроттыққа алып келеді. Осымен бір мезгілде, қазіргі уақыттағы басқаруды ұйымдастырудың маңызды элементі кез келген шаруашылық жүргізуші және инвестициялық қызмет субъектілерінің мемлекетпен ара-қатынасының құқықтық механизмдері мен тәртіптерін жетік білу болып табылады. Өз кезегінде мемлекет те жария биліктің субъектісі ретінде мемлекеттегі

инвестициялық құқықтық қатынастардың шаруашылық жүргізуші субъектілерімен арақатынасының қағидаларын айқындап алуы қажет.

Ол үшін алдымен мемлекет пен инвестициялық қызмет субъектілері арасындағы қатынастар инвестициялық құқықтың қағидаларына негізделуі қажет.

Кез-келген басшы, кез-келген коммерциялық ұйымның ұйымдық, шаруашылық және қаржылық қатынастарындағы елеулі үлесті мемлекеттік органдар және оның өкілдерімен болатын қатынастар мен байланыстар құрайды. Бұл қатынастар компанияны тіркеу, лицензия алу не белгілі бір қызмет түрлерімен айналысуға, акциялар эмиссиясына рұқсат беретін құжаттарды алу, салықтарды төлеу, капиталды шығару мен кіргізуді рәсімдеуде, тауарлар мен қызметтер импорты мен экспорты, жер телімдерін бөлуде, көлік құралдарын тіркеу мен басқа да көптеген жағдайларда туындауы мүмкін. Мұндай мәселелер барлық шаруашылық субъектілерінің қызметтеріне қатысты болып табылады.

Сондықтан, бүгінгі таңда инвестициялық қызметті ұтымды да пайдалы етіп жүргізу үшін мемлекеттік институттардың, атқарушы билік органдарының ұйымдастырылуының құқықтық негіздерін, олардың Қазақстан Республикасында қызметтер атқарушы шаруашылық жүргізуші субъектілерге қатысты өкілеттіліктерін, құқықтық мәртебесі мен оларды жүзеге асыруының құқықтық механизмдерін білу өте қажетті шарт болып табылады.

Инвестициялық қызмет туралы айтқанда мәселенің әрқашан пайда табу мақсатында меншік құқығындағы, заемдық немесе басқа да қорларды инвестиция нысанында әркілі объектілерге (кәсіпорындардың негізгі қорлары мен айналым қорларына, ғылыми техникалық өнімдерге, өзге де мүліктік құқықтарға, санаткерлік меншік құқығы мен басқа да меншік объектілеріне) салу, айналысқа түсіру және пайдалану туралы болатындығы белгілі.

Ал осы инвестициялық қызметтің құқықтық режимі отандық және шетелдік инвесторлармен мемлекеттің арақатынасын айқындайтын бірқатар маңызды элементтер мен қағидаларды біріктіреді.

Инвестициялар мен шетелдік капиталды тарту мен қолданудың саясатының негізінде түбірлі қағидалар жатуы тиіс, ал бұлардың іске асуы мемлекеттің нақтылы жағдайындағы экономикалық хал-ахуалына, мемлекет алдында тұрған міндеттерге сондай-ақ басқа да ерекшеліктерге байланысты әртүрлі нысанда қалыптасады. Біздің ойымызша оларды төмендегідей түрлерде беруге болады .

- Экономикалық қауіпсіздік қағидасы. Әсіресе шетелдік немесе халықаралық қаржылық ұйымдардың мемлекеттік және банкілік кредиттерді (сыртқы қарыз алу) тарту мен қолдануда бұл қағида экономикалық қауіпсіздіктің параметрі ретінде сыртқы қарыздың өсуі мен кері сальдонын өсуіне әсерін білдіреді. Өзінің табиғаты бойынша жеке инвестициялар барынша пайдалы салаларды іздейтіндігі белгілі, ал бұл сала көбінесе дамушы елдер үшін

табиғи ресурстар мен шикізат саласы болып табылады. Алайда бұл саланы бір жақты дамуы ел экономикасындағы теңсіздікті күшейте түсіп, оған шикізаттық бағыт бере түседі. Ал бұл өз кезегінде мемлекет экономикасын әлемдік рыноктағы табиғи ресурстар бағасына барынша тәуелді ететіндігі белгілі. Нәтижесінде елдің экономикалық қауіпсіздігі «қыл үстінде» тұрады деуге болады.

- Мемлекеттің инвестициялық мақсаттарын жүзеге асыру қағидасы. Инвестициялар, олар мейлін шетелдік болсын, отандық болсын мемлекетпен реттеліне отырып, макроэкономикалық міндеттерді шешуге бағытталуы тиіс. Мысалы: Жалпы Ішкі Өнімді өсіруге, төлем баланысын нығайтуға, өндіріс пен жұмыспен қамтудың арақатынасын теңгеруге, бағаны тұрақтандыру мен инфляцияны төмендетуге, мемлекеттік бюджет дефицитін азайтуға және т.б.

- Шетелдік капиталды тартудың кезеңділігі мен экономика бағыттарының басымдылығы қағидасы. Бұл кезеңдер мен бағыттарды біріктіре отырып біздің ойымызша оларды төмендегідей тәртіпте беруге болады:

1. Импорт алмастыру;

2. Экспортқа бағыт алу;

3. Жоғарғы технология мен ғылымға негізделген экономикалық қатынастар қалыптастыру

-Инвестицияларды жобалық әдіс бойынша орналастыру қағидасы. Мемлекеттік қарыз алуларды барынша тиімді пайдалануды ұйымдастыру және бақылау үшін мемлекет басым бағыттар мен жобалар тізімін жасау қажет.

-Ішкі қорлар нормасының қарыздардың құнынан асып отыру қағидасы. Қарыздар алу нәтижесінде мемлекет қарыздың құнына қарағанда көбірек қаржылық және материалдық игіліктерге ие болса қарыздарды пайдаланудың тиімділігі де соғұрлым жоғары болады. Ал керісінше болған жағдайда кредит шығынды болып есептелінеді.

-Инвестициялық климатты жақсарту қағидасы. Шетелдік капитал мен инвестицияларды өзімізге барынша тиімді жағдайларда тарту үшін еңалдымен инвестициялық климатты жақсартуымыз қажет. Инвестициялық климатқа әсер етуші негізгі факторлар ретінде мыналарды айтуға болады: саяси тұрақтылық, құқықтық базаның жетілдірілуі, салық жүйесінің, сақтандыру жүйесінің қалыптасуы, инфрақұрылымның дамуы және т. б.

-Стратегиялық және басым бағыттарға шетелдік инвестицияларды тартуды шектеу қағидасы. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай кез-келген дамушы мемлекет тек қана экономикалық қауіпсіздік үшін ғана емес, болашақта қалыпты экономикалық даму үшін басым салаларға шетелдік инвестициялардың баруына шектеу қоюы қажет.

-Негізгі қағидалардың бірі, шетелдік инвесторлар мен отандық инвесторлардың теңдігі қағидасы. Мысалы: шетелдік инвестиция қосымша салықтық жеңілдіктерсіз-ақ дамушы елдерге капитал салуды

жеткіліктіартықшылықтарға ие болып табылады (мол қаржы қорынының болуы, өткізу нарығының ауқымдылығы, жұмыс күшінің арзандығы және т. б). Жеңілдетілген жағдайлар жасау жергілікті инвесторлардың инвестициялықбелсенділігіне де кері әсерін тигізеді. Сондықтан шетелдік капиталды либерализациялау бағдарламасы жеке бастамашылықтарды тұтасымен қолдайтын кең көлемді саясаттың шеңберінде жүргізілуі қажет, яғни отандық кәсіпкерлерді де қамти отырып. Алайда инвестицияларға жеңілдіктер мен преференциялар экологиялық апат аймақтарында, әлеуметтік инфрақұрылым салаларында жол беруге болады.

-Табыстарды аударуға уақытша шектеу қою қағидасы. Бұл көзқарастың қарсыластары көп болғанымен алғашқы табыстарды шетелдерге шектеусіз шығару ел үшін ешқандай пайда әкелмейді. Көптеген елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай олардың көпшілігі шектеу қағидасын қолданады. Мысалы Чилидің, Боливияның, Мексиканың заңдарына сәйкес шетелдік компания өз табыстарының шетелге бес жылдан ерте аударып алмайды.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, инвестициялық қатынастарды мемлекеттік реттеу, жалпы алғанда құқықтық және ұйымдастырушылық механизмдерден тұрады. Құқықтық механизм инвестициялық қатынастарды, инвестициялар ағымын, мемлекет пен инвесторлар қатынасының қағидаларын айқындайтын заңдар мен нормативтік-құқықтық актілер жиынтығынан тұрады. Бұл заңдардың жүйесінде ерекше ролді жалпылама реттейтін Инвестициялар туралы Заң, сондай-ақ экономикалық қатынастарды реттейтін заңдар алады (салықтық, кеден, жер, сақтандыру және т.б.).

Біздің ойымызша құқықтық механизм төмендегідей қағидаларға бағынуы қажет:

-Заңды түсіндірудің біртектілілігі. Елдің инвестицияға қатысты заңдары анық, дәл және әрқилы түсіндіретіндей болмауы керек;

-Үйлесімділік пен қарама-қайшылықсыздық қағидасы. Қазіргі уақытта белгілі бір экономикалық қатынастарды реттейтін көптеген заңдар бір-бірімен үйлеспей түсінбеушіліктерге алып келуде. Сондықтан, заңдардың бір-біріне қайшылығын болдырмау үшін экономика, салық, банк, сақтандыру салалары менбасқа да мемлекеттік басқару органдары тиянақты сараптама жұмыстарын жүргізуі қажет.

-Жоғарыда атап өтілген қағидалардың бірі, жергілікті инвесторлар меншетелдік инвесторларға тең жағдайлар жасау қағидасы. Шетелдік инвестицияларға қатысты заңдарды шығару кезінде шетелдік инвесторларға жергілікті инвесторларға қарағанда қолайлы жағдайлар жасаудан бас тартуымыз қажет.

-Даму қағидасы. Мемлекеттің заң жүйесі елдегі, әлемдегі, макроэкономикадағы жағдайлардың өзгеруі мен дамуына байланысты ол да

сәйкесінше өзгеріп және дамып отыруы қажет.

Осы айтылғандарды тұжырымдайтын болсақ, инвестициялық қатынастарды мемлекеттік реттеу механизмі инвестицияларды тарту мен пайдаланудың ұлттық концепциясын жасауға негізделуі қажет. Ол концепция тұтасымен алғанда мемлекеттің инвесторлармен қатынасының қағидаларын ғана айқындап қоймай, өзіне оның орындалуына бақылау жасау механизмін және іс-шаралар бағдарламасын енгізуі қажет. Мысалы, сыртқы қарыз алу (мемлекеттік қарыз алуда) бөлімінде мынадай мәселелер қамтылуы тиіс: көлемі, нысаны, пайдаланудың бағыты. Мемлекеттің ел экономикасына шетелдік және отандық инвестициялар тартуда маңызды роль атқаруы, олардың ағымының ұлғаюы мен азаюы мемлекеттің инвесторлармен арадағы қатынасын қалыптастыратын негізгі қағидалардың тиімді қолданылуы мен іс жүзіне асуына байланысты екендігіне көз жеткіздік деуге болады. Алайда, біз қарастырған қағидалар тізімі шектеулі емес және ол қағидалар әрбір мемлекеттің ерекшеліктеріне, нақтылы экономикалық жағдайларына, мемлекет алдында тұрған шешілуі тиіс міндеттерге және басқа да көптеген факторларға байланысты басшылыққа алынады және қоғамдағы өзгерістерге сәйкес өзгеріп отыруы тиіс.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Инвестицияның түсінігін беріңіз.*
- 2. Инвестицияның түрлерін жіктеңіз.*
- 3. Тікелей инвестицияның анықтамасын беріңіз.*
- 4. Инвестициялық құқық қандай қатынастарды реттейді?*
- 5. Инвестициялық қатынастарды мемлекеттік реттеудің қағидаларын атаңыз.*

20-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

- 20.1 Қаржылық құқық саласының құқықтық реттеу пәні мен әдістері**
- 20.2 Қаржылық құқықтың қайнар көздері**
- 20.3 Қаржылық құқық жүйесі**
- 20.4 Қаржылық құқық нормалары мен қатынастары**
- 20.5 Қаржы құқықтың құқық жүйесіндегі орны**

20.1 Қаржылық құқық саласының құқықтық реттеу пәні мен әдістері

Кез-келген құқық саласының пәні болып, сол құқық саласының нормаларымен

реттелетін қоғамдық қатынастар табылады. Яғни, құқық саласымен реттелінетін қоғамдық қатынастардың шеңберін анықтау, оның құқықтық реттеу пәнін белгілеуді білдіреді. Құқықтық дәстүр бойынша, және көп ғалымдардың пайымдауынша, қаржылық құқықтың пәніне мемлекеттің қаржылық қызметі жатқызылады.

Кейбір ғалымдардың ойынша, қаржылық құқық саласының пәнін және шеңберін анықтауда белгілі бір критерийлер бар, оның негізгісіне қаржылық құқық нормаларының мемлекеттік қаржылық қызметі барысында туындайтын ұйымдастырушылық-қоғамдық қатынастарды реттеумен байланысы. Дәлірек айтсақ, қаржылық құқық нормаларының мемлекеттік ұлттық табысты бақылау, ұйымдастыру және ынталандыру қызметімен байланысы. Какимжанов М.Т. «ҚР Қаржы құқығы» оқулығында жоғарыда айтылған оймен келісе отырып, қаржылық құқық пәніне мемлекеттің ақшалай қорларды жоспарлы ұйымдастыру, бөлу, пайдалануға байланысты қаржы аясындағы қызмет барысында туындайтын қоғамдық қатынастарды жатқызады.

Егер қаржылық құқық саласының маманы Худяков А.И. еңбектеріне жүгінсек, қаржылық құқық пәні ретінде мемлекеттің қаржылық қызметі қарастырылған. Алайда, ғалым өз еңбектерінде кейбір қаржылық қатынастардың мемлекеттік қаржылық қатынастары ретінде қате қарастырылатыны жөнінде бірнеше дәлелдеме-ойлар қалдырған.

Біріншіден, банкілік, несиелік, сақтандыру және өзге де мемлекеттік емес қаржылық қатынастардың жағдайы. Біз білетініміздей, мемлекеттік меншігіндегі қаржылық ұйымдарды санамағанда, қазіргі таңдағы банкілік, сақтандыру ұйымдары - жеке меншік қаржылық қорлар болып табылады. Егер де олар қаржылық құқық пәніне жататын мемлекеттік қаржылық

қорларға жатпайтын болса, жеке меншік қорлардың аясында туындайтын қатынастардың азаматтық құқықтық нормалармен реттелінетіні анық.

Екіншіден, кейбір мемлекеттік қаржылық қатынастардың қаржылық құқық пәніне жатпауы. Оларға мемлекеттік қаржылық қорларға байланысты ақша-тауар қатынастарын жатқызуға болады. Бұл қатынастардың арасында шекара белгілеу үшін, Худяков И.А. «келісім-шарт» қағидасын пайдаланды. Яғни, «келісім-шартпен реттелінетін қоғамдық қатынастар қаржылық қатынастарға жатпайды» қағидасы бойынша, бұл қатынастар азаматтық құқықтық қатынастарға жатады. Бірақ, көп жағдайда қаржылық қызмет барысында келісім-шарт тәсілімен реттелінетін қатынастар да туындап жатады. Ғалымның пайымдауынша, бұл жағдай қаржылық құқықта «келісім-шарт құқықтық реттеу тәсілі» қолданылатынын дәлелдейді.

Жоғарыда айтылған мамандардың ойларын қорыта келгенде, қаржылық құқықтың пәніне «жеке меншік қаржылық қорлардың» аясында туындайтын қоғамдық қатынастардың жатпайтыны анықталды, сонымен қатар, кейбір мемлекеттік қаржылық қызметтің қаржылық құқықтың пәніне жатпайтыны дәлелденді.

Қаржылық құқық пәніне кіретін құқықтық қатынастардың шекарасын белгілеген кезде, олардың негізгі ерекшеліктері мен белгілерін қарастыру өте маңызды. Сондықтан, құқықтық әдебиеттерде берілген басты зерттеулерді атап өту жөн. Профессор Грачева Е.Ю. айтуы бойынша, қаржылық құқық пәнін құрайтын қатынастардың ерекшеліктері келесідей белгілерінде:

- Қаржылық құқықтық қатынастар қажетті ақшалай қорларды құру мақсатында қаржылық қызметті жүзеге асыру барысында туындайды, яғни, ұйымдастырушылық сипатқа ие;

- Қаржылық құқықтық қатынастарға тиісті өкілеттілігі бар мемлекеттік органдар қатысушы болып келеді, яғни олар бір-жақты басым қоғамдық қатынастар;

- Қаржылық құқықтық қатынастардың объектісі болып қаржылық қорларды құру мен пайдалануға байланысты ақша не ақшалай міндеттемелер табылады.

Худяков И.А. өзінің көптеген ғылыми еңбектерінде қаржылық құқықты мемлекеттің қаржылық жүйесін құру, оның қалыпты қызметін қамтамасыз ету кезінде, мемлекеттік қаржылық қорларды құру, орналастыру және пайдалануды ұйымдастыру кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы ретінде қарастырды. Ал қаржылық құқық пәні болып табылатын қоғамдық қатынастарға келесідей сипат берді:

- Қаржылық құқықтың пәніне мемлекеттің қаржылық қызметі барысында туындайтын қатынастар кіреді. Ескеретін бір жәйт, мемлекеттің қаржылық қызметіне қоғамдық, саяси мақсаттағы орындалатын қаржылық қызмет тиісті емес;

- Қаржылық құқықтың пәніне кіретін қатынастар экономикалық табиғатына байланысты «мемлекеттік қаржылық қатынастарға» жатады;

- Жеке меншік қаржылық қызмет барысында туындайтын құқықтық қатынастар қаржылық құқықтың пәніне жатпайды. Жеке меншік қорлардың құрылу, қайта бөлу және пайдалану тәртібін белгілеудегі мемлекеттің қызметі азаматтық, әкімшілік құқықтар салаларының шеңберінде орындалады;

- Мемлекеттің қаржылық қызметі барысында туындайтын құқықтық қатынастар қаржылық құқық саласынан өзге құқық салаларының нормаларымен реттелуі мүмкін емес.

Өз кезегінде Какимжанов М.Т. қаржылық құқықтық қатынастарды мемлекеттің қаржылық қызметімен байланыстырса да, жоғарыда аталып өткен ойлардан бөлек кейбір ерекшеліктерді атап өтті:

- Мемлекеттің және оның органдарының ақшалай қорларды құру, қайта бөлу, пайдалану кезінде туындайтын құқықтық қатынастар;

- Мемлекеттің қаржылық ресурстарынан туындайтындықтан, мүлкітік қатынастардың санатына жатқызуға болады;

- Бұл құқықтық қатынастардың міндетті түрде бір қатысушысы болып мемлекет немесе оның өкілетті органы табылады;

- Ақшаға немесе мемлекеттің алдындағы ақшалай міндеттемеге байланысты туындайды;

- Бұл құқықтық қатынастар екі азаматтың арасында туындауы мүмкін емес.

Қорыта келгенде, қаржылық құқықтың пәніне мемлекеттік қаржылық қорларды құру, ұйымдастыру, қайта құру және орналастыру аясындағы мемлекеттің таза қаржылық қызметіне байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар жатады.

Біз білетініміздей, әр құқық саласының өзіне тиесілі құқықтық реттеу әдістері бар. Егер азаматтық құқықты алсақ, оған көбінесе рұқсат беру әдісі тән, ал қылмыстық құқыққа тыйым салу әдіс-тәсілі тиісті. Негізінен, құқықтық реттеу әдістері дегеніміз - құқық саласының пәні болып табылатын қоғамдық қатынастарды реттеудің тәсіл-амалдар жиынтығы.

Қаржылық құқық саласы екі негізгі құқықтық реттеу әдістерін пайдаланады. Біріншісі, императивті әдіс. Латын тілінен аударғанда «бұйрықты» деген мағынаны білдіреді. Императивті әдіс қоғамдық қатынастар субъектілерін, олардың міндеттері мен оларға тыйым салынған әрекеттерін белгілейді. Қаржылық құқық саласына байланысты, бұл әдіс

құқытық қатынастар субъектілерінің арасындағы «екі жақты тең» қатынастарына жол бермей, бір жақты басымдылықпен ерекшеленеді.

Жалпы алғанда, императивті әдіс тек қаржы құқығына ғана емес, сонымен қатар қылмыстық құқық, әкімшілік құқық салаларына да тән. Алайда, қаржылық құқықтың императивті әдісі мемлекеттің қаржылық қызметіндегі ұйымдастырушылық, мүліктік қатынастарға байланыстылығымен ерекшеленеді.

Әдіс - бұл қоғамдық қатынастар субъектілерінің іс-әрекеттеріне әсер ету мақсатында заңнамамен белгіленген тәртіп орнату тәсілі. Осы әдісті пайдаланып, мемлекеттің қаржылық қызметін орындайтын органдар заңды және жеке тұлғаларға бір-жақты өктем билігін жүзеге асырады.

Императивті әдіс, мемлекеттің қаржылық қорларды құру және кейіннен оларды реттеу қызметі барысында кеңінен қолданылады. Қаржылық құқық нормаларының императивті әдісін қолдана отырып, мемлекет және оның органдары өзге субъектілерден олардың міндеттемелерін орындауды талап ете алады. Осыған байланысты, қаржылық құқық саласына арналған ғылыми еңбектерде қаржылық құқықтың императивті әдісінің ерекшеліктерін келесідей сипаттайды:

- Тараптардың арасындағы қарым-қатынас мемлекеттің басымдылық мәртебесіне негізделеді;

- Мемлекет тиісті заңнамадағы бір жақты басым ережелері арқылы қаржылық құқықтық қатынастар субъектілерінің іс-әрекетін белгілеп, қадағалап отырады;

- Қаржылық құқықтық қатынастардың субъектілері мемлекетпен белгіленген тәртіпті бұза алмайды;

- Мемлекетпен белгіленген ережелердің орындалуы мемлекеттің өкілетті органдарының күштеу тетіктері арқылы жүзеге асырылады;

- Қаржылық құқықтың әр нормасының экономикалық элементі болғандықтан, бұл құқық саласының императивті әдісі өзге құқық салаларының императивті әдістеріне қарағанда экономикалық басқару тәсіліне ие;

- Мемлекеттің қаржылық заңнаманың шеңберінде белгіленген тәртіпті орындамау, қылмыстық және әкімшілік жауапкершіліктен өзге, қаржылық-құқықтық жауапкершілікке әкеп соғады.

Мемлекет қаржылық қорларды құру және басқару барысында тек императивті

әдісті қолдана алмайды. Сондықтан, қаржылық құқықтық қатынастар диспозитивті әдіс арқылы да реттелінеді. Диспозитивті әдіс тараптардың өзара тең жағдайымен, таңдау еркіндігімен ерекшеленіп, өз әрекеттерін өз еркімен реттеуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі тілмен айтқанда, бұл әдістің негізінде тараптардың шарттық қатынастары жатыр.

Худяков И.А. өз еңбектерінде жиі атап өткен заңдылыққа жүгінсек, онда ақшаның бір жақты қозғалысы императивті әдісті, ал ақшаның екі жақты қозғалысы деспозитивті әдісті білдіретіндігі туралы айтылған. Мемлекеттің қаржылық қызметіндегі құқықтық реттеудің диспозитивті әдісіне мысал ретінде мемлекеттік қарыз шартын, мемлекеттің әлеуметтік мақсаттағы несиелер бағдарламаларын келтіруге болады.

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының Үкіметімен ауыл шаруашылығын көтеру мақсатында төмен мөлшерлемен несиелер беріліп жатыр. Осы бағдарлама барысында туындайтын қаржылық қатынастар ақшаның екі жақты айналымымен байланысты. Егер бірінші айналымда ақшалай қаражаттар несиені нысанында мемлекеттен несиені алушыға қарай қозғалса, екінші айналымда несиені алушыдан мемлекетке қарай борышты өтеу қаражаттары ретінде қозғалады. Жоғарыда аталып өткен құқықтық қатынастардың диспозитивті әдіспен реттелетініне, тараптардың арасында жасалатын екі жақты шарт дәлел. Яғни, мемлекет өзінің бағдарламалары арқылы шаруа қожалықтарына міндеттеу әдісін емес, көтермелеу, ерік беру саясатын қолданады.

20.2 Қаржылық құқықтың қайнар көздері

Мемлекет және құқық ілімі әдебиеттерінде құқық қайнар көзі ұғымына материалды, заңи және өзге де тұрғыдан анықтамалар берілген. Заңи тұрғыдан қарастырғанда, құқық қайнар көзі дегеніміз нормативті сипат берілген мемлекеттің өз еркін білдіру нысаны. Егер қаржылық құқықтың қайнар көзіне келетін болсақ, оған қаржылық құқық нормалары барлық Қазақстан Республикасының нормативті құқықтық актілері жатады.

Қазақстан Республикасының нормативті құқықтық актілері туралы заңи бойынша, нормативті құқықтық актілер негізгі және туынды актілерге жіктеледі. Егер негізгі нормативті құқықтық актілерге Конституция, конституциялық заңдар, кодекс, заңдар, Конституциялық заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығы, заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығы, Қазақстан Республикасы Парламентінің нормативті қаулысы, Қазақстан Республикасы Үкіметінің нормативті қаулысы, Конституциялық кеңестің нормативті қаулысы, және өзге де актілер жатса, туынды нормативті құқықтық актілерге регламент, ереже, тәртіп, нұсқау жатады.

Қаржылық құқық нормалары көрініс тапқан Қазақстан Республикасының ең негізгі қайнар көзі Қазақстан Республикасының Конституциясы. Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттің басқару нысаны мен мемлекеттік құрылысымен қатар, мемлекеттің қаржылық қызметінің құқықтық негізі белгіленген. Егер ата заңымыздың «Адам және азамат» бөлімінің 35 бабына жүгінетін болсақ,

онда әр адамның салық, алым және өзге де міндетті төлемдерді төлеу борышы туралы айтылған. Қазақстан Республикасының Конституциясында, мемлекетіміздің басты заңы ретінде, қаржылық-салықтық нормалармен қоса өзге де маңызды бағыттар белгіленге.

Қазақстан Республикасының Конституциясымен қатар, қаржылық құқықтың негізгі қайнар көзі ретінде ҚР бюджеттік кодексін қарастыруға болады. ҚР Бюджеттік кодексі мемлекеттік бюджетаралық қатынастарды, бюджеттік қатынастар субъектілерінің арасында пайда болатын құқықтар мен міндеттерді реттеп, бюджет жүйесінің жұмыс істеуінің, бюджет қаражатының құралуы мен пайдаланылуының, сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорын қалыптастыру мен пайдаланудың негізгі ережелерін, принциптерін және тетіктерін белгілейді.

Егер бұл заңнамамен мемлекеттің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыру үшін, қаржылық қамтамасыз етуге арналған орталықтандырылған ақша қорлары реттелсе, ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы кодексі, салықты және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді белгілеу, енгізу және есептеу мен төлеу тәртібі жөніндегі билік қатынастарын, сондай-ақ мемлекет пен салық төлеуші арасындағы салық міндеттемесін орындауға байланысты және өзге де қатынастарды реттейді.

Қаржылық құқық нормалары көрініс тапқан «Ұлттық банк туралы», «Сақтандыру қызметі туралы», «Валюталық реттеу туралы» ҚР-ның Заңдарының мемлекеттік қаржылық қызметті жүзеге асыруда үлкен маңызы бар. Валюталық реттеу мен валюталық қадағалау туралы ҚР заңында мемлекетімізде валюталық құндылықтарға байланысты жүзеге асырылатын операциялардан туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеп, валюталық реттеу мен валюталық бақылаудың мақсаттарын, міндеттері мен тәртібін, ұлттық және шетел валюталарының әкелу-әкету тәртібін айқындайды.

«Ұлттық банк туралы» ҚР заңында Қазақстанның Ұлттық Банкінің мәртебесін, қызметі мен міндеттері, құрылымы мен органдары белгіленген. Сонымен қатар, мемлекеттің ақша-кредит саясатын әзірлеуді және жүргізуді, төлем жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз етуді, валюталық реттеуді және бақылауды, қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын мемлекеттік реттеуді, бақылауды және қадағалауды, мемлекеттік статистиканы жүргізуді реттейді.

Қаржылық құқықтық қатынастарды реттеуде ҚР Үкіметінің қаулылары және мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асыруда септігін тигізетін өзге де органдардың нормативті құқықтық актілері қолданылады.

20.3 Қаржылық құқық жүйесі

Бүгін зат бөлшектерінің өзара орналасу тәртібін жүйе деп атаймыз. Құқық жүйесі бұл мемлекетте орын тапқан барлық құқық нормаларының бірлігі мен біріңғайлығымен, құқықты жеке элементтерге бөліп тұруымен көрініс табатын құқықтың ішкі құрылымы. Өзара біртекті қоғамдық қатынастарды реттейтін, құқықтық нормалар тобын институт дейміз. Дәл осындай құқықтық нормалар тобы қаржы құқығының жалпы және ерекше бөлімдерін құрайды.

Қаржы құқығының жалпы бөлімі туралы сөз бастасақ, бұл бөлімге пәні, әдістері, жүйесі, құқық қайнар көзі, құқықтық нормалар мен қатынастар кіретіндігі туралы айтуымыз керек. Алайда, бұл элементтерден бөлек жалпы бөлімге:

- «мемлекеттің қаржылық қызметі (мемлекеттік қаржылық қызметті ұйымдастыруға, мемлекеттік қаржылық қызмет субъектіларыне байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар реттейтін нормалардан тұрады)» институты;

- «мемлекеттің ақша-қаражат жүйесін құру (мемлекеттік қаржылық қызмет аясында ақша-қаражаттар, ұлттық және шетелдік валютаға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалардан тұрады)» институты;

- «қаржылық ұйымдастыру (мемлекеттің қаржылық жүйесін құру және ұйымдастыру нормаларынан тұрады)» институты;

- «қаржылық бақылау» институты;

- «қаржылық жоспарлау (мемлекеттің қаржылық жоспарлау қызметін құқықтық реттеуге байланысты туындайтын құқықтық қатынастарды реттейтін нормалар жиынтығы)» институты;

- «қаржылық-құқықтық жауапкершілік» институты кіреді.

Қаржылық құқықтың ерекше бөліміне келесі институттар кіреді:

- Бюджеттік құқық;

- Салық құқығы;

- Мемлекеттік табыс;

- Мемлекеттік несие;

- Мемлекеттік шығыс;

- Ақша айналымы мен есеп;

- Валюталық бақылау.

20.4 Қаржылық құқық нормалары мен қатынастары

Норма әр құқық саласының қалаушы, әрі бастапқы бөлшегі. Қаржылық құқық нормасы өзге құқық салалары тәрізді гипотеза, диспозиция және санкция элементтерінен құралады.

Қаржылық құқық нормасының гипотезасы қаржылық құқықтық қатынастардың туындау шарттары мен жағдайларын айқындайды.

Диспозиция мемлекеттік қаржылық қызмет аясында не қаржылық қатынастар субъектілерінің әрекет тәртібін белгілейді.

Қаржылық құқық нормасының санкциясы жүріс тұрыс ережелерінің орындалуын қамтамасыз ететін, мемлекетпен қаржылық қызмет аясында белгіленген тәртіпті бұзғаны үшін қолданылатын әсер ету әдісі.

Грачева Е.Ю айтуы бойынша, қаржылық құқық нормаларың, өзге құқық салаларының нормалары тәрізді ерекше қасиеттері бар. Біріншіден, қаржылық құқықтық нормалар мемлекетпен белгілі тәртіпте белгіленген жүріс-тұрыс ережелері. Бұл нормалар ерекше нысанға және әрекет ету мерзіміне ие. Сонымен қатар, қаржылық құқықтық нормалар қаржылық құқық субъектілерінің міндеттері мен құқықтарын белгілеп, олардың мемлекет арқылы орындалуын реттеп отырады. Екіншіден, қаржылық құқық нормаларының басты ерекшелігі, олардың бір жақты өктем, императивті сипаты. Қаржылық құқықтық нормалар арқылы мемлекет заңды және жеке тұлғаларға қаржылық қызмет аясындағы ережелерді бекітеді.

Қаржылық құқықтық нормалар мазмұнына қарай екі топқа бөлінеді:

- Біріншіден, материалды-қаржылық құқықтық нормалар. Олар ақша-қаражаттың көлемін, қозғалысын, қаржылық қатынастар субъектілерінің ақшалай міндеттемесін белгілейді;

- Екіншіден, процессуалды қаржылық құқықтық нормалар. Бұл нормалар мемлекеттің ақша-қаражат жүйесін ұйымдастыру тәртібін, қаржылық қызметтің орындалу регламентін белгілейді.

Сонымен қатар, қаржылық құқықтық нормалар әсер ету әдісіне қарай үш топқа бөлінеді:

- Міндеттеуші нормалар. Қаржылық құқықтық қатынастар субъектілерін нақты белгіленген іс-әрекеттерді орындауды міндеттейтін нормалар түрі. Мысал ретінде Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес, салық төлеуші болып табылатын тұлғаға жүктелетін салық төлеу міндеттемесін келтіруге болады.

- Өкілет беруші нормалар. Бұл нормалар қаржылық құқықтық қатынастар субъектілеріне белгілі іс-әрекеттерді орындауға құқық беруші нормалар болып табылады;

- Тыйым салушы нормалар. Бұл нормалар қаржылық құқықтық қатынастар субъектілеріне сол нормаларды белгілейтін іс-әрекеттерді орындамауға бұйрық беретін, яғни, белгіленген іс-әрекеттерді орындауға тыйым салатын нормалар.

Құқықтық нормалардың қоғамдық қатынастарға әсерінің негізінде құқықтық қатынастар туындайды. Бұл құқықтық қатынастар негізі екі топқа жіктеледі.

Біріншіден, материалды қаржылық құқықтық қатынастар. Материалды қаржылық құқықтық қатынастар төлеушіден мемлекеттік қаржылық қорларға немесе мемлекеттік қаржылық қорлардан ақша алушыға қаражаттардың қозғалысымен тығыз байланысты. Материалды қаржылық қатынастарға мысал ретінде салықтық қатынастарды айтуға болады. Әр азамат өз салықтық міндеттемесі бойынша мемлекеттік қорға заңмен белгіленген ақша мөлшерлемесін төлейді. Худяков А.И. қарастырып өткендей, материалды қаржылық қатынастар белгілі сипаттамаға ие. Негізгі сипаттамаға материалды қаржылық қатынастардың ақша-қаражаттармен байланысы. Бұл қатынастар мемлекеттік қаржылық қорларды құру барысында немесе бұл қорлардың шығыны барысында туындайтын қаржылық қатынастар. Алайда, тарихқа назар аударсақ, мемлекеттік қаржылық қызмет барысында заттық қаржылық қатынастардың болғанын көруге болады. Заттық қаржылық қатынастар салықтардың не өзге де міндетті төлемдердің заттай нысанда төленуін білдіреді.

Материалды қаржылық қатынастар ақша-қаражаттарының бір жақты қозғалысын білдіреді. Яғни, төлеуші ақша-қаражат төлеу барысында бұл әрекетті қайтарымсыз жасайды. Бірақ кейбір кездері, төлеуші өз қаражаттарын мемлекеттің қызметі не рұқсаты үшін төлейді.

Материалды қаржылық қатынастар ақша-қаражатты бөлу сипатына ие. Материалды қаржылық қатынастардың бұл ерекшелігі мемлекеттік қаржылық қорларды бөлу, қайта бөлу, тарату кезінде туындайды.

Сонымен қатар, материалды қаржылық қатынастар әрдайым құқықтық нысанда болады. Жалпы алғанда, бұл ерекшелік кез-келген құқықтық қатынастарға тиесілі. Себебі қоғамдық қатынастың құқықтық қатынасқа айналуы құқықтық норманың әсері шарт.

Ұйымдастырушылық қаржылық қатынастар мемлекеттің қаржылық қызметін, мемлекеттің қаржылық жүйесін, мемлекеттің қаржылық органдар жүйесін ұйымдастыру барысында туындайтын қаржылық қатынастар болып табылады.

Грачева Е.Ю. қаржылық құқықтық қатынастардың ерекшеліктеріне байланысты бірнеше сипат беріп өтті:

- Мемлекеттің қаржылық қызметі барысында туындайды;
- Бұл қатынастардың міндетті қатысушысы болып мемлекеттік қаржылық қызметті жүзеге асыратын органдар табылады;
- Бұл қатынастар мемлекеттің кірісі мен шығысының ақша-қаражаттарына байланысты болады;

Сонымен қатар, қаржылық құқықтық қатынастар мемлекеттік өктемдік және мүліктік элементтерінен құралып, сонысымен өзге құқықтық қатынастардан ерекшеленеді. Мүліктік элемент мемлекеттің ақша-қаражат кірісі не шығысы кезінде көрініс табады. Егер әкімшілік құқықтық қатынастар сияқты өзге құқық салалардың құқықтық қатынастарымен салыстырсақ, олар да мүліктік сипатқа ие деген ой туады. Мысалы, мемлекеттік органдарға айып салу. Бір жағынан қарағанда, айып пұл – бұл мемлекеттік қорға төленетін төлем. Ол да мемлекет қорына түсетін ақша-қаражат. Алайда, бұл қатынастар мемлекеттік қаржылық қатынастар барысында пайда болмай, түпкі мақсаты мемлекеттік қаржылық қорды құру болып табылмайды. Бұл құқықтық қатынастар құқық бұзушыны жазалау барысында туындаған. Сондықтан да, қаржылық құқықтық қатынастарды өзге құқықтық қатынастардан бөліп алу үшін, олардың туындау мақсаты да өте маңызды.

Қаржылық құқықтық әдебиеттерде қаржылық құқықтық қатынастар бірнеше топқа жіктелген. Грачева Е.Ю. жүгінсек, материалды мазмұнына қарай қаржылық құқықтық қатынастар келесідей жіктеледі:

- Бюджетті;
- Салықтық;
- Сақтандыруға байланысты туындайтын құқықтық қатынастар;
- Несиелік;
- Қаржылық құқықпен реттелетін есептер;
- Ақша айналымы мен валюталық реттеуге байланысты туындайтын құқықтық қатынастар;
- Қаржылық бақылау.

Какимжанов М.Т. «Қаржылық құқық» еңбегінде қаржылық құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу пәніне байланысты материалды және процессуалды деп екі топқа бөлген. Материалды қаржылық құқықтық қатынастарға:

- Бюджетті;
- Салықтық;
- Салықтық емес;
- Мемлекеттік несиелік құқықтық қатынастар;
- Сақтандыруға байланысты құқықтық қатынастар;
- Банкілік қызмет аясындағы құқықтық қатынастар;
- Ақша айналымы мен есеп аясындағы құқықтық қатынастар;
- Валюталық қатынастар;
- Қаржылық бақылауға байланысты құқықтық қатынастар.

Процессуалды қаржылық құқықтық қатынастарға бюджеттік процесс барысында туындайтын құқықтық қатынастар жатады.

Қаржылық құқықтық қатынастар өзге құқықтық қатынастар сияқты субъект, объект және мазмұны атты элементтерден тұрады.

Қаржылық құқықтық қатынастар субъектілері қоғамдық-территориалды құрылым нысанында, коллективті нысанда (мемлекеттік не қоғамдық), жеке тұлға нысанында болады.

Қоғамдық территориялық құрылымдарға Қазақстан Республикасы (мемлекет ретінде) және әкімшілік-территориялық бірліктер (қала, ауыл) жатады. Коллективті субъектілерге мемлекеттік қаржылық органдар, коммерциялық ұйымдар, мекемелер, т.б. жатады. Жеке тұлғалар нысанында Қазақстан Республикасының азаматтары мен шет ел азаматтары бола алады.

Қарылық құқықтық қатынастардың басты субъектісі, қатысушысы болып мемлекет не оның мүддесін білдіруші органдар табылады. Бұл органдар қаржылық құқықтық қатынастарға өзге де мемлекеттік органдармен, жеке және заңды тұлғалармен түседі.

Жеке және заңды тұлғаларды алатын болсақ, олар қаржылық құқықтық қатынастар субъектісі болуы үшін, жеке немесе корпоротивті табыс көзінің болуы шарт.

Қаржылық құқықтық қатынастардың екінші элементіне құқықтық қатынастар объектісі жатады. Объект ретінде ақша-қаражаттар не мемлекеттің қаржылық қорларды құру, бөлу және пайдалануға байланысты ақшалай міндеттемелер қарастырылады. Ал орталықтандырылған және өзге де мемлекеттік қаржылық қорларды құру, бөлу және пайдалануға байланысты субъектілердің құқықтары мен міндеттері қаржылық құқықтық қатынастардың мазмұны болып табылады.

20.5 Қаржы құқықтың құқық жүйесіндегі орны

Қаржылық құқықтың ұлттық құқық жүйесіндегі орнына байланысты бірнеше ойлар айтылған. Бірінші ғалымдар тобы қаржылық құқықты жеке құқық саласы ретінде санамай, оны мемлекеттік және әкімшілік құқықтан бөлініп шыққан құқық саласы деп қарастырған. Бұл ойды алғаш рет 19 ғасырдың екінші жартысында білдірген Халфина Р.О. Кейіннен Иванов Б.Н., Пискотин, Цыпкин С.Д. бұл ойды қолдап, қаржылық құқық саласын өзге құқық саласынан бөлініп шыққан деп растады.

Худяков А.И. өзінің «Қаржылық құқық» оқу құралында, қазіргі ғалымдардың қаржылық құқықты әкімшілік құқықтың бір бөлігі ретінде санамайтындығын атап өтті. Алайда бұл екі құқық салаларының арасында әлі де болса бір мәселе бар. Бұл мәселе «қаржы аясындағы басқару» деген түсінікке байланысты туындады. Яғни, қаржы аясындағы басқаруға мемлекеттік билік органдары (әкімшілік құқық пәніне тиісті) мен қаржылық қызметті жүзеге асыратын мемлекеттің мамандандырылған

органдары кіретіндіктен, екі құқық салалары арасындағы байланыс әлі де бар.

Екінші ғалымдар тобы қаржылық құқықтың ешбір құқық саласынан бөлінбей, мемлекеттік және әкімшілік құқық салаларымен бір уақытта жеке құқық саласы ретінде пайда болды деп айтқан. Бұл ғалымдар тобына Химичева Н.И., Ровинский Е.А., Гурвич М.А., Худяков А.И., кірді.

Химичева Н.И. «Қаржылық құқық» атты оқу құралында қаржылық құқықтың әкімшілік және мемлекеттік құқықтардан бөлек жеке құқық саласы ретінде екендігінің бірде-бір дәлелі ретінде, қаржылық құқықтың өзіне тән құқықтық реттеу пәні мен әдісінің бар екендігін атап өтті. Яғни, қаржылық құқықтың пәні бұл мемлекеттің қаржылық қызметі барысында туындайтын қоғамдық қатынастар. Қаржылық қоғамдық қатынастар, әрдайым мемлекеттік қаржылық қорларды құру, бөлу, пайдалану қызметімен және бұл қызметті қадағалаумен байланысы арқылы ерекшеленеді. Қаржылық құқық пәніне қарап, Химичева Н.И. қаржылық құқықтық реттеу әдістерін сипаттаған. Яғни, қаржылық құқықтың әдістеріне қаржылық құқықтық қатынастар қатысушылары мен олардың өзара байланысына әсерін тигізетін заңи тәсіл, құралдар жиынтығы жатқызылды.

Химичева Н.И. қаржылық құқықтың негізгі әдісі ретінде императивті әдісті қарастырған. Императивті әдіс, мемлекеттің тарапынан қаржылық құқықтық қатынастардың өзге субъектілеріне байланысты білдіретін бір жақты өктем билігінде көрініс табады. Қаржылық құқықтың императивті әдісінің мазмұны мемлекеттік қаржылық қорға түсетін ақша-қаражаттардың тәртібі мен көлеміне байланысты болады.

Эриашвили А. қаржылық құқықтың жеке құқық саласы екендігіне байланысты Н.И. Химичевамен толық келіседі. Ғалымның айтуынша, қаржылық құқықтың өзіне тән құқықтық реттеу пәнінің, әдісінің және жүйесінің болуы, оның жеке құқық саласы болуына себеп. Қаржылық құқықтың пәніне қаржылық жүйені белгілеу, осы саладағы қызметті мемлекет пен өзге қатысушылардың арасында бөлу, қаржылық қызмет барысында туындайтын қатынастарды реттеу жатады.

Қаржылық құқық пәні болып, мемлекеттің орталықтандырылған және өзге де қаржылық қорларды құру, бөлу және пайдалануға байланысты қаржылық қызмет барысында туындайтын қоғамдық қатынастар. Қаржылық құқықтың жүйесі болып қаржылық қоғамдық қатынастардың ішкі құрылымы, оның бірінғайлығы және қаржылық құқықтық нормалардың өзара байланысы, орналасу тәртібі.

Худяков А.И. қаржылық құқықтың жеке құқық саласы ретінде болуына байланысты келесідей түсінік берген: «Қаржы мемлекеттіліктің бір белгісі. Мемлекеттің пайда болуымен бірге қаржы да пайда болған. Қаржылық-

экономикалық қатынастар тек қаржылық-құқықтық нысанда ғана болады. Яғни, қаржының болуы қаржылық құқықтың болуын білдіреді: мемлекет қаржысыз, ал қаржы мемлекетсіз бола алмайды. Қорыта келгенде, мемлекет, қаржы, қаржылық құқық бір уақытта пайда болған».

Кейбір ғалымдар қаржылық құқықтың құқық жүйесіндегі орнына байланысты оның конституциялық құқық, азаматтық құқық салаларымен байланысы бар деп есептейді. Алайда бұл жәйт, қаржылық құқықты жеке құқық саласы ретінде қарастыруға кедергі жасамайды.

Конституциялық құқық нормалары мемлекеттің құрылысын, нысанын, қаржылық қызметінің негізін және мемлекеттің уәкілетті, атқарушы органдарының өкілеттіліктерін белгілейді. Конституциялық құқық барлық құқық салаларының бастамасы, басы болғандықтан, оның қаржылық құқық нормаларымен байланысы әбден заңды.

Жоғарыда атап өткендей, конституциялық құқық мемлекеттің қаржылық қызметінің негізін белгілейді. Оған мысал ретінде Қазақстан Республикасының Конституциясында әр азаматпен төленуге міндетті болып табылатын салықтардың, өзге міндетті төлемдердің және ҚР Парламенті мен Үкіметінің мемлекеттік қаржылық қызметіне байланысты өкілеттіліктерінің белгіленуі болады. Яғни, ата заңда белгіленгендей, ҚР Парламенті республикалық бюджетті талқылайды, белгілейді. Сонымен қатар, қаржылық қатынастарды реттеуге арналған нормативті құқықты актілерді қабылдайды.

Қаржылық құқықтың азаматтық құқық нормаларымен байланысы ақша-қаражат қатынастарымен түсіндіріледі. Біз білетініміздей, азаматтық құқық пәніне заттық құқықтық қатынастармен қатар, ақша-қаражатқа байланысты туындайтын қоғамдық қатынастар кіреді. Айта кететін тағы бір жәйт, азаматтық шарт мәселесі. Мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асыратын органдар өз қызметі барысында заңды тұлға ретінде қарым-қатынасқа түседі. Бұл қатынастар ақша-қаражаттарға байланысты болғанымен, қаржылық құқық пәніне жатпайды деуге болмайды.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Қаржылық құқық пәнін қандай қоғамдық қатынастар құрайды ?*
- 2. Қаржылық құқықтық қатынастар қандай құқықтық реттеу әдістерімен реттелінеді ?*
- 3. Қаржылық құқықтық норманың құрылысын сипаттаңыз.*
- 4. Қаржылық құқықтың Қазақстан Республикасының құқық жүйесіндегі орны қандай ?*
- 5. Материалды қаржылық құқықтық қатынастар дегеніміз не ?*
- 6. Ұйымдастырушылық құқықтық қатынастар дегеніміз не ?*

21-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АГРАРЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

21.1 Аграрлық құқықтың құқық саласы ретінде түсінігі және қалыптасу тарихы

21.2 Аграрлық құқықтың әдістері мен қағидалары, жүйесі және оның мазмұны

21.3 Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және оның ерекшеліктері

21.4 Қазақстан Республикасында ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері

21.1 Аграрлық құқықтың құқық саласы ретінде түсінігі және қалыптасу тарихы

Аграрлық құқығы құқық саласы ретінде 20 ғасырдың 70-80 жылдарында қалыптасты ол кезде бұл сала ауыл шаруашылық құқығы деп аталды. 1993 жылдан бастап аграрлық құқық деп жаңа атауға ие болды. «Агро» деген сөздің латын сөзінен аудармасы «**Жер**» деген ұғымды білдіреді. Ауыл шаруашылығы өндірісі жер арқылы жүзеге асырылады. Онсыз ол мүмкін емес. Сондықтан да ол аграрлық құқық деп аталады. Аграрлық құқықтың қалыптасуына объективтік және субъективтік Совет Одағы кезеңінде ауыл шаруашылық өндірісінің жақсы деңгейде дамығандығы және оны құқықтық жағынан қамтамасыз ету керектігі.

1982 жылы Быстров Г.Е. мынадай еңбек шығарды «Сельскохозяйственное право», онда бұл ғалым аграрлық құқықтың керектігін дәлелдейді.

Субъективтік себептер. Мемлекеттің ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға мүдделі болғандығы және оған қолдау бергендігі.

Аграрлық құқығы құқық саласы ретінде дегеніміз – ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, оларды өңдеу және өткізу мен тығыз байланысты қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормалардың жиынтығы болып танылады. Яғни, аграрлық құқығы кешенді және мамандандырылған құқық саласы болып танылады. Кешенді екендігін аграрлық құқықтық қатынастың бірыңғай еместігін білдіреді. Аграрлық құқықтық қатынастар кешенді болып танылады. Бұл қатынастар ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу кезінде туындайды. Бұлардың құрамына жер, мүліктік, ұйымдастырушылық, қаржылық және өзге де қатынастар кіреді. Сонымен қатар аграрлық құқығы мамандандырылған құқық саласы болып танылады.

Аграрлық құқық пәні – басқа құқық салалары пәндері сияқты берілген құқық салаларының нормалармен реттелетін, нақтыланған қоғамдық қатынастар. Ерекше құқық саласының пәні болу үшін бұл қатынастарды басқа

қоғамдық қатынастардан ажырататын, басқа құқық салаларының нормаларымен реттейтін арнайы ерекшеліктері болуы керек.

Ауыл шаруашылығы өндірісінің ерекшеліктері аграрлық құқықтың да ерекшелігін көрсетеді. Ондай ерекшеліктердің қатарына төмендегілерді жатқызуға болады.

- ауыл шаруашылығы, өндіріс үшін тамақ және ауыл шаруашылығы өнімдерін шығарушы экономиканың жалғыз саласы болып табылады;
- экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда ауыл шаруашылығында жер өндірісінің негізгі құралы болып табылады;
- жерден басқа ауыл шаруашылық өндірісінде өндірістің негізгі құралы ретінде тірі организмдер пайдаланылады, ал басқа салаларда мұндай жоқ;
- ауыл шаруашылығы өндірісі топыраққа және табиғи климаттық жағдайларға және адамның еркіне байланысты емес басқа да жағдайлармен байланысты;
- ауыл шаруашылығына маусымдық және өндірістік кезеңділігі тән;
- ауыл шаруашылығына өндірістің кезеңділігі өсімдік және жануарлар дүниесінің дамуының биологиялық және физиологиялық ерекшеліктерімен тікелей байланысты;
- жұмыс уақытының өндіріс кезеңімен сәйкес келуі.

21.2 Аграрлық құқықтың әдістері мен қағидалары, жүйесі және оның мазмұны

Аграрлық құқық – ауыл шаруашылығы тауар өндірушілердің қызметін ұйымдастыру бойынша қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын көрсететін, нақты құқықтық қағидаларға негізделген және өзіндік қайнар көздері және әдістері бар қазақстандық құқық жүйесінің бір саласы.

Заң әдебиеттерінде кез келген құқық саласы бірыңғай қатынастарды реттейтін **әдістеріне** ие. Сол сияқты аграрлық құқығының өзіне тән әдісі бар.

Императивті әдіс субъектілердің құқықтарын анықтауда міндетті бұйыру мен тыйым салуды бекітуден көрінеді. **Диспозитивті** әдіс субъектілердің құқықтарын үш негізгі нысандарын: түсіндіруден, шешімдерді заңдастырудан, рұқсат етуден тұрады.

Аграрлық құқыққа **императивті** және **диспозитивті** реттеу әдістерінен көрініетін үш құқық реттеу әдісі тән деп есептелетін: тыйым салу, бұйыру, рұқсат ету. Мысалы: аграрлық құқықта **рұқсат ету** әдісі ауыл шаруашылық кәсіпорындары мен ұйымдарын ұйымдастыру бойынша қатынастарды реттеуде қолданылады. Аграрлық қатынастарды реттеуде **позитивті міндеттеу** әдісі ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді пайдаланғанда, ауыл шаруашылық кәсіпорындар мен ұйымдарының қыметімен байланысты қатынастарды

реттеуде. Аграрлық құқықта **тыйым салу** әдісі мысалы ауыл шаруашылығында қоршаған ортаны бойынша қатынастарда.

Аграрлық құқықтың қағидалары – аграрлық қатынастардың құқықтық реттелу сипатын және бағытын анықтайтын, негізгі басшылыққа алатын идеялар.

Аграрлық құқық негізгі қағидалары

- аграрлық кәсіпкерлік екіндігі және шаруашылық нысанын таңдау еркіндігі;

- ауылдағы меншік нысанының жіне шаруашылық нысанының көптігі;

- аграрлық кәсіпкерлік субъектілерінің теңдігі және өнеркәсіптік кешендегі

әр түрлі меншік нысандарының тең дәрежеде құқықтық қорғалуы

- агроөнеркәсіптік кешен дамуының артықшылығы;

- агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау;

- азаматтардың толық тамақтануға құқығы;

- ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің өндірістік шаруашылық

қызметіне мемлекеттік органдардың араласпауы.

Аграрлық құқықтық қатынастар аграрлық құқықтың пәні болып танылады.

1. Бұл қатынастар ауыл шаруашылығы саласында туындайды.

2. Бұл қатынастар кешенді болып танылады, олардың құрамына әр түрлі қатынастар кіреді: жер, мүліктік, ұйымдастырушылық, қаржылық, және өзге де қатынастар.

Ең басты бұлардың басын қосатын мәселе ауыл шаруашылығы қызметі болып табылады. Ауыл шаруашылығы қызметі деген ұғым аграрлық құқық теориясында кең мағынада қарастырылады. Бұл ұғымға мынадай жағдайлар кіреді:

1. ауыл шаруашылығы жерлерінде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру;

2. бұл өнімдерді өңдеу және өткізу.

Аграрлық құқықтық қатынастың объектісі болып ауыл шаруашылығы өндірісі болып танылады.

Субъектілері ретінде мемлекет ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері халықаралық және басқалар.

Заң әдебиетінде бұл сала бойынша көптеген даулар бар. Оларды 4 топқа бөлуге болады:

1. аграрлық құқығы объективті қалыптасты және кешенді мамандандырылған құқықтық сала болып табылады.

2. аграрлық құқығы құқық саласы ретінде әлі қалыптасқан жоқ, бірақ аграрлық заңдардың қалыптасқандығын мойындайды.

3. аграрлық құқығы жеке сала емес ол кәсіпкерлік құқықтың бір бөлігі

4. Бұл сала агроөнеркәсіптік құқық деп аталуы дұрыс.

Аграрлық құқық әдістері кешенді болып табылады. Онда императивтік және диспозитивтік әдістер қолданылады.

Аграрлық құқықтың қағидалары дегеніміз аграрлық құқықтық қатынастық реттеуде басшылыққа алынатын негізгі заңды түрде бекітілген бастамалар болып табылады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қағидасы. 19 қаңтар 2001ж. қабылданған «Астық туралы» заң. **Азық түлік қауіпсіздігі дегеніміз**- сыртқы және ішкі жағдайларға қарамастан тамақтанудың физиологиялық нормаларына сәкес халықтың тамақ өнімдеріне деген қажеттерін қанағаттандыратын тиісті ресурстармен, әлеуетпен және кепілдіктермен қамтамасыз етілген экономикалық соның ішінде агроөнеркәсіптік кешеннің жай күйі. **Агроөнеркәсіптік кешен дегеніміз** экономика салаларының жиынтығы оған ауыл шаруашылығы, балық шаруашылығы, тамақ өнеркәсібі және бұл салаларды техника, ақарат, қаражат және басқа да керекті ресурстармен қамтамасыз ететін өндіріс пен қызмет салалары кіреді.

Мемлекеттік аграрлық протекционизм қағидасы дегеніміз мемлекеттік агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға жан-жақты қолдау жасайды.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамытуды қамтамасыз ету.

2007 ж. ҚР тұрақты даму туралы тұжырымдамасы қабылданды. Бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімін және оны қайта өңдеу өнімдерін өндірудің экономикалық жағдайын жасау.

Ветеринариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қағидасы. Фитосанитариялық қауіпсіздік дегеніміз - ауыл шаруашылығына арналған объектілер мен өсімдік шаруашылығы өнімінің өсімдік зиянкестерінен, ауруларынан және арам шөптерден қорғалуының жай-күйі.

Ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жерлердің басымдылығы және ауыл шаруашылығы алқаптарының ерекше қорғалуы.

Аграрлық құқық заң ғылымдарының бір саласы ретінде құқық саласы ретіндегі аграрлық құқық туралы білімдер, оның құрылуымен дамуы, аграрлық қатынастардың құқықтық реттелу қағидалары мен ерекшеліктерінің жүйесін көрсетеді.

Аграрлық құқықтың ғылым және оқу пәні ретіндегі жүйелері бірдей. Олар *жалпы, ерекше* және *арнайы* бөлімдерден тұрады.

Жалпы бөлім келесі мәселелерді қарастырады:

- 1) аграрлық құқықтың түсінігі және қайнар көздері.
- 2) агроөнеркәсіптік кешенді дамытуды мемлекеттік құқық механизмі.
- 3) ауыл шаруашылық ұйымдарының құқықтық жағдайы.
- 4) шаруа фермер қожалығының және азаматтардың өзіндік қосалқы үй шаруашылығының құқықтық жағдайы.

Ерекше бөлімде:

- 1) ауыл шаруашылығы қызметінде пайданылатын жерлердің құқықтық жағдайы.
- 2) ауыл шаруашылығы қызметінің жекелеген түрлерін құқықтық реттеу.
- 3) ауыл шаруашылығы ұйымдарының шарттық қатынастарын құқықтық реттеу.
- 4) ауыл шаруашылығын қаржыландыру мен салық салуды реттеу.
- 5) аграрлық заңдарды бұзғаны үшін заңды жауапкершілік.

Арнайы бөлімде:

- 1) Қазақстанның дүние жүзілік сауда-саттық ұйымына кіруді құқықтық реттеу.
- 2) ҚР басқа шет елдермен халықаралық аграрлық ынтымақтастығын құқықтық реттеу.

21.3 Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және оның ерекшеліктері

Аграрлық құқықтың қайнар көздері:

Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің түсінігі және ерекшеліктері. Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің жіктелуі. ҚР Конституциясы аграрлық құқықтың негізгі қайнар көзі. Аграрлық құқықтың унификация және дифференциациясы мәселелері. Заң және заңға негізделген актілер аграрлық құқықтың қайнар көзі ретінде.

Локальді нормативтік құқықтық актілер аграрлық құқықтың қайнар көзі ретінде. Аграрлық заңнаманы кодификациялау мәселелері. Аграрлық құқықтық қатынастарды реттеудегі сот тәжірибесінің маңызы.

«Құқықтың қайнар көзі» термині тиісті құқықтық норманың мазмұнын анықтайтын нысандар мен әдістер ретінде қолданылады.

Аграрлық құқықтың қайнар көздері дегеніміз аграрлық құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған нормативтік құқықтық актілер мен халықаралық келісім шарттардың жиынтығы болып табылады.

Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің мынадай ерекшеліктері бар:

1. Кодекс түрінде жүйеленген арнайы заңдардың жоқтығы.
2. Әдет ғұрып ережелері мен сот ережелері аграрлық құқықтың қайнар көздері ретінде танылмайды.
3. Аграрлық қатынастарды реттеуде басқа құқық салаларының заңнамалары қосымша қолданылып отырады. Мысалы, жер, азаматтық, т.б.
4. Аграрлық құқықтың қайнар көздерінің ішінде халықаралық келісім шарттар маңызды орын алады. Себебі дүниежүзілік азық түлікті қамтамасыз ету үшін әр мемлекет ат салысуда.

Аграрлық құқықтың қайнар көздерін анықтау бірқатар қиындықтарға әкеп соқтырады, ол әр түрлі деңгейде көптеген нормативтік құқықтық актілердің шығарылуымен байланысты. Осы қиыншылықтардан шығу үшін оларды жіктеу ұсынылады. Жіктеудің негіздері төмендегідей:

Заңдық күшіне байланысты:

А) Заңдар - ҚР Парламентімен қабылданған нормативтік актілер.

Б) Заңға сәйкес актілер - қалған барлық нормативтік актілер. Яғни, ҚР Президентімен, Парламентімен, өкілді және атқарушы билік органдарымен, министрліктермен және ведомстволармен, жергілікті өзін өзі басқару органдарымен қабылданған актілер.

Қолданылатын аумақтық кеңістігіне байланысты:

А) Республикалық - Республиканың барлық аймағына таралатын, заңда белгіленген тәртіппен қабылданған нормативтік актілер. Мысалы: ҚР Жер Кодексі.

Б) Жергілікті немесе локальды - жергілікті атқарушы, жергілікті өкілді және басқа да органдармен қабылданып, белгіленген жерде әрекет ететін нормативтік актілер. Бұл актілер ауыл шаруашылық кәсіпорындарының нарықтық аграрлық қатынастарға өтуімен аграрлық құқықта құқықтың қайнар көзі ретінде ерекшеленеді. Ауыл шаруашылық кооперативтерінің, акционерлік қоғамның, серіктестіктің және тағы басқа ауылшаруашылық кәсіпорындарының аграрлық кәсіпкерлік еркіндігін, өз мүлкінің еркін басқару құқығын нақты жүзеге асырылып қамтамасыз ететін локальді актілердің ролі артуда. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының локальдық нормативтік актілерді қабылдауы ішкі шаруашылық қатынастарды реттеу үшін бекітілген ережелер бойынша жүзеге асырылады.

Локальді нормативтік актілердің пәні ауыл шаруашылық кәсіпорындарының ішкі шаруашылықтың әр түрлі қатынастары негізінде туындайтын еңбектік, мүліктік, ұйымдастырушылық басқарушылық және тағы да басқа қоғамдық қатынастар. Бір локальдық нормалар бүкіл еңбек ұжымына, ал басқа нормалар еңбеккерлердің басқа санаттарына таралады. Олардың қолдану мерзімі белгісіз, кейбіреулер белгілі бір уақыт өлшемімен шектелген.

Локальдық нормативтік актілер қолданыстағы заңдармен бекітілген шеңберде жер мен мүліктік операциялары, оларды сату сатып алу, басқа пай иелерімен немесе үшінші тұлғалармен ауыстыру операцияларын реттейді.

Реттейтін қатынастың түріне байланысты:

А) Унификация - аграрлық қатынастарды құқықтық реттеу интеграциясы нәтижесінде бірыңғай заңдық мазмұнға ие, салалық нормативтік актілердің біртектес органикалық жүйесін құру үшін негізгі нормативтік материал болып табылатын бірегейлендірілген нормативтік акт.

Бірегей нормативтік құқықтық актілер ауыл шаруашылық заңдарының ядросы болып табылады.

Аграрлық экономиканың нарықтық басқару моделіне ауысу механизмін құратын маңызды бірегей нормативтік қайнар көздердің қатарына агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеуге және ауылды әлеуметтік қайта құруға бағытталған актілер жатады. Олардың ішінде мыналарды атап өтуге болады:

- 2005 жылғы 8-шілдедегі «Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Заңы;

- ҚР Президентінің 2003 жылғы 10-шілдедегі Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2004-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

- «ҚР-ның 2010 жылға дейінгі ауыл шаруашылығын дамыту стратегиясы туралы» және «2010 жылға дейінгі Ауыл шаруашылығы стратегиясын тарату бойынша шаралардың айқын жоспары туралы» Үкіметтің Қаулысы.

2003 жылғы 20 маусымдағы ҚР Жер Кодексі аграрлық құқықтың бірегей қайнар көзі болып табылады., оның заңдық мәні жерге билік ету бойынша мемлекеттік биліктің атқару органдарының және жергілікті өзін өзі басқару органдарының рөлін және функциясын арттырумен байланысты маңызды бірқатар маңызды сұрақтарды қозғау және шешуден көрініс табады. Кодекс ауыл шаруашылық ұйымдарының, шаруа (фермер) қожалықтарының жерге меншік иесі, жер пайдаланушы ретіндегі құқықтарына кепілдікті бекітті. Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді өздігінше санатқа бөле отырып, олардың айрықшалығын және құқықтық реттеу ерекшелігін анықтады.

Б) Дифференциация - унификацияға қарама қарсы мағынаны, яғни актінің сол саланың бір тармағына қарай бағытталғандығын білдіреді.

Аграрлық заңдардың дифференциациялық актілер нарықтық жағдайларда меншік және шаруашылық нысанының көптігіне негізделетін өндірістік қатынастардың жаңа жүйесін құрумен шартталған аграрлық құқықтың нормаларының заңдық қайнар көзі және нысанының көрінісі.

Аграрлық заңдардың дифференциациялық актілеріне мыналар жатады:

- ҚР-ның 1998 жылғы 31 наурыздағы «Шаруа (фермер) қожалықтары туралы» Заңы;

- 1999 жылғы 21 шілдедегі «Ауыл ашрушылық тұтыну кооперациясы туралы» Заңы;

- 2000 жылғы 25 желтоқсандағы «Ауыл шаруашылық серіктестіктері және олардың ассоциациялары (одақтары) туралы» Заңы;

- 2003 жылғы 8 сәуірдегі «Су пайдаланушылардың ауыл шаруашылық тұтыну кооперативі туралы» Заңы және т.б.

Аграрлық құқықтағы дифференциациялық үрдістері ауыл шаруашылық кооперативінің, акционерлік қоғамдардың және серіктестіктердің құрылтай

құжаттарын енгізу бойынша Азаматтық кодекстің талаптарына сәйкес ерекше айқын көрінеді.

ҚР Конституциясы аграрлық құқықтың қайнар көзі ретінде.

ҚР Конституциясы барлық аграрлық заңдардың дамуы үшін құқықтық база болып табылады. Конституцияда ҚР аграрлық доктринасы бекітілген және мемлекеттің аграрлық саясаты көзделген, сонымен қатар аграрлық құқықтық қатынастарды реттеудің тәртібін, әдістерін және нысандарын бекітетін бастапқы алғышарттар, қағидалар көрініс тапқан. Мәселен, ҚР Конституциясының 26- бабына сәйкес: «Әркімнің кәсіпкерлік қызмет еркіндігіне, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызметі үшін еркін пайдалануға құқығы бар».

Кәсіпкерлік меншік түріне қарамастан азаматтар мен заңды тұлғалардың тауарларға, жұмысқа, қызметке сұранымды қанағаттандыру арқылы таза табыс табуға бағытталған, жеке меншікке немесе мемлекеттік кәсіпорынды шаруашылық басқару құқығына негіздеген ынталы қызмет. Сондықтан ҚР Конституциясында қарастырылған кәсіпкерлік қызмет үшін өз қабілеті мен мүлкін еркін пайдалануға құқық аграрлық қатынастарды құқықтық реттеуде негізгі мәнге ие.

ҚР Конституциясында ҚР Президентінің өкілеттілігі, Парламентінің өкілеттілігі, Үкіметтің өкілеттілігі және басқа да орталық атқару органдарының ауыл шаруашылық қатынастарын реттеу саласына қатысты бөлігіндегі де өкілеттіктері көрсетілген.

Конституцияда басқа да мемлекеттің аграрлық саясатының негізін құрайтын нормалар бар.

21.4 Қазақстан Республикасында ауылшаруашылығын мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері

1. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің түсінігі, мақсаттары мен міндеттері

2. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу қағидалары

3. Ауыл шаруашылығын басқарудың нысандары және әдістері

4. Ауыл шаруашылығы саласындағы мемлекеттік органдардың құзыреттері

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу дегеніміз ҚР азық-түлік қауіпсіздігін ауыл шаруашылығында жер нарығын, кәсіпкерлікті, ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің құқықтары мен міндеттерін, мүдделерін, ауыл шаруашылық өндірісін басым дамуын қамтамасыз етуге бағытталған мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын іс шараларды айтамыз.

Қазақстан Республикасының нарық жағдайында ауыл шаруашылық қатынастарын дамыту кезеңдері

1. 1991-1994 ж.ж. жекешелендіруді жүзеге асыру кезеңі
2. 1995-1998 ж.ж. Қазақстан Республикасында жерге жеке меншікті енгізу және оның негізінде көптеген салаларды дамытуға жол беру
3. 1998-2003 ж.ж. ауыл шаруашылығын дамыту стратегиясының қабылдануына байланысты

4. 2003 ж.ж. және қазіргі кезең.

А) тұңғыш рет ауыл шаруашылығы жерлерін жеке меншікке беру мәселесі

Б) азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі

В) дүниежүзілік сауда саттық мәселесі туралы

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің керектігін мынандай талаптармен негіздеуге болады:

Азық- түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Ауыл шаруашылық өндірісі жермен тығыз байланысты болғандықтан жер мәселесін реттеу қажеттілігі.

Ауыл шаруашылығы өндірісі көбінесе пайдалы өндіріс болып табылады. Сондықтан мемлекет тарапынан көптеген шараларын талап ету мәселесі.

Агроөнеркәсіптік кешенде шешәлуге тиісті міндеттер Қазақстан Республикасының Президентімен 2005 жылы 31 қаңтарда өткен агроөнеркәсіптік кешен сұрақтары бойынша Республикалық жиында анықталды. Ондай негізгі міндеттер-он.

1. Ауыл шаруашылығының өңдеуші секторын дамыту, яғни өнімді қымбат бағаға сатуға мүмкін болатындай етіп өңдеу.

2. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және өндеуде осыған қажетті қызметтерді топтастыруды пайдалануды топтастыру қажет. Ең алдымен оны тамақ және тоқыма өнеркәсібінде қолдану. Әр аймақта мамандандырылған топтастыруларды дамыту бойынша шаралар кешенін жасау және қолдану.

3. Ауыл шаруашылығы өндірушілерді ақпараттық маркетингтік кеңестік көмек көрсетуді кеңейту бойынша жұмыстарды күшейту қажет.

4. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің және оларды өңдеу сапасының халықаралық стандарттарын енгізу, яғни

5. Үлкен және орташа ауыл шаруашылық өндірушілерінің көптеп пайдалануына қарамастан, жаңадан пайда болатындарына да дамуға мүмкіншілік беру.

6. Ауылдағы мәдени бұқаралық бағыттағы әлеуметтік инфрақұрылымдарды дамыту қажет. Ауылдағы кәсіпкерлікті дамыту.

Мемлекеттің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін ішкі бірлігін, негізгі құрылымын, мәнін анықтайтын бастаушы идеялар **мемлекеттік басқарудың қағидалары** деп аталады. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік басқарудың негізгі қағидалары Қазақстан Республикасының Конституциясында және аграрлық заңдарда көзделген.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу қағидалары мынадай болуы керек:

1. мемлекет ішінде сыртқы экономикалық және салааралық қатынастарды ауыл шаруашылығына белгілі жеңілдіктер бекітетін аграрлық протекционизм қағидасы;

2. реттеудің индикативті әдістерін пайдалану;

3. әр түрлі деңгейде қабылданатын мақсатты бағдарламалардың орындалуына бақылаудың негізінде бағдарламалық реттеу қағидасы;

4. ауыл шаруашылығы өндірісін және агроөнеркәсіптік кешенді толығымен басым дамыту;

5. ауыл шаруашылығы мен басқа экономиканың салалары арасындағы экономикалық сәйкестікті қолдау, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің және өнеркәсіп еңбеккерлерінің табыс деңгейін жақындастыру;

6. агроөнеркәсіптік өндіріс саласында отандық тауар өндірушілерді қорғау, мемлекеттік реттеуді экономикалық әдіске басымдық бере отырып жүзеге асыру;

7. ауыл шаруашылық кәсіпорындарының қызметіне мемлекеттік және басқа да шаруашылық құрылымдардың тікелей араласуына жол бермеу;

8. ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өндірістік шаруашылық қызметті өз бетінше жүзеге асыруына кепілдік беру, т.б.

Аталған қағидалардың заңдық және конституциялық бекітілуі ең алдымен әкімшілдік әміршілдік жүйеден бас тартуды көрсетеді.

Заң әдебиеттерінде көрсетілген басқару қызметін жүзеге асыру тәсілі басқарудың нысандары мен әдістерін көрсетеді.

Мемлекеттік басқарудың нысандары үш негізгі түрден көрінеді:

1. құқық шығармашылық – мемлекеттік органдардың басқару қатынастарын реттеуге бағытталған нормативтік актілер жасауы және қабылдауы;

2. құқық қолданушылық – нақты әрекеттерді жүзеге асыру жолымен басқарушылық нормативтік актілерін қолдануға бағытталған мемлекеттің қызметі;

3. құқық қорғаушы – мемлекеттік нормативтік актілерде көрсетілген талаптарды бұзған немесе орындамаған тұлғаларға жазалайтын шаралар бойынша мемлекеттің қызметі;

Басқарудың нысандары мен әдістері бірін-бірі толықтырады және өзара байланысты. Нысан - басқарудың мазмұнын көрсетеді және басқару процесінде қандай әрекеттер жасалатындығын анықтайды; әдістері – басқару қандай тәсілмен жүзеге асырылатындығын анықтайды.

Қазіргі уақытта мемлекеттік басқару әдістері меншік нысанының көптігін, соған орай субъектілердің көптігін ескереді. Сондықтан мемлекеттік басқару органдары *императивтік әдісті* де қолданады. Бұл әдісте мемлекеттің еркі

нақты көрсетілген және белгілі бір тыйым салулар ескерілмеген жағдайда мемлекет тарапынан күштеу шарасының қолданылатындығын көрсетеді.

Бұл әдістің ерекшелігі тарптардың заң алдындағы теңсіздігін көрсетеді, яғни тараптар арасындағы құқықтық байланыс «билік – бағыну» қағидасына негізделген. Мемлекеттік билік және басқару органдары басқару функциясын жүзеге асыру барысында ауыл шаруашылығына қатысты басымдылықты пайдаланады.

Бұл әдіс негізінен ауыл шаруашылық өндірушілердің заңдылықты және тәртіпті сақтауына бақылауды жүзеге асыруда пайдаланылады.

Императивтік әдіс, басқаша айтсақ әкімшілік әдіс бақылау функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік органдарға тән. Олар ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді пайдалануға бақылау функциясын орындайтын инспекциялар, санитарлық, ветеринарлық инспекциялар, салық органдары және т.б.

Ұсыну әдісі, яғни мемлекеттік шешімдерді әр түрлі вариацияда орындауға мүмкіндік беретін әдіс. Мысалы, жергілікті жердің ерекшеліктерін ескеру.

Мемлекеттік санкциялау әдісі, яғни мемлекеттік емес органның шешімі оны мемлекетпен мақұлдаған соң заңдық күшке ие болатын әдіс. Мысалы, ауыл шаруашылық тұтыну кооперативі немесе басқа заңды тұлға заңды оны әділет органдарында мемлекеттік тіркеуден өткізген соң құрылған болып есептеледі.

Рұқсат ету әдісі (құқықтарды толығымен басқаға тапсыру), яғни мемлекеттік емес орган өз бетінше өзінің барлық «ішкі субъектілеріне» міндетті шешім шығарады. Мысалы, Қазақстан Республикасының Жер кодексінің 64-бабына сәйкес «Жер учаскесінің меншік иесі белгілеген тәртіпте өзінің учаскесіндегі құмды, батпақты, гравийді және басқа кең таралған пайдалы қазбаларды пайдалануға құқық берілген».

Басқару әдістерінің қатарына ұйымдастыру-тәжірибелік, тіпті техникалық қызмет әдісін және т.б. заңға қайшы келмейтін әдістерді енгізуге болады.

Агроөнеркәсіптік кешенді *мемлекеттік басқаруда* маңызды орынға экономикалық әдістер ие. Экономикалық реттеу әдісі ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өндірістік шаруашылық қызметтерінің өз бетіншелігін қамтамасыз етеді, яғни аграрлық қызметті жүзеге асырушы тараптардың экономикалық мүдделі болуына негізделеді.

Экономикалық механизм өзіне барлық ынталандыру әдістерін кіргізеді, мысалы, жоспарлау, қаржыландыру, салық салу, сақтандыру, несие беру, экономикалық ынталандыру, сыртқы экономикалық әдістер және т.б.

Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын реттеу және басқару органдары құзыреттеріне байланысты төртке бөлінеді:

1. жалпы құзыретті реттеу және басқару органдары;
2. арнайы құзыретті басқару органдары;
3. сала аралық құзырет органдары;

4. қызметтік басқару органдары.

ҚР-да ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері. ҚР-да ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің жалпы сипаттамасы, түсінігі, мәні және қағидалары (мемлекеттік аграрлық протекционизм саясаты). Ауыл шаруашылықты мемлекеттік реттеу міндеттері мен мақсаттары. ҚР-дың ауыл шаруашылығының дамуының 2010- жылына дейінгі стратегиясы. ҚРда ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің нысандары мен әдістері. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу органдарының жүйесі мен құқықтық жағдайы.

Агроөнеркәсіптік өндірісті дамытуды мемлекеттік реттеу дегеніміз мемлекеттің ауыл шаруашылығы өнімін өндіру, өңдеу және таратуға, агроөнеркәсіптік өндірісті өндірістік техникалық қамтамасыз етуге, Агроөнеркәсіптік кешендегі кәсіпорындардың шаруашылық қызметін ұйымдастыруға нормативтік актілер шығару жолымен әсер ету, мемлекеттік билік органдарының ұйымдасқан қызметін жүзеге асыру және экономикалық әдіс арқылы реттеуді жүзеге асыратын ауыл шаруашылық органдардың жалпы құзыретін басқару.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу мемлекеттік органдар тарапынан жүзеге асырылатын атқарушылық, биліктік қызмет болып табылады. Бұл қызметтің негізгі мақсаты нарықтық қатынастар жағдайында ауыл шаруашылық өндірісінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету, азық - түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ҚР-ның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруіне жағдай жасау.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің бір көрінісі ауыл шаруашылығы өндірісін басқару. Ауыл шаруашылығы өндірісін басқару дегеніміз-ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің және барлық ауыл тұрғындарының қолайлылығына қол жеткізу үшін мемлекеттің аграрлық саясатын жүзеге асыруға бағытталған және мемлекетпен жүргізілетін шаралар кешені.

Мемлекеттік реттеудің объектісі болып өндірістік – шаруашылық, әлеуметтік және олармен байланысты басқа да ауыл шаруашылығы қызметі саласындағы аграрлық қатынастар табылады.

Ауыл шаруашылығы өндірісін басқаруды ұйымдастыру мәселелері ҚР-ның қазіргі кездегі дамуы үшін өзекті болып отыр. Нарықтық экономика жағдайында өндіріске экономикалық әсер ету шаралары ғана қажет емес, сонымен қатар әкімшілік реттеу шаралары да қажет.

Мемлекет нарық қатынастарының даму деңгейіне қарай алдына әр түрлі мақсаттар қояды. Экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік реттеу, басқару ҚР-сы Президентінің 2002 жылғы 5 маусымдағы қабылданған «ҚР-ның 2003-2005 жылдарға мемлекеттік ауыл шаруашылық азық түлік бағдарламасында» анықталған мақсаттар мен міндеттерге тікелей

байланысты. Бағдарламадағы міндеттерге жету үшін мемлекет келесідей міндеттерді орындау керек:

- елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- агробизнестің ұтымды жүйесін құру;
- ауыл шаруашылығы өнімін сату мөлшерін арттыру және оның ішкі және сыртқы нарықта өңделуін арттыру;
- ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау шараларын арттыру.

Мемлекеттің белгілі бір мақсатқа жетуі үшін ішкі бірлігін, құрылымын, мәнін анықтайтын бастаушы идеялар мемлекеттік басқарудың **қағидалары** деп аталады.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу қағидалары:

- мемлекет ішінде сыртқы экономикалық және сала аралық қатынастарды ауыл шаруашылығына белгілі жеңілдіктер бекітетін аграрлық протекционизм қағидасы;

- реттеудің индикативті әдістерін пайдалану;

- әр түрлі деңгейде қабылданатын мақсатты бағдарламалардың орындалуына бақылаудың негізінде бағдарламалық реттеу қағидасы;

- ауыл шаруашылығы өндірісін және агроөнеркәсіптік кешенді толығымен басым дамыту;

- ауыл шаруашылығы мен басқа экономиканың салалары арасындағы экономикалық сәйкестікті қолдау, ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің, өнеркәсіп еңбеккерлерінің табыс деңгейін жақындастыру;

- ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының қызметіне мемлекеттік және басқа да шаруашылық құрылымдардың тікелей араласуына жол бермеу;

- ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өндірістік - шарушылық қызметті өз бетінше жүзеге асыруына кепілдік беру; т.б.

Мемлекеттік басқарудың нысандары үш негізде жүзеге асырылады:

1) **құқық шығармашылық** - мемлекеттік органдардың басқару қатынастарын реттеуге бағытталған нормативтік актілер жасауы және қабылдауы;

2) **құқық қолданушылық** - нақты әрекеттерді жүзеге асыру жолымен басқарушық нормативтік актілерін қолдануға бағытталған мемлекеттің қызметі;

3) **құқық қорғаушы** - мемлекеттік нормативтік актілерде көрсетілген талаптарды бұзған немесе орындамаған тұлғаларға жазалайтын шаралар бойынша мемлекеттің қызметі.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу әкімшілік және экономикалық әдістердің негізінде жүзеге асырылады.

Әкімшілік әдісте мемлекеттің еркі нақты көрсетілген және белгілі бір тыйым салулар ескерілмеген жағдайда мемлекет тарапынан күштеу шарасының қолданылатындығын көрсетеді. Бұл әдіс тараптардың заң алдындағы теңсіздігін көрсетеді, құқықтық байланыс билік бағыну қағидасына негізделген. Бұл әдіс

негізінен ауыл шаруашылық өндірушілердің заңдылықты және тәртіпті сақтауына бақылауды жүзеге асыруда қолданылады.

Агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік басқаруда маңызды орынға экономикалық әдістер ие. Экономикалық реттеу әдісі ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өндірістік шаруашылық қызметтерінің өз бетіншелігін қамтамасыз етеді, яғни аграрлық қызметті жүзеге асырушы тараптардың экономикалық мүдделі болуына негізделеді. Экономикалық механизм өзіне барлық ынталандыру әдістерін кіргізеді, мысалы, жоспарлау, қаржыландыру, несие беру, салық салу, материалдық ынталандыру.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы елдің экономикалық және әлеуметтік өмірінде ерекше орын алады және мемлекеттік органдар тұрғысынан мемлекеттік реттеу және басқару арқылы жүзеге асырылатын ықпал етудің маңызды объектісі болып табылады.

Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын реттеу және басқару органдары құзыретіне байланысты төртке бөлінеді:

- Жалпы құзыретті реттеу және басқару органдары.

Оларға ҚР-ның Президент аппараты, ҚР-ның Парламенті, Үкіметі, жергілікті атқарушы және өкілді органдар жатады. Бұл органдардың ауыл шаруашылығын реттеу және басқару ерекшелігі, олардың осы қызметті өз құзыретіне қатысты басқа да міндеттермен, яғни экономиканы дамыту, әлеуметтік саланы, денсаулық сақтау, білім беру, т.б. дамытуды басқару және т.б. қызметтермен қатар атқаруында болып тұр.

- Арнайы құзыретті басқару органдары.

Олар Ауыл шаруашылығы министрлігі, оның құрылымдық бөлімшелері, ауыл шаруашылығын басқарудың аумақтық органдары, мемлекеттік ауыл шаруашылық инспекциялары, т.б. Ауыл шаруашылығы министрлігінің құзыреті ҚР - сы Үкіметінің 2002 жылғы 7 қазандағы Қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі туралы » ережеде анықталған. Оған сәйкес министрлік елдің ауыл, орман, балық, аңшылық шаруашылықтарын, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, су ресурстарын, өсімдік, жануарлар әлемін басқару, ауылдық аумақтарды, ауыл шаруашылық машина жасау, ветеринария, фитосанитария, асыл тұқымды мал шаруашылығында, суландыру, ирригация, дренаж салаларын басқарудың, мемлекеттік саясатты ұйымдастыру мен жүзеге асыруды заң шегінде салааралық үйлестіреді.

- Функционалды құзыреті бар органдар.

Оларға ҚР-ның Экономика және бюджеттік жоспарлау министрлігі, Кеден комитеті, ҚР-ның Қоршаған ортаны қорғау министрлігі, ҚРның Қаржы министрлігі ҚР-ның Жер ресурстарын басқару агенттігі кіреді. Ауыл шаруашылығын функционалды басқару органдарының ішінде Жер ресурстарын басқару агенттігі ерекше орын алады. ҚР-ның Үкіметімен 1999 жылғы 23

қарашада бекітілген «ҚРның Жер ресурстарын басқару бойынша агенттігі туралы» ережеге сәйкес Агенттіктің негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

- жер ресурстарын басқару, жер қатынастарын реттеу, геодезия және картография саласында бірыңғай мемлекеттік саясатты жүргізу;

- жер ресурстарын басқару жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру, жүзеге асыру, жерге орналастыру, геодезия және картография саласында іс шараларды әзірлеу, іске асыру;

- мемлекеттік геодезиялық қадағалауды жүзеге асыру және тиісті ақпаратты қорғау болып табылады.

Ауыл шаруашылық ұйымдарының құқықтық жағдайы және олардың мәртебесі.

Ауыл шаруашылығының өнеркәсібін және онымен тығыз байланысқан экономика салаларының ұйымдарын жетілдіру арқашанда мемлекет пен оның органдарының назарында болып келді.

Жаңа нарықтық қатынастар кезінде өзінің шаруашылық дербестіктері шектеулі осы кәсіпорындарының қызмет етуі мүмкін болмай қалды. Өндіріс құралына, ең алдымен жерге мемлекеттік монополия ауылдың дамуындағы тежегіш болды. Сондықтан, ауыл шаруашылығында реформаларды бастағанда, шаруашылық жүргізудің тиімді тәсілі ретінде ауылды нарықтық қатынастарға көшіру мақсат етіп қойылды.

Ауыл шаруашылығындағы жүргізілген реформалар XX ғасырдың 90 жылдары мен XXI ғасырдаң басында-ақ осы салада бұрын болмаған жаңа, нарықтық қатынастарға сәйкес келетін шаруашылық жүргізудің ұйымдастырушылық-құқықтық түрлердің тудырды.

Кәсіпорындардың жаңа түрлері: шаруашылық серіктестіктер, қосымша және шектеулі жауапкершілікті серіктестіктер, олардың қауымдастықтары мен одақтары, акционерлік қоғамдар, ауыл шаруашылығының өндірістік кооперативтері, тұтынушылық кооперативтері, ауыл шаруашылығындағы суды пайдаланушылардың кооперативтері, шаруа(фермер)қожалықтары пайда болды, олардың бірқатары коммерциялық, басқалары коммерциялық емес болып табылды.

Ауыл шаруашылығының ұйымдары өздерінің қыметінің мақсаттарына сәйкес келетін жалпы азаматтық құқықтық қабілеттілікке ие. Барлық басқа заңды тұлға сияқты олар да өздерінің құрылтайшылық құжаттарына енгізілген және тікелей аталмаған, заңмен тиым салынбаған кез келген қызмет түрін жүзеге асыру үшін қажетті азаматтық құқықтырға және міндеттерді атқару құқығына ие болады.

«Мемлекеттік кәсіпорын туралы» ҚР Президентінің 1995ж. 19 маусымдағы заң күші бар жарлығына сәйкес, ауыл шаруашылық мемлекеттік кәсіпорын құрылады. Ауыл шаруашылық мемлекеттік кәсіпорындарға:

1. Шаруашылық жүргізу құқығына жүргізу құқығына негізделген кәсіпорындар;

2. Жедел басқару құқығына негізделген (қазыналық кәсіпорын) кәсіпорындар жатады.

Мемлекеттік меншігіне қарай кәсіпорындар:

1. Республика меншігіндегі кәсіпорындар- республикалық мемлекеттік кәсіпорындар;

2. Коммуналдық меншіктегі кәсіпорындар – коммуналдық мемлекеттік кәсіпорындар болып бөлінеді.

Ауыл шаруашылық мемлекеттік кәсіпорындар қыметінің негізгі міндет-мақсаты қоғам мен мемлекеттің қажетіне қарай айқындалатын мынадай әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешу болып табылады.

Мемлекеттік қорғаныс қабілетін материалдық жағынан қамтамасыз ету және қоғам мүддесін қорғау.

Экономиканың жеке меншік секторын қамтыған немесе жеткіліксіз қамтыған қоғамдық өндірістің буындары мен салдарында бірінші қажеттіліктегі тауарларды өндіру.

Мемлекеттік монополияға жатқызылған немесе бақылау және қадағалау функцияларын қоспағанда мемлекеттің функциясы болып табылатын салалардағы қызметті жүзеге асыру.

Ауыл шаруашылығындағы акционерлік қоғамның құқықтық жағдайы.

Акционерлік қоғамның құқықтық ережелері ҚР Азаматтық кодексінің 85 – 93- баптарымен және ҚР-ның 2003ж. 13 мамырдағы « Акционерлік қоғам туралы » Заңымен реттеледі. Өз қызметін жүзеге асыру үшін қаражатты тарту мақсатында акцияларды шығаратын заңды тұлға акционерлік қоғам деп танылады. Қоғам өзінің акционерлердің мүлкінен жеке мүлікке ие болады және олардың міндеттемелері бойынша жауап бермейді.

Қоғамды құру. Қоғамды құру туралы шешім қабылдаған жеке және заңды тұлғалар оның құрылтайшылығы болып табылады. Мемлекеттік кәсіпорын тек осы кәсіпорынға қатысты меншік иесі мен мемлекеттік органның функциясын жүзеге асыратын мемлекеттік органның келісімімен ғана қоғамның құрылтайшысы болуға және оның акцияларын сатып алуға құқылы. Қоғамның құрылтайшысы жалғыз тұлға функциясын атқарушысы болуы мүмкін.

Қоғам «Акционерлік қоғамдар туралы» заңымен және ҚР –ның басқа да аңдық актілерімен белгіленген тәртіпте бар заңды тұлғаны қайта ұйымдастыру арқылы құрылуы мүмкін.

Бірінші құрылтай жиналысында құрылтайшылар:

қоғамды құру туралы шешім қабылдайды және қоғамды құру жөніндегі бірлескен қызмет тәртібін белгілейді;

құрылтай шартын жасайды; құрылтайшылар төлейтін жарғылық капитал мөлшерін белгілейді;

шығарылатын болып жарияланған акцияларды мемлекеттік тіркеу туралы шешім қабылдайды;

қоғамның тіркеушісін таңдайды;

қоғамның атынан мемлекеттік тіркеу үшін құжаттарға қолдарын қоюға өкілетті тұлғаларды сайлайды;

қоғам құрылтайшыларының жарғылық капиталды төлеуге енгізілетін ҚР заңдарына сәйкес мүлкін бағалайтын адамдарды анықтайды; Қоғамның қаржылық - шаруашылық қызметін жүзеге асыруға қоғамның органдары құрылғанға дейін оның мүдделерін және үшінші тұлғалар алдында уәкілетті адамдарды сайлайды;

қоғамның жарғысын белгілейді,

Ауыл шаруашылығының өндірістік кооперативтерінің құқықтық жағдайы

Ауыл шаруашылығының өндірістік кооперативтерінің қызметін Азаматтық кодекспен реттеледі, онда қызметтің бұл түріне арнаулы өндірістік кооператив бөлімі және 96 – 101-баптар арналған. Сонымен бірге, Республикада 1995жылы 5қазанда ҚР Президентінің «Өндірістік кооператив туралы» Жарлығы қабылданды, ал ол ҚР Заңына сәйкес 2001жылғы 12 шілдеде Заң күшіне енді.

Өндірістік кооперативті құрудың тәртібі. Азаматтардың, жеке еңбектерімен қатысуына және мүшелерінің мүліктік жарналарды (үлестерді) біріктіуіне негіделген бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін мүшелікке кіруінің негізінде ерікті түрде бірігуі өндірістік кооператив ретінде танылады. Өндірістік кооператив коммерциялық ұйым, заңды тұлға болып табылады.

Өндірістік кооператив келесі қағидалар негізінде қызмет атқарады:

Мүшелікке кіру мен шығудың еркіндігі;

мүліктік жарналарды(пайларды) енгізу міндеттілі;

басқарудың демократиялығы;

өзара көмек және олардың мүшелері үшін экономикалық теңділікті қамтамасыз ету;

өндірістік кооперативтің қызметі туралы ақпаратқа қолжететіндігі.

Өндірістік кооператив заңдық актілерімен жеке кәсіпкерлік үшін тыйым салынбаған кәсіпкерлік қызметтің кез келген түрін асыруға құқылы.

Өндірістік кооператив мемлекеттік лицензиялануға жататын қызметті лицензия болған да ғана жүзеге асырады. Өндірістік кооператив қызметінің мәні мен мақсаттары жарғымен анықталады.

Өндірістік кооперативтегі мүшелік. Мүшелік кооперативтің мүшелері екі адамнан кем болмауы керек. Он алты жасқа толған кооперативтің мүшесі

болуға тілек білдірген оның қызметіне тікелей еңбек қатынасымен қатысуға қабілетті келген жеке тұлға өндірістік кооперативтің мүшесі бола алады. Кооперативке оның мүшесі болып кіру үшін негізгі жұмыс немесе оқуы орны бойынша әкімшіліктің (заңды тұлға органының) келісімі талап етілмейді.

Кәмілетке толмаған азаматтарды кооперативке мүше болып кіруі үшін олардың ата аналарының асырап алушыларының немесе қамқоршыларының келісімі талап етіледі.

Қазақстан Республикасында ауылшаруашылық жеке кәсіпкерлік және өзіндік қосалқы үй шаруашылығын құқықтық реттеу.

Жеке кәсіпкерлік нысаны ретінде шаруа (фермер) қожалығының түсінігі, белгілері. Ш(Ф)Қ құру тәртібі. Ш(Ф)Қ мемлекеттік тіркеу ерекшелігі.

Ш(Ф)Қ-ның ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерге жеке меншік құқығы. Ш(Ф)Қ қызметінің тоқтатылу негізі.

Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік және өзіндік қосалқы үй шаруашылығының негізгі белгілері және түсінігі.

Азаматтардың өзіндік (қосалқы) үй шаруашылығының түсінігі, әлеуметтік-экологиялық және заңды сипаттамасы.

Адамдардың жеке кәсіпкерлікті жүзеге асыруы ауыл шаруашылығына арналған жерлерді ауыл шаруашылығы өнімін өндірумен, сондай-ақ осы өнімді ұқсатумен және өткізумен тығыз байланысты отбасылық-еңбек бірлестігі шаруа (фермер) қожалығы деп танылады.

Заңды тұлға құрмай және заңды тұлғабелгілері болмаған жағдайда кәсіпкерлік қызметпен айналысатын жеке тұлғалар шаруа (фермер) қожалығы субъектілері болып табылады.

Шаруа (фермер) қожалығы мынадай нысандарда болуы мүмкін:
кәсіпкерлік қызмет бірлескен ортақ меншік базасына негізделген отбасылық кәсіпкерлік нысанында жүзеге асырылатын шаруа қожалығы;
өзіндік кәсіпкерлікті жүзеге асыруға негізделген фермер қожалығы;
бірлескен шаруашылық қызметі туралы шарт негізінде, жалпы үлестік меншік базасында жай серіктестік нысанында ұйымдастырылған фермер қожалығы.

18 жасқа толған, Қазақстан Республикасының іс-әрекетке қабілетті кез келген азаматы шаруа (фермер) қожалығының басшысы бола алады.

Шаруа (фермер) қожалығының басшысы ауысқан жағдайда оның мүшелері қожалықты тіркеген органға бұл туралы ортақ өтініш беріп хабарлайды. Шаруа (фермер) қожалығы ерікті негізде құрылады және жер учаскесіне құқығын мемлекеттік тіркеуден өткізген кезден бастап құрылды деп есептеледі. Жер учаскелері Қазақстан Республикасының азаматтарына шаруа (фермер) қожалығын жүргізу үшін - жеке меншік құқығымен немесе 49 жылға дейінгі мерзімге уақытша өтеулі жер пайдалану құқығымен, ал шалғайдағы мал шаруашылығын жүргізу үшін (маусымдық жайылымдар) осы Заңға және

Қазақстан Республикасының жер заңдарына сәйкес уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығымен беріледі. Шаруа (фермер) қожалығын жүргізу үшін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскесіне жеке меншік құқығын беру ақылы негізде жүзеге асырылады. Бұл ретте, Қазақстан Республикасының азаматтары жер учаскесіне жеке меншік құқығын Қазақстан Республикасының жер заңдарына сәйкес айқындалатын оның кадастрлық (бағалау) құнына тең бағамен не жеңілдетілген бағамен алуы мүмкін. Шаруа (фермер) қожалығын ұйымдастыру үшін өздеріне арнайы жер қорының жерінен және босалқы жерден жер учаскелеріне меншік және (немесе) жер пайдалану құқығы берілуіне мүдделі азаматтар жер учаскесінің орналасқан жері бойынша ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органына өтініш береді. Бұл өтініште:

- 1) жер учаскесін пайдалану мақсаты;
- 2) оның болжамды мөлшері;
- 3) орналасқан жері;
- 4) сұралып отырған пайдалану құқығы;
- 5) басқа жер учаскесінің болуы (болмауы);
- 6) шаруа (фермер) қожалығының құрамы көрсетілуге тиіс.

Өтінішке шаруа (фермер) қожалығының басшысы, мүшелері қол қояды.

Өтінішке: ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізудің қысқаша бағдарламасы; шаруашылық басшысының ауыл шаруашылығы өндірісіндегі еңбек қызметін растайтын құжаттар, білімі туралы немесе арнаулы дайындықтан өткені туралы құжат; салық төлеуші куәлігінің көшірмесі, Ш(Ф)Қ басшысының мекен-жайы қоса тіркеледі. Өтініш бір айдың ішінде қаралуға тиіс.

Мемлекеттік меншіктегі жер учаскелерін меншікке немесе жер пайдалануға алуға мүдделі тұлғаның өтініші негізінде, ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жер қатынастары жөніндегі уәкілетті органы, сұралып отырған жер учаскесін аумақтық аймақтарға бөлуге сәйкес мәлімделген нысаналы мақсаты бойынша пайдалану мүмкіндігін айқындайды. Жер учаскесін пайдалану мүмкіндігі туралы ұсыныстар оны қарау және қорытынды дайындау үшін ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органы жанындағы комиссияға беріледі.

Жер учаскесіне құқық беру туралы ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының шешімі жерге орналастыру жобасының негізінде қабылданады.

Жер учаскесіне құқық беруден бас тарту комиссия қорытындысының негізінде ауданның (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органының шешімімен ресімделеді және шешімнің көшірмесі ол қабылданғаннан кейін жеті күн мерзімде өтініш берушіге тапсырылады.

Шаруа (фермер) қожалығының жер учаскесіне құқығы жылжымайтын мүлікке құқықтарын мемлекеттік тіркеген сәтінен бастап туындайды. Шаруа

(фермер) қожалығы жеке меншік құқығындағы жер учаскесіне қатысты, соның ішінде толық құнына сатып алынған жер учаскесі бойынша ол мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап және жеңілдетілген бағамен сатып алынған жер учаскесі бойынша - ол мемлекеттік тіркеуден өткен күннен бастап он жылдан кейін, нысаналы мақсатын өзгертпей, Қазақстан Республикасының заң актілерінде тыйым салынбаған кез келген мәміле жасай алады. Шаруа (фермер) қожалығын жүргізу үшін уақытша жер пайдалану құқығымен берілген жер учаскелеріне қатысты мәмілелер жасасуға, сондай-ақ оларды кейінгі жер пайдалануға беруге жол берілмейді.

Жер учаскесіне жеке меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы:

жер учаскесіне жеке меншік құқығынан немесе жер пайдалану құқығынан бас тартылғанда;

жер учаскесін басқа адамдарға бергенде;

шаруа (фермер) қожалығының міндеттемелері бойынша жер учаскесінен немесе жер пайдалану құқығынан өндіріп алу қолданылғанда;

жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін алынғанда (сатып алынғанда);

жер учаскесі берілген мерзім біткенде;

мақсатына сай пайдаланылмаған немесе заңдарды бұза отырып пайдаланылған жер учаскесі алынып қойылғанда;

жерлер Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген басқа жағдайларда алынып қойылғанда;

жер учаскесі тәркіленгенде тоқтатылады.

Жер учаскесі берілген кезден бастап бір жыл ішінде оны тиісті нысанасына орай мақсатқа сай пайдаланылмаған жер ретінде, егер бұдан ұзақ мерзім Қазақстан Республикасының заңдарында көзделмесе, шаруа (фермер) қожалығынан алып қоюға болмайды. Бұл кезеңге жерді игеруге қажетті уақыт, сондай-ақ дүлей апаттарға немесе мұндай пайдалануға жол берілмейтін басқа да жағдайларға байланысты мақсатына сай пайдаланыла алмайтын уақыт кірмейді. Егер қожалықтың қызметін жалғастырғысы келетін бірде-бір қожалық мүшесі, мұрагер немесе басқа адам қалмаса, сондай-ақ банкрот болған және жер учаскесіне жеке меншік құқығы немесе жер пайдалану құқығы тоқтатылған жағдайларда шару (фермер) қожалығының қызметі тоқтатылады.

Азаматтардың өзіндік қосалқы шаруашылығы- бұл азаматтардың жеке меншік құқығы мен уақытша жер пайдалану құқығына берілген жер учаскелерін пайдалануға байланысты мемлекеттің ауыл шаруашылық коммерциялық ұйымдардың өндірістік қызметін ақылы түрде пайдалану және жеке еңбек нәтижесінде алынған және жеке меншігіндегі өндіріс құралдарына, өнәмдеріне, табыстарына негізделген ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруге байланысты шаруашылық-еңбектік қызметтің ерекше нысаны. ӨҚШ-тың иелері негізгі табысты қоғамдық өндірістегі жұмыстан алады. Қосалқы шаруашылықтағы ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру мен өткізуге байланысты қызмет ауыл

отбасының жеке еңбегімен жүзеге асырылады. Ол еңбекке жарамды азаматтардың негізгі жұмыстары үшін қосымша болып табылады және кейінгі қамтылу тәртібі арқылы жүзеге асырылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Аграрлық құқықтың түсінігі, пәні, жүйесі, қағидалары.*
- 2. Аграрлық құқықтық қатынастардың түсінігі, түрлері және ерекшеліктері.*
- 3. Аграрлық құқықтың кайнар көздерінің түсінігі және ерекшеліктері. Олардың жіктелінуі.*
- 4. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылықты мемлекеттік реттеудің жалпы сипаттамасы.*
- 5. Ауыл шаруашылық ұйымдардың құқықтық жағдайы және жалпы сипаттамасы.*
- 6. Жеке кәсіпкерлік нысаны ретінде шаруа-фермер қожалықтарының түсінігі және негізгі белгілері.*
- 7. Ауыл шаруашылық қызметінде пайдаланатын жерлердің құқықтық жағдайы.*

22-ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТАУ-КЕН ҚҰҚЫҒЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

22.1 ҚР Тау-кен құқығының құқық саласы ретінде түсінігі және қалыптасу тарихы

22.2 Тау-кен құқығының қағидалары

22.3 Тау-кен құқығының қайнар көздерінің түсінігі және оның ерекшеліктері

22.4 Жер қойнауын пайдаланудың түсінігі және оның түрлері

22.1 ҚР Тау-кен құқығының құқық саласы ретінде түсінігі және қалыптасу тарихы

Тау-кен құқығы *құқық саласы ретінде* жер қойнауы байлықтарын ұтымды және кешенді түрде пайдалануды қамтамасыз ету, кәсіпорын, ұйым және азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында оны иелену, пайдалану және билік ету бойынша қатынасты реттеу міндетіне ие болса, тау кен құқығының заңды ғылымы тау кен құқығы нормалары мен институттарын зерттейді, тау кен құқығының пәнін, тәсілін, сондай-ақ негізгі қағидастарын анықтайды, тау кен заңнамасының түрін, мазмұнын және құрылымын талдайды.

Оқу пәні ретінде ғылыми тұрғыдан жұртшылық мойындаған тау-кен құқығы туралы ақпарат беріледі, студенттің болашақта жұмыс жасауы үшін қажетті білімдер баяндалады.

Ғылым саласы ретінде тау-кен құқығы өзі реттейтін қоғамдық қатынастар тобының даму заңдылықтарын, осы саладағы құқықтық категориялардың анықтамаларын берумен, белгілерін айқындаумен, аталған қатынастар тобын ары қарай жетілдірумен байланысты мәселелерді ғылыми теориялық тұрғыдан зерттейді.

Тау-кен құқығы жалпы бөлімінің жүйесі келесі институттардан тұрады:

- Жер қойнауына мемлекеттік меншік құқығының институты;
- Жер қойнауын пайдалану және қорғау саласындағы мемлекеттік басқару;
- Жер қойнауын пайдалану құқығы;
- Жер қойнауын пайдалану құқығы және жер қойнауына мемлекеттік меншік құқығын қорғау.

Тау-кен құқығының ерекше бөлімінің институттары:

- Жер қойнауын мемлекеттік геологиялық тұрғыдан зерттеу;
- Кең таралмаған пайдалы қазбалар кенін пайдалану құқығының институты;
- Кең таралған пайдалы қазбаларды пайдалану құқығының институты;

- Пайдалы қазбаларды өндірумен байланысты емес мақсаттарға арналған жер қойнауын пайдалану құқығының институты.

Тау-кен құқықтық қатынастарын төмендегі критерийлер бойынша топтастыруға болады:

1. Қатынастың сипаты мен құрылымы бойынша абсолюттік және салыстырмалы деп бөлінеді.

2. Жер қойнауын пайдалану мақсаты бойынша: пайдалы қазбалар кенін қорғау және пайдаланумен байланысты құқықтық қатынастар; жер қойнауы байлықтарын жер асты құрылысы және өндіріс қалдықтарын көму үшін ұсыну; жер қойнауын геологиялық тұрғыдан зерттеу және т.б.

3. Мазмұны бойынша: құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен міндеттері.

Тау-кен құқығының қалыптасу тарихы

Адамзаттың дамуы, өмір сүруі, тіршілік етуі, құлдырауы мен қасіреті табиғат байлығымен тығыз байланысты, сондықтан да қоғам, тірі организм ретінде табиғат ресурстарын өздерінің материалдық және материалдық емес қажеттіліктері үшін өндіреді және тұтынады.

Бәрімізге белгілі, қазіргі таңдағы Қазақстан территориясында жер қойнауын пайдалану бірнеше мыңдаған жылдар бойы жүзеге асып келеді. Мысал үшін, Андронов мәдениеті дәуірінің ерте (XVII-XVI ғ.ғ. б.з.д.) және орта (XV-XII ғ.ғ. б.з.д.) кезеңдеріндегі қола дәуірінде, қазіргі кездегі Қазақстан территориясының аймағында алғашқы нысандағы мыс (Жезқазған, Зыряновск, Қаршыға, Жалтыр, Ашылы, Күшікбай), мырыш (Атасу таулары, Қалбын және Нарын бөктері), және алтын (Степняк, Қазаншұқыр, Балажал, Ақжал, Дәйбай, Майкөпшеғай, Ақабек) сияқты металлдар өндірілген. Бұл жерлер ежелгі кездердің жер қойнуынан пайдалы қазбаларды алуға негізделген металлургия орталықтары ретінде қалыптасқан. Өкінішке орай тарих беттеріне бұл қатынастар қалай реттеліп отырғаны туралы беймәлім, бірақ нық сеніммен бұл жерлер ежелгі, сол тау кен орындарында мекендейтін Андронов тайпаларының қарамағында және қорғауында болды деп толық айтуға негіз бар [1].

Кейінірек бұл қоғамдық қатынастар, яғни жерді және жер қойнауын игеру, Петрлік кезеңдегі ресейдің алғашқы актілеріне дейін, қазақтың әдет-ғұрып құқығымен реттеліп отырған. Осылайша, кейбір алғашқы қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеушілер, мысалы, А.Й.Мякутин (1910жыл), А.Х. Гольмстендердің (1902жыл) пікірінше, қоғамдық меншіктің ережесіне сай, жерлер жекелеген «ордаларға, руларға және тайпаларға», кейіннен хандарға және оның қарамағындағыларға жеке меншік ретінде тиесілі болған. Бұл кезеңде «жер» мен «жер қойнауы» ұғымдарының арасында ерекшелік болмаған, өйткені соңғысы алғашқысының ұғымынан ары кете алмаған. Қазақ әдет-ғұрыпында «біреудің мүлкін рұқсатсыз пайдаланғаны» үшін жауапкершілік қарастырылған,

көбінесе бұндай жауапкершіліктер кімде-кім өз еркімен «тастарды қазу әрекетін жасаған тұста» [2], яғни жерден немесе жер қойнауынан қандайда бір затты өндіруде қолданылған. Қазақ әдет-ғұрып құқығының осы ережелеріне сәйкес «тас» ұғымының астарында, жерден өндіріліп алынған кез-келген минералдық шикізат және пайдалы қазбалар болуы мүмкін.

Бөтеннің мүлкін теріс пайдалану үшін жауапкершілік, соның ішінде жерді пайдалану, баршаға белгілі құжаттарда негіз тапқан. С.Өзбекұлы Тәуке хан билігі тұсын және «Жеті Жарғы» құқықтық шежіресін зерттей келе, өзінің еңбегінде «жеті ереженің» бірін, Қазанғап Байболұлының құрастырылған «Төле бидің тарихы» дастанында мысалға келтіреді [3]:

«Жер дауы, баяндайтын, біріншісі,
Ру, қоныспен меншікті ісі.
Иеленген жеріне жанжал болса,
Біреуге басымдылық қып озбыр кісі».

Кейіннен Петр I-нің Ресей империясын билеп тұрған тұсынан бастап Кеңес Одағы ыдырағанға дейін жерге және жер қойнауына меншікті билеу, иелену және пайдалану нормативтік және басқа да түрлі құқық жүйесіндегі, негізінен жер және таукен саласындағы актілермен реттеліп отырған.

Осылайша, жер қойнауын пайдаланудың мемлекеттік және қоғамдық тұрғыда реттелуі мәселелері әр кезде де Еуразия кеңістігінде маңызға ие болып отырған. Бұл қатынастарды реттеу Қазақстан территориясында мемлекеттіліктің түрлі даму кезеңдерінде, қоғамның саяси құрылысына, әлеуметтік-экономикалық базисіне және мемлекеттің идеологиясына сай әр қилы жүзеге асты. Осы қатынастарды ғылыми тұрғыда зертеу саяси, экономикалық және әлеуметтік институттармен бірге жүзеге асырылып отырды. Осыларға негізделіп келе Қазақстанның жер қойнауын және жер қойнауын пайдалану мен қорғау құқығының тарихы мен негізгі кезеңдерін елдің дамуына сәйкес үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

- Қазақстанның Ресей империясының қол астындағы кезең (XVIII ғ. 30-жылдары мен 25 қазан 1917 жыл.);
- Кеңес Одағы тұсындағы кезең (қазан 1917 жыл - желтоқсан 1991 жыл);
- КСРО-ның ыдырауынан кейінгі (Қазақстанның жаңа тарихы кезеңі) кезең (25-қазан 1990 жылдан бастап).

Тарих беттерінен белгілі болғандай Қазақстанның Ресей империясының бодандығына бірінші болып XVIII ғасырдың 30-жылдары Кіші жүздің ханы Әбілхайырдың (1731жыл), кейін Орта жүздің (1732-1740ж.ж.), оның соңынан XIX ғасырда Ұлы жүздің (1824жыл) енуімен аяқталды.

Сонымен, Қазақстанда Жер қойнауы туралы заңнаманың *бірінші кезеңі*, мемлекеттің Ресей империясының құрамында болуы және 25 қазан 1917 жылы, яғни Қазан төңкерісі оқиғасына дейінгі аралықты қамтиды.

Осы орайда, Кіші жүздің Ресей империясының құрамына енбей тұрып, 1700 жылы 24 тамызда Петр I-мен «Кен өндіру ісі Бұйрығын ұйымдастыру туралы» - деген атаулы бұйрық шығарылған, ол бойынша: «Мәскеудегі алтын және күміс және басқа да кен істерін окольнич Алексей Тимофеевич Лихачев жүргізсін, ал дьяка Козма Борин Үлкен Қазынаның Кен Істеріне байланысты Бұйрықтар шығарсын» делінген. Бұл Ресейдің таукен-геологиясы қызметінің пайда болған күні болып есептеледі, бірақ ол 1711 жылы таратылып оның таукенді қадағалау функциясы губернаторларға берілді.

Одан әрі: 2 қарашада 1700 жылы «Мәскеу мемлекетіндегі алтын, күміс, мыс және басқа да кендерді іздеу туралы» патша Жарлығы шықты; 15 желтоқсан 1717 жылы «Кен іздеу мен кен өңдеудегі еркін кәсіпкерлік туралы» Петр I-нің Жарлығы шықты; 10 желтоқсан 1719 жылы патша Жарлығымен Берг-коллегиясы мемлекеттендірілді; 26 масым 1724 жылы «Таукен зауыттарындағы жұмысшыларды қамсыздандыру туралы» Петр I-нің жарлығы шықты; 1806 жылы «Тау-кен ережесінің» жобасы жасалды; 1807 жылы таукен өндірісі иелеріне, олардың жұмысшыларына зиян немесе жазатайым оқиға жағдайы орын алатын болса азаматтық және қылмыстық жауапкершілік қарастырылды; 1818 жылы кен орнындағы жұмысшылардың мертігуі немесе зиян алуы орын алатын болса таукен өндірісі иелерін сотқа беру туралы шешім қабылданды; 1832 жылы Ресей империясының Таукен Жарғысы қабылданды және осы акт келер 1842, 1857, 1893, 1912 және 1914 шығатын жаңа редакциядағы актілерге негіз болды; 1887 жыл мен 1891 жыл аралығында бір қатар актілер бекітілді «Таукен жұмыстарында қолданылатын жарылғыш заттарды қолданудың уақытша ережесі туралы», «Маркшейдерлік өндіріс жұмыстары туралы нұсқау», «Таукен жұмыстарын түріне байланысты қауіпсіз жүргізу туралы Ереже»; 9 наурыз 1882 жылы таукен зауыты инспекциясы құрылды; 1904 жылы «Таукен зауыттарында жұмыс істеу барысында жазатайым оқиғалардың алдын алу туралы Ереже»; 31 тамыз 1911 жылы жаңа «Таукен жұмыстарын түріне байланысты қауіпсіз жүргізу туралы Ереже» қабылданды. Осы Петрлік кезең мен Қазан төңкерілісіне (1917 жылы) дейін бір қатар басқа да құқықтық және техникалық маңызға ие және маңызға ие емес актілер қабылдады [4].

Бұл Ресей империясының нормативтік құқықтық актілері 200 жылдан астам уақыт аралығында қабылданып, жер қойнауын құқықтық реттеу саласындағы негіздерді қалыптастырды. Бұл актілердің құқықтық күші Қазақ жерлеріне де таралғандығына, Петр I-нің тұсында Алтай аймағындағы қазба байлықтардың патшалыққа белгілі болғаны, дәлел бола алады. Осылайша 1715 жылы И.Д.Бухгольдің, 1720 жылы А.Т.Лихачевтің бастаған экспедициялары Шығыс Қазақстан аумағындағы жер қойналарын игеруге бастама болды. Шығыс Қазақстандағы күміс және мыс кендерін іздеу 1761 жылы және 1786 жылы шыққан патша Жарлығының арқасында бастама алды. Бұл кезде кен орындарын алғашқы болып ашқандарға берілетін сыйақы екі есеге өскен еді.

Алғашқылардың қатарынан болып темірші Зырянов болды, ол 1791 жылы «Зырянов» кен орнын ашты. Ал 1786 жылы Ф.Риддер экспедициясы дәл осы аймақтан полиметалл кен орнын тапты. Риддерлік кен орны жаңа кен орындарын барлау мен іздеуге бастау болды, мысалы, 1812 жылы Крюковский, 1817 жылы Филипповский, 1820 жылы Сокольный кен орындары ашылды. XIX ғасырдың ортасына қарай Риддерлік кен орнының қарамағында 20-ға жуық кен орны болды. Бұл кен орындарының құрамында тек қорғасын мен мыс қана емес сонымен қатар алтын мен күміс те болды. Таукен өнеркәсібі XVIII ғасырдың екінші жартысынан XIX ғасырдың бірінші жартысына дейін Алтай Кен өңірінің экономикасының басты көзі болып отырды. Кейінірек 1905 жылы Риддерлік кен орны тобы австрилік компания «Турн және Таксиске» сатылды, ал 1914 жылы кен орын ағылшындардың меншігіне өтті [5].

XVIII ғасырдан бастап Капий маңы ойпатының оңтүстік шығыс бөлігінде зерттеулер басталды. Бұл төңіректегі алғашқы геологиялық және табиғат байлықтары туралы мағұлыматтар 1768 жылы құрылған бірінші ғылыми экспедицияның есептерінде көрініс тапқан. Оның құрамында орыстың атақты ғалымдары, атап айтқанда – С.Г.Гмелин, Н.И.Лепехин, П.С.Паллас және тағы басқалары болды. Осыдан кейін 1911 жылы Ресей империясының Геологиялық комитеті жыл сайын осы Каспий маңы ойпатының шығыс бөлігіне геологиялық зерттеу экспедициясын жіберетін болды. Бұл экспедицияның басында - Н.Н.Тихоновичев, С.И.Миронов, А.Н.Замятин және тағы басқалары тұрды. Осы зерттеулердің нәтижесінде Каспий маңы ойпатының оңтүстік шығыс бөлігінен «тұзкөмкермелі» табиғат жыныстар табылды, аймақтың мұнайға мол екендігі анықталды және бір қатар мұнай кен орындарының картасы сызылды, сонымен қатар қазіргі Атырау облысының аймағында, 1911 жылы Доссор мұнай кен орнын және 1915 Мақат мұнай кен орнын жасау қолға алынды. Бұл жер қойнауына байланысты операциялар азамат соғысының әсерінен уақытша тоқтатылып, кейіннен тек 1923 жылы ғана қайта қолға алынды [6].

Осындай істермен жарыса ғылым мен білім, мамандар даярлау ісі де дамытылды. Мәселен II Екатерина патшалық еткен кезеңде 26 мемлекеттік және 169 «партикулярлық» зауыттарда училищелер құрылған соң, Ресейдегі және шетелдегі арнайы оқу орындарын бітірген ресейлік мамандар еңбек ете бастады. Училищелерде геология, минералогия саласында және пайдалы қазбалар орнын іздеу мен барлау жөнінде жұмыстар жариялау, жүйелеу, жинақтау істері жандандырылды. Ресей және шетел авторларының арнайы және жалпылау мақсатында жазылған бірқатар ғылыми еңбектері даярланып, жарық көрді. Мысалы: жеті кітаптан тұратын «Тау-кен сөздігі», «Турф туралы», «Кобальтнама», «Қымбат бағалы тастар туралы», «Металлдардың бастауы мен жаралуы» деген және т.б. бір қатар еңбектер жарық көрді [7].

Жоғарыда келтірілген нормативтік актілердің маңызы сонда, олардың Қазақстанда мемлекеттіліктің дамуының келесі кезеңінде құқықтың осы саласының дамуына негіз болуында.

Жер қойнауы және оны пайдалану құқығы дамуының *екінші кезеңі* Кеңестік кезең болып саналады (1917 жылдың қазан айы – 1991 жылдың желтоқсан айы). Бұл кезең Қазақстандағы құқықтық жағдайға зор әсерін тигізді. Дәл осы кезеңде елімізде жер қойнауын игеру мен жер қойнауын пайдалану саласының дамуына құқықтық негіз салынып, жүйеге түсті.

XX – ғасырдың басында Кеңес Одағының жер қойнауын игеруді жалғастыру мен тау-кен құқығының дамуына жол ашқан маңызды құқықтық актісі 1927 жылдың 9 қарашасында қабылданған КСРО-ның Тау-кен ережесі болды. Елу жылдай қолданыста болған бұл акт пайдалы қазбалар орнын игеру мен жер қойнауын басқарудың тәртібін нақтылап реттеп отырды. Дәлірек айтқанда, осы ереже бойынша КСРО ХШБК құзырына мынадай істер тапсырылды: елдің кен байлығын еркін есептеу, пайдалы қазбалар кен орнына өкім жүргізу мен жалпыодақтық деңгейдегі геологиялық жұмыстар жүргізу; кен өнеркәсібінің жұмысын қадағалау [8]. Тау-кен ережесінде барлық азаматқа және және заңды тұлғаларға пайдалы қазбалар орнын іздеуге, барлауға және өңдеуге құқық беретін «кен бостандығы» қағидасы да қарастырылды. Бұл акт 30-жылдардың орта шеніне дейін кен орнын концессияға, соның ішінде шетелдік жер қойнауын пайдаланушыларға да, беру нәтижесіне тірек болды. Нақты дерек көздеріне сүйене отырып Н.Б.Мұхитдинов пен С.П.Мороз бұл туралы мынадай пікір келтіреді: 1921 жылдан 1927 жылға дейін кен өндіру өнеркәсібінде концессиялық 25 кәсіпорын ашылған, солардың алғашқыларының бірі Оралдағы асбест кен орнын өңдеумен шұғылданған «Аламерика» біріккен америкалық компаниясы болған. Бұл зерттеушілердің көрсетуінше, «бұл кезеңдегі концессиялық шарттарда концессионерлердің кен орынын ұтымды өңдеуі, алынған кенді байыту мен тасымалдауды қатамасыз етуі арнайы ескертілген». Бұған дәлел ретінде «Лена-Голдфилс Лимитед» ағылшын акционерлік қоғамын жасасқан келісімнен айғақ келтіруге болады. Келісім бойынша, егер көмір қоры концессионердің осы келісімде белгіленген қажетінің мөлшерінен асып түссе, Кузбастағы концессияға берілген Кисилев көмір кен орнының бөлігін, қайтарылған телім одан ары ұтымды әрі дербес пайдалану талабына сай болатындай етіп, мерзімінен бұрын мемлекеттік шаруашылық органдарының қарауына қайтару мүмкіндігі қарастырылған [9, 15-16 б.].

Кейіннен КСРО-дағы жер қойнауын тек кеңес мемлекеттік кәсіпорындары ғана игеретін болды. Бұл – елеулі дәрежеде экономиканың дамуына әсер етті, құқықнамалық әрекеттің тоқырауына жол берді. Дәл осы себептен 1927 жылғы Тау-кен ережесімен ұзақ уақыт 48 жыл бойы КСРО Жоғарғы Кеңесі 1975 жылы 9 шілдеде жалпыодақтық құқықтық жаңа акт – Жер қойнауы туралы КСРО мен одақтас республикалардағы заңнама негіздерін (мұнан былай Жер қойнауы

туралы заңнама негіздері) қабылдағанға дейін жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастар реттелуге мәжбүр болды.

Жер қойнауы туралы заңнама негіздері 51 баптан, 11 бөлімнен тұрады. Бұл – жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастардың кең шеңберде реттейтін байсалды акт болды. Жер қойнауы туралы заңнама негіздерінде тек КСРО қарауына ғана жататын мәселелердің тізімінде түзілді. Олар: КСРО Конституциясына сәйкес КСРО-ның уәкілеттігін жүзеге асыру үшін қажет шекте жер қойнауының тұтас мемлекеттік қорына билік жүргізу; жер қойнауын пайдалану мен қорғау саласындағы бірегей техникалық саясатты анықтау және негізгі қағидаларын белгілеу; жер қойнауын қорғау мен минералды ресурстарды ұтымды пайдаланудың жалпы одақтық жоспарын жасау; жер қойнауын пайдалану мен қорғауды, жер қойнауын геологиялық зерттеу жұмыстарын мемлекеттік қадағалаумен бақылау және осы қадағалау мен бақылауды жүргізудің тәртібін белгілеу. Одақтас республикалардың құзырына мына мәселелер қалдырылды: одақтас республика аумағының шегіндегі жер қойнауының тұтас мемлекеттік қорына билік жүргізу; жер қойнауын пайдалану мен қорғаудың тәртібін белгілеу; жер қойнауын қорғау мен минералды ресурстарды ұтымды пайдалануды жоспарлау; жер қойнауын пайдалануға, жер қойнауын геологиялық зерттеу жұмыстарына мемлекеттік қадағалау мен бақылау жүргізу; КСРО-ның құзырына енбейтін басқа да мәселелер (КСРО Жер қойнауы туралы заңнама негіздерінің 6-бабы).

Бүкілодақтық заңнамалық акт одақтас республикаларды, соның ішінде Қазақстанда, жер қойнауы және оны пайдалану құқығының дамуына 48 жылдық тоқыраудан соң нақты жол ашты. 1975-1977 ж.ж. одақтас республикалардың бәрінде жер қойнауы туралы кодекстер қабылданды. Қазақ КСР жер қойнауы туралы кодексі 1976 жылдың 4 тамызында қабылданып, 1977 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Сөйтседе, жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастарды реттеудегі республика құзыры жалпы сипаттамада болды, оның өзі КСРО-ның құзырына енбеген аса маңызды емес мәселелерге ғана қатысты болды.

1976 жылғы Қазақ КСР жер қойнауы туралы кодексі жер қойнауы және оны пайдалану құқығының Қазақстанда дамуының екінші кезеңінде (Кеңестік кезең) экономикамыздың маңызды саласындағы қатынастарды реттеген құқықтық соңғы акт болды. Оның мазмұнында жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастарды реттейтін аса маңызды нормалар бар.

Жер қойнауын пайдалану мен қорғаудың дамуының **үшінші кезеңі** Қазақстанның өзінің егемендігін алғаннан кейінгі қазіргі заман тарихынан басталады. Бұл кезең өз бастауын Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің қаулысымен 1990 жылдың 25 қазанында қабылдаған «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік егемендігі туралы декларациядан» алады. Декларацияда «Қазақ КСР-інің қазіргі бар шекара территориясы бөлінбейді,

оған қол сұғылмайды және мемлекеттің келісімінсіз пайдалануға болмайды» деп жарияланды (3-бап). Мұнан соң мынадай мәселе анықталды: «Жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер мен хайуанаттар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар, халықтың мәдени және тарихи қазыналары, бүкіл экономикалық, ғылыми-техникалық потенциал – Республика егемендігінің негізін құрай отырып, оның ерекше меншігінде болады» (9-бап). Осылайша егеменді мемлекеттіліктің, саяси, құқықтық және экономикалық егеменділіктің жаңа дәуірі басталды [10]. 1991 жылдың 16 желтоқсанында Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы» конституциалық заң қабылдады. Бұл Заңның 11-бабында: «Жер және оның қойнауы, су, әуе кеңістігі, өсімдіктер мен хайуанаттар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар, экономикалық және ғылыми-техникалық потенциал ҚР-ның айрықша меншігінде болады» деп мәлімденді [11].

Қазақстан Республикасында егемендік және тәуелсіздік алумен, нарықтық қатынастарға шығумен байланысты минералдық шикізат кешенін пайдаланудың тіптен жаңаша саясатын даярлау қажеттігі туды. Жүргізілген саяси және құқықтық реформалардың, жаңа қаржылық және экономикалық институттар қалыптасуының нәтижесінде минералды шикізат қорын пайдаланудың анағұрлым жетілген жүйесі түзілді, соның негізінде жоғары технологиялық өнеркәсіптің дамуына жол ашылды. Саяси тұрақтылық, білімді адамдардың әлеуеті, сондай-ақ икемді заңнамалық негіз елде инвестициялық ахуалдың жақсаруына да әсер етті. Осының бәрі тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ елеулі халықаралық инвестициялар тартуға мұнай, газ, көмір және басқа да минералдық шикізаттарға бай жер қойнауы телімдерінде жер қойнауын пайдалану жөнінде маңызды келіссімшарттар жасауға мүмкіндік берді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда және нарықтық экономикалық қатынастарға көшу уақытысында жер қойнауын ұтымды әрі кешенді пайдалану саласына көптеп бөліне бастады. 1991 жылы қабылданған «Қазақ КСР-нің қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы» заңы, 1992 жылы қабылданған «Жер қойнауы және минералдық шикізатты қайта өңдеу кодексі» жер қойнауын басқа табиғат объектілерінің қатарына қойып оны жас тәуелсіз мемлекеттің материалдық негізі деп таныды. 28 қаңтар 1993 жылғы ҚР-ның Конституциясында жер қойнауы тек қана мемлекеттік меншік деп танылды. Дегенмен, жер қойнауын пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды реттейтін арнайы заңнамалық актілерде жер қойнауын қорғау туралы нормалар айтарлықтай дәрежеде көрініс таппады. Олардың көбі тек декларативтік сипатта болды. Заңдар кен орнын пайдалану ахуалының жағдайын және олардың шаруашылық нәтижелерінің реттелуіне үстемдік таныта алмады. Бұл заңдарда өнеркәсіптер, ұйымдар және азматтар тарапынан жер қойнауын шарушылық емес мақсатта пайдалану әрекеті байқалғанда жасалатын шынайы

және тиімді құқықтық жауапкершіліктер қарастырылмады. Осындай жағдайлардың нәтижесі заман талабы ретінде, мемлекет тарапынан жер қойнауын пайдалану мен қорғау саласында жаңа нормативтік құқықтық актілердің қабылдануы қажет екенін көрсетті.

Осындай актілердің алғашқысы ретінде 1994 жылы 8 тамызда ҚР-ның Министрлер Кабинетінің қаулысымен бекітілген «ҚР-да жер қойнауын пайдалануды лицензиялау тәртібі туралы ереже» болды. Ережедегі жер қойнауын пайдалануға рұқсат беретін лицензияда мынадай бірқатар, жер қойнауын геологиялық зерттеулер жүргізу жұмыстары, пайдалы қазбалардың кен орнын игеру, өндірумен байланыссыз жер асты құрылыстарын салу және пайдалану, таукен өндірісінің қалдықтарын пайдалану және осылармен байланысты қайта өңдеу өдірістері және жер қойнауын басқа да мақсаттарда пайдалану.

Бұл Ереже жер қойнауын қорғау қатынастарының одан әрі дамуына және жетілуіне септігін тигізуде үлкен маңызға ие болды. Онда алғаш рет, құқықшығармашылық тәжірибеде, жер қойнауын пайдалану құқығының пайда болуының негізіндегі мәселелерге нақтылық пен анықтылық енгізілді. Ережеде, берілген лицензия лицензиатты заңды тұрғыда нақты бір жер қойнауын пайдалану құқығын бөлінген жер учаскесінде жүзеге асыруды және келісімшарттың шарттары мен жасалу мерзімдерін айқындауды қарастырады деп көрсетілген. Лицензияға қайшы келетін келісімшарттың шарттар жарамсыз болып табылады. Осылайша заңшығарушы жер қойнауын пайдалану құқығының туындауында күрделі әрі ерекше тәртіп енгізді, осының арқасында жер қойнауы құқықтық қорғау объектісі сипатына енгендей болды.

Қазіргі заманғы жер қойнауын пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастарды реттеу құқықшығармашылық тәжірибесінде пайдалы қазбалар кен орнының бөлек түрлеріне байланысты шығарылған заң актілер тізбегіне сәйкес жүзеге асып келеді. Мысалы, 1995 жылы 20 шілдеде қабылданған «Бағалы металлдармен және бағалы тастармен байланысты қатынастарды мемлекеттік реттеу туралы» ҚР-ның Президентінің Жарлығы, 28 маусым 1995 жылы қабылданған «Мұнай және газ туралы» заңы.

Осыдан соң тәжірибе жер қойнауын және бөлек пайдалы қазбаларды пайдалану мен қорғауды реттеуге бағытталған заңнамалық және басқа да нормативтік құқықтық актілерді қабылдаулар жалғасады деген үмітте болатын. Бұл бәрінен бұрын экономикалық тұрғыда әртүрлі болатын пайдалы қазбалардың құқықтық жағдайын анағұрлым дұрыс және тиімді анықтауға септігін тигізеді. Бұл кезде Г.Б.Ахмеджанованың пікірінше, «қазіргі кезде «Қатты пайдалы қазбалар туралы (кең таралғаннан басқасы)», «Кең таралған пайдалы қазбалар туралы» және т.б. деген сияқты заңнамалық актілерді жасап оны қабылдау керек. Өйткені көмір кен орнын пайдалану мен қорғау жағдайы құм кен орнын пайдалану мен қорғаудан айтарлықтай өзгешелеу екені даусыз.

Сондықтан жоғарыда аталған нормативтік актілерді қабылдау таукен қатынастарын реттеуде үлкен маңызға ие» деген [12].

Бұл жылдары елде жер қойнауын көбінде жерасты құрылыстарын салу үшін, өндіріс қалдықтарын көму үшін және т.с.с. қолданылды. Осы саладағы пайда болған қоғамдық қатынастарға мәселелер спецификалық сипаттағы және өзіндік бір заңнамалық актілердің ережелері болуын талап етті. Оған байланысты тек «Радиоактивті қалдықтарды көму тәртібі туралы» заң қабылданды. Басқа қалдықтарға қатысты не болды десеңіз, олар құқықтық реттеу аясынан тыс қалды. Осыған байланысты елде тағы да басқа өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды көмуге байланысты нормативтік актілердің қабылдануы қажеттілігі туындады. Өйткені мұндай нормативтік актілердің қажеттілігі елдегі экологиялық ахуалдың күрт нашарлауы және де өндірістік және тұрмыстық қалдықтардың көбеюі белең алған болатын.

Осыған қоса жерасты құрылыстарын салу тәртібін бір ретке келтіру мәселесі де қаралуы керек болатын, өйткені бұған байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар әр түрлі бөлек заңдарда, қаулыларда және т.б. актілерде көрініс тапқан болатын. Бұл жер қойнауын қорғау тиімділігін арттырмайды.

Жер қойнауын пайдалы қазбалар кен орнын игерумен байланыссыз мақсатта пайдалану оның туындау тәртібінде, өзгеру тәртібінде және тоқтау тәртібінде бір қатар үлкен ерекшеліктерге ие. Спецификалық сипатқа құқықтық қатынасқа түсуші жер қойнауын пайдаланушы субъектілердің құқықтары мен міндеттері де ие. Сондықтан жер қойнауын қорғаудың тиімділігін арттыру мәселесі түгелімен шешімін таппады, өйткені таукен қатынастары тиісті заңнамалық актілерге ие емес болатын.

Жер қойнауын пайдалану мен қорғау саласындағы қатынастардың дамуы мен жетілуіне маңызды серпін қосқан 1996 жылы 27 қаңтарда қабылданған «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы болды [13].

Бұл жарлық жер қойнауы мен жер қойнауын пайдалануға байланысты бір қатар өзара байланыстылыққа жауап беруге тырысты:

- жер қойнауын меншік құқығы объектісі ретінде тану туралы;
- жер қойнауын пайдалану саласындағы атқарушы органдардың өкілеттігі туралы;
- жер қойнауын пайдалану құқығына және барлау мен өндіруге лицензия беру туралы;
- барлау мен өндіруге келісімшарттар жасау туралы;
- жер қойнауын және қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы.

Айта кететіні, жер қойнауының алдыңғы заңнамалық жүйесіне, адам мен азаматтың мүддесі жер қойнауын игеруге рұқсат беретін мемлекет пен оның органдары мүддесіне бағыну қағидасы тән болатын. Осыған сай экологиялық-

экономикалық жүйеде жер қойнауын игеру мен пайдалы қазбаларды өндіру бірінші кезекте, ал оларды қорғау екінші кезектегі элемент болды [14]. Бұл Жер қойнауы туралы заңнаманың адамдардың мемлекет пен оның органдары арасындағы қарым-қатынастағы құқықтарына басымдық беруінің арқасында Жарлықта мынадай норманың пайда болуына әкеп соқты, яғни «жер қойнауын қорғаудың маңыздылығының бастыларының бірі ол халықтың өмірі мен денсаулығын қорғау» делінген норма. Осыған сай лицензия беруші орган лицензиат өзінің қызметін жүзеге асыру барысында жүйелі түрде немесе қатаң түрде заңнаманың жер қойнауын және қоршаған табиғи ортаны қорғау, жұмыстарды қауіпсіз жүргізу бөлігіндегі нормаларды бұзса лицензияның әрекетін алты айға дейінгі мерзімге тоқтатуға құқылы. Жарлық барлық күрделі мәселелерді жаңаша шешіп отырды.

22.2 Тау-кен құқығының қағидалары

Құқық жүйесінің дербес саласы ретіндегі тау-кен құқығының сипаттамасы үшін негізгі қағидаттар айтарлықтай маңызды болып келеді, осыған сәйкес тау-кен қатынастары регламенттеледі. Қағидат дегенде тау-кен қатынастарын реттеуде басшылыққа алынатын бастапқы идеялар мен ережелер түсіндіріледі. Тау-кен құқығының қағидаттары жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңнаманың мәнін де қамтиды, жер қойнауын пайдалану және қорғау қатынастарын құқықтық тұрғыдан реттеу мазмұнының жалпы бағыттарын анықтайды.

Жер қойнауын және жер қойнауын пайдалануға байланысты қатынастарды құқықтық реттеу мынадай принциптерге негізделеді:

- 1) жер қойнауын ұтымды, кешенді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету;
- 2) жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету;
- 3) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізудің жариялылығы;
- 4) жер қойнауын пайдаланудың ақылы болуы және т.б.

Жер қойнауын ұтымды, кешенді және қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету қағидасы. Кен орындарын игерудің жоғары технологиялары мен оң практикасын пайдалану кезінде жер қойнауы ресурстарының барлық түрлерін экономикалық жағынан тиімді игеру, сондай-ақ адамдар өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жер қойнауын пайдалану құқығын жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады.

Жер қойнауын ұтымды және кешенді пайдалану - кен орындарын игерудің озық технологияларын пайдалану мен оң іс-тәжірибесі негізінде жер қойнауы ресурстарының барлық түрлерін экономикалық тұрғыдан тиімді игеру және т.б.

Жер қойнауын және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету қағидасы. Жер қойнауының ластануын болғызбауды және жер қойнауын

пайдалану жөніндегі операциялардың қоршаған ортаға зиянды әсерін төмендетуді қамтамасыз ету жер қойнауын пайдалану құқығын жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізудің жариялылығы қағидасы. Жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге және келісім-шарт талаптарына қатысты ақпарат беру заңға сәйкес жүргізіледі.

22.3 Тау-кен құқығының қайнар көздерінің түсінігі және оның ерекшеліктері

Тау-кен құқығының қайнар көздері жер қойнауы байлықтарына иелік ету, пайдалану және билік ету, оларды қорғау, тиісті мемлекеттік органдардың нормативтік актілерінде көрсетілген тәртіп бойынша қабылданатын, жалпы және міндетті тәртіп нормаларын орнататын нормалар болып табылады.

ҚР Тау-кен құқығының қайнар көздері өзінің заңдық күші бойынша заңдық және заңға тәуелді актілері болып бөлінеді. Келесідей органдар актілер шығарады:

- Мемлекет билігінің жоғарғы органдары және басқармалар (Қазақстан Республикасының Парламенті, Қазақстан Республикасының Президенті, Қазақстан Республикасының Үкіметі).

- Мемлекеттік басқарманың орталық органдары (министрліктер, ведомстволар).

Биліктің жергілікті өкілетті және атқару органдары.

Тау-кен құқығының негізгі қайнар көзі - 30 тамыз 1995ж. Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады. Сонымен қатар, тау-кен құқығының қайнар көздері болып табылатын заңдар арасындағы маңызды орынды жер асты байлықтарын қолдану және қорғау бойынша қарым-қатынастарды арнайы Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы 2010 жылғы 24 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы реттейді. Қазақстан Республикасының жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңнамасының міндеттері:

- 1) жер қойнауын пайдалану саласында мемлекеттік саясатты жүргізу;
- 2) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу кезіндегі қатынастарды реттеу;
- 3) республикалық және өңірлік мүдделер үйлесімін қамтамасыз ету;
- 4) минералдық-шикізаттық базаны молықтыруды қамтамасыз ету;
- 5) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу кезінде құқықтық негізді қамтамасыз ету;
- 6) жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау.

Жер қойнауын қорғау және минералдық шикізатты ұқсатуды мемлекеттік бақылау туралы ереже жергілікті маңызы бар пайдалы қазбалар кендерінің тізімін, жер қойнауын пайдаланудың тәртібі туралы ереже, минералдық ресурстарды ұтымды және кешенді пайдаланудың, жер қойнауын қорғаудың мемлекеттік бағдарламасын дайындап, қабылдау қарастырылған. Бұл заң актілері жер қойнауы мен минералдық шикізатты ұқсату саласындағы қатынастарды реттеуге өз үлестерін қосады.

Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заң осы саладағы қатынастарды реттейтін тәуелсіз Қазақстан Республикасының үлкен мемлекеттік заңы болып саналады. Онда мынадай мәселелер қаралған: жер қойнауын пайдалану, жер қойнауын пайдалану және оны қорғау, жер қойнауын пайдалану саласындағы мемлекеттік өкімет пен басқару органдары, жер қойнауын қорғау, жер қойнауын пайдаланғаны үшін төленетін ақы, жер қойнауын геологиялық зерттеу, пайдалы қазбаларды өндіретін кәсіпорындарды, сондай-ақ өзге де мақсаттарға арналған жерасты құрылыстарын жобалау, салу және пайдалануға беру, жер қойнауындағы пайдалы қазбаларды өндіруге және оны өзге мақсаттарға пайдалану, жер қойнауының жай-күйін мемлекеттік есепке алу, жер қойнауын пайдалануға байланысты жұмыстардың техникалық қауіпсіздігі, жер қойнауын қорғау мен пайдалануды мемлекеттік бақылау, қоғамдық минералдық шикізатты ұтымды және кешенді пайдалану жөніндегі шараларды жүзеге асыруға қатысуы, жер қойнауын пайдалану және минералдық шикізатты ұқсату мәселелері жөніндегі дауларды шешу, жер қойнауы туралы заңдарды бұзғаны үшін жауаптылық.

Заңға тәуелді актілердің ішінде жетекші орынды Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары алады. Жарлықтар келесідей болып бөлінеді:

1. Нормативтік сипаттағы Жарлықтар.
2. Жеке міндеттік нормативті сипаттағы Жарлықтар.
3. Нормативтік сипаттағы Парламент өкілеттігі бойынша Қазақстан Республикасының Президенті шығаратын Жарлықтар.

2007 ж. 9 қаңтарда қабылданған ҚР Экологиялық кодексі - қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін анықтаушы негізгі заң шығарушы құжат, ол қарым-қатынастардың қоғам мен табиғаттың өзара әрекеті саласында пайда болатын, табиғат ресурстарын ұтымды қолдану және қалпына келтірудегі бүкіл кешенін қамтиды. Сонымен қоса, жер асты байлықтарын пайдалану бойынша өткізілетін операциялар келісім-шартымен келісу кезінде мемлекеттік экологиялық сараптама жүргізу міндетін орнатады және оның негізгі міндеттерін, шарттарын және өткізу мерзімдерін анықтайды.

Жер асты байлықтарын пайдалану және қорғау бойынша қатынастарды реттейтін басқа да нормативтік актілер де бар:

1) бұл жалпы экономикалық мазмұндағы актілер – ҚР Азаматтық кодексі; 30.06.2010ж. «ҚР Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Заңы; 19.01.2011ж. «ҚР Салық және басқа да бюджетке міндетті төлемдер туралы» Заңы; 6 мамыр 2004ж. ҚР «Лицензиялау туралы» заңы; 6 қаңтар 2011ж. «ҚР кедендік іс туралы» кодексі және т.б.

2) тау-кен қарым-қатынастары инвестициялық заңнаманың бөлек ережелерімен де реттеледі: 16.07.1997ж. ҚР «Шетелдік инвестициялар туралы» Заңы және 2 тамыз 1999ж. ҚР «Тікелей инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» Заңы.

Тау-кен құқығының қайнар көздері жүйесіне мынадай нормативті келісім шарттар кіреді, яғни жер асты байлықтарын пайдалану мәселелеріне қандай да бір дәрежеде қатысы бар республиканың нормативті сипаттағы халықаралық келісім шарттары (конвенциялар, екі жақты және көп жақты келісімдер). Оларға жататындар:

- Мұнаймен ластану салдарынан туындайтын зиянға азаматтық жауапкершілік туралы Брюссель Халықаралық Конвенциясы;
- Кемелерден туындайтын ластануды болдырмау туралы Халықаралық Конвенция;
- Киото хаттамасы;
- Базель Конвенциясы және т.б.

22.4 Жер қойнауын пайдаланудың түсінігі және оның түрлері

Шаруашылық қызметтің саласы ретінде жер қойнауын пайдалану өткен дәуірдің 90-жылдарына дейін Кеңес Одағының Үкіметінің қолында шоғырланған болатын. Бертін келе Қазақстан Республикасының өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, мемлекеттің қатысуымен жер қойнауын пайдалану объектілерін жеке компанияларға басқаруға беруге мүмкіндік беретін тәуелсіз мемлекеттің биліктің және басқарудың жаңа саяси және экономикалық жүйесі қалыптасты. Жер қойнауын пайдаланушы халықаралық және ұлттық компаниялар мемлекеттің меншігі болып табылатын жер қойнауын пайдалану объектілерінде әкімшілік-шаруашылық еркіндікке ие болуға және пайда табу мүмкіндігін иеленсе, мемлекет өз құзыретінде жер қойнауын пайдалану шарттарын белгілеу мен жер қойнауын пайдаланушылардан шарттық міндеттемелерін орындауын қадағалау сынды функцияларын қалдырды.

Жер қойнауын пайдалану өте күрделі процесс және өзара байланысты бірнеше кезеңдерден тұрады. Әр кезеңде жеке құқықтық қатынастар пайда болады. Бұл қатынастарға жер қойнауын геологиялық зерттеу, жер қойнауын барлау мен өндіру, жер қойнауын барлау мен өндірумен байланысты емес жер асты құрылыстарын салу қатынастарын жатқызуға болады. Қаншалықты бір-бірінен айырмашылығы болса да, олардың барлығы жер қойнауына байланысты

пайда болады. Сондықтан да бұл қатынастарды толығымен қарастырар алдында, ең алдымен, жер қойнауының жалпы ұғымына тоқталып өтейік.

Жер қойнауының ұғымын толығырақ түсіну үшін, ең алдымен, бұл ұғымды жалпы геологиялық және құқықтық тұрғыда қарастырып өтейік. Жалпы геологиялық тұрғыда жер қойнауы бұл - жер қыртысынан, мантиясынан және ядродан тұратын, оның жоғарғы қабатынан орталығына дейін созылған жердің төменгі қабаты (жер асты). Ал, тар мағынада, геологияда жер қойнауына ғылыми – техникалық прогресстің көмегімен пайдалы қазбаларды барлауға мүмкіндік беретін жер қыртысының жоғарғы қабатын жатқызады немесе жер қыртысының жоғарғы қабатының орнына, көп жағдайларда жердің астыңғы қабаты деген ұғымды қолданады [1].

Заңнамалық тұрғыда, яғни Қазақстан Республикасының «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» заңына сәйкес жер қойнауы топырақ қабатынан, ол жоқ болса - топырақ қабатынан төмен орналасқан не пайдалы қазбалары жер бетіне шығып жатқан, ал топырақ қабаты жоқ болса - жер бетінен және теңіздердің, көлдердің, өзендердің және басқа да су айдындарының түбінен төмен орналасқан, ғылыми–техникалық прогресті ескере отырып, жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге болатын тереңдікке дейін созылып жатқан жер қыртысының бөлігі болып табылады.

Жоғарыда жер қойнауына қатысты айтылып өткен анықтамаларға сай жер қойнауынан пайдалы қазбалардың, минералды шикізаттың шығуы мүмкін екендігі көрсетілген. Минералдық шикізат дегеніміз - жер қойнауының жер үстіне шығарылған, құрамында пайдалы қазба (пайдалы қазбалар) бар бөлігі (тау-кен жынысы, кен шикізаты және басқалар). Бұдан минералды шикізаттың жер қойнауының бөлігі және оның құрамында пайдалы қазбаның болатындығын көруге болады. Ал, пайдалы қазба бұл – химиялық құрамы мен физикалық қасиеті оларды материалдық өндіру және (немесе) тұтыну саласында және (немесе) өзге мұқтаждықтарға тікелей немесе өңдеуден кейін пайдалануға мүмкіндік беретін жер қойнауындағы табиғи минералдық түзілім, көмірсутектер және жерасты сулары [2].

Жер қойнауын пайдалану құқықтық қатынастарының объектісі ретінде жер қойнауына заң ғылымының көңіл бөлуінің себебі, ең алдымен, жер қойнауының, оны қорғау мен пайдалану ұғымдарын анықтау арқылы оның реттейтін қоғамдық қатынастың аясын анықтау болып табылады.

Сондықтан да, жер қойнауын пайдалану құқығының ұғымы мен мазмұнына тоқталып өтейік. «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, жер қойнауын пайдалану құқығы – жер қойнауын пайдаланушыға берілген келісім-шарттық аумақ шегіндегі жер қойнауына иелік ету және оны пайдалану құқығы болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану құқығы ұғымын кеңірек түсіну үшін оны объективтік және субъективтік тұрғыда қарастыру керек.

Жер қойнауын пайдалану құқығы объективтік тұрғыда – жер қойнауын пайдалану мен жер қойнауын пайдалану құқығын берудің тәртібі мен шарттарын, жер қойнауын пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ жер қойнауын пайдалану құқығының тоқтатылу негідерін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы болып табылады.

Жер қойнауын пайдалану құқығы субъективтік тұрғыда – жер қойнауы учакесін пайдалану мен иелену жөніндегі нақты жер қойнауын пайдаланушының өкілеттіктерінің жиынтығы.

Жер қойнауын пайдалану құқығының объектісі болып жер қойнауы учакесі табылады. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының заңында жер қойнауы учакесі - жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу үшін тұйықталған шекараларда бөліп көрсетілетін жер қойнауының геометрияланған бөлігі деп көрсетіледі.

Жер қойнауын пайдалану құқығының субъектісіне жер қойнауын пайдалану саласындағы заңға сәйкес жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізу құқығына ие жеке немесе заңды тұлғалар жатады.

Жер қойнауын пайдалану саласындағы құқықтық қатынастың міндетті субъектісі ретінде мемлекет қатысады. Бұның басты себебі, жер қойнауы тек мемлекеттің меншігіне жататындығында. Жер қойнауын пайдалану саласындағы құқықтық қатынастарға Қазақстан Республикасы Қазақстан Республикасының Үкіметі, уәкілетті органдар мен министрліктер және өзге де мемлекеттік органдар арқылы қатысады.

Жер қойнауын пайдаланушы табиғат пайдаланушылар Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша тұратын жеке және заңды тұлғалар табиғат пайдаланушылар болуы мүмкін.

Табиғат пайдаланушылар:

1) тұрақты (табиғат пайдалану құқығы мерзімі шектелмейтін сипатта болады) және уақытша (табиғат пайдалану құқығы белгілі бір мерзіммен шектелген);

2) бастапқы (табиғат пайдалану құқығы мемлекеттен не басқа да бастапқы табиғат пайдаланушылардан сол құқықтан айыру немесе әмбебап құқық мирасқорлығы тәртібімен алынған) және кейінгі (табиғатты уақытша пайдалану құқығы бұл мәртебені өзінде сақтап қалатын бастапқы табиғат пайдаланушылардан шарт негізінде алынған) болуы мүмкін.

Ал, 1996 жылы қабылданған «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» ҚР заңында 1999 жылға дейін жер қойнауын пайдалану құқығының субъектілерінің қатарына «шет ел мемлекеттері» мен «халықаралық ұйымдар» жатқызылып келді. 2010 жылы жаңадан қабылданған заңда жер қойнауын пайдаланушылардың өз қажеттіліктері үшін кең таралған пайдалы қазбалар мен

жер асты суларын өндіретін тұлғалардан басқаларының барлығы кәсіпкерлік қызметтің субъектілері болуы керек екендігі көрсетілген [5].

Қазақстан Республикасының «Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы» заңының 7-тарауы жер қойнауын пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттеріне арналған.

Жер қойнауын пайдалану құқығы:

- 1) беру;
- 2) табыс ету;
- 3) құқық мирасқорлығы тәртібімен ауысу жолымен туындайды.

Жер қойнауын пайдалану құқығының туындауының келесідей түрі - жер қойнауын пайдалану құқығының құқық мирасқорлығы тәртібімен ауысуы болып табылады. Жер қойнауын пайдалану құқығының құқық мирасқорлық тәртібімен ауысуы заңды және жеке тұлғаларға қатысты қолданылады. Біріншіден, жер қойнауын пайдалану құқығына ие заңды тұлғаның немесе жер қойнауын пайдалану құқығына ие заңды тұлғаның қатысушысы (акционері) болып табылатын заңды тұлғаның қайта ұйымдастырылуы жағдайында беру актісі не бөлу балансы негізінде жер қойнауын пайдалану құқығының (оның бір бөлігінің) және (немесе) жер қойнауын пайдалану құқығымен байланысты объектілердің құқық мирасқорлығы тәртібімен ауысуына берілетін құзыретті органның немесе облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органының рұқсаты негізінде ғана жол беріледі. Алайда, бұл ережелер ұйымдастырушылық-құқықтық нысанын өзгерту нысанында ұлттық басқарушы холдингті, ұлттық компанияны немесе оның еншілес ұйымын қайта ұйымдастыру, жер қойнауын пайдалану құқығына ие заңды тұлғаны қайта құру жағдайларында қолданылмайды. Сондай-ақ, бұл ережелер жер қойнауын пайдалану құқығының, жер қойнауын пайдалану құқығымен байланысты объектілердің барлығын немесе бір бөлігін:

- мұндай еншілес ұйым салық салуда жеңілдігі бар мемлекетте тіркелмеген жағдайда, қатысу үлесінің (акциялар пакетінің) кемінде тоқсан тоғыз пайызы тікелей немесе жанама түрде жер қойнауын пайдаланушыға тиесілі болатын еншілес ұйымның пайдасына;

- жер қойнауын пайдалану құқығының, жер қойнауын пайдалану құқығымен байланысты объектілердің барлығын немесе бір бөлігін сатып алушы салық салуда жеңілдігі бар мемлекетте тіркелмеген жағдайда, әрқайсысында қатысу үлестерінің (акциялар пакеттерінің) кемінде тоқсан тоғыз пайызы тікелей немесе жанама түрде белгілі бір тұлғаға тиесілі болатын заңды тұлғалар арасында беруге;

- егер осындай берудің нәтижесінде тұлға жер қойнауын пайдаланушы заңды тұлғаның және (немесе) осындай жер қойнауын пайдаланушы қабылдайтын шешімдерді тікелей және (немесе) жанама түрде айқындау және (немесе) шешімдерге ықпал ету мүмкіндігі бар заңды тұлғаның, егер осы заңды

тұлғаның негізгі қызметі Қазақстан Республикасында жер қойнауын пайдаланумен байланысты болса, жарғылық капиталындағы қатысу үлесінің (акциялар пакетінің) 0,1 пайыздан кеміне тікелей немесе жанама түрде (үшінші тұлғалар арқылы) билік ету құқығын сатып алса, жер қойнауын пайдаланушы болып табылатын заңды тұлғадағы акцияларды (қатысу үлестерін) беруге қолданылмайды. Жоғарыдағы көзделген жағдайларда құзыретті орган жер қойнауын пайдаланушы өтініш білдірген кезден бастап бір ай ішінде келісімшартқа тиісті өзгерістер енгізеді. Ал, жер қойнауын пайдалану құқығының, жер қойнауын пайдалану құқығымен байланысты объектілердің мұрагерлік тәртібімен ауысуы Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады [7, 22 б.].

Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына сәйкес, жер қойнауының меншік иесі мемлекет болып табылады. Қоғам мүддесі үшін мемлекет әртүрлі әдістер мен нысандарды қолдана отырып жер қойнауына билік етуге құқылы. Кейбір мемлекеттерде жер қойнауын пайдалану құқығы мемлекет акті (лицензия, рұқсаттар және т.б.) негізінде беріледі, ал өзгелерінде жер қойнауын пайдалану аралас нысан – лицензиялық-келісім-шарттың негізінде беріледі, алайда, тәжірибе көрсеткендей ең тиімдісі келісім-шарт болып табылады.

Бақылау сұрақтары:

- 1. Тау-кен құқығының түсінігі және қағидалары.*
- 2. Тау-кен құқығының қайнар көздерінің түсінігі және ерекшеліктері. Олардың жіктелінуі.*
- 3. Жер қойнауын пайдалану құқығының түсінігі.*

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылғы Конституциясы. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
2. «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конситуциялық Заңы, 1991ж. 16 желтоқсан;
3. Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі туралы Декларациясы, 1990 ж. 25 қазан;
4. Закон “Об изменении наименования КазССР” от 10 декабря 1991 г.
5. «Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері туралы» заңы 24 наурыз 1998ж.- // Ведомости Парламента РК, 1998ж, №2-3, ст.258. (Қазақстан Республикасының заңына өзгертулер мен толықтырулар 17.10.2001ж, №248-11, 06.03.2002ж.№198-11.).
6. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2001ж. 30 қаңтар;
7. Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заң, 2001ж. 23 қаңтар;
8. Қазақстан Республикасының “Мемлекеттік нышандары туралы” Заңы. 1996ж. 24 қаңтар;
9. «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» ҚР заңы, 20 желтоқсан 1991 ж.
10. «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» ҚР Конституциялық Заңы, 28 қыркүйек 1995 ж.
11. «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» ҚР Конституциялық заңы, 26 желтоқсан 1995 ж.
12. «Қазақстан Республикасының Парламенті туралы» ҚР Конституциялық заңы, 16 қазан 1995 ж.
13. «Қазақстан Республикасының Конституциялық кеңесі туралы» ҚР Конституциялық заңы, 29 желтоқсан 1995 ж.
14. Қазақстан Республикасының Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Заңы.- Алматы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі;
15. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. Жалпы және ерекше бөлімі. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
16. Қазақстан Республикасының Қазақстан Республикасындағы балалардың құқықтары туралы Заңы.-2002 жыл 5 қарашадағы // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
17. Қазақстан Республикасының Азаматтардын ұрпақты болу құқықтары және оларды жүзеге асыру кепілдіктері туралы Заңы.-Алматы, 2004 жылғы 16 маусым.
18. Балалардың құқықтары туралы. Жаднама. 2008.

19. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 15 мамырдағы Еңбек кодексі.// Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
20. «Кәсіби одақтар туралы» Қазақстан Республикасының заңы 9 сәуір 1993 ж. №2107.- /Қазақстан Республикасының еңбек туралы негізгі заңдарының актілері.- Алматы: Юрист, 2007ж.
21. «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының заңы 23 шілде 1999ж.- //Казахстанская правда, 6 тамыз 1999ж.; Ведомости Парламента, 2001ж, №13-14ст. 170.
22. «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының заңы 23 қаңтар 2001ж.
- 23.«Әскери қызметшілердің контрактісі» туралы Қазақстан Республикасының заңы 20 наурыз 2001ж.- //Ведомости парламента РК, 2001ж, №8, ст 57.
24. «Мереке күндері туралы» Қазақстан Республикасының заңы 13 желтоқсан 2001ж.
25. Қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру және қаржыландыру тәртібі. Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен бекіліген 19 маусым 2001ж. №836. - //САПП РК, 2001ж, №23, ст.288.
26. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы «Банкроттық салдарынан Заңды тұлғаны тарату кезінде азаматтардың өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу заңнамасын қолдану тәжірибесі туралы». (22 қараша 2005ж).
27. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 1997 ж. 16 шілде;
28. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі. Алматы: «ЮРИСТ» баспасы, 2013. – 230 бет.
- 29.Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу кодексі (2012. 24. 12. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
30. «Салық және бюджетке төленетін өзге де міндетті төлемдері туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық кодексі). 2001 жыл 12 маусым.;
31. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесі Жаршысының 1994 жылғы 23-24 номерлерінің жеке қосымшасы
32. ҚР Жеке кәсіпкерлік туралы заңы 31 қаңтар 2006 жыл // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2006 ж., N 3, 21-құжат
33. «Агроөнеркәсіптік кешен және ауылдық аумақтардың дамуын мемлекеттік реттеу туралы» ҚР заңы. 08.07.2005 ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
34. Қазақстан Республикасының Жер кодексі 20.06.2003ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
35. «Жеке кәсіпкерлік туралы» ҚР заңы 31.01.2006 ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
36. Қазақстан Республикасының «Шаруа / фермер/ қожалығы» туралы заңы. 31.03.1998ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.

37. «Жауапкершілігі шектелген және қосымша жауапкершілігі бар серіктестіктер туралы» ҚР заңы. 22.04.1998 ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
38. Қазақстан Республикасының «Акционерлік қоғамдар туралы» заңы 29.11.03. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
39. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік кәсіпорын туралы» заңы.19.06.1995ж. // Параграф ақпараттық жүйесі, 2012.
40. Қазақстан Республикасының Ұлттық Қорының кірістері мен оның пайдаланылуы туралы Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің 2008 жылға арналған есебі. // ҚР Ұлттық Банкінің интернет-сайты: www.nationalbank.kz. // 2011.
41. 2010 жылғы маусымның 24-і. № 291-IV ҚРЗ Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңы. // «Параграф» ақпараттық-анықтама жүйесі. // 2011.
42. Қазақстан Республикасының Экологиялық Кодексі 2007 жылғы қаңтардағы № 212-111 Кодексі// «Параграф» ақпараттық-анықтама жүйесі. //
43. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы «20» мамырдағы № 454 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы Мұнай және газ министрлігі туралы ереже. // «Параграф» ақпараттық-анықтама жүйесі. // 2011.
- 44.

Ұсынылатын әдебиеттер тізімі

1. Тлепина Ш. Эволюция государственно-правовой науки в Казахстане (1930-е - 1991 гг.). –Алматы, 2005.
2. Матузов Н.И., Малько А.В. Мемлекет және құқық теориясы / орыс тілінен қазақшаға аударған Б.Ө.Алтынбасов. –Алматы, 2013.
3. Өзбекұлы С., Қопабаев Ө. Мемлекет және құқық теориясы. –Алматы, 2006.
4. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. –М, 2008.
5. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право РК. - А., 2007.
6. Конституционное право РК. Отв. ред. проф. Нарикбаев М.С. - А., 2001.
7. Черняков А.А. Конституционное право: эволюция отраслевого содержания. - Алматы, 2007.
8. Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы
9. Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. - Алматы: Жеті жарғы, 2008.
- 10.Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері Алматы, 2003.
11. Құқықтану- Алматы: Мектеп -2006
- 12.Н. Дулатбеков., С. Амандыкова., А. Турлаев. Мемлекет және құқық

- негіздері. Алматы., 1999.
13. Булгакова Д.А. Мемлекет және құқық теориясы. Оқу құралы.— Алматы: Заң әдебиеті, 2006.— 106 бет.
  14. Ағдарбеков Т., Әлайдар А., Алайдаров А., Құқық негіздері. Оқу құралы – Алматы: Нұр пресс, 2008. – 246 бет.
  15. Оспанов Қ.И. Құқық негіздері. Оқу құралы – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – 304 б.
  16. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Баспа, 1998.- 256 б.
  17. Баққұлов С.Д. Құқық негіздері: Оқулық. – 2-ші басылым. – Алматы, 2004. -248 б.
  18. Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері: Оқулық / Е. Баянов. - Өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, қайта жөнделіп 2-ші рет басылуы. – Алматы, 2003.- 692 б.
  19. А.Ибраева, Н.Ибраев. Теория государства и права. А.2000.
  20. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 1997ж.
  21. Сапарғалиев Ғ.С. Конституционное право Республики Казахстан. Алматы, 2000 ж.;
  22. Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығының негіздері Абай атындағы Алматы университетінің Кеңесі, Алматы қаласы, 2003 жыл, 692 бет;
  23. Қазақстан Республикасының Мемлекетімен Құқығының негіздері – оқулық: Құраст. Е. Баянов. – Алматы, 2003.
  24. Айтхожин К.К. О понятии «принцип Конституции Республики Казахстан» // Вестник Университета имени Д.А.Кунаева. -2002. - №5. – С.16-18
  25. Әкімшілік құқық. Оқулық, жауапты редакторы А.А. Таранов. Алматы, 1998 ж.;
  26. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы. – Алматы: Жеті жарғы, 2000.-28 б.
  27. Байжанов Н. Неке және отбасы құқығы. Алматы, 1997 ж.;
  28. Тулеугалиев Г.И. Азаматтық құқық. Жалпы бөлім. А.,2001 ж.;
  29. Басин Ю.Г., Диденко А.Г., Иоффе О.С.Гражданское право РК., А. 1994.
  30. Сулейменов М.К., Басин Ю.Г. Гражданское право. А. 2000.
  31. О.С. Иоффе. Өркениеттілік ойлар тарихынан. Азаматтық құқықсубъектілік. Азаматтық құқық. Мақалалар жиынтығы. Жалпы Бөлім. Оқу құралы. Редакторы А.Г. Диденко. - Алматы. 2003 ж. 164 б.
  32. А. Г. Диденко Азаматтық құқық. Жалпы Бөлім. Дәрістер курсы. «Нұр-Пресс» - Алматы, 2006 ж. -722 б.
  33. Аленов М.А., Мадиярова А.С. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы.- Астана, 2011, 431 б.
  34. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы: Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2000 – 1-том. Ерекше бөлім. – 428 б. 2-том. Ерекші бөлім.- 378 б.

35. Ағыбаев А.Н. ҚР Қылмыстық кодексіне түсіндірме. 808 б.т. Алматы, 2012 ж.
36. Ағыбаев А.Н. Парақорлық үшін қылмыстық жауаптылық. 178 б.т. Алматы, 2012 ж.
37. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. 374 б.т. Алматы, 2012
38. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық, ерекше бөлім. Оқулық 560 б.т. Алматы, 2012 ж.
39. Қайржанов Е.И. Жастар арасындағы заң бұзушылық және онымен күресу шаралары. Алматы, 1999ж.
40. Төлеубекова Б.Қ. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық -Алматы: «Жеті жарғы» 2000. – 416 бет.
41. Уголовный процесс. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов. Издание второе, переработанное и дополненное. Под ред. Гуценко К.Ф. – Москва: «Зерцало» 1998.- 575 с.
42. Сулейменова Г.Ж. Судебная реформа в Республике Казахстан: обзор основных этапов. – Алматы, 2010. – 156 с.
43. Абузьярова Н. А. Трудовое право. Учебник. Алматы: «Юрист», 2002.
44. Ахметов А. , Ахметова Г. А 94 Трудовое право Республики Казахстан. Учебник. – Алматы: «Нур-пресс», 2005.
45. Берешев С. Регулирование заработной платы в Республике Казахстан. Алматы: ТОО «Баспа», 2001.
46. Жумагулов Б.Т. Правовое регулирование трудовых отношений государственных служащих в Республике Казахстан: Учебное пособие. Алматы, НИЦ «Гылым», 2004.
47. Нургалиева Е.Н., Сураган Г.А. Материальная ответственность сторон трудового договора. Алматы: ТОО «Баспа», 2001.
48. Нургалиева Е.Н., Сабильянов Н.С. Правовое регулирование оплаты труда работников. Алматы, 2005.
49. Комментарий к Трудовому кодексу РК / Под ред. Е.Н. Нургалиевой. Алматы, Жеті-Жарғы, 2009.
50. Шеримова Н. Ш. Трудовое право в вопросах и ответах. Алматы “Данекер”, 2001 г.
51. Қазиев О. Көшпелі қазақ өркениетіндегі әйел құқығының мәртебесі (XVIII-XX ғ.ғ. бас кезеңі): заң ғыл.канд...дисс. – Алматы, 2005.
52. Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Алматы. 2001 ж.;
53. Худяков А.И., Найманбаев С.М. Русско-казахский финансово правовой толковый словарь. Алматы, 1997 ж.;
54. Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Алматы, 2001ж.;
55. Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан. Алматы, 2001ж.;

56. Ершова И.В. Препринимательское право: Вопросы и ответы. – М., 2002. – С. 14.
57. Олейник О.М. Основы банковского права: Курс лекций. – М.: Юрист, 1997. – 424 с
58. Алексеева Д.Г., Пыхтин С.В., Хоменко Е.Г. Банковское право. М.: Юрист, 2003. – 480 с.
59. Госунян Г.А., Викулин А.Ю., Экмалян А.М. Банковское право Российской Федерации. Общая часть: Учебник / Под общ. ред. акад. Б.Н. Топорнина. – М.: Юристъ, 1999. – 448 с.
60. Агарков М.М. Основы банковского права. Курс лекций. Издание 2-е. Учение о ценных бумагах. Научное исследование. Издание 2-е. – М.: Издательство БЕК, 1994. – 350 с.
61. Банковское право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Финансы и кредит» / Н.Д. Эрнашвили. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 607 с.
62. Қазақстанда қаржы-банк жүйесі қалай қалыптасты? // Қазақ тарихы. - 2005. - № 4. - 74-77 б.б.
63. Банковская деятельность. Сборник нормативных актов Республики Казахстан. - Алматы: ЮРИСТ, 2008. – 276 с.
64. Банковское дело: Учебник / Под редакцией О.И. Лаврушина. – Москва.: «Финансы и статистика», 1998. – 576 с.
65. Банковское дело / Под редакцией проф. В.И. Колесникова, проф. Л.П. Кроливецкой. – Москва.: «Финансы и статистика», 1996. – 476 с.
66. Күлтелеев С.Т, Жарасбаева А.М., Рахметов Е.Ш., Өрісбаева А.А. Қазақстан Республикасының аграрлық құқығы. Жалпы бөлім. – Алматы «НАС»., 2007. – 264 б.
67. Жетписбаев Б.А. Аграрное право Республики Казахстан. – А., 2005. 272 с.
68. Аграрное право./Под.ред. Г.Е. Быстрова, М.И. Козыря. – М.,2000. – 534 с.
69. Веденин Н.Н. Аграрное право. – М., 2000. – 368 с.
70. Күлтелеев С.Т. ҚР Экологиялық құқығы, Алматы, 2003ж. – 23б.
71. Перчик А.И., Горное право // Оқулық. – М., 2002. – 201 с.
72. Г.Б. Қабанбаева. Ауылшаруашылығы су пайдалану құқығының объектілері және сулардың құқықтық сипаттамасы. Библиотека земельного права. Алматы, 2005ж. 524б.
73. Манин Я.В., «О некоторых вопросах правового регулирования горного дела». – М., 2008, - 52 с.
74. Мухитдинов Н.Б., Мороз С.П., Горное право в Республике Казахстан. – Алматы, 2004, - 157 б.
75. Мухитдинов Н.Б. – Предмет и система земельного права. Алматы: «Наука», 1980, -16-18 бб.

76. Еренов А.Е., Мұхитдинов Н.Б., Ильяшенко Л.В. – Правовые обеспечения рационального природопользования. Алматы. 1985, - 76 с.
77. Панфилов С.И. – Проблемы комплексного освоение недр. М.: «Знание», 1990, - 7 с.
78. Еркінбаева Л.К. Аграрные правоотношение в Республике Казахстан: заң ғылымдарының докторлық ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясынан: 12.00.08 – Алматы, 2008. – 41с.
79. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы, Алматы 2005ж. – 46б.
80. Бринчук М.М. Экологическое право России: Учебник. 2-е изд. М.: Юрист, 2005.- 610с.
81. Күлтөлеев С.Т. ҚР Экологиялық құқығы, Алматы, 2003ж. – 23б.
82. Ахмеджанова Г.Б. – Правовые основы охраны недр в Республике Казахстан на этапе перехода к рынку. // Кандидаттық диссертация. Алматы. 1997, - 37 с.
83. Құлпыбаев С., Ынтықбаева С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы: оқулық. – Алматы: экономика, 2010 – 522б.
84. Елюбаев Ж.С. «Жер қойнауын пайдалануды құқықтық реттеу проблемалары: отандық тәжірибе және шетелдік жүзе. // Монография. // Алматы. 2011. – 276-277 бб.
85. Еркінбаева Л.К., Айгаринова Г.Т. ҚР Жер құқығы, оқу құралы. Алматы, 2008 ж.
86. Еркінбаева Л.К. «Эколого-правовые требования к операциям по недропользованию и проблемы их реализации. // «Жетінші халықаралық Атырау конференциясының» материалдар жинағы. - Атырау., 2009, - 22 б.
87. Айгаринова Г.Т. Қазақстан Республикасының заңдары бойынша жер төлемдері: оқу құралы.-Алматы: Юрист, 2008.-164 б.
88. Гудков С.В. – Правовое обеспечение государственного регулирования недропользования. // Автореферат дис... канд. юр. наук., – М., 2005. – 40б
89. Байдельдинов Д.Л., Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан, Алматы – 2004. – 117с.
90. Елюбаев Ж.С., Вопросы государственного контроля за деятельностью нефтяных компаний: практика и законодательство. // «Жетінші Атырау халықаралық конференциясының» материалдарының жинағы. – Атырау, 2009. – 73 с.